

Class

Book

University of Chicago Library

GIVEN BY

Tiemen de Vries

Besides the main topic this book also treats of

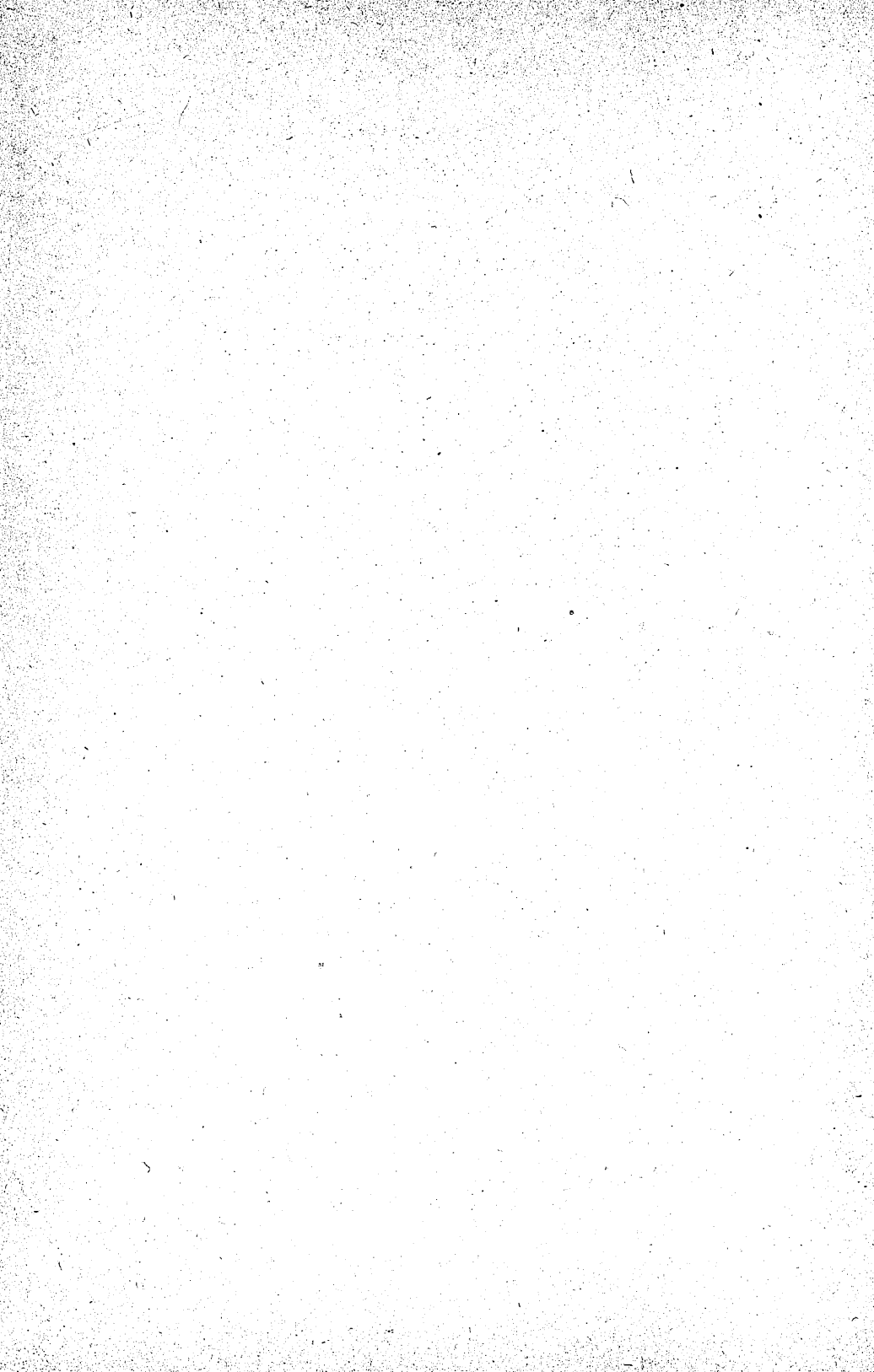
Subject No.

On page

Subject No.

On page

Div.

OVERHEID EN ZONDAGSVIERING.

Vrije Universiteit te Amsterdam.

OVERHEID
EN
ZONDAGSVIERING.

Academisch Proefschrift,

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

DOCTOR IN DE RECHTSGELEERDHEID,

OP GEZAG VAN DEN RECTOR

DR. A. KUYPER,

HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER GODGELEERDHEID,

IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN

op Zaterdag 10 Juni 1899, des namiddags te 3 ure,

in het gebouw der Maatschappij voor den Werkenden Stand,

DOOR

TIEMEN DE VRIES,

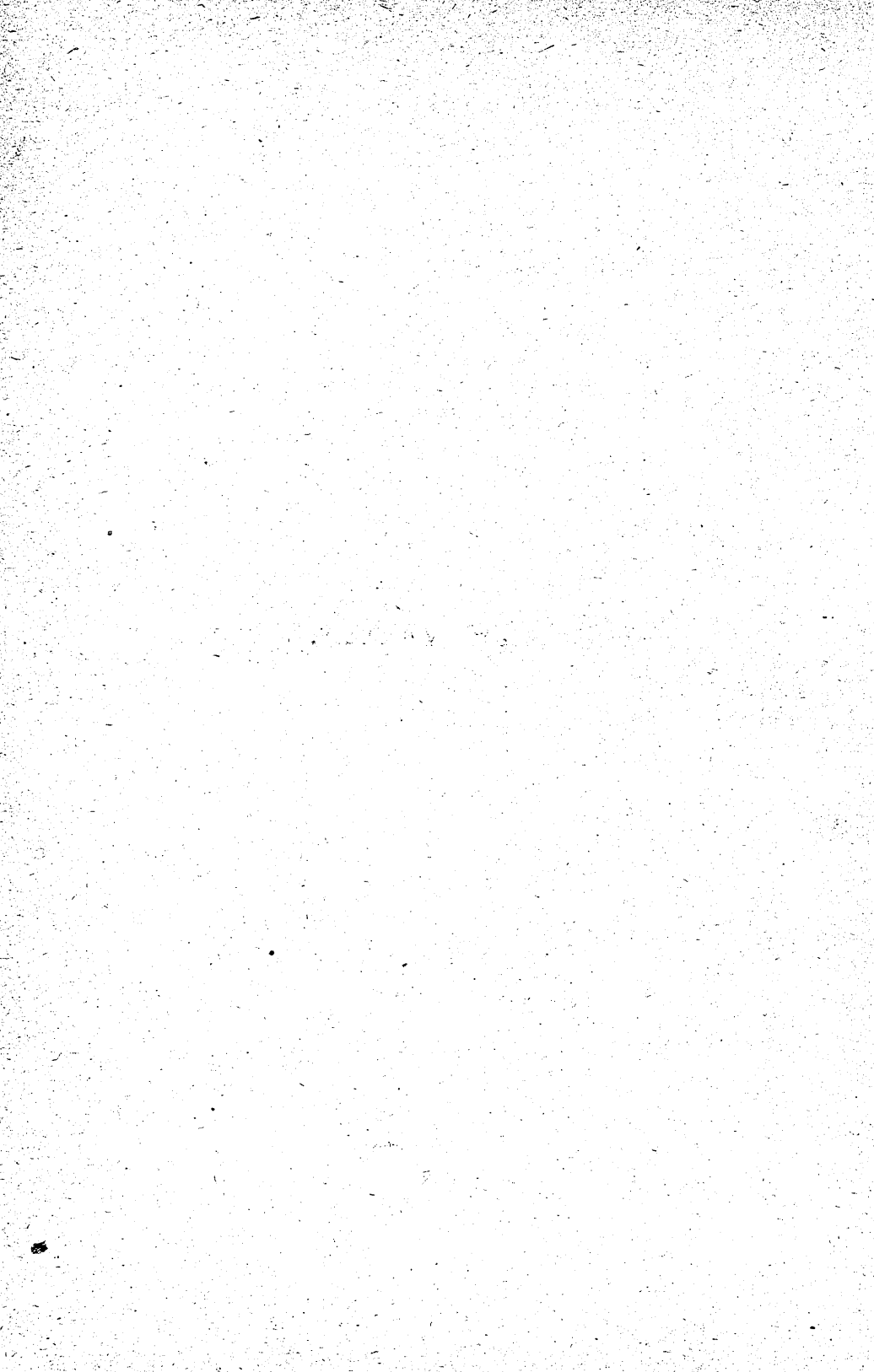
||
GEBOREN TE STEDUM.

LEIDEN. — A. W. SLJTHOFF.

BV130
75

346668

AAN MIJN VADER.

INHOUD.

	Bladz.
Inleiding	1

EERSTE GEDEELTE.

Overheid en Zondagsviering in het algemeen.

HOOFDSTUK I.

De Overheid in het algemeen.

§ 1. De Souvereiniteit Gods over al het geschapene; geen revolutie noch evolutie	13
§ 2. Geen Overheid in den staat der rechtheid	14
§ 3. Het optreden der Overheid na den zondeval	18
<i>a.</i> Het gebrekkig optreden der Overheid vóór den Zondvloed.	
<i>b.</i> De aanwijzing Gods in zake de Overheid na den Zondvloed.	
§ 4. De Overheid en de algemeene genade	30
§ 5. De Overheid om der zonde wil	37

HOOFDSTUK II.

De grenzen der Overheidsbemoeiing.

§ 1. Hoe in de geschiedenis de grenzen zijn getrokken voor de Overheidsbemoeiing	41
§ 2. Hoe uit de opkomst en het karakter der Overheid de grenzen voor haar bemoeiing zijn af te leiden	58
§ 3. Hoe dit beginsel der Overheidsbemoeiing op verschillend terrein is toe te passen	62

HOOFDSTUK III

De Zondag naar Gereformeerde opvatting.

§ 1. Een „Lehnsatz” van de Theologie	66
§ 2. De zevendaagsche sabbath als scheppingsordinantie	70
§ 3. Het sabbathsgebod onder de tien geboden	79
§ 4. Het belang van den sabbath krachtens zijn aard voor heel het leven	82
§ 5. De invloed van de zonde en van de algemeene genade op den sabbath	84

§ 6. De herstellende macht van de particuliere genade (het Christendom) op den sabbath	87
§ 7. Het rusten wel onmisbaar middel, nochtans geen doel	91
§ 8. Zondagsrust en Zondagsheliling	96
§ 9. Vrijheid van dagelijkschen arbeid en vrijheid voor de religie	97
§ 10. Het opvolgen van de sabbathsordinantie geen vanzelsheid meer, maar toch ook geen enkel van buiten opgelegde regel	100
§ 11. Geen absoluut onthouden van den arbeid mogelijk	102
§ 12. De duur van den Zondag	105
§ 13. De bestemming van den Zondag	106
§ 14. De verhouding van den Zondag tot de overige Christelijke feestdagen	111

TWEDE GEDEELTE.

Overzicht van de geschiedenis der Zondagswetgeving.

HOOFDSTUK I.

Sabbathswetten vóór Christus' geboorte.

§ 1. Sabbathswetten bij de Oostersche volken	112
§ 2. Sabbathswetten onder Israël	115
Conclusie	117

HOOFDSTUK II.

Wetten en Verordeningen, den Zondag betreffende, onder het Romeinsche rijk

Bijlage. (De tekst der wetten en besluiten)	139
--	-----

I. Wet van Constantijn van Maart 321. II. Wet van Constantijn van Juni 321. III. Concilium Grangense in 324. IV. Concilie van Nicaea in 325. V. Concilie van Laodicea ± 364. VI. Wet van Valentinianus en Valens in 368. VII. Concilium Caesaraugustanum (Saragossa) in 380. VIII. Wet van Gratianus, Valentinianus en Theodosius van Juni 386. IX. Wet van laatstgenoemde keizers van Dec. 386. X. Wet van Valentinianus, Theodosius en Arcadius in 389. XI. Wet van laatstgenoemde keizers in 392. XII. Concilium Africanum ± 394. XIII. Wet van Arcadius en Honorius in 399. XIV. Wet van Honorius en Theodosius in Febr. 409. XV. Wet van Honorius en Theodosius in April 409. XVI. Wet van Theodosius en Valentinianus in 425. XVII. Wet van Leo en Anthemius in 469.

HOOFDSTUK III.

De Middeleeuwen I. Wetten en Verordeningen, den Zondag betreffende, onder het Frankische rijk

Bijlage, bevattende den tekst der navolgende wetten en verordeningen	164
---	-----

I. Wet van koning Childebert in 554. II. Wet van koning Guntram in 585. III. Wet van koning Childebert ± 595. IV. Wet van koning Dagobert (lex

Alamanorum) omstreeks 680. V. Wet van Dagobert (lex Bajuvariorum) $\pm$ 680. VI. Wet van Childerik III van 744. VII. Wet van Pepijn den Korte in 755. VIII. Wetten van Karel den Groote: *a.* Lex Frisionum $\pm$ 785; *b.* wet van 789; *c.* tweede wet van 789; *d.* wet voor de Saksers van onbekenden datum; *e.* wet van 794; *f.* wet van 809; *g.* tweede wet van 809; *h.* wet van 813; *i.* wet van onbekenden datum; *j.* wet voor de Longobarden van onbekenden datum. IX. Wetsbepalingen uit het Capitularium van Karel den Groote en Lodewijk den Vrome; *a.* Liber I § 139. De Mercato; *b.* Lib. II § 7. De admonitione ad laicos pro honore ecclesiastico conservando; *c.* Lib. V § 153. De Dominicis diebus; *d.* Lib. V § 334. Ut capellae absque jussu sive permissu proprii Episcopi non fiant; *e.* Lib. VI § 170. Ut populi oblationes sacerdotibus in Ecclesia offerant et ut omnes die dominico communicent; *f.* Lib. VI § 189. Ut dies dominicus reverenter colatur; *g.* Lib. VI § 205. Ut diem dominicum in quo Dominus surrexit, cuncti venerabiliter colant; *h.* Lib. VI § 318. Ne aliquis Episcopus vel inferior gradus dominico die quemquam judicare praesumat. X. Conciliebesluiten: *a.* van het Concilium Tarraconense in 516; *b.* Aurelianense in 538 *c.* Autissiodorens in 578; *d.* Matisconense in 585; *e.* Narbonense in 589; *f.* Cabilonense circa 650; *g.* Berghamstedae in 697; *h.* Clovishoviae in 747; *i.* Vernense in 755; *j.* Bavaricum apud Dingolfingam in 772; *k.* Forojuliense in 791; *l.* Francofordiense in 794; *m.* ad Rispach in Bojoaria in 799; *n.* Arelatense in 813; *o.* Moguntiacum in 813; *p.* Rhenense in 813; *q.* Turonense in 813; *r.* Aquisgranense in 816; *s.* Romanum sub Eugenio P.P. in 826; *t.* Parisiense in 829; *u.* Aquisgranense in 836.

HOOFDSTUK IV.

De Middeleeuwen II. Wetten en Besluiten, den Zondag
betreffende, buiten het Frankische rijk. 183

Bijlage, bevattende den tekst van de wetten en besluiten 190

I. Wet van Theoderik, koning der Oost-Gothen (493—526). II. Wet van de West-Gothen, vermoedelijk van koning Recaredus (586—601). III. Wet van Ervigius (?), koning der West-Gothen. IV. Wet van Ine, koning van Wessex (688—725). V. Wet van Withread, koning van Kent (690—725). VI. Wet van Eidelbald, koning van Mercia in 747. VII. Decreet van Tassilo, koning van Beieren in 772. VIII. Bepaling uit den Saksenspiegel. IX. Wet van Karel den Kale in 858. X. Wet van denzelfde in 864. XI. Wet van Alfred den Groote, koning van Wessex (871—901). XII. Besluit van het Concilium Triburiense in 895. XIII. Wet van Eduard den Oudere (901—925), koning van Engeland, en Guthrun, koning van Denemarken. XIV. Wet van Athilstan, koning van Engeland (925—941). XV. Verordening van Otto, aartsbisschop van Canterbury in 943. XVI. Wet van Edgar den Vreedzame, koning van Engeland (959—975). XVII. Verordening van de geestelijken van Northumberland $\pm$ 970. XVIII. Wet van Ethelread (978—1016). XIX. Verordeningen van aartsbisschop Aelfric vermoedelijk 957—1051. XX. Wet van keizer Otto III (988—1002). XXI. Besluit van het Concilie van Enham 1009. XXII. Wetten van Canut den Groote (1017—

1035). XXIII. Besluit van het Concilium Coyacense in 1059. XXIV. Wet van Eduard den Belijder $\pm$ 1056. XXV. Wet van keizer Frederik I (1152—1190) voor Sicilië. XXVI. Bepalingen uit het Corpus Juris Canonici. XXVII. Besluit van het Concilium Parisiense in 1212. XXVIII. Besluit van het Concilium Coprinacense in 1255. XXIX. Verordening van John Peckham, aartsbisschop van Canterbury in 1281. XXX. Besluit van het Concilium Rotomagense in 1299. XXXI. Epistola van Paus Johannes XXII aan Filips V, koning van Frankrijk in 1317. XXXII. Besluit van het Concilium Palentinum in 1322. XXXIII. Wet van Eduard III, koning van Engeland in 1354. XXXIV. Verordening van Islep, aartsbisschop van Canterbury in 1359. XXXV. Verordening van denzelfden in 1362. XXXVI. Verordening van John Thorsby, aartsbisschop van Canterbury in 1367. XXXVII. Wet van Hendrik IV van Engeland in 1409. XXXVIII. Wet van Hendrik VI van Engeland in 1448. XXXIX. Wet van Eduard IV van Engeland in 1464. XL. Zondagsverordening van Schotland in 1424. XLI. Idem van Schotland in 1469.

HOOFDSTUK V.

Specimen van Roomsch-Luthersche Zondagswetgeving sedert de Reformatie. — Zondagswetten van de verschillende deelen van het koninkrijk Beieren. 216

Bijlage. Kort resumé van de wetten en verordeningen van de verschillende deelen van het koninkrijk Beieren 222

HOOFDSTUK VI.

Zondagswetten in de Republiek der Vereenigde Nederlanden 236

Bijlage I. Plakkaten op de Zondagsviering in Holland en Zeeland 265

1. Placaet van Keyser Karel de Policie deser landen conceerneende in 1531.
2. Placaet van de Staaten van Zeelandt in 1583.
3. Resolutie van de Staaten van Holland raakende het Bleyken op Zondagen, in 1606.
4. Resolutie van de Staaten van Holland aangaande de Profanatie van den Sabbath, in 1619.
5. Idem tegens de Pausgezinden alsmede tegens de ontheiliging van den Sabbath, in 1653.
6. Idem teegens het ontheiligen van den dach des Heeren etc., in 1656.
7. Idem dat op de Synoden van Zuid- en Noord-Holland geen quaestie over de observantie van den Sabbath mach worden verhandelt, 1659.
8. Idem houdende renovatie van haare vorige resolutie van 1656.
9. Idem om het schrijven over den Sabbath door de Professoren van de Universiteit tot Leyden te doen ophouden, in 1659.
10. Resolutie en Missive tot onderhoudt van de Placaten tegen het vloecken, zweeren en schendinge van Gods Heyligen Naem, in 1694.

Bijlage II. Plakkaten op de Zondagsviering in Utrecht 275

1. Placaat van den Prince van Oranje en de Raden 's Hoofds van Utrecht,

- waarbij de Roomsche religie verboden wordt mitsgaders het arbeiden, in herbergen speelen etc. op Sondagen, in 1581.
2. Ordonnantie der Vroedschap op het vieren en onderhouden van den Sondag, in 1582.
 3. Ordonnantie op het voorsz. subject in 1602.
 4. Ordonnantie op het vieren van den Sondag en dat men op Goeden Vrijdag gedurende de predikatie zijne winkels gesloten zal houden, in 1608.
 5. Resolutie der Vroedschap dat de molenaars op Sondag niet mogen malen, in 1612.
 6. Ordonnantie van Burgemeesters en Vroedschap der stad Utrecht op het vieren en onderhouden van den Sondag, in 1623.
 7. Resolutie van de Vroedschap der stad Utrecht rakende het backen van brood op Sondagen en andere geboden vierdagen, in 1629.
 8. Renovatie van het IX en XII artyk. van de Ordonnantie der Vroedschap van 1623, in 1640.
 9. Nadere ordonnantie van Burgemeesters en Vroedschap op het vieren van Son- en andere vierdagen, in 1650.
 10. Resolutie der Vroedschap van het Gerecht van Lauwenrecht niet meer op Sondag te installeren, 1651.
 11. Publicatie der Vroedschap tegen het houden van schermescholen, kaatsbaan, herberg etc. op Sondagen en andere vierdagen, 1652.
 12. Ordonnantie van Gedeputeerde Staten tegen het begraven van dooden op Sondagen, in 1654.
 13. Publicatie der Vroedschap tegen het dobbelen en speelen op Sondagen en de andere geboden Vierdagen 1655.
 14. Publicatie der Vroedschap tegen het gaan ter herberge op den Sondag of aldaar geselschappen bijeen te roepen, 1660.
 15. Resolutie der Vroedschap van geen personen op Sondagen in koffyhuysen of kaatsbanen te ontvangen, 1678 (4 Februari).
 16. Resolutie der Vroedschap op het voorsz. subject., 1678 (1 Julij).
 17. Publicatie der Vroedschap tegen het rijden met Narre- anders Sneeuw- sleeden op den Sondag, 1680.
 18. Publicatie der Vroedschap tegen het profaneeren van den Sondag, 1684.
 19. Ordonnantie der Staten van Utrecht op het vieren en onderhouden van den Sondag ten platten lande, 1692.
 20. Placaat van een Vroedschap op het onderhouden van den Sondag, tegen het vloeken en sweeren en tappen aan Ambachts- of Weeskinde- ren, 1723.
 21. Ordonnantie van Burgemeesteren en Vroedschap op het vieren van den Sondag en andere Feestdagen, 1725.

Bijlage III. Plakkaten op de Zondagsviering in Gelderland 309

1. Aangaande de visscherij op de Zuiderzee, in 1559.
2. Tegen de profanatie der heylige dagen, in 1603.
3. Wegens het vieren der Son- en feest- ende bededagen, in 1618.

4. Tot vieringh van de Son-, Feest-, Vast- ende Bededagen etc. en verbod van bedevaerden, in 1622; herhaald in 1627.
5. Tegens 't ontheyligen van Sondagen, Vast- en Bede-dagen etc., in 1640.
6. Rakende het onderhouden van den Sabbath etc., in 1653.
7. Op de jacht in 't Ryck van Nymegen, in 1657.
8. Wegens het observeren der Son- en Bede-dagen, in 1675.
9. Van niet te koopen en verkopen noch doden te begraven op Sondagen etc., in 1657.
10. Van geen merkt-dagen tot Barnevelt op Sondagh te houden, in 1678.
11. Van tot Barnevelt geen merkdagh op Sondagh nemaer op Donderdagh te houden, in 1680.
12. Rakende het onderhouden van den Sabbath etc., in 1681.
13. Tegen het violeren van Sondagen, Feest- Vast- en Bededagen, in 1689.
14. Tegens het ontheyligen der Sondagen, in 1694.
15. Om merkt-dagen, op Sondag gehouden wordende, op bequaeme Werck-dagen te verleggen, in 1700.
16. Tegen het violeren van den Sabbath, in 1718.
17. Tegen het violeren van den Sabbath en misbruicken van Gods Alderheyligsten Naem, in 1731.

Bijlage IV. Plakkaten op de Zondagsviering in Friesland 338

1. Op den dienst Gods en het vieren van Zon- en feestdagen, in 1568.
2. Van niet te arbeiden, te spelen, te tappen nog eenige neeringe te doen, in 1580.
3. Van op den Sabbath geen Handwerk of Neringe te exerceeren, in 1581.
4. Tegen de ontheiliging des Sabbaths en andere feestdagen, in 1594.
5. Vernieuwd plakkaat tegen de sabbathsontheiliging, in 1596.
6. Rakende het ontheiligen van den sabbath, in 1622.
7. Rakende het afschaffen der Jaarmerkten op Zondagen, in 1661.
8. Elucidatie van het Placaat betreffende het ontheiligen van den sabbath, in 1663.
9. Tegen het ontheiligen van den sabbathdag, in 1667.
10. Om de Placaaten tegen het ontheiligen van den sabbath etc. weder ten uitvoer te brengen, in 1671.
11. Tegen het houden van Boelgoederen op Zondagen, in 1671.
12. Tegen het ontheiligen van den Zondag, in 1676.

Bijlage V. Plakkaten van de Staten-Generaal voor de Generaliteitslanden Brabant, Limburg en Vlaanderen 348

1. Placaet tegens de Prophanatie van des Heeren Rust-dagh, in 1680.
2. Placaet tegens de Prophanatie van des Heeren Rust-dagh, in 1682.
3. Placaet tegens het Prophaneeren van des Heeren Rust-dagh, in 1685.
4. Placaet tegens het profaneeren van den Sabbath, in 1707.
5. Resolutie op wat wijze het Placaet teegens het profaneeren van den Sabbath van 1707 te Zas van Gent moet worden geobserveert, in 1741.

HOOFDSTUK VII.

Zondagswetten in Engeland sedert de Reformatie . . . 354

Bijlage (Tekst der wetten) . . . 372

I. Wetten van Eduard VI: *a.* wet van 1547; *b.* wet van 1552. II. Wetten van koningin Elizabeth 1558—1603: *a.* injunction 20; *b.* inj. 33, en *c.* inj. 46. III. Wet van Jacobus I in 1618 (Book of Sports). IV. Wetten van Karel I: *a.* wet van 1625; *b.* proclamatie van 1633. V. Wetten gedurende de Puriteinsche suprematie onder Cromwell 1640—1660: 1. Wet van 1644; 2. Wet van 1650; 3. Wet van 1656. VI. Wet van Karel II in 1676. VII. Wetten van Willem III 1688—1702, *a.*, *b.* en *c.* VIII. Wet van koningin Anna, in 1710. IX. Wetten van George III: *a.* wet van 1762; *b.* wet van 1781. X. Wetten van George IV 1820—1830: *a.*, *b.* en *c.* XI. Wetten van Willem IV 1830—1837: *a.*, *b.*, *c.* en *d.* XII. Wetten onder koningin Victoria, *a.*, *b.*, *c.*, *d.* en *e.*

HOOFDSTUK VIII.

Zondagswetgeving in de Noord-Amerikaansche Koloniën en de Vereenigde Staten . . . 409

Bijlage I. Zondagswetten van de voornaamste koloniën van Noord-Amerika vóór de onafhankelijkheidsverklaring . . . 424

1. Wetten van Plymouth-kolonie vóór de vereeniging met Massachusetts, in 1691: *a.*, *b.*, *c.*, *d.*, *e.*, *f.*, *g.*, *h.*, *i.*, *j.* en *k.* 2. Wetten van Massachusetts vóór de vereeniging met Plymouth, in 1691: *a.*, *b.*, *c.*, *d.*, *e.*, *f.*, *g.*, *h.*, *i.*, *j.* en *k.* 3. Wetten van Massachusetts met inbegrip van Plymouth, *a.* en *b.* 4. Wetten van New Haven vóór de vereeniging met Connecticut in 1665: *a.* en *b.* 5. Wetten van Connecticut vóór de vereeniging met New Haven: *a.*, *b.* en *c.* 6. Wetten van Connecticut met New Haven: *a.*, *b.*, *c.*, *d.* en *e.* 7. Wetten van Rhode Island, *a.* en *b.* 8. Wet van New-York. 9. Wet van Pensylvanië. 10. Wetten van Virginië.

Bijlage II. Zondagswetten van eenige der Vereenigde Staten . . . 445

1. Wetten van Massachusetts. 2. Van Connecticut. 3. Van New-York. 4. Van Michigan. 5. Van Iowa. 6. Van New Mexico. 7. Van Louisiana.

HOOFDSTUK IX.

De anti-Zondagswetten der Revolutie . . . 454

Bijlage. (Tekst der wetten) . . . 472

I. Décret qui fixe l'ère des Français, 5 Oct. 1793. II. Décret qui fixe l'époque à laquelle les opérations des différentes administrations seront réglées suivant le calendrier républicain, 22 Oct. 1793. III. Décret relatif au nouveau calendrier, 24 Oct. 1793. IV. Décret sur l'ère nouvelle, le commencement et l'organisation de l'année et sur les noms des jours et des mois, 24 Nov. 1793. V. Décret qui institue des fêtes décadaïres, 7 Mei 1794. VI. Décret sur l'exercice de la police extérieure des cultes, 29 Sept. 1795. VII. Loi contenant des mesures pour coordonner les jours de repos avec le calendrier républicain, 4 Aug. 1798. VIII. Loi relative à la célébration des décadaïres, 30 Aug. 1798.

HOOFDSTUK X.

De Zondagswetten der Restauratie	483
Bijlage. (Tekst der wetten)	494
I. De Fransche Zondagswet van 18 Nov. 1814. II. De Belgische Zondagswet van 1 Oct. 1814. III. De Nederlandsche Zondagswet van 1 Maart 1815.	

HOOFDSTUK XI.

De nieuwere sociale Zondagswetgeving in Zwitserland	499
Bijlage. (Tekst der wetten)	516
I. Loi fédérale sur le travail dans les fabriques du 23 Mars 1877. Art. 13, 14, 15 en 16. II. Arrêté du conseil fédéral du 3 Juin 1891. III. Arrêté du conseil fédéral sur le travail de nuit et du dimanche dans les moulins à farine et les brasseries, du 2 Sept. 1886. IV. Arrêté du conseil fédéral du 14 Jan. 1893. V. Arrêté du departement fédéral de l'industrie et de l'agriculture concernant les ouvrages accessoires et les travaux d'absolue nécessité dans les fabriques du 7 Avril 1894. VI. Arrêté du conseil fédéral concernant les ouvrages accessoires dans les fabriques du 3 Juin 1891. VII. Loi fédérale concernant la durée du travail dans l'exploitation des chemins de fer et des autres entreprises de transport du 27 Juin 1890. VIII. Gesetz (des Kanton Zürich) betreffend die Polizei an den öffentlichen Ruhetagen vom 21 Mai 1882. IX. Arrêté du Conseil d'État du canton de Fribourg, réglant l'application des différentes lois sur la sanctification des dimanches et des fêtes, du 22 Oct. 1880.	

HOOFDSTUK XII.

De nieuwere sociale Zondagswetgeving in Deutschland	532
Bijlage. (Tekst der wetten)	550
I. Overzicht der Zondagswetgeving van de Duitse Staten vóór 1891 in tabel A en B. II. De bepalingen der Duitse „Gewerbeordnung“, die op de Zondagsviering betrekking hebben (met titelopschriften en aantekeningen). III. Verordnung betreffend das Inkrafttreten der auf die Sonntagsruhe im Handelsgewerbe bezüglichen Bestimmungen der Gewerbeordnungsnovelle (vom 1 Juni 1891) vom 28 März 1892. IV. Verordnung betreffend das völlige Inkrafttreten der auf die Sonntagsruhe bezüglichen Bestimmungen der Gewerbeordnungsnovelle (vom 1 Juni 1891) vom 4 Febr. 1895. V. Bekanntmachung, betreffend Ausnahmen von dem Verbote der Sonntagsarbeit in Gewerbebetriebe, vom 5 Febr. 1895.	

HOOFDSTUK XIII.

De nieuwere sociale Zondagswetgeving in Oostenrijk	563
Bijlage. (Tekst der wetten)	580
I. Gesetz vom 16 Jänner 1895, betreffend die Regelung der Sonn- und Feiertagsruhe im Gewerbebetriebe. II. Verordnung des Handelsministers vom 24 April	

1895. III. Gesetz vom 21 Juni 1884 über die Sonntagsruhe beim Bergbau.
IV. Gesetz vom 28. April 1895, betreffend die Ausdehnung der Sonntagsruhe
auf den Hausirhandel. V. Ministerieele „Verordnung“ betreffende „Monopole oder
Regalia“.

DERDE GEDEELTE.

De verhouding van de Overheid tot de Zondagsviering.

HOOFDSTUK I.

Waarom Overheidsbemoeiing?

§ 1. De historie getuigt er voor	592
§ 2. Door de staatsrechtelijke stelsels gesanctioneerd	595
§ 3. De eisch van het Calvinistisch stelsel	598
§ 4. Onbewuste, meer practische motieven	603
§ 5. In hoever de Overheid helpen kan	608
§ 6. Eenige bezwaren tegen wettelijke regeling	613

HOOFDSTUK II.

Op welke wijze Overheidsbemoeiing?

§ 1. Niet in alle landen op gelijke wijze, maar naar de behoeften van ieder land	629
§ 2. Een algemeene wet niet meer voldoende	632
§ 3. Gelijktijdige partieele regeling wenschelijk	636
§ 4. Te rekenen met locale toestanden	638
§ 5. De Overheid als werkgeefster	641
§ 6. Het verbod van Zondagsarbeid	646
§ 7. De uitzonderingen	658
§ 8. Bescherming van den openbaren Zondagsvrede	664
§ 9. Bescherming der gezindheden in hun godsdienstige viering van den Zondag	667
§ 10. De Overheid sanctioneere geen bestemming van den Zondag, die in strijd zou zijn met de hoofdmotieven van haar eigen regeling	673
§ 11. Bescherming tegen verleiding, door de Zondagsrust ontstaan	677
§ 12. Bescherming van Godsdienstvrijheid op Christelijke feestdagen	680
Besluit	683
Register van Namen	692
Stellingen	703

INLEIDING.

Alles is ijdelheid, uitgezonderd God lief te hebben en Zijne geboden te onderhouden ¹⁾.

Die geboden betreffen het gansche leven en omvatten alle ordinantiën, door God voor Zijn schepsel besteld en waarop de aard van het geschapene van den beginne is aangelegd.

Alleen als het leven het spoor dier ordinantiën volgt, is er waarachtige vrijheid, wordt overeenkomstig aard en doel van alle leven en van al het geschapene gehandeld; alleen dan is er ongestoorde ontplooiing, de rechte natuurlijke weelde des levens.

Overal waar het leven daarvan afwijkt, daartegen ingaat, wordt het ontwricht; verwoest en vernietigt het zichzelf.

De hoogste weelde van alle leven is de liefde en ook onze liefde, waar zij zich in haar meest onvergankelijk karakter tot God den Heere richt, zal daarin openbaar worden, dat wij Zijne geboden bewaren, gelijk onze Heere Christus tot Zijne discipelen zeide: „Indien gij Mijne geboden bewaart, zoo zult gij in Mijne liefde blijven; gelijkerwijs Ik de geboden Mijns Vaders bewaard heb en blijf in Zijne liefde” ²⁾.

Daarom is ook op het houden van Gods geboden, op het volgen van het spoor Zijner ordinantiën voor heel het leven te allen tijde het streven van Gods kinderen gericht geweest, en zal mitsdien ook alle streven der waarachtige wetenschap, het leven verklarende

¹⁾ THOMAS à KEMPIS, *De navolginge Christi*. Lib I cap. I.

²⁾ Joh. 15:10; ook Joh. 14:15.

en het inzicht in het leven verhelderende ¹⁾, steeds daarop gericht zijn om het spoor van Gods ordinantiën, door de zonde telkens zoek geraakt, weer te vinden en het leven daarhenen terug te leiden.

En wijl het zondige leven de ordinantiën Gods onder duizenden afdwalingen heeft verborgen, zoekt de wetenschap uit de Goddelijke openbaring weer te vinden de regels en wetten, waarnaar het leven, om zich vrij naar zijn doel en aard te kunnen ontplooiën, zich zal hebben te richten.

Ook het leven des rechts is door eindelooze afdwalingen verminkt en schier geen kwestie, staat en recht betreffende, is er, of dwaalbegrippen hebben zich gepaard aan afdwalingen in het leven, hebben het inzicht verduisterd en de taak der wetenschap door de veelheid der dwaalbegrippen omslachtig gemaakt ²⁾.

Omslachtig, maar des te meer noodzakelijk naarmate de dwaalbegrippen meer ingang vonden, meer verwoesting aanrichtten in de ontwrichting des levens, meer de ingeschapen levenswetten omkeerden en het leven tot zelfvernietigende actie prikkelden.

Daarom is zelfs de zwakste poging der wetenschap gericht op weerlegging der dwaalbegrippen, op bevrijding des levens van haar slavernij, op terugvoering naar het spoor der ordinantiën Gods.

Ook het hier volgend onderzoek omtrent de bescherming, door de Overheid te verleenen in zake de vrijheid van den zeven-daagschen rustdag, bedoelt niets anders dan bij het licht der Openbaring en geleerd door de ervaringen van het voorgeslacht, de lijnen weer te vinden, waaruit ook deze scheppingsordinantie voor alle menschelijk leven in deze tegenwoordige wereld kan worden gekend, en de taak aan te wijzen, die de Overheid hier tot bescherming der waarachtige vrijheid zal hebben te vervullen.

Onvermijdelijk brengt dit onderzoek ons in aanraking met de beide machtige begrippen van Overheid en Zondagsviering, die heel het leven op deze aarde raken: de Overheid om der zonde wil

¹⁾ Dr. J. WOLTJER, *Leven en Wetenschap*, en dr. A. KUYFER in *De Heraut* van 22 Sept. 1897 over *Leeken en Vakmannen*.

²⁾ Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER, *Ongeloof en Revolutie*, 2de ed., p. 38.

voortgekomen ¹⁾ als dienaarssse Gods tot straffe dengenen, die kwaad doen ²⁾, en alle menschelijke samenleving met het zwaard harer rechterhand beschermend; de sabbathsruste heel het menschelijk leven en het leven aller volken, heel den door God geschapen tijd indeelende en ordenende, en den heiligen rhythmus van het zevental als scheppingsordinantie indragende in het leven van den koning der Schepping ³⁾.

En deze beide machtige ordinantiën Gods, geheel verschillend in karakter, maar met elkander in verband tredend in het leven der volken, samenwerkend in wonderschoone harmonie, om de genade Gods uit te storten over het in zonde zuchtend leven der menschheid.

Want genade van God is de telkens wederkeerende rust en vrede van den sabbath in het rusteloze leven dezer zondige wereld.

Genade is het ook, dat een Overheid haar helpende hand vermag uit te strekken om te midden van het zwoegen des levens die gewijde en zegenende sabbathsruste te beschermen tegen alle verstorende macht der zonde.

De menschheid verloor met den val haar smettelooze heerlijkheid en daarmee zou zij, zonder Gods genadige hulp, ook de sabbathsruste, nu meer dan ooit noodzakelijk geworden, hebben ingeruild voor rusteloozen jammer, en zou ook geen Overheid zijn opgekomen om hulpe te bieden in den nood des levens, maar alle samenleving in dood en verderf zijn te niet geloopen.

Maar nu heeft het Gode behaagd het gevallen menschelijk geslacht nog leven en zegen te gunnen, ook nog den sabbathsvrede althans gedeeltelijk te schenken, en langs middellijken weg een Overheid te laten opkomen om de ongebondenheid der menschen te bedwingen en te zorgen, dat het alles met orde zou toegaan ⁴⁾.

En de sabbathsvrede, hoe gebrekkig ook in dit leven, zou nog heenwijzen naar die eeuwige rust des vredes, die er overblijft

¹⁾ Art. 36 van de Belijdenis der Geref. Kerken.

²⁾ Rom. 13:4.

³⁾ Dr. A. KUYPER, *Tractaat van den Sabbath. Passim.*

⁴⁾ Art. 36 der Gereformeerde Belijdenis.

voor het volk van God, een rust, niet als de kille en ontbindende rust des doods, maar een rust des vredes en des levens, die in het kruis van den Vredenvorst haar grond, in ongestoorde verheerlijking Gods haar doel, in de eeuwige zaligheid voor ons haar nooit volprezen bekroning zal vinden.

Ook de Overheid, hoe gebrekkig ook in de personen van zondige menschen optredende, zou nog uit den nood des levens opkomen om te midden van menschelijke willekeur en menschelijke driften het gezag staande te houden en het leven te zegenen met haar souvereiniteit en aldus wie God vreezen, heen te wijzen naar die eeuwige souvereiniteit Gods, waarmee Hij alle dingen regeert en ook zal regeren, wanneer in het einde het menschelijk geslacht tot zijn einddoel zal zijn geleid, de Zoon Zijn rijk aan den Vader zal hebben overgegeven en God alles zal zijn in allen in eeuwigen vrede en heerlijkheid.

De Gereformeerden beschouwen al het tijdelijke in het licht der openbaring Gods, gelijk het ongeloof alle dingen in het licht zijner hypothesen aanschouwt.

Wij weten, dat daarin onze dwaasheid voor de wereld, onze ergernis tegenover de menschen, onze smaad en de diepste oorzaak van den tegenstand, dien men ons biedt, is gelegen.

Maar wij weten ook, dat daarin en dáárin alleen het beginsel onzer wijsheid bij onzen God, het steunpunt voor onzen zielevrede bij onzen arbeid, de oorzaak van onze liefde bij allen, die God vreezen, en de zenuw onzer kracht in het belijden van onzen Heere Christus moet worden gezocht.

Aldus belijden wij beginselen, die verband houden met de overzijde van het graf, en wenschen wij, naar het woord van onzen GROEN VAN PRINSTERER, „vermogens en krachten te wijden aan hetgeen ook in de doodsure niet rouwt”.¹⁾

Alleen zóó is het ons een schoone, een aangrijpende gedachte, hiervan iets te mogen naspeuren, iets te mogen verstaan, iets te mogen genieten en Gode de van Zijn genade ontvangen kennis

¹⁾ Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER, *Beschouwingen over Staats- en Volkeren-regt*, dl. I, p. XI.

in onuitsprekelijken lof en aanbidding der ziel te mogen toebrengen ¹⁾.

Hoe weinig kan er over een onderwerp als *Overheid en Zondagsviering* in een enkel proefschrift worden geleverd; hoeveel blijft er, ook na een onderzoek als het hier volgende, ter naspeuring, ter overdenking, ter genieting over.

Iets te mogen bijdragen zoo mogelijk ter verheldering van inzicht over zulk een probleem is evenwel reeds een onwaardeerbaar voorrecht.

Dat er ook in vroeger en later eeuwen over dit vraagstuk is nagedacht en geschreven, dat tal van boeken en geschriften van grooter en kleiner omvang in verband met dit onderwerp in verschillende talen sedert verscheidene eeuwen het licht hebben gezien, zal niemand verwonderen.

Doch ook op dit bijzonder punt is het voortschrijden der wetenschap openbaar en heeft zij haar proces door de eeuwen heen, steeds zich verhelderende in blik, steeds worstelende om meer licht, steeds sterker tot bewustheid, tot logische omschrijving voortschrijdende, zoodat het dan ook geenszins overbodig is geworden, dat ook in onze eeuw over dit aloude probleem wordt gedacht en geschreven, maar hier dezelfde regel geldt, die op elk gebied der wetenschap wordt gehuldigd, nl. dat eerst in onze eeuw het algemeen meer bewuste, meer doordachte, meer organische en systematische in de wetenschap haar licht kan laten vallen ook op dit bijzonder punt.

Door het praktisch belang, dat haar dreef, heeft ook onze eeuw een breede rij van werken doen verschijnen, doch niet in alle straalt het licht der wetenschappelijke gedachte door, en zelfs kan van het meerendeel worden gezegd, dat zij, evenals de werken van vroeger tijden, meer de praktische zijde der kwestie behandelen

¹⁾ Omtrent het algemeen standpunt, waarop de schrijver van dit proefschrift zich plaatst, en de grondbeginselen, waarmee naar zijn beste weten zijn beschouwingen verband houden, moge hier worden volstaan met de verwijzing naar de geschriften zijner hoogleraren; *inzonderheid* naar Dr. A. KUYPER, *Encyclopaedie der H. Godgeleerdheid*, 1894; Mr. D. P. D. FABIUS, *Zonde en Recht*, 1895 en diens *Gereformeerde Beginselen*, 1896 en Dr. J. WOLTJER, *Leven en Wetenschap*, 1897.

en dikwijls van de principieele hoofdkwestie nauwelijks het bestaan hebben geconstateerd.

Ook ons vaderland heeft zijn bijdragen geleverd en zelfs een drietal Academische proefschriften zijn omtrent dit probleem verschenen ¹⁾, edoch zonder mij van het hier in te stellen onderzoek te ontslaan, wijl noch de beginselen der Overheidsbemoeiing, waarvan toch de Zondagswetgeving een onderdeel is ²⁾, noch de historie der Zondagswetgeving, voor een vergelijkend oordeel onmisbaar ³⁾, noch de omschrijving van wat onder den Zondag te verstaan is, zonder welke toch de taak der Overheid te dien opzichte nooit is te bepalen ⁴⁾, er in tot haar recht komen en mitsdien juist de hoofdproblemen, waar het hier op aankwam, schier onaan-geroerd werden gelaten.

Alvorens toch te bepalen of, en zoo ja, op welke wijze de Overheid zich met een bepaald punt heeft te bemoeien, moeten de beginselen vastgesteld, die omtrent den aard van het Overheids-

¹⁾ In 1867 dat van Mr. F. W. SMIT, *De wet van 1 Maart 1815*. Leiden S. C. Van Doesburgh. 1867. 166 blzn., in 1888 dat van Mr. F. FOEKENS, *De Zondag in het Nederlandsche Privaatrecht*. Leiden. 1888 bij J. J. Groen. 59 blzn. en in 1897 dat van Mr. J. A. N. PATIJN, *Zondagswetgeving*. Leiden 1897. H. Kleyn. 230 blzn. Men zie over dit laatste proefschrift Dr. C. A. VERRIJN STUART in de *Economist* van Dec. 1897, blz. 927—929.

²⁾ Mr. SMIT schijnt aan een vooropstellen van algemeene beginselen van Staatsbemoeiing in 't geheel niet te hebben gedacht en men komt uit heel zijn geschrift niet te weten, welke die zouden moeten zijn; Mr. FOEKENS brengt heel de kwestie niet ter sprake en Mr. PATIJN is wel op de kwestie gestuit, maar maakt er zich van af met te zeggen, dat dit een „gevoelsquaestie” is „nauw verwant aan die van interventie in 't algemeen: of men huiverig is voor den dwang van Staatswege, ja of neen” (p. 41 en 42), zonder te melden of en op welke gronden hij zelf al of niet „huiverig” is voor Staatsbemoeiing.

³⁾ Mr. SMIT geeft een vluchtige schets in nog geen 20 bladzijden, plus een wordingsgeschiedenis van de wet van 1 Maart 1815, Mr. FOEKENS roert de geschiedenis der Zondagswetgeving slechts even aan in enkele bladzijden van zijn Inleiding, terwijl ook Mr. PATIJN p. 8—20 een „Historisch Overzicht” aanbiedt, dat in geen anderen zin dien naam verdient, dan in den zin waarin Mr. SMIT en Mr. FOEKENS dit onderwerp hebben behandeld.

⁴⁾ Bij Mr. SMIT en Mr. FOEKENS in 't geheel niet afzonderlijk ter sprake gebracht, bij Mr. PATIJN slechts in zooverre in een afzonderlijke paragraaf onder het opschrift „Omschrijving der Zondagsrust” de duur van den Zondag wordt besproken.

gezag en de grenzen zijner bemoeiing in 't algemeen gelden, opdat door toepassing dier algemeene beginselen op het bepaalde geval, in casu dat der Zondagsviering, de gezochte oplossing worden gevonden.

En ook zal, alvorens bepaald kan worden of de Overheid zich met den Zondag heeft te bemoeien, eerst het begrip Zondag moeten worden vastgesteld, niet enkel naar den tijd, maar naar geheel den aard van de sabbathsordinantie.

Terwijl ook daarna het oordeel, dat aldus wordt geveld, niet genoegzaam gemotiveerd kan heeten, tenzij ook met de rijke ervaring der voorgeslachten worde rekening gehouden en een althans eenigszins ernstig onderzoek naar de geschiedenis der Zondagswetgeving is ingesteld.

Zonder aan te geven, hoe de schrijver zich de opkomst en het karakter der Overheid, alsook de grenzen van hare bemoeiing voorstelt, konden op geen wijze de beginselen worden gezocht, die de Overheidsbemoeiing op het bepaalde punt van de Zondagsviering zouden bepalen, eenvoudig wijl elke toetssteen zou ontbreken en heel de kwestie van volslagen willekeur zou gaan afhangen.

Zonder het begrip van den Zondag eerst te ontwikkelen zou het al evenmin gaan om te bepalen op wat wijze de Overheid zich met den Zondag zou hebben te bemoeien, wijl men in 't algemeen niet kan onderzoeken, wat met iets moet gedaan, of wat houding tegen iets is aan te nemen, tenzij men eerst wete wat onder dat iets te verstaan zij.

En eindelijk kon ook niet worden overgegaan tot het bepalen van de beginselen, die de verhouding zouden aangeven tusschen de Overheid en de viering van den Zondag, vóór met de lessen der praktijk in de geschiedenis der volken was te rade gegaan en het proces, dat die verhouding in de eeuwen doorliep, althans in groote trekken was gevolgd, wijl alle wetenschappelijke kennis met de ervaring begon, en alleen dan een beginsel voor de praktijk genoegzame stabiliteit vertoont, wanneer het ook bij het licht, dat de praktijk aller eeuwen verspreidt, proefhoudend wordt bevonden.

Daarom zal het Eerste Gedeelte van dit Proefschrift een onderzoek bevatten: 1°. naar den aard van het Overheidsgezag,

2°. naar de grenzen der Overheidsbemoeiing in verband met aard en opkomst der Overheid, en 3°. naar den aard van den zondagschen sabbath.

Het Tweede Gedeelte zal een historisch overzicht geven van de Zondagswetgeving.

Het Derde Gedeelte eindelijk zal met de gegevens, in het Eerste en Tweede Gedeelte verzameld, een antwoord trachten te geven 1°. op de vraag of de Overheid zich met de Zondagsviering heeft te bemoeien en zoo ja, 2°. op welke wijze zij dat zal hebben te doen.

Omtrent het historisch overzicht der Zondagswetgeving moet worden opgemerkt, dat het in meer dan één opzicht anders is opgevat dan in de werken over Zondagswetgeving tot dusverre is geschied.

Daarom zij een woord ter rechtvaardiging hier vergund.

Toen dr. LEWIS vóór nu tien jaren zijn *Critical history of Sunday legislation* ¹⁾ schreef, stelde deze schrijver het in de voorrede voor, alsof het veld der historische onderzoeking op het gebied der Zondagswetgeving door zijn onderzoek het eerst werd betreden.

„This book,” aldus lezen wij in de „Preface”, „enters a field not hitherto occupied in the literature of the Sunday question” ²⁾.

Dit nu is niet juist en zou door dr. LEWIS niet zijn geschreven, indien hij o. a. het zeldzame doch daardoor niet minder belangrijke werk van dr. IRMISCHER, dat toch reeds in 1839 en '40 verscheen, had gekend ³⁾.

Doch behalve dit werk van IRMISCHER bieden ook sommige schrijvers over het sabbathsvraagstuk bijdragen voor de geschiedenis der Zondagswetgeving van enkele of meerdere landen, die naast den arbeid van dr. LEWIS met eere mogen worden vermeld, en die nochtans verschenen alvorens de arbeid van dr. LEWIS het licht zag.

¹⁾ Dr. A. H. LEWIS, *A Critical history of Sunday legislation*. New-York. 1888.

²⁾ I. c. p. 1.

³⁾ Dr. JOHANN KONRAD IRMISCHER, *Staats- und Kirchen-Verordnungen ueber die Christliche Sonntags-Feier*. Erlangen. Verlag von Carl Heyder I Abtheilung 1839. II Abtheilung 1840.

Ik wijs b. v. op het werk van JULIEN HAYEM ¹⁾ over de zeven-daagsche rust, dat aan de geschiedenis der Zondagswetgeving vóór de Revolutie bijna 50 bladzijden (p. 50—94) wijdt; op den arbeid van CAMILLE EN EDUARD RABAUD ²⁾ over de Zondagsrust, waarin de bladzijden 184—209 een historisch overzicht geven, en op het geschrift van dr. RIEGER ³⁾ over Staat en Zondag, dat bijna niets anders levert dan een critisch overzicht van de geschiedenis der Zondagswetgeving, al is het een overzicht in vogelvlucht; en voorts op de talrijke theologische werken uit vroeger eeuwen, waarin men telkens ook eenige historische mededeelingen omtrent de Zondagswetgeving vermeld vindt ⁴⁾.

Misschien bedoelt dr. LEWIS met zijn aangehaalde woorden, dat in de Engelsche literatuur dit gebied het eerst door hem is betreden.

Evenwel ook dan nog is zijn uitspraak onjuist en kan men zich ternauwernood voorstellen, dat een Engelsch schrijver over de geschiedenis der Zondagswetgeving b. v. de uitnemende werken van BAYLEE ⁵⁾ niet kent, met name zijn „Statistics and Facts” en zijn „History of the Sabbath”, die toch reeds in 1852 en 1857 het licht zagen.

Men kan dus moeilijk zeggen, dat eerst in 1888 het veld van het historisch onderzoek naar de Zondagswetgeving is betreden.

Dit wil evenwel in geen deele zeggen, dat er aan een eenigszins uitgewerkte schets van de geschiedenis der Zondagswetgeving niet meer de minste behoefte zou bestaan, en dat men de literatuur over dit onderwerp van de vroegste tijden af tot onze dagen maar voor het grijpen heeft.

¹⁾ JULIEN HAYEM, *Le Repos hebdomadaire*. Paris 1873.

²⁾ CAMILLE ET EDUARD RABAUD, *Le Repos hebdomadaire*. Bâle et Genève 1873.

³⁾ DR. M. RIEGER, *Staat und Sonntag*. Frankfurt a. M. 1877.

⁴⁾ B. V. JACOBUS KOELMAN, *Het Dispuut en de History mitsgaders de Praktijke van den Sabbath en 's Heeren dag*. Amsterdam 1685. 708 + 174 + 372 + 48 = 1302 bladzijden kwarto.

⁵⁾ JOHN. T. BAYLEE, B. A. *Statistics and Facts in reference to the Lord's day*. London 1852 en zijn *History of the Sabbath or day of holy rest*. London 1857. In beide werkjes wordt o. a. de tekst van de meeste Engelsche Zondagswetten gegeven en ook omtrent de geschiedenis der Zondagswetgeving bevat de History of the Sabbath zeer behartigenswaardige opmerkingen.

Het moet veeleer erkend, en in zooverre heeft dr. LEWIS gelijk, dat de literatuur over dit onderwerp vergelijkenderwijs gering is, terwijl wat er geleverd is, meestal vooreerst een te particulier en daarbij een of te subjectief of te objectief karakter draagt.

Te particulier, in zoover de meeste bijdragen te veel op de geschiedenis van een enkel land betrekking hebben; te subjectief, in zoover ze zich tot een subjectief relaas beperken zonder den objectieven inhoud der wetten te geven, of wel te objectief, voor zoover ze zich tot een bloot weergeven van den tekst bepalen zonder verband of beoordeeling.

Geheel objectief en tegelijk particularistisch is dr. IRMISCHER, die uitsluitend den tekst der wetten, zoover ze hem bekend waren, meedeelt, zonder eenige beoordeeling er bij te voegen, terwijl het particularistische bij hem daarin bestaat, dat hij de wereldhistorische lijn slechts tot aan de Reformatie vasthoudt en van de perioden sedert de Reformatie zich tot het particulier terrein van het Koninkrijk Beieren beperkt, zonder van eenig land ter wereld iets meer mee te deelen.

Te subjectief eenerzijds en tevens te objectief in een ander opzicht is het werk van dr. LEWIS, dat bovendien te particulier Amerikaansch is, waarin de wetten steeds vertaald voorkomen, zoodat de objectiviteit te veel verloren gaat, en terwijl de bijgevoegde beoordeelingen dikwijls uiterst onbeduidend zijn, waardoor het subjectief verwerken en beoordeelen te weinig tot zijn recht is gekomen.

Te particularistisch is bovendien schier al de bestaande literatuur over dit onderwerp, zoodat een overzicht, dat eenigszins algemeen kan heeten en waarin de hoofdlijnen der wereldgeschiedenis zooveel mogelijk worden vastgehouden, ten eenenmale ontbreekt.

Daarom heb ik een overzicht trachten te geven, dat een meer algemeen karakter draagt en waarbij de objectiviteit wordt bewaard door mededeeling, zooveel mogelijk, van den oorspronkelijken tekst der wetten in bijlagen, terwijl de subjectieve bewerking niet geheel wordt verwaarloosd, door telkens in de hoofdstukken de eigenaardigheden der wetten uit de wetten zelf en uit de tijden en omstandigheden, waarin zij gemaakt werden, aan te geven.

Eenige moeilijkheid leverde hierbij de indeeling der wereldgeschiedenis, aangezien de meeste perioden ieder in één hoofdstuk konden worden afgehandeld, edoch enkele perioden onmogelijk ieder in één hoofdstuk konden worden samengevat.

Doch aangezien alleen de periode der Middeleeuwen de hoofdstukken III en IV, die der Reformatie de hoofdstukken V—VIII, en die der nieuwere sociale Zondagswetgeving de hoofdstukken XI—XIII omvat, terwijl alle andere perioden der wereldgeschiedenis in één hoofdstuk konden worden samengevat, heb ik gemakshalve de indeeling in perioden of afdeelingen achterwege gelaten en alleen die in hoofdstukken gevolgd.

Dat volledigheid ook hier tot het onbereikbaar ideaal moest worden gerekend, zal wel niemand verwonderen.

Genoeg is het den schrijver, indien het hem mocht gelukken door dit overzicht de behandeling der geschiedenis van de Zondagswetgeving althans één enkele schrede vooruit te brengen, en het vergelijkend oordeel over de wettelijke regeling der Zondagswetgeving er door op eenige wijze mag worden vergemakkelijkt.

Reeds waar alleen de hoofdlijnen der wereldgeschiedenis zijn vastgehouden, is het tweede gedeelte van dit Proefschrift in omvang grooter geworden dan ik aanvankelijk had vermoed.

Alles wat dan ook minder direct de verhouding van Overheid en Zondagsviering raakt, moest daarom hier zooveel mogelijk worden voorbijgegaan.

De omvang van dit Proefschrift is hiermee in zooverre beperkt, dat heel de beweging onzer dagen, die in schier alle landen ten behoeve van Zondagsviering sinds enkele tientallen van jaren is openbaar geworden, hier niet dan terloops kon ter sprake komen, zoodat schrijver dezès hier zijn hartelijke sympathie voor deze nationale en internationale pogingen¹⁾ niet anders kan betuigen

¹⁾ In Nederland bestaan twee vereenigingen, waarvan een ter bevordering van Zondagsrust en een voor Zondagsheiliging; van beide vereenigingen is secretaris de heer G. B. Van Aaken Bzn., Piet-Heinstraat 79 a 's-Gravenhage. Voorts bestaat er een Internationale Vereeniging voor Zondagsviering, waarvan secretaris is de heer E. Deluz, rue de Candolle 19 Genève. Over de vereenigingen in andere landen zie men de Verslagen der Internationale Congressen voor Zondagsviering, die b. v. in 1890 te Parijs, in 1892 te Stuttgart en in 1897 te Brussel zijn gehouden.

dan door de resultaten van het boven afgebakend onderzoek aan te bieden aan allen, die er op eenige wijze toe wenschen mee te werken om aan alle volken der aarde den onmisbaren zegen van den zevendaagschen sabbath te verzekeren.

Ook een afzonderlijke literatuur-opgave over het sabbatsvraagstuk in 't algemeen en over de Zondagswetgeving in 't bijzonder bleek mij weldra een zoo omvangrijke arbeid te zijn, en waarover bovendien reeds zooveel voortreffelijks in het licht verscheen, dat het bestek van dit Proefschrift zulks ten eenenmale moest beletten¹⁾.

¹⁾ Tot de kennis van de literatuur over het sabbathsvraagstuk in 't algemeen en daaronder ook over de Zondagswetgeving zie men ROBERT COX, *The literature of the Sabbath Question*. 2 vol. Edinburgh 1865, waarin in meer dan duizend bladzijden compres gedrukt de literatuur wordt opgegeven van de vroegste tijden af met bijvoeging van meestal interessante citaten; voor de sabbathsliteratuur van den nieuwsten tijd zie men de *Publications-Katalog* ook afgedrukt achter de *Verhandlungen des VI Internationalen Kongresses für Sonntagsfeier 1892 in Stuttgart*. Stuttgart en Genf. 1892, waar twintig bladzijden gevuld zijn met enkel titels van de nieuwste geschriften ver de sabbathskwestie.

EERSTE GEDEELTE.

HOOFDSTUK I.

DE OVERHEID IN HET ALGEMEEN.

§ 1. De Souvereiniteit Gods over al het geschapene; geen revolutie noch evolutie.

Het standpunt, in de inleiding aangeduid, brengt er onmiddellijk toe om in zake de beschouwingen over de Overheid uit te gaan van de gegevens, die ons in de Heilige Schrift ¹⁾ omtrent het ontstaan en den aard van het Overheidsgezag worden meegedeeld, in tegenstelling met alle andere opvattingen, met name met die van revolutie en evolutie.

Volgens de H. S. is God de souvereine Schepper van hemel en aarde en moet alle gezag, wanneer of waar ook opgekomen, altijd afgeleid zijn van Zijn Goddelijk gezag, dat Hij krachtens de schepping heeft over al het geschapene ²⁾.

„In den beginne schiep God hemel en aarde.

„Het is alles Zijn maaksel. Hij alleen heeft daarover volkomen recht. Alle recht van den mensch is daaraan ontleend en ondergeschikt.” ³⁾

¹⁾ Omtrent het gezag der Heilige Schrift zie men dr. A. KUYPER, *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid* I, blz. 291—511 en dr. H. BAVINCK, *Gereformeerde Dogmatiek*, I, p. 215—363; reeds in 1870 schreef dr. KUYPER een afzonderlijk werkje: *De Schrift het Woord Gods*. Tiel 1870.

²⁾ Over de absolute Souvereiniteit, zooals die alleen in God denkbaar is, zie men dr. A. KUYPER, *Ons Program*, 3de uitgave, bl. 32 e. v.; de groote uitgave met Bijlagen, bl. 66 e. v.; GROEN VAN PRINSTERER, *Ongeloof en Revolutie*, 2de uitgave, bl. 142 en 171.

³⁾ Mr. D. P. D. FABIUS, *Zonde en Recht*, bl. 9.

Alle menschelijke fictie, hetzij van GROTIUS en ROUSSEAU, of van KANT en DARWIN, wordt hiermede terzijde gesteld.

De theorie der revolutie, omdat zij in haar vaag Deïsme de souvereiniteit van God den Schepper heeft getracht te vervangen door een gefingeerden natuurstaat, waaruit door „Contrat social” een geordende samenleving zou zijn ontstaan en een conventioneel gezag zich zou hebben gevestigd.

De theorie der evolutie, omdat zij, de zwakheid der revolutionaire verzinsels gevoelende, door haar hypothesen van ontwikkeling wel het menschelijk bewustzijn meer tracht te bevredigen, maar toch in hoofdzaak geen ander standpunt geeft dan dat der fictie, wijl ook haar *hypothesen* niet anders dan met verwerping van het geloof der evangeliewaarheid kunnen worden *geloofd*.

Op welke wijze nu een van de Goddelijke Souvereiniteit afgeleid souverein gezag ook op menschen is gelegd en met name de Overheid met deze afgeleide souvereiniteit is bekleed geworden, leert ons de geschiedenis der menschheid, zooals wij die vinden in de Heilige Schrift en in verband daarmee het karakter zelf der Overheid, zooals dat zich in de geschiedenis heeft geopenbaard.

§ 2. Geen Overheid in den staat der rechtheid.

Wanneer hier gehandeld wordt over den staat der rechtheid, dan wordt daarmee bedoeld de toestand van Adam en Eva vóór den val en gelijk die toestand zich zonder den zondeval zou hebben ontwikkeld; een toestand waarin nog geen zonde gekend werd en de mensch in oorspronkelijke gerechtigheid leefde voor zijn God te midden van de weelde van het Paradijs, gelijk de Christelijke kerk aller eeuwen het beleed en de Gereformeerde kerken het op de zuiverste en meest aannemelijke wijze hebben beleden.

Met haar geloof aan het bijbelsche schriftverhaal komt de Christelijke kerk weerspreken het geloof van het natuurrecht, dat in HUGO GROTIUS baan brak en in de Fransche revolutie aanvankelijk werd toegepast, en dat uitgaat van een gefingeerden natuurstaat zooals ROUSSEAU zich dien droomde, en weerspreken

evenzeer het geloof aan den natuurstaat zooals de Pantheistische geest van onze eeuw zich dien voorstelt, alsof door evolutie de mensch zich uit dier en plant hadde ontwikkeld en de volmaakte vrije mensch volgens het woord van Prof. JELLINEK niet aan het begin maar aan het einde aller dagen zou komen te staan ¹⁾.

In dien staat der rechtheid nu laat zich een Overheid, gelijk wij die thans kennen, niet denken.

Van de Overheid toch, d. i. de draagster van het souverain gezag in het staatsverband, is de idee der dwingende macht onafscheidelijk, terwijl dwang alleen gedacht kan worden in een toestand, waarin niet van zelf en eigener beweging wordt geleefd en gehandeld.

Die dwang nu en die veronderstelling van een niet vrij en niet spontaan leven en handelen is in een zondeloozen en volkomen reinen staat niet denkbaar.

De mensch, geschapen naar den beelde Gods, moest ook in zijn samenleven het *Abbild* vormen van het leven van God Drieëenig, gelijk de Heilige Schrift ons iets doet kennen door de onderscheiden werken aan God den Vader, aan God den Zoon en aan God den Heiligen Geest toe te schrijven, en de heilige oeconomie van Vader, Zoon en Heiligen Geest ons voor te stellen als „een leven van bewustheid en vrijheid” ²⁾. „Dwang, zonder hetwelk velen geen recht kennen, was onnoodig. Omdat er nog alleen recht en geen onrecht was” ³⁾.

Over de rechtsverhoudingen van de drie Personen in het Goddelijk Wezen schrijft Prof. FABIUS o. a.: „Het recht bestaat ook in de huishouding van het Goddelijk Wezen. Voor den Unitariër kon er van recht geen sprake wezen vóór de schepping van den mensch. Wel daarentegen bij de belijdenis der Heilige Drieëenheid. „Ik zal Hem tot een Vader zijn en Hij zal Mij tot een Zoon zijn”. (Hebr. 1:5.) Hier heeft men reeds een rechtsbetrekking tusschen den eersten en den tweeden persoon van het Goddelijk Wezen.

¹⁾ Dr. GEORG JELLINEK, *Adam in der Staatslehre*. Heidelberg 1894. „Auch der freie Mensch steht am Ende und nicht am Anfang aller Tage”. p. 27.

²⁾ Dr. W. GEESINK, *De beteekenis van het leerstuk der Oorspronkelijke Gerechtigheid*, p. 6.

³⁾ Mr. D. P. D. FABIUS, *Zonde en Recht*, p. 11.

Maar ook verder nog. De Zoon is gezalfd tot Koning over Sion, den berg van Gods heiligheid. Gelijk de Zoon zelf van het eeuwig besluit verhaalt: „de Heere heeft tot Mij gezegd: Gij zijt mijn Zoon, heden heb Ik U gegenereerd.

„Eisch van Mij en Ik zal de Heidenen geven tot Uw erfdeel, en de einden der aarde tot uwe bezitting.

„Gij zult hen verpletteren met een ijzeren scepter; Gij zult hen in stukken slaan als een pottenbakkersvat.” (Ps. II : 7—9.)

„Omdat Hij Koning over Sion is, waartoe zullen komen uit de Heidenen en van de einden der aarde, zal Hij alle vijanden zijner Kerk, die Sion hebben gehaat, verpletteren met zijn scepter.”

„Dit alles is den Zoon geschonken. Daarop heeft Hij recht. Konde het Hem ontnomen worden, in strijd met het eeuwig besluit, zoo ware er onrecht. Maar dit kan niet worden gedacht, omdat in God geen onrecht is.

„Er is ook eene rechtsbetrekking tusschen den Heiligen Geest en de beide andere Goddelijke personen. De Heilige Geest toch werd, gelijk de Zoon van eeuwigheid gegenereerd is, van eeuwigheid gezonden door en uit kracht van een huishoudelijk verdrag. Gezonden van den Vader en van den Zoon. En Hij is uitgegaan in den tijd om te volvoeren, zooals VAN MASTRICHT zegt, „zijn huishoudelijken Ambtsplicht, volgens welken Hij de vertrooster is.”

„Voorts wordt in het Goddelijk Wezen aan den Vader toegekend het recht over de schepping. Uitdrukkelijk wordt dit recht op den voorgrond gesteld in de vraag: „is het mij niet geoorloofd te doen met het mijne, wat ik wil?” (Matth. XX : 15).

„En ook in het beeld van den pottenbakker, dat reeds bij den profeet Jeremia voorkomt (XVIII : 2 e. volg., XIX : 1 en volg.) en door straks den Apostel Paulus wordt gebezigd: „heeft de pottenbakker geene macht over het leem, om uit denzelfden klomp te maken het eene een vat ter eere en het andere ter oneere?”” (Rom. IX : 21) ¹⁾

Gelijk er nu in het leven van God Drieëenig wel rechtsverhoudingen zijn maar geen dwang zich denken laat, alzoo ook

¹⁾ Mr. D. P. D. FABIVS a. w. blz. 11 en 12. Men zie over dit onderwerp nader dr. H. BAVINCK, *De huishouding Gods*. In „De Vrije Kerk”, jaargang 1887.

zouden er in den staat der rechtheid wel rechtsverhoudingen gebleven en vermenigvuldigd zijn, maar geen dwingende macht ware noodig geweest¹⁾, en in heerlijke en weelderige ontplooiing zou het menschelijk leven zich uit zijn eigen aard geopenbaard hebben als een leven van bewustheid en van vrijheid.

„Zoo laat zich in den staat der rechtheid geen Overheid denken. Met geen woord wordt daarvan gesproken in het verhaal der Schepping. En wat omtrent haar wezen elders in de Schrift geleerd wordt, brengt haar geheel tot den staat na den val. De Overheid zal wezen tot bescherming der goeden, maar tot schrik der kwaden. Zij draagt het zwaard, en niet te vergeefs. Zij is een wreekster tot straf dengenen, die kwaad doet.

„Immers wijst dit alles op een toestand, waarin het kwade binnensloop en worstelt met het goede. Wij stemmen dan ook in met den aanhef van artikel 36 uit de geloofsbelijdenis der Gereformeerde Kerken: „Wij gelooven dat onze goede God, uit oorzaak der verdorvenheid des menschelijken geslachts, Koningen, Prinsen en Overheden verordend heeft, willende dat de wereld geregeerd worde door wetten en politien, opdat de ongebondenheid der menschen bedwongen worde en het alles met goede ordinantie onder de menschen toega”²⁾.

Het is van belang althans algemeene gegevens omtrent de rechtsverhoudingen in den staat der rechtheid te bezitten, ook om den huidige toestand des te beter te verstaan.

„Hierin volgen we slechts het goede voorbeeld van alle christenschrijvers, die, om een juisten blik op het heden te verkrijgen, steeds begonnen met zich rekenschap te geven van den invloed dien *zonde* en *genade* op het thans bestaande hebben en ten einde hiertoe te geraken, zich afvroegen, in wat staat en stand de mensch vóór de zonde stond, en welke wijziging de zonde hierin teweegbracht. Zoo toch deden niet alleen Gereformeerde, maar ook

¹⁾ Men leze hierover Dr. KUYPER in de *Heraut* van 16 October 1892 en *E voto Dordraceno*. Zondag 39 art. II.

²⁾ FABIUS, t. a. p., p. 16. In het vervolg van dit werk en in het boven aangehaalde werk van JELLINEK wordt de meening van tal van schrijvers gememoreerd, doch het bestek van dit proefschrift laat niet toe, ze hier nader te behandelen.

Luthersche, Roomsche en Grieksche schrijvers. Van deze goede gewoonte ging men eerst af, toen het rationalisme alle geloof aan den „staat der rechtheid” en aan den „zondeval” ondermijnd had; en het is jammerlijk te zien, hoe zelfs Christelijke schrijvers thans, door dit kwade voorbeeld uit het goede spoor geraakt, deze wijsheid der vaderen verloochenen.

„Het is anders zoo duidelijk mogelijk, dat wie als arts bij een zieke wordt geroepen, zich eerst rekenschap moet kunnen geven van den mensch in gezonden toestand, als ook van de ziekteoorzaak die hem van gezond *krank* maakte” ¹⁾.

Ook dr. Kuyper is van oordeel dat er in den staat der rechtheid geen Overheid zou geweest zijn.

„In onzondigen toestand zou er geen Overheid uit den mensch geweest zijn, gelijk er ook in het rijk der heerlijkheid geen Overheid meer *uit* de menschen *over* de menschen zijn zal. Zelfs de Christus niet. Ook Hij toch zal alsdan het Koninkrijk aan God den Vader overgeven, opdat het alles weer vanzelf naar scheppingsordinantie toega, daar immers God alsdan zijn zal *alles* en in *allen*” ²⁾.

§ 3. Het optreden der Overheid na den zondeval.

a. Het gebrekkig optreden der Overheid vóór den Zondvloed.

Om tot een oordeel over het optreden der Overheid in de periode van den val tot aan den Zondvloed in staat te zijn, moet allereerst het algemeen karakter van die periode, dat een derde van heel de wereldgeschiedenis omvat, worden beschouwd.

Met den zondeval was metterdaad heel de positie van den mensch gewijzigd.

Over *zijne ziel* was de schaduw des doods gegaan, zonde en duisternis was binnen in hem en in *zijn lichaam*, organisch met

¹⁾ Dr. A. KUYPER. *Van de Gemeene Gratie*. *Heraut* van 12 Jan. 1896.

²⁾ Dr. KUYPER. *Van de Gemeene Gratie*. Eerste reeks. XI. *Heraut* 10 Nov. 1895, en inzonderheid *de Heraut* van 16 October 1892. *E voto Dordraceno*. Zondag 39, over het vijfde gebod.

zijn ziel verbonden, was het beginsel des doods gekomen en de wortel van alle bederf, van alle krankheid en lijden, dat naar den dood henenvoert, ingeslopen, terwijl *het aardrijk*, dat God hem tot weelde en tot verlustiging had geschonken, was vervloekt om zijnentwil.

Dat beginsel nu des doods en die drijfkracht der zonde in den mensch was van dien aard, dat, ware geen stuitende macht des Heeren tusschenbeide gekomen, het proces onmiddellijk tot den eeuwigen dood zou hebben geleid.

Doch hierin is de lankmoedigheid Gods openbaar geworden, dat Hij den mensch niet aan zichzelf en aan zijn zonde heeft overgelaten, maar de doorwerking der zonde heeft *gestuit* en daardoor de geschiedenis der menschheid heeft mogelijk gemaakt.

Wel was heel de toestand veranderd, gelijk wij lezen, dat het Paradijs verdween, de vloek kwam over de aarde, de toestand van het dierenrijk zeer gewijzigd werd, en het plantenrijk in doornen en distelen begon uit te schieten; een verandering zoo geweldig dat haar beteekenis voor de kennis van den huidige toestand der gansche aarde steeds moet in 't oog gehouden, wil men niet op de doolpaden der hedendaagsche natuurlijke historie verloopen ¹⁾.

En ook bleef de zonde in haar doodelijke uitwerking niet zonder kracht; dit toch leert heel de geschiedenis der wereld wel anders, en 's menschen natuur, ook bij stuiting der zonde, werd reeds in den eersten zoon van Adam, „naar zijn beeld en gelijkenis geboren”, zoodanig openbaar en Kaïn zonk reeds zoo diep, dat hij broeder-

¹⁾ Dr. KUYPER wijst op vier perioden of toestanden, die door geweldige omkeeringen van elkander zijn te onderscheiden: 1°. de toestand van Gen. 1:2: *De aarde nu was woest en ledig en duisternis was op den afgrond en de Geest Gods zweefde op de wateren*; 2°. de toestand na de 5 scheppingsdagen als we lezen Gen. 1:31: *En God zag al wat Hij gemaakt had, en zie het was zeer goed*; 3°. de toestand die ontstond door wat we lezen Gen. 3:17: *dat het aardrijk vervloekt werd om der menschen wil*, en 4°. de toestand die met den Zondvloed geboren werd toen „*de fonteynen van den grooten afgrond geopend werden*”. Eerst zoo is men toegekomen aan die gesteldheid der aarde, die thans nog in hoofdzaak voortduurt en die aldus zal blijven voortbestaan totdat de dag komt, waarop „*deze aarde nogmaals zal bewogen worden*” (Hebr. 12:29) en „*de elementen brandende zullen zijn*” (2 Petr. 3:10). Van de Gemeene Gratie. Eerste Reeks. XXXV. *Heraut* 31 Mei 1896.

moord pleegt, „alle gebondenheid tot de wet der liefde driestweg loochent en het in zijn misdaad vermetel tegen God opneemt” ¹⁾.

Maar er was dan toch *weerhoudende genade*; zelfs in Kaïn's besef van schuld en reeds terstond na den val in Adam, over wien het vonnis, dat hij den dood zou sterven, door de lankmoedigheid Gods werd uitgesteld, zoodat hij, al was het *in het zweet zijns aanschijns*, zijn voedsel zou ontvangen, en in Eva, die nu *wel met smarte*, maar dan toch kinderen zou voortbrengen. Er was geen absolute verharding des harten bij Adam en Eva, want zij scholen in schuldbesef voor hunnen God weg, zoodat de zonde niet terstond geheel doodend en verdervend doorwerkte.

Door God geheel losgelaten en de zonde geheel ontketend, zou de mensch ieder oogenblik in absolute verharding alle verderf zoeken, wjl van nu aan het gedichtsel zijns harten van der jeugd af boos was.

Maar door de *beteugelende, stuitende. weerhoudende* hand Gods kon het beginsel des doods en des verderfs, het beginsel der zonde niet tot geheele uitwerking komen.

En nu ligt hierin het karakteristiek onderscheid tusschen de periode van den val tot den Zondvloed, en die waarin wij thans leven, dat God de Heere wel ook de zonde beteugeld en gestuit heeft door zijn algemeene genade in die zestien eeuwen vóór den Zondvloed, maar toch niet in zoo ruime mate als na den Zondvloed het menschelijk geslacht ten deel werd.

De zonde is vóór den Zondvloed meer losgelaten, de zondige mensch meer aan zich zelf overgelaten, en de geheele periode van den val tot Noach ligt daar voor ons tot leering, wat er van den mensch wordt, wanneer God hem meer aan zich zelf overlaat.

Voor al drie plaatsen in de Heilige Schrift wijzen op dit kenmerkend onderscheid van den toestand der perioden vóór en na den Zondvloed.

In de eerste plaats Gen. 6:3, waar staat: „*Mijn Geest zal niet in eeuwigheid twisten met den mensch, dewijl hij ook vleesch is,*” waardoor te kennen gegeven wordt dat de twisting van Gods Geest

¹⁾ Dr. KUYPER. *Van de Gemeene Gratie*, t. a. p.

met den mensch vóór den Zondvloed veel geweldiger, veel minder sparende, veel meer verhardende is geweest dan na dien tijd.

In de tweede plaats de aanduiding in Gen. 6: 22, waar we lezen dat „voortaan al de dagen der aarde zaaiing en oogst, en koude en hitte, en zomer en winter en dag en nacht, niet zullen ophouden.” „Hierin toch ligt opgesloten dat de gang van het leven eerst na den Zondvloed tot geregelde, vaste orde is gekomen.” Niet dat die overgangen van zaaiing en oogst, van koude en hitte, van zomer en winter en van dag en nacht er vóór den Zondvloed niet zouden geweest zijn, maar zóó, dat die overgangen soms zulk een ongestadigheid bezaten, dat de regelmaat, die natuurlijk aldoor bleef bestaan, voor de waarneming bijna schuil ging, iets waardoor het menschelijk leven in dien tijd uiteraard geweldig ontrust moet zijn geworden.”

In de derde plaats Gen. 6: 5, waar ons de gesteldheid vóór den Zondvloed aldus wordt omschreven: *En de Heere zag dat de boosheid der menschen menigvuldig was op de aarde en al het gedichtsel der gedachten zijns harten te allen dage alleenlijk boos was*, in onderscheiding van wat over 's menschen toestand na den Zondvloed wordt gezegd met de veel zachter uitdrukking in Gen. 9: 2, dat *het gedichtsel van 's menschen hart boos is van zijne jeugd aan*¹⁾.

Daarbij komt nog dat eerst na den Zondvloed de levensduur van den mensch aanmerkelijk wordt ingekrompen.

Een leven van soms acht eeuwen en langer en dat bij een grootere uitbreking van ongerechtigheid moest ongetwijfeld het zondige en ongerechte van den toestand vóór den Zondvloed nog verergeren.

„Ongetwijfeld had dit lange leven van eertijds sterk bijgedragen tot de ontwikkeling van boosheid en ongerechtigheid. Nu nog zijn oude zondaars het gevaarlijkst. En wat moet dan niet de uitbreking der ongerechtigheid geweest zijn toen zulke „oude zondaars” acht en meer eeuwen voor den boeg hadden om hun boosheid te vol-einden. De verklaring dat „al het gedichtsel der menschheid te

¹⁾ Een breedere verklaring van deze drie Schriftplaatsen zie men bij Dr. KUYPER. *Van de Gemeene Gratie*. Eerste Reeks. Art. XXXVI in de *Heraut* van 7 Juni 1896.

allen dage alleenlijk boos was geworden" hangt dan ook stellig met dit lange leven der goddelooze en ongerechte lieden saam. Dit af te snijden was een stuiting der ongerechtigheid".¹⁾

„Over de ernstige beteekenis van het stuk historie, dat tusschen het Paradijs en den Ararat, of wil men tusschen Adam en Noach ligt, bestaat alzoo geen verschil. In dat lange tijdperk van zestien eeuwen was een *minder deel* van gemeene gratie aan ons menschelijk geslacht geschonken dan thans. Gevolg hiervan was, dat de ontwikkeling der zonde meer *onbeteugeld* doorging. Daaruit werd allengs een zoo verwilderde toestand voor de samenleving der menschen geboren, dat niets dan *uitroeiing van heel dit geslacht*, om alleen het ééne en éénige gezin dat nog weerstand bood, te redden, als uitweg overbleef" ²⁾.

Is hiermede nu in algemeene trekken de signatuur van deze periode aangegeven, zoo komt thans de vraag aan de orde, of en zoo ja, hoe wij ons het optreden der Overheid in dien toestand hebben voor te stellen.

Deze vraag toch is van belang, wanneer wij aannemen dat, gelijk boven is aangegeven, in den staat der rechtheid van geen optreden der Overheid sprake kan zijn, terwijl na den Zondvloed het Overheidsgezag uitdrukkelijk door God den Heere wordt *bevestigd*, gelijk straks zal blijken.

Hieruit toch moet volgen dat in de periode van den Val tot den Zondvloed wel de Overheid optreedt, maar zoodanig, dat na den Zondvloed uitdrukkelijk en opzettelijk bevestiging van het Overheidsgezag noodig was.

We zouden dan in deze eeuwen der wereldgeschiedenis *het eerste opkomen*, den oorsprong der Overheid hebben te stellen en wel in zoo gebrekkigen en feitelijk weinig bindenden vorm, dat God zelf in een machtige ordinantie aan het menschelijk geslacht na den Zondvloed een vaste sanctie, hechten rechtsgrond en bindend gezag aan de Overheid moest verleenen om den jammerlijken toestand,

¹⁾ Art. XII in de *Heraut* van 17 Nov. 1895.

²⁾ Art. XXXVII. *Heraut* 14 Juni 1896.

waarin men ook met opzicht tot het bindend gezag vóór den Zondvloed was geraakt, te voorkomen.

En dat zulks metterdaad het geval is geweest, volgt reeds uit het karakter zelf van heel den toestand.

Immers geheel zonder Overheid en zonder enig bindend gezag van menschen over menschen, laat zich die toestand evenmin denken als met een zoodanig bindend en dwingend Overheidsgezag, dat in staat zou zijn geweest de uitbrekende ongerechtigheid geregeld te straffen en op geordende wijze zooveel mogelijk te beletten.

Het lang leven der toenmalige menschen (Adam leefde nog in de tiende eeuw dus slechts 6 eeuwen vóór den Zondvloed)¹⁾ waarborgde een patriarchaal gezag, dat als vanzelf als Overheid eenige beteekenis moest erlangen, terwijl omgekeerd het ruwe ontketenen der ongerechtigheid en de verharding in de zonde, die deze periode kenmerken elk geregeld straffen der misdaden en elk geordend handhaven van het Overheidsgezag door dwang feitelijk onmogelijk maakte.

Het patriarchaal gezag, hoe zwak ook erkend, door hoe weinig ontzag in de verharde conscientie gesteund en hoe weinig in staat om te dwingen, moet toch hebben bestaan.

„Dat er door de patriarchen vóór den Zondvloed zeker gezag werd uitgeoefend, spreekt van zelf. In elken levenskring valt er altoos te regelen, te oordeelen, te straffen en dat het gezag hiertoe eerst bij Adam als vader over zijne kinderen, en daarna als patriarch over zijn geslacht heeft berust, zal niemand in twijfel trekken. De eerste negen eeuwen zal dus dit gezag hem verbleven zijn, en bij Adams sterven zal het op Seth zijn overgegaan. Alzoo overgaande moet dan dit gezag ten leste bij Lamech, Noachs vader, zijn gekomen. Hij stierf *vijf* jaren vóór den Zondvloed en die laatste *vijf* jaren moet Noach dus zelf met dit patriarchaal gezag bekleed zijn geweest; iets wat ook daarom waarschijnlijk is, wijl het booze

¹⁾ De ouderdom bereikt door de Patriarchen van Adam tot Noach is naar de opgave in Gen. 5 als volgt: Adam 930, Seth 912, Enos 905, Kenan 910, Mahalalel 895, Jered 962, Henoch 365 („want God nam hem weg”) Methusalem 969 Lamech 777 en Noach 950.

geslacht hem anders allicht het bouwen van de arke belet had."

„Naast dit patriarchaal gezag in Seths geslacht moet er echter een ander patriarchaal gezag in Kains familie hebben gegolden, zoodat metterdaad eeuwenlang twee groepen menschen elk onder een eigen hoofd, en naar eigen usantie levende, *naast* elkander moeten bestaan hebben. Tot botsing gaf dit eerst aanleiding toen beide geslachten zich door huwelijk vermaagschaptten en alzoo strijd tusschen en in de gezinnen over levensusantie en gezag ontstaan moest. In verband hiermede lezen we dan ook dat na die vermaagschapping „*de geweldigen* opstonden, die vanouds geweest zijn *mannen van naam*". Hoe zwevend ook deze uitdrukking zijn moge, zij wijst toch duidelijk genoeg op familiehoofden, die weigerden langer het patriarchaal gezag van het geslachtshoofd te erkennen en zich aan geen hooger autoriteit meer storende, eenvoudig met de sterke hand doorzetten wat hun in den zin kwam. Stellig was dus reeds onder Lamech het patriarchaal gezag aanmerkelijk gedaald en de vijf jaren vóór den Zondvloed, dat dit gezag nog bij Noach berustte, heeft het voor een goed deel stellig niet anders dan in naam bestaan." ¹⁾

Geheel daarmee in overeenstemming vinden wij vermeld, dat ten tijde van Noach het menschelijk geslacht na zestien eeuwen, en dat bij zoo langen levensduur, nog niet zoozeer is toegenomen in getal of de prediking van Noach kan nog allen bereiken, waaruit moet volgen, dat, behalve door het verscheurend gedierte en door de vernielende kracht der elementen, de gewelddadige dood door moord veelvuldig moet zijn voorgekomen ²⁾.

Het patriarchaal gezag moet dus in de periode vóór den Zondvloed in zekere mate erkend zijn geworden en met een zwakke en gebrekkige uitoefening eener dwingende Overheidsmacht gepaard zijn gegaan, doch grootendeels tegen de algemeen uitbrekende onge-rechtigheid en de verharding in de zonde tamelijk wel machteloos hebben gestaan.

¹⁾ a. w. art. XXXVII. *Heraut* 14 Juni 1896.

²⁾ Men zie a. w. *Heraut* van 14 Juni 1896.

b. De aanwijzing Gods in zake de Overheid na den Zondvloed.

Een geheel gewijzigde toestand treedt in onmiddellijk na den Zondvloed. De in zonde en ongerechtigheid doodgelopen wereld-geschiedenis begint een nieuwen loop.

Het menschelijk geslacht was door den Zondvloed gered van het gevaar, om door de vernielende macht der zonde aan zelfvernietiging ten prooi te worden.

Voor alle toekomstige eeuwen was het openbaar geworden, waar het op uitloopt, wanneer God de drijfkracht der zonde, die in den mensch woont, loslaat.

Ook nu bleef het gedichtsel des menschen *van zijn jeugd af boos*, maar tegen een weder uitbreken naar buiten in daden, gelijk vóór den Zondvloed, zou het menschelijk geslacht van nu aan worden bewaard, totdat heel Gods raad zou zijn volvoerd, de Christus zou zijn gekomen, zijne kerk uit alle geslachten der aarde zou zijn verzameld, alle krachten en talenten, alle eere en heerlijkheid, waarmee God het menschelijk geslacht en het aardrijk versierd had, zouden zijn ontplooid, en de „*verborgenheid der ongerechtigheid*” in het tegen God gekeerd gebruik van alle krachten aan het einde der eeuwen zou zijn openbaar geworden, wanneer de Zoon des menschen zelf zal komen, om „*den mensch der zonde*” te verdoen en na het einde aller dagen het Koninkrijk aan God den Vader zal overgeven.

Machtig en majestueus in haar soberen eenvoud zijn dan ook de alle verder leven der volken beheerschende ordinantiën, die God de Heere aan den stamvader van de geredde menschheid gaf.

Sober en eenvoudig als de „tien woorden” van den Decaloog, waarvan de onuitputtelijke rijkdom voor het leven van alle volken door alle eeuwen heen is openbaar geworden.

1°. *Gods Geest zal niet in eeuwigheid twisten met den mensch* (Gen. 6 : 3), waardoor alle ziel, die weigerde voor Hem te buigen, werd uitgedreven tot de uiterste verharding en het booze gedichtsel van 's menschen hart zoodanig in daden uitbrak, dat de boosheid

¹) Dr. KUYPER, *Encyclopaëdie*, II, p. 225.

menigvuldig werd en *al* het gedichtsel der gedachten zijns harten te *allen* dage *alleenlijk* boos was geworden (Gen. 6:5). Als een afloop van snelle wateren was het menschelijk geslacht in zestien eeuwen zoozeer in zonde en verharding verlopen, dat alleen de Zondvloed nog redding aanbrengen kon. Alzoo nu zou het niet meer zijn. Wel bleef ook nu het gedichtsel van 's menschen hart boos *van zijne jeugd af*, en wel was ook nu de verschijning van Gods tegenwoordigheid in alle menschelijke ziel als „een inwerking en verschijning van God in 's menschen verborgen wezen”, maar niet meer *in die mate twistend en uitdrijvend*, om of in aanbidding als zondaar te buigen of in verharding zich te sterken tegen God. Nu reeds zijn meer dan veertig eeuwen verlopen sinds God deze woorden sprak en nog is het menschelijk geslacht, hoewel Gods getuigenis tegen de zonde door Christus' kerk eeuw in eeuw uit tot de volken uitging, niet tot die ontzettende verharding en verbittering gekomen. Nog is „de mensch der zonde” niet gekomen, nog is het mysterie der ongerechtigheid niet ontvouwd. Het getuigenis der kerk blijft uitgaan en de onboetvaardige wereld blijft zich verzetten, maar de verharding en verbittering komt alleen naarmate Gods Geest gaat *twisten* met den mensch in zijn verborgenste wezen en hem tot verootmoediging of tot verharding uitdrijft.

2°. „Voortaan al de dagen der aarde zullen zaaiing en oogst, en koude en hitte en zomer en winter en dag en nacht niet ophouden” (Gen. 8:22). De elementen zullen niet meer zoo ongestadig en geweldig het menschelijk leven benauwen als vóór den Zondvloed¹⁾.

3°. „Zijt vruchtbaar en vermenigvuldigt en vervult de aarde” (Gen. 9:1). God zou niet meer toelaten dat het menschelijk geslacht bleef opeengehoopt op één bepaald gedeelte van den aardbodem en zelfs waar de mensch in Babel's torenbouw deze Goddelijke ordinantie trachtte te trotseeren, kwam de Heere tusschen beide en verstrooide ze. Welk een zegen in deze ordinantie van het „*vervult de aarde*” gelegen is, toont alle eeuwen door de vergelijking van de uitbreking der zonde, zooals die in de groote wereldsteden

¹⁾ Men zie boven p. 21 en de daar aangehaalde Herautartiken.

wordt gezien, met de eenvoudige en vergelijkenderwijs gezonde toestanden ten platten lande.

4°. „*En uwe vrees en uwe verschrikking zij over al het gedierte der aarde en over al het gevogelte des hemels; en al wat zich op den aardbodem roert, dat levend is, zij u tot spijs*”. Vermoedelijk was de beperkte toeneming van het menschelijk geslacht vóór den Zondvloed mede daaraan te wijten geweest „dat het verscheurend gedierte op vreeselijke wijze onder ons geslacht gewoed heeft” ¹⁾.

„Thans denken we in Europa aan die vreeze (nl. voor de dieren) nauwelijks meer en moet men naar Azië en Afrika trekken, waar nog elk jaar duizenden en tienduizenden van menschen door tijgers, en slangen vooral, vermoord worden, om de vreeze te verstaan, waarmee in vroeger tijden de dierenwereld den mensch benauwd heeft” ²⁾.

„Het vraagstuk om zich als *menschenwereld* tegenover de *dierenwereld* te beveiligen en staande te houden, was toen het machtige probleem, dat vanzelf op den voorgrond trad en het is nu met het oog op de benauwdheid en de vreeze, die deswege 's menschen hart deed ineenkrimpen, dat God na den Zondvloed te dien opzichte ons menschelijk geslacht geruststelt. Niet de dierenwereld zal ons menschelijk geslacht overmogen, maar des menschen hand zal hooger dan de dierenwereld zijn.

„En dat dit zoo is, ligt niet aan den mensch, maar komt den mensch toe van God en dat wel langs tweeërlei weg. Vooreerst hierdoor, dat God den mensch begaift met beleid en overleg en hem vindingrijkheid schenkt om den leeuw te verschalken en zich met juist treffend wapentuig tegen hem te sterken. Maar ook ten tweede doordien het God belieft om aan de dierenwereld *vreeze* voor den mensch in te storten” ³⁾.

5°. *Doch het vleesch met zijne ziel dat is zijn bloed, zult gij niet eten* (Gen. 9:4). Door deze Goddelijke ordinantie wordt de zonde in dien zin beteugeld en gestuit, dat een dam wordt opgeworpen

¹⁾ *Heraut* 14 Juni 1896.

²⁾ *Heraut* 29 Sept. 1895.

³⁾ T. a. p. Men zie aldaar de uitvoeriger behandeling van dit punt, alsmede van de uitdrukkelijke toelating van het tot spijs nemen van het vleesch der dieren.

tegen de verdierlijking van den mensch door het eten van rauw bloedig vleesch, „een verbod dat alleen zin heeft, zoo deze ruwe barbaarsche wijze van doen vóór den Zondvloed veelvuldig voorkwam” ¹⁾. De mensch zal niet als het verscheurend dier zijn tanden zetten in het *levende rauwe vleesch* van het dier.

Het dooden van het dier volgt niet uit de schepping, strijdt zelfs tegen ons natuurlijk gevoel, maar is ons als positieve ordinantie van God toegekomen en aan deze beperkende bepaling gebonden, opdat het ons niet verdierlijken zou ²⁾. Toestanden van diepgezonken volken toonen dan ook hoe de afwijking van deze algemeene ordinantie metterdaad verdierlijkt en den mensch ten slotte tot het Kannibalisme voert, om nu ook de tanden in elkanders vleesch te zetten, gelijk nog heden ten dage de mededeelingen van reizigers en zendelingen bewijzen.

6°. „En voorwaar, Ik zal uw bloed, het bloed uwer zielen eischen; van de hand van alle gedierte zal Ik het eischen, ook van de hand des menschen, van de hand eens iegelijken zijns broeders zal Ik de ziel des menschen eischen” (Gen. 9 : 5).

Hier verheft de stem des Almachtigen, in Wiens hand al het geschapene is, zich tegen den gewelddadigen dood des menschen en stelt Hij Zichzelf als wederpartijder tegen alle gedierte ³⁾ en tegen alle menschelijke ziel, die zich aan het leven der menschen vergreep. Hier wordt nog niet de doodstraf als door *den mensch* te voltrekken bedoeld, maar een eigen daad Gods, hetzij in de conscientie van de misdadiger, door de wroeging en zelfbeschuldiging, hetzij door Zijn voorzienigheid, waardoor de misdadiger *schijnbaar* toevallig

¹⁾ T. a. p.

²⁾ Dr. KUYPER t. a. p., en aldaar Calvin aangehaald.

³⁾ Hoe nu die woorden: „Van de hand van alle gedierte zal Ik het bloed der menschen eischen” te verstaan zijn, is niet zoo gemakkelijk uit te maken. Slechts zooveel is gezegd dat het niet stuk voor stuk bedoeld is alsof elk bepaald roofdier dat een mensch te lijf ging, bij manier van straf voor die daad gedood zou worden. Van den mensch staat er uitdrukkelijk bij: „Van de hand van eens iegelijken zijns broeders,” en aldus hoofd voor hoofd; maar bij het roofdier staat *niet*: „Van de hand eens iegelijken diers” als ware stuk voor stuk bedoeld, maar in 't algemeen: „van alle gedierte.” Dr. KUYPER, *Gemeene Gratie*, *Heraut* 10 Oct. 1895.

maar metterdaad door Gods bestel door andere misdaad of anders straffe toekomt, hetzij in het eindgericht van den jongsten dag ¹⁾.

7°. „*Wie des menschen bloed vergiet, zijn bloed zal door den mensch vergoten worden; want God heeft den mensch naar zijn beeld gemaakt*” (Gen. 3:6).

Deze machtige ordinantie voor alle menschelijk samenleven, waarbij uitdrukkelijk wordt bevolen dat wie willens en wetens ²⁾ als moordenaar zijns naasten bloed vergiet, *door den mensch* gedood zal worden, kan niet anders worden verstaan als in dier voege, dat er een wel geordende regel onder de menschen zal heerschen om den moordenaar met den dood te straffen, een dwingende macht alzoo, die zelfs in staat zal worden gesteld om ook de grootste misdadigers te recht te doen staan, en niet ten onrechte hebben dan ock LUTHER en CALVIJN beide, zoowel als onze beste Gereformeerde theologen ³⁾ steeds in deze Goddelijke ordinantie een instelling en bevestiging gezien van die met gezag bekleede dwingende macht, die wij Overheid noemen.

Zonder nu te wijzen op de geweldige verandering, die blijkbaar door den Zondvloed in de aarde (Gen. 9:7) ⁴⁾ en in den dampkring Gen. 2:3) ⁵⁾ is gebracht, zij het genoeg op de bovengemelde ordinantiën te letten, die, in verband met den *korteren levensduur*, die sedert Noach intreedt, voor heel het leven aller volken in alle eeuwen van het grootste gewicht zijn, en inzonderheid met betrekking tot de positie der Overheid niet licht kunnen worden overschat.

Al deze ordinantiën zijn even zoovele bewijzen van Gods algemeene genade over ons menschelijk geslacht, verordeningen van Zijn Goddelijk bestel waardoor de snelle afloop der wateren van de menschheid werd verhoed en de gestadige gang der wereld-geschiedenis mogelijk werd gemaakt, gelijk die nu onder 's Heeren

¹⁾ T. a. p.

²⁾ Aldus toch moet het „vergieten” worden verstaan in onderscheiding van het bloed storten door ongeluk of razernij.

³⁾ Cf. b. v. de uitvoerige verklaring van ANDREAS RIVETUS op dezen tekst.

⁴⁾ Dr. KUYPER brengt Gen. 7:11 in verband met Jes. 54:9 en 10 en met Ps. 46:3, zie *Heraut* 17 Nov. 1895.

⁵⁾ T. a. p.

Voorzienigheid reeds meer dan veertig eeuwen wordt voortgeleid om eindelijk uit te komen aan den eindpaal aller dagen, waar alle historie op zal houden en Gods raad ook met de ontwikkeling van het menschelijk geslacht zal zijn volvoerd.

De onnoozele tegenwerping, alsof we ons om de positie der Overheid te verklaren, slechts beroepen op een los tekstwoord uit den Bijbel, dat daar zoo toevallig in Genesis ergens gevonden wordt, is dan ook zoozeer in strijd met het hoog heilig karakter van deze machtige ordinantie en in strijd met heel de organische eenheid der gansche Schrift, dat zij geen aparte weerlegging behoeft, wjl zij vaak uit een hoek komt, waar men niet alleen geen Schriftgezag meer erkent, maar ook niet meer, — en heel wetenschappelijk is dit niet, — op de hoogte blijkt te zijn met de wijze waarop de Schrift eeuw in eeuw uit door de meest wetenschappelijke mannen der Christelijke kerk is verstaan.

Niet veel beter is het gesteld met de tegenwerping als zouden de ordinantiën aan Noach gegeven, enkel voor het volk Israël bedoeld zijn. Immers eerst lang daarna komt Israël op; ja zelfs de roeping van Abraham uit Ur der Chaldeën liet nog eeuwen op zich wachten, toen God deze ordinantie aan Noach gaf en toen in de profetieën van dezen nieuwen stamvader des menschelijken geslachts over zijne zonen het program der wereldgeschiedenis in groote trekken werd geteekend. — Ja ook het karakter dezer ordinantiën zelf is met dergelijke opvatting in strijd.

§ 4. De Overheid en de algemeene genade.

Door de algemeene ordinantiën, die God de Heere aan Noach na den Zondvloed gaf, is een nieuwe periode ingeleid; een periode waarin de *weerhoudende, stuitende, beteugelende* genade Gods tegen het uitbreken der zonde grooter zou zijn dan in de periode die met de verdelging in den grooten vloed eindigde.

Die ordinantiën zelf zijn het bewijs dier meerdere genade, en het is juist in het licht dier genade dat zij eerst recht worden verstaan.

Immers juist daarin dat deze ordinantiën geen oorspronkelijke in de schepping gewortelde en met de natuur der dingen zelf gegeven ordinantiën zijn, maar later na den val, ja zelfs na het doodloopen der historie in de verkanking door de zonde, en met het oog op den jammerlijken toestand gegeven werden, ligt haar eigenaardig karakter.

Het was genade van God dat Hij deze ordinantiën gaf.

Genade niet aan enkelen, niet aan uitverkorenen, maar aan heel het menschelijk geslacht, en mitsdien algemeene genade.

Daarom is het noodig deze ordinantiën in haar eigenaardig karakter van genade opzettelijk te bezien, omdat zij alleen zóó in het rechte licht kunnen worden gesteld.

Hier geldt het dan alleen die ordinantiën, welke met de positie der Overheid in verband staan, en als zoodanig alleen de onder 1°, 6° en 7° boven aangeduide, betreffende 1°. de *twisting van Gods Geest* met den mensch, 2°. het *eischen door God zelf* van het bloed des vermoorden menschen, 3°. de ordinantie dat *door den mensch* het vergoten menschenbloed zal gewroken worden, waarbij dan 4°. de *verkorte levensduur* des menschen, zooals die na den Zondvloed plotseling intreedt, van niet gering gewicht moet geacht worden.

Zien we toch dat in den staat der rechtheid geen Overheid kan worden gedacht wijl alle dwang overbodig was, en dat in de periode die aan den Zondvloed voorafging, slechts van een zeer zwak optreden van een Overheidsgezag sprake kan geweest zijn en dan nog wel een zeker patriarchaal gezag; vinden we verder dat juist in de periode die op den Zondvloed volgt en waarin wij thans leven, eerst van een geregeld optreden der Overheid valt te spreken, terwijl het onderscheid tusschen de periode vóór en die na den Zondvloed is gevonden in de meerdere algemeene genade, welke God na den Vloed aan het menschelijk geslacht schonk; in de meerdere stuiting en weerhouding der zonde; dan zou daaruit aanstonds volgen, dat het optreden der Overheid vermoedelijk met deze algemeene genade in 't nauwste verband zou staan.

En dat dit nu metterdaad zoo en niet anders gedacht moet worden, leert ons de inhoud der aangehaalde ordinantiën zelf.

Wat stond aan het geregeld optreden eener Overheid vóór den Zondvloed in den weg als juist het missen van datgene, wat in deze ordinantie aan Noach wordt geboden?

Gods Geest twistte in het verborgenste wezen van den mensch zoodanig met hem dat, waar geen verootmoediging en geen boetvaardigheid volgde, een uiterste verharding en een buitengewone verstoktheid des gewetens moest volgen, die aan alle erkennen van gezag onbepaald in den weg moest staan.

Bij die mindere algemeene twisting van Gods Geest met den mensch na den Zondvloed komt dan een meerdere actie Gods tegen den misdadiger, waardoor hij soms in zoo groote wroeging en wanhoop komt te vervallen, dat hij zich zelf of van 't leven berooft of eigenmachtig zich den rechter overgeeft; ook deze actie Gods, die eerst na den Zondvloed intreedt, en waaromtrent wel eenig maar nog niet het volle licht is verspreid, moest het optreden der Overheid meer mogelijk en gemakkelijk maken.

En eindelijk de ordinantie van Gen. 9: 6, waar dan meer bepaald de Overheid ingesteld en bevestigd wordt. Deze ordinantie, waarvan het ongeloof zoo weinig waarde hecht, is nochtans van zoo groote beteekenis geweest voor het erkennen van het gezag alle eeuwen door, dat we niet weten zouden hoe de wereldgeschiedenis ons voortestellen, indien deze Goddelijke ordinantie en andere latere daarmee overeenstemmende Schriftuitspraken er niet geweest waren. Heel de Christelijke kerk alle eeuwen door heeft toch steeds alle Overheidsgezag gesteund en geëerbiedigd uitsluitend op grond van deze Goddelijke ordinantie, en wie zal zeggen wat er van menige Overheid in de verschillende eeuwen geworden ware, indien niet juist de Christelijke kerk, toegerust met deze uitspraken Gods de revolutie en den geest van verzet had weerstaan, vooral waar, zelfs ondanks deze pertinente uitspraak, het nauwelijks is gelukt om aan de geschiedenis zelfs der beschaafde volken een behoorlijk geregelde loop te verzekeren.

Voor al waar de korte levensduur sedert den Zondvloed het patriarchaal gezag telkens deed wegvallen, en men genoodzaakt werd om nu buiten allen familieband om aan een van buiten opgelegd gezag zich te onderwerpen.

Immers waaraan ter wereld ontleent de eene mensch het recht om over den ander heerschappij te voeren, indien het niet althans in algemeenen trek door God zelf alzoo verordineerd is, dat de een gezag, zeggenschap zal hebben over den ander?

De menschelijke rede heeft de sterkte en de erkenning van het gezag trachten te vinden en daartoe een quasi-contract gefingeerd, dat nooit bestaan heeft (althans niet van individuen), en ook nooit bestaan kon; dat uitgelopen is op anarchie en tirannie bij beurte, en op omkeering van alle dusver geldende ordinantie, zoodat heel deze poging tot bevestiging van het gezag voor totaal mislukt mag worden gehouden, ja reeds lang als zoodanig is beschouwd.

En thans komt men op de lijn der evolutie op gansch andere, evenwel op geen betere wijze tot een poging om het Overheidsgezag te bevestigen, waarbij dan volgens de wet van *den strijd om het bestaan*, steeds *de sterkere met volkomen recht over den zwakkere heerscht*, en de Overheid juist in haar macht haar recht moet vinden. Eenvoudig het recht van den sterkste alzoo de grond van het Overheidsgezag. Deze poging nu tot het sanctioneeren van den rechtsgrond voor het Overheidsgezag is *in beginsel* nog verre beneden de poging van het rationalisme der vorige eeuw. Ik zeg *in beginsel*, omdat er praktisch nog vele dingen zijn, die de ontzettende gevaren, aan deze theorie verbonden, voorshands krachteloos maken. Wat toch verhindert een parlement, bij deze theorie, *dat macht het meest natuurlijke recht ter wereld is*, om op een gegeven oogenblik zelf de teugels der regeering in handen te nemen en den souverain eenvoudig op zij te zetten?

Of is dit — gesteld dat de theorie algemeen en in ernst gemeend werd — met het oog op wat de vorige eeuw ons biedt, zoo ondenkbaar? Hoe lang zouden dergelijke praktijken, die met deze theorie volkomen gerechtvaardigd zijn, op zich laten wachten, indien niet alle drijven van dien aard ook nu nog in alle Christenlanden stuitte op dat ééne deel der natiën, dat overal vasthoudt aan de ordinantie der Schrift, waarin God zelf de Overheid heeft ingesteld en bevestigd?

Zoolang het Christelijk geloof in de ordinantiën Gods in staat is de historie der volken in een geregeld spoor te houden, kan het

ongeloof tot zekere hoogte met vuur spelen zonder dat er brand komt.

Maar zoodra komt niet een algemeen inzinken der kerk, gelijk in de vorige eeuw, of de beginselen hebben hun onweerstaanbare kracht, en de gediensstige fakkels van VOLTAIRE en ROUSSEAU zijn gereed, om den alles verwoestenden brand te steken in het leven der volkeren, en de uitkomst geeft de praktijk van de theorie, die opgesteld werd in een tijd, toen het Christendom de praktijk verhinderde.

Terecht zag VOLTAIRE in het Christendom den vijand zijner omkeeringsbegrippen, en volkomen juist hebben *die* revolutionaire socialisten het ingezien, welke beweerden, dat het Christendom aan hun theorie en hun idealen in den weg stond.

Maar daarmee is dan ook de beteekenis van de duidelijke uitspraken der Schrift in zake de Overheid in het helderst licht gesteld.

Elke poging, om buiten deze Goddelijke ordinantie om, een rechtsgrond te vinden voor het gezag van menschen over menschen, moet dan ook natuurlijkerwijze mislukken; en wordt het Overheidsgezag niet op grond van deze ordinantie erkend, zelfs niet meer door een deel der bevolking, dan zal het niet dan door zeer wisselvallige omstandigheden worden in stand gehouden.

Ik althans kan mij niet voorstellen, waarom iemand, indien hij zich niet gebonden achtte aan deze Goddelijke ordinantie van Gen. 9:6, nader verklaard in de Schrift, o. a. in Rom. 13:1, mee zou werken, om een Overheidsgezag in stand te houden, dat op eenigerlei wijze met zijn persoonlijke belangen in strijd werd geacht; en een honderdtal volksvertegenwoordigers, die allen van het „*macht is recht*” der evolutie doordrongen waren, zouden geen bezwaren vinden, wanneer hun eigen belangen er bij gebaat waren, om eenvoudig de kroon door een coup d'état op zij te zetten en den drager der souvereiniteit in den *struggle for life* te doen ondergaan.

Moeten we dus als den eenigen rechtsgrond van het Overheidsgezag vasthouden aan de uitdrukkelijke ordinantie Gods, en is metterdaad door het geloof aan deze ordinantie het Overheidsgezag in de geschiedenis der volken steeds staande gehouden, terwijl bij

het inzinken van dat geloof in de vorige eeuw de poging, om een anderen rechtsgrond te vinden, als mislukt mag beschouwd, dan is hierin een van de machtige redenen blootgelegd, waarom vóór den Zondvloed het Overheidsgezag zoo weinig erkend en de ongebonden geweldenarij zoo eindeloos moet zijn uitgebroken.

Dan wordt het verstaan, dat het *genade* van God was aan heel het menschelijk geslacht, toen Hij aan Noach ook deze ordinantie gaf, dat voortaan een menschelijke macht moest optreden met zoodanig dwingend karakter en met zoodanig gezag van Godswege bekleed, dat zelfs de ruwste misdadiger met den dood gestraft, en alzoo de ongebondenheid onder menschen bedwongen kon worden.

Vraagt men nu nader of dan ieder Overheidspersoon en elke drager van eenig Overheidsgezag in de Schrift met den vinger wordt aangeduid, dan zij op deze ordinantie in haar *algemeen* karakter gewezen, om zoodanige *mechanische* opvatting bij den wortel af te snijden.

Dat was ook niet de vraag, of er Overheden in den zin van machthebbers zouden komen; immers, die bracht de nood van het zondige leven vanzelf, al was het ook enkel uit zelfbehoud, noodweer, zucht om te heerschen, etc.

Maar *dit* was de vraag: of de machthebbers, die in het zondige leven eenmaal bestonden, door hen, die er aanvankelijk aan onderworpen waren, ook *rechtens* moesten worden erkend en in hun positie gehandhaafd.

Dat de eene mensch over den anderen mensch begon te heerschen ook met dwang, sprak na den zondeval vanzelf, en de „*geweldig*en”, waarvan ons in de periode vóór den Zondvloed melding wordt gemaakt, zijn hiervan het sprekendst bewijs, en een rechtsgrond, gelijk de evolutietheorie dien biedt, is in den diep gezonken toestand van vóór den Zondvloed reeds jammerlijk op de proef bezwiken.

Maar dat de eene mensch *met recht* en op *Gods hoog gezag* over den ander heerscht, zoodat zijn gezag *in de conscientie* voor Gods alwetend oog *steun erlangt*, dat was de genade, die God eerst na den Zondvloed verleende, en waardoor aan de eindeloze geweldadaden en het rusteloos afwerpen van elk onrechtmatig juk van den

dwang grootendeels een einde werd gemaakt en waardoor eindeloos bloedvergieten werd voorkomen ¹⁾.

Daarom kon het niet uitblijven of overal, waar de vreeze Gods woonde en ook deze Zijn ordinantie werd erkend, wordt *in 't algemeen* het gezag der Overheden erkend als bindende de conscientie, terwijl daarentegen overal, waar de vreeze Gods wijkt en deze ordinantie niet meer gekend wordt, het gezag op zoo wankelen grond rust, dat er voortdurend voor omverwerping in het gunstig oogenblik metterdaad gevaar bestaat.

En dat dit niet nog sterker is uitgekomen als reeds is geschied in de historie der Oostersche volken, der Grieken en Romeinen, is toe te schrijven aan *andere* elementen van Gods algemeene genade, die ook bij het niet erkennen van den rechtsgrond der Overheid nochtans op allerlei wijze menigmaal terughoudend werken, waar anders de gewelddadige afwerping van elk dwangjuk zou volgen.

Dat het Overheidsgezag zich eerst nu kon ontwikkelen en in den loop der eeuwen juist onder die volken, waar de ordinantie Gods in eere was, ten slotte tot dien kunstig en schoon ineenge-weven constitutioneelen regeeringsvorm leidde, gelijk de Christen-natiën dien thans bieden, lag daarin reeds van den aanvang af opgesloten.

Immers eerst dat de feitelijke heerscher *erkend* en *gehandhaafd*

¹⁾ Het gaat dan ook niet aan om met Jhr. Mr. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN den grond der gehoorzaamheid te zoeken enkel in een „*geschichtliche Fügung*”, tenzij men daaronder bepaald de ordinantiën Gods aan Noach, verder in de Schrift herhaald, o. a. in Rom. 13:1, verstaat, wat wel niet in zijn bedoeling ligt. DE S. LOHMAN. *Volk en Overheid*, blz. 9 en STAHL aldaar aangehaald: *Rechts- und Staatslehre*, 2^e Abth. bl. 171. Of Mr. Lohman recht heeft de aangehaalde plaats van Stahl aldus op te vatten, meen ik te moeten betwijfelen. Stahl beroept zich wel op de „*geschichtliche Fügung*” om het ontstaan van den Staat te verklaren, maar vindt toch den rechtsgrond der gehoorzaamheid niet daarin, maar in het enkel *bestaan*, gelijk Stahl dan ook schrijft: „*Sein Ansehen beruht auf seiner bloßen Existenz als solcher. Es ist ein ihm selbst innewohnendes ursprüngliches Ansehen, und die Unterthanen haben deshalb die Pflicht des Gehorsams unmittelbar, nicht erst in Folge ihrer Einwilligung, eines unterzulegenden Vereinigungs- und Unterwerfungsvertrages*”. De cursiveering van het woord „*deszhalb*” is van mij.

werd door wie aan zijn gezag onderworpen waren; dat er een band in de conscientie werd gelegd, en de menschen *om Gods wil* ook menschelijk gezag eerbiedigden boven zich; — dat juist schiep nu de mogelijkheid om *niet in voortdurenden dwang*, maar *in gemeen overleg* kracht te zoeken, recht en billijkheid te gaan betrachten en de belangen van Overheid en onderdanen beiden *gemeenschappelijk* te behartigen.

Dat van dergelijk overleg in de Oostersche despotieën niets, bij Israël zoo aanmerkelijk veel, en bij de Christenvolken van later eeuwen nog meer valt op te merken, toont hoe deze machtige, in sobere en eenvoudige woorden vervatte, ordinantie Gods haar loop bij Noach is aangevangen, en tot zegen voor de historie der menschheid in steeds meerdere ontwikkeling ook op dit ééne punt de algemeene genade openbaart, waardoor God de Heere de ontwikkeling van alle gaven en krachten en den loop van heel de wereldgeschiedenis heeft mogelijk gemaakt.

§ 5. De Overheid om der zonde wil.

Met bovenstaande historische beschouwingen voor oogen zal het nu ook mogelijk zijn *den aard* en *het karakter* der Overheid nader te omschrijven.

Blijkt toch, dat in den staat der rechtheid geen Overheid mag worden gedacht, en eerst na den zondeval het optreden der Overheid kan geconstateerd, dan is duidelijk, dat de verschijning, die in de Overheid voor ons treedt als een dwingende macht van den eenen mensch over den ander, *alleen in verband met het feit der zonde kan worden verklaard*.

Moet verder erkend, dat na den zondeval in de zestien eeuwen, die aan den Zondvloed voorafgaan, slechts een zeer gebrekkig optreden der Overheid mogelijk is geweest zelfs bij het sterk sprekend familieverband in de eeuwenoude patriarchen; dat dit zwak optreden der Overheid moet geweten, niet aan de omstandigheid als zou geen dwingende macht noodig zijn geweest, maar aan het ontbreken

van de genoegzame genade, wyl òn de conscientie te zeer verhardde òn de bepaalde ordinantie Gods ontbrak, die aan den mensch zeggenschap gaf over den mensch, dan blijkt hieruit, dat de Overheid, *hoe noodzakelijk ook* haar dwingend optreden mocht zijn tegen de uitbreking van alle boosheid in eindelooze wandaden, *nochtans niet in de mogelijkheid* was om geregeld op te treden *voordat door Gods genade die mogelijkheid werd gegeven.*

En eindelijk, wanneer wij zien dat, eerst toen God in Zijn ordinantie aan Noach de voorwaarden daartoe schonk, het geregeld optreden der Overheid mogelijk werd, en dan voorts de gevolgen van het ontbreken der dwingende macht vóór den Zondvloed, vergelijken met den zegen verbonden aan het geregeld optreden der Overheid daarna, dan worden òn *de reden waardoor de behoefte aan een Overheid ontstond, òn de gevolgen van haar ontbreken, òn de voorwaarden van haar geregeld optreden, òn de zegen, aan haar optreden verbonden,* hieruit al te gader verklaard.

Niet in den staat der rechtheid maar eerst in den zondigen staat, toen het Kainsbeginsel in alle menschenhart worstelde en weldra op ontzettende wijze in daden begon uit te breken, werd de behoefte aan een *dwingend zeggenschap* over zoo zondige kinderen der menschen gevoeld; edoch *zonder bevel tot gehoorzaamheid van Gods wege* en *zonder besef in de conscientie* om onderworpen te zijn, had dit slechts ten gevolge dat ieder nu die *dwingende* macht *zelf* over *anderen* trachtte uit te oefenen, terwijl deze fysieke dwang wel den onderworpenen beteugelen moest in zijn wandaden, echter nooit anders dan met een besef van *onrecht* en dat slechts als een fysiek dwangjuk kon aanvaard; een dwangjuk dat, zoodra de gelegenheid gunstig was, werd afgeworpen.

Er moest dadelijk behoefte worden gevoeld aan dwingende macht, maar die *kon* zonder meer niet anders dan ten behoeve van hem, die kans zag te dwingen, worden aangewend.

Door de zonde ontstond de behoefte aan dwingende macht tegen het uitbreken der euveldaad, en waar het gedichtsel van 's menschen hart ook na den Zondvloed boos was van zijne jeugd aan, bleef dus ook de oorzaak en daardoor ook de behoefte bestaan, en *alleen de mogelijkheid, dat deze behoefte nu tot veel meerder zegen*

voor de menschheid werd vervuld, wordt in de Ordinantie aan Noach nieuw door God gegeven.

Het dwingende zeggenschap van menschen over menschen was niet in de schepping gegrond, niet als zoodanig uit den aard van den mensch, zooals God hem schiep, voortgekomen; zelfs over het dier had de mensch geen zeggenschap, voordat God ze hem uitdrukkelijk had gegeven.

Alleen *door de zonde* werd dat zeggenschap een behoefte, zoo dringend dat, toen de mogelijkheid om deze behoefte naar behooren te vervullen ontbrak, mede door deze oorzaak het menschelijk geslacht zijn eigen vernietiging door wandaad en losbandigheid te gemoet ging, en dat eerst, toen de mogelijkheid voor een geregeld optreden der Overheid door God gegeven was, en aan deze behoefte, die alleen door de zonde ontstond, kon voldaan worden, *een geschiedenis* in eigenlijken zin mogelijk werd.

De natuurlijke organen van den mensch in zijn leven in familiën en geslachten schoten hier ten eenenmale tekort.

De dwang, het dwingend zeggenschap aan den eenen mensch toegekomen en over den anderen mensch door zijn naaste uitgeoefend was bijkomstig, was *noodhulp om der zonde wil*, om althans een uiterlijken vrede en rust, een algemeene beveiliging tegen wandaden en geweldenarijen te bieden, en als zoodanig een zegen waarvan het gemis in de eeuwen vóór den Zondvloed bitterlijk is ervaren, gelijk ook na den Zondvloed vaak onder die volken, waar de voorwaarden, die alleen het optreden der Overheid mogelijk maakten, werden verwaarloosd door het verzondigen van en het verharden tegen de ordinantie Gods.

Als noodhulp om der zonde wil komt dan ook de Overheid dadelijk in de ordinantie Gods voor.

Immers zij is daar een *dwingend* gezag „*door den mensch*” geoeffend om de uitbrekende zonde te straffen, ja om zelfs den man die zijns naasten bloed vergiet, den snoodsten en meest verstokten misdadiger, te ketenen door dwang, en het vonnis zijner euveldaad waardig aan hem te voltrekken, zelfs door de doodstraf.

Een dwingende macht aan menschen over menschen toekomend en met zoodanige *majesteit* van Godswege bekleed, dat in de uiterste

uitbreking der euveldaad zelfs het leven des menschen mag en moet worden aangetast, kon nu, en zij alleen, aan de behoefte, door de zonde geboren, voldoen om de ongerechtigheid, voor zoover zij in daden openbaar wordt, te beteugelen en den misdadiger naar recht te straffen desnoods ook aan het leven.

Ziedaar het karakter en den aard der Overheid *om der zonde wil optredend als noodhulp* niet uit de oorspronkelijke natuur der dingen maar *bijkomstig*, gelijk art. 36 onzer Gereformeerde Geloofsbelijdenis het zoo eenvoudig en juist omschrijft, „*dat onze goede God uit oorzaak der verdorvenheid des menschelijken geslachts, Koningen, Prinsen en Overheden verordend heeft, willende dat de wereld geregeerd worde door wetten en politien, opdat de ongebondenheid der menschen bedwongen worde en het alles met goede ordinantie onder de menschen toega.*”

Als zoodanig dan om der zonde wil tegen de uitbreking der boosheid optredend, heeft de Overheid natuurlijk niet enkel de *misdaden te straffen*, maar tevens zooveel mogelijk *de misdaad te beletten* door zoodanige ordening in het *burgerlijk en staatkundig leven* der volken te brengen, als voor haar taak uit haar eigenaardig karakter voortvloeit, en uit haar motief van optreden kan worden gerechtvaardigd.

Ook aan de Overheid worde in alle menschelijke conscientie en onder alle volken de haar toekomende vrijheid gewaarborgd, maar die vrijheid ligt niet in allerlei bemoeiing, die met haar aard en karakter in strijd is, en zich met het motief van haar optreden niet laat rijmen, noch ook in het verwaarloozen van iets wat ontegenzeggelijk door haar aard en optreden wordt gerechtvaardigd.

Doch de bepaling van de grenzen der Overheidsbemoeiing vereischt een afzonderlijk onderzoek, dat in het volgend hoofdstuk kortelijks moge worden ingesteld.

HOOFDSTUK II.

DE GRENZEN DER OVERHEIDSBEMOEIING.

§ 1. Hoe in de geschiedenis de grenzen zijn getrokken voor de Overheidsbemoeiing.

Om de grenzen der Overheidsbemoeiing nader te bepalen is allereerst noodig de rijke ervaring te raadplegen, die op dit punt het menschelijk geslacht in alle eeuwen der wereldgeschiedenis heeft opgedaan, om eerst dan, met die ervaring voor oogen en door goede beginselen geleid, de juiste lijnen voor de oplossing van zoo gewichtig vraagstuk te vinden.

Een uitgewerkte geschiedenis der Overheidsbemoeiing is er van Calvinistische zijde tot dusver nog niet geleverd, en daar het bestek van dit werk zulks ook niet toelaat, blijft mij niet over dan om hier mij tot een beknopt overzicht te bepalen.

I. Reeds in het leven der Oostersche volken, die zich na den Zondvloed ontwikkelden, is de zegen van Gods ordinantiën, aan Noach geschonken, openbaar, in zoover een geregeld optreden der Overheid wordt gezien.

Evenwel komen de Goddelijke ordinantiën in de koninkrijken van Babylon, Assyrië, Egypte en Perzië niet tot volle ontplooiing, niet tot die rijke ontwikkeling, waartoe zij in later eeuwen onder overwegenden invloed van de Christelijke kerk zouden komen.

Er was in de lijn dezer despotieën te veel afwijking van het rechte spoor, te veel inzinking door de zonde, te veel een weer verloren gaan van de Noachitische traditie.

De toestand was, door het geregeld optreden der Overheid, wel is waar geheel anders dan vóór den Zondvloed, maar met veel gebrek gepaard inzonderheid daarin, dat de wil van den despoot in al deze rijken gold als wet ¹⁾.

Persoonlijke willekeur van den alleenheerscher vormde alzoo de de grens voor de bemoeiing der Overheid.

II. Geheel anders was dit onder Israëls Theocratie, een geheel eenigen regeeringsvorm ²⁾, feitelijk met geen enkelen anderen te vergelijken, maar in welks geschiedenis ons toch beginselen worden geboden, voor het leven van alle volken van belang.

Behalve de afschaduwing van heel het Evangelie en de leiding van Gods uitverkoren volk, ligt in de Israëlietische bedeeling ook „het inscheppen van Israel als nieuw volk in het lichaam der natiën” met „de strekking, om de nawerking van het verderf althans in één volk te temperen;.... en zoo althans bij één volk een nationale levensontwikkeling tevoorschijn te roepen, die straks een onderwijzing voor alle natiën zou worden.” ³⁾

Nu stond wel de eigenaardige theocratische regeeringsvorm in het nauwste verband juist met de afschaduwing van Christus' kerk, en regeerde God de Heere Zijn volk door boodschappen der Profeten aan Richteren en Koningen, gelijk Christus van uit den hemel door Zijn Woord en Geest Zijn gemeente regeert.

Maar dit eigenaardige wel in 't oog houdende, mag en moet er dan ook als voorbeeld voor alle volken gelet op de verhouding van Israëls vrije volksleven en de regeering, zooals God die door Zijn Richteren, Profeten en Koningen over dat volksleven uitoefende.

En dan vinden we bij Israël als beginselen, die voor de grenzen der Overheidsbemoeiing van belang zijn, o. a. 1°. dat alle dadelijke uitbreking van zonde en losbandigheid streng wordt gestraft; 2°. dat het volksleven in al zijn kringen zich vrij en ongestoord

¹⁾ Men vergelijke b. v. in de H. S. de gegevens over de Egyptische Pharao's, het boek Esther en het boek Daniël; voorts wat ons uit de profane geschiedschrijvers bekend is.

²⁾ Cf. Mr. D. P. D. FABIUS, *Mozaisch en Romeinsch recht*, p. 28, en tal van schrijvers daar aangehaald.

³⁾ Dr. A. KUYPER, *Tractaat van den Sabbath*, p. 34.

kan ontwikkelen; 3°. dat tegen misbruik van de dwingende macht Gods streng oordeel uitgaat; en 4°. dat het volk grootelijks aandeel had in de publieke zaak.

Zelfs aarzelt EDUARD SCHALL ¹⁾ niet om, wat het 4 punt aangaat, te spreken van het Constitutioneel-Theocratisch karakter van Israëls regeeringsvorm.

III. Bij de Grieken was het staatsleven doel, de beste staat het hoogste ideaal. Niet het Overheidsgezag om den mensch, maar juist omgekeerd de mensch en heel zijn leven om de verwezenlijking van het staatsideaal.

Plato en Aristoteles geven slechts elk op zijn wijze, maar in hoofdidee zeer verwant, in wetenschappelijken vorm voor het logisch bewustzijn ontleed en weer ineengezet, wat in het Grieksche volk leefde en in de Grieksche staten werd aanschouwd.

Ook hier is het verband tusschen wetenschap en leven duidelijk.

Plato ging, door de logica der hoofdgedachte voortgedreven, veel verder dan eenige Grieksche staat ooit gaan kon, en hij aarzelde niet om niet alleen privaateigendom maar zelfs het familieleven op te heffen met het doel om de staatseenheid des te hechter te maken. ²⁾

Aristoteles gaat wel niet in allen deele zoo ver als Plato, en hij laat meer ruimte voor privaatrecht en familieleven als zijn groote leermeester, maar ook hem is het staatsleven toch het hoogste, en ook bij hem blijft de Grieksche hoofdgedachte behouden.

Aristoteles toch meent, dat de burgers alleen als deelen van den staat, als deelen der hoogste gemeenschap, gelukkig kunnen worden; hij wil door en in den staat alle volksgeluk zoeken, en eischt de kinderen op van hun zevende jaar af om door den staat te worden opgevoed.

En zoo kan dan ook LASSON met recht schrijven: „Die Alten zunächst schreiben dem Staate die allerumfassendste Aufgabe zu. So ist der Staat für Plato der Mensch im Grossen, der Zweck des Staates die Tugend und Glückseligkeit des Ganzen (De rep. II 368 E.

¹⁾ EDUARD SCHALL, *Die Staatsverfassung der Juden*, 2de dr., p. 134.

²⁾ Dr. E. ZELLER, *Grundriss der Geschichte der Griechischen Philosophie*, p. 138.

VII 490 ff.) Aehnlich bestimmt Aristoteles den Zweck des Staates als dat rechte, glückselige und vollkommene Leben, welches in vollkommenen Uebung der Tugend und Entwicklung aller menschlichen Vermögen besteht".¹⁾

Wanneer dan ook vóór Plato de Sophisten en na Aristoteles de school van Epicurus van deze lijn afwijken, dan is het niet omdat zij tegenover deze hoofdgedachte van het classieke Grieksche bewustzijn principiëel een ander ideaal stellen, maar omdat zij voor het Grieksche ideaal niet hoog genoeg staan; de Sophisten niet, wijl zij allen dieperen dorst naar waarheid in vormelijke disputeerkunst en enkel op effect berekende oratorie deden ondergaan²⁾; de Epicureërs niet, wijl zij in hun materialisme³⁾ in 't geheel geen ideëele roeping erkennen noch van den mensch, noch van de familie, noch van den staat.

Waar aldus, naar het Grieksche bewustzijn van den staat, alle leven wordt dienstbaar gemaakt aan het leven in den staat, kan in beginsel moeilijk de grens voor de staatsbemoeiing ruimer getrokken worden dan bij de Grieken, en is blijkens de ideëen van Plato en Aristoteles, zelfs eigendom en familieleven niet veilig tegen het streven om voor alle dingen het staatsideaal te grijpen.

IV. De Romeinen hebben zichzelf niet duidelijk rekenschap gegeven van oorsprong, aard, doel en bemoeiing van den staat.

Toch leefden er in het Romeinsch volksbewustzijn wel ideëen over recht en staat, en het idee van *heerschappij voeren* was in dat bewustzijn machtig tot ontwikkeling gekomen.

De Romein gevoelde zich *heerscher*, en als zoodanig *absoluut soeverein* over wie en wat aan zijn persoonlijke heerschappij was onderworpen en duldde in dien zin niet meer dan volstrekt noodzakelijk was, een inbreuk op zijn privaatrecht door een *lex publica*.

En datzelfde absoluut karakter, dat heerschende idee in het recht, bezielde op geheel dezelfde wijze ook het gezamenlijk optreden der *cives*; en waar nu juist dat laatste optreden tegenover

¹⁾ ADOLF LASSON, *System der Rechtsphilosophie*, p. 38.

²⁾ Cf. GROEN VAN PRINSTERER, *Prosopographia Platonica*, p. 77.

³⁾ C. HODGE, *Systematic Theology*, I, p. 246 en v.

al de overwonnen volken van hoe langer hoe grooter gewicht werd, rees de glorie, die de Romein als deel van den *populus Romanus* zich toeweens, steeds meer.

De verheerlijking van den staat, straks in Divus Augustus geconcentreerd, was dan ook slechts de doorvoering, de voltooiing van de verheerlijking van den absoluten heerscher in het Romeinsche rechtsbesef.

Zelfverheffing en verheffing van het Romeinsche „caput”, en als ideaal van hetzelfde idee, verheerlijking van de machtsvolkomenheid in het heerschen van den staat, is kenmerk van het Romeinsche volksbewustzijn.

De staatsbemoeiing vertoont zich hier dan ook naar twee zijden, 1°. tegenover de *cives* onderling, waar de bemoeiing tot het noodzakelijke beperkt bleef, en plaats was voor de eminente ontwikkeling van het Romeinsche privaatrecht, en 2°. tegenover de millioenen slaven en eidelooze reeks van overwonnen volken, en daarmee deden de Romeinen tamelijk wel, wat hun voor het doel van den staat goed dacht.

Ieder Romein was een absoluut heerscher in den kring van zijn rechtssfeer, een despoot in het klein, en te zamen vormden de *cives Romani* de groote absolute heerschappij, de ontzaglijke despotie van het Romeinsche wereldrijk.

Het idee van het rentmeesterschap met een zedelijke verantwoordelijkheid kon bij de Romeinen dan ook in 't minst niet tot haar recht komen, terwijl de idee der staatsbemoeiing in de verheerlijking van den Romeinschen staat, straks in Divus Augustus geconcentreerd, tegenover de millioenen slaven en overwonnen volken tot volle ontplooiing kwam.

V. Eerst met Augustinus begint de Christelijke staatsidee baan te breken. Een geheel nieuw tijdperk was met Christus' komst op aarde aangebroken. Drie eeuwen heeft het Christendom onder smaad en vervolging geworsteld met het heidendom der toenmalige beschaafde wereld, totdat onder Constantijn de evenaar ten gunste van het Christendom omsloeg, en ook het publieke leven van den staat onder de beademing kwam van het Christelijk geloof.

Bij Augustinus vinden wij de eerste machtige ontwikkeling der

Christelijke staatsidee; hij heeft gevoeld, dat de staat telkens het hoogste, telkens het levensideaal der Heidensche volken was geweest en ook wel zijn *moest*, zoolang men dat levensideaal zocht in dit tijdelijk leven; en daarom stelde hij tegenover deze centrale gedachte van alle Heidendom evenals van alle ongeloof nu een ander levensideaal: het eeuwige leven in de Hemelen, gelijk het in de Schrift ook als een staat, en wel als „stad Gods” wordt aangeduid.

Daarin ligt de hoofdgedachte der „Civitas Dei”, waardoor hij aan het menschelijk bewustzijn een nieuw centrum en, naar de beginselen der Heilige Schrift, aan de wereldgeschiedenis een nieuwe constructie gaf ¹⁾.

Met de groote wijziging van het levensideaal, dat Augustinus in het eeuwige leven stelde, was alle staatsvergoding afgesneden, en *in beginsel* de staat tot zijn natuurlijk levensdoel en in zijn bemoeiing binnen de natuurlijke grenzen teruggebracht.

In beginsel, meer nog niet; want in de verdere uitwerking bleef Augustinus te veel aan het stelsel van Aristoteles hangen, en bracht, in stee van Aristoteles te weerleggen, de Grieksche idee der staatsalbemoeiing over op het Christelijk erf, om nu den almachtigen staat in dienst te stellen van het Christelijk geloof.

Doch ondanks deze overname van de Aristotelische ideeën, leerde Augustinus, door zijn machtige hoofdidee gedreven, toch reeds:

dat de Overheid als dwingende macht in den staat der rechtheid niet is te stellen, maar eerst na den val om der zonde wil als noodhulp optreedt; waaruit zich noodzakelijk te gelegener tijd de idee moest ontwikkelen, dat de Overheid er is om het volk, en dat zij als noodhulp in haar bemoeiingen tot het noodzakelijke moet beperkt;

dat het Overheidsambt als algemeen menschelijke plicht ook door Christenen kan bekleed; waaruit volgt, dat ook de Christenen zich met de zaken van den staat hebben in te laten;

en dat de koningen menschen zijn, zondaren, die des te meer

¹⁾ F. J. STAHL. *Geschichte der Rechtsphilosophie*, 5^e Aufl., p. 51 en 54.

aan verleiding en hoogmoed blootstaan, naarmate zij meer macht erlangen, waaruit zich op den duur de noodzakelijkheid van den volksinvloed bij de regeering moest ontwikkelen.

En al heeft nu Augustinus zelf deze gevolgtrekkingen niet gemaakt, en gaat hij in de praktijk voor een groot deel met zijn tijdgenooten; d. i. met de Aristotelische staatsidee mee, nochtans heeft hij de groote lijnen getrokken en de fundamenteën gelegd, waarop in den loop der eeuwen het christelijk staatsgebouw zou worden opgetrokken.

En wat Dr. BAVINCK met opzicht tot de Dogmatiek van Augustinus zegt, kan met evenveel recht met opzicht tot het Staatsrecht van hem worden gezegd: „Onze beste, diepste en rijkste gedachten danken wij aan hem”¹⁾.

VI. In de Middeleeuwen zijn de hoofdgedachten uit de Christelijke denkwereld, door Augustinus op den voorgrond gesteld, niet veel verder tot ontwikkeling gekomen.

Daarentegen bleef men aan Aristoteles, wien in de praktijk ook Augustinus was gevolgd, met buitengewone nauwgezetheid getrouw, en daarnaast legde men vollen nadruk op de hiërarchische kerkidee, die ook Augustinus met zijn tijdgenooten gemeen had, zonder het verkeerde stelsel, dat er in school, te bemerken.

De hiërarchische kerkidee was bij Augustinus nog niet tot volle ontwikkeling gekomen, en eerst na zijn dood groeide de macht van den bisschop van Rome langzamerhand aan, en begon de geheele Christenheid in hem hoe langer hoe meer haar leidend hoofd te zien, inzonderheid tegenover de macht van den staat.

Deze eenige positie van den bisschop van Rome was voor de permanente relatie van Kerk en Overheid van groot belang.

Eerst zoo toch had heel de Christelijke kerk één centrale macht, en één centraal gezag, en kon ook buiten elk concilie om de kerk als geheel haar ontzaglijk gewicht in de schaal leggen.

Zoo ontwikkelde zich machtig, alles beheerschend de hiërarchische kerkidee.

¹⁾ Dr. H. BAVINCK, *Dogmatiek*, I, p. 76.

Doch in deze hiërarchische kerkidee zat de idee van den dwang door fysieke macht tot het geloof op zich zelf niet.

Deze idee van dwang ook over de conscientie en van vervolging der andersgezinden kwam allereerst aan de orde bij de vraag naar de bevoegdheid der staatsmacht.

Indien er dwang moest geoeft, de staat moest dien uitvoeren, en het was dus de vraag of de staat daartoe bevoegd was, of de aard en het doel van den staat zulke uitgebreide bemoeiing toelieten.

Een begrip nu van de staatsmacht, die tot alles, zelfs tot dwang in de overtuiging en tot vervolging van andersdenkenden bevoegd was, vond men gereed en uitgewerkt in de filosofie van Aristoteles.

En het is deze filosofie met haar Grieksche idee van staatsallemoeiing, die door de voornaamste kerkleeraars der Middeleeuwen, met name door Thomas van Aquino, „een volleerd Aristotelist,” zooals zijn Hollandsche biograaf hem noemt ¹⁾, ijverig werd beoefend en met bezieling werd voorgestaan.

Vandaar dat in de Middeleeuwen de Christelijke grondbeginselen van staatsrecht, door AUGUSTINUS zoo machtig op den voorgrond geschoven, weinig of niets verder tot ontwikkeling zijn gekomen, en de oude Grieksch-Heidensche idee der staatsalmacht, thans als instrument in de hand der Hiërarchie, onbepaald bleef heerschen.

VII. Eerst met de Reformatie brak een nieuw tijdperk aan.

Niet in de Renaissance, noch in Roomsche kerkherstel, maar in de Reformatie ligt de ontwikkeling der Christelijke staatsidee, de worsteling met den geest van Aristoteles, de voortgaande triomf over het bewustzijn der Grieksche classiciteit, de eindelijke verkrijging en bevestiging der volksrechten en volksvrijheden in de staten van Europa en Noord-Amerika.

Uit de Renaissance kon wel een nieuwere filosofie, herstelling, ontwikkeling zoo men wil, der Grieksche, straks het natuurrecht

¹⁾ J. V. DE GROOT, *Het leven van den H. Thomas van Aquino*, p. 209. „In der Politik ist Thomas zunächst einfach Junger des Aristoteles”, schrijft RUDOLF EUCKEN, *Die Philosophie des Thomas van Aquino*, p. 38.

en de revolutie voortkomen; de herstellende actie binnen Rome's kerk kon wel nieuw leven en nieuwe kracht scheppen met behoud van Thomas' hoofdgedachte; maar de verdere ontplooiing der eigen Christelijke wereldbeschouwing, ook voor het staatsrecht, kon alleen de Reformatie brengen, die machtige, frissche, levende, bezielende opwelling van het opnieuw ontwaakt Christelijk bewustzijn, waardoor de kluisters van hiërarchie en staatsabsolutisme braken, en de herstellende actie tot den wortel der Christelijke levensbeschouwing terugging.

Alleen door de Reformatie drong het groote probleem der religievrijheid op den voorgrond; werd in bloed en tranen geschreven de vraag aan de voeten van vorsten en staatslieden nedergelegd; de machtige vraag of er ook een terrein is, waar de eigen souvereiniteit der menschelijke conscientie aan God alleen verantwoording heeft te doen, en waar mitsdien de Overheid met haar dwingende macht zich buiten heeft te houden.

Aldus was de kwestie der Overheidsbemoeiing bij de Reformatie het allernauwst betrokken, en was tegelijk met het probleem der vrijheid van godsdienst dat van de grenzen der staatsbemoeiing direct aan de orde gesteld.

Met de religievrijheid waren tal van andere vrijheden, als b. v. vrijheid om zijn beginsel te belijden door de drukpers, vrijheid van eeredienst, vrijheid van onderwijs etc., onafscheidelijk verbonden, en eenmaal op zoo machtig punt de staatsbemoeiing betwist, moest noodzakelijk ook op tal van andere punten in het volksleven de kwestie der staatsbemoeiing en der volksvrijheden aan de orde komen.

Dit geschiedde dan ook, niet zoozeer in Luthersche landen, waar men de caesaropapistische idee van Rome overnam met het „*cujus regio illius religio*”, en dus op dit punt halverwegen bleef staan, maar door de ontwikkeling van het Calvinisme inzonderheid in Zwitserland, in Frankrijk bij de Hugenoten, in Nederland, Engeland en Amerika.

Reeds het diepe inzicht, dat Calvijn had in de zonde en de verdorvenheid der menschelijke natuur, bracht hem tot vrees voor misbruik van de staatsmacht, wanneer die in handen van één

enkel zondig mensch berust, een beginsel, dat regelrecht of tot republiek of tot constitutioneele monarchie moest leiden ¹⁾.

Maar vooral moest Calvijn's stelling, dat de Overheden slechts *hulpmiddelen* ²⁾ zijn voor het leven der-vreemdelingschappen op deze aarde, er vanzelf toe dringen, om deze hulpmiddelen niet over het doel heen te laten schieten en ze te beperken tot datgene, waarvoor hulp noodzakelijk was.

Hierin ligt reeds de radicale afwijking van het stelsel van Aristoteles, de aansluiting aan de grondbegrippen van Augustinus.

Tevens ontwikkelde Calvijn de stelling, dat door de zonde de volkomen eenstemmigheid der gedachte niet is te verkrijgen en dat derhalve dwaling op ondergeschikte punten moest worden geduld ³⁾.

Ook al bleef Calvijn met zijn tijdgenooten het vervolgen van ketters, die in de hoofdwaarheden dwaalden, goedkeuren, hij week toch door het dulden van dwalingen op ondergeschikte punten principiëel van zijn tijd af en voerde hiermee het eerste beginsel der godsdienstvrijheid in.

De ontwikkeling dezer grondstellingen over de zonde, over de verdorvenheid der menschelijke natuur, over de Overheid, en het toelaten der verschillende overtuigingen brak evenwel eerst langzamerhand door.

Reeds de Hugenoten kwamen tot het dulden van ongewapende Roomschen; onze Hollandsche Republiek liet weldra zelfs afwijkenden eeredienst toe, mits in besloten kringen, totdat straks in Engeland de „Toleration act” geboren werd en „eindelijk in Amerika de laatste consequentie wordt getrokken door de vrijgeving van alle eeredienst en aller geweten” ⁴⁾.

Met deze ontwikkeling van het Calvinistisch leven, dat vrijheid

¹⁾ Calvijn is dan ook vanzelf tegen de absolute monarchie, *Institutio*, Lib. IV, c. 20. 8, in tegenstelling met Thomas, die, in navolging van Aristoteles, natuurlijk aan de absolute monarchie de voorkeur geeft.

²⁾ „Sin ita est voluntas Dei, nos, dum ad veram patriam adspiramus, peregrinari super terram: eius vero peregrinationis usus talibus subsidiis indiget:” *Inst.* IV, 20. 2.

³⁾ *Institutio*, IV 1. 12.

⁴⁾ Dr. A. KUYPER, *Het Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer const. vrijheden*, p. 48.

der volken en beperking der staatsbemoeiing bracht, hield de Calvinistische wetenschap, het leven dienende en volgende met schroomvallige behoedzaamheid, gelijken tred.

Ik kan hier slechts de namen noemen van den Engelschen geleerde JOHN POYNET (1516—1556), die in zijn *A short treatise of politike power and of the true obedience which subjects owe to Kings and other civil Governors*, 1556, de kwestie der godsdienstvrijheid reeds uitvoerig behandelt, en voorts den bekenden Franschen rechtsgeleerde FRANÇOIS HOTMAN, die inzonderheid in zijn *Francogallia* ¹⁾ een historisch onderzoek instelde naar de ellende van Frankrijk, en beterschap wachte van herstel der volksrechten en der volksvertegenwoordiging, door Lodewijk XI verbroken; dan den bekenden staatsman der Hugenoten HUBERT LANGUET (1518—1581), die onder het pseudoniem JUNIUS BRUTUS zijn *Vindiciae contra Tyrannos* ²⁾ uitgaf, waarin hij eveneens het vraagstuk der religievrijheid en der grenzen van de gehoorzaamheid aan de landsoverheden behandelt; voorts in Schotland den beroemden staatsman, litterator, historieschrijver en dichter GEORGE BUCHANAN (1506—1582), die in zijn *De iure regni apud Scotos* de Overheid op geheel eigenaardige wijze, gansch afwijkende van de gangbare Aristotelische voorstelling, als den medicus aanduidde, die geheel bijkomstig voor het lichaam een helper is en niet meer hulp verschaft dan noodig is; en eindelijk noem ik nog JOHANNES ALTHUSIUS (1557—1638), een der grootste staatsrechtsleëraars van het Calvinisme, den syndicus van Emden in Oostfriesland, door OTTO GIERKE vóór ettelijke jaren opnieuw onder de aandacht der geleerde wereld gebracht en — wat het weergeven van zijn beginselen betreft — mishandeld tot in het ongelooftelijke. Van Althusius' talrijke werken is ongetwijfeld zijn

¹⁾ De titel van de eerste uitgave is: *Franc. Hotomani iurisconsulti Francogallia Genevae. Ex officina Jacobi Stoerij*, 1573.

²⁾ Steeds is er over gestreden wie de schrijver was der *Vindiciae*, en nog is daarover geen volkomen zekerheid verkregen. BAYLE voert in zijn *Dictionnaire hist. et crit.* een uitvoerig pleidooi voor de bewering, dat LANGUET de schrijver is; evenwel wordt dit gevoelen door anderen krachtig bestreden. In 1852 door Mr. H. C. A. THIEME in zijn proefschrift: *Disputatio de opusculo: Vindiciae contra Tyrannos*, Gron. 1852, en later door anderen. Cf. o. a. MAX LOSSEN, *Die Lehre vom Tyrannenmord*, Munchen 1894, p. 26 en noot 36.

Politica methodice digesta et exemplis sacris et profanis illustrata. (Herborn 1603), van het grootste gewicht voor de ontwikkeling der Calvinistische staatsleer, en waarin hij, zijn uitgangspunt nemend in het huisgezin, door toepassing van het beginsel van confederatie tot dorp, stad, gewest en staat komt, altijd vasthoudende aan de rechten der samenstellende deelen, die het geheel vormen.

Al deze staatsrechtsleeraars zijn zeker niet zonder dwalingen gebleven, die hier, om het bestek van dit werk, niet kunnen nagegaan, maar allen hebben zij het machtige probleem der religievrijheid, en daarmee het vraagstuk der staatsbemoeiing, onder de oogen gezien en allen zonder onderscheid, al ging het niet zonder hier en daar een verkeerde lijn te trekken, hebben zij gepleit voor de rechten en vrijheden der volken zoowel als voor de eere huns Gods.

Onverbiddelijk is in leven en in wetenschap het proces van uit het oude staatsabsolutisme naar de volkomen vrijheid der verschillende gezindheden in Calvinistische landen van eeuw tot eeuw voortgegaan.

In dien zin heeft de Calvinistische Reformatie de staatsidee van Aristoteles in beginsel vernietigd, alle staatsabsolutisme en staatsalbemoeiing in de hartader getroffen, en met het „Gode meer gehoorzamen dan den menschen” allen gewetensdwang, alle tirannie en verdrukking in het aangezicht weersproken.

VIII. Met het opkomen der Fransche Revolutie wordt de aandacht der Christenvolken afgetrokken van de verdere ontwikkeling der Reformatorische beginselen, en de oogen der gansche wereld gericht op wat uit de Renaissance was voortgekomen.

Was de Reformatie de herleving van het geloof der Apostelen en Profeten, van de literatuur der kerkvaders, van de levensbeschouwing van David en Paulus, van het leven der martelaren in Gods Kerk, de Renaissance was de herleving der classieke oudheid, van de literatuur en de levensbeschouwingen van Grieken en Romeinen, van het leven „zonder God in de wereld”.

Het Humanisme der Renaissance heeft zich dadelijk als een eigen richting naast en tegenover de Reformatie geopenbaard; het heeft zich als eigen richting gehandhaafd in de 16de en 17de eeuw;

het heeft op de Reformatie ten kwade en, wat het formeele betreft, ook ten goede ingewerkt; het heeft een eigen wereldbeschouwing en een eigen rechtsbeschouwing ontwikkeld, maar den geest der Christenvolken heeft het niet beheerscht voor dat de geest der Reformatie verflauwde, en het geloof der hervormers zijn bezieling verloor.

De Renaissance is de stroom van het ongeloof in de eeuw der Hervorming, reeds bij Baco van Verulam openbaar, straks in de philosophie van Cartesius en Spinoza een van de Openbaring independente wereldbeschouwing, bij Grotius een independente staatsleer, en in de 18de eeuw de oppermacht der independente Rede op elk gebied huldigend.

Aldus is uit de Renaissance de stelselmatige omkeering van alle Christelijke begrippen, de Revolutie in haar wezenlijk karakter voortgekomen.

Over het gekerstend Europa kon de geest zonder God in de wereld niet weer tot algemeene heerschappij komen, zonder met den Christelijken geest in onverzoenlijken strijd te komen, en dien met een „écrasez l'infame" te verguizen en te onderdrukken.

De geest der Revolutie kon niet komen, zoolang de Reformatie heerschte; kon niet komen dan in antithese met het Christendom; niet dan door afval van den Christus.

Daarin ligt het rampzalig anti-Christelijk karakter van het optreden des ongeloofs onder Christen-volken.

Stelselmatig ongeloof is het kenmerk der Renaissance en der nieuwere philosophie, en dat stelselmatig ongeloof is de Revolutie als stelsel, sedert 1789 ook als praktijk.

„Dezelfde trappen in het bederf van de godsdienst" (Voltaire, Diderot, La Mettrie), „in de misvorming van het staatsregt" (Montesquieu, Rousseau, Condorcet), „in de voortwandeling der praktijk." (Necker, Mirabeau, Robespierre, Marat)¹⁾

Te gelijk met de heerschappij van het ongeloof kwam weder de apotheose van den staat.

„Onder alle lot- en gedaanteverwisselingen, is er een doorlopende

¹⁾ GROEN V. PRINSTERER, *Ongeloof en Revolutie*, 2de ed., p. 176.

draad, met de hoofdgedachte der omwentelingsleer in verband; namelijk het *absolutisme van den revolutionairen staat*"¹⁾.

Reeds tegen HUGO DE GROOT maakte Prof. LUBBERTUS de bedenking, dat hij veel te veel „dinghen stelde in de Overigheys handen”; van SPINOZA (1632—1677) is bekend, hoe in het kader van zijn Pantheïsme de staatsalmacht en de staatsalbemoeking paste niet minder dan in het materialisme van HOBBS' Leviathan.

En al waren LOCKE (1632—1704) en THOMASIVS (1655—1728) in dit opzicht meer gematigd, SAMUEL PUFENDORF (1632—1694) geeft wederom zeer uitgebreide bevoegdheid aan den staat, en bij ROUSSEAU (1712—1778) is het staatsgezag onder den dekmantel van den volkswil zoo absoluut en onbeperkt in zijn bemoeiing, dat den burger na de voltooiing van het 'gefingeerd verdrag geen enkel recht meer overblijft, en in zijn eigen naam op de meest absolute wijze over hem wordt beschikt²⁾.

En is deze staatsvergoding van het ongeloof bij den overgang van revolutie tot evolutie, bij het Pantheïsme en de evolutie onzer eeuw gewijzigd?

Ligt er een andere consequentie in de Pantheïstische evolutieleer?

Voert de evolutieleer niet onmiddellijk tot de stelling, reeds door Spinoza aanvaard, dat macht ook recht is, dat ieder zoover recht heeft als zijn macht strekt? En volgt hieruit niet onmiddellijk, dat de staat, die fysiek over alles macht heeft, ook tot alles gerechtigd is, en dat, wat hij doet, mitsdien per se recht is te heeten?

Ja sterker nog, moest men deze consequente stelling niet met geestdrift en sympathie omhelzen, waar het Pantheïsme van Hegel den mensch als de hoogste openbaring van God opvoert, en de staat als de mensch in zijn ideaaltoestand, in zijn hoogste machtsopenbaring, schier wordt aangebeden?

„Beide,” — Volk en Overheid, — schrijft Dr. KUYPER, „gaan op in den éénen algenoegzamen Staat. Die Staat schuift zelf in de plaats van God. De Staat wordt de hoogste macht en tegelijk de bron

¹⁾ GROEN v. PRINSTERER a. w., p. 231.

²⁾ Cf. o. a. *Contrat Social*, Liv. I, ch. 6 en 7; Liv. II, ch. 4 en 5.

waaruit het recht vloeit. Er is niet meer een Overheidsmacht om der zonde wille, maar een Staat als het hoogste ideaal van mensche-lijke samenleving. Een Staat voor wiens apotheose een ieder de knie te buigen, bij wiens gratie een ieder te leven, aan wiens woord zich een iegelijk te onderwerpen heeft. En na aldus de grens tusschen Overheid en Volk, de grens tusschen Overheid en Hem, wiens dienaressse zij is, en zoo ook de grens tusschen het recht als *Goddetijke* ordinantie en het recht als *magistraal* gebod vernietigd te hebben, blijft er niets dan de ééne alvoorziende Staat over, waarin alle menschelijke energie haar ideale ontplooiing zoekt ¹⁾."

Wanneer men dan ook ziet, hoe de „Evolutietheorie het „formulier van eenigheid” is, dat op dit oogenblik alle priesters der moderne wetenschap in hun geseculariseerden tempel” vereenigt ²⁾; hoe zij „het *modesysteem*” is geworden, waarmee „niet alleen de Darwins en Haeckels, de Spencers en Nägeli's, maar evengoed onze theolo-gen onze psychologen en moralisten” dwepen ³⁾; hoe niet enkel juristen van Europeeschen naam als Von Ihering, maar een geheele „*scuola positiva*”, met geleerden als Lombroso en Ferri aan het hoofd ⁴⁾, die hun aanhangers over de geheele beschaafde wereld tellen, deze evolutietheorie aan hunne beschouwingen ten grondslag leggen, dan mag wel met recht gezegd worden, „dat hierin tegenwoordig bijna allen overeenkomen, dat van den werk-kring van den staat principieel niets buitengesloten is ⁵⁾.”

IX. Als Anti-revolutionaire richting openbaarde zich van meet af tegenover deze opkomende overheersching van ongelooft

¹⁾ Dr. A. KUYPER, *De Verflauwing der Grenzen*, p. 39.

²⁾ T. a. p., p. 21.

³⁾ T. a. p., p. 21.

⁴⁾ Terecht schreef dan ook in 1884 Prof. GRETENER van Bern in zijn werkje: „*Ueber die italienische positive Schule des Strafrechtes*”: „Der enge Zusammenhang der neuen Richtung der Strafrechtswissenschaft in Italien mit der Evolutionistischen Theorie musz die Illusion zum vornherein zerstören als ob der entbrannte Kampf auf rein juristischem Gebiete und mit rein juristischen Waffen ausgefochten werden könnte.” p. 2.

⁵⁾ Jhr. Mr. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN, *Volk en Overheid*, p. 15.

en revolutie in verschillende landen alle levenskring, waar men nog aan Openbaring en Geschiedenis vasthield.

„Openbaring en Historie ter zijde te stellen, is het levensbeginsel der Revolutie ¹⁾.”

„Al wat tot de echte kennis van Openbaring en Geschiedenis leidt, is anti-revolutionair en strekt om de tooverkracht van den zwijmel-drank te ontgaan ²⁾.”

In Calvinistische landen, als Engeland, Schotland en Amerika, had de revolutie het minst vermocht, en was de ontwikkeling der Calvinistische Reformatie in het leven der volken doorgegaan; de gedachten der Christelijke wereld — en staatsbeschouwing waren er tot rijpheid gekomen, door de Overheden erkend, en in een breede literatuur verdedigd.

Toch was in al deze literatuur meer belijdenis dan betoog, meer levensuiting dan levensverklaring, meer vastheid des geloofs dan doorzichtigheid van het intellect, meer practische vaststelling dan wetenschappelijke uiteenzetting.

Eerst de revolutie, stelselmatig en principieel als ze was, dwong om beginsel tegen beginsel, stelsel tegen stelsel te plaatsen.

Zoo moest, door tegenstelling met het systeem der revolutie, uit den drang van het nieuw ontwaakt geloofsleven van den Europeeschen Reveil een nieuwe en — zou er invloed van uitgaan — een krachtige opwaking tot Christelijke wetenschap, en in die wetenschap een zoeken ook naar de verklaring der Christelijke staatsidee ontstaan.

Vandaar reeds bij EDMUND BURKE (1728—1797), toen de Revolutie nog nauwelijks haar eersten coup d'état over het Europeesche volksleven had volbracht, een bestrijding niet zoozeer van de praktijken, maar van het systeem, het anti-Christelijk systeem der revolutie ³⁾.

Vandaar reeds bij STAHL ⁴⁾ (1802—1861) de poging om systeem tegenover systeem te plaatsen, een arbeid zeker verdienstelijk, maar om de Luthersche grondgedachte te veel gehecht aan de Caesaro-

¹⁾ GROEN v. PRINSTERER, *On geloof en Revolutie*, 2de ed., p. 22.

²⁾ A. w., p. 21.

³⁾ *Reflections on the revolution in France*, 1790.

⁴⁾ *Philosophie des Rechts*, 1829.

papistische idee der Duitsche staten, en mitsdien voor de verdere ontwikkeling der Christelijke staatsidee niet van overwegende betekenis.

Vandaar de meesterwerken van Roomsche zijde, als van DE BONALD (1754—1840), DE MAISTRE (1754—1821), DE LAMENNAIS (1782—1854) en VON HALLER (1768—1854), waarin het wezen der revolutie met onovertroffen juistheid wordt geteekend, maar waarin te gelijk de aloude Roomsche grondgedachten te zeer overheerschen om veel meer te kunnen geven dan een negatief verweer ¹).

Eerst in GROEN VAN PRINSTERER'S historisch-systematisch verzet is niet enkel blootlegging van de wortels van het revolutionaire systeem, gelijk nergens elders, maar ook begin van positieve these.

Bij Groen is het verzet tegen het alvermogen en tegen de albemoeiing van den revolutionnairen staat voortdurend en in een geheele rij van geschriften openbaar.

Nog wel geen systematisch ontplooiën en verklaren van het Calvinistische staatsleven met heel de ruime mate van staatkundige vrijheden als in Engeland, Schotland en Amerika, maar dan toch een leven uit het Calvinistisch bewustzijn, een zeldzame historische zin om het denken en het handelen der Calvinisten in de eeuwen der Reformatie na te speuren, een blootleggen van de Calvinistische grondgedachten, een geniaal als bij instinct voelen en tasten van de beginselen, die in de Gereformeerde kerken steeds waren beleden, en aldus een bouwen aan de fondamenteën van het gebouw der Calvinistische wetenschap door een bouwmeester, die in fijnheid van intellect, in helderheid van doorzicht, in scherpte van blik, in macht van taal, door weinigen zijner tijdgenooten werd geëvenaard.

Eerst met Dr. KUYPER en met het stichten der *Vrije Universiteit* komt langzamerhand ook de positieve these van de Calvinistische staatsleer tot ontwikkeling; worden de volksvrijheden, die in het leven der Calvinistische volken meer dan ergens elders tot bloei kwamen, ook in wetenschappelijk systeem thuis gebracht, en gaat het verzet tegen de apotheose van den staat, zooals het ongeloof die drijft, ook wetenschappelijk door.

¹ Cf. over deze schrijvers Mr. D. P. D. FABIUS, *Voortvaren*, p. 125 en v.

§ 2. Hoe uit de opkomst en het karakter der Overheid de grenzen voor haar bemoeiing zijn af te leiden.

In het vorige hoofdstuk is het historisch opkomen der Overheid in groote trekken nagegaan, waarbij toen *het motief* voor haar optreden *om der zonde wil* als vanzelf in het oog sprong, en *haar aard en karakter als noodhulp, bij het leven gekomen*, omdat anders de ongebondenheid der menschen door de zonde alle samenleving onmogelijk zou maken, duidelijk werd.

En zoo komt dan nu als vanzelf de vraag aan de orde: waar dan, indien de Overheid in haar aard en karakter en in het motief van haar optreden aldus moet verstaan, de grenzen voor haar bemoeiing moeten worden gezocht ¹⁾.

De groote moeilijkheid lag hierbij tot dusver meest in het vinden van een algemeen en eenigermate bruikbaar *criterium*.

En geen wonder; immers zonder eenig criterium kon men toch in elk geval nooit anders dan geheel willekeurig de grenzen der staatsbemoeiing als een soort van persoonlijk goeddunken of wetenschappelijk niet gemotiveerd gevoelen voordragen.

Terwijl toch het vinden van een criterium wel onoverkomelijke moeilijkheid moest opleveren, waar men zich niet vooraf reenschap gaf en van het historisch opkomen en van den aard en het karakter der Overheid.

Ook heeft men in den loop der eeuwen juist door een verkeerde voorstelling van de opkomst en van den aard der Overheid misgetast in het grijpen naar het criterium, dat de grenzen der Overheidsbemoeiing moest aanwijzen.

Het is dus van onberekenbaar belang om een algemeen criterium overeenkomstig aard en doel der Overheid vast te stellen, ten einde zoowel het subjectivisme, waartoe gebrek aan een welomschreven criterium leiden moest, als de misvattingen in het bepalen

¹⁾ De vraag naar de grenzen der Overheidsbemoeiing is uitteraard een andere dan de vraag op welke wijze en door welke middelen de Overheid binnen de eenmaal bepaalde grenzen zij te houden. Over de laatste vraag zie men o. a. Mr. D. P. D. FABIUS, *De leer der Souvereiniteit*, p. 376—424.

der Overheidsbemoeiing, waartoe verkeerde opvattingen omtrent opkomst en aard der Overheid aanleiding hebben gegeven, zooveel mogelijk te vermijden.

Ook hier is in hoofdzaak tweeërlei richting, ieder met verscheiden schakeeringen, in de geschiedenis der eeuwen openbaar, de Christelijke en de niet-Christelijke.

In de wereldbeschouwing van de Christelijke kerk aller eeuwen was het steeds God Drieëenig, voor Wien alle ziel in aanbidding boog, en Jezus Christus de van God gezalfde Koning, Die, in alle gezaligden, het menschelijk geslacht door Zijn lijden heeft gerechvaardigd en behouden; Wien daarna alle macht is gegeven in hemel en op aarde om Zijn rijk te regeeren en tegen Satans macht te beschermen, en Die eindelijk ook metterdaad zal wederkomen om alle ongerechtigheid, ja, Satan zelf met al zijn geweld te verdoen. In Hem zag de Christenheid de volle en heerlijke verwezenlijking van alle levensideaal. Niet in dit tijdelijke en op alle manier met zonde en smart vermengde leven, maar in het Maranatha van Jezus' komst zochten de Christenen het einddoel van alle streven. Wel was men er steeds op uit, en hoe kon het anders, om ook dit leven der vreemdelingschappen, deze pelgrimsreize door de aardsche woestijn, zooveel mogelijk Gode ter eere te wijden, en alle uiting des levens tot Zijn eer en verheerlijking te doen strekken, maar met de gedachte, die de werkelijkheid hun leerde, en die de Schrift hun bevestigde, dat de uitnemendste van 's menschen dagen hier beneden nog moeite en verdriet ten stempel dragen, en ook de allerheiligste in dit leven der zonde niet meer dan een eerste beginsel der gehoorzaamheid vermag te volbrengen.

Daarom lag hun het doel van alle leven niet in dit aardsche en vergankelijke, en kon ook de staatsmacht, dienende juist om dit aardsche en vergankelijke leven althans uiterlijk in het spoor eener draaglijke samenleving te houden, nooit anders dan *een middel*, en dan nog een middel voor een zeer vergankelijk doel, zijn.

Hiermede was dan ook alle staatsvergoding en alle verheerlijking van aardsche macht en gezag bij den wortel afgesneden, en moest wel volgen, dat men meer op inkrimping dan op uitbreiding der staatsbemoeiing uit was, en deze bemoeiing der Over-

heid, die slechts middel was, tot het onvermijdelijk noodzakelijke liefst beperkt zag. Slechts door bijkomstige oorzaken zien wij de verzoeking nu en dan voor de Christelijke kerk te sterk, wanneer zij verkeerdelijk meent zich van den Staat te kunnen bedienen om het rijk van Christus te bevorderen; door afwijking van de goede lijn dan ook tot geweldpleging aan de menschelijke conscientie werd verleid; en tot eigen schade in de volkskerk, d. i. de verbastering van eigen levenskring, het slecht profijt dezer dwaling moest ervaren. Doch ook zelfs in die dwaling bleef nog steeds de staatsmacht middel, niet een op zichzelf te verheerlijken ideaal.

Gansch anders zag van meet af de niet-Christelijke wereld zich tegenover de Staatsmacht geplaatst.

Immers door den aan alle menschelijke ziel eigen karaktertrek, waardoor de mensch als schepsel zich van den Schepper onderscheidt, en den stempel zijner afhankelijkheid en van het in zich zelf ongenoegzame in zich draagt, terwijl nochtans zijn innerlijk bewustzijn uitgaat naar het rustpunt der volmaaktheid en het ideaal aller heerlijkheid, kwam men er als vanzelf toe om, waar men den Christus Gods en Zijn Openbaring niet kende of verwierp, in de wereld der zienlijke dingen het ideaal te zoeken, en volgde op geheel natuurlijke wijze, dat men onder menschen, als van alle schepselen het hoogste, ging vorschen en tot geen andere uitkomst kon komen, dan dat men in de hoogste machtsopenbaring des menschen, die zich in den Staat uit, het toppunt van glorie en het hoogste ideaal ter verheerlijking zag.

En als men aldus in den Staat zelf het ideaal, het doel ter verheerlijking zoekt, waar zou dan de grens gevonden worden, waarbinnen de bemoeiing van die hoogste openbaring onder alles wat bestaat, die men in den staat ziet, zich zou hebben te beperken?

Een steeds breeder uitzetten van de grenzen der staatsbemoeiing, een alles aan zich trekken door den al meer te verheerlijken Staat, een aanranding van elke vrijheid in allen levenskring, was dan ook steeds het drijven, dat noodzakelijk bij consequente doorvoering uit de niet-Christelijke wereldbeschouwing moest voortkomen, en slechts de instinctieve neiging, waarin de nog overgebleven

energie des vrijen levens sprak, slechts gezond verstand, dat voor de gevolgen der theorie terugdeinst, slechts genade Gods, die de uitbreking in consequente ten-uitvoer-legging der theorie beteugelt, heeft menigmaal de volken voor deze alle vrijheid vernietigende staatsvergoding des ongeloofs bewaard.

Het Christendom beperkt de staatsbemoeiing tot het noodzakelijke, wijl de Overheid als dwingende macht alleen om der zonde wil bij het leven is gekomen.

Het Ongeloof breidt de staatsbemoeiing uit tot alles, wijl in de alles regelende en alles dwingende macht van den staat zich het ideaal des levens, het hoogste vertoon van menschelijke eer en heerlijkheid zal openbaren ¹⁾.

Aldus wordt ook het beginsel, dat men voorstaat omtrent de staatsbemoeiing, bepaald door het standpunt, dat men inneemt.

Op het Christelijk standpunt, zooals dat in het Calvinisme het zuiverst en het meest consequent is ontwikkeld, is het volksleven er niet om het staatsideaal te verwezenlijken, maar juist omgekeerd de Overheid er om het volksleven.

De Overheid alzoo is niet het leven zelf, maar slechts noodhulp voor het leven; laat mitsdien het leven in al zijn organische geledingen zooveel mogelijk vrij; vindt in het leven allerlei kringen, waar zonder haar reeds gezag heerscht, waar zonder haar reeds orde en vrijheid bloeien, en heeft eerst dan recht om er zich mee te bemoeien, wanneer „door de ongebondenheid der menschen”, zooals art. 36 onzer belijdenis zegt, het leven niet meer „met goede ordinantie onder menschen toegaat”.

Houdt men nu die beide lijnen wel in het oog, 1°. dat het volk in zijn eigen souvereine levenskringen ²⁾ zich vrij beweegt

¹⁾ Men zie in verband hiermee GROEN v. PRINSTERER, *Ongeloof en Revolutie*, p. 231—248 en aldaar aangehaald de meeningen van STAHL, ALBET DE BROGLIE, DE GASPARIN, LA MENNAIS en anderen. Citaten uit de werken van SPINOZA, HOBBS, ROUSSEAU, HEGEL bij STAHL, *Philosophie des Rechts* II 2. p. 159 en v. Een van de meest duidelijke citaten uit STAHL ook bij Mr. D. P. D. FABIUS, *De Leer der Souvereiniteit*, p. 377—378. Voorts Dr. A. KUYPER, *Souvereiniteit in eigen Kring*, p. 10.

²⁾ Cf. Dr. A. KUYPER, *Souvereiniteit in eigen kring*, 1880.

en bij de gratie Gods vrij bestaat, en 2°. dat de Overheid slechts dat vrije leven te hulp komt, omdat en voor zoover het om der zonde wil noodzakelijk is, dan volgt hieruit rechtstreeks als criterium voor de Overheidsbemoeiing in elk voorkomend geval de beantwoording der vraag, *of het om der zonde wil niet aan de souvereine levenskringen zelf kan worden overgelaten en het mitsdien noodzakelijk is, dat de Overheid met haar dwingende macht ingrijpt.*

Wil men nu naar dit criterium een algemeenen regel stellen voor de grenzen der Overheidsbemoeiing, dan komt men noodwendig tot ongeveer de volgende stelling:

De Overheid onthoude zich zooveel mogelijk, en trede alleen daar op, waar de nood van het zondige leven dit noodzakelijk maakt, en het zondig bestaan der menschen er toe noopt, terwijl steeds de eigen souvereiniteit der verschillende levenskringen zooveel mogelijk worde geëerd en gehandhaafd.

Deze beginselen omtrent het opkomen en den aard der Overheid zoowel als omtrent de grenzen van haar bemoeiing, in de Openbaring geworteld en toegelicht door de historische ontwikkeling der door allen hoog geroemde volksvrijheden in Calvinistische landen als Engeland en Amerika, pogen slechts een verklaring te geven voor het denkend bewustzijn van wat door alle eeuwen heen in den strijd der vrijheid tegen het absolutisme de leidende gedachte en de innerlijke drijfkracht kan geweest zijn.

§ 3. Hoe dit beginsel der Overheidsbemoeiing op verschillend terrein is toe te passen.

Een der voornaamste punten, waarop de nood van het menschelijk leven de dwingende macht der Overheid heeft moeten inroepen, is geweest het straffen der misdaden ¹⁾.

„Om de verdorvenheid van het menschelijk geslacht heeft God

¹⁾ „Die ältesten Rechtsdenkmale der Germanischen Völker, insbesondere unsere deutschen Volksrechte, sind vorzugsweise strafrechtlichen Inhalts“. W. E. WILDA, *Das Strafrecht der Germanen, Vorrede, p. VII.*

Koningen, Prinsen en Overheden verordineerd" zegt art. 36 onzer Confessie zoo juist, en mitsdien staat heel het optreden der Overheid met het uitbreken dezer verdorvenheid in het nauwste verband.

Vandaar dat juist in zake het strafrecht de positie der Overheid zoo duidelijk aan het licht treedt, en de loci classici voor het optreden der Overheid in de H. Schrift, als b. v. Gen. 9: 6 en Rom. 13: 4, op de strafrechtelijke functie der Overheid allen nadruk leggen.

Vandaar ook dat iemands standpunt in zake de Overheid en de grenzen harer bemoeiing nergens duidelijker aan het licht komt dan in zake het straffen der misdaden.

Past men nu de in § 1 en 2 aangegeven beginselen toe op de bemoeiing der Overheid met het straffen der misdaden, dan komt deze kwestie zoo te staan als ze historisch ook metterdaad staat, dat om de verdorvenheid des menschen in de verschillende levenskringen het straffen der misdaden niet aan die afzonderlijke kringen kon worden overgelaten, wijl dit tot eindelooze veeten en wraakoefeningen had geleid, en mitsdien eischte hier de nood des levens, dat een hoogere dwingende macht, boven deze verschillende kringen staande, deze taak der straffende gerechtigheid opnam, opdat het alles met orde onder de menschen zou toegaan.

Wijl nu dat straffen der misdaden zoo nauw met heel het optreden der Overheid samenhangt, vinden we dan ook in de Schrift het gezag der Overheid bevestigd met de ordinantie aan Noach, waarbij zij wordt gerechtigd verklaard om in deze straffende gerechtigheid desnoods zelfs het leven des menschen aan te tasten. Gen. 9: 6 vgl. ook Rom. 13: 4 etc.

De poging van Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman, om den algemeen regel voor het optreden der Overheid te omschrijven als „de behoefte aan regeling van strijdige belangen” ¹⁾, kan dan ook

¹⁾ *Gezag en Vrijheid*, p. 244: „Behoeftte aan regeling van strijdige belangen is de grond en daarom de grens van de wederkeerige onderwerping 'der burgers'. Deze theorie van *Gezag en Vrijheid*, nog in het Proefschrift van Mr. J. J. ESSER over *Leerdwang*, 1888, p. 14—27, overgenomen, wordt dan ook in *Volk en Overheid* van Mr. LOHMAN, evenals in het Proefschrift van Jhr. Mr. A. F. DE SAV. LOHMAN JR. over

juist dáárom niet bevredigen, wjl alsdan de Overheid ook zou straffen uit die behoefte om strijdige belangen te regelen, wat onmiddellijk, consequent, zou leiden tot de relatieve straftheorie.

In de tweede plaats worde hier, naast het straffen der misdaden, het optreden der Overheid als politie genoemd.

Ook hier was het de nood van het leven, die de hulp eener boven de verschillende levenskringen staande macht noodig maakte, om het uitbreken der zonde in misdaden en wanordelijkheden te voorkomen.

Ongetwijfeld kan hier veel door de levenskringen zelf worden gedaan, maar niet alles, en de geschiedenis heeft geleerd, dat ook hier om der zonde wil het optreden der Overheid noodzakelijk is.

In de derde plaats zij gewezen op de verschillende deelen van het privaatrecht, waarvoor de Overheid in alle beschaafde landen regels heeft gesteld; regels, die ten doel hebben niet om het recht te maken maar om het te beschermen, eveneens om de eenvoudige reden, dat anders de zondige willekeur en losbandigheid der menschen alle recht met voeten zou vertreden en alle ordelijk samenleven onmogelijk maken. Men stelle zich maar voor, dat het huwelijk niet binnen zekere grenzen door de Overheid was beperkt en geheel aan de zondige willekeur van het leven werd overgelaten, wat zou er in de meeste volkskringen van worden? Daarom moest ook hier om de werking der zonde in het leven der menschen, de dwingende macht der Overheid het leven te hulp komen, wjl het hier aan zich zelf overgelaten zich niet wel kan redden.

Als een vierde punt noem ik ter karakteriseering de bemoeiing

Dwangopvoeding van jeugdige misdadigers, 1896, p. 73—85, wel niet losgelaten, maar toch allerm minst opzettelijk doorgevoerd, en meer praktisch vervangen door een opsomming van „de verschillende verplichtingen der Overheid zooals die zich in den loop der tijden hebben ontwikkeld” (*Dwangopvoeding*, p. 76), waarbij dan inzonderheid onder de 4de rubriek, over het handhaven der gerechtigheid (p. 81), zeer begrijpelijk van de theorie van *Gezag en Vrijheid* geen melding wordt gemaakt, hoewel overigens in dit Proefschrift een poging schijnt te zijn beproefd, om de Calvinistische opvatting van art. 36 onzer belijdenis, zoo mogelijk, te verzoenen met de theorie van *Gezag en Vrijheid*.

der Overheid, die men tegenwoordig gewoon is staatsarmenzorg te noemen.

Hoewel allerminst geroepen om de eigenlijke verzorging der armen naar ziel en lichaam op zich te nemen, is toch èn door „de smadelijke tekortschieting van de Kerk van Christus” ¹⁾ als een der oorzaken, waardoor ongelooft en revolutie tot een heerschende macht werden, èn door de verdrukking, die de Kerk daarna van den modernen staat onderging, thans langzamerhand een toestand geboren, dat de Overheid op haar budget een aanzienlijk bedrag moet uittrekken voor wat men noemt staatsarmenzorg.

Een zoogenaamde armenzorg, in den grond dien naam niet waard, alleen bestaande in het toedienen van eenig stoffelijk goed, en die reeds daardoor geheel van de eigenlijke verzorging der armen verschilt, maar waarin wij thans toch een bemoeiing van de Overheid ontmoeten, die, hoe onrechtmatig ook ter hand genomen, niet op één oogenblik aan kerken en particuliere levenskringen zou kunnen worden overgelaten.

Het zondige leven in Kerk en Staat en Maatschappij heeft er aldus toe geleid, dat de Overheid zich thans met een z. g. armenzorg bemoeit, maar zóó, dat het oog er op moet gericht blijven, dat deze bemoeienis allerminst bij de Overheid thuis hoort; dat wij hier niet met een gewonen maar met een buitengewonen nood des levens te doen hebben, en dat er voortdurend naar moet gestreefd worden om deze buitengewone bemoeienis der Overheid zoodra mogelijk te doen ophouden, en de armenzorg aan de daarvoor geroepen organen van kerken en levenskringen over te laten.

Met deze vier punten moge hier dan volstaan worden, om de toepasselijkheid van de bovenaangeduide beginselen der Overheidsbemoeiing te verduidelijken, en de algemeene strekking er van te verklaren.

De toepassing dezer beginselen nader te ontwikkelen en uit te breiden tot tal van andere punten van staatsinmenging, is meer taak voor afzonderlijke studie, maar ligt buiten het bestek van dit werk.

¹⁾ Dr. A. KUYPER, *Niet de Vrijheidsboom maar het Kruis*, p. 14.

HOOFDSTUK III.

DE ZONDAG NAAR GEREFORMEERDE OPVATTING.

§ 1. Een „Lehnsatz” van de Theologie.

Na alzoo in 't kort de positie der Overheid en een algemeenen regel voor de grenzen van haar macht te hebben aangegeven, rest mij nog, vóór ik verder mag gaan, een beknopte omschrijving te geven van wat onder den Zondag te verstaan is.

Het gaat toch niet aan de positie der Overheid ten opzichte van eenige zaak te bespreken zonder vooraf een welomschreven begrip van die zaak te hebben gegeven.

Evenmin kan m. i., wanneer men eenige zaak met opzicht tot de staatsbemoeiing behandelt, volstaan met te constateeren, dat „dit punt vooral wordt *beheerscht* door zedelijke en godsdienstige begrippen” ¹⁾, een waarheid, die men niet kan volhouden dan onder verplichting om dan ook zelf zijn godsdienstige en zedelijke begrippen kortelijks aan te geven, indien men over „dit punt” gaat schrijven.

Evenmin kan een beroep op „de beperkte strekking van dit werk”, of op „de methode door anderen gevolgd”, of wel de zins-

¹⁾ Mr. ASSER, *Handleiding tot de beoefening van het Ned. Burg. Recht*, dl. I, p. 279. De schrijver bezigt de aangehaalde woorden in zake echtscheiding en het verwonderde mij, toen ik het las, nergens de „godsdienstige en zedelijke begrippen”, die des schrijvers oordeel over dit punt *beheerschen*, te vinden, hoewel toch de schrijver volstrekt niet altijd zich beperkt tot het weergeven van anderer meening, maar menigmaal zijn eigen oordeel uitspreekt.

De cursiveering van het woord „beheerscht” in de aangehaalde zinsnede is van mij.

wending: „'t kan hier de plaats niet wezen”, van deze verplichting ontslaan, want niet ten onrechte zou hiertegen aangevoerd worden, dat er altijd plaats moet gevonden worden voor het aangeven van het verband tusschen zijn algemeene levensbeschouwing (hetzij dan uit de scheppingsgedachte of uit die der evolutie) en het te behandelen onderwerp, al was het ook met nog zoo korte woorden, wijl toch geen beschouwing in de lucht kan hangen, en het voor den lezer soms vrij lastig kan worden de levensovertuiging te raden of te vermoeden, waaruit de beschouwingen des schrijvers worden opgebouwd, indien niet kortelijks door den schrijver zelf dat verband nu en dan wordt aangegeven.

En wat de tegenwerping aangaat, als zou een uiteenzetting van wat onder den sabbath te verstaan is, tot de theologie behooren, en dus in een juridische verhandeling niet op hare plaats zijn, zij het volgende opgemerkt.

Dat de verklaring van de sabbathsordinantie meer bijzonder taak der godgeleerde wetenschap is, wordt terstond toegegeven; doch allermint volgt hieruit, dat een jurist, schrijvende over den sabbath, nu zou kunnen volstaan met *niet* aan te geven bij welke richting der theologie de verklaring zijner levensovertuiging kan worden gevonden, en met *niet* aan te wijzen, hoe de theologie, die ook zijn levensovertuiging wetenschappelijk verklaart, zich de begrippen omtrent den sabbath heeft gevormd.

Het is nu eenmaal niet anders, wij leven slechts één leven, en er is slechts één wetenschap, die dat leven, die onze levensovertuiging verklaart, en die wetenschap gaat wel in verschillende faculteiten uiteen, edoch nooit zóó, dat niet een zelfde leven door heel het organisme zou geleefd worden. Leven en wetenschap zijn ten nauwste verbonden, en als op het leven b. v. der vorige eeuw de stempel van het rationalisme is gedrukt, dan dient in zulk een tijd heel de wetenschap van alle faculteiten, voor zoover men in dat rationalisme meeleeft, als met het leven verbonden en uit het leven opkomende, om dat rationalisme in het, leven wetenschappelijk te verklaren en te verdedigen. Komt er daarna een tijd, dat het leven meer neigt naar het Pantheïsme en de Evolutie,

dan kan het niet uitblijven, of in heel de wetenschap van alle faculteiten, voor zoover men die levensovertuiging deelt, ziet men die levensovertuiging doordringen, en uit die gemeenschappelijke levensovertuiging wordt door mannen van alle faculteiten de wetenschap opgebouwd ¹⁾.

Er kan dan ook niets vreemds in liggen, dat uit een zelfde levensovertuiging, die de algemeene uitgangspunten van het denken beheerscht, door de eene faculteit eenig punt wordt uiteengezet, en dat de mannen van een andere faculteit, die uit dezelfde levensovertuiging opbouwen, die uiteenzetting eenvoudig overnemen als reeds gedanen arbeid, en daarmee weer winste doen om verder te bouwen.

Het ware ook dwaasheid, zoo een jurist, om tot zijn begripbepaling van den Zondag te komen, den arbeid van de theologen, die met hem dezelfde levensovertuiging deelen, uit dezelfde beginselen redeneeren, en dus tot dezelfde slotsommen moeten komen, nog eens overdeed.

Dit ware het *acta agere*, waarvoor reeds de Romeinen zich wisten te wachten.

En nu is wel waar, dat over zeer vele dingen de theologische beschouwing reeds allesbeslissend is, maar even waar is ook, dat wij allen in den grond der zaak in dien zin theologen zijn, hetzij pantheistische, theistische of deïstische, dat wij op den bodem van vele kwesties de theologische kwestie terugvinden ²⁾.

En zoolang nog wordt erkend, dat heel onze staats- en rechtsbeschouwing afhankelijk is van het standpunt, dat wij in zake schepping of evolutie, openbaring of rede innemen; zoolang nog in de meest gangbare handboeken wordt erkend, dat sommige zeer gewichtige

¹⁾ Wie dit onderwerp nader wil onderzoeken, leze de rede van Prof. J. WOLTJER, *Leven en Wetenschap*, toespraak gehouden bij de heropening der lessen aan de Vrije Universiteit den 24sten Sept. 1897 (D. Donner, Leiden), en de artikelenreeks van Dr. KUYPER over *Leeken en Vakmannen* in *De Heraut* van 1—22 September 1895, I—IV, inzonderheid het artikel van 22 Sept.

²⁾ Gelijk Proudhon opmerkt: „Il est surprenant qu'au fond de notre politique nous trouvions toujours la theologie”, aangehaald in Mr. D. P. D. FABIUS, *Zonde en Recht*, p. 23.

juridische vraagstukken worden „beheerscht door godsdienstige en zedelijke beschouwingen”, zoolang vreezen wij geen critiek, wanneer wij de resultaten der theologie, die uit onze levensovertuiging opbouwt, uit onze grondbeginselen redeneert, en de o. i. juiste methode bij haar arbeid heeft gevolgd, overnemen zonder in de arbeidsverspilling van het *acta agere* te vervallen.

De hier volgende beschouwing over den sabbath is dan ook in hoofdzaak eenvoudig resultaat der Gereformeerde theologie; alleen wat den vorm en de wijze van mededeeling betreft, meer bijzonder uitgewerkt naar het doel van dit Proefschrift, en wel in dien zin, dat de punten, waarop het in de verhouding van den Zondag tot de Overheid vooral aankomt, meer uitvoerig, de andere punten, die het persoonlijk en kerkelijk leven inzonderheid raken, of in 't geheel niet, of slechts zeer terloops zijn aangeroerd.

De heerschende opinie over den Zondag onder Gereformeerden is het laatst, en dat zeer duidelijk, met opgave van afwijkende gevoelens en met een kort relaas van de historie, die het sabbaths-vraagstuk doorliep, vertolkt door Dr. A. KUYPER in diens *Tractaat van den Sabbath; historisch-dogmatische studie*, uitgegeven bij J. A. Wormser te Amsterdam in 1890 ¹⁾.

Dit tractaat, dat ik bij het bestudeeren van het vraagstuk steeds meer heb leeren kennen en waardeeren als een doorwrochte studie in populairen vorm, heeft mij dan ook bij de hier volgende uiteenzetting uitnemende diensten bewezen, en ik heb het telkens dankbaar als een heerlijken „Lehnsatz” der theologie ter hand genomen.

Voor het doel van dit proefschrift drongen als vanzelf andere kwesties op den voorgrond dan bij een historisch-dogmatische studie, en uit dien hoofde heb ik gemeend de toelichting van wat onder den sabbath te verstaan is, het duidelijkst te kunnen weergeven naar aanleiding van de volgende punten: *a.* de zevendaagsche sabbath als scheppingsordinantie; *b.* het sabbathsgebod onder de tien geboden; *c.* het belang van den sabbath, krachtens zijn aard, voor

¹⁾ Het jaar van verschijning wordt in het werk zelf niet meegedeeld, doch in Dr. KUYPER's *E voto Dordraceno*, dl. IV, p. 5 opgegeven.

heel het leven; *d.* de invloed van de zonde en van de algemeene genade op den sabbath; *e.* de herstellende macht van de particuliere genade (het Christendom) op den sabbath; *f.* het rusten op den sabbath wel onmisbaar middel, nochtans geen doel; *g.* Zondagsrust en Zondagsheiliging; *h.* vrijheid van dagelijkschen arbeid en vrijheid van de religie; *i.* het opvolgen der sabbathsordinantie geen vanzelfheid meer, maar toch ook geen enkel van buiten opgelegde regel; *j.* geen absoluut onthouden van den arbeid mogelijk; *k.* de duur van den Zondag; *l.* de bestemming van den Zondag; *m.* de verhouding van den Zondag tot de overige Christelijke feestdagen.

§ 2. De zevendaagsche sabbath als scheppingsordinantie.

In de schepping ook hier ons uitgangspunt nemende en niet in de evolutie, doet zich ten opzichte van een zoo algemeen heerschende ordening als den zevendaagschen sabbath, vanzelf allereerst de vraag voor, of we hebben aan te nemen, dat dadelijk bij de schepping van den mensch alles in en om hem er door God den Heere opzettelijk op was aangelegd, dat de mensch in de ordening en indeeling van zijn leven dien rythmus van het zevental, die in de breking der dagen elke week voor ons treedt, zou openbaren, of wel dat afgezien van 's menschen aanleg en afgezien van het bedoelen Gods bij de schepping van den mensch, in later dagen het sabbathsgebod er afzonderlijk is bijgekomen.

Het is de vraag, of we in de steeds wederkeerende indeeling der dagen heel het leven door te doen hebben met zoodanige ordinantie Gods, die, als geen zonde ware tusschenbeide gekomen, en geen storende en verwoestende macht ware ingetreden, als vanzelf, spontaan, door den eigen aandrang onzer natuur zou zijn opgevolgd als de wisseling van dag en nacht; dan wel of eerst later, zonder dat er bij de schepping sprake was van een tijdsindeeling naar het zevental, om geheel bijzondere reden de zevendaagsche rustdag door God den Heere werd ingesteld.

Scheppingsordinantiën toch noemen we die algemeene wetten en

ordeningen, die God zoodanig inhaerent in de natuur der dingen heeft geschapen, dat ze, indien geen bijzondere verstorende macht tusschenbeide treedt, als vanzelf door den aandrang der ingeschapen natuur worden opgevolgd, en bij niet opvolging een ver storing in het leven teweegbrengen. Zoo b. v. noemen we een scheppingsordinantie, dat de visschen leven in het water, dat de vogelen des hemels vliegen, dat de mensch God den Heere zijn Schepper love en zijn naaste liefhebbe, dat de mensch des daags waakt en des nachts de rust des slaaps geniet, dat er krachtens het voortspruiten des menschelijken geslachts uit één menschenpaar, gezag en rang, wel te onderscheiden van den dwang, die er door de zonde bijkwam en onze Overheid kenmerkt, zou bestaan enz.

Dat nu de zevendaagsche sabbath zulk een natuurlijke, bij onzen menschelijken aard behoorende, ordinantie Gods is, hebben de meest gezaghebbende Gereformeerden steeds beweerd ¹⁾, en wordt ook door ons, als door heel de wereldgeschiedenis waarschijnlijk gemaakt en door de Heilige Schrift klaarlyk betuigd, aangenomen.

Door heel de wereldgeschiedenis waarschijnlijk gemaakt, wijl sporen van den zevendaagschen sabbath nog lang bij de Oostersche volken in het hart van Azië; bij de bakermat van ons geslacht zijn bewaard gebleven, buiten alle bijzondere openbaring om ²⁾; wijl ongeveer ³⁾ een zevendaagsche indeeling bij schier alle Oostersche

¹⁾ Dr. A. KUYPER, *Tractaat van den Sabbath*, p. 98. CALVIJN in zijn Commentaar op Gen. II: 2. VOETIUS, *Disput. Theol. Select.* III, p. 1235 aangehaald bij Dr. KUYPER.

Verder verwijs ik naar ANDREAS RIVET, die in zijn uitlegging van den decaloog 45 pagina's folio aan het sabbathsgebod wijdt, en den sabbath als scheppingsordinantie uitvoerig tegen de afwijkende gevoelens verdedigt. *Opera*, Tom I, fol. 1302—1347; in onze eeuw naar C. HODGE, *Syst. Theology*, Vol. IV, p. 323 en v.

Voorts zie men JACOBUS KOELMAN in *Het Disput en de historie mitsgaders de praktijk van den sabbath* 1685, een werk van ruim elf honderd pagina's kwarto, waar op p. 140 en v. dezelfde meening wordt voorgestaan en met het gevoelen van uitnemende Gereformeerde Godgeleerden wordt versterkt.

²⁾ M. NOORDZIJ, *Oostersche lichtstralen over Westersche schriftbeschouwing* 1897, p. 30.

³⁾ De Egyptenaren vierden den 10^{den} dag. Cf. Over de zevendaagsche feestdagen bij Syriërs, Chineezers etc. ook J. T. BAYLEE, *History of the Sabbath*, London 1857, p. 21.

volken schijnt bestaan te hebben, en wijl, sinds het Christendom de leiding der wereldgeschiedenis verkreeg, als vanzelf alle volken den zevendaagschen sabbath als een ordende ordinantie in heel het leven opnamen, en er zich eeuw aan eeuw wel bij bevonden, zóó dat zelfs de Fransche revolutie, hoezeer ze alles wat op Goddelijke ordinantie geleeke, met woeste hand poogde omver te rukken, niet bij machte bleek om deze, zoozeer met onze natuur samenhangende, door zooveel eeuwen van Goddelijke genade des Christendoms herstelde, ordinantie anders dan met een tijdelijke terzijdestelling te schaden, en niet zooveel vermocht, of na het stillen harer ontzettende golven stond wederom de eeuwenoude zevendaagsche sabbath daar, als een rots der scheppinge Gods te midden der woeste baren van menschelijke zonde en menschelijke dwaasheid.

Ja zelfs de poging van den geest der evolutie, die ontzettende pantheïstische alle grenzen uitwisschende macht van onze eeuw ¹⁾, machtiger en veel meer vermogend dan de geest der revolutie van vroeger, zelfs deze macht vermocht niet de grenzen van het „zes dagen zult gij arbeiden en al uw werk doen, maar de zevende dag is de dag des Heeren” uit te wisschen, en ook ondanks haar alles ineenvloeiende en alles overwelmende macht spreekt de oorspronkelijke energie der menschelijke natuur door Gods genade, die de verwoesting ook der evolutiezonde tegenhoudt, nog sterk genoeg, om te reageeren en dat met zeldzame kracht en schier in alle landen, tegen deze poging van den pantheïstischen tijdgeest om de scheppingsordinantie van den zevendaagschen rustdag te verwoesten en uit te delgen.

Het is waar, men kan ons tegenwerpen, dat bij het overzien der wereldgeschiedenis de Grieken en Romeinen toch ook meetellen, en dat bij die meest beschaafde van alle volken der oudheid van een zevendaagschen sabbath zeer weinig ²⁾ valt te bespeuren. Maar

¹⁾ Cf. Dr. A. KUYPER, *De Verflauwing der grenzen*. Rede bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit, op 20 October 1892, bij J. A. Wormser, Amsterdam. Deze rede, waarin de pantheïstische tijdgeest onzer dagen vooral ter sprake komt, is onlangs ook in het Duitsch vertaald en uitgegeven.

²⁾ Cf. over de feestdagen bij de Romeinen de *Dies fasti et nefasti* van OVIDIUS, in tal van uitgaven zoo bewerkt, dat men met een oogopslag een overzicht krijgt

wie zal ook de gevolgen van het ontbreken van die heel het leven ordenende ordinantie van den zevendaagschen sabbath nagaan? Wie zal de losbandigheid, uit het gebrek aan die bij onze natuur passende indeeling in zes werkdagen en daarna den stillen, rustigen tot kalmte en ernst stemmenden sabbath onder Grieken en Romeinen peilen; wie de oorzaken opsommen, waardoor deze eens zoo krachtige volken inzonken, de Grieken met hun kunst en philosophie, de Romeinen met hun rechtsorde, en vergeten dat ook het niet meer kennen van deze scheppingsordinantie zooveel religie verwoestte, zooveel harmonie verstoorde, zooveel levensrust en levensernst roofde, zooveel evenwicht in het persoonlijk en maatschappelijk leven deed verliezen?

Het is waar de *herstelling* van deze scheppingsordinantie, die onder de volken der aarde met schier elke andere, door de zonde

van de onregelmatige indeeling der dagen bij de Romeinen. In den keizertijd, inzonderheid door Heliogabalus (218—222), schijnt de viering van den Zondag, niet als Christelijke maar als heidensche feestdag ter eere van de Zon, sterk bevorderd te zijn. Deze keizer was zelf priester van de Zon en zou getracht hebben door den Zondag zijn Syrischen zonnegodsdienst ingang te verschaffen. Onder de latere keizers schijnt de Zonnedienst en de Zondagsviering meer algemeen te zijn geworden. A. H. LEWES. D. D., *A critical history of Sunday legislation*, New-York 1888 p. 20 en v. Over de Zondagswetten van Constantijn en andere keizers in 't vervolg nader.

Van een zevendaagschen heiligen dag bij de Grieken maken EUSEBIUS en CLEMENS ALEXANDRINUS melding uit den alleroudsten tijd der Grieksche geschiedenis, en zij halen de volgende versregels aan van HOMERUS en HESIODUS:

Van HOMERUS: Ἐβδομάτῃ δ' ἐπεῖτα κατέλυσεν, ἱερὸν ἡμᾶρ
Ἐρδόμεον ἡμᾶρ ἔην, καὶ τῷ τετέλεστο ἅπαντα.

Van HESIODUS: Πρῶτον ἔην, τετράς τε, καὶ ἔρδόμεν ἱερὸν ἡμᾶρ
Ἐβδομάτῃ δ' αὖθις, λαμπρὸν φάος ἡλίου.

Deze plaatsen met nog een citaat van 4 regels van LINUS, zijn door BAYLEE in zijn *History of the Sabbath*, p. 23, aangehaald uit EUSEBIUS, *Praeparat. Evangel.* lib. 13 cap. 12, en CLEMENS ALEXANDRINUS, *Stromat.* lib. 5. Wat hiervan zij en in hoever hierin de traditie van de scheppingsordinantie zou kunnen voortleven, wil ik niet beoordeelen. In elk geval zijn de mededeelingen merkwaardig genoeg om er de aandacht op te vestigen. GUILLIEMUS LOTZ zegt in zijn *Quaestiones de Historia Sabbati*, Leipzig 1893, op p. 13 en 14 eenvoudig: „Versus autem Homericos, quos Clemens Alex. in strom. V. 14—108 attulit, ab Aristobulo Judaéo Homero suppositos esse constat et Hesiodus mensis tantummodo septimum diem Apollini sacrum esse dicit.”

was verwaarloosd, is uitgegaan van het Christendom, en daarom heeft het zoo licht den schijn alsof de ordening van den zeven-daagschen rustdag een specifiek Christelijke ordening is.

En dit is ook zoo, mits men het Christendom dan laat aanvangen bij het verloren Paradijs, bij de eerste aankondiging van „het zaad der vrouw”, dat den slang den kop zal vermorzelen; mits men onder Christendom versta die strooming door heel het leven van het menschelijk geslacht, waar het *herstellen*, het handhaven van de scheppingsordinantiën tegen de macht der zonde *inzonderheid* plaats vindt.

Of wordt ditzelfde ook niet door iedereen erkend, wanneer men hoog weet te roemen van Christelijke beschaving, en men goedschiks kwaadschiks moet erkennen, dat geen beschaving van Grieken en Romeinen te vergelijken is met die van de volken, die onder leiding van het Christendom nu achttien eeuwen de wereld-geschiedenis hebben beheerscht?

Of wat is zij anders, die Christelijke beschaving, dan een weer althans uiterlijk en ten deele, herstellen van die scheppingsordinantiën, wier verwaarloozing en veronachtzaming zoovele volken der oudheid steeds dieper had doen zinken, en een bij die uiterlijke en gedeeltelijke handhaving dier ordinantie mogelijk geworden ontplooiing van alle menschelijk vernuft en talent op schier elk gebied des levens?

En zou dan de heel het leven ordenende en naar vasten regel indeelende ordinantie van den zevenden, voor stille overdenking en kalm beraad bestemden, dag niet onder de door het Christendom herstellde, en in uiterlijke trekken gehandhaafde, ordinantiën als een niet te miskennen noch te onderschatten factor der Christelijke beschaving moeten worden erkend?

Nu weet ik wel, dat dit alles door de mannen van het pantheïsme en de evolutie niet kan worden toegestemd.

Immers hun *geloof* in de evolutie, hun *hypothesen*, hun geheel van gedachten, hun wereldbeschouwing, op dat geloof en die hypothesen gebouwd, geven hun een geheel anderen kijk op schier alle dingen, inzonderheid op de wereldgeschiedenis.

Edoch dit zal men niet kunnen ontkennen, en dit houden wij staande ook tegenover de mannen der evolutie, dat, van *ons* stand-

punt bezien, de wereldgeschiedenis van het paradijs tot den huidige dag, de waarschijnlijkheid aantoonde, dat de zevendaagsche rustdag niet iets toevallig bijkomstigs is, maar een scheppingsordinantie, een door God bij de schepping van den mensch ingeplante ordening, waartegen de individuen, de geslachten en de volken niet zonder verstorende gevolgen ingaan, en bij wier nakoming alleen de ont-plooiing der menschelijke krachten en talenten in ongestoorden voortgang kan plaats hebben.

Te meer, aangezien ons de Heilige Schrift in dezen een licht verspreidt, waarmee alle onzekerheid wijkt.

Buiten de Schrift om weten we vooral van de eerste eeuwen der wereldgeschiedenis zoo heelemaal niets; moet men zich, om niet alle eenheid der gedachte te verliezen, behelpen met het geloof aan *hypothesen*, waarin met de eeuwen en met de grondslagen van hemel en aarde wordt gespeeld, als betrof het de constructie van een roman.

Omtrent den zevendaagschen rustdag wordt ons reeds in Gen. II : 3 gemeld, dat God den zevenden dag gezegend en dien geheiligd heeft, „omdat Hij op denzelfden gerust heeft van al Zijn werk, hetwelk God geschapen had om te volmaken.”

Dit kan natuurlijk niet beteekenen, dat God zelf, die eeuwig is, nu in den tijd zou kunnen gaan leven, en voor Zijn eigen leven dien zevenden dag zou heiligen, maar moet gedacht in betrekking tot het geschapene en wel inzonderheid, gelijk de Schrift verder leert, met betrekking tot den mensch ¹⁾.

In zesdaagschen scheppingsarbeid bereidde God de Heere al het geschapene, en van den zevenden dag zegt de Schrift, dat Hij rustte van al Zijn arbeid.

En die betrekking nu, waarin God zich bij de schepping aller dingen tot het geschapene plaatste, zou ook in den mensch, naar Zijn beeld geformeerd, op zulk een wijze haar weerglans vinden, dat nu in den tijd, dien God geschapen had, en bij dagen deed voortgaan, de mensch zes dagen zou arbeiden in den arbeid, dien God hem gaf, en dat hij telkens den zevenden dag zou rusten.

¹⁾ Dr. A. KUYPER, *Tractaat v. d. Sabbath*, p. 16 en 99.

Immers ook van het Paradijsleven verhaalt ons de Schrift, dat de Heere aan den mensch den hof van Eden gaf „om dien te bouwen en te bewaren” (Gen. II: 15).

Hieruit blijkt, dat de mensch in den staat der rechtheid er niet op was aangelegd, om in ledigheid zijn lust te zoeken en in nietsdoen het hoogste genot te vinden, maar wel degelijk om in het bouwen van den lusthof den natuurlijken aanleg van zijn bestaan te huwen aan den voor hem in al zijn heerlijkheid bereiden hof, om daarin zes dagen in den arbeid der Paradijsweelde door te brengen, en den zevenden dag zich in stille rust met hetgeen hij had gewrocht geheel aan de verheerlijking en den lof van zijn God te geven.

Het is in den jammerlijken toestand, waarin de zonde ons heeft gebracht, niet meer mogelijk een in bijzonderheden uitgewerkte voorstelling te vormen van het leven met God in de weelde van het Paradijs, waar geen zonde en geen smarte werd gekend; maar waar het Gode heeft behaagd om in Zijn Woord ons den sluier gedeeltelijk op te lichten, opdat wij mochten verstaan welke de levensordinantiën zijn, die God de Heere bij de schepping van den mensch heeft bepaald naar den aard van 's menschen natuur, en waarnaar zich door alle eeuwen heen en ook nu nog de mensch heeft te richten, indien hij zijn ingeschapen aard geen geweld aan wil doen, kan geen menschenhart genoeg den God der schepping danken ook voor deze genade, aan heel het menschedom in Zijn Woord geschonken.

In heel de beschouwing van den zevenden dag hangt er alles van af, of men dien rustdag beschouwt als op onzen aanleg van den beginne passende, bij onze natuur behoorende, of wel als iets bijkomstigs, dat veelszins geen kwaad kan, maar toch ook geen noodzakelijk vereischte kan genoemd.

Is de eerste beschouwing juist, en moet de zevendaagsche rustdag als een scheppingsordinantie worden geëerd en onderhouden overeenkomstig den oorspronkelijken aard en de behoeften onzer menschelijke natuur, dan kan een man van wereldhistorischen naam en beteekenis als GLADSTONE gelijk hebben, en is er niets ongewoons in, wanneer hij schrijft: „parvenu près du terme d'une laborieuse carrière publique de près de cinquante-sept années,

j'attribue en très grande partie à cette cause" (nl. het onderhouden van den sabbath) „la prolongation de ma vie et la conservation des facultés que je puis posséder encore" ¹⁾. Dan heeft de president der Vereenigde Staten HARRISON gelijk, wanneer hij schrijft: „L'expérience et l'observation m'ont convaincu que toute personne travaillant des mains ou de la tête a besoin du repos qu'une observation générale du dimanche peut seule lui garantir.

„Les philanthropes et les Chrétiens peuvent envisager la question à des points de vue différents. Mais soit que nous considérons l'homme comme un animal ou comme un être immortel, nous devons nous unir pour lui assurer le repos que le corps et l'esprit réclament également, afin d'être maintenus dans les meilleures conditions possibles. Ceux qui ne voient pas le commandement divin dans la Bible, ne pourront manquer de le trouver dans l'homme lui-même". ²⁾

En metterdaad bevestigt de wereldgeschiedenis der laatste jaren deze woorden van president HARRISON.

De afval van God en de onverschilligheid voor een dag, die aan Hem inzonderheid zou worden gegeven, gaf gelegenheid aan de maatschappelijke concurrentie, om aan millioenen van de bevolking der Christelijke wereld den sabbath te ontrooven, en ziet, als men uit het Woord onzes Gods den sabbath niet meer wilde aanvaarden, drongen de nood des levens zelf en de behoeften der menschelijke natuur om deze zegenende ordinantie te herstellen, en ontstond in alle landen der beschaafde wereld een streven om den zevendaagschen rustdag aan de beroofde volken te hergeven.

Van den beginne aan is onze menschelijke aard aldus door God aangelegd, dat er, ook wat de tijdsindeeling aangaat, een zekere orde als vanzelf werd opgevolgd en moest opgevolgd, zou niet ons geheele bestaan schade lijden.

Die ingeschapen ordening der tijdsindeeling lag niet enkel in de afwisseling van den dag om te arbeiden, en den nacht om te

¹⁾ Brief aan den President van het Internationaal Congrés voor Zondagsrust, gehouden te Parijs in 1889. *Verslag*, p. 27.

²⁾ T. a. p., p. 26.

slapen; maar lag eveneens daarin, dat de mensch, die zich èn met den lof en de verheerlijking van zijn Schepper èn met den arbeid in het geschapene bezighield, wel in beide Gode welgevallig als door God zelf aldus geschapen bezig kon zijn, maar dan toch aldus dat telkens zes dagen meer in 't bijzonder zijn arbeid voor het hem omgevende in de schepping, en de zevende dag meer in 't bijzonder voor het loven en verheerlijken van zijn Schepper bestemd waren.

Zoo was er bij het leven naar deze scheppingsordinantie volkomen harmonie in heel de bezigheid van den mensch.

Geen valsche overgeestelijkheid, die door miskenning van de arbeidsdagen „het bebouwen en bewaren van den hof” zou schaden en de ontplooiing der menschelijke krachten en gaven in het tijdelijke beletten, en evenmin de materialistische eenzijdigheid, die door miskenning van den sabbath steeds verder van God den Schepper afvoert, de hoogere geestelijke behoeften van den mensch verwaarloost, en hem niet uit het dierlijke opvoert, zooals men thans meent, maar met onweerstaanbare macht tot het meer dierlijk natuurleven zonder God neertrekt.

Welke de aard van 's menschen natuur en de orde van zijn doen en laten zal zijn, wanneer hij met een verheerlijkt lichaam door Christus zal zijn opgewekt en, nadat deze aarde brandende zal zijn versmolten, op een nieuwe aarde eeuwiglijk in heerlijkheid zijn God zal aanschouwen, zal de dag van Jezus' toekomst ons na het jongste gericht in eeuwige blijdschap leeren verstaan, en de heerlijkheid van elke ordinantie Gods, inzonderheid die van den sabbath, waarmee elke zevende dag ons trekt tot onzen God, vestigt op dat eeuwige leven onze hope; maar dit weten wij, dat voor dit tijdelijke en aardsche leven de ordinantie van den zevenden dag van het begin der wereld door God den Heere is ingesteld, en door heel de wereldgeschiedenis is bevonden als behoorende bij de menschelijke natuur, die alleen bij het opvolgen ook van deze scheppingsordinantie welig kan tieren en tot ontplooiing van haar vollen luister kan worden gebracht.

§ 3. Het sabbathsgebod onder de tien geboden.

Nog duidelijker komt het eigenaardig karakter van de sabbaths-ordinantie uit, wanneer wij het vierde gebod, dat van den sabbath handelt, beschouwen in verband met de overige geboden van den decaloog.

Toen namelijk door de zonde de kennis van de oorspronkelijk bij de schepping ingeplante levensordinantiën hoe langer hoe meer te loor ging, wyl het zondige leven er op alle manier van afweek, heeft God de Heere in Zijn genade opnieuw Zijn ordinantie aan het menschelijk geslacht bekendgemaakt in de „tien woorden”, op Sinai gegeven.

Want wel werden deze „tien woorden” aan Israël gegeven, wyl in Israël de Kerke Gods school, en die Kerk tot het bewaren van de Openbaring onder het menschelijk geslacht geroepen was, maar dit neemt niet weg, dat, waar levensordinantiën worden geopenbaard, die den aard van alle menschen aangaan, bij alle menschen behooren, en oorspronkelijk in alle menschen werden nageleefd, het nooit anders kan opgevat, of het opnieuw openbaren van zoodanige ordinantiën moeten heel het menschelijk geslacht betreffen en alle menschen aangaan, al komen in den vorm, waarin ze aan Israël als bewaarder dezer Openbaring gegeven worden, uitdrukkingen voor, die alleen Israël betreffen ¹⁾.

¹⁾ Cf. hierover *De Heraut* van 17 Jan. 1892 N°. 734 en volgende nummers over den Heidelbergschen Catechismus (Zondag 34), of wel Dr. A. KUYPER, *Evoto Dordraceno* over Zondag 34.

Over het onderscheid tusschen het moreele en het ceremonieele in het 4de gebod: Dr. A. KUYPER, *Tractaat van den Sabbath*, p. 62, waar het besluit van de Synode van Dordrecht, dat genomen werd op 17 Mei 1619, aldus wordt meegedeeld:

„Dit besluit hield in: 1°. dat in het vierde gebod tusschen het ceremoniëele en het moreele zou worden onderscheiden; 2°. dat ceremonieel was de rust van den zevenden dag” (niet van den eersten) „en de streng Joodsche onderscheidingen; 3°. dat moreel in dit gebod was de toeëigening van een zekeren vasten dag aan den godsdienst en daartoe zooveel ruste als voor den godsdienst en de heilige overdenking noodig bleek; 4°. dat de Joodsche Sabbath was afgeschaff en nu de Dag des Heeren moet geheiligd; 5°. dat deze dag sedert der apostelen tijd altijd was onderhouden; en 6°. dat gerust moet worden van alle slaafachtig werken en van

Het onderscheid tusschen de levensordinantiën, zooals ze oorspronkelijk in den mensch waren ingeschapen en thans op Sinaï opnieuw werden geopenbaard, lag vooral daarin, dat in den staat der rechtheid bij de Schepping die ordinantiën in den mensch leefden en *als vanzelf* werden nagekomen, terwijl thans die scheppingsordinantiën *als Gods heilige wet tegenover hem* staan en van buiten af tot hem spreken, terwijl het zondige leven er zich tegen keert en er tegen in gaat.

Nu is onder die tien woorden of tien geboden, waarin Gods ordinantiën opnieuw werden geopenbaard, waar ze door de zonde steeds meer uitsleten, ook een, nl. het vierde, aan de sabbathsordinantie gewijd, en het is juist door de onderscheiding van de andere geboden, waardoor de aard van dit sabbathsgebod des te duidelijker aan het licht treedt.

We hebben hier toch te doen met „tien woorden”, die ieder een ordinantie Gods inhouden voor het leven van den mensch, en die dus niet eerst gelden van Sinaï af, maar nu *opnieuw* aan het zondige menschengeslacht werden *voorgehouden*.

Evenals in de andere negen geboden treedt in het vierde gebod een ordinantie Gods voor ons, die steeds gegolden had, door de zonde steeds verder „uitsleet of verliep, en nu op den Sinai in een vorm, die naar de behoefte van Israëel berekend was, voor de kerk des Ouden zoowel als des Nieuwen Verbonds, en in haar *voor heel de menschheid* herhaald, vernieuwd en bezegeld werd”.¹⁾

Het is dus maar de vraag, hoe deze „tien woorden” in onderscheiding van elkander en in het licht dier onderscheiding, duidelijk en klaar worden verstaan.

En dan merkt men al dadelijk op, dat het vierde gebod staat gerangschikt onder die geboden, die meer onmiddellijk op den dienst van God betrekking hebben.

Het geven van dien bepaalden dag meer bijzonder dan de andere dagen aan God den Heere, en niet aan willekeurige of

alle uitspanningen, die den godsdienst verhinderen, maar dat werken van liefde en noodzakelijkheid voortgang moesten hebben.” — Over onze verhouding tot de wetgeving op Sinaï cf. t. a. p., p. 85 e. v. —

¹⁾ Dr. A. KUYPER, *Tractaat v. d. Sabbath*, p. 90.

toevallige bezigheid, blijkt hiermede reeds terstond de bedoeling te zijn.

Doch daarmee is het eigenaardig karakter van deze levensordnantie nog niet verklaard.

„Immers, de dienst Gods is voor wat „de verplichting tot een dienen van God in heel ons leven” betreft, reeds bevolen in het eerste gebod”, en wat het ongeoorloofde van *alle eigenwilligheid in zijn eeredienst* aangaat, reeds in het tweede gebod. Daarna komt in het derde gebod, wat we Gode schuldig zijn in betrekking tot Zijn *Openbaring* of *Naam*; en dan verder in het vijfde gebod, wat we God schuldig zijn met opzicht tot *het door Hem ingestelde gezag*. En midden tusschen deze geboden in, komt nu het vierde, dat dus ook zeer zeker slaat op den dienst des Heeren, d. i. op wat wij God als God schuldig zijn; maar ons alsnu met het oog op dien dienst iets-gelast en beveelt, dat in het eerste, tweede of derde gebod nog niet is uitgesproken, en toch evenzeer een grond trek van ons leven en van onze verhouding tot den Heere raakt” ¹⁾.

„Om de tien geboden naar den wortel te onderscheiden, moet men zich afvragen, wat in elk dezer geboden *onderscheidenlijk* voorkomt, zóó dat het in de overige geboden *niet* wordt behandeld. In het eerste gebod: God *God* te laten. In het tweede gebod: Van Hem, die zijn beeld in ons schiep en zijn beeld in Christus her-schonk, *geen eigen beeld* te willen maken. In het derde gebod: Den Naam, d. i. de openbaring des Heeren, heilig te houden. In het vijfde gebod: Het van God onder menschen ingestelde gezag te eeren. En volgt men dezen regel, dan springt het terstond in het oog, dat het eigenaardige van dit vierde gebod hierin ligt, dat het den dienst Gods bespreekt, niet wat zijn wezen, noch wat zijn beeld, noch wat zijn naam, noch wat zijn gezag aangaat, maar wat aangaat *den tijd, de dagen, het verloop* onzes levens.” ²⁾

„Practisch komen we dan tot deze conclusie: De wortel van het vierde gebod is, dat, *ook voor wat den tijd aangaat*, in al de dagen onzes levens de dienst des Heeren tot zijn recht moet komen” ³⁾.

¹⁾ A. w., p. 93.

²⁾ A. w., p. 95, 96.

³⁾ A. w., p. 96, 97.

Door de vergelijking met en de onderscheiding van de overige geboden van den Decaloog, waartusschen de sabbathsordinantie voorkomt, blijkt alzoo zeer duidelijk, dat in dit woord van Gods Openbaring op den Sinai *deze levensordinantie* opnieuw ons wordt voorgesteld, *dat er orde en indeeling in de dagen onzes levens moet zijn*, en wel *zoodanige orde*, dat wel is waar al de dagen onzes levens moeten doorgebracht in heilige liefde voor onzen God, en onder den voortdurenden indruk van Gods heilige tegenwoordigheid, maar dan toch zóó, dat naar de levenswet onzer natuur van elke zeven dagen één dag *meer in 't bijzonder* worde gegeven aan de kennis en de verheerlijking van God, en zes dagen onze krachten meer gewijd moeten worden aan den arbeid in het aardsche leven.

Dat meer bijzonder bezig zijn met de heiligheden des Heeren, en het daarvoor aflaten van onzen dagelijkschen arbeid, zal voor ons dien dag maken tot een dag der verkwikking, een dag der ruste in den goeden zin van het woord.

§ 4. Het belang van den sabbath krachtens zijn aard voor heel het leven.

Dat er in vroeger eeuwen zoowel als in den laatsten tijd letterlijk een legio van geschriften is verschenen om het belang van den sabbath voor het kerkelijk, huiselijk en maatschappelijk leven aan te toonen, is bekend genoeg.

Was het in vroeger dagen meer de religieuze zijde van het sabbathsvraagstuk, die in een schier eindelooze rij van theologische verhandelingen tot in bijzonderheden werd nagespeurd, in den laatsten tijd is het meer de maatschappelijke zijde van het vraagstuk, die op den voorgrond dringt, en door mannen van schier alle richtingen wordt in het licht gesteld.

Het is hier dan ook allerminst de plaats, om met een lange rij van citaten uit vroeger en later geschriften het religieus en het sociaal belang van den sabbath *uit het leven* aan te toonen.

Het ware inderdaad gemakkelijk een paar honderd bladzijden te

vullen met werkelijk interessante citaten uit het leven gegrepen, en geschikt om door sterk sprekende beelden de aandacht van nog geheel oningewijden te trekken.

Maar tot dat einde kan hier worden volstaan met een verwijzing naar heel den schat van literatuur ¹⁾, waar ieder, die er belang in stelt, in volksvoordracht en in volkslectuur een rijkdom van ervaringen met opzicht tot de sabbathspraktijken vindt bijeenvergaderd, waarin hij naar hartelust zich kan verdiepen.

Slechts voor zoover *uit den aard* van de sabbathsordinantie haar belang voor het gansche leven in het oog springt, wordt dit punt hier ter sprake gebracht.

Zonder één enkel voorbeeld uit het leven is het toch uit den aard van de sabbathsordinantie duidelijk, dat zij voor het geheele leven van groot belang moet zijn.

Immers door deze ordinantie wordt het leven geordend en ingedeeld; de sabbath volgt na elke zes dagen; neemt alzoo een zevende deel van ons leven, van het leven der volken, een zevende deel van de wereldgeschiedenis in beslag.

Door alle eeuwen heen is het altijd, van week tot week, de zevende dag, die, hetzij goed hetzij slecht doorgebracht, zijn invloed deed gelden op de overige zes dagen.

En wanneer waar is, wat we boven hebben gezien, dat de sabbath metterdaad een levensordinantie is, die bij onze menschelijke natuur behoort, en het elken zevenden dag rusten tot de goede harmonie van ons menschelijk leven moet gerekend, dan volgt reeds uit den aard dezer ordinantie, dat het van zeer groot gewicht moet zijn voor enkele personen, voor huisgezinnen, voor de volken der aarde, op welke wijze met deze ordinantie wordt geleefd.

In heel het leven wordt door den sabbath orde en regelmaat geschapen, en door de verdeeling van onze aandacht, zes dagen bij ons dagelijksch werk en den zevenden dag bij de heiligheden van den Heere onzen God, wordt die schoone harmonie gehand-

¹⁾ Cf. R. Cox, *The literature of the Sabbath Question*, 2 dln., en de *Publications-catalog* gedrukt achter de *Verhandlungen* van het VI Internationaal Congres voor Zondagsviering te Stuttgart, reeds boven vermeld, zie Inleiding bl. 12 in de noot.

haafd, waarop onze menschelijke natuur van den beginne was aangelegd.

Uit den aard dezer ordinantie vloeit daarom ook terstond voort, dat bij gedeeltelijke of geheele verwaarloozing of verbastering van den sabbath de harmonie in ons leven dermate wordt verstoord, dat legio van boeken als vanzelf uit het leven opkomen, en noodig zijn, om de gevolgen dezer verstoring, en de disharmonie, die daaruit geboren wordt, naar waarheid te beschrijven.

§ 5. De invloed van de zonde en van de algemeene genade op den sabbath.

Staat alzoo vast, dat de zevendaagsche sabbath als scheppingsordinantie door God den Heere is ingesteld, zoo is het van belang na te gaan, welke algemeene invloeden op de al of niet handhaving dezer goddelijke ordinantie hebben ingewerkt, en waardoor wij tot dien toestand zijn geraakt, waarin zich de zevendaagsche rustdag op dit oogenblik onder het menschelijk geslacht bevindt.

En aangezien nu reeds dadelijk bij onze eerste voorouders *de zonde* intrad als eene geheel onze natuur beheerschende macht, en deze verderfelijke en alles verstorende macht in hare doodelijke werking niet terstond geheel werd losgelaten, maar door Gods *algemeene genade* over heel ons geslacht gedeeltelijk wierd gestuit, zoo rijst dus terstond de vraag, welken invloed deze beide generale oorzaken van *de zonde* ¹⁾ en van de *algemeene genade* ²⁾ hebben gehad op de

¹⁾ Over de leer van de zonde bij de Gereformeerden en wat zij met de „*actuosa privatio*”, zooals zij de zonde noemen, bedoelen, zie men, om slechts iets te noemen b. v. *Synopsis purioris theologiae*, van de Leidsche hoogleeraren POLYANDER, RIVET, WALAEUS en THYSIUS, in 1881 opnieuw in 't licht gegeven door dr. H. BAVINCK, en daarin de disputationes XIV, XV en XVI, p. 116—144; C. HODGE, *Systematic Theology*, Volume II, p. 130—277, of ook in onze taal het meer voor het volk geschreven *Leerboek over de Gereformeerde Geloofsleer* van ds. H. E. GRAVEMELJER en daarvan het 9de stuk.

²⁾ Over de algemeene genade verwijs ik naar dr. H. BAVINCK, *De Algemeene genade*, en inzonderheid naar dr. A. KUYPER's nog onvoltooide artikelenreeksen over *de Gemeene Gratie* in *De Heraut* van 1 Sept. 1895—12 Juli '96 I—XLI; *Tweede Reeks*, 20 Sept. '96 — 21 Maart 1897, I—XXV en *Derde Reeks*, 28 Maart 1897 — heden 22 Januari 1899, I—LXX.

verwaarloozing of handhaving van de ordinantie van den zevendaagschen sabbath.

Natuurlijk kon een zoo machtig feit als de zondeval, waardoor 's menschen natuur zich in verdorvenheid van zijn God afkeerde, en met al zijn krachten tegen zijn Schepper en diens ordinantiën ging inwerpen, niet zonder uitwerking blijven op 's menschen verhouding ook tegenover de ordinantie van den zevenden dag.

En ook, waar niet de aard, maar dan toch de doodelijke en verdervende werking van de zonde in alles door de genade onzes Gods werd gestuit, zoodat zij niet op eens en consequent heel het menschelijk geslacht voor altijd verdiert, daar is wel niet anders denkbaar, of ook op het behoud en de handhaving van de ordinantie der zevendaagsche ruste moet de genadige hand onzes Gods zegenend hebben ingewerkt.

Door den zondeval is het menschelijk geslacht in zoodanige ongerechte en schuldige conditie tegenover zijn God komen te staan, dat de mensch door deze afvallige en van God vervreemde positie niet anders kan en ook niet anders wil, dan tegen alle Gods ordinantiën ingaan, en nu in zijn schuldigen staat moet leven op een aarde, die vervloekt werd om zijnentwil, doornen en distelen begon voort te brengen, en hem dwong om nu niet meer in de weelde van het paradijsleven, maar in het zweet zijns aanschijns zijn brood te zoeken.

In plaats van God den Heere in aanbidding te zoeken en te loven, het pogen om zich met allerlei drogredenen en middelen der wanhoop van God af te maken; in stee van zijn naaste lief te hebben, werd weldra de aarde gedrenkt met het bloed van den broedermoord, en bleven haat en nijd, wrok en misdaad overal aan de orde, waar de aarde het zondige menschedom moest dragen.

Ware dat streven dan ook zonder stuiting terstond consequent doorgegaan, dan zou de mensch, die met al zijn talenten op den dienst zijns Gods was aangelegd, dadelijk nadat hij in een geheel omgekeerde, schuldige en zondige positie kwam te staan tegenover zijn Schepper, in eeuwige vervloeking rechtmatig zijn ondergegaan, en elke kracht, die, zoolang ze naar Gods ordinantie werkte, niets dan zegen, vrede en zaligheid aanbracht, moest, waar ze tegen

den oorspronkelijken aanleg en bedoeling, tegen haar eigen aard inwerkte, verderf en eindeloozen jammer veroorzaken.

En zoo ook zou er van de ingeschapen ordinantie, om op den zevenden dag met geheel zijn ziel God den Heere te zoeken, en dien dag het dagelijksch werk te staken, om al zijn aandacht in stille rust Gode en Zijne ordinantiën te wijden, weldra niets dan juist het omgekeerde zijn terechtgekomen, en zou de dag van herstel der krachten, de dag van rustige overdenking en van kalm beraad veeleer zijn omgezet in een dag, die meer dan eenige andere de lichamelijke en zedelijke krachten sloopte, den dienst van God in de diepste goddeloosheid verkeerde, en voor heel de week, die volgde, zou veeleer de vloek dan de zegen van deze sabbathsordinantie worden gevoeld.

De geschiedenis toont dan ook metterdaad dit streven der zonde in de omkeering van de sabbathsordinantie, en het is nauwelijks voor te stellen, welk onheil ook de kracht dezer ordinantie in verwoestenden zin zou hebben aangericht, zoo niet de stuitende hand Gods in lankmoedigheid ware tusschengekomen, om nu niet den aard der zonde maar dan toch de consequente doorwerking althans gedeeltelijk en tijdelijk te weerhouden, en de verwoesting, die het verkeeren van den sabbath in zijn satanisch tegendeel moest teweegbrengen, tegen te houden.

En zoo zien we dan al de eeuwen door ook bij deze ingeschapen levenswet der menschelijke natuur eenerzijds steeds de actie der zonde, die den mensch voortstuwt en voortdrijft om consequenter van zijn God zich af te keeren, met het doodelijk gevolg, dat alle ingeschapen levenswet gedenatureerd en alle levensordinantie in haar tegenbeeld wordt omgezet, en niet dan doodelijk verderf en verwoesting kan aanrichten; gelijk een machine, waarvan de raderen uit hun voegen gleden, en die toch blijft doorloopen, niet anders kan dan zichzelf verwoesten; en anderzijds de stuitende hand van Gods lankmoedigheid, die deze consequente ontwikkeling der zonde remt en stuit, en niet toelaat, dat in één oogenblik alles zou worden verwoest, maar paal en perk stelt ook aan de uitwerking, die de zonde nu niet naar eigen drang, maar naar Zijn soevereine toelating zal hebben.

Ver, zeer ver is onder de toelatinge Gods de zonde voortgeschreden onder sommige diep in het van God vervreemde heidendom verzonken volken, waar het verstompte geweten de natuur aanbidt, de doodslag als vanzelf sprekend over den zwakke wordt volbracht, het verstand in onberedeneerde onmondigheid tot op het idiotisme werd verwoest, waar schier elke levensordinantie werd verwrongen, en natuurlikerwijze ook van geen geregelde ordening des levens naar den zevenden dag meer sprake is.

Maar ook verwonderlijk zijn de voorbeelden van Gods lankmoedigheid bij volken, die toch de bijzondere openbaring niet kenden, en nochtans eeuw aan eeuw de levensordinantiën der schepping gedeeltelijk en uiterlijk in stand hielden, en zelfs zóó krachtig bleef de energie der natuur in hen spreken, dat zij ook de ordening van den zevenden dag eeuwen bleven handhaven, of ook, waar minder genade hun deel bleef, dan toch een zekere ordening, een vaste indeeling, een schijn van den sabbath, b. v. in den tienden dag, gelijk de Egyptenaren, behielden.

Zonder die beide generale factoren van het streven der *zonde*, dat jaagt naar consequente doorwerking van het verdervingsproces, en dat andere element der *algemeene genade*, waardoor God de Heere de doorwerking van dit proces remt en stuit, is de wereldgeschiedenis onverklaarbaar, waar dan nog als derde generale factor het element der particuliere genade bijkomt.

§ 6. De herstellende macht van de particuliere genade (het Christendom) op den sabbath.

Er loopt door de geheele wereldgeschiedenis een draad, dien men nooit kan loslaten zonder het spoor bijster te raken; een lijn, zoo machtigforsch, dat alles daarmee in verband schijnt te staan.

Het is de gouden draad van de particuliere genade; het is de lijn van den Christus regenerator et consolator, zijn aanvang nemende in de Paradijsbelofte, en uitlopende op die machtige wederherstelling van Gods heerlijke schepping, die ons in de visioenen van Patmos wordt geteekend.

Door alle eeuwen heen het licht der in duisternis gezonken

wereld; de hope des levens voor alle schepsel, dat uit den dood der zonde om genade roept; de zekere bedreiging voor den Verdervver, den vader van alle leugenachtige voorstelling ook der wereldgeschiedenis, dien Hij, de Zoon des menschen, eenmaal zal te niet doen met den adem Zijnsmonds.

Reeds bij de eerste overwinning van den Verleider aangekondigd als het zaad der vrouw, en aangebeden als de hope der toekomst in de geslachten van Henoch, Enos en Noach; door Abraham in het geloof aanschouwd; in heel Israëls geschiedenis afgebeeld, en in de volheid der tijden als het vleeschgeworden Woord in de wereld gekomen om de schuld der zonde te dragen; door de Christelijke kerk nu bijna 19 eeuwen aangebeden als het lam Gods, door hetwelk God de Heere Zijn tot Zijn eer geschapen wereld ondanks de zonde met Zich zelf verzoent, — staart ook nu nog ons oog op Hem, op wien alle martelaren van Gods Kerk hebben gehoopt, om alleen in Zijn gerechtigheid te staan voor onzen God.

In Hem staan al Gods ordinantiën, die Hij bij het begin aller dingen in Zijn schepselen heeft ingeplant, heilig en ongeschonden.

Met het zielsoog der aartsvaders aanschouwd, en in Israël afgeschaduwd vóór Hij kwam, door de Christenen aller eeuwen aangebeden, nadat Hij ten hemel voer, — kwam de Zoon des menschen in een dienstknechtsgestalte om onzentwil, opdat Hij Gods toorn over de verbreking aller ordinantie zou dragen, en zelf Gods ordinantiën heilig en onbesmet zou volgen.

Ook de vloek Gods over de verbreking Zijner sabbathsordinantie kwam op Hem.

En ook in Hem zien wij den eenigen mensch Jezus Christus, die deze ordinantie van den sabbath zuiver en volkomen hield.

Welk een door alle eeuwen te belachen dwaasheid van de Farizeën, als ze Hem, door Wien, als zijnde het Eeuwige Woord, de hemelen en de aarde met al haar ingeschapen ordinantiën geformeerd waren, als ze Hem, den Heere van alle ordinantie ook van den sabbath, in den waan hunner leugenachtige wereldbeschouwing, willen leeren, hoe het sabbathsgebod te verstaan ware ¹⁾.

¹⁾ Cf. Dr. A. KUYPER, *Tractaat v. d. Sabbath*, p. 49.

Om Hem de redding der wereld en van het menschelijk geslacht, met verwerping van alle onboetvaardige individuen, mogelijk te maken; om Satans pogen, waarmee hij Gods schepping en den mensch trachtte eeuwig te verderven, als de ijdelheid aller ijdelheden te doen mislukken; om de ontplooiing van het menschelijk geslacht in zijn optreden als het vleeschgeworden Woord te laten voortkomen, — werd de zonde in haar doodelijke uitwerking door algemeene genade gestuit; werden Gods scheppingsordinantiën gedeeltelijk en uiterlijk staande gehouden onder de volken, en is Gods lankmoedigheid in aanbiddenswaardigen luister geopenbaard.

In Hem aanschouwt ons oog de volmaakte herstelling en het onbevlekt heilig houden ook van de sabbathsordinantie, en wanneer ons op den Sinaï Gods ordinantiën in donder en bliksem worden voorgehouden, dan is dat wel in de eerste plaats, opdat wij bij het schijnsel van Gods heilige geboden onze doodelijke bedorvenheid zouden belijden, maar dan toch ook om door dien Jezus Consolator bij de hand te worden gevat, en in Zijne gerechtigheid met onzen Hemelschen Vader te worden verzoend, om nu niet uit hoop op verdienste, maar uit dankbaarheid heel ons leven Hem in het onderhouden Zijner ordinantiën te wijden.

Niet enkel omdat het schijnsel van Gods heiligheid onze zondige ziel in schuldbesef zou nederwerpen, maar ook opdat voor het leven onzer dankbaarheid wij Gods levensordinantiën weer klaarder zouden verstaan, werd ons de wet op Sinaï geschonken, opdat onder allen, die Zijn naam belijden, Zijn ordinantiën ook weder aanvankelijk in dit leven zouden worden hersteld, en hieraan onze liefde tot Hem openbaar zou worden, dat wij Zijn geboden onderhouden.

En als zoodanig is dan ook door alle eeuwen heen het herstellen van 's Heeren ordinantiën en het getuigen van Zijn geboden door hen, die in de gerechtigheid van den Christus voor God leefden, geweest als het getuigenis van het licht der wereld, de invloed van het zout der aarde, de stad op een berg gelegen, die onder alle geslachten is gezien, door de zondige wereld gehaat en verworpen, omdat zij Gods levensordinantie niet wil vertreden, maar nochtans wordt het schijnsel van haar licht onder de volken gezien,

en om huns levens wil volgen die volken, als God hun die genade verleent, een uiterlijke en gedeeltelijke handhaving van Zijn ordinantiën, wanneer zij het mogen inzien, dat bij geheele verwerping ook het natuurlijk leven gevaar loopt door losbandigheid der zonde te worden verwoest.

Zoo staat dan de zevendaagsche sabbath voor ons als een scheppingsordinantie, die bij de schepping aller dingen als de wisseling van dag en nacht in de menschelijke natuur was ingeplant, door de zonde met alle andere scheppingsordinantiën zoo tot in den wortel aangerand en zoozeer vertreden, dat, ware aan dit verderfingsproces zijn vrije loop gelaten, heel het menschelijk geslacht weldra der zelfvernietiging ter prooi zou zijn gevallen.

Edoch dit heeft God de Heere niet gewild; daarom is Hij met Zijn algemeene genade het proces der zonde komen stuiten, heeft Hij met Zijn particuliere genade in Jezus Christus alle ordinantie door het uitdelgen van de schuld hersteld en, door het heilig houden Zijner geboden, gehandhaafd voor allen, die van Adam tot aan Zijn wederkomst in Hem hun Heiland zullen hebben aanbeden, en uit dankbaarheid voor Hem zullen hebben geleeft naar Zijn ordinantie, ook naar de ordinantie van den zevendaagschen sabbath.

En al mogen zij, die de verschijning van Jezus zullen hebben liefgehad, nooit roemen, als zouden ze iets meer dan ook maar een klein beginsel der gehoorzaamheid hebben betoond, toch ging in alle eeuwen hun verhelderd getuigenis van de ordinantiën Gods uit onder de onboetvaardige wereld, en werd door hun bemiddeling aan die wereld de algemeene genade bewezen, dat weer beter de natuurlijke aard en de levensordinantiën der menschen werden gekend, waardoor menigwerf de doorwerking der zonde gestuit, en het steeds dieper verzinken in de zonde onder Gods voorzienigheid werd tegengehouden.

En nu zien we zeer wel in, dat, wie zelf niet in de schepping door een levend God gelooft, ook niet in Zijn scheppingsordinantiën kan gelooven; dat, wien zelf het oog voor zonde en schuld niet werd geopend, ook het feit van den val en de verdorvenheid onzer natuur niet kan aannemen; en dat, wie zichzelf geen zondaar weet en van geen zonde of schuld zich bewust is, ook geen algemeene

of bijzondere genade kan aannemen, en van geen herstel van geschonden ordinantiën iets vatten.

Integendeel, zij moeten met innerlijken drang der noodzakelijkheid, indien ze weigeren als zondaar hun knieën voor God te buigen, heel de wereldgeschiedenis nieuw construeeren, willen ze niet door de feiten van schepping, zonde, en genade, persoonlijk in het gedrang komen.

De geheele evolutieleer, de machtige vorm, waarin het ongeloof onzer dagen zich hult, is dan ook de forsche poging om van God den Schepper af te komen ¹⁾; de zondige verdorvenheid onzer natuur te elimineeren; het aanvaarden van de genade Gods te weigeren, en nochtans de eenheid der wetenschappelijke gedachte te handhaven; een poging, die op ongeloovig standpunt bijval *moest* vinden, evenzeer als wie zichzelf zondaar weet voor zijn God, als 't ware voelen en tasten kan, dat hetgeen de Schrift hem leert alleen de waarheid zijns Gods kan zijn.

Zoo worden de uitgangspunten van het wetenschappelijk betoog door de levensovertuiging met noodzakelijkheid bepaald; dient ook hier de wetenschap het leven, zij dat leven uit het ongeloof of uit het geloof.

En zoo wordt dan de wijze, waarop wij ons ook tegenover het vraagstuk van den sabbath geplaatst zien, bepaald door de vraag: Wat dunkt u van den Christus Gods?

§ 7. Het rusten wel onmisbaar middel, nochtans geen doel.

Na alzoo te hebben aangeduid, hoe de zevendaagsche sabbath tot ons is gekomen als een bij onze natuur behorende scheppingsordinantie Gods, die door de *zonde* dreigde geheel te worden verwoest, en ook zou zijn verwoest, edoch door de „gemeene gratie” in haar verdervingsproces werd gestuit, en door de *particuliere genade* in den Christus principiëel en onder de Christenvolken aanvankelijk

¹⁾ Cf. Dr. A. KUYPER, *Verflauwing der grenzen*, p. 19.

ook praktisch werd hersteld, zoo moet thans nader aangeduid en meer bepaaldelijk omschreven, hoe wij dien aldus tot ons gekomen sabbath in zijn beteekenis voor het tegenwoordig leven hebben te verstaan.

En dan zij allereerst opgemerkt, dat wij onder het vieren van den sabbath volstrekt niet verstaan een totaal niets-doen.

Dit toch ware eenvoudig onmogelijk, wijl b. v. onze denk arbeid ook des Zondags blijft werken, ons lichaam het voedsel blijft vragen, en ons bewustzijn zich met verschillende dingen ook op den sabbath als vanzelf bezighoudt.

Indien wij dus eenvoudig rusten van onzen dagelijkschen arbeid, en dat met de poging om in luiheid en ledigheid den ganschen sabbath door te brengen, dan komt daarmee de sabbath allermint tot zijn recht, en niet ten onrechte wordt de luiheid des duivels oorkussen genoemd, omdat, waar de poging om totaal niets te doen krachtens onze natuur moet mislukken, en er geen leidende gedachte is voor wat we dan wel zullen doen, alsdan vanzelf het scheepke onzer natuur zonder roer rondrijft op de golven der zondige wereldzee, en alsnu, los van banden, in dien zin der losbandigheid ter prooi wordt.

Rusten kan dus niet beteekenen geheel niets-doen; niemand brengt dan ook zijn sabbath met geheel niets-doen door, en in dien zin is met het rusten van den dagelijkschen arbeid de sabbath nog allermint tot zijn recht gekomen.

Er moet leidende gedachte, er moet regel en ordening zijn voor wat onze aandacht zal bezighouden, wanneer wij een geheelen dag van onzen dagelijkschen arbeid zijn ontslagen.

Het rusten, het laten staan van onze dagelijksche bezigheden is wel noodzakelijk om een goed geordenden rustdag te kunnen vieren, maar is toch slechts middel om tot de rechte viering van den Zondag te komen.

Om nu den regel voor den Zondag, die nergens door eenig mensch in totaal niets-doen wordt doorgebracht, te vinden, moeten we naar de instelling dezer scheppingsordinantie terug.

Daar vinden we, dat God de Heere, „na in zes dagen den hemel en de aarde geschapen te hebben, alsnu op den zevenden dag deze

wereld niet varen laat, maar door zijne ruste ze in stand houdt" ¹⁾. „God Drieëenig volbrengt zijn scheppingswerk. Nadat dit werk volbracht is, gaat God de Heere in zijn ruste in. Maar in en door die ruste *behoudt* Hij het geschapene en zegent het.

„En zoo nu ook de Christus. Hij volbrengt des menschen werk, t. w. de volkomene vervulling van de wet Gods. Als dit werk volbracht en voltooid is, gaat ook hij in zijn ruste in en viert eeuwiglijk den eeuwigen Sabbath. Maar ook bij den Christus is deze ruste niet een aflaten van arbeid. Integendeel, ook door en in die ruste *behoudt* de Middelaar het werk, dat hij volbracht had.

„Mijn vader werkt tot nu toe, en Ik werk ook" ²⁾.

Het rusten op den sabbath door God en door Jezus Christus onzen Heere wordt ons dus ook allerm minst voorgesteld als een niets-doen, maar als *een bezig zijn van gansch anderen aard* dan het bezig zijn in den arbeid, die afgedaan is.

En zoo ook bedoelt de ruste, die den mensch op den sabbath toekomt, niet een geheel ledig-zijn, en een totaal niets-doen, — wat immers onmogelijk is, — maar een geheel anders bezig-zijn dan op de andere dagen.

Ook „in de *ruste* van den Sabbath volgt ons de heugenis van wat achter ons ligt, en noopt ze tot een rekenschap houden met onze ziel en een overdenken van onze wegen. De wonderbare ruste van het vee, dat God herkauwend schiep, heeft hier allicht beduidenis. Ook in onze Sabbathsruste moet het doorleefde leven nog eens herleefd, maar nu voor het aangezicht des Heeren; en groot is de vrucht, die Gods heiligen van dit nog eens doorleven op den Sabbath van de doorleefde week mochten plukken. Het oefent in bedachtzaamheid, het bindt de consciëntie nauwer aan God." ³⁾

De mensch is dus èn de zes dagen èn den sabbathdag bezig, maar beide in geheel verschillenden zin, en zóó dat voor het bezig-

¹⁾ Dr. A. KUYPER, *Tractaat van den Sabbath*, p. 128.

²⁾ T. a. p., p. 29.

³⁾ T. a. p., p. 128.

zijn op den sabbath noodig is het laten-staan van zijn dagelijkschen arbeid.

En hier zien we weer, hoe nauw de sabbaths-ordinantie met de menschelijke natuur samenhangt.

Eenerzijds toch was de mensch geschapen om zijn God te loven en te prijzen en al zijn aandacht Gode te wijden, anderzijds om den hof van Eden te bouwen en te bewaren, en na den val om in het zweet zijns aanschijns zijn brood te eten.

Beide kunnen al zijn dagen wel in dien zin tegelijk bestaan, als ook onder zijn dagelijkschen arbeid „het besef van Gods majesteit Gods kind verzelt” ¹⁾, de liefde Gods in hem woont en hem vrede geeft, zoodat kan worden volgehouden, dat al de dagen zijns levens hem geheiligd en Gode gewijd behooren te zijn, maar toch niet in dien zin, als zou hij al zijn verstandelijke vermogens en al zijn krachten tegelijk geheel aan de kennis en de verheerlijking Gods en tegelijk aan den arbeid des tijdelijken levens kunnen geven.

Reeds in den staat der rechtheid kan slechts „valsche overgeestelijkheid” den mensch voorstellen, „als zonder behoefte aan opzettelijke inleiding in den dienst des Heeren en zijne heiligheden. Het is wel schoon, en het klinkt wel ideaal, om den mensch voor te stellen als steeds met God bezig; maar zoo is de mensch ook in den staat der rechtheid niet. In ons menschelijk bewustzijn is niet gelijktijdig plaats voor een *geheel en ernstig* bezig zijn met de bezigheden dezer wereld en voor een *doordringend* bezig zijn met de dingen des Heeren” ²⁾.

Het enkel staken van onzen dagelijkschen arbeid heeft dus met ons bezig-zijn op den sabbath nog niets gemeen: het is alleen noodzakelijk middel om ons bezig-zijn op den sabbath mogelijk te maken, en de behoefte der menschelijke natuur, die opzettelijke inleiding in de kennis des Heeren en in Zijn heiligheden eischt, te bevredigen.

„Er is tweeeërlei leven, het eene aardsch en tijdelijk, het andere geestelijk en hemelsch, en beide dringen in zooverre tegen elkaar

¹⁾ T. a. p., p. 100.

²⁾ T. a. p., p. 99 en 100.

in, dat het opzettelijk en in volle kracht bezig zijn met het ééne alle opzettelijk en in volle kracht bezig zijn met het andere uitsluit. Ten deele moge het ééne leven in het andere invloeden; maar *beide tegelijk* tot zijn recht komen, kunnen ze niet. Het gebed *onder* het werk is niet het gebed in zijn volheid; en het werken *onder* het bidden gaat gedachteloos. Zal men zijn zinnen ten volle op den aardschen arbeid zetten, dan kan men niet gelijktijdig met inspanning van al zijn kracht in de dingen zijns Heeren zijn. Er is hier een strijd, die deeling van oogenblikken eischt. Vandaar de eisch, om elken dag eenige oogenblikken voor zijn God af te zonderen. Maar vandaar dan ook de eisch om te rusten op den Dag des Heeren. Zoolang het raderwerk van het aardsche leven in volle kracht werkt, is er geen mogelijkheid, om zich geheel in de dingen zijns Gods te verlustigen. Daarom moet dat raderwerk stilstaan. Het beletsel moet weggenomen, en de mogelijkheid moet geschapen, om nu met al zijn kracht en al zijn zinnen bezig te zijn in het geestelijk en hemelsch leven. Even daardoor is echter het *positief* karakter van deze *ruste* verzekerd. *Rusten* wil niet zeggen: *niets doen*; maar beteekent: niet bezig zijn in de dingen van het aardsche en tijdelijke leven. *Rusten* is bezig zijn, zooals ook God in zijn nog steeds voortdurenden Sabbath *altoos werkt*. *Rusten* is bezig zijn gelijk de engelen Gods in den hemel. *Rusten* is bezig zijn, zooals we eens eeuwig voor Gods aangezicht in den eeuwigen Sabbath werken zullen" ¹⁾.

Niets-doen op den sabbath is dan ook evengoed luiheid en des duivels oorkussen als op elken anderen dag.

In het niets-doen, in het enkel ophouden met onzen dagelijkschen arbeid, kan dan ook uiteraard niets Gode welgevalligs bestaan.

Alleen moeten we met onzen dagelijkschen arbeid ophouden om met onzen sabbathsarbeid te kunnen bezig zijn.

Het ophouden met onzen dagelijkschen arbeid is dus wel noodzakelijk, maar dan toch slechts middel om te komen tot het doel, het bezig zijn met die dingen, welke op den sabbath al onze aandacht vragen.

¹⁾ T. a. p., p. 127, 128.

Aldus heeft de Heere God ons leven naar den aard onzer natuur ingedeeld, en ons zes dagen geschonken voor den arbeid in het tijdelijke, en den zevenden dag om bezig te zijn met wat ons geestelijk bestaan voor Zijn aangezichte eischt.

§ 8. Zondagsrust en Zondagsheiliging.

Door het bovenstaande is de verhouding tusschen Zondagsrust en Zondagsheiliging reeds grootendeels bepaald.

Bedoelt men met Zondagsrust een geheel *niets-doen* op den Zondag, dan is dit eenvoudig onmogelijk; wordt het door niemand en nergens nagestreefd; en kan ook niet anders dan als een eenvoudige misvatting van het begrip *rust* worden verstaan.

Wil men desondanks *in tegenstelling met Zondagsheiliging* blijven spreken van Zondagsrust, dan kan men niet anders bedoelen dan een ontslagen-zijn van den dagelijkschen arbeid, om zich met iets willekeurigs bezig te houden, zonder de religie als doel van dit bezig zijn voor oogen te hebben, gemeenlijk zelfs met meer bepaalde onverschilligheid omtrent de religie.

Er is dan in zoodanige Zondagsrust wel verpoozing in den arbeid, er kan wel herstel van gebroken kracht zijn, maar dit hangt dan van de willekeurige bezigheid, die men op den Zondag kiest, af; de religie komt niet tot haar recht, en die zijde onzer mensche-lijke natuur, die alleen in de religie tot haar recht komt, wordt verwaarloosd.

Of eindelijk, wil men onwankelbaar blijven spreken van Zondagsrust, nu niet in tegenstelling met Zondagsheiliging, maar zooals de Schrift spreekt van de sabbathsruste, waarmee God de Heere rustte ten zevenden dage, dan is in die Zondagsrust begrepen wat men tegenwoordig onder Zondagsheiliging verstaat.

Zondagsruste in dien zin is dan ook de aloude, eigenlijke en eenvoudige term, even goed als Zondagsheiliging, edoch de dwaalbegrippen en misvattingen, waardoor aan die ruste haar eigen doel en haar eigenaardig karakter werd geroofd, deden omzien

naar een scherper en duidelijker term om aan te duiden, wat men vanouds, en ook nu nog, met de ruste van den sabbath bedoelde.

En zoo is men toen tegen de verkeerde begrippen, die omtrent het rusten op den sabbath ingeslopen waren, de oorspronkelijke bestemming en het eigenaardig karakter der sabbathsruste naar de behoefte der menschelijke natuur, nader gaan aanduiden met het woord Zondagsheiliging.

§ 9. Vrijheid van dagelijkschen arbeid en vrijheid voor de religie.

Tweeërlei belemmering is er, wanneer wij de geschiedenis en den huidige toestand raadplegen, waardoor de viering van den Christelijken sabbath wordt bedreigd.

In de eerste plaats doordien de toestanden zóó worden gemaakt, of onder de onverschilligheid der menschen als vanzelf zóó worden, dat tal van menschen ook op den sabbath in hun dagelijksch werk gebonden blijven.

Dit werken om het dagelijksch brood *ook* op den Zondag heeft er niet weinig toe bijgedragen, dat de dagelijksche arbeid het karakter verkreeg van slavendienst, en men zich door dien arbeid als in slavenboeien geketend begon te gevoelen.

Immers waar die arbeid der zes dagen ook op den Zondag doorging, kon men met volkomen recht en met een vanzelsheid, die uit onze menschelijke natuur opkomt, van slavenboeien spreken en om de afschudding van het slavenjuk worstelen, wijl de noodlottige toestand, dat het onderscheid der dagen wegviel en de arbeid niet enkel op den Zondag, maar door het gemis aan den hoogen zegen der sabbathsruste nu al de dagen loodzwaar ging drukken, en in zijn geheelen omvang als een slavendienst werd gedragen.

Onverschilligheid voor de religie was ook hier de eerste stap, die aanvankelijk tot misbruik van den sabbath, daarna tot opheffing van ernstig bezwaar tegen Zondagsarbeid, en zoo geleidelijk tot werkelijken Zondagsarbeid leidde, en het maatschappelijk leven in

zijn gecompliceerde verhoudingen ten slotte daarheen drong, dat het wel scheen, alsof het doorwerken ook op den Zondag geen uitzondering maar veeleer regel scheen te zullen worden, dien men overal met een schijn van noodzakelijkheid ging verdedigen.

Daartegenover nu gaat onze eisch om vrijheid van den dagelijkschen arbeid; een eisch, waartoe de hulp van alle Christenen in de eerste plaats, en van allen, die de behoeften der menschelijke natuur nog ten deele verstaan, in 't algemeen, wordt ingeroepen, waartoe en de kerken en heel de maatschappij en, voor zoover dit om der zonde wil noodzakelijk mocht blijken, ook de sterke arm der Overheid moeten worden te hulp geroepen.

De tweede belemmering, die aan de vrijheid van den Christelijken rustdag in den weg staat, bestaat daarin, dat niet genoeg met het feit der religie wordt gerekend; niet genoeg de door heel de wereldgeschiedenis openbaar geworden behoefte der menschelijke natuur om tijd, plaats en gelegenheid te zoeken voor de stille aanbidding Gods wordt erkend.

Als de mensch in stillen ernst op zijn sabbath zijn wegen voor Gods aangezicht zal overdenken, en zich in de genade zijns Gods verdiepen om Zijn volmaaktheden te leeren verstaan en te verheerlijken, dan moet het zooveel mogelijk rustig zijn om hem heen, van welke religie hij ook moge wezen.

En daarom nu staat onze eisch als die van alle Christenen, als de eisch der menschelijke natuur zelf, waartegen alleen het streven der zonde kan ingaan, om aan onze samenleving die ruste en die kalmte te verzekeren op den sabbath, die noodig is om de religie tot haar recht te doen komen, en het eigenlijk bezig-zijn naar het doel van den sabbath mogelijk te maken.

Nu werpe men niet tegen, dat alsdan om enkele Joden of Mahomedanen ook den Vrijdag en den Zaterdag dezelfde ruste moet verzekerd als aan den Zondag ¹⁾.

¹⁾ De reden, waarom de Christenen in plaats van den oorspronkelijken zevenden dag den eersten dag der week zijn gaan vieren, waardoor de Zondag onder de Christenvolken als de zevendaagsche rustdag algemeen is geworden, moet gezocht

Want aangenomen, dat het onmogelijk ware om meer dan één dag als sabbath onder een volk tot zijn recht te laten komen, en dat het voor Joden en Mahomedanen, waar zij zich onder Christennatiën kwamen vestigen, niet mogelijk was om hun sabbath geheel naar eisch te vieren, dan zou dit euvel, dat de eigenaardige positie dier Joden en Mahomedanen onder de Christennatiën meebracht, toch nog geen reden kunnen zijn, om nu ook den Christelijken sabbath onrecht te doen, en alzoo het gelijk recht van Joden en Christenen in gelijk *onrecht* voor allen te zoeken.

Veeleer moet omgekeerd geredeneerd, en in de allereerste plaats aan heel de bevolking, die het Christelijk stempel draagt, de ruste van den Zondag verzekerd, die de religie als vanzelf eischt, en daarnaast, *zoover het mogelijk is*, ook den Joden, b. v. waar ze in Amsterdam vooral in een bepaald gedeelte van de stad wonen, in hun sabbathsviering worden te gemoet gekomen, opdat de religie, van wie het ook zij, te allen tijde ten minste *zooveel mogelijk* tot haar recht kome.

En vraagt men nu, hoe deze ruste, die de religie behoeft, kan worden verkregen, dan moet geantwoord: daartoe moet heel de

in verschil van de bedeeling der schaduwen onder Israël en die onder de Christelijke kerk, die eerst na Christus' komst in het vleesch als wereldkerk optrad. „De geloovige uit Israel, voor wien de Christus nog komen moest, had den Sabbath *vóór zich en ging er op aan*, de geloovige onder het Nieuwe Verbond, voor wien de Christus gekomen en zijn werk volbracht is, heeft den Sabbath *achter zich en gaat er van uit*.”.... Doordien God gesteld heeft enerzijds een Testament, dat op de komst van Christus doelde, en anderzijds een Testament, dat van den *gekomen* Christus afrekent, moest de Sabbath onder Israel aan het eind der week eerst *komen*, en moest hij evenzoo onder het Nieuwe Testament, eer we aan onzen arbeid gingen, achter ons liggen. Is nu de opstanding van Christus het keerpunt, waarbij deze overgang van het Oude in het Nieuwe Testament plaats grijpt, dan is het niet toevallig, maar Goddelijke ordinantie, dat de Christus dezen overgang, door zijn verrijzenis uit de dooden, juist op den *eersten dag der week* tot stand brengt.” Dr. A. KUYPER, *Tractaat van den Sabbath*, p. 107, 108 en aldaar uitvoeriger over dit punt. Overigens is voor de Overheid niet zoozeer van belang *waarom*, maar veelmeer *dat* de Europeesche volken van de zeven dagen den Zondag hebben gekozen voor rustdag, en slechts voor zoover zij ook haar Christelijke onderdanen in hun religievrijheid moet beschermen en mitsdien hun belijdenis moet kennen, is het voor haar van belang het motief te kennen, waarom de Christenen den Zondag vieren.

samenleving meewerken; allereerst zijn de kerken door haar prediking en haar zielzorg geroepen hier te waken, en voorts ieder met de macht en den invloed, die hem ten dienste staat.

Waar het noodig is, moet zelfs de hulp van den staat worden ingeroepen om het onrecht, dat ook in dezen door het drijven der zonde aan de religie geschiedt, tegen te gaan met dwingende macht, en de vrijheid te beschermen, die de door alle eeuwen openbaar geworden behoefte der menschelijke natuur, in de religie zich uitende, tot haar recht kan doen komen.

§ 10. Het opvolgen van de sabbathsordinantie geen vanzelfsheid meer, maar toch ook geen enkel van buiten opgelegde regel.

Om den aard van de sabbathsordinantie, zooals die bij de schepping ingesteld, onder den invloed van algemeene en bijzondere genade den mensch is gebleven tot op dezen dag, wel te verstaan, moet nog op tweeërlei de aandacht gevestigd.

Ware het drijven der zonde consequent zonder stuiting doorgegaan, er zou in de menschelijke natuur geen besef van een sabbath zijn overgebleven, geen vaste en geregelde ordening des levens naar een soortgelijke indeeling hebben kunnen stand houden.

Heel het leven ware ook in dit opzicht in losbandigheid der zonde steeds dieper verzonken, gelijk sommige bijna verdierlijkte volksstammen in Afrika hebben getoond.

In zulk een geval zou van een opvolgen der sabbathsordinantie alleen sprake kunnen komen, wanneer een macht van buiten door fysiek geweld den uiterlijk op te leggen sabbathsregel ging handhaven, en tot nakoming van den opgelegden regel dwong.

De van buiten opgelegde regel moest dan alles in bijzonderheden regelen wat wel en wat niet mocht worden gedaan, wijl de menschelijke natuur, zoo diep verbasterd en ontaard door de zonde, op dit punt weinig of niet meer mee zou spreken.

Doch zoo is het, dank zij Gode's genade, niet overal gegaan.

We zien hier weer de algemeene en particuliere genade, die in beschaving en Christendom het verdervingsproces der zonde heeft

gestuit en de scheppingsordinantie zelfs in weerwil van de zonde heeft hersteld, in beginsel volkomen, en in de praktijk aanvankelijk en ten deele.

Want wel is ook onder de Christenvolken een woelen en een drijven der zonde om elke levenswet, elke ordinantie te verderven, en breekt ook allerwegen het verderf door in de verwaarloozing der sabbathsruste, maar dit drijven der zonde kreeg toch onder geen enkele beschaafde natie het zoover, of overal bleef men het belang voor het leven inzien, dat in het rustig vieren van den Zondag is gelegen, en werd uit schier alle partijen het streven openbaar om de noodzakelijkheid der Zondagsviering aan te too- nen, en invloed tot handhaving dezer ordinantie in het belang van heel het menschelijk leven aan te wenden.

Er is nog besef van wat de menschelijke natuur ook op dit punt eischt.

Er is nog gezond verstand om het betoog te leveren, waarom deze ordinantie bij onze natuur behoort, en welke degeneratie van het leven intreden moet, wanneer deze ordinantie wordt verwaarloosd.

Het roepen om een rustigen en stillen sabbath vindt nog weerklank in het hart der volken van de beschaafde wereld.

Dit nu is niet zonder gewicht.

Immers *voor zoover* deze voor heel het leven belangrijke ordinantie nog als noodzakelijk, althans als noodig en nuttig wordt verstaan, behoeft niet, als hadde men met diep gezonken heidenen te doen, door uiterlijke dwangregelen tot in bijzonderheden te worden vastgesteld en met fysiek geweld gehandhaafd, wat al en wat niet mag worden verricht op den Zondag.

En met recht mag men aannemen, dat een volk te dieper in de zonde wegzonk en de volksgeest te meer losbandig en bedorven is, naarmate uitvoeriger en meer tot in bijzonderheden uitgeplozen bepalingen moesten gemaakt, om eenige levensordinantie althans uiterlijk staande te houden.

Natuurlijk, indien het noodzakelijk blijkt, dan is beter door een in detailpunten uitgewerkte reeks van bepalingen een voor heel het volk belangrijke ordening in stand te houden, dan aan de zonde en de losbandigheid vrij spel te geven.

En ook leert de historie, dat nergens onder eenig volk de levensordinantie van den sabbath zoo sterk sprak, en zoo alle openlijk optreden der zonde bedwong, dat in 't geheel geen bepalingen noodig waren.

De wetgever, die deze levensordinantie als noodzakelijk en bij de menschelijke natuur behorende erkent, heeft er dus steeds rekening mee te houden, in hoever op dit bepaalde punt de volksgeest is gedaald of gerezen; hoever de zonde en de losbandigheid is doorgebroken, of wel door algemeene en bijzondere genade gestuit en weerstaan.

In het eene geval zal het hem ook met een uitgewerkte reeks van bepalingen moeilijk vallen, de sabbathsordinantie op publiek terrein tot haar recht te laten komen, en de eigenwillig weggegoorpen rechten en vrijheden des volks te handhaven; in het andere geval zullen ook zeer algemeene bepalingen voldoende blijken om de energie van den volksgeest in de handhaving dezer ordinantie te beschermen.

Terwijl dan eindelijk moet opgemerkt, dat dikwijls de toestanden van een volk zich niet bepalen tot een der beide uitersten, maar veeleer vaak tusschen beide varieeren, zoodat de volksgeest zich nòch ten eenenmale van de handhaving van den sabbath afkeert, nòch ook energie genoeg bezit, om door den eigen drang van het leven, en zonder steun der Overheid, de vrijheden voor en de rechten van de sabbathsordinantie te handhaven.

§ 11. Geen absoluut onthouden van den arbeid mogelijk.

Hoe beslist ook op den voorgrond dient gesteld, dat op den zevendaagschen rustdag zooveel mogelijk het raderwerk des dagelijkschen levens stilsta, en de mensch van alle slaafachtig werk behoort te rusten, toch moet bij dezen algemeenen regel de beperkende opmerking gevoegd, dat dit aflaten van den dagelijkschen arbeid nooit in absoluten zin moet worden verstaan.

De belangrijke kwestie van den noodzakelijken Zondagsarbeid

komt hiermee aan de orde; een kwestie juist daarom van zoo groot gewicht, omdat, waar men het gewoonlijk vrij algemeen eens is over den algemeenen regel van de wenschelijkheid, zelfs over de noodzakelijkheid der Zondagsrust, men juist op het stuk van den op Zondag te verrichten arbeid vaak zeer uiteenlopende meeningen voorstaat.

Bij velen dient zelfs de noodzakelijke Zondagsarbeid als altyddurend voorwendsel om alle mogelijke werken op Zondag goed te praten.

Toegegeven nu moet worden, dat er metterdaad velerlei onvermijdelijke Zondagsarbeid moet worden verricht.

God zelf onderwijst ons „door de natuur en door zijn Woord, dat de stilstand van het raderwerk des aardischen levens geen *volkomene* zijn kan en mag, zoolang zijn kinderen nog, temidden van dit aardische leven, zich door den Sabbath tot het hemelsche en eeuwige hebben op te heffen. Door de *natuur*. Immers het leven der natuur gaat ook op den Sabbath door. Het vee moet gevoederd; de koe moet gemolken; als het koud is moet vuur, als het donker wordt, licht ontstoken; onze verteringsorganen staan niet stil en er moet dus spijs en drank genomen; het kleine wicht schreit om de moederborst; de hulpelooze kinderen moeten verzorgd; de kranke vraagt om hulpe; bij een ongeval, dat mensch of dier overkomt, moet de hand uitgestoken; op zee waait de storm op Zondag evengoed als op maandag; overstroming en dijkbreuk stoort zich niet aan den Sabbath; de slaap gaat uit de week in den Sabbath meê, en dus moet het bed geschud en opge maakt; de gevangenen moeten bewaakt; de wachten en politie-diensten betrokken; desnoods het vaderland tegen den vijand verdedigd; kortom, het leven der natuur gaat door” ¹⁾.

Dr. KUYPER rekent hiertoe ook „de noodzakelijkheid, om op zee het vuur te stoken in onze stoombooten, en in groote fabrieken, vooral gasfabrieken, om de vuren aan te houden en te bewaken” ²⁾.

Zelfs voor de samenkomsten der Christenen in de godsdienst-oefeningen is allerlei arbeid noodzakelijk. „Arbeid van den koster

¹⁾ Dr. A. KUYPER, *Tractaat van den Sabbath*, p. 129, 130.

²⁾ T. a. p., p. 130 noot 1.

en wie hem helpen. Arbeid van de diakenen en collectanten. Arbeid van de bedienaren des Woords. Er zijn allerlei lokalen te ontsluiten. In die lokalen is verwarming noodig. Er is 's avonds licht noodig en zooveel meer. Om naar uw kerkgebouw in den avond te komen, is er licht op de straten noodig. Uw gasfabrieken kunnen niet gesloten worden. En alzoo merkt ge, hoe niet alleen het *niet*-stilstaan van het leven der natuur, maar ook de eeredienst zelf op den Dag des Heeren tot velerlei bemoeiing met aardsehe bezigheid noodzaakt" ¹⁾.

Wordt de mensch ziek en is de hulp van den dokter noodig, niemand zal er aan twifelen of ook deze hulp moet verleend, de dokter moet soms van elders worden gehaald en allerlei arbeid, aan dergelijk noodzakelijk reizen verbonden, moet op Zondag worden verricht.

En waar het reizen tusschen vele plaatsen schier uitsluitend door spoor en het overbrengen van spoedeischende berichten per telegraaf geschiedt, kunnen, nu het leven zich eenmaal zoozeer heeft geschikt naar deze middelen van communicatie, het spoorwegverkeer en de telegraphie onmogelijk op Zondag geheel stilstaan, ook al werd het verkeer tot het strikt noodzakelijke beperkt, in den zin, waarin op bovengemelde wijze de natuur zelf en de eeredienst der kerken ons leeren wat onder noodzakelijken arbeid hier te verstaan is.

Deze kwestie is dan ook nooit anders te regelen, of veel moet worden overgelaten aan ieders persoonlijke consciëntie, ook aan de consciëntie der Overheidspersonen, *mits*, en hierop worde de volle nadruk gelegd, *mits* niemand gedwongen worde tot eenigen arbeid, waarvan de noodzakelijkheid niet vaststaat, en *mits* hetgeen inderdaad noodzakelijk is, niet voortdurend door dezelfde personen worde verricht, maar zooveel doenlijk verdeeld, opdat niet voor enkelen heel de Zondagsrust telkens verloren ga.

Dit laatste nu, n.l. de handhaving zooveel mogelijk van ieders vrijheid, is èn voor spoor en telegraaf èn voor den arbeid in fabrieken en andere werkplaatsen van zeer groot gewicht.

¹⁾ T. a. p., p. 131.

§ 12. De duur van den Zondag.

Een andere kwestie, vooral voor arbeiders in fabrieken en andere werkplaatsen van belang, is de kwestie van den duur van den Zondag.

De algemeene regel is ook hier zeer eenvoudig.

De Zondag is, wat den duur betreft, natuurlijk gelijk te stellen met elken anderen dag, en derhalve eenvoudig te rekenen van Zaterdagnacht 12 uur tot Zondagnacht 12 uur.

Ware dan ook de toestand overal zoo, dat alle menschen geregeld 's avonds op tijd naar bed konden gaan, een behoorlijke nachtrust genieten, en 's morgens op normalen tijd aan den arbeid trekken, om 's avonds op tijd weer op te houden, dan ware hier geen moeilijkheid op te lossen ¹⁾.

Doch zoo normaal is het gejaagde, zondige leven van den tegenwoordigen tijd niet.

En ieder zal toestemmen, dat men met eenvoudig den duur van den Zondag te bepalen van middernacht tot middernacht nog lang niet klaar is.

Immers wanneer een arbeider in de fabriek tot 's Zaterdagsnachts 12 uur moet werken, en des Zondagsnachts om 12 uur weer op de fabriek moet zijn, dan kan men zeggen, dat hij den vollen Zondag rust heeft gehad, en toch zal ieder toestemmen, dat daarmee de zaak voor dien arbeider nog niet in 't reine is.

Wij raken hier n.l. het verband van de Zondagskwestie met een andere kwestie, nauw daarmee verwant, wijl zij ook de tijdsindeeling raakt, n.l. die van den nachtarbeid.

Hoe de nachtarbeid in zijn geheel te regelen zij, hoever hij

¹⁾ Rekent men alleen met dagen zonder den nacht, dan is de duur van den Zondag vanzelf, evenals die der andere dagen, van 's morgens tot 's avonds. Wat de godsdienstige viering betreft, mag hier opgemerkt het verschil tusschen de Israëlietische bedeeeling der schaduwen en de Christelijke bedeeeling. „Over Israel zou het Licht opgaan, voor ons *is* het opgegaan, en daarom begon Israels Sabbath *in den avond*, als de dag zou komen, maar vangt hij voor ons *in den morgen* aan, als het licht er is.” Dr. A. KUYPER, *Tractaat*, p. 108. Hiermee is natuurlijk nog niet gezegd, dat een rustige Zaterdagmiddag en -avond als *voorbereiding* voor een gezegende Zondagsviering thans zouden zijn af te keuren.

moet worden beperkt of toegestaan, kan hier niet nader worden ontwikkeld.

Maar zal den arbeider een volkomen vrije en normale zeven-daagsche rustdag worden geschonken, dan moet hij vóór den Zondag zijn behoorlijke nachtrust kunnen genieten, en na het dalen van den Zondag wederom ongestoord zijn hoofd ter ruste kunnen leggen, om 's Maandagsmorgens verfrischd tot zijn arbeid te ontwaken.

Daartoe zal dan derhalve een achtereenvolgende rust van middernacht tot middernacht, d. i. 24 uren, niet voldoende zijn, maar in normale gevallen een achtereenvolgende rust van niet veel minder dan 36 uren moeten worden geschonken.

§ 13. De bestemming van den Zondag.

Een niet minder belangrijk vraagstuk is dat van de bestemming van den Zondag.

De vraag toch moest wel als vanzelf rijzen, waarmee de duizenden arbeiders, die gedeeltelijk of geheel hun Zondag kwijt zijn geraakt om in fabrieken en elders te arbeiden, wanneer hun met opoffering van allerlei belangen de vrije Zondag zal zijn teruggegeven, dien vrij geworden Zondag zullen hebben door te brengen.

Op zich zelf zou men zeggen, dat dit gerust aan die menschen zelf mócht worden overgelaten.

En dit is ook zoo.

Alleen wordt alsnu tegen de vrijheid van den Zondag, met zooveel moeite en opoffering te verkrijgen, de bedenking ingebracht, dat de arbeiders van deze vrijheid een allesbehalve respectabel gebruik maken door kroegbezoek en drankmisbruik, zoodat hiermee als vanzelf de kwestie van de bestemming van den Zondag schier voortdurend is aan de orde gesteld.

En om nu voor den ledigen en vrijen Zondag een passende bestemming te vinden, is in verschillende landen, inzonderheid in Engeland, een actie gaande om allereerst de musea op Zondag te openen voor het publiek, lezingen over allerlei onderwerpen

buiten de religie om te doen houden, en allerlei publieke vermakelijkheden toe te laten.

En hiermee heeft de kwestie van de bestemming van den Zondag zooveel gewicht gekregen, dat het gevaar niet denkbeeldig is, of de arbeider raakt op die wijze van de Scylla in de Charybdis, en waar hij zijn Zondagsrust vroeger kwijtraakte door arbeid, dreigt hij die straks kwijt te raken door alle rust en huiselijken vrede roovende publieke vermakelijkheden.

Waarbij dan nog komt, dat alleen bij het openstellen der musea reeds duizenden arbeiders, met het opzicht enz. belast, weder tot gewonen dagelijkschen arbeid zullen moeten worden verplicht.

Het spreekt vanzelf, dat vooral ten opzichte van de bestemming, aan den Zondag te geven, het verschil op den voorgrond treedt tusschen hen, die buiten alle religie om het recht van de natuurlijke ordinantie van den zevendaagschen rustdag willen herstellen, en hen, die, door de Heilige Schrift geleerd, niet enkel den vrijen Zondag aan den arbeider willen teruggeven, maar te gelijk ook op de eenige bestemming van den sabbath willen gewezen hebben, waardoor alleen de sabbathsruste aan de geestelijke en lichamelijke behoeften van den mensch kan voldoen.

Ook op het standpunt des ongeloofs kan de energie van het natuurlijk leven soms machtig reageeren tegen de gevolgen der zonde, tegen de uitbrekende ellende, en een actie in 't leven roepen, waardoor men deze gevolgen tracht te verhinderen.

In zooverre toont dit, dat er nog gezonde energie in het natuurlijke leven bestaat.

Maar wanneer men niet inziет, dat door het veronachtzamen der religie de slagboom tegen Zondagsarbeid wegviel, en ten slotte de geheele Zondagsrust van duizenden verloren ging, dan zal men tegen de gevolgen reageeren zonder de eigenlijke oorzaak aan te tasten ¹⁾.

¹⁾ Over het verschil van standpunt tusschen geloovigen en ongeloovigen kan natuurlijk in den grond niet getwist worden, en alleen over de betere of minder profijtelijke gevolgen in staat en maatschappij en huisgezin kan tusschen beiderlei standpunt soms met eenige vrucht worden gestreden.

Men breekt dan slechts de booze takken af zonder den wortel, waaruit ze opschieten, te treffen.

En juist om die oorzaak weg te nemen, om dien wortel van het kwaad aan te tasten, is het ons te doen.

Want uit dien zelfden wortel, nl. de veronachtzaming der religie, waaruit de Zondagsarbeid is voortgekomen, wijl de conciëntie er geen bezwaar meer tegen had, en de concurrentie voor den werkgever er grootelijks belang bij meende te hebben, — uit dien zelfden wortel zullen, wanneer men den tak van den Zondagsarbeid afsnijdt, andere takken opschieten, waarin hetzelfde gif schuilt, b. v. de Zondagsvermakelijkheden, waardoor op bijna gelijksoortige wijze de rust en de vrede van den sabbath worden geroofd.

De meeste menschen vinden b. v. het bezoeken van musea uiterst vermoeiend; en het meerendeel der vermakelijkheden zullen het misbruik van alcoholische dranken meer bevorderen dan tegen gaan, vooral voor de breede volksklassen; terwijl, gelijk boven is opgemerkt, en voor het opzicht, de verwarming, verlichting, etc. der musea en voor alle vermakelijkheden een groot getal van menschen met drukken Zondagsarbeid zal bezwaard worden.

Er is dan ook door denzelfden wortel, waaruit beide opschieten, verband tusschen Zondagsvermakelijkheden en Zondagsarbeid, zoodat meestal, waar men die vermakelijkheden zoo uitnemend vindt, ook tegen Zondagsarbeid weinig bezwaar bestaat, gelijk b. v. in Frankrijk, waarover Mr. SMILES in zijn werk getiteld: *The Huguenots*, p. 3303, o. a. schrijft:

„What the so-called friends of the working classes are aiming at in England has already been effected in France. The public museums and galleries are open on Sundays. But you look for the working people there in vain. They are at work in the factories, whose chimneys are smoking as usual, or building houses or working in the fields, or they are engaged in the various departments of labour” ¹⁾.

Daarom nu is alle actie van Christelijke zijde gericht niet op

¹⁾ Aangehaald bij CHARLES HILL, *Continental Sunday Labour*. London, 2^e ed. 1884, p. 27.

het afsnijden van enkele takjes, maar op het uitroeien van den wortel van het kwaad, en dat door herstel van die Zondagsviering, waardoor de zevende dag aan zijn oorspronkelijke bestemming wordt teruggegeven.

Bestaat toch in 't algemeen alle waarachtige vrijheid daarin, dat alles, wat bestaat, aan zijn doel beantwoordt, en zich naar zijn eigen aard kan bewegen, gelijk de trein vrijheid vindt op de rails en niet daarbuiten, de visch in het water en niet op het droge, en mitsdien alle vrijheid in dien zin een zekere beperking inhoudt, alzoo is ook eerst dan de vrijheid van den rustdag verkregen, wanneer hij weer zooveel mogelijk aan zijn doel beantwoordt.

Op aanwijzing van de Schrift in den sabbath *niet* allereerst den *dag des menschen*, maar vóór alle dingen „*den Dag des Heeren*” ziende, vinden alle Christenen de algemeene bestemming van den sabbath daarin, dat op dezen dag meer bijzonder aandacht worde geschonken aan God en Zijn dienst.

Niet in dien zin, dat naar de belachelijke voorstelling, die men daaraan wel eens tracht te geven, de Zondag zooveel mogelijk van den morgen tot den avond in de kerkgebouwen zou zijn door te brengen ¹⁾.

Daaraan denkt geen Christen en men moet al zeer weinig bekend zijn met de beginselen en het leven der Christenen, om zoo iets in ernst te meenen.

Aandacht te wijden aan den Heere en Zijn dienst geschiedt zeker ook door de geregelde samenkomsten der geloovigen bij te wonen, maar daardoor *niet alleen*.

De bijzondere aandacht op Zondag meer dan op andere dagen te schenken aan de religie, betreft uiteraard heel het leven, zoowel

¹⁾ Het „staaltje”, door Mr. J. A. N. PATIJN, *Zondagswetgeving*, p. 173, aangehaald uit de Engelsche enquête, en waarbij Lord THRING uitging van de veronderstelling, dat de voorstanders van den Lords Day Act den Zondag enkel met kerkbezoek en met ziekenbezoek meenen te moeten doorbrengen, is dan ook *geen* „staaltje van de geestesrichting van de voorstanders van den Lord's Day Act”, zooals Mr. PATIJN zegt, maar een staaltje, hoe men uit een enquêteverslag van meer dan 300 pagina's folio een in haar vragen en haar antwoorden mislukte passage kan uitkippen, waardoor de meeningen eener bepaalde richting het minst duidelijk worden weergegeven.

de overdenking en wijding van *het persoonlijk leven*, als het behartigen van de religieuze belangen van *het huisgezin*, in het meer dan anders bij voorkeur bezien van alle dingen in het licht der goddelijke waarheid, ook *onder de conversatie met vrienden en kennissen*, en eindelijk in het opmerken van de heerlijke Openbaring van Gods majesteit en kracht *in de schoone natuur*.

Vandaar, dat geen Christen bezwaar kan hebben tegen het bezoeken van familie en vrienden op Zondag; *mits* de godsdienstige samenkomsten der gemeente er niet om verwaarloosd worden; *mits* de algemeene wijding van den Zondag wordt in 't oog gehouden; en *mits* bij voorkeur die bezoeken worden afgelegd, die naast bij zijn en waarvoor niet van reisgelegenheden behoeft gebruik gemaakt te worden, die aan anderen Zondagsarbeid opleggen.

Vandaar, dat de Christen tegen het genieten van Gods vrije en frissche natuur op Zondag allerminst bezwaar kan hebben; vooral voor die menschen, die op de werkdagen schier onafgebroken in fabrieken en werkplaatsen moeten zwoegen, waar het genot der frissche natuur vaak zoozeer ontbreekt; altijd weer *mits* daarbij de gemelde voorwaarden worden in acht genomen.

Vandaar, dat het huiselijk genot van het leven in den familiekring een goed deel van den Zondag behoort in beslag te nemen, opdat ook de liefelijke wijding van het huisgezin, het onderzoek der Schriften, de leiding der huisgenooten, en het bespreken van de belangen van het gezin in het licht der waarheid meer dan andere dagen tot hun recht komen.

De Zondag is de telkens wederkeerende feestdag der Christenen; de van God ook na den zondeval geschonken verademing te midden van het slaafachtig zwoegen, de Gode te wijden ontspanningsdag; en daarom is het goed, dat al dadelijk die dag zich onderscheide door *netheid in huis en kleeding*, en is het natuurlijk, dat op dien dag der feestelijke rust ook onze *kranken* en *gevangenen* worden gedacht in barmhartige liefde, door bezoeken worden getroost, en onzen *armen* milde handreiking worde gedaan ¹⁾.

¹⁾ Men leze over de bestemming van den Zondag ook Dr. A. KUYPER, *Tractaat van den Sabbath*, p. 125—143.

§ 14. De verhouding van den Zondag tot de overige Christelijke feestdagen.

Met de kwestie van den Zondag komt als vanzelf de kwestie van de Christelijke feestdagen als Kerstmis, Paschen, Pinksteren etc., aan de orde, en het is hier de plaats om met een enkel woord de verhouding aan te geven, waarin de Zondag tot deze andere feestdagen staat ¹⁾.

Het groote verschil tusschen den Zondag en deze andere feestdagen is daarin gelegen, dat de zevendaagsche rustdag als schepingsordinantie heel het menschelijk leven regelt en indeelt wat den tijd betreft, alzoo het karakter vertoont van een innerlijke noodzakelijkheid, een met het leven zelf der menschen geschapen levenswet, die niet kan veronachtzaamd worden, zonder de goede orde en de harmonie van het leven te verstoren, en mitsdien de gevolgen dier verstoring voort te brengen.

Dit nu kan op die wijze allerminst van de feestdagen, als Kerstmis, Paschen etc., worden gezegd.

Het zijn buitengewone gedenkdagen, die in dien zin met de ordening en de harmonie des levens niets uitstaande hebben, en daarom ook nooit met den Zondag op één lijn zijn te stellen.

Zij hebben wel de religieuze wijding, maar niet het karakter van levensordinantie met den Zondag gemeen, en aangezien nu juist in die religieuze wijding de gezindheden uiteengaan, kan het nooit anders, of ook in het vieren van bepaalde feestdagen moest men variatie krijgen, terwijl de zevendaagsche ordening des levens door den wekelijkschen rustdag heel het volksleven van alle gezindheden betreft, waarbij slechts over de keuze van Vrijdag, Zaterdag of Zondag tusschen Mahomedaansche, Joodsche of Christelijke samenlevingen verschil kan rijzen.

¹⁾ Praktisch is deze kwestie van niet zoo groot belang, wijl de algemeene Christelijke feestdagen zich tot een zeer klein getal beperken, en als zoodanig feitelijk alleen Kerstfeest, tweede Paaschdag, tweede Pinksterdag en Hemelvaartsdag in aanmerking komen.

TWEEDE GEDEELTE.

HOOFDSTUK I.

SABBATHSWETTEN VÓÓR CHRISTUS' GEBOORTE.

§ 1. Sabbathswetten bij de Oostersche volken.

Bij de Oostersche volken was het Despotisme de meest voorkomende regeeringsvorm, en werden, gelijk wij gezien hebben ¹⁾, ook de zaken der religie op tamelijk willekeurige wijze door de Overheid geregeld.

Wanneer nu tevens vaststaat, dat sporen van een zevendaagschen rustdag in het leven der oudste volken zijn aan te wijzen, dan mag daaruit de tamelijk zekere conclusie getrokken worden, dat ook het vieren van den zevendaagschen sabbath bij die volken van Overheidswege is geregeld geweest; en dat, al hadden we geen enkele verordening aan te wijzen, die op een sabbathswet lijkt, nochtans zulke verordeningen hebben bestaan. En dat metterdaad van een zevendaagschen rustdag b.v. in Assyrië sporen zijn gevonden, heeft de hoogleeraar M. Noordtzij aangetoond ²⁾.

Zelfs is uit het oude Babylonië een sabbathswet bewaard gebleven.

Wij lezen dienaangaande bij Prof. Noordtzij het volgende:

„In deze (nl. in de spijkerschriften) wordt in 't Semietisch van de zevendaagsche week niet alleen, maar ook van den zevenden

¹⁾ Cf. het hoofdstuk over de Grenzen der Overheidsbemoeiing.

²⁾ M. NOORDTZIJ, *Oostersche lichtstralen over Westersche Schriftbeschouwing*, Kampen 1897, p. 24—31.

dag als van den sabbath gesproken. Doch het woord was oorspronkelijk, gelijk meerdere, samengesteld uit twee woorden van Sumerisch-Arkadischen, d. w. z. van niet-Semietischen, oorsprong, waarvan 't laatste „bath” zeker de beteekenis heeft van „staken van” of „ophouden met” iets. Reeds door dit overnemen van den niet-Semietischen woordvorm door de Semieten, d. w. z. door de heilige linie, leeren de steenen ons, dat ook bij de onheilige linie nog lang „de dag” bekend was als een, op welken zeker werk verboden was te doen ¹⁾. Daarenboven, een oude Babylonische lijst van feestdagen vertelt ons, dat op den 7^{den}, 14^{den}, 21sten en 28sten van elke maand de rust moest worden behartigd, en dat niet alleen geen werk mocht worden gedaan, maar ook geen offer gebracht. „De koning”, zoo luidt het in een voorschrift, „zal geen vleesch eten, dat over kolen of in rook is toe bereid; niet veranderen de kleeding van zijn lichaam; witte staatsiekleederen niet dragen; offeranden niet offeren; in een koets niet rijden” ²⁾.

Hier hebben wij dus een sabbathswet in optima forma uit het oude Babylonische rijk, en wel een wet, die zoo streng en nauwkeurig zelfs aan den koning de viering van den zevendaagschen rustdag voorschrijft, dat de ceremoniëndienst bij Israël er nauwelijks bij is te vergelijken en in heel de verdere geschiedenis der volken tot op onzen tijd geen tweede voorbeeld is aan te wijzen van een zoo nauwkeurige en in detailpunten aanwijzende verordening van wat een koning op den sabbath wel of niet mag doen.

Een wet, die niet alleen het werken en het rijden in een koets, maar zelfs het veranderen van de kleeding verbiedt, is mij uit

¹⁾ Hiermee vervalt wat dr. Lotz afleidt uit het feit, dat noch de Grieken noch de Indiërs en Egyptenaren een zevendaagschen sabbath kenden; hij schreef toch in 1883: „Graeci vero mentem in tres partes dividebant: itemque Aegyptii. Indi autem in duas. Non est igitur ut credamus hebdomadem institutum esse a primis hominum parentibus acceptum, quum plurimis certe gentibus antiquitus fuerit ignota. Atque idem profecto de sabbato est dicendum”. Dr. G. Lotz, *Quaestiones de Historia sabbati*, p. 12. Veeleer pleit wat Prof. NoORDTJII in 1897 schreef voor het omgekeerde van wat in 1883 dr. Lotz beweerde.

²⁾ a. w. bl. 30; de spatieering is van mij.

geen enkele eeuw in de verdere geschiedenis bekend, en men mag gerust aannemen, dat, waar de zevendaagsche rustdag door den despoot van Babylon aldus werd waargenomen, die sabbathsviering in heel het volksleven tamelijk geworteld moet zijn geweest.

En wanneer wij uit de Schrift weten, dat God de Heere den sabbath reeds dadelijk bij de schepping heeft ingesteld als een ordinantie voor het gansche leven in den tijd, en we lezen dan Gen. 4:26: *Toen begon men den naam des Heeren aan te roepen*, wat ongetwijfeld op een publieken eeredienst betrekking moet hebben ¹⁾, dan rijst zelfs het vermoeden, of niet reeds toen ook een *bepaalde tijd* voor dien publieken eeredienst zal moeten zijn uitgekozen, en kan, in verband met de traditie van den sabbath, moeilijk anders worden aangenomen, of die bepaalde tijd is op den sabbath geweest.

Terwijl dan verder het uitkiezen van dien tijd voor den publieken eeredienst niet anders dan door het patriarchaal gezag, voor zoover het erkend werd, kon geschieden. Alzoo zou dan in die mededeeling van Gen. 4:26 tevens de aanwijzing gelegen zijn van de eerste verordening op den sabbath, zelfs reeds lang vóór van een Babylonisch rijk sprake is.

Zoo wordt dan steeds meer waarschijnlijk, dat de oudste Oostersche volken de traditie van den zevendaagschen rustdag nog eeuwen hebben behouden, en in sabbathswetten als die van het Babylonische rijk hebben belichaamd, doch dat eerst langzaam door de zonde deze traditie is verwrongen en veranderd, zoodat de volken buiten Israël ten slotte heel den zevendaagschen sabbath schier verloren, en er bij Grieken en Romeinen ternauwernood overblijfsels ²⁾ van worden gevonden.

¹⁾ Cf. dr. A. KUYPER, Artikelenreeks over *de Gemeene Gratie*, in *De Heraut*, 1896 Art. XXXVI—XXXVII.

²⁾ Dr. Lotz schrijft nochtans: Quo tempore Christus natus est vel paulo ante hebdomadam ratio apud Romanos in usum venit..... Sabini fortasse jam antea hebdomadibus usi sunt." l. c. p. 15.

§ 2. Sabbathswetten onder Israël.

Bij Israël vinden wij de herstelling van den zevendaagschen rustdag onder de volken, een herstelling der Goddelijke scheppingsordinantie, die door strenge sabbathswetten werd gesanctionneerd.

Toch gaat het niet aan, om zonder nadere aanduiding uit Israëls sabbathswetten nu ook voor Christelijke volken van alle latere eeuwen te concludeeren.

Israëls wetgeving toch in 't algemeen, en zoo ook de sabbathswetgeving, droeg een zeer bijzonder en geheel eenig karakter, gelijk de wetten van geen enkel volk der wereld.

„Drieërlei” — schrijft dr. KUYPER — „ligt in de Israelietische bedeeling.”

„Vooreerst wordt in Israel de gansche schat en de volle rijkdom van het genadeverbond ons zinbeeldig voor oogen gesteld. Het is aanschouwelijk onderwijs in de volle leer der genade. En niets, letterlijk niets, is er dan ook in den Christus en in zijn genade, dat in Israels volksbestaan niet was voorafgeschaduwd. Het Evangelie is èn in het Oude èn in het Nieuwe Testament. Alleen maar in Israels bedeeling wordt datzelfde Evangelie *afgebeeld*, dat in de bedeeling des Nieuwen Testaments *in werkelijkheid* voor ons treedt.

„Ten tweede, in Israels bedeeling was voor de Kerke Gods een hutte opgericht; zoodat de uitverkorenen Gods, die destijds leefden, er alles in bezaten, wat voor hun behoudenis noodig was. Ze *begrepen* wel niet alles, maar ze *zagen* alles. Geen wezenlijk bestanddeel van het heil ontbrak hun, en ze hebben evenals wij geleefd uit en door het geloof in den Middelaar.

„En ten derde, het inscheppen van Israel als nieuw volk in het lichaam der natiën had de strekking, om de nawerking van het verderf althans in één volk te temperen; aan dat éene volk de uitwendige openbaring van Gods wil te geven; en zoo althans bij één volk een nationale levensontwikkeling tevoorschijn te roepen, die straks een onderwijzing voor alle natiën zou worden.

„Deze drie gaan nu ook bij den Sabbath door.”¹⁾

¹⁾ *Tractaat van den Sabbath*, p. 33, 34.

I. Het afbeeldend karakter van den sabbath bij Israël.

De sabbath kwam blijkens Deut. 5:12 „niet alleen, omdat het een volk van menschen was, dat leven moest in de ordinantie, die krachtens de schepping voor alle menschenkind gold; maar ook bovendien, omdat het een *volk van verlost*en was, dat in deze Sabbaths-viering typisch de verlossing des Heeren had af te beelden.”¹⁾

Zou nu deze aanschouwelijke afbeelding door den sabbath in Israëls volksbestaan zijn doel bereiken, zoo kon het niet anders, of deze uiterlijke aanschouwelijke sabbathsviering moest door welomschreven en streng gehandhaafde wetten worden gesanctionneerd; iets wat juist dáárom bij de Christenvolken inzooverre moest vervallen, als het op dezen uiterlijken aanschouwelyken sabbath met zijn afbeeldend karakter was gegrond.

II. De afbeelding in den sabbath was den Israëlieten een prediking ter zaligheid, inzoover het hun leerde door genade en niet door eigengerechtigheid zalig te worden, bijaldien zij op den sabbath niet zelf mochten werken, maar hadden in te gaan in Gods werk. Alle eigengerechtigheid is van God vervloekt, en waar het niet zelf werken, maar het Gode laten werken werd afgebeeld in de sabbathsruste, wordt het alzoo begrijpelijk, hoe onder deze Israëlietische bedeeling met haar afbeeldend karakter op de sabbathschennis, op het werken op den sabbath, als zijnde beeld van 's menschen eigengerechtigheid, de doodstraf, het uitroeien uit zijn volk kon gesteld worden²⁾, wederom als afbeelding van den eeuwigen dood, die als straf op de zonde en de eigengerechtigheid was bedreigd.

III. En eindelijk was de sabbath onder Israël tevens „herstelling van den sabbath onder de volkeren”.

Telkens wordt naar Gen. 2:2 teruggewezen als naar de schepingsordinantie, die voor heel het menschelijk geslacht gold, en *als zoodanig* niet enkel voor Israël, maar voor alle volken beteekenis had.

En voorzooer nu deze beteekenis van den zevendaagschen rustdag ook in de wetten van Israël uitkomt en gehandhaafd

¹⁾ Dr. A. KUYPER, *Tractaat van den Sabbath*, p. 37; meer uitvoerig p. 34—39.

²⁾ Exod. 31:14. cf. Dr. KUYPER, a. w., p. 39—44.

wordt, hebben deze wetten ook nog voor ons beteekenis. Doch aangezien reeds door de *afbeeldende beteekenis* een zeer strenge wetgeving op den sabbath noodzakelijk werd, waardoor als vanzelf de sabbath als scheppingsordinantie genoegzaam werd gesanctionneerd, kunnen wij niet zeggen, dat in Israëls wetgeving *rechtstreeks* meer dan algemeene beginselen worden gevonden, niet zoozeer voor Zondagswetgeving in onzen zin, maar veeleer voor wat de zevendaagsche rustdag als scheppingsordinantie ook voor ons beteekent.

Het is toch alleen uit de beteekenis van den sabbath als scheppingsordinantie op te maken, welke wetten er zouden overblijven van Israëls wetgeving, indien alles, wat op het afbeeldende, het typische karakter in Israëls bedeeing betrekking heeft, er van werd uitgescheiden.

En dit te construeeren zou nog moeilijker zijn dan uit de beteekenis van den sabbath de beginselen eener wet voor eenig volk in onze dagen af te leiden, aangezien wij met den geheelen toestand van landen en volken en omstandigheden van dien tijd nooit zoozeer vertrouwd kunnen raken als met die van onzen leeftijd.

Want wel leert ons Israëls geschiedenis en volkstoestand, dat een strenge sabbathsviering zoowel maatschappelijk als godsdienstig voor een volk van het grootste gewicht is, maar daaruit valt nog niet af te leiden, dat, wat toen van Overheidswege (in casu van Godswege) geschiedde, ook thans door de landsoverheid op soortgelijke wijze zou behooren te geschieden, en dat wat toen om geheel andere redenen (het afbeeldende karakter van Israël) door strenge Overheidswetten was gesanctionneerd, ook nu nog tot de roeping der landsoverheid zoude kunnen behooren.

Conclusie.

Het blijkt alzoo, dat sporen van een sabbathswetgeving reeds bij de oude Oostersche volken voorkwamen en tot op onzen tijd zijn bewaard gebleven; dat zelfs uit Gen. 4:26 een vermoeden rijst, of niet wellicht reeds in de eeuwen vóór Noach zekere regel en zekere orde van het patriarchaal gezag tot viering van den sabbath is uitgegaan.

Voorts dat bij Israël zeer strenge wetten op de sabbathsviering bestonden, maar dat juist die groote gestrengheid en uiterlijke ceremonieele stiptheid niet zoozeer uit den sabbath als scheppingsordinantie, als wel uit den Israëlitischen sabbath als ceremonieele instelling moeten verklaard, terwijl uit Israëls bedeeling wèl het begrip van den sabbath ook als scheppingsordinantie, en wèl de heilzame werking eener strenge sabbathsviering, maar niet de formeele lijnen voor een Zondagswet in onzen zin van het woord kunnen worden gekend.

HOOFDSTUK II.

WETTEN EN VERORDENINGEN, DEN ZONDAG BETREFFENDE, ONDER HET ROMEINSCH E RIJK.

Voorzoover ik heb kunnen nagaan, zijn er van de Romeinsche keizers *twaaif* wetten, den Zondag betreffende, tot ons gekomen, terwijl een *vijftal* besluiten van algemeene concilies uit den keizer-tijd, betrekking hebbende op den Zondag, zijn bewaard gebleven.

De wetgeving op de Christelijke Zondagsviering neemt haar aanvang in de wetten van Constantijn den Groote in 321, terwijl de laatste wet van dien aard uit het Romeinsche rijk dateert van het jaar 469, dus slechts enkele jaren vóór den ondergang van de Romeinsche heerschappij.

In de Bijlage geef ik den tekst der wetten en besluiten als voor wetenschap en wetgeving van het meeste belang.

Ik deel dien tekst mede in de oorspronkelijke talen, en niet zooals dr. A. H. LEWIS, die in zijn *Critical History of Sunday Legislation*, New York 1888, uitsluitend Engelsche vertalingen geeft van elke wet, die hij citeert.

Want wel moet toegegeven, dat een werk, waarin alle aanhalingen vertaald zijn, aan populariteit wint, doch te gelijk gaat daarmee de objectiviteit eenigermate verloren, en wordt voor een subjectivisme, van alle vertaling onafscheidelijk, plaats gemaakt; iets wat, vooral waar het den woordelijken tekst van meestal korte wetsbepalingen betreft, beter is te vermijden.

Ook bij Dr. LEWIS, hoe eminent hij doorgaans moge vertalen, geeft de vertaling niet altijd den vollen zin van het oorspronkelijke

weer; een enkelen keer zelfs geheel iets anders. Zoo geeft hij b. v. op p. 39 een vertaling van een wet van de keizers Arcadius en Honorius in 396, die, zoo men op Dr. Lewis' vertaling afgaat, betrekking heeft op de viering van het Kerstfeest, terwijl zij toch, blijkens den oorspronkelijken tekst ¹⁾, eenvoudig betrekking heeft op de viering van 's Keizers verjaardag. Dr. Lewis vertaalt n.l. „*natalibus nostri numinis*” door „*on the birthday of our Lord*”, terwijl het niet anders beteekent dan „*op den geboortedag van den keizer*”, evenals in een wet, die in den Codex Theodosianus onmiddellijk volgt, gesproken wordt van „*Praetor divini numinis nostri, qui praebeat populo voluptates.*”

Zoo komt men, vertrouwende op den Engelschen tekst van Dr. Lewis, niet op de gedachte, dat de wet, door hem op p. 44 geciteerd als Codex Justin, lib. III tit. XII, lex 2, eigenlijk niet tot de Romeinsche wetgeving zou behooren. En toch leert ons dit de oorspronkelijke tekst. Want slaat men de oudere uitgaven van het Corpus Juris op, dan vindt men op de aangegeven plaats de wet; maar ziet men daarentegen, — en daartoe komt men toch het eerst — de nieuwste uitgave van Mommsen en Krueger in, dan zal men bedoelde wet tevergeefs zoeken, terwijl men in een aantekening bij de plaats, waar deze wet in de oudere edities voorkwam, het volgende vindt: „*edd. hoc loco inserunt epitomen tituli legis Romanae Visigothorum de feriis (2, 8) ab Aegidio editam (Lex Rom. ed. Haenel p. 44): in libris ea modo ad marginem huius tituli adscripta, modo hic modo illic in verborum ordinem recepta est a plerisque omittitur.*”

Overigens geeft Dr. Lewis van de meeste Romeinsche Zondagswetten een vertaling; slechts enkele, zooals de wet van 368, worden

¹⁾ De wet luidt aldus:

Imp. Arcadius et Honorius A. A. Pf. H.

Nuper quidem huiusmodi praecesserat sanctio principalis, ut theatralis per praetores facienda depensio in aquaeductus fabricam verteretur; nunc vero justa moderatione facias custodiri, ut praetores Romanus et Laureatus natalibus nostri numinis scenicas populo praebeant voluptates. Dat. IV Kal. Jan. Constantinopoli, Arcadio IV et Honorio III A. A. Coss. (a. 396.)

(Codex Theod. Lib. VI Tit. IV lex. 29).

bij hem niet vermeld; doch de wetenschappelijke beteekenis van zijn werk begint eerst, waar hij de geschiedenis der EngelschAmerikaansche wetgeving naspeurt, en waar hij alzoo de wetten zelf kan geven zonder ze de kunstbewerking der vertaling te laten ondergaan.

De meeste der hier volgende Romeinsche wetten vond ik in het zeldzame werkje van Dr. J. K. IRMISCHER. *Staats- und Kirchen-Verordnungen ueber die Christliche Sonntags-Feier*. Verlag von Carl Heyder. Erlangen I 1839 en II 1840 ¹⁾. Alleen de wetten van 392, van 399 en die van April 409 komen ook bij IRMISCHER niet voor, ofschoon ze ongetwijfeld tot de Zondagswetten moeten gerekend worden, en in den Codex Theodosianus (ed. Haenel) worden opgegeven.

Terwijl eindelijk de conciliebesluiten, wijl zij het grootste deel der Christenheid bonden, en gedurende deze periode, maar vooral later in de Middeleeuwen, soms bijna letterlijk in de wetten worden herhaald, m. i. niet onvermeld mochten blijven, vooral met het oog op de wetgevende en rechterlijke macht der kerk, zooals die zich reeds in deze periode te gelijk met de hiërarchische kerkregeering begon te ontwikkelen.

Wat nu den inhoud dezer wetten betreft, in verband met de geschiedenis, heeft het ingesteld onderzoek mij geleid tot de volgende beschouwingen.

¹⁾ Dit zeldzame werkje, waarvan het eerste deeltje in bijna 100 bldzn. klein octaaf een belangrijke verzameling van wetten en conciliebesluiten gedurende het Rom. rijk en de Middeleeuwen geeft, terwijl het tweede deeltje helaas alleen maar meer de Zondagswetten in Beieren sedert de Reformatie bevat, vond ik in geen enkele bibliotheek in Nederland. Bij Mr. J. A. N. PATIJN, *Zondagswetgeving* p. 11, las ik omtrent dit werkje o. a.: „Het is merkwaardig te zien, hoe men in achtereenvolgende eeuwen heeft ongesprongen met de verhouding van den Zondag tot den Oud-Testamentischen sabbath. De onzekerheid te dezen aanzien blijkt duidelijk in de verzameling *Staats- und Kirchenverordnungen ueber die Christliche Sonntagsfeier* van IRMISCHER." Toch leidde ook een bij Mr. PATIJN gevraagde informatie mij niet tot het gewenschte doel. Eindelijk kreeg ik een exemplaar in handen, dat zich op de Universiteitsbibliotheek te Erlangen bevond, terwijl ik later yan Prof. STIEDA van Rostock (thans reeds Leipzig) vernam, dat ook op de bibliotheek te Rostock een exemplaar van het werkje wordt gevonden.

I. Keizer Constantijn bedoelde met zijn Zondagswetten in 321 de bescherming van de Christelijke Zondagsviering.

Het is merkwaardig, dat juist over de eerste wetten, die gewoonlijk als Zondagswetten worden opgegeven, zoo groot verschil van opinie bestaat.

Meestal toch wordt zonder meer opgegeven, dat Constantijn in 321 de eerste Zondagswet gaf ¹⁾.

Zoo eenvoudig als SMIT, FOEKENS, PATIJN, BAYLEE e. a. meenen, is de kwestie evenwel volstrekt niet.

Er is toch groot verschil van gevoelen over de vraag, of keizer Constantijn met zijn wetten in 321 bedoelde de viering van den Christelijken Zondag te regelen, dan wel of hij hier, zonder ook maar in 't allerminst op bescherming van den Christelijken rustdag het oog te hebben, veeleer eenvoudig den heidenschen feestdag ter eere van den Zonnegod heeft willen regelen.

„The Emperor Constantine”, schrijft de Amerikaansche godgeleerde dr. LEWIS, „while still a heathen — if indeed he was ever otherwise — issued the first Sunday edict by virtue of his power as Pontifex Maximus in all matters of religion, especially in the appointment of sacred days. This law was pagan in every particular”. ²⁾

En op een andere plaats schrijft hij: „In this law he (n.l. Constantijn) only sought to give additional honor to the „venerable day” of his patron deity, the sun-god Apollo” ³⁾.

¹⁾ Aldus o. a. Mr. F. W. SMIT, *De wet van 1 Maart 1815*, p. 8. — Mr. F. FOEKENS, *De Zondag in het Ned. Privaatrecht*, p. 1. — Mr. J. A. N. PATIJN, *Zondagswetgeving*, p. 10. — JOHN T. BAYLEE B. A., *History of the Sabbath*, p. 119, alwaar de schrijver het jaartal 325 abusievelijk in plaats van 321 opgeeft. Over het al of niet Christen zijn van Constantijn schijnt ook voor TROPLONG, *De l'influence du Christianisme sur le droit civil des Romains*, p. 41—45, geen twijfel te zijn gerezen.

²⁾ A. H. LEWIS D. D., *A critical History of Sunday Legislation*, New-York 1888, Preface p. VI, behalve de schrijvers, door dr. LEWIS aangehaald. Aldus ook GODFREY HIGGINS in zijn *Horae Sabbaticae or an attempt to correct certain superstitious and vulgar errors respecting the Sabbath*, Lond. 1826, 2^e ed. 1833, 3^e ed. 1851, p. 95, aangehaald bij Cox, I p. 356. De strijd om het karakter van de wet van Constantijn is ook volstrekt niet nieuw. In 't laatst der vorige eeuw b.v. voerden Dr. E. EVANSON en Dr. PRIESTLY daarover polemiek. Cf. Cox, *Literature*, II p. 291 v.

³⁾ L. c. p. 32.

Wanneer dr. LEWIS evenwel op de laatst aangehaalde woorden laat volgen: „All this the most ardent friends of Sunday are compelled to admit”, dan vergist hij zich evenzeer als de schrijvers, voor wie er geen kwestie bestaat, of Constantijn heeft als Christenkeizer de eerste Zondagswet in den gewonen zin des woords gegeven.

Nog een derde gevoelen wordt voorgestaan, o. a. door dr. J. A. HESSEY ¹⁾, die zich nòch met de meening, als zou in Constantijns wet een gewone Christelijke Zondagswet zijn gegeven, nòch met de meening als zouden Constantijns wetten eenvoudig de vereering van Apollo bedoelen, kan vereenigen.

Dr. HESSEY schrijft o. a. het volgende:

„We are not, I think, bound to weigh too accurately the motives of Constantine. His position was no doubt a difficult one, both externally and internally. He had to deal with an empire in which there was a great mixture of religions, though reducible for practical purposes to two denominations, Paganism and Christianity. He was more than half convinced of the insufficiency of Paganism and nearly half convinced of the truth of Christianity. He dared not, however, offend the Pagans, much as he wished to encourage the Christians, to whom he had already granted toleration by the edict of Milan (a. D. 313). Was there any way in which he might advantage both, and yet confer a special though not obtrusive boon upon the latter? All his subjects, it is probable, felt the condition of the kalendar to be a crying and practical inconvenience like that of the old and new style in later times. And the division of his population into two classes was perpetuated by the existence of days for judicature, which one half of them, the heathen, considered to be Fasti, from the fact of their not being heathen festivals — the other half to be Nefasti, or days, to say the least, inconvenient for legal purposes, from the fact of their Christian festivals being held upon them, and requiring cessation from worldly matters for their due celebration. To meet

¹⁾ Dr. JAMES AUGUSTUS HESSEY, *Sunday, Its Origin, History and present Obligation*, Lond. 2^e ed. 1861; aangehaald met uitvoerige citaten bij ROBERT COX, *The Literature of the Sabbath Question*, Vol. I, p. 355 en vv.

this state of things, he selected for a day of rest for the whole empire a day already, as we believe, regarded by the Christians as a festival of Divine institution, calling it by its civil name as one which the Christians were well acquainted with and did not scruple to employ, but which could not offend the heathen as having nothing distinctively Christian in it.

„The Christians world accept it gladly. It was an evidence to them that the kingdoms of the world were becoming visibly, though the world knew it not, subservient to the Lord of the day. The pagans could not object to it. It produced uniformity in their festivals, and remedied various inconveniences which met them at every turn. As for the rural districts, where paganism especially prevailed, these had an exception made in their favour, which obviated every pretence of hardship. Both Christians and pagans — the former as far as they could, and, from their religious rites requiring their time; the latter altogether — had been accustomed to festival rests; Constantine made these rests to synchronize. His enactment, then, though a political and politic one, was not Sabbatarian or an advance towards Sabbatarianism; nor was it, on the other hand a formal permission of labour to Christians which was not enjoyed before. It was such an assistance as the civil power, supposing it to be Christian, was bound to render the ordinances which Christians consider sacred; the care that public proceedings should be administered in such a manner as not to necessitate either to submission to wrong on other days, or neglect of Divine offices on the Lord's day. It was, at the same time, all that the emperor could then do”¹⁾.

Het komt mij voor, dat deze opinie van dr. HESSEY in hoofdzaak juist is; alleen geeft ook hij evenals de meeste Engelsch-Amerikaansche schrijvers een nog te zwart gekleurde teekening van de Christelijke adspiraties van Keizer Constantijn.

Want wel gaat dr. HESSEY niet zoo ver als dr. LEWIS, maar toch schrijft ook hij over Constantijn als „nearly half convinced of the truth of Christianity”, en van het oordeel over Constantijn

¹⁾ Aangehaald bij ROBERT COX, *Litterature on the Sabbath Question* I p. 355—357.

als Christen hangt dan weer het oordeel af over de wetten van 321, waarin eenvoudig van „dies solis” wordt gesproken.

Nu kan over het innerlijk bestaan van Constantijn vanzelf geen enkel schrijver oordeelen dan op grond van uiterlijke daden en van getuigenissen, door tijdgenooten gegeven. Deze nu worden door de Engelsch-Amerikaansche schrijvers, inzonderheid door dr. LEWIS, uiterst eenzijdig weergegeven. In den breede betoogt hij, dat de vereering van den zonnegod sinds lang inheemsch was in het Romeinsche rijk; ¹⁾ dat ook Constantijn den zonnegod vereerde; ²⁾ hij geeft de wet van 321, waaruit blijkt, dat Constantijn ook toen nog waarde hechtte aan heidensche waarzeggerij; ³⁾ hij weet elke zwarte bladzijde in het leven van Constantijn met den vinger aan te wijzen.

Maar de andere zijde van Constantijns leven wordt zooveel mogelijk onder zorgvuldig stilzwijgen voorbijgegaan, en aan het zoo sterk mogelijk sprekend getuigenis van een tijdgenoot en vriend van Constantijn als Eusebius, wordt alle waarde ontczgd.

Daarom sta hier tegenover het stilzwijgen van dr. LEWIS en anderen en het getuigenis van eenige wetten, door Constantijn gegeven, en dat van een tijdgenoot als Eusebius, en de houding door Constantijns zonen in hunne wetten na zijn dood tegenover het Christendom aangenomen.

¹⁾ l. c. p. 19 en v.

²⁾ p. 27 en elders.

³⁾ Om zooveel mogelijk objectief te blijven laat ik hier de wet zelf volgen, waarvan bij LEWIS een vertaling voorkomt. Zij is te vinden Cod. Theod. Lib. XVI. Tit. X. lex. 1 als volgt:

Imp. Constantinus A. ad Maximum.

Si quid de palatio nostro aut ceteris operibus publicis degustatum fulgore esse constiterit, retento more veteris observantiae, quid portendat, ab haruspibus requiratur, et diligentissime scriptura collecta ad nostram scientiam referatur: ceteris etiam usurpandae huius consuetudinis licentia tribuenda, dummodo sacrificiis domesticis abstineant, quae specialiter prohibita sunt. § 1. Eam autem denuntiationem atque interpretationem, quae de tactu amphitheatri scripta est, de qua ad Heraclianum tribunum et magistrum officiorum scripseras, ad nos scias esse perlatum. Dat XVI Kal. Jan. Serdicae 320. Acc. VIII Id. Mart. Crispo II et Constantino II Caess. Coss. 321.

Zoolang deze objectieve gegevens spreken, beteekenen subjectieve gevoelens weinig.

Reeds in 313 gaf Constantijn het edict van Milaan, waarvan Uhlhorn zegt, dat het was „extraordinarily favorable to the Christians and took the first decisive steps toward raising Christianity to the position of a dominant religion.”³⁾

In 315 gaf hij de volgende wet om de Christenen uit de Joden te beschermen tegen de vervolging hunner stamverwanten.

Imp. Constantinus A. ad. Euagrium p. p.

Judaeis et majoribus eorum et patriarchis volumus intimari, quod, si quis post hanc legem aliquem, qui eorum feralem fugerit sectam et ad dei cultum respexerit, saxis aut alio furoris genere, quod nunc fieri cognorimus, ausus fuerit attemptare, mox flammis dedendus est, et cum omnibus suis participibus concremandus. D. XV k. Nov. Murgilo Constantino A. IV et Licinio IV Conss. a. 315.

(Codex Just. Lib. I Tit. IX lex 3.)

In het volgende jaar 316 gaf de Keizer een wet, waarbij aan de vrijlating van slaven in de kerken in tegenwoordigheid van de dienaren der kerk rechtsgeldigheid wordt verleend; de wet luidt als volgt:

Imp. Constantinus A. ad Protogenem episcopum.

Jam dudum placuit, ut in ecclesia catholica libertatem domini suis famulis praestare possint, si sub adspectu plebis adsistentibus Christianorum antistibus id faciant, ut propter facti memoriam vice actorum interponatur qualiscumque scriptura, in qua ipsi vice testium signent, unde a vobis quoque ipsis non immerito dandae et relinquendae sunt libertates, quo quis vestrum pacto voluerit, dummodo vestrae voluntatis evidens appareat testimonium. D. VI id. Jun. Sabino et Rufino coss. a. 316.

(Cod. Just. Lib. I, Tit. XIII Lex 1.)

³⁾ *Conflict between Haethenism and Christianity*, p. 427. Zelfs dr. LEWIS neemt de passage van UHLHORN over, niet zoozeer om het edict, maar omdat UHLHORN be- toogt, dat eerst in 313 verandering kwam in Constantijns leven. Vóór dien tijd vereerde hij den zonnegod, en daarom is het dr. LEWIS te doen; „but at the be- ginning of A. D. 313 he issued the edict of Milan”, aldus vervolgt UHLHORN, en op dat laatste worde hier gewezen.

In 321 gaf hij aan deze wet de volgende uitbreiding:

Idem A. Osio. Qui religiosa mente in ecclesiae gremio servulis suis meritam concesserint libertatem, eandem eodem jure donasse videantur, quo civitas Romana sollemnitatibus decursis dari consuerit, sed hoc dumtaxat his, qui sub aspectu antistitum dederint, placuit relaxari. Clericis autem amplius concedimus, non solum in conspectu ecclesiae ac religiosi populi plenum fructum libertatis concessisse dicantur, verum etiam cum postremo judicio dederint libertates seu quibuscumque verbis dari praeceperint, ita ut ex die publicatae voluntatis sine aliquo juris teste vel interprete competat directa libertas. D. XIII Kal. Mai. Crispo II et Constantino II Coss. a. 321.

(Cod. Just. Lib. I, Tit. XIII, Lex. 2).

Eveneens geeft Constantijn in 321 de volgende wet, waarbij de Christenen het recht verkrijgen om bij uitersten wil goederen aan de kerk te schenken:

Imp. Constantinus A. ad Populum.

Habeat unusquisque licentiam sanctissimo catholicae venerabilique concilio decedens bonorum quod optavit relinquere, non sint cassa judicia, nihil est quod magis hominibus debetur, quam ut supremae voluntatis, postquam jam aliud velle non possunt, liber sit stilus et licitum quod iterum non redit arbitrium. P. P. V. non. Jul. Romae. Crispo II et Constantino II, Coss. a. 321.

(Codex Justinianus Lib. I, Tit. II. De Sacrosanctis ecclesiis et de rebus et privilegiis eorum, lex 1.)

En reeds in 326 kiest de Keizer als wereldlijk hoofd van de Christelijke kerk op deze wijze partij tegen de ketters:

Imp. Constantinus A. ad Dracilianum.

Privilegia, quae contemplatione religionis indulta sunt, catholicae tantum legis observatoribus prodesse oportet, haereticos non solum his privilegiis alienos esse volumus, sed et diversis muneribus constringi et subijci.

P. P. k. Sept. Gerasti Constantino A. VII et Constantio Coss. a. 326.

(Cod. Just. Lib. I. Tit. V. De Haereticis et Manichaeis et Samaritis lex 1.)

Als de Keizer zulke der kerk gunstige wetten geeft, dan is er geen reden om te vermoeden, dat zijn sympathie voor de kerk niet oprecht was, en dat hij met de wetten van 321 niet wel degelijk de regeling van de Christelijke Zondagsviering zou hebben bedoeld.

Doch alles afdoende is hier m. i. het getuigenis van Eusebius.

Al moge waar zijn wat dr. SCHAFF in zijn *Church History* ¹⁾ schrijft, dat „he was far from being so pure and so venerable as Eusebius depicts him”, men kan allen lof, door Eusebius aan zijn keizerlijken vriend gegeven, desnoods weglaten, maar men moet besliste bewijzen en deugdelijke gegevens hebben om de bepaalde feiten, die Eusebius verhaalt, te ontkennen.

Eusebius toch deelt met woorden, voor geen tweeërlei uitlegging vatbaar, mee, dat Constantijn zelf aan zijn lijfwacht onderricht gaf in de Christelijke religie; dat het er den Keizer om te doen was langzamerhand al zijn onderdanen tot het Christendom over te halen; dat hij tot dat einde hun de viering van den Zondag oplegde; dat hij het leger dien dag leerde vieren, en aan de Christelijke soldaten gelegenheid schonk om des Zondags naar de kerk te gaan; dat hij in een tweede verordening aan de nog niet Christelijke soldaten beval des Zondags op een gegeven teeken een van buiten geleerd gebed gezamenlijk op te zeggen; dat zij niet op kracht van wapenen maar op God moesten vertrouwen, en bij de opzegging van het gebed de handen ten hemel moesten hebben en de harten tot God, die in den hemel woont; zelfs geeft Eusebius den tekst van het gebed, hetwelk de soldaten in het Latijn moesten opzeggen.

Letterlijk schrijft Eusebius, *vita Constantini Lib. IV cap. 19, 20 en 21*, het volgende:

Κεφ. ιή.

Καὶ ἡμέραν δι' εὐχῶν ἡγεῖσθαι κατὰλληλον, τὴν κυρίαν ἀληθῶς καὶ πρώτην ὄντως κυριακὴν τε καὶ σωτήριον, θιετύπον· διάπονοι δ' αὐτῷ καὶ ὑπηρέται θεῷ καθιερωμένοι, βίον τε σεμνότητι καὶ ἀρετῇ πάσῃ κόσμοι ἄνδρες, φύλακες τοῦ παντὸς οἴκου καθίστανται· δορυφόροι τε πιστοὶ

¹⁾ PH. SCHAFF, *Church History*, vol. III, p. 16, aangehaald bij LEWIS, p. 28.

σωματοφύλακες, τρόποις εὐνοίας (καὶ) πίστει καθωπλισμένοι, βασιλέα διδάσκαλον εὐσεβῶν ἐδιδάσκοντο τρόπων· τιμῶντες οὐχ ἦττον καὶ αὐτοὶ τὴν σωτήριον καὶ κυριακὴν ἡμέραν, εὐχὰς τε ἐν αὐτῇ συντελοῦντες τὰς βασιλεῖ φίλας. ταῦτόν δὲ πράττειν καὶ πάντας ἐνῆγεν ἀνθρώπους ὁ μακάριος, ὥσπερ εὐχὴν ταύτην πεποιημένος, ἡρέμα σύμπαντας ἀνθρώπους θεοσεβεῖς ἀπεργάσασθαι· διὸ τοῖς ὑπὸ τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν πολιτευομένοις ἅπασι σχολὴν ἄγειν ταῖς ἐπωνύμοις τοῦ σωτῆρος ἡμέραις ἐνουθέτει· ὁμοίως δὲ καὶ τὰς τοῦ σαββάτου τιμᾶν· μνήμης ἐνεκά μοι δοκεῖν τῶν ἐν ταύταις τῷ κοινῷ σωτῆρι πεποράχθαι μνημονευομένων· τὴν δὲ γε σωτήριον ἡμέραν, ἣν καὶ φωτὸς εἶναι καὶ ἡλίου ἐπώνυμον συμβαίνει, τὰ στρατιωτικὰ πάντα διὰ σπουδῆς τιμᾶν διδάσκων, τοῖς μὲν τῆς ἐνθέου μετέχουσιν πίστει, ἀκαλύτως τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ καρτερεῖν μετεδίδου σχολῆς, ἐφ' ᾧ τὰς εὐχὰς, μηδενὸς αὐτοῖς ἐμπεδὼν γιγνομένου, συντελεῖν.

Κεφ. ιθ'.

Τοῖς δὲ μήπω τοῦ θεοῦ λόγου μετασχούσιν, ἐν δευτέρῳ νόμῳ διεκελεύετο, τὰς κυριακὰς ἡμέρας ἐν προαστείοις ἐπὶ καθαροῦ προΐεναι πεδίου. κἀνταῦθα μεμελετημένην εὐχὴν ἐξ ἐνὸς συνθήματος ὁμοῦ τοὺς πάντας ἀναπέμπειν· θεῷ μὴτε γὰρ δόρασι χρῆσθαι, μὴτε παντευχίαις, μηδ' ἄλλῃ σωματίων τὰς ἑαυτῶν ἐξάπτειν ἐλπίδας· τὸν δ' ἐπὶ πάντων εἰδέναι θεόν, παντὸς ἀγαθοῦ δοτῆρα καὶ αὐτῆς νίκης· ᾧ καὶ τὰς ἐνθέσους προσήκειν ἀποδιδόναι εὐχὰς· ἄνω μὲν αἰροντας εἰς οὐρανὸν μετεώρους τὰς χεῖρας· ἀνωτάτω δ' ἐπὶ τὸν οὐράνιον βασιλέα τοὺς τῆς διανοίας παραπέμποντας ὀφθαλμούς· κἀκεῖνον ταῖς εὐχαῖς νίκης δοτῆρα καὶ σωτῆρα, φύλακα τε καὶ βοηθὸν ἐπιβοωμένους· καὶ τῆς εὐχῆς δὲ τοῖς στρατιωτικοῖς ἅπασι διδάσκαλος ἦν αὐτὸς, Ῥωμαῖα γλώττῃ τοὺς πάντας ὧδε λέγειν ἐγκειν-σάμενος.

Κεφ. κ'.

„Σὲ μόνον οἶδαμεν θεόν· σὲ βασιλέα γνωρίζομεν· σὲ βοηθὸν ἀνακαλούμεθα· παρὰ σοῦ τὰς νίκας ἡράμεθα· διὰ σοῦ κρείττους τῶν ἐχθρῶν κατέστημεν· σοὶ τὴν τῶν ὑπαρξάντων ἀγαθῶν χάριν γνωρίζομεν· σὲ καὶ τῶν μελλόντων ἐλπίζομεν· σοῦ πάντες ἐκέται γινόμεθα· τὸν ἡμέτερον βασιλέα Κωνσταντῖνον, παῖδάς τε αὐτοῦ· θεοφιεῖς, ἐπὶ μήμιστον ἡμῖν βίου, σῶον καὶ νικητὴν φυλάττεσθαι ποτνιαόμεθα“. τοιαῦτα κατὰ τὴν τοῦ φωτὸς ἡμέραν ἐνομοθέτει πράττειν τὰ στρατιωτικὰ τάγματα, καὶ τοιαύτας ἐδίδασκεν ἐν ταῖς πρὸς θεὸν εὐχαῖς ἀφίεναι φωνάς.

Tot gemak van den lezer geef ik ook den Latijnschen tekst, die aldus luidt:

Cap. XVIII.

Diem vero precationibus congruum haberi constituit, eum qui primus est et caput ceterorum, et qui revera dominicus est ac salutaris. Praeterea diaconos et Deo consecratos ministros, qui vitae gravitate et reliquis virtutibus ornati essent, totius domus custodes ordinavit. Denique protectores et stipatores fidi, benevolentiae et fidei armis instructi, Imperatorem ipsum pietatis magistrum habebant; et salutarem ac Dominicum diem perinde honorabant; eoque die precationes Imperatori gratas ad Deum fundebant. Reliquos etiam mortales ad diem faciendum incitavit princeps beatissimus; utpote qui id maxime in votis haberet, ut universos homines paulatim Dei cultores efficeret. Atque ob hanc causam cunctis sub Imperio Romano degentibus praecepit, ut Dominico die feriarentur; utque diem, qui est pridie Sabbati, similiter honorarent: in memoriam, ut videtur, earum rerum, quae a communi omnium Servatore illis diebus gestae esse perhibentur. Porro cum exercitum omnem ad salutaris diei, qui lucis ac Solis appellatur nomine, religiosum cultum institueret; iis quidem, qui fidem divinitus inspiratam amplexi erant, exercendi se ex more institutoque Ecclesiae Dei tempus atque otium indulisit, quo absque ullo impedimento orationibus vacarent.

Caput XIX.

Reliquis vero, qui divinae fidei doctrinam nondum susceperant, altera lege praecepit, ut Dominicis diebus in campum purum procederent, et precationem, quam antea didicissent, simul omnes signo dato ad Deum funderent. Neque enim hastis et armatura, nec corporis viribus confidere eos oportere: sed summum omnium Deum, auctorem bonorum omnium ipsiusque adeo victoriae agnoscendum esse; eique solemnes preces persolvi debere, manibus quidem in coelum sublatis; mentis autem oculis altius ad ipsum usque coeli regem erectis. Hunc victoriae auctorem, hunc servatorem custodemque et adiutorem invocare in precationibus eos debere. Ipse porro precationis formam cunctis militibus

tradidit, jubens, ut latino sermone omnes pronuntiarent ad hunc modum:

Cap. XX.

„Te solum agnoscimus Deum; te regem profitemur; te adiutorem invocamus. Tui muneris est, quod victorias rettulimus, quod hostes superavimus. Tibi ob praeterita jam bona gratias agimus; et futura a te speramus. Tibi omnes supplicamus, utque Imperatorem nostrum Constantinum, una cum piissimis ejus liberis incolumem et victorem diutissime nobis serves, rogamus.” Haec die Solis a militaribus numeris fieri, et haec verba inter precandum ab iis proferri praecepit.

(Eusebii Pamphili de vita Constantini M. libri IV Ed.
Ern. Zimmermann. Francof e. M. 1822. Pars post.
p. 996—999.)

Zoolang men nu de feiten, door EUSEBIUS meegedeeld, niet kan weerleggen noch op goede gronden aantoonen, dat hij met opzet bepaalde feiten heeft verzonnen, om ze voor de geheele Christelijke Kerk als waarheid te verspreiden, heeft men geen recht om in zijn oordeel over Constantijn zóó ongunstig te zijn, als vele Engelsch-Amerikaansche schrijvers, en inzonderheid Dr. LEWIS, zich uitlaten.

Indien Constantijn, in plaats van een Christelijke Zondagsviering te wenschen, een heidensch aanbidder was gebleven van den zonnegod, het zóó sterk sprekend verhaal van EUSEBIUS ware ongetwijfeld weldra tegengesproken. Maar het is immers ondenkbaar, dat EUSEBIUS zooveel feiten, en dat zoo in bijzonderheden, eenvoudig zou hebben uit de lucht gegrepen, terwijl het geheele leger en de geheele hofhouding levende getuigen waren, tegenover wie EUSEBIUS had vol te houden wat hij schreef.

Ten slotte getuigt nog de houding, door de zonen van Constantijn tegenover het Christendom aangenomen, voor de opvoeding, die zij van hun vader moeten hebben ontvangen.

Alle drie, Constantinus II 337—340, Constantius 337—361, en Constans 337—350, waren de ijverigste voorstanders van den Christelijken godsdienst.

Niet alleen de historieschrijvers ¹⁾, ook hunne wetten toonen dit aan.

Zij zijn er van doordrongen, dat alle superstitie moet wijken, en alle heidensche offerande onzinnig is; getuigen slechts de hier volgende twee wetten:

Imp. Constantius A. ad Madalianum Agentem vicem Pf. P.

Cesset superstitio, sacrificiorum aboleatur insania. Nam quicumque contra legem divi principis parentis nostri et hanc nostrae mansuetudinis jussionem ausus fuerit sacrificia celebrare, competens in eum vin dicta et praesens sententia exseratur. 341.

Imp. Constantius et Constans A. A. ad Catulinum Pf. U.

Quamquam omnis superstitio penitus eruenda sit, tamen volumus, ut aedes templorum qua extra muros sunt positae, intactae incorruptaeque consistent. Nam cum ex nonnullis vel ludorum vel circensium vel agonum origo fuerit exorta, non convenit ea convelli, ex quibus populo Romano praebeatur priscarum solemnitas voluptatum. Dat. Kal. Nov. Constantio IV et Constante III A. A. Coss 346.

(Cod. Theod. Lib. XVI. Tit. X. De Paganis sacrificiis et Templis Lex. 2 en 3).

Evenmin als het meedeelen van zoovele feiten door Eusebius, is de houding, door Constantijns zonen tegenover het Christendom aangenomen, te verklaren, wanneer men zou moeten aannemen, dat nog in 321 Constantijn een heidensch aanbiddor van de zon was, en zijn wetten de vereering van den zonnegod zouden hebben bedoeld.

Veilig mag men het er dan ook m. i. voor houden, dat Constantijn met zijn wetten in 321 wel degelijk de viering van den Christelijken Zondag heeft bedoeld ²⁾, maar dat hij, om zijn heidenschen onderdanen niet noodeloos aanstoot te geven, de termen der wet zoo algemeen mogelijk heeft genomen.

¹⁾ „Alle drei suchten das Heidenthum mit Gewalt zu unterdrücken“, schrijft Dr. J. H. KURTZ, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, I. p. 184.

²⁾ Ten onrechte beweert derhalve Dr. LEWIS: „that civil legislation concerning Sunday and its associate festivals was purely pagan as to its origin“. *Critical history etc.*, p. 48.

II. *De beide Zondagswetten van Keizer Constantijn vertoonen geen caesaropapistisch karakter.*

Dat Constantijn zich zelf als Pontifex maximus bleef beschouwen, en in caesaropapistischen zin als wereldlijk hoofd der Christelijke Kerk optrad, is aan geen redelijken twijfel onderhevig.

Maar opmerking verdient het, dat het caesaropapistisch karakter van zijn optreden *niet* uitkomt in zijn Zondagswetten van Maart en Juni 321.

De wet van Maart 321 verbiedt allen arbeid van de rechterlijke macht, en in 't algemeen van alle volk in de steden en van alle handwerk, terwijl alleen de veldarbeid wordt toegelaten, omdat anders soms de gunstige gelegenheid, die op den Zondag wordt geboden tot zaaien en planten, zou verloren gaan.

De wet van Juni 321 geeft het recht om op Zondag aan slaven hun vrijheid geheel of gedeeltelijk te schenken.

Onafhankelijk van zijn verhouding tot de Kerk, kan de Keizer zeer wel deze wetten tot heil van zijn volk noodig hebben geoordeeld, niet enkel tot vaste regeling van den kalender, maar inzonderheid om het maatschappelijk belang voor heel de samenleving, dat de ordening van een wekelijkschen rustdag vertegenwoordigt.

En dat de Keizer in zijn tweede wet recht gaf tot het vrijlaten van slaven, toont den gezonden zin en den milden geest, die, wars van alle Farizeeuwsch purisme, de oefening van barmhartigheid en naastenliefde, als inzonderheid voor den dag der ruste zegenend, toeliet en de juiste veronderstelling inhoudt, dat „rusten” niet beteekent „nietsdoen”, maar „onthouding van den dagelijkschen slaafschen arbeid.”

III. *In het sanctionneeren van kerkelijke feestdagen door de latere keizers komt het caesaropapisme meer bijzonder aan het licht.*

Niet enkel in de Zondagswetten van 389 en 425, maar ook in afzonderlijke wetten hebben de Romeinsche keizers kerkelijke feestdagen geregeld.

Dit bewijzen de twee hier volgende wetten uit de jaren 392 en 400:

Wet van Valentinianus, Theodosius en Arcadius in 392.

Impp. Valentinianus, Theodosius et Arcadius A. A. A. Tatiano Pf. P.
Actus omnes publici seu privati diebus quindecim Paschalibus sequentur. Dat. VI Kal. Jun. Constantinopoli. Arcadio A. II et Rufino Coss.
(Codex Theod. Lib. II Tit. VIII lex. 21)

Wet van Arcadius en Honorius in 400.

Impp. Arcadius et Honorius A. A. Hadriano Pf. P.
Religionis intuitu cavemus atque decernimus, ut septem diebus quadragesimae, septem paschalibus, quorum observationibus et jejuniis peccata purgantur, natalis etiam die et Epiphaniae, spectacula non edantur. Dat. prid. Non. Febr. Ravennae, Stilicone et Aureliano Coss.
(Codex Theod. Lib. II Tit. VIII lex 24).

Deze wetten toonen alzoo metterdaad, dat de Christenkeizers zuiver kerkelijke feestdagen sanctionneerden, en als Overheid den godsdienst van een bepaalde kerk tot staatsgodsdienst hebben gestempeld.

IV. *Er is geen reden om de uitdrukking „dies solis” in de wetten van Constantijn en de latere keizers te vertalen door „dag van de zon” in plaats van door „Zondag”.*

Om zooveel mogelijk de Zondagswetten van Constantijn en de hem opvolgende keizers tot heidensche wetten ter eere van de zon te stempelen, vertaalt Dr. LEWIS „dies solis” door „day of the sun”. Dit nu heeft geen zin, wijl ook nadat de heidensche feestdagen uitdrukkelijk bij de wet waren afgeschaft, en sinds lang de keizers tegen allen heidenschen godsdienst openlijk opgetreden waren, de uitdrukking „dies solis” nog als de gewone benaming voor Zondag in de wetten voorkomt, soms zelfs met de bijvoeging, zooals in de wet van Dec. 368, solis die, *quem Dominicum rite dixere majores*.

Reeds de zonen van Constantijn kozen beslist en openlijk tegen alle heidensche afgoderij partij, en steeds blijft de uitdrukking „dies solis” in de wetten behouden.

Doch in het jaar 345 vinden wij een wet, *herhalende* de opheffing van heidensche feestdagen als volgt:

Wet van Arcadius en Honorius in 395.

Impp. Arcadius et Honorius A. A. Heracliano Correctori Paphlagoniae. Solemnnes paganorum superstitionis dies inter feriatos non haberi olim lege reminiscimur imperasse. Dat. V. Non. Jul. Constantinopoli, Olybrio et Probino Coss.

(Codex Theod. Lib. II, Tit. VIII lex 22.)

En toch blijft ongestoord de uitdrukking *dies solis* ook in de wet van April 404 aldus: „Dominica die, *quam vulgo solis appellant*” behouden.

Juist in deze eigenaardige bijvoeging komt het uit, dat men „*dies solis*” schreef, wijl aldus de Zondag gewoonlijk genoemd wordt, evenals in alle latere eeuwen deze naam behouden bleef.

V. De Romeinsche Zondagswetten verbieden in hoofdzaak twee dingen 1°. allen arbeid, inzonderheid dien der rechterlijke macht, en 2°. publieke vermakelijkheden.

Reeds in de eerste wet van Constantijn wordt alle arbeid in 't algemeen verboden: „Omnes iudices, urbanaeque plebes, et cunctarum artium officia venerabili die solis quiescant”.

Als uitzonderingen op dezen algemeenen regel laat Constantijn tweeërlei toe: 1°. den veldarbeid, om de gelegenheid door het goede weer op Zondag soms geboden, terwijl die anders zou kunnen voorbijgaan, en 2°. de vrijlating van slaven als werk van liefde en barmhartigheid.

In de interpretatio van de wet van Dec. 386 wordt het algemeen verbod van arbeid nogmaals herhaald: „Die solis omnium hominum actio conquiescat” etc.

Tot de betooning van barmhartigheid en liefde op den rustdag kan feitelijk de geheele wet van Febr. 409 gerekend worden, waarin geboden wordt, dat de gevangenen des Zondags onder goede bewaking uit de kerkers te voorschijn zullen worden gebracht; dat naar hun verzorging geïnformeerd, hun het noodige verschaft, en hun gelegenheid zal gegeven worden om zich te baden.

Het verbod van publieke vermakelijkheden op Zondag komt uitdrukkelijk voor in de wet van Juni 386. „Nullus solis die populo spectaculum praebeat”, en wordt in de wet van 392 herhaald:

„Festis solis diebus Circensium sunt inhibenda certamina”, opdat niemand daardoor van de Christelijke godsdienstoefening worde afgetrokken: „quo Christianae legis veneranda mysteria nullus spectaculorum concursus avertat.”

Ook het Concilium Africanum in 394 oordeelde, dat op Zondagen en kerkelijke feestdagen geen publieke vermakelijkheden mochten toegelaten worden: „Περὶ θεωριῶν, ἵνα ἐν τῇ κυριακῇ καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς τῶν ἁγίων ἑορταῖς μηδαμῶς ἐπιτελεῶνται.”

Het verbod wordt nogmaals herhaald in de wet van 399: „Die dominico, . . . nec ludi theatrales, nec equorum certamina, nec quicquam, quod ad molliendos animos repertum est, spectaculorum in civitate aliqua celebretur.”

Eveneens in de wet van April 409, naar het heet: „Dominica die, quam vulgo solis appellant, nullas edi penitus patimur voluptates” etc.

Ook in de wet van 425 wordt op Zon- en feestdagen „Omnis Theatrorum atque Circensium voluptas” verboden.

En eindelijk nogmaals in de wet van 469: „Dies festos . . . nullis volumus voluptatibus occupari” etc. „Nec tamen haec religiosi diei otia relaxantes obscoenis quemquam patimur voluptatibus detineri.”

VI. *Van de bestemming, aan den Zondag te geven, melden de Romeinsche wetten weinig, doch zoover ze zich uitspreken, wijden zij den Zondag aan den Godsdienst.*

Nadat reeds in de wetten van 386 en 392 van de „divina veneratio” en van de „veneranda mysteria Christianae legis” is gesproken, wordt in de wet van 425 met zoovele woorden gezegd, dat alle aandacht der Christenen behoort gericht te zijn op den dienst des Heeren: „totae Christianorum ac fidelium mentes Dei cultibus occupantur”, en de wet van 469 spreekt van de feestdagen „aan de allerhoogste Majesteit gewijd”: „Dies festos majestati altissimae dedicatos.”

VII. *Van de straffen op de overtredingen dezer wetten wordt slechts bij uitzondering melding gemaakt.*

Eerst in de wet van Dec. 386 wordt uitdrukkelijk het arbeiden op Zondag verboden met de bepaling, dat de overtreder als „sacri-

legus" zal gestraft worden: „Et non modo notabilis, verum etiam sacrilegus judicetur, qui a sanctae religionis instituto rituve deflexerit" en in de interpretatie nogmaals: „Quod qui non observaverit, reus sacrilegii teneatur."

In de wet van Febr. 409 wordt van de rechters, die belast zijn met den dienst der barmhartigheid over gevangenen op Zondag, gezegd, dat zij, indien ze dezen plicht niet behoorlijk nakomen, zullen gestraft worden met de straf, die de wet oplegt: „Si qui Iudices hoc implere neglexerint, poenam quam lex ipsa constituit, cogantur implere."

Terwijl eindelijk de wet van 469 meer bepaald de straf omschrijft, voor wie deelneemt aan de verboden publieke vermaken, of als dienaar van eenig rechterlijk ambtenaar onder voorwendsel van publieke of private bezigheid zou meenen deze wet te mogen overtreden. De straf, die hierbij bepaald wordt, is niet minder dan het verlies van zijn ambtsbetrekking en de verbeurdverklaring zijner goederen: „A missionem militiae, proscriptionem patrimonii sustinebit, si quis umquam hoc die festo spectaculis interesse vel cuiuscumque iudicis apparitor praetextu negotii publici seu privati haec quae hac lege statuta sunt crediderit temeranda."

Conclusie.

In het kort het bovenstaande resumeerende, komen wij tot deze slotsom:

I. Keizer Constantijn bedoelde met zijn Zondagswetten in 321 de bescherming van de Christelijke Zondagsviering.

II. De beide Zondagswetten van Keizer Constantijn vertoonen geen Caesaropapistisch karakter.

III. In het sanctionneeren van kerkelijke feestdagen door de latere keizers komt het Caesaropapisme meer bijzonder aan het licht.

IV. Er is geen reden om de uitdrukking „dies solis" in de wetten van Constantijn en de latere keizers, te vertalen door „dag van de zon" in plaats van door „Zondag".

V. De Romeinsche wetten verbieden in hoofdzaak twee dingen:

1°. allen arbeid, inzonderheid dien der rechterlijke macht, en
2°. publieke vermakelijkheden.

VI. Van de bestemming, aan den Zondag te geven, spreken de Romeinsche wetten weinig, doch zoover ze zich uitspreken, wijden zij den Zondag aan den Godsdienst.

VII. Van de straffen, op de overtreding dezer wetten gesteld, wordt slechts bij uitzondering melding gemaakt.

BIJLAGE.

De tekst der wetten en besluiten.

I. *Wet van Keizer Constantijn den Groote van Maart 321.*

Imperator Constantinus Aug. Helpidio.

Omnes judices, urbanaeque plebes, et cunctarum artium officia venerabili die Solis quiescant. Ruri tamen positi, agrorum culturae libere licenterque inserviant, quoniam frequenter evenit, ut non aptius alio die frumenta sulcis, aut vineae scrobibus mandentur: ne occasione momenti pereat commoditas coelesti provisione concessa. Datum Nonis Mart. Crispo II et Constantino II Cons. (A. Chr. 321).

(Cod. Just. Lib. III, Tit. XII de Feriis. Lex 3. — Caesar Baronius. Annales ecclesiastici. T. III, p. 232. — J. K. Irmischer, Staats- und Kirchenverordnungen ueber die Christliche Sonntagsfeier I, p. 1.)

II. *Wet van Constantijn den Groote van Juni 321.*

Dominico die emancipare et manumittere licere.

Imp. Constantinus Aug. Helpidio.

Sicut indignissimum videbatur, diem Solis, venerationis suae celebrem, altercantibus jurgiis et noxiis partium contentionibus occupari, ita gratum ac jocundum est, eo die, quae sunt maxime votiva compleri. Atque ideo emancipandi et manumittendi die festo cuncti licentiam habeant, et super his rebus actus non prohibeantur. P. P. (I) V Non. Junii. Caralis, Crispo II et Constantino II. Coss. (A. Chr. 321).

Interpretatio. Quamvis sancta die Dominica omnes lites ac repetitiones quiescere jusserimus, emancipare tamen ac manumittere minime prohibemus, et de his rebus gesta confici pari ordinatione permittimus.

(Cod. Theod. Lib. II, Tit. VIII de Feriis. Lex. 1. — Baronius, Annal. T. III, p. 232. Irmischer, p. 2.)

III. *Concilium Gangrense omstreeks 324.*

Καν. ιη.

Εἴ τις διὰ νομιζομένην ἄσκησιν ἐν τῇ κυριακῇ νηστεύοι, ἀνάθεμα ἔστω.

Canon XVIII.

Si quis propter eam, quae existimatur, exercitationem in dominico jejunet, sit anathema.

(Mansi II p. 1103. 4 geciteerd bij Irmischer.)

IV. *Concilium Nicaenum in 325.*

Καν. κ'.

Ἐπειδὴ τινὲς εἰσιν ἐν τῇ κυριακῇ γόνυ κλίνοντες, καὶ ἐν ταῖς τῆς πεντεκοστῆς ἡμέραις ὑπὲρ τοῦ πάντα ἐν πάσῃ παροικίᾳ φυλάττεσθαι, ἔστω τὰς ἑδοξε τῇ ἁγίᾳ συνόδῳ τὰς ἐυχὰς ἀποδιδόναι τῷ Θεῷ.

Canon XX.

Quoniam sunt quidam, qui in die dominico genu flectant, et ipsis diebus pentecostes, ut omnia similiter in omni parochia servantur, visum est sanctae synodo, ut stantes Deo orationes effundant.

(Mansi II p. 677 geciteerd bij Irm. p. 44.)

V. *Concilium Laodicense vermoedelijk in 357, 364 of 367.*

Καν. κθ'.

Ὅτι οὐ δεῖ χριστιανοὺς ἰουδαΐζειν, καὶ ἐν τῷ σαββάτῳ σχολάζειν, ἀλλὰ ἐργάζεσθαι αὐτοὺς ἐν τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ· τῇ δὲ κυριακῇ προτιμῶντας, εἴγε δύναιντο. σχολάζειν ὡς χριστιανοί. Εἰ δὲ εὐρεθεῖεν ἰουδαῖσται ἔστωσαν ἀνάθεμα παρὰ Χριστοῦ.

Canon XXIX.

Gentiano Herveto interprete.

Quod non oportet Christianos judaizare, et in Sabbato otiari, sed ipsos eo die operari diem autem dominicum praeferentes otiari, si modo possint, ut Christianos. Quod si inventi fuerint judaizantes, sint anathema apud Christum.

(Irmischer p. 45 geciteerd uit Mansi.)

VI. *De wet van Valentinianus en Valens in 368.*

Imp. Valentinianus et Valens. A. A. ad Florianum Consularem Venetiae.

Die Solis (qui dudum faustus habetur,) neminem Christianum ab

Exactoribus volumus conveniri; contra eos, qui id facere ausi sint, hoc nostri statuti interdicto periculum sancientes. Dat XI Kal. Maii, Triveris, Valentiniano et Valente A. A. Coss. (A. Chr. 368.)

(Cod. Theod. Lib. VIII. Tit. VIII de exsecutoribus et exactionibus Lex. 1 en herhaald Lib. XI. Tit VII de exactionibus. — Irmischer p. 2.)

VII. *Concilium Caesarangustanum (te Saragossa) in 380.*

Canon II.

Ne quis jejUNET in dominica, causa timoris aut persuasionis aut superstitionis: ut nec quadragesimarum diebus ab ecclesiis desint, nec habitent latibula cubiculorum ac montium, qui in his suspicionibus perseverant, sed exemplum et praeceptum custodiant sacerdotum, et ad alienas villas agendorum conventuum causa non conveniant. Ab universis episcopis dictum est: Anathema sit, qui hoc commiserit.

(Conciliorum Galliae collectio (a. C. 177—1563) op. et stud. Monachor. congregat. Seti. Mauri. Paris 1789. Vol I p. 258 bij Irm.)

VIII. *Wet van Gratianus, Valentinianus en Theodosius van Juni 386.*

Impp. Gratianus, Valentinianus et Theod. A. A. A. Rufino P. F. P.

Nullus omnino Judicum, aut Theatralibus Ludis, aut Circensium certaminibus, aut Ferarum cursibus vacet, nisi illis tantum diebus, quibus vel in lucum editi, vel Imperii sumus sceptrata sortiti: hisque ut ante meridiem tantum sollemnitati pareant, post epulas vero ad spectaculum redire desistant. (In quo tamen omnes sive iudices, sive privati, nihil penitus auri praemio dandum esse cognoscent: quod solis licet Consulibus, quibus erogandi moderationem vitae meritis permissimus.) Illud etiam praemonemus, ne quis in Legem nostram, quam dudum tulimus, committat: Nullus Solis die populo spectaculum praebeat, nec divinam venerationem confecta sollemnitate confundat. Dat. XIII Kalend. Jun. Heracliae, Honor. N. B. P. et Erod. V. C. Coss. (A. Chr. 386.)

(Cod. Theod. Lib. XV Tit. V de spectaculis. Lex. 2. — Irmischer p. 4.)

IX. *Wet van Gratianus, Valentinianus en Theodosius van Dec. 386.*

Impp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius. A. A. A. ad Principem P. F. P.

Solis die, quem Dominicum rite dixere majores, omnium omnino litium, negotiorum, conventionum quiescat intentio: Debitum publicum privatumque nullus efflagitet: Ne apud ipsos quidem Arbitros (vel in Judiciis flagitatos, vel sponte delectos) ulla sit agnitio jurgiorum. Et

non modo notabilis, verum etiam sacrilegus judicetur, qui a sanctae religionis instituto rituve deflexerit. P. P. III. Non. Novemb. Aquil. Acc. VIII. Kal. Decemb. Rom. Honorio Nobilissimo Puero et Evodio V. C. cons. (A. Chr. 386).

Interpretatio. Die solis (qui Dominicus merito dicitur) omnium hominum actio conquiescat, ut nec publicum, nec privatum debitum requiratur, nulla judicia neque publica neque privata fiant. Quod qui non observaverit, reus sacrilegii teneatur.

(Cod. Theod. Lib. VIII, Tit. VIII, de exsecutoribus et exactionibus. Lex 3, en herhaald Lib. IX, Tit. VII, de exactionibus. Lex 13).

X. Wet van Valentinianus, Theodosius en Arcadius in 389.

Forensium feriarum numerus Romae, ex Theodosii M. et Valentiniani Jum. Constitutione, eorumque tempore.

Imp. Valentinianus, Theodosius et Arcadius. A. A. A. Albino P. F. P.

Omnes dies jubemus esse Juridicos. Illos tantum manere feriarum dies, fas erit, quos, geminis mensibus, ad requiem laboris indulgentior annus accepit, aestivis fervoribus mitigandis, et autumnis foetibus decerpdis. Kalendarum quoque Januariarum consuetos dies otio sancimus. His adjicimus Natalitios dies Urbium Maximarum (Romae atque Constantinopolis), quibus debent jura deferre, quia et ab ipsis quoque nota sunt. Sanctae quoque Paschae dies, qui septeno vel praecedunt numero, vel sequuntur, in eadem observatione numeramus. Nec non et dies Solis, qui repetito in se calculo revolvuntur. Parem necesse est haberi reverentiam nostris etiam diebus, qui vel lucis auspicia, vel ortus Imperii protulerunt. Dat. VII Id. Aug. Romae, Timasio et Promoto Coss. (A. Chr. 389).

Interpretatio. Causas per anni spatium omnibus diebus secundum leges audiri praecepimus. Et licet lex quatuor menses ad fructus colligendos indulserit, sed ita pro provinciarum qualitate, et praesentia Dominorum, credidimus faciendum, ut a die VIII Kalendarum Juliarum usque in Kalendas Augusti messivae feriae concedantur et de Kalendis Augusti usque in X Kalend. Septembris agendarum causarum licentia tribuatur. A X autem Kalend. Septemb. usque in Idus Octobr. vindemiales feriae concedantur. Dies etiam Dominicorum, qui feriatum sunt, ab audiendis negotiis, vel exigendis debitis sequestramus.

Sanctos etiam Paschae dies, id est septem qui antecedunt, et septem, qui sequuntur. Nec non et dies Natalis Domini nostri, vel Epiphaniae,

sine forensi strepitu volumus celebrari. Natalem etiam Principis, vel initium Regni pari reverentia convenit observari.

(Cod. Theod. Lib. II Tit. VIII de Feriis. Lex. 2. — Irmischer p. 3. In den Codex Justinianus wordt deze wet ook herhaald doch eenigszins gewijzigd; in plaats van „*Nec non et dies Solis*” staat daar: „*In eadem observatione numeramus et dies solis quos dominicos rite dixere majores*” ed Krueger p. 127).

XI. *Wet van Valentinianus, Theodosius en Arcadius in 392.*

Impp. Valentinianus, Theodosius et Arcadius A. A. A. Proculo Pf. U.

Festis solis diebus Circensium sunt inhibenda certamina, quo Christianae legis veneranda mysteria nullus spectaculorum concursus avertat, praeter clementiae nostrae natalitios dies. Dat. XV Kal. Mai. Constanti-nopoli, Arcadio A. II. et Rufino Coss.

(Codex Theodosianus. Lib. II. Tit. VIII lex. 20.)

XII. *Concilium Africanum omstreeks 394 (in Cod. Canonum ecclesiae Africanae).*

Καν. ξά.

Περὶ θεωριῶν, ἵνα ἐν τῇ κυριακῇ καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς τῶν ἁγίων ἑορταῖς μηδαμῶς ἐπιτελεῶνται.

Καὶ κεῖνο ἔτι μὴν δεῖ αἰτῆσαι, ἵνα τὰ θεῶρια τῶν θεατρικῶν παιγνίων ἐν τῇ κυριακῇ καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς φαιδραῖς τῆς τῶν χριστιανῶν πίστεως κωλύονται μάλιστα, ὅτι ἐν τῇ ὁρδοῳ τοῦ ἁγίου πάσχα οἱ ὄχλοι μᾶλλον εἰς τὸ ἐκποδρόμιον ἢ περ εἰς τὴν ἐκκλησίαν συνέρχονται ὀφείλειν μετενεχθῆναι τὰς ὥρας αὐτῶν ἡμέρας, ὅτε ἀπαντήσῃ, καὶ μὴ ὀφείλειν τινὰ τῶν χριστιανῶν πρὸς τὰ θεῶρια ταῦτα ἀναγκάζεσθαι. (Huius canonis reliqua in omnibus graecis exemplaribus, etiam mss. desunt, ab interprete graeco praetermissa).

Canon LXI.

De Spectaculis, ut die dominico, vel ceteris sanctorum festivitatibus minime celebrentur.

Nec non et illud petendum, ut spectacula theatrorum, ceterorumque ludorum, die dominica, vel ceteris religionis christianae diebus celeberrimis amoveantur; maxime quia sancti paschae octavarum die populi ad circum magis quam ad ecclesiam conveniunt: debere transferri devotionis eorum dies, siquando occurrerint: nec oportere etiam quemquam Christianorum

cogi ad haec spectacula: maxime quia in his exercendis quae contra praecepta Dei sunt, nulla persecutionis necessitas a quoquam adhibenda est: sed uti oportet, homo in libera voluntate subsistat sibi divinitus concessa. Corporatorum enim maxime periculum considerandum est, qui contra praecepta Dei magno terrore coguntur ad spectacula convenire.

(Joh. Harduini Conciliorum collectio regia maxima.

Par. 1715, Tom I. p. 897.)

XIII. *Wet van Arcadius en Honorius in 399.*

Imp. Arcadius et Honorius A. A. ad Aurelium Pf. P.

Die dominico, cui nomen ex ipsa reverentia inditum est, nec ludi theatrales, nec equorum certamina, nec quicquam, quod ad molliendos animos repertum est, spectaculorum in civitate aliqua celebretur.

Natalis vero Imperatorum, etiamsi die dominico inciderit, celebretur.

Dat. VI Kal. Sept. Constantinopoli, Theodoro V. C. cos.

(Codex Theod. Lib. II. Tit. VIII, lex. 23.)

XIV. *Wet van Honorius en Theodosius van Februari 409.*

Imp. Honorius et Theod. A. A. Caeciliano, P. P. Post alia.

Judices omnibus Dominicis diebus productos reos e custodia carcerali videant, interrogent, ne his humanitas clausis, per corruptos carcerum custodes, denegentur; Victualem substantiam non habentibus faciant ministrari, libellis duobus aut tribus diurnis, vel quod aestimaverint Commentariensi decretis, quorum sumptibus proficiant alimoniae pauperum, quos ad lavacrum sub fida custodia duci oportet: multa iudicibus viginti librarum auri: et Officiis eorum, ejusdem ponderis constituta; Ordinibus quoque, trium librarum auri multa proposita, si saluberrime statuta contempserint. Nec deerit Antistitum Christianae religionis cura laudabilis, quae ad observationem constituti Judicis hanc ingerat monitionem. Dat. VIII Kal. Febr. Rav. Honor. VIII et Theod. VI A. A. Coss. (A. Chr. 409.)

Interpretatio. Omnibus Dominicis diebus Judices sub fida custodia de carceribus reos educant, ut eis a Christianis vel a Sacerdotibus substantia vel alimonia praebeatur, et ad balneum praedictis diebus sub fida custodia religionis contemplatione ducantur. Si qui Judices hoc implere neglexerint, poenam quam lex ipsa constituit, cogantur implere.

(Cod. Theod. Lib. IX. Tit. III de custodia Reorum. Lex 7. —

Irmischer, p. 5.)

XV. *Wet van Honorius en Theodosius in April 409.*

Impp. Honorius et Theodosius A. A. Jovio Pf. P. Post alia.

Dominica die, quam vulgo solis appellant, nullas edi penitus patimur voluptates, etsi fortuito in ea aut imperii nostri ortus, redeuntibus in semet anni metis, offulserit, aut natali debita solemnia deferantur. Dat. Kal. April. Ravennae. Honorio VIII et Theodosio III. A. A. Coss.

(Codex Theod. Lib. II, Tit. VIII, Lex. 25.)

XVI. *Wet van Theodosius en Valentinianus in 425.*

Impp. Theodosius A. et Valentinianus Caes. Asclepiodoto P. F. P.

Dominico (qui Septimanae totius primus est dies) et Natale, atque Epiphaniarum Christi, Paschae etiam et Quinquagesimae diebus (quamdiu coelestis lumen lavacri, imitantia novam sancti baptismatis lucem vestimenta testantur: quo tempore et commemoratio Apostolicae Passionis, totius Christianitatis magistræ, a cunctis jure celebratur) omni Theatrorum atque Circensium voluptate, per universas Urbes, earundem populis denegata, totae Christianorum ac fidelium mentes Dei cultibus occupantur. Si qui etiam nunc vel Judaei impietatis amentia, vel stolidae Paganitatis errore atque insania detinentur, aliud esse supplicationum noverint tempus, aliud voluptatum. Ac ne quis existimet, in honorem Numinis Nostri, veluti majore quadam Imperialis officii necessitate compelli, et nisi divina religione contempta spectaculis operam praestat, subeundam forsitan sibi Nostrae Serenitatis offensam, si minus circa nos devotionis ostenderit, quam solebat, Nemo ambigat, quod tunc maxime Mansuetudini nostrae ab humano genere defertur, cum virtutibus Dei Omnipotentis ac meritis universis obsequium Orbis impenditur. Dat. Kal. Febr. Constantinop. Theod. XI et Valentiniano Caes. Coss. (A. Chr. 425).

(Cod. Theod. Lib. XV, Tit. V, de Spectaculis, Lex V. — Baronius. Annal. T. V. p. 505. — Irmischer. l. c. p. 6. — In het Engelsch, Lewis, Critical History p. 43).

XVII. *Wet van Leo en Anthemius in 469.*

Impp. Leo et Anthemius A. A. Armasio p. p.

Dies festos, dies (volgens Mommsen dei) majestati altissimae dedicatos nullis volumus voluptatibus occupari nec ullis exactionum vexationibus profanari. Dominicum itaque diem semper honorabilem ita decernimus venerandum, ut a cunctis exsecutionibus excusetur, nulla quemquam urgeat admonitio, nulla fideiussionis flagitetur exactio, taceat apparitio,

advocatio delitescat, sit idem dies a cognitionibus alienus, praeconis horrida vox silescat, respirent a controversiis litigantes, habeant foederis intervallum, ad se veniant adversarii non timentes, subeat animos vicaria paenitudo, pacta conferant, transactiones loquantur.

Nec tamen haec religiosi diei otia relaxantes obscaenis quemquam patimur voluptatibus detineri. Nihil eodem die sibi vindicet scaena theatralis aut circense certamen aut ferarum lacrimosa spectacula: etiam si in nostrum ortum aut natalem celebranda sollemnitas inciderit, differatur.

Amissionem militiae, proscriptionem patrimonii sustinebit, si quis umquam hoc die festo spectaculis interesse vel cuiuscumque iudicis apparitor praetextu negotii publici seu privati haec quae hac lege statuta sunt crediderit temeranda. D. V. id. Dec. Constantinopoli Zenone et Marciano cons. (anno 469.)

(Codex Justin. Lib. III, Tit. XII, Lex. 11 (ed. Krueger 9). Bij Irmischer met kleine varianten p. 7. — Engelsch bij Lewis p. 47).

HOOFDSTUK III.

WETTEN EN VERORDENINGEN, DEN ZONDAG BETREFFENDE, ONDER HET FRANKISCHE RIJK.

De hier volgende wetten en besluiten dragen het eigenaardig stempel van den tijd, waarin zij tot stand zijn gekomen.

Zij zijn uit den tijd, toen de Christenheid van het Westen onder heerschappij en leiding stond van den „roemrijken stam der Franken”, zooals de *lex Salica* zegt ¹⁾ „door God gegrondvest, sterk in den krijg, standvastig in het vredesverbond, diepzinnig in raadgevingen, edel van lichaam, onkreukbaar in eerlijkheid, voortreffelijk van uiterlijk, dapper, voortvarend, fier, bekeerd tot het Katholieke geloof, vrij van ketterij. Toen hij nog voor barbaarsch werd gehouden, door goddelijke inspiratie den sleutel der wetenschap zoekende, krachtens zijn zeden de rechtvaardigheid eischende, de vroomheid beschermende, ... Dit volk, dat dapper en krachtig, het harde juk van Rome door den krijg afschudde van zijn nek en na de erkenning van de macht des doops, de lichamen der heilige martelaren, die de Romeinen met vuur verbrandden of met het zwaard verminkten of den beesten ter verscheuring voorwierpen, heeft versierd met goud en edelgesteente”.

Voor een aanmerkelijk deel zijn deze wetten zelfs afkomstig van

¹⁾ *Lex Salica*, ED. HESSELS en KERN, p. 422, aangehaald bij Dr. P. J. BLOK, *Geschiedenis van het Ned. Volk*, dl. I, p. 80. De oorspronkelijke tekst is te vinden o. a. bij J. FR. BEHREND, *Lex Salica*, 2de editie, p. 169.

den roemrijksten aller Frankische koningen, van den machtigen Karel, groot door den eenvoud van zijn Christelijk geloof; wiens indrukwekkende figuur door alle eeuwen met bewondering is aangestaard; wiens edele moed en krachtige energie door alle historischrijvers geroemd, door het ongeloof bewonderd, en door de Christenen van alle gezindheden als een der edelste vruchten van het Christelijk geloof der Middeleeuwen wordt beschouwd.

„Hij was een groot man, wien de geschiedenis weinig heeft te verwijten, op wiens karakter geen noemenswaardige smet rust. Hij was een edel man, levend in grootsche idealen; een vorst, die begreep, wat de maatschappij in zijn tijd noodig had: herstel van orde en rust, terugkeer tot de veiligheid, die eenmaal in het Romeinsche rijk had geheerscht onder den heilzamen druk der Romeinsche wapenen en die thans door het zwaard der Franken zou gewaarborgd kunnen worden ¹⁾.

„Krachtig staat hij daar, de fiere Frank, zooals Einhard hem beschrijft, met zijn levendig oog, zijn vroolijk vriendelijk gelaat, met de grijze haren, zijn stierennek, zijn groote gestalte, die hem boven allen deed uitsteken, in een eenvoudig nationaal kleed gehuld. Hij staat daar in de wereldgeschiedenis als de schepper eener nieuwe wereld, als het type van den tot rust gekomen Germaan, door het verre nageslacht vereerd als wetgever, als een Koning van Koningen, als een Heilige zelfs ²⁾.” Het is merkwaardig te weten, hoe deze machtige Frankenkoning zich met verschillende volksbelangen, ook met de bescherming van den zevendaagschen rustdag, heeft bemoeid.

Van de wettelijke bepalingen, waardoor de zevendaagsche rustdag onder het Frankische Rijk werd beschermd, zijn er *tien* rechtstreeks van Karel den Groote afkomstig, en nog een *achtal* uit het capitularium van Karel den Groote en Lodewijk den Vrome bekend, terwijl slechts *zeven* dateeren uit de vroegere periode.

Op acht concilies werden tijdens Karels regeering besluiten genomen aangaande de Zondagsviering, terwijl slechts negen

¹⁾ Dr. P. J. BLOK, *Gesch. v. h. Ned. Volk*, I, p. 98.

²⁾ T. a. p., p. 100.

conciliebesluiten, hetzelfde onderwerp betreffende, uit de vroegere eeuwen van het Frankische rijk tot ons gekomen zijn, en na Karels dood tot aan de verdeeling van zijn machtig rijk niet meer dan een viertal concilies over de Zondagsviering besluiten hebben genomen, die voor ons bewaard zijn gebleven.

Ook hier scheen mij een letterlijke opgave der wetten en besluiten in een *Bijlage* de voorkeur te verdienen boven een subjectieve resumptie, die, zou ze iets beteekenen, minstens evenveel plaats moest innemen, zonder die objectieve waarde te hebben, die in den eigenlijken tekst voor den belangstellende is gelegen ¹⁾.

Wat den inhoud betreft, leiden de wetten en besluiten in zake Zondagsviering, onder het Frankische rijk tot stand gekomen, en bezien in het licht der toenmalige toestanden, tot de volgende beschouwingen:

I. *De veerkracht van het Christelijk geloof deed onder het Frankische rijk een machtige actie van de Kerk uitgaan ook tot heiliging van den Zondag.*

De macht en de invloed der Kerk gedurende de Middeleeuwen kan niet licht worden overschat.

Van de Kerk was onder de Germaansche stammen de beschaving uitgegaan; de Kerk won door haar zendelingen, die zij uitzond, en haar kloosters, die zij stichtte als bolwerken van opvoeding en beschaving te midden der heidensche stammen, het hart der volken voor haar Christelijk geloof; door haar krachtige organisatie en door de eenheid van haar hiërarchisch bestuur heeft zij

¹⁾ Bijna al de wetten en besluiten, in dit hoofdstuk meegedeeld, zijn aan het werkje van IRMISCHER ontleend, terwijl deze schrijver ze heeft bijeenverzameld uit de volgende werken:

1°. P. GEORGISCH, *Corpus Juris Germanici antiqui*. Hal. 1738. 2°. P. CANCEIANI, *Barbarorum Leges Antiquae*. Venet. 1781. V Voll. Fol. 3°. S. BALUZIUS, *Capitula Regum Francorum*. Par. 1777 en 1780. 2 Voll. Fol. 4°. J. HARDUINI, *Conciliorum Collectio regia maxima*. Par. 1715. XI Tom. Vol. 5°. J. D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum collectio nova et amplissima*. 1759—1798. XXXI. Voll. 6°. MONACH. CONGREGATIO S. MAURI, *Conciliorum Galliae collectio*. 1789. Par. I. Vol. 7°. J. F. SCHANNAT et J. HARTZHEIM, *Concilia Germaniae*. 1759—90. XI Voll. Fol. en 8°. CAES. BARONIUS, *Annales ecclesiastici*. 1617—29. Vol. I—XII.

eeuw aan eeuw met krachtige hand de volken geleid; haar invloed en leiding staan bij alles op den voorgrond.

De geheele wetgeving van het Frankische rijk en der verdere Middeleeuwen kan alleen worden verstaan, wanneer eerst op de macht en den invloed der Kerk wordt gelet.

Ook de wetten op de Zondagsviering moeten beschouwd in het licht van de conciliebesluiten der Kerk, waarmee zij gepaard gaan, en waaruit ze in hoofdzaak ontsproten zijn.

Want niet alleen de talrijke conciliebesluiten in zake de Zondagsviering, maar ook de wetten zelf dragen, zoodra ze maar eenigszins uitvoerig zijn, het stempel van de leiding en den machtigen invloed der Kerk.

Vandaar dat terecht in canon L van het Parijsche Concilie van 829 (cf. Bijlage) gezegd wordt („ut primum sacerdotes, postea reges et principes, cunctique fideles summopere procurant” etc.), dat allereerst de priesters, daarna de koningen en overheden, zooveel mogelijk hadden te zorgen voor de heiliging van den Zondag. Het is dan ook niet meer dan een gewone regel, wanneer wij zien, dat een Frankische koning een wet geeft, *omdat* het aldus op een concilie is besloten, gelijk Koning Guntram in 585 (cf. Bijl.) gebod: „cuncta ergo quae huius edicti tenore decrevimus, perpetualiter volumus custodiri; quia in sancta Synodo Matisconensi haec omnia, sicut nostis, studuimus definiri, quae praesenti auctoritate vulgamus.”

Geen enkele Zondagswet is ons bewaard gebleven, waaruit zoo duidelijk de gansche verhouding van Kerk en Staat in de Middeleeuwen spreekt, als deze wet van Koning Guntram in 585.

Schier heel deze wet is een dringende vermaning aan de bisschoppen en de overige geestelijken.

Reeds de aanhef toont de beteekenis der geestelijkheid in het Frankische rijk: „Guntramnus Rex Francorum omnibus Pontificibus ac universis sacerdotibus et cunctis iudicibus” etc.

Van straf der Overheid zal eerst sprake zijn, wanneer het vermaan der geestelijken niet mocht baten: „distringat legalis ultio iudicium, quos non corrigit canonica praedicatio sacerdotum”.

II. *Het feitelijk te gelijk heerschen van de Aristotelische staatsalbemoeiing en de albemoeiing der machtige hiërarchie had tot gevolg, dat staatswetten en kerkelijke voorschriften te veel vereenzelvigd werden, en de Zondagsviering in een wettisch houden van de verordeningen van Overheid en Kerk moest verlopen.*

Dat de Christelijke Zondagsviering niet bestaat in een wettisch opvolgen van verbodsbepalingen, alsof daarin op zich zelf eenige verdienste zou steken, gelijk onder de bedeeling der schaduwen bij Israël, werd langen tijd zeer wel ingezien.

En toch moest de eigenaardige wijze, waarop en de Kerk en de Overheid haar taak opvatte tot verwarring en vereenzelviging van de voorschriften van beide en dientengevolge tot meer wettische opvatting leiden.

De Overheid, naar de Aristotelische idee tot alle bemoeiing bevoegd, en in de Middeleeuwen met de Kerk op goeden voet, sanctioneerde de besluiten der Kerk, en ging de kerkelijke voorschriften wettisch handhaven.

De Kerk, door haar hiërarchie en haar ontzaglijke rijkdommen tot groote wereldsche macht gekomen, trad met haar canoniek recht op het gebied der Overheid, en deed daardoor het onderscheid tusschen geestelijke en zedelijke voorschriften eenerzijds, en de formeel wettische voorschriften anderzijds, uit het oog verliezen.

Zoo had dan „de vermenging van wereldlijk en kerkelijk regiment in de Middeleeuwen ongemerkt ook te dezen opzichte het gevolg, dat niet-arbeiden op Zondag voor velen een conscientiezaak wierd, en men den eisch desaangaande wel terdege uit den Joodschen Sabbath afleidde”. ¹⁾

Wel is waar reageerde de gezonde Christelijke zin tegen zoodanige wettische opvatting, gelijk de besluiten van het Concilium Aurelianum in 538 (cf. Bijl.) en van het Concilium Vernense in 755 (cf. Bijl.), zoowel als de wet van Pepijn den Korte in 755 (cf. Bijl.) toonen, waar het „judaizare”, het wettisch opvatten van den sabbath, uitdrukkelijk wordt verboden, maar de oorzaak, die in de opvatting

¹⁾ Dr. A. KUYPER, *Tractaat van den Sabbath*, p. 57.

van de taak zoowel van de Kerk als van de Overheid school, werd daarmee vanzelf niet weggenomen, en bleef evenals op menig ander punt uit de kerkleer ook hier in het wettisch spoor drijven.

III. *De Frankische wetten bepalen uitdrukkelijk, dat de Zondag niet is om niets te doen, maar om als Christenen bezig te zijn, en Gode dien dag meer bijzonder te geven.*

Dat de Zondagskwestie niet alleen de negatieve vraag: *wat niet moet gedaan*, maar inzonderheid de positieve vraag: *wat dan wel moet gedaan*, heeft te beantwoorden, werd in de Middeleeuwen reeds spoedig begrepen.

Immers dat de mensch ook op den Zondag onmogelijk in nietsdoen kan leven, maar wel degelijk altijd met iets bezig is, stond aan ieder toen blijkbaar helderder voor oogen dan in onze dagen, nu men begrijpelijker wijze deze kwestie liefst in 't voorbijgaan afdoet, wijl ze voor deze keuze stelt, dat men of den Zondag aan de religie moet geven, — en dat schijnt men thans veelal niet te willen, — of op Zondag allerlei uitspanning moet zoeken, — en dat brengt op zeer gevaarlijk terrein; doet den Zondag voor menig huisgezin, waar men aan religie het verst is ontzonken en tegen uitspanning van allerlei aard het minst bezwaar kan hebben — veeleer tot een vloek dan tot een zegen worden.

Deze zeker uiterst belangrijke kwestie van de bestemming van den Zondag werd door de Christelijke kerk van alle eeuwen in dien zin beantwoord, dat wij van onzen dagelijkschen slaafschen arbeid hebben te rusten, om met onze aandacht des te beter te mogen bezig zijn in de dingen onzes Gods.

Het „Deo vacare”, het vrij zijn van slaafschen arbeid, om Gode lof en eer en aanbidding en dankzegging te geven, was steeds wat men met Zondagsrust bedoelde.

Reeds de wet van koning Dagobert in 630 (cf. Bijl. IV) spreekt van dat „Deo vacare,” en Karel de Groote wijst er in 789 op (cf. Bijl. VIII b), dat men niet op Joodsch-wettische wijze, maar als Christenen behoort te rusten, (vacent tamquam Christiani”), naar de kerk moet gaan, en God den Heere loven in alle dingen, die Hij ons op dien dag heeft geschonken: „Sed et ad Missarum solemnia

ad Ecclesiam undique convenient et laudent Deum in omnibus bonis quae nobis in illo die fecit."

Verder wordt bepaald, dat op Zondag inzonderheid de Christelijke barmhartigheid worde beoefend (Bijl. IX *b* en *g*), en naar de prediking en de vermaningen worde geluisterd (Bijl. IX *g*).

Schoon inzonderheid is het vermaan, dat het Concilium Matisconense in 585 tot de Christenen richt: „Estote omnes in hymnis et laudibus Dei animo corporeque intenti. Si quis vestrum proximam habet ecclesiam, properet ad eandem et ibi dominico die semetipsum precibus lacrymisque afficiat. Sint oculi manusque vestrae toto illo die ad Deum expansae, ipse est enim dies requietionis perpetuus; ipse nobis per septimae dies umbram insinuatus noscitur in lege et prophetis. Justum igitur est, ut hanc diem unanimiter celebremus" etc. (cf. Bijl. X *d*.)

En op het Concilium Clovishoviae in 747 heet het nogmaals, dat de Dag des Heeren aan den dienst Gods gewijd worde, dat allen tot de prediking des Woord komen, en van alle wereldsche bezigheden zooveel mogelijk aflaten (cf. Bijl. X *h*).

IV. *De Frankische wetten verbieden, behoudens de noodzakelijke uitzonderingen, allen arbeid, zonder onderscheid te maken tusschen eigen werk en werk in dienst van anderen.*

De subtiële onderscheiding om wel te verbieden een ander in het werk te hebben, maar niet te verbieden dat iemand in zijn eigen werk ook in 't publiek bezig is, een onderscheiding, die sommigen in onze dagen voorstaan, kende men in de Middeleeuwen niet, en dat, gelijk in het derde gedeelte van dit werk zal blijken, terecht.

Reeds hier zij opgemerkt, dat deze onderscheiding voor allen, die uitsluitend in dienst van anderen werken, toch volkomen op een algemeen verbod van werken neerkomt, en dat de persoonlijke vrijheid, die men door de onderscheiding wil waarborgen, toch ook hier wordt beperkt, niet enkel voor wie geen ander werk hebben dan in dienst van anderen, maar ook voor wie in dienst van anderen zou wenschen te werken op Zondag, en daarin door deze onderscheiding toch belet wordt in zijn persoonlijke vrijheid om te doen wat hij wil.

De Frankische wetten verbieden eenvoudig allen arbeid; maken daarop enkele noodzakelijke uitzonderingen, en zeggen er in een enkel geval bij, dat de arbeid verboden is „in publico”, zonder uit te spreken wat ieder op eigen terrein en voor het oog der menschen verborgen kan of mag doen.

Reeds in de wet van Guntram in 585 (cf. II.) wordt geboden om allen lichamelijken arbeid en alle twistgedingen te staken. („ab omni corporali opere suspendantur, nec ulla causarum praecipue jurgia moveantur.”)

Eveneens in de wet van Childebert in 595 (cf. B. III) wordt als algemeene regel gesteld, dat alle arbeid verboden zal zijn, gelijk in de wet van koning Dagobert in 630 opnieuw alle slaafsche arbeid („opera servilia”) wordt verboden. Dit algemeen verbod van arbeid keert in de latere wetten herhaaldelijk terug.

Alleen in de wet van Karel den Groote in 789 (cl. B. VIII b), waar verschillende handenarbeid van vrouwen verboden wordt, komt de bepaling voor, dat de vrouwen ook geen kleederen mogen wasschen, in 't publiek („nec in publico vestimenta lavare”), hoewel voorafgaan verschillende soorten van arbeid, waarbij het „in publico” niet uitdrukkelijk vermeld staat.

Doch even algemeen en doorlopend als het verbod van arbeid, is ook het maken van bepaalde uitzonderingen door den drang der noodzakelijkheid geboden.

Reeds in de wet van Guntram wordt bij den regel de uitzondering gemaakt, dat het klaarmaken van spijsen op Zondag geoorloofd zal zijn: „praeter victum, quam praeparari convenit”.

De wet van Childebert in 595 maakt dezelfde uitzondering: „excepto quod ad coquandum vel ad manducandum”.

Onder Pepijn den Korte had de wettische opvatting van den sabbath zoozeer ingang gevonden, dat velen angstvallig allerlei bezigheid op den Zondag meden, en in het vormelijk mijden op zichzelf verdienste zochten, terwijl de eigenlijke beteekenis van den Zondag dreigde verloren te gaan. Vandaar, dat Pepijn in 755 een wet gaf, waarin tegen dat wettisch-Joodsche gewaarschuw werd. Er waren namelijk, die het volk wijsmaakten, dat men op Zondag niet mocht rijden, geen spijsen klaarmaken, en geen

bezigheden tot het in orde houden van het huisgezin verrichten. („agi cum caballis sive bubus et vehiculis itinera non debere, neque ullam rem ad victum praeparari, vel ad nitorem domus vel hominis pertinentem ullatenus exerceri.”) Dat nu riekte naar de Joodsche superstitie meer dan naar de Christelijke Zondagsviering, en derhalve zou ook voortaan geoorloofd zijn wat tot dusver geoorloofd was geweest.

Voor beide afwijkingen trachtte men zich dus blijkbaar te wachten, eenerzijds voor het gemeen maken van den Dag des Heeren door het vrij streng opgevatte algemeen verbod van slaafsch en arbeid, anderzijds voor het vervallen in Joodsch wettisch sabbathisme, door het angstvallig mijden van noodzakelijken arbeid te veroordeelen, en aldus vast te houden aan het Woord des Heeren: „de sabbath is om den mensch en niet de mensch om den sabbath.”

Karel de Groote maakte in de wet van 789 drie uitzonderingen op het algemeen verbod van arbeid: 1°. het verdedigen tegen den vijand; 2°. het bereiden van spijzen, en 3°. het begraven van een doode, indien dat noodzakelijk mocht zijn. („Et tria carraria opera licet fieri in die dominico, id est, hostilia carra, vel victualia, vel si forte necesse erit, corpus cuius libet duci ad sepulchrum.”)

V. De uitzondering, door Constantijn op het algemeen verbod van arbeid op Zondag ten behoeve van den landbouw gemaakt, wordt onder de Frankische wetgeving weer opgeheven.

Reeds in de wet van Koning Dagobert in 630 (cf. Bijl. V) wordt de arbeid op het veld en in wijngaarden verboden: „Si autem sepem clauserit, foenum secaverit, aut messem secaverit vel collegerit, vel aliquod opus servile fecerit die dominico, corripatur semel vel bis.”

Ook in de wet van Pepijn den Korte in 755 (cf. Bijl. VII) lezen we, dat de arbeid op het land en in de wijngaarden wordt verboden, opdat de menschen vrij zijn om naar de kerk te gaan en de prediking te hooren. („De opere tamen rurali, arato, aut vineae sectione excussione vel sepe censuimus abstinendum, quo facilius ad Ecclesiam venientes orationis gratia vacent.”)

Karel de Groote herhaalt dit verbod van landelijken arbeid uitdrukkelijk in 789 met nog duidelijker bewoordingen: „sicut et bonae memoriae genitor meus in suis synodalibus edictis mandavit, quod nec viri ruralia opera exerceant, id est, nec in vinea colenda, nec in campis arando, nec in metendo vel foenum secando, vel sepem ponendo, nec in silvis stirpare, vel arbores caedere vel in petris laborare, nec domos construere, nec in horto laborent, nec ad placita convenient, nec venationes exerceant”, cf. Bijl. VIII b.

Ook het uitoefenen van de jacht op Zondag wordt hier dus uitdrukkelijk verboden.

VI. De Zondagswetten worden onder het Frankische rijk niet verdedigd met een beroep op den zevendaagschen rustdag als scheppingsordinantie, behoorende bij de menschelijke natuur, maar met beroep op den Zondag als kerkelijken feestdag.

Van groot gewicht is natuurlijk de vraag, welke gronden voor het uitvaardigen dezer Zondagswetten zijn aangevoerd geworden.

En te dien opzichte blijkt, dat men niet is doorgedrongen tot het onderzoek naar het algemeen menschelijk karakter van den zevendaagschen rustdag.

Er wordt in deze wetten een beroep gedaan òf op het 4de gebod, zooals de wet van Dagobert in 630 (cf. Bijl. V), òf op de Heilige Schrift in 't algemeen, zooals in de andere wet van Dagobert in 630 (cf. B. IV), òf op de opstanding, zooals in de wet van Guntram in 585 (cf. B. II), òf op het besluit van een concilie, zooals in dezelfde wet van 585.

Het Concilium Matisconense in 585 (cf. B. X d.) wijst als grond voor de Zondagsviering aan, dat wij op dien dag zijn gemaakt wat wij te voren niet waren, n.l. dienaren der gerechtigheid: „Justum igitur est, ut hanc diem unanimiter celebremus per quam facti sumus quod non fuimus: fuimus ante servi peccati, sed per eam facti sumus servi justitiae.”

In Canon XIII van het Concilium Forojuliense in 791 (cf. B. X k.) lezen wij, dat wij den Zondag moeten vieren, o. a. omdat Christus op dien dag is opgestaan, omdat de Heilige Geest op dien dag is neergedaald, en omdat bijna alle „dona charismatum” op dien dag

zijn ontvangen, want op dien dag is niet enkel de Heilige Geest neergedaald, maar ook het eerste manna ontvangen in de woestijn, „et multae aliae spiritualium munificentiae rerum in ipsa die sunt manifestae, quas cunctas longum est per ordinem recenseri.”

Aldus werd de Zondag geheel en uitsluitend als een kerkelijke feestdag opgevat, en ook als zoodanig door wetten gesanctioneerd.

Het principiëel onderscheid tusschen de overige Christelijke feestdagen en den zevendaagschen rustdag ging daarbij verloren, terwijl een aantal kerkelijke feestdagen op dergelijke gronden kon worden verdedigd, en dan ook door de wetten werd beschermd. (cf. de wetten 554 en 585 en inzonderheid die in Bijl. IX. f.)

VII. *Doorgaans wordt in de Frankische wetten de duur van den Zondag bepaald als loopende van avond tot avond.*

De kwestie van den duur van den Zondag was in de Middeleeuwen begrijpelijkerwijze van niet zoo groot belang als in onzen tijd.

Door de veel grootere proportiën, die de kunstmatige verlichting heeft aangenomen, en tevens door het fabriekswezen, in verband met de felle concurrentie, is het vraagstuk van den duur van den Zondag in onzen tijd voor de wetgeving van belang geworden.

Zoo nu was het uitteraard in de Middeleeuwen niet.

Toch kwam men er ook toen onwillekeurig toe om aanvang en einde van den Zondag te bepalen.

Karel de Groote bepaalde in de wetten van 744 en in een andere wet van onbekenden datum, dat de Zondag zou gevierd worden van avond tot avond. („Ut dies dominica a vespera ad vesperam servetur” cf. Bijl. VIII e en i)

In een der wetten uit het capitularium van Karel den Groote en Lodewijk den Vrome heet het eveneens, „dat de Dag des Heeren gehouden worde van avond tot avond”. („et a vespera usque ad vesperam dies dominicus servetur” cf. Bijl. IX f.)

In de Conciliebesluiten wordt er nader op aangedrongen, dat ook de nacht van Zaterdag op Zondag tot den Zondag behoort, en gevierd moet worden.

Zoo vermaant het Concilium Matisconense in 585, dat die nacht met waken en bidden moet worden doorgebracht: „Noctem quoque ipsam, quae vos inspiratae luci inaccessibili reddidit, spiritualibus exagimus excubiis; nec dormiamus in ea quemadmodum dormitant, qui nomine tenus Christiani esse noscuntur: sed oremus et vigilemus operibus sacris, ut digni habeamur in regno haeredes fieri salvatoris.”

Het was dus het werk van naam-Christenen om in den nacht, waarin de Zondag aanving, eenvoudig te slapen.

Ook het Concilium Forojuliense in 791 (cf. Bijl. X k) verklaarde dien nacht als heilig, en beval aan alle Christenen dien te vieren. („Diem autem dominicum inchoante noctis initio, id est, vespere sabbati, quae in prima lucescit sabbati, quando signum insonuerit, vel hora est ad vespertinum celebrandum officium, non propter honorem sabbati ultimi, sed propter sanctam illam noctem primi sabbati, hoc est dominici diei, cum omni reverentia et honorifica religione venerari omnibus mandamus Christianis.”)

En het Concilium Turonense in 813 (cf. Bijl. X g) vermaande de Christenen om tot den avond toe des Zondags te volharden met de viering van den Zondag. („a servili opere in laude Dei et gratiarum actione usque ad vesperam perseverare.”)

Eenigszins zonderling klinkt het dan ook, wanneer in een wet uit het Capitularium van Karel den Groote en Lodewijk den Vrome (cf. B. IX d) wordt geboden, dat de Zondag „van 's morgens tot 's avonds” moet worden waargenomen. („Et ut observatio omnium dierum dominicorum a mane usque ad vesperam secundum canonicam auctoritatem ab omnibus fiat.”)

In verband met de bovenaangehaalde wetten en conciliebesluiten kan deze bepaling moeilijk iets anders bedoelen dan op de onafgebroken viering van den *geheelen* Zondag te wijzen, zonder nu juist den duur van den Zondag of den aanvang en het eindigen te willen bepalen.

Veel zonderlinger is evenwel de bepaling van het Concilium Berghamstedae in 697 (cf. Bijl. X g), waarin straf bedreigd wordt tegen hem, die slaafschen arbeid verricht van 's Zondagsavonds tot 's Maandagsavonds, en waarin dus feitelijk het Maandaghouden

wordt geboden. („a vespera diei solis, post occasum ejus usque ad occasum vesperae diei lunae”)

Vermoedelijk zal deze bepaling in verband met het groot aantal kerkelijke feestdagen in de Middeleeuwen moeten verklaard worden.

VIII. *Behalve het algemeen verbod van allen slaafschen arbeid blijkt, dat ook onder het Frankische rijk herhaaldelijk verbodsbepalingen moesten gemaakt worden tegen bepaalde handelingen, inzonderheid tegen het verkoopen op Zondag.*

Het is een doorlopend verschijnsel in de geschiedenis van de Zondagsviering, dat in verschillende landen en onder verschillende volken, ook op verschillende plaatsen onder eenzelfde volk de ontheiliging van den Zondag telkens op bepaalde punten doorbreekt.

Algemeene voorschriften kunnen dan niet volstaan, maar verscherpte bepalingen voor de bepaalde gevallen zijn noodig, om er met nadruk op te wijzen, dat juist die bepaalde handelingen ongeoorloofd zijn op Zondag.

Zoo geeft Koning Childebert in 554 (cf. Bijl. I) een wet, waarin met name tegen dronkenschap en onzedelijkheid in den nacht van Zaterdag op Zondag en ook des Zondags wordt gewaarschuwd. („Noctes pervigiles cum ebrietate, scurrilitate vel canticis, etiam in ipsis sacris diebus pascha, natale Domini et reliquis festivitibus, vel adveniente die Dominico, bansatrices per villas ambulare; haec omnia, unde Deus agnoscitur laedi, nullatenus fieri permittimus.”)

In de wet van Koning Dagobert in 630 (cf. Bijl. V) wordt, behalve de slaafschen arbeid in het algemeen, verboden het inspannen van ossen voor den vrachtwagen („si boves junxerit et cum carro ambulaverit”), en het arbeiden aan wijngaarden en op het veld. („si autem sepem clauserit, foenum secaverit aut messem secaverit vel collegerit”).

In de wetten van Karel den Groote komt naast het algemeen verbod van allen slaafschen arbeid, herhaaldelijk het bepaalde verbod tegen het verkoopen op Zondag voor. Zoo in de wet van 809 (B. VIII cf.): „De mercatis ut in die dominico non agantur”; in een andere wet van 'tzelfde jaar (B. VIII g.): „Ut mercatum in die dominico in nullo loco haberi, nisi ubi antiquitus fuit et legitime

esse debet". Hier wordt alzoo een verkregen recht zelfs om op Zondag te verkoopen geëerbiedigd. In de wet van 813 (B. VIII h.) heet het nogmaals uitdrukkelijk: „Ne dominicis diebus mercatum fiat.”

Insgelijks in de wetten uit het Capitularium van Karel den Groote en Lodewijk den Vrome, waar uitdrukkelijk wordt bepaald (B. VIII j.): „et mercata et placita a Comitibus sicut saepe ammonitum. fuit, illo die prohibeatur.” Juist dat „sicut saepe ammonitum fuit” toont, dat hier tegen een speciale ontheiliging van den Zondag door bepaalde handelingen, nl. het verkoopen, wordt gewaakt. Hetzelfde verbod wordt woordelijk herhaald (cf. B. IX b.), terwijl eindelijk in nog een bepaling tegen dat euvel wordt te velde getrokken (cf. B. IX c.): „Et mercatus in eis (sc. diebus dominicis) minime sit.”

In een drietal Conciliebesluiten van 813 komt op dezelfde wijze het bepaalde verbod van verkoopen voor. (cf. Bijl. X n. o. en p.)

En eindelijk komt in een wet uit het Capitularium van Karel den Groote en Lodewijk den Vrome een bepaling voor, waarbij de kerkelijke rechtspraak op Zondag wordt verboden (cf. B. IX h), nadat reeds eeuwen vroeger op het Concilium Tarraconense in 516 een besluit was genomen van dezelfde strekking (cf. B. X a.).

IX. De straffen op overtreding van de Frankische Zondagswetten gesteld, zijn zeer verschillend als: geldboete, geeselslagen, gevangenis, en bij herhaling slavernij; ja, bij volharding in het kwade zelfs de doodstraf.

Reeds de eerste ons bewaard gebleven wet van Koning Childebert in 554 sanctionneert de Zondagsviering met de strafbepaling, dat bij overtreding een slaaf honderd geeselslagen zal ontvengen, terwijl een vrije of edele zal worden opgesloten. In beide gevallen met het bepaalde beding, dat ze tot schuldbelijden zullen worden gebracht, en dat ze, zoo ze naar het vermaan tot schuldbelijden niet willen luisteren en in het kwade volharden, door de kruisiging van het lichaam althans naar de ziel mogen behouden worden. („Quicumque post commonitionem sacerdotum, vel nostrum praeceptum, sacrilegia ista perpetrare praesumpserit, si servilis persona est, centum ictas flagellorum ut suscipiat jubemus; si vero ingenuus

aut honoratior fortasse persona est, districta inclusione digna. Sunt hi autem in poenitentiam redigendi, ut qui salubria et a mortis periculo revocantia audire verba contemnunt, cruciatus saltem corporis, eos ad desiderandam mentis valeat reducere sanitatem." (cf. Bijl. I.)

Koning Guntram bepaalt in de wet van 585, dat wie op de prediking van de kerk zich niet onthoudt van de overtreding, door de burgerlijke Overheid zal worden gestraft („distringat legalis ultio iudicum quos non corrigit canonica praedicatio sacerdotum”), en hij draagt aan de rechters op om rechtvaardige vonnissen te vellen zonder bepaalde straffen in de wet op te nemen. („Cuncti itaque iudices justa, sicut Deo placet, studeant dare iudicia”) (cf. B. II.)

In de wet van Koning Childebert in 595 (cf. B. III) wordt als straf voor den overtreder, indien hij een Frank is, 15 solidi, indien hij een Romein is $7\frac{1}{2}$, indien hij een slaaf is 3 solidi of een evenredige lijfstraf bepaald. („si Salicus fuerit, solidos quindecim componat; si Romanus septem et dimidium. Servus vero aut tres solidos reddat, aut de dorso suo componat”)

Koning Dagobert bepaalde in de wet van 630, dat de overtreder, indien het een slaaf is, stokslagen zal ontvangen, indien het een vrije is, zal hij er over onderhouden worden, doch indien hij na de derde aanmaning nog weigert den Zondag te onderhouden en van slaafschen arbeid op dien dag af te laten, dan zal hij het derde gedeelte van zijn vermogen verbeuren, en indien hij daarna weer bevonden wordt den Zondag te ontheiligen, zal hij, die Gode niet vrij heeft willen zijn op den dag des Heeren, in eeuwige slavernij overgegeven worden. („et quia noluit Deo vacare, in sempiternum servus permaneat”) (Bijl. IV.)

In een volgende wet, ook van 630, bepaalt Dagobert, dat, wie op Zondag zijn ossen voor de vrachtkar spant, den rechter-os zal verbeuren, en wie voor den tweeden of derden keer betrapt wordt in zijn wijngaard of op het land met zijn oogst bezig te zijn geweest, 50 stokslagen op zijn rug zal ontvangen, bij verdere herhaling het derde van zijn vermogen verliezen, en eindelijk als verstokte recidivist tot slaaf worden gemaakt. (Bijl. V.)

Voor den slaaf werd nog afzonderlijk bepaald, dat hij bij eerste overtreding stokslagen zou ontvangen, en indien hij het niet laat, de rechterhand verliezen. (Cf. B. V)

Ook Koning Childerik III bepaalt in de wet van 744, dat wie zijn ossen des Zondags inspant, nl. voor de *vrachtkar* (want rijden was steeds geoorloofd, zooals de wet van 755 aangeeft), zijn rechter-os zal verliezen. (B. VI).

In de *lex Frisionum* (B. VIII a) worden alleen geldboeten bepaald voor de Friezen, aan de overzij van de Lauwers 12 solidi en in de overige deelen van Friesland slechts 4 solidi, terwijl een slaaf stokslagen ontving, tenzij zijn heer 4 solidi voor hem betaalde.

In de overige wetten van Karel den Groote komen geen bepaalde straffen tegen de overtreders der Zondagsverordeningen voor.

In de besluiten der Concilies worden hier en daar sommige straffen, vooral geldboeten, opgelegd, (cf. o. a. B. X g) en zelfs wordt met excommunicatie gedreigd. (B. X s)

Conclusie.

Het resultaat van bovenstaande beschouwingen kan dus in 't kort worden samengevat in de volgende stellingen:

I. De veerkracht van het Christelijk geloof deed onder het Frankische rijk een machtige actie van de Kerk uitgaan ook tot heiliging van den Zondag.

II. Het feitelijk te gelijk heerschen van de Aristotelische staatsalbemoeiing en de albemoeiing der machtige hiërarchie had tot gevolg, dat staatswetten en kerkelijke voorschriften te veel vereenzelvigd werden, en de Zondagsviering in een wettisch houden van de verordeningen van Overheid en Kerk moest verloopen.

III. De Frankische wetten bepalen uitdrukkelijk, dat de Zondag niet is om niets te doen, maar om als Christenen bezig te zijn en Gode dien dag meer bijzonder te geven.

IV. De Frankische wetten verbieden, behoudens de noodzakelijke uitzonderingen, allen arbeid zonder onderscheid te maken tusschen eigen werk en werk in dienst van anderen.

V. De uitzondering, door Constantijn op het algemeen verbod

van arbeid op Zondag ten behoeve van den landbouw gemaakt, wordt onder de Frankische wetgeving weer opgeheven.

VI. De Zondagswetten worden onder het Frankische rijk niet verdedigd met een beroep op den zevendaagschen rustdag als scheppingsordinantie, behoorende bij de menschelijke natuur, maar met een beroep op den Zondag als kerkelijken feestdag.

VII. Doorgaans wordt in de Frankische wetten de duur van den Zondag bepaald als loopende van avond tot avond.

VIII. Behalve het algemeen verbod van allen slaafschen arbeid blijkt, dat ook onder het Frankische rijk herhaaldelijk verbodsbepalingen moesten gemaakt worden tegen bepaalde handelingen, inzonderheid tegen het verkoopen op Zondag.

IX. De straffen, op overtreding van de Frankische Zondagswetten gesteld, zijn zeer verschillend, als: geldboete, geeseling, gevangenis, bij meerdere herhaling zelfs slavernij, ja, bij volharding in het kwade de doodstraf.

BIJLAGE.

Tekst der wetten en verordeningen.

I. *Wet van Koning Childebert in 554.*

Childeberti regis constitutio, sive constitutionis quae supersunt capita duo.

De abolendis reliquiis idolatriae, et de sacrorum dierum festivitibus caste celebrandis, data circa annum Chr. 554.

Epistola clementissimi et beati regis Childeberti data per ecclesias sacerdotum, vel omni populo.

(Credimus hoc propitio et ad nostram mercedem et ad salutem populi pertinere, si populus christianus, relicta idolorum cultura, Deo, cui integram promissimus fidem, in quantum inspirare dignatus fuerit, pure deservire debeamus. Et quia necesse est, ut plebs, quae sacerdotis praeceptum non ita ut oportet custodit, nostro etiam corrigatur imperio; hanc chartam generaliter per omnia loca decrevimus mittendam, praecipientes ut quicumque admonitus de agro suo, ubicumque fuerint simulacra constructa, vel idola daemonibus dedicata ab hominibus, facto non statim abjecerint, vel sacerdotibus haec destruendis prohibuerint, datis fidejussoribus non aliter discedant, nisi in nostris obtutibus praesententur, qualiter in sacrilegis Dei injuria vindicetur. Nostrum est pertractandum, quia fides nostra ut verbum de altario a sacerdote faciente, quodcumque de evangelio, prophetis, vel apostolo, fuerit annunciatum, in quantum Deus dat intellectum). Ad nos querimonia processit, multa sacrilegia in populo fieri, unde Deus laedatur, et populus per peccatum declinet ad mortem. Noctes pervigiles cum ebrietate, scurrilitate, vel canticis, etiam in ipsis sacris diebus pascha, natali Domini, et reliquis festivitibus, vel adveniente die dominico, bansatrices per villas ambulare. Haec omnia, unde Deus agnoscitur laedi, nullatenus fieri permittimus. Quicumque post commonitionem sacerdotum, vel nostrum

praeceptum, sacrilegia ista perpetrare praesumpserit, si servilis persona est, centum ictus flagellorum ut suscipiat jubemus; si vero ingenuus, aut honoratior fortasse persona est, districta inclusione digna. Sunt hi autem in poenitentiam redigendi, ut qui salubria et a mortis periculo revocantia audire verba contemnunt, cruciatus saltem corporis, eos ad desiderandam mentis valeat reducere sanitatem.

(*Corpus juris germanici antiqui*. Ed. P. Georgisch Hal. 1738 p. 465.
Capitula regum Francorum. Ed. Steph. Baluzius. Par. 1677 en 1780.
 I. 5—8. Irm. p. 8).

II. *Wet van Koning Guntram in 585.*

Praeceptio gloriosissimi regis Guntramni ad Episcopos et Judices regni sui de observando die dominico et aliis, edita in confirmatione Concilii secundi Matisconensis anno Chr. 585.

Guntramnus Rex Francorum omnibus Pontificibus ac universis sacerdotibus et cunctis iudicibus in regione nostra constitutis. Per hoc supernae majestatis auctorem, cujus universa reguntur imperio, placari credimus, si in populo nostro justitiae jura servamus: et ille pius pater et dominus, qui humanae fragilitatis substantiam suo semper adjuvare consuevit auxilio, melius dignabitur cunctorum necessitatibus quae sunt opportuna concedere, quos cognoscit praeceptorum suorum monita custodire. Dum pro regni ergo nostri stabilitate et salvatione regionis, vel populi sollicitudine attentius pertractaremus, agnovimus infra regni nostri spatia universa scelera quae canonibus et legibus pro divino timore puniri consueverant, suadente adversario boni operis perpetrari, et ex hoc procul dubio indignatione coelesti per diversas seculi tempestates homines ac pecora aut morbo consumi censentur, aut gladio, dum divina judicia non timentur; atque ita fit, ut admittendo illicita per ignorantiam multi depereant et non solum praesentem vitam celerius cogantur amittere, sed et inferni supplicia sustinere. Ad vos ergo, sacrosancti Pontifices, quibus divina clementia potestatis paternae concessit officium, in primis nostrae serenitatis sermo dirigitur, sperantis quod ita populum vobis providentia divina commissum frequenti praedicatione studeatis corrigere et pastoralis studio gubernare, quatenus dum universi diligendo justitiam conversatione praecipua cum omni honestate studuerint vivere, melius, cuncta rerum adversitate remota, coelesti beneficio concedatur tranquillitas temporum et congrua salvatio populorum. Et licet absque nostra admonitione ad vos specialiter praedicandi causa pertineat, attamen reliquorum

peccatis vos omnino credimus esse participes, si filiorum vestrorum culpas non assidua objurgatione corrigitis, sed silentio praeteritis.

Nam nec nos, quibus facultatem regnandi superni Regis commisit auctoritas, iram ejus evadere possumus si de subjecto populo sollicitudinem non habemus. Idcirco hujus decreti ac definitionis generalis vigore decernimus ut in omnibus diebus dominicis, in quibus sanctae resurrectionis mysterium veneramur, vel in quibus cumque reliquis solemnitatibus, quando ex more ad veneranda templorum oracula universae plebis conjunctio devotionis congregatur studio, praeter victum, quem praeparari convenit, ab omni corporali opere suspendantur, nec ulla causarum praecipue jurgia moveantur. Sed vos, apostolici Pontifices, jungentes vobiscum sacerdotes vestros et filios seniores Ecclesiae ac judices locorum, quoscumque agnoscitis quod vitae qualitas honesta commendat, ita universam populi multitudinem constanti vel Deo placita jugiter praedicatione corrigite ut et bene viventes mysticus adhortationis sermo mulceat, et excedentes ad viam recti itineris correctio pastoralis adducat; quatenus omnes unanimi deliberatione laudabiliter studeant vivere vel aequitatem et justitiam conservare, qualiter ab omni peccatorum faece liberos suos sancta suspiciat Ecclesia Christianos.

Enimvero quicumque sacerdotum aut secularium intentione mortifera perdurantes, crebrius admoniti, emendare neglexerint, alios canonica severitas corrigit, alios legalis poena percellat: quoniam nec innocentes potest reddere collata securitas liberos, nisi culparum probatio punierit criminosus, nec minor est pietas protervos conterere quam relevare compressos. Convenit ergo est justitiae et aequitatis in omnibus vigore servato, distingat legalis ultio judicum quos non corrigit canonica praedicatio sacerdotum. Quo fiat ut dum praeterita resecantur scelera, nullus audeat perpetrare futura, et ita universos excedentes pro disciplinae tenore servando correctionis fraena constringant ut in universa regione nostra pacis et concordiae jura proficiant. Cuncti itaque judices justa, sicut Deo placet, studeant dare judicia. Nam non dubium est, quod acrius illos condemnabit sententia nostri judicii a quibus non tenetur aequitas judicandi. Non Vicarios aut quoscumque de latere suo per regionem sibi commissum instituere vel destinare praesumant, qui, quod absit, malis operibus consentiendo venalitatem exerceant, aut iniqua quibuscumque spolia inferre praesumant. Clericorum transgressiones cum adversario instigante contigerint, quatenus illis pro divino amore reverentia major impenditur, tantum convenit ut acrius resecantur.

Quoniam si sancti pastores, aut instituti iudices, quod nefas est, subjectorum suorum scelera potius occultare, quam resecare tentaverint, se ex hoc amplius reos esse vel noxios non ignorant. Cuncta ergo quae hujus edicti tenore decrevimus, perpetualiter volumus custodiri; quia in sancta synodo Matisconensi haec omnia, sicut nostis, studuimus definire, quae praesenti auctoritate vulgamus.

Subscriptio Domini Gunthramni Regis. Perrunas. Data sub die IV Idus Novemb. anno XXIV regni suprascripti Regis.

(Georgisch p. 469. Baluz. I 9—12. Irmischer, p. 12.)

III. *Wet van Koning Childebert omstreeks 595.*

Decretio Childeberti Regis, data circa annum Chr. 595.

XIV.

Die Dominico similiter placuit observare ut si quicumque ingenuus, excepto quod ad coquendum vel ad manducandum pertinet, opera alia in die dominico facere praesumpserit, si Salicus fuerit, solidos quindecim componat; si Romanus septem et dimidium, Servus vero aut tres solidos reddat, aut de dorso suo componat. Asclipodus recognovit.

(Georgisch 477. Baluzius I 20. Irmischer 12.)

IV. *Wet van Koning Dagobert omstreeks 630.*

Dagoberti Regis Capitulare secundum sive Lex Alamannorum. Circa annum 630.

Tit. XXXVIII.

De eo, qui die dominico opera servilia fecerit

I. Die dominico nemo opera servilia praesumat facere; quia hoc lex prohibuit, et sacra scriptura in omnibus contradicit.

II. Si quis servus in hoc vitio inventus fuerit, vapuletur fustibus; liber autem corripiatur usque ad tertiam vicem.

III. Si autem post tertiam correptionem in hoc vitio inventus fuerit, et Deo vacare die dominico neglexerit, et opera servilia fecerit, tunc tertiam partem de hereditate sua perdat.

IV. Si autem super haec inventus fuerit, ut diei dominico honorem non impendat, et opera servilia fecerit, tunc coactus et convictus coram Comite, ubi tunc Dux ordinaverit, in servitium tradatur; et quia noluit Deo vacare, in sempiternum servus permaneat.

(Georgisch p. 212. — *Barbarorum leges antiquae*. Ed. Paul Canciani. Ven. 1781. V. Vol. Fol. Vol. II, p. 382. — Baluzius I. 67. — Irmischer p. 12.)

V. *Wet van Koning Dagobert omstreeks 630.*

Dagoberti Regis capitulare tertium sive Lex Bajuvariorum. Circa annum 630.

Tit. VI. Cap. II.

De diebus dominicis.

I. Si quis die dominico operam servilem fecerit liber homo, id est, si boves junxerit, et cum carro ambulaverit, dextrum bovem perdat.

II. Si autem sepem clauserit, fenum secaverit, aut messem secaverit vel collegerit, vel aliquod opus servile fecerit die dominico, corripiatur semel vel bis. Et si non emendaverit, rumpatur dorsus ejus quinquaginta percussionebus. Et si iterum praesumserit operare die dominico, auferatur de rebus ejus tertia pars. Et si nec sic cessaverit, tunc perdat libertatem suam, et sit servus qui noluit in die sancto esse liber.

III. Servus autem pro tali crimine vapuletur. Et si non emendaverit, manum dextram perdat. Quia talis causa vetanda est, quae Deum ad iracundiam provocat, et exinde flagellamur in frugibus et penuriam patimur.

IV. Et hoc vetandum est in die dominico, ut quamvis in itinere positus cum carro vel cum nave, pauset die dominico usque in secundam feriam.

V. Et si noluerit custodire praeceptum Domini, quia Dominus dixit: Nullum opus servile facias in die sancto, neque servus tuus, neque ancilla tua, neque bos tuus, neque asinus, neque ullus subjectorum tuorum. Et qui hoc itinere vel ubicunque observare neglexerit, cum duodecim solidis condemnatur. Et si frequens hoc fecerit, superiori sententiae subiaceat.

(Georgisch p. 281. — Canciani II 371. — Baluzius I 112. — Irnischer p. 14).

VI. *Wet van Koning Childerik III. van 744.*

Capitulare (Childerici regis) incerti anni datum in Synodo cui interfuit Bonifacius apostolicae sedis legatus, circa annum 744.

XXIII.

De die dominico.

Si quis die dominico opera servilia fecerit, liber homo si boves junxerit, dextrum bovem perdat. Et si alia quae prohibita sunt, fecerit sacerdotibus illa emendet sicut de reliquis negligentibus iudicibus emendari solet, et poenitentiam insuper accipiat. Similiter de praecipuis festivitatibus.

(Georgisch p. 498 en 1497. — Canciani III 256. — *Concilia Germaniae*, collecta a Jo. Th. Schannat, deinde aucta a Jos. Hartzheim. Colon. 1759—90. XI. Voll. Fol. I. p. 156. — Baluzius I. 155. — Irnischer p. 15.)

VII. *Wet van Pepijn den Korte in 755.*

Capitula Synodi Vernensis, edita a Pippino Rege et ab Episcopis anno 755.

XIV.

Die Dominico quid operis facere liceat aut non liceat.

Quia persuasum est populis die dominico agi cum caballis sive bubus et vehiculis itinera non debere, neque ullam rem ad victum praeparari, vel ad nitorem domus vel hominis pertinentem ullatenus exerceri, quae res ad Judaicam superstitionem magis quam ad Christianam observationem pertinere probatur, id statuimus, ut die dominico quod antea fieri licuit liceat. De opere tamen rurali, arato, aut vineae sectione, excussione, vel sepe censuimus abstinendum, quo facilius ad Ecclesiam venientes orationis gratia vacent. Quod si inventus fuerit quis in operibus superscriptis, quae interdicta sunt exercere, qualiter emendari debeat, non in laicorum districtione, sed in sacerdotis castigatione consistat.

(Georgisch 520 en 1682. Baluzius I 173. — Irmischer 16.)

VIII a—j. *Wetten van Karel den Grooten.*a. *Wet van vermoedelijk 785 meer bekend als Lex Frisionum.*

(Het westelijk deel van Friesland van den Sincfal tot aan het Fli was in 689 door Pepijn van Herstal; midden-Friesland van het Fli tot aan den Laubach (het tegenwoordige Friesland dus) in 734 door Karel Martell en oostelijk-Friesland van den Laubach tot den Weser in de jaren 775—785 door Karel den Grooten aan het Frankische rijk onderworpen, zoodat vermoedelijk omstreeks 785 Karel de Grooten overeenkomstig de aloude Friesche landrechten de Lex Frisionum heeft uitgevaardigd. Cf. verder over de Lex Frisionum Mr. M. S. Pols in *Themis*, jaargang 1871, p. 578 en v., en de werken van Prof. Carl Freiherr von Richthoven, *Untersuchungen über Friesische Rechtsgeschichte*, Berlin 1880 en 1882 e. a.)

Tit. XVIII.

De die dominico.

1. Qui opus servile die dominico fecerit, ultra Laubachi solid. XII, in caeteris locis Frisiae IV solidos culpabilis iudicetur.

2. Si servus hoc fecerit, vapulet, aut Dominus ejus IV solidos pro illo componat.

(o.a. bij Mr. B. J. de Geer in *Bijdr. v. Rechtgel. en Wetg.*, 1845, p. 229.)

b. *Wet van 789.*

Caroli Magni regis Capitulare Aquisgranense, s. Edictum legationis quod in Aquisgrani Palatio datum est die X Kal. April a. Chr. 789.

XV.

De die Dominico, qualiter servanda est.

Ad omnes. Item in eodem (Laodicensi) concilio praecipitur, ut a vespera usque ad vesperam dies Dominica servetur. Non oportet Christianos judaizare, et in Sabbato vacare, sed operari eos in eadem die. Dominica vero, praeponendo eandem diem, si hoc eis placet, vacent tamquam Christiani. Quod si inventi fuerint judaizare anathema sint.

LXXIX.

De operibus servilibus, quae diebus dominicis non sunt agenda.

Omnibus. Statuimus quoque secundum quod et in lege Dominus praecepit, ut opera servilia diebus dominicis non agantur, sicut et bonae memoriae genitor meus in suis synodalibus edictis mandavit, quod nec viri ruralia opera exerceant, id est, nec in vinea colenda, nec in campis arando, nec in metendo vel foenum secando, vel sepem ponendo, nec in silvis stirpare, vel arbores caedere vel in petris laborare, nec domos construere, nec in horto laborent, nec ad placita convenient, nec venationes exerceant. Et tria carraria opera licet fieri in die dominico, id est, hostilia carra, vel victualia, vel si forte necesse erit, corpus cujuslibet duci ad sepulchrum. Item foeminae opera textilia non faciant, nec capulent vestitus, nec consuant vel acupictile faciant: nec lanam carpere nec linum battere, nec in publico vestimenta lavare, nec vervēces tondere habeant licitum; ut omnimodis honor et requies diei dominici servetur. (Ap. Schannat II 498: persolvatur). Sed et ad Missarum solemnia ad Ecclesiam undique convenient, et laudent Deum in omnibus bonis quae nobis in illo die fecit („conferre dignatus est” pro „fecit” apud Schannat.) (Georgisch p. 571. — Canciani III p. 151. — Baluzius I p. 239. — Irm. p. 17.)

c. *Tweede wet van 789, waarin een bepaling over den dag des Heeren.*

Karoli Magni Capitulare tertium anni 789.

IX.

Ut in diebus festis vel dominicis omnes ad Ecclesiam veniant: et non invitent Presbyteros ad domos suas ad Missas faciendas.

(Georgisch p. 575. — Baluz. I p. 243. — Irm. p. 18.)

d. *Wet voor de Saksen van onbekenden datum.*

Karoli Magni Capitulatio de partibus Saxoniae.

XVIII.

Ne in dominicis et festivis diebus placita publica teneantur.

Ut in dominicis diebus conventus et placita publica non faciant,

nisi forte pro magna necessitate, aut hostilitate cogente; sed omnes ad ecclesiam recurrant ad audiendum verbum Dei; et orationibus, vel justis operibus vacent. Similiter et in festivitibus praeclaris Deo et ecclesiae conventui deserviant et secularia placita dimittant.

(Georgisch p. 581. — Canc. III p. 67. — Baluz. 1 p. 253. — Irm. p. 18.)

e. *Wet van 794.*

Karoli Magni capitulare Francofordiense, datum in plena Synodo a. Chr. 794.

XIX.

Ut dies dominica a vespera usque ad vesperam servetur.

(Baluz. I p. 267. — Irm. p. 19.)

f. *Wet van 809.*

Karoli M. capitulare primum anni 809.

XVIII.

De mercatis, ut in die dominico non agantur, sed in diebus quibus homines ad opus dominorum suorum debent operari.

(Baluz. I p. 466. — Irm. p. 19.)

g. *Tweede wet van 809, waarin een bepaling over den Zondag.*

Karoli M. capitulare secundum anni 809.

VIII.

De mercato.

Ut mercatum in die dominico in nullo loco haberi, nisi ubi antiquitus fuit et legitime esse debet.

(Baluz. p. 471. — Irm. p. 19.)

h. *Wet van 813.*

Caroli Magni capitulare primum anni 813 post Synodos praecedentes editum, de iis, quae Episcopi congregati in unum observanda decreverant et admonenda.

XV.

De his quae dominico die fieri non debent.

Ne dominicis diebus mercatum fiat, neque placitum, et ut his diebus nemo ad poenam vel ad mortem judicetur et de operibus cavendis admoneantur. (Conc. Arelat. VI can. 16. Mogunt. can. 17.)

(Georgisch p. 772. — Schannat I p. 414. — Baluz. I p. 504. — Irm. p. 20.)

i. *Wet van onbekenden datum.*

Caroli Magni Capitulare primum incerti anni.

XLVI.

Ut opera servilia diebus dominicis non agantur.

Et ut dies dominica a vespera ad vesperam celebretur.

(Georgisch p. 789. — Schannat I p. 417. — Baluz. I p. 518. — Irm. p. 20.)

j. *Wet voor de Longobarden van onbekenden datum.*

Karoli Magni leges. Leges Longobardicae.

CXL.

Ut etiam dominicus dies, sicut decet, honoretur, et eum colere omnes studeant, ut liberi possint haberi, et mercata et placita a Comitibus, sicut saepe ammonitum fuit, illo die prohibeatur.

(Georg. p. 1169. — Canc. I p. 167. — Irmischer p. 27.)

a. — h. *Wetsbepalingen uit het Capitularium van Karel den Grooten en Lodewijk den Vrome.*

Capitularium Caroli Magni et Ludovici Pii.

a. *Liber I §. CXXXIX. De mercato.*

Ut mercatus die dominico in nullo loco habeatur.

(Capitul. I a. 809 c. 18. Capitul. II a. 809 c. 8. Capitul. Caroli Calvi XXXVI 19.)

(Georg. p. 1321. — Canc. III p. 170. — Baluz. I. p. 729. — Irm. p. 21.)

b. *Liber II § VII. De admonitione ad laicos pro honore ecclesiastico conservando.*

Omnes vero laicos monemus, ut honorem ecclesiasticum conservent, et dignam venerationem Episcopis et Dei sacerdotibus exhibeant, et ad eorum praedicationem cum suis devote occurrant, et jejunia ab illis communiter indicta reverenter observent et suos observare doceant et compellant. Et ut etiam dies dominicus sicut decet honoretur et colatur omnes studeant. Et ut liberius fieri possit, mercata et placita a Comitibus sicut saepe admonitum fuit, illo die prohibeantur. (Capitul. anni 823 c. i. Lib. II. leg. Longob. tit. 49 c. 1.)

Georg. p. 1328 en 1472. — Canc. III p. 175 en 245. Baluz. I p. 738. — Irm. p. 21.)

c. *Liber V § CLIII. De dominicis diebus.*

Omnes dies dominicos cum omni veneratione observare decrevimus, et a servili opere abstinere. Et mercatus in eis minime sit, nec placitum ubi aliquis ad mortem vel ad poenam tradatur. (Concil. Mogunt. an. 813 c. 37.)

(Georg. p. 1443. — Conc. III p. 233. — Baluz. I. p. 854. — Irm. p. 21.)

d. *Liber V. § CCCXXXIV. Ut capellae absque jussu sive permissu proprii Episcopi non fiant.*

Placuit nobis, ut, sicut ab Episcopis et reliquis sacerdotibus ac Dei servis admoniti fuimus, nec capellae in palatio nostro vel aliubi absque illa nostra sine permissu Episcopi in cujus est parochia fiant. Et ut omnes per dies dominicos vel festivitates praeclaras sacra eucharistia communicent, nisi quibus abstinere praeceptum est. Et ut observatio omnium dierum dominicorum a mane usque ad vesperam secundum canonicam auctoritatem ab omnibus fiat.

(Georg. p. 1496. — Baluz. I p. 896. — Irm. p. 22.)

e. *Liber VI § CLXX. Ut populi oblatimes sacerdotibus in Ecclesia offerant. Et ut omnes die dominica communicent.*

Placuit ut fideles oblationes sacerdotibus cotidie, si fieri potest, in Ecclesia offerant. Et si cotidie non potest, saltem dominica die absque ulla excusatione fiat. Et ut praedicationem audiant. Et si fieri potest, omni dominica die communicent, nisi criminalia peccata et manifesta impediuntur, quia aliter salvi esse non possunt: quoniam Dominus dixit: Qui manducat carnem meam et bibit sanguinem meum, in me manet, et ego in eo. Et qui manducat me, vivit propter me; et caetera exempla, quae proluxa sunt hic scribere.

(Georg. p. 1543. — Canc. III p. 277. — Baluz. I p. 951. — Irm. p. 22.)

f. *Liber VI § CLXXXIX. Ut dies dominicus reverenter colatur.*

Diem dominicum secundum reverentiam colite. Opus servile, id est, agrum, pratum, vineam, vel si qua graviora sunt, in eo non faciatis, nec causas, nec calumnias inter vos dicatis; sed tantum divinis cultibus serviatis, et a vespera usque ad vesperam dies dominicus servetur. Has quidem praecipuas festivitates adnuncient Presbyteri ut diebus dominicis sabbatizare, id est, natale Domini dies quatuor, VIII Kalend. Januarium, in circumcisione Domini Kalendis Januarii diem unum, in Epiphania VIII Idus Januarii diem unum, in purificatione sanctae Mariae IV Nonas

Februarii diem unum, in Pascha Domini usque in octavas Paschae post Dominicam dies tres, in Ascensione Domini diem unum, in natali sancti Johannis Baptistae VIII Kal. Jul. diem unum, in passione sanctorum Apostolorum Petri et Pauli III Kal. Jul. diem unum, in adsumptione sanctae Mariae XVIII Kal. Septembr. diem unum, in transitu sancti Martini III Idus Novemb. diem unum, in Passione sancti Andreae Apostoli II Kal. Dec. diem unum.

(Georg. p. 1548. — Baluz. I p. 955 — Irm. p. 23.)

g. *Liber VI § CCV. Ut diem dominicum in quo Dominus surrexit, cuncti venerabiliter colant.*

Placuit ut fideles diem dominicum, in quo Dominus surrexit, cuncti venerabiliter colant. Nam si pagani ob meroriam et reverentiam deorum suorum quosdam dies colunt, et Judaei more carnali sabbatum carnaliter observant, quanto magis Christianis iste dies honorifice colendus est, ne in illo sancto die vanis fabulis aut locutionibus sive cantationibus vel saltationibus, stando in biviis et plateis, ut solet, inserviant. Sed ad sacerdotem aut ad aliquem sapientem et bonum veniant, et eorum praedicationibus et bonis locutionibus quae ad animam pertinent utantur. Et illo die seu sabbato ad vespertas et ad matutinas sive ad Missam cum eorum oblationibus, si fieri potest, omnes canendo Kyrie eleison decantent. Similiter et pastores pecorum eundo et redeundo in campum et ad domum faciant, ut omnes eos veraciter Christianos et devotos esse cognoscant.

(Baluz. I p. 958. — Georg. p. 1552. — Canc. IV p. 281. — Irmischer. p. 24.)

h. *Liber VI § CCCXVIII. Ne aliquis Episcopus vel inferior gradus dominico die quemquam judicare praesumat.*

Ut nullus episcopus vel quis infra positus die dominico causas judicare praesumat. Ceteris vero diebus, conhibentibus personis, illa quae justa sunt habeant licentiam judicandi; excepto criminali negotio.

(Baluz. I p. 977. — Georg. p. 1575. — Canc. III p. 291. — Irm. p. 25.)

X a—u. *Canones, betreffende de Zondagsviering, van Concilies gedurende het Frankische rijk.*

a. *Concilium Tarraconense anno Christi 516.*

Canon IV.

Ut nullus episcoporum, aut presbyterorum vel clericorum die dominico propositum cujuscumque causae negotium audeat judicare; nisi ut hoc tantum, ut Deo statuta solemnia peragant. Ceteris vero diebus, convenientibus personis, illa quae justa sunt habeant licentiam judicandi, excepto criminali negotio.

(*Conciliorum collectio regia maxima*. Stud. JOH. HARDUINI. Par. 1715. Tem. II, p. 1041. — *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* ed. a Jo. DOM. MANSI. Florent, 1759—1798. Tem. VII, p. 541. — Irmischer, p. 47.)

b. *Concilium Aurelianense III anno 538.*

Canon XXVIII.

Die dominico quid operis facere liceat, aut non liceat.

Quia persuasum est populis die dominico agi cum caballis etc., verder hetzelfde als de capitula van Pepijn den Korte in 755 boven opgegeven.

(*Conciliorum Galliae collectio*. Vol. I, p. 1001. Mansi IX, p. 19. — Irm., p. 48.)

c. *Concilium Autissiodorence anno 578.*

Canon XVI.

Non licet die dominico boves jungere, vel alia opera exercere, nisi pro causis constitutis.

(*Conc. Gall. coll.* Vol. I, p. 1219. — Mansi IX, p. 913. — Irm., p. 48.)

d. *Concilium Matisconense II anno 585.*

Canon I.

De intermisso diei dominicae cultu restituendo.

Videmus enim populum christianum temerario more diem dominicam contemptui tradere, et, sicut in privatis diebus, operibus continuis indulgere. Propterea per hanc synodalem nostram epistolam decernimus, ut unusquisque nostrum in sacrosanctis ecclesiis admoneat sibi subditam plebem. Et si quidem admonitioni consensum praeberint, suis proderunt utilitatibus: sin autem, subjacebunt poenis a nobis divinitus definitis.

Omnes itaque Christiani, qui non incassum hoc nomine fruimini, nostrae admonitioni aurem accommodate, scientes quoniam nostrae est auctoritatis utilitati vestrae prospicere, et a malis operibus coercere. Custodite diem dominicam, quae nos denuo peperit, et a peccatis omnibus liberavit. Nullus vestrum litium fomitibus vacet: nullus causarum exactiones exerceat: nemo sibi talem necessitatem exhibeat, quae jugum cervicibus juvenorum imponere cogat. Estote omnes in hymnis et laudibus Dei animo corporeque intenti. Si quis vestrum proximam habet ecclesiam, properet ad eandem et ibi dominico die semetipsum precibus lacrymisque afficiat. Sint oculi manusque vestrae toto illo die ad Deum expansae, ipse est enim dies requietionis perpetuus; ipse nobis per septimae diei umbram insinuatus noscitur in lege et prophetis. Justum igitur est, ut hanc diem unanimiter celebremus, per quam facti sumus quod non fuimus: fuimus enim ante servi peccati, sed per eam facti sumus servi iustitiae. Exhibeamus Domino liberam servitutem, cujus nos novimus pietate de ergastulis liberatos erroris. Non quia hoc dominus noster a nobis expetit, ut corporali abstinentia diem dominicam celebremus; sed quaerit obedientiam, per quam nos, calcatis terrenis actibus, ad coelum usque misericorditer provehat. Si quis itaque vestrum hanc salubrem exhortationem parvi penderit, aut contemptui tradiderit, sciat se pro qualitatis merito principaliter a Deo puniri, et deinceps sacerdotali quoque irae implacabiliter subjacere. Si causidicus fuerit, irreparabiliter causam omittet: si rusticus aut servus gravioribus, fustium ictibus verberabitur: si clericus aut monachus, mensibus sex a consortio suspendetur fratrum. Haec namque omnia et placabilem erga nos Dei animum reddunt, et plagas morborum vel sterilitatem amoveant atque repellunt. Noctem quoque ipsam, quae nos inspiratae luci inaccessibili reddidit, spiritualibus exagimus excubiis; nec dormiamus in ea, quemadmodum dormitant, qui nomine tenus christiani esse noscuntur: sed oremus et vigilemus operibus sacris, ut digni habeamur in regno haeredes fieri salvatoris.

(*Concil. Gall. coll.* T. I, p. 1295. — *Mansi IX*, p. 949. — *Irm.* p. 49.)

e. *Concilium Narbonense anno 589.*

Canon IV.

Ut dies dominicus ab omnibus observetur et nulla eo die fiant opera.

Ut omnis homo, tam ingenuus, quam servus, Gothus, Romanus, Syrus, Graecus, vel Judaeus, die dominico nullam operam faciant, nec boves jungantur, excepto si in mutando necessitas incubuerit. Quod si

quisquam praesumpserit facere, si ingenuus est, det comiti civitatis solidos sex; si servus, centum flagella suscipiat.

(Conc. Gall. coll. Tom. I p. 1333. — Mansi IX 1015. — Irm. p. 50.)

f. Concilium Cabilonense circa annum 650.

Canon XVIII.

Licet generaliter ab omnibus catholicis, et Deum timentibus diem dominicum, quod est prima sabbati, convenit observari, et sicut in superioribus canonibus est statutum: non aliquid novi condentes, sed vetera renovantes instituimus, ut in ipso die dominico ruralia opera, id est arare, messes metere, exartos facere, vel quidquid ad ruris culturam pertinet, nullus penitus praesumat. Quoad qui inventus fuerit faciens sub disciplina distractionis omnimodis corrigatur.

(Mansi X p. 1192. — Irm. p. 50.)

g. Concilium Berghamstedae anni 697.

Canon X.

Si servus ex mandato (volgens de Leges Wihtraedi ap. Canciani IV 232: „Contra mandatum”) domini opus servile praestiterit a vespera diei solis, post occasum ejus usque ad occasum vesperae diei lunae, octoginta solidis illud dominus (volgens Canciani l. c. „domino”) compenset.

Canon XI.

Si servus hoc faciat proprio motu eo die sex (solidos) ipse (volgens Canciani l. c.: „ipso”) domino pendat aut cutem suam.

Canon XII.

Si liber homo autem id fecerit tempore vetito, sit reus collistrigii, et qui eum detulit, habeat mulctae et aestimationis capitis dimidium.

(Mansi XII p. 112. — Irm. p. 51.)

h. Concilium Cloveshovia II anni 747.

Canon XIV.

Quartodecimo statuitur loco, ut dominicus dies legitima veneratione a cunctis celebretur: sitque divino tantum cultui dedicatus, omnesque abbates ac presbyteri isto sacratissimo die in suis monasteriis atque ecclesiis maneant, missarum solemnia agant, omissisque exterioribus negotiis, ac saecularium conventibus, atque itineribus, nisi inexcusabilis quaelibet causa urgeat, religiosae conversationis ac bene vivendi normulam

de sacrae scripturae eloquiis subjectis famulis praedicando insinuent: sed et hoc quoque decernitur quod eo die, sive per alias festivitates majores, populus per sacerdotes Dei ad ecclesiam saepius invitatus, ad audiendum verbum Dei conveniat: missarumque sacramentis, ac doctrinae sermonibus frequentius adsit.

(Mansi XII p. 399. — Irmischer p. 52.)

i. *Concilium Vernense anni 755.*

Canon XIV van dit concilie is hetzelfde als de bovenaangehaalde wet van Pepijn den Korte in hetzelfde jaar en hetzelfde als Canon XXVIII van het Concilium Aurelianense in 538 boven aangehaald.

j. *Concilium Bavaricum apud Dingolfingam habitum anno 772.*

Canon I.

De die Dominico ita constitutum est, ut tali honore habeatur, sicut in lege scriptum est, et in decretis Canonum. Et si quis praesumpserit facere contra legem aut decreta Canonum, tali poenae subiaceat sicut ibi scriptum est.

(Georgisch 326. — Canciani II 393. — Mansi XII 851. — Irm. p. 14.)

k. *Concilium Forojuliense anni 791.*

Canon XIII.

Diem autem dominicum inchoante noctis initio, id est, vespere sabbati, quae in prima luce sabbati, quando signum insonuerit, vel hora est ad vespertinum celebrandum officium, non propter honorem sabbati ultimi, sed propter sanctam illam noctem primi sabbati, hoc est dominici diei, cum omni reverentia et honorifica religione venerari omnibus mandamus Christianis. Abstinete primum omnium ab omni peccato, et ab omni opere carnali, etiam a propriis conjugibus, et ab omni opere terreno, et nihil aliud vacare, nisi ad orationem, concurrere ad ecclesiam cum summa mentis devotione, cessante omni caussarum strepitu, cum caritate et dilectione benedicere Deum Patrem, et laudare totis medullis cordis unigenitum Dei Filium, qui istam diem per gloriosam suam sanctificavit resurrectionem, et hymnum dicere sancto Spiritui, qui eam benedixit per admirabilem suum adventum, quando in igneis super beatos descendit apostolos. Sed et omnium pene dona charismatum in eadem sacratissima die creduntur in mundo collata. Nam in ipsa die Dominus post resurrectionem in discipulis suis Spiritum sanctum ad remittenda peccata insuf-

flavit. In ipsa in deserto Dominus de quinque panibus quinque millia hominum pavit. In ipsa die manna pluit de coelo primum in eremo, et multae aliae spiritualium munificentiae rerum in ipsa die sunt manifestae, quas cunctas longum est per ordinem recenseri. Ipsum est enim sabbatum Domini delicatum, de quo scriptura dicit: Qui fecerit in eo opus servile, id est peccati, morte moriatur. Porro si de illo sabbato diceret quod Judaei celebrant, quod est ultimum in hebdomade, quod et nostri rustici observant, diceret tantum, sabbatum et nequaquam adderet, delicatum et meum. Sed quia differentiam voluit facere inter illud et istud, quod est dominica dies, ideo addidit, meum: ac si diceret, meum, non vestrum, delicatum, non in vestris observationibus maculatum. Et ideo cum omni reverentia est a nobis honorandum atque colendum. Ceterae vero principales festivitates et ipsae sunt veneranter honorandae vel custodiendae. Et illa festa, quae sacerdotes in ecclesia praedicant, modis omnibus sunt custodienda. Nos autem, qui sacerdotes vocamur, debemus populum nobis subjectum et praedicando verbis in omni bono, et faciendo quae docemus exempla instruere, in caritate, in castitate, in humilitate, in continentia in modestia, in vigiliis, in jejuniis et oratione, in religione, in eleemosynis, in hospitalitate, in quantum vires permittunt, in verbo sapientiae sale condito, in temperantia manducandi vel bibendi, in conversatione sancta, in simplicitate cordis, in omni opere bono, pie et juste vivendo, expectantes beatam spem et adventum gloriae magni Dei, et Salvatoris nostri Jesu Christi, qui cum Patre et Spiritu sancto vivit et regnat Deus per omnia saecula saeculorum. Amen.

(Mansi XIII p. 851. — Irmischer p. 53).

1. *Concilium Francofordiense anni 794.*

Canon XXI.

Ut dies dominica a vespera usque in vesperam servetur.

(Schannat I p. 326 et Capitulare Aquisgranense de anno 789 XV ap Baluz. I 219. — Irmischer. p. 54.)

m. *Concilium ad Risphach in Bojaria anni 799.*

(Ex libello de ecclesiasticis disciplinis etc. collecta a Reginone sacculo decimo.)

§ CCCLXXVIII.

Festos dies celebrare sancimus, id est, diem Paschae, similiter feria secunda, tertia, quarta et quinta. Ante Missam licentia sit arandi et seminandi, hortum vel vineam excolendi, et sepem circumcludendi. Ab

alio verō opere cessare decrevimus. Post Missam autem ab opere vacare. Pentecosten, similiter ut in Pascha. Sancti Laurentii. Kal. Novembr. Omnium Sanctorum. Similiter Dedicationes Ecclesiarum.

(Schannat II. p. 692.)

Uit hetzelfde werkje van Region haalt Irmischer uit Schannat II. p. 99 de volgende bepaling aan.

§ CCCLXXX.

Ut Presbyteri plebibus adnuntient, quod in quadragesima, et in jejunio quatuor temporum tantummodo ad Missarum solemnia adnuntiantes Diacono genua flectere debeant. In Dominicis et contra diebus vel caeteris festis, a vespera usque ipse vesperam, non flectant genua, sed stantes incurvati orent. Nec quisquam uno genu solo tenus impresso orare praesumat, sicut Judaei invidentes Dominum in ejus Passione fecisse leguntur, sed utraque genua terrae figat. Ait enim Apostolus: Flecto genua ad Patrem Domini nostri Jesu Christi.

n. *Concilium Arelatense anni 813.*

Canon XVI.

Ne in dominicis diebus publica mercata, neque caussationes disputationesque exerceantur et penitus a rurali et servili opere cessetur: his solummodo peractis, quae ad Dei cultum et servitium pertinere noscuntur.

(Mansi XIV p. 61. — Irmischer p. 56.)

o. *Concilium Moguntiacum anni 813.*

Canon XXXVII.

Omnes dies dominicos cum omni veneratione decrevimus observari et a servili opere abstinere: et ut mercatus in eis minime sit, nec placitum, ubi aliquis ad mortem vel ad poenam judicetur.

(Mansi XIV p. 73. — Schannat. *Concilia Germaniae* I p. 411. — Irm. p. 56.)

p. *Concilium Rhemense II anni 813.*

Canon XXXV.

Ut diebus dominicis secundum Domini praeceptum nulla opera servilia quilibet perficiat, nec ad placita conveniat, nec etiam donationes in publico facere praesumat, neque mercata exerceat.

(Mansi XIV p. 80. — Irm. p. 56.)

q. *Concilium Turonense III anni 813.*

Canon XL.

Itemque interdicatur ne mercata et placita usquam fiant die dominica, qua oportet omnes Christianos a servili opere in laude Dei et gratiorum actione usque ad vesperam perseverare.

(Mansi XIV p. 89. — Irm. p. 57.)

r. *Concilium Aquisgranense anni 816.*

Op dit concilie werden eenvoudig de besluiten van Nicea (325) en van Gangra (324) hernieuwd.

(Bij Mansi XIV p. 198 en 200. Bij Schannat I p. 472 en 474.)

s. *Concilium Romanum sub Eugenio P. P. II anni 826.*

IV.

De conviviis festis diebus non faciendis, istis verbis:

Sunt quidam, et maxime mulieres, qui festis ac sacris diebus atque Sanctorum natalitiis non pro eorum quibus delectantur desideriis advenire, sed ballando, verba turpia decantando, choros tenendo et ducendo, similitudinem Paganorum peragendo, advenire procurant; tales enim, si cum minoribus veniant ad Ecclesiam peccatis, cum majoribus revertuntur etc. adjecit his excommunicationem Leo quartus, si admoniti non cessarent.

(BARONIUS, *Annales ecclesiastici* Tom. IX p. 766. — Irm. p. 57.)

t. *Concilium Parisiense VI anni 829.*

Canon L.

Nulla modo divinae auctoritati concordat, quod religio Christiana, sicut a sanctis patribus traditum accepit, et ecclesiae auctoritas se habet, diem dominicum, in quo auctor vitae a mortuis resurrexit, reverenter venerabiliterque non colit. Utcunque enim a quibusdam dominis venerando custodiri videtur, sed a conservis servitio eorum pressis perraro debito honore coli invenitur.

Paganis autem moris fuit, ob memoriam et reverentiam deorum suorum dies colere, nam et Judaeis carnalibus moris est sabbatum carnaliter observare. Christianorum porro religiosae devotionis, quae, ut creditur, ex apostolorum traditione, immo ecclesiae auctoritate descendit, mos inolevit, ut ob memoriam dominicae resurrectionis diem dominicum venerabiliter, atque honorabiliter colat: quoniam eo die, ut dictum est, Christus a mortuis resurrexit, eo die paracletum Spiritum sanctum apostolis misit de coelis, eo die, ut a quibusdam doctoribus traditur, manna pluit de coelo. Haec et his similia liquido demonstrant hunc diem

ceteris diebus celebriorem et venerabiliorem fore. Unde constat, quoniam sicut nonnulla alia religione Christiana, propter amorem et delectationem mundi, propiasque hamanas delectationes, et pravissimas, immo periculosissimas consuetudines, quae jam pro lege habentur, recesserunt, ita quoque tanti diei veneratio ab usu Christianitatis magna ex parte recesserit. Multi namque nostrorum visu, multi etiam quorundam relatu didicimus, quosdam in hac die ruralia opera exercentes fulmine interemptos, quosdam artuum contractione mulctatos, quosdam etiam visibili igne corporibus ossibusque simul sub momento absumptis, in cinerem de subito resolutis, poenaliter occubuisse. Et multa alia terribilia judicia extiterunt, et hactenus existunt quibus declaratur, quod Deus in tanti diei dehonoratione offendatur.

Proinde omnibus nobis visum est, ut primum sacerdotes, postea reges et principes, cunctique fideles summopere procurent, ut tanti diei debita observatio, nuncusque magna ex parte neglecta, abhinc ab insigne Christianitatis devotius exhibeatur. Si ergo Judaei, quorum adhuc jugum legis carnaliter custodientes, eo die, nulla potestate terrena compellente, ab operibus ruralibus se abstinent quanto magis Christi gratia redemptis convenit, ut eo die, quo auctor vitae resurrexit, eisque spem resurgendi concessit, ab his quae praemissa sunt se abstineant, et solummodo spiritualibus gaudiis repleri, canticisque hymnigeris et laudibus coelestibus toto cordis annisu vacare satagant? Quapropter specialiter atque humiliter a sacerdotibus imperialis celsitudo flagitanda est, ut ejus a Deo ordinata potestas, ob honorem et reverentiam tanti diei, cunctis metum inculciat, ne in hac sancta venerabili die mercatus, placita et ruralia quaeque opera, nec non et quaslibet carrigationes ullius conditionis homines facere praesumant.

Quoniam dum haec agunt, et decus Christianitatis offuscant, et nomen Christi blasphemantibus locum amplius detrahendi attribuunt. Decet igitur ut eo die Christianus divinis laudibus, non ruralibus vacet operibus.

(Mansi XIV p. 568. — Irm. p. 58.)

u. *Concilium Aquisgranense II anni 836.*

Canon XVIII.

Jejunium diebus dominicis tenere, ut canonica interdicit auctoritas, et resurrectionis dominicae tanta solemnitas. Et ideo placita illis diebus, neque nuptias, pro reverentia tantae sollemnitatis celebrari visum est.

(Mansi XIV p. 694. — Irmischer p. 59.)

HOOFDSTUK IV.

WETTEN EN BESLUITEN, DEN ZONDAG BETREFFENDE, GEDURENDE DE
MIDDELEEUWEN BUITEN HET FRANKISCHE RIJK.

De hier volgende wetten en besluiten loopen over een tijdperk van ongeveer tien eeuwen, en kunnen dus niet anders dan een zeer gebrekkig overzicht bieden.

Doch de geringe arbeid, door de wetenschap tot dusver ook aan dit gedeelte van de geschiedenis der Zondagswetgeving besteed, zij mijn verontschuldiging tegen al te pretentieuze critiek.

Ook hier stond ik voor de keuze om, of de wetten één voor één achtereenvolgens te bespreken en in den tekst in te vlechten, of wel de meestal korte wetten en besluiten in hun oorspronkelijken tekst in een Bijlage te geven, dan over alle samen eenige beschouwingen te bieden en deze in zoo mogelijk korte conclusie samen te vatten.

Dit laatste nu kwam mij ook hier het meest practisch voor.

Immers zou de afzonderlijke bespreking der wetten in haar volgorde allicht minstens de helft meer plaats innemen, en bovendien niet het gemakkelijk overzicht geven, dat thans wordt verkregen, zoodat ook dan nog een samenvatting van het geschrevene in korte resumptie volstrekt niet overbodig zou zijn.

Maar bovendien kon de afzonderlijke behandeling der achtereenvolgende bepalingen niet tot haar recht komen, tenzij in vergelijking met andere bepalingen, wat tot breedvoerige herhalingen of wel tot het verliezen der goede volgorde aanleiding zou geven, en een gemakkelijk overzicht ten eenenmale onmogelijk maken.

Terwijl ook bij afzonderlijke achtereenvolgende behandeling de oorspronkelijke tekst der wetten zou moeten worden opgenomen, zou niet alle objectiviteit voor een groot deel te loor gaan: vooral ook omdat een groot deel der bepalingen ontleend is aan het werkje van IRMISCHER, dat, voor zoover ik heb kunnen nagaan, gelijk boven gezegd is, althans in Nederland niet is te vinden.

Daarbij is voor de Middeleeuwen het vasthouden aan de chronologische volgorde van te meer belang, omdat in zekeren zin heel de Christenheid nog één is onder leiding van één oppermachtige Kerk, zoodat de ideeën ook over Zondagsheiliging en Zondagswetgeving slechts naar plaatselijke toestanden en omstandigheden uiteenloopen, edoch in beginsel tamelijk wel overeenstemmen.

Wat de oude Angelsaksische wetten betreft, heeft het werk van Dr. LEWIS hier reeds aanmerkelijk hulp verleend, ofschoon het eigenlijk eerst voor de latere periode der Engelsch-Amerikaansche Zondagswetgeving van groot belang wordt.

Overigens vindt men hier een vrij bonte mengeling van getuigenissen uit de Middeleeuwsche Zondagswetgeving bijeen, wetten van West-Gothen en Oost-Gothen, van de koningen van Frankrijk, enkele van de keizers van Duitschland, van Tassilo van Beieren, en van de koningen der Engelsche Heptarchie; zelfs van den Deenschen koning Canut enkele bepalingen; voorts verordeningen van den Paus en van verschillende bisschoppen naast de besluiten van verscheiden Conciliën.

Vergelijken wij nu deze wetten en verordeningen en onderling en met die van het Frankische rijk, dan komen wij tot de volgende beschouwingen:

I. *De Middeleeuwsche Zondagswetten buiten die van het Frankische rijk zijn van deze laatsten in 't algemeen niet principieel verschillend.*

Ook in bovenstaande wetten en verordeningen komt, evenals in die van het Frankische rijk de albemoeiing uit van Kerk en Overheid beide.

De canones der Kerk betreden het wereldlijk gebied en de Overheid handhaaft kerkelijke voorschriften met dwang, zooals b. v. in het Decreet van Tassilo (cf. Bijl. VII blijkt, waar het heet:

„De die dominico ita constitutum est, ut tali honore habeatur, sicut in lege scriptum est et in decretis Canonum. Et si quis praesumpserit facere contra legem aut decreta Canonum, tali poenae subiaceat sicut ibi scriptum est.”

Men vindt er dezelfde gelijkstelling van den Zondag met de overige kerkelijke feestdagen schier in elke bepaling terug. (Cf. Bijl. 2, 3, 6, 8, 9, 11, 12, 20, 21, 22, 26, 30, 32, 35, 37, 38, 39, 40 en 41)

De opheffing van Constantijn's uitzondering op het algemeen verbod van Zondagsarbeid ten behoeve van den landbouw blijft bestaan, evenwel met deze afwijking, dat ingeval van noodzakelijkheid verlof tot het verrichten van landarbeid kon worden bekomen van den priester. Althans zoo besloot het Concilie van Valladolid in 1322 (cf. B. 32): „ut nullus in diebus Dominicis et festivis agros colere audeat, aut artificia manualia exercere praesumat, nisi urgente necessitate vel evidenti pietatis causa, et tunc de speciali licentia sacerdotis.”

Ook geldt dezelfde regel voor den duur van den Zondag van avond tot avond, zooals het Corpus Juris Canonici het bepaalt: „a vespera in vesperam” (cf. B. 26), en de aartsbisschop van Canterbury het uitdrukt „from eve to eve” (cf. B. 34), evenwel met deze uitzondering, dat eenige Engelsche wetten hiervan afwijken (cf. punt II hier volgende). Eveneens worden in deze wetten, gelijk in die onder het Frankische rijk de speciale verbodsbepalingen tegen bepaalde handelingen telkens herhaald; zoo inzonderheid het verbod tegen het koopen en verkoopen (cf. Bijl. 10, 13, 14, 16, 17, 18, 21, 26, 28, 34, 36, 38, 39, 41), en tegen volksvergaderingen op Zondag (cf. Bijl. 17, 18, 21, 22 en 34), terwijl Paus Johannes XXII in 1317 het scheren en haarsnijden expresselijk verbood (cf. B. 31); Alfred de Groote (871—901) het zonderling gebod uitvaardigde, dat men op Zondag niet mocht stelen (cf. B. 11); het Concilium Triburiense in 895 (cf. B. 12) o. a. het trouwen op Zondag verbood; koning Edgard de Vreedzame een bepaling maakte tegen heidensche zangen en duivelsche spelen („that on feast days heathen songs and devils games be abstained from” (cf. B. 16), en koning Hendrik IV van Engeland alle onwettig spel („unlawful games” cf. B. 37) bij straffe van 6 dagen gevangenis verbood.

II. *Het schijnt, dat reeds in de Middeleeuwen in Engeland een eenigszins strengere opvatting van den Zondag heerschte dan in andere landen.*

Zooals boven is gebleken, maakte Pepijn de Korte in 755 een wet, waarbij tegen alle wettisch houden van den Zondag werd gewaarschuwd, en o. a. het rijden op Zondag („*agi cum caballis sive bubus et vehiculis itinera*” cf. Hoofdstuk III B. VII) voor gecoorloofd werd verklaard.

In Engeland evenwel werd dit door de geestelijken van Northumberland in de laatste helft der tiende eeuw (cf. B. 17) geheel verboden, terwijl bisschop Aelfric daarop alleen uitzondering maakte voor het geval van noodzakelijkheid („*except it happen to any one that he must of necessity journey, then he may either ride, or row, or journey by such conveyance as may be suitable to his way, on the condition that he hear his mass and neglect not his prayers.*” cf. Bijl. 19)

Doch vooral in het bepalen van den duur van den Zondag wijken de Engelsche wetten *doorgaans* van den regel af.

In de meeste andere wetten toch wordt, zooals boven is aange-toond, de Zondag bepaald als loopend van avond tot avond. (cf. Hoofdstuk III.)

En wel komt deze regel ook een enkele maal in de Engelsche wetten voor (cf. B. 34), maar veel vaker wordt daar de duur van den Zondag bepaald van Zaterdagmiddag tot Maandagmorgen.

Zoo wordt in de Wet van Edgar den Vreedzame, koning van Engeland (959—975), gezegd, dat de Zondag zal gevierd worden „*from the noon-tide of Saturday till the dawn of Monday*”. (cf. B. 16)

Op gelijke wijze verordende bisschop Aelfric van Canterbury, dat de Zondag zou worden gehouden „*from the noon of Saturday until the dawn of Monday.*” (cf. B. 19)

Dezelfde bepaling vinden we terug in de wetten van Canut den Groote (1017—1035), die den Zondag liet duren „*a diei Saturni hora promeridiana usque ad diei Lunae auroram*”, of zooals de Engelsche tekst luidt: „*from the noon of Saturday till the dawn of Monday.*” (cf. B. 22)

En eindelijk bepaalde Eduard the Confessor omstreeks 1056 in

een wet: „and every Sabbath from the ninth hour and through the whole following day till Monday” (cf. B. 24), waarmee de Zondag ook werd vastgesteld van Zaterdagavond tot Maandagmorgen.

Uit deze bepalingen blijkt nu zeer eigenaardig dat de strenge Zondagsviering, gelijk die voor een deel in Engeland thans nog bestaat, geen gevolg is geweest van de actie der Puriteinen, maar dat veeleer de Puriteinen in hun strenge Zondagsviering slechts de Christelijk-nationale traditie van het Engelsche volk hebben hoog gehouden.

III. *Het stempelen van den Zondag tot kerkelijken feestdag evenals andere feestdagen had, in verband met de algemeen heerschende Aristotelische staatsidee in de Middeleeuwen tot gevolg, dat b. v. de Joden niet enkel tot rusten op den Zondag, maar ook tot viering van tal van andere kerkelijke feestdagen werden gedwongen.*

Zoodra men den Zondag als een kerkelijken feestdag met andere kerkelijke feestdagen gelijkstelde, terwijl de Overheid het haar taak achtte om wat kerkelijk als feestdag werd gestempeld, ook burgerlijk als zoodanig te sanctionneeren, was de weg gebaad om allen onderdanen, van welke religie ook, niet enkel de burgerlijke viering van den algemeen menschelijken zevendaagschen rustdag, maar ook de viering van tal van kerkelijke feestdagen bij de wet op te leggen.

Dat dit inderdaad het geval werd, toont ons de Lex Wisigothorum (cf. B. 3), waarin eerst den Joden streng wordt verboden om op Zondag eenig werk te verrichten, en vervolgens tal van kerkelijke feestdagen worden aangewezen, die de Joden met nauwgezette wijding hebben te vieren.

Dat dit gebod in de latere wetten niet meer wordt herhaald, komt waarschijnlijk, wijl het als vanzelfsprekend werd beschouwd, dat de Joden zich, wilden ze onder de Christenvolken wonen, aan deze door de Overheid gesanctioneerde kerkelijke feestdagen hadden te houden.

IV. *De gelijkstelling van een aantal feestdagen met den Zondag had ten gevolge dat hetgeen op andere feestdagen geoorloofd was, ook op den Zondag werd toegepast.*

Eenmaal de Zondag als kerkelijke feestdag gestempeld door Kerk en Overheid beiden, kon het niet anders of het verschil tusschen

den eenen kerkelijken feestdag en den anderen werd in het volksleven hoe langer hoe meer uit het oog verloren.

Er was geen drang genoeg meer uit de prediking en uit de wetten om het verschil tusschen den zevendaagschen rustdag en de overige feestdagen steeds duidelijk te doen gevoelen.

Het gevolg was, dat allerlei bezigheid als inzonderheid het koopen en verkoopen, waartegen op andere feestdagen geen bezwaar bestond, ook op Zondag begon bedreven te worden en men, wijl men het gevolg wilde afwenden zonder de oorzaak weg te nemen, genooddaakt werd om telkens nieuwe verbodsbepalingen te maken tegen bijzondere handelingen, inzonderheid tegen het koopen en verkoopen en het houden van samenkomsten etc. op Zondag, gelijk boven is gezien.

V. De invloed van de Heilige Schrift was ondanks de dwalingen van Overheid en Kerk te machtig om het onderscheid tusschen den Zondag en andere kerkelijke feestdagen geheel verloren te doen gaan.

Hoezeer de Zondag als kerkelijke feestdag werd gestempeld, en men in tal van wetten een reeks van andere dagen als zoodanig sanctioneerde, had toch de zevendaagsche rustdag dit groote voordeel boven andere feestdagen, dat de Schrift van dien zevenden dag *overal*, van de meeste feestdagen der Middeleeuwsche kerk *nergens* sprak.

Zelfs in de Zondagswetten komt dan ook telkens een zekere afscheiding van de zevendaagsche dies dominica en de overige kerkelijke feestdagen uit, en de gelijkstelling door de verkeerde opvatting van den Zondag als kerkelijken feestdag ontstaan, stuit in haar doorwerking telkens af op den onweerstaanbaren invloed en van de leer der Schrift en van den aard der zaak, waardoor de zevendaagsche rustdag als scheppingsordinantie zich als vanzelf onderscheidde van de onregelmatig opvolgende feestdagen.

Vandaar dan ook, dat b. v. zelfs in de verordening van den aartsbisschop Islep van Canterbury van 1362 (cf. B. 35), waarin toch de viering van meer dan veertig kerkelijke feestdagen buiten de Zondagen wordt bevolen, nochtans het onderscheid tusschen den Zondag en de overige feestdagen eigenaardig wordt aangegeven

met deze woorden: „At the first creation of man, God enjoined him to cease from labor on the seventh day only; but the militant Church in the times of grace has added several other days; and some of these again, by the toleration of the Church, were taken away for the convenience of men and the necessity of their laboring; and yet some local festivals were added to be observed by Catholics in some parts” etc.

Zoo bleef dan ondanks de dwalingen der Kerk en der Overheid de zevendaagsche rustdag als een machtige scheppingsordinantie Gods te midden der feestdagen van de Middeleeuwsche Kerk als een rots in het midden van schuimende baren.

Conclusie.

Het bovenstaande samenvattende, komen we tot deze conclusie:

I. De Middeleeuwsche Zondagswetten, buiten die van het Frankische rijk, zijn van deze laatsten in 't algemeen niet principiëel verschillend.

II. Het schijnt, dat reeds in de Middeleeuwen in Engeland een eenigszins strengere opvatting van den Zondag heerscht dan in andere landen.

III. Het stempelen van den Zondag tot kerkelijken feestdag evenals andere feestdagen, had, in verband met de algemeen heerschende Aristotelische staatsidee in de Middeleeuwen ten gevolge, dat b. v. de Joden niet enkel tot rusten op den Zondag, maar ook tot viering van tal van andere kerkelijke feestdagen werden gedwongen.

IV. De gelijkstelling van een aantal feestdagen met den Zondag had ten gevolge, dat, hetgeen op andere feestdagen geoorloofd was, ook op den Zondag werd toegepast.

V. De invloed van de Heilige Schrift was, ondanks de dwalingen van Kerk en Overheid, te machtig om het onderscheid tusschen den Zondag en andere kerkelijke feestdagen geheel verloren te doen gaan.

BIJLAGE.

Tekst der wetten en verordeningen.

I. *Edict van Theoderik, koning der Gothen (493—526.)*

XLIV.

Die Solis, qui Dominicus nuncupatur, sed et diebus Paschalibus nullum praecipimus conveniri: qui contra fecerit, sacrilegii reus habeatur.

(Georgisch p. 2236. — Irmischer p. 30.)

II. *Codicis legis Wisigothorum Lib. secundus.*

XI. FLS. GLS. RCDS. Rex. (Vermoedelijk Koning Reccared 586—601.)

De diebus festis et feriatis in quibus non sunt negotia exaudienda. Die dominico neminem liceat exsequutione constringi, quia omnes causas religio debet excludere. In quo nullus ad causam dicendam, neque propter aliquod debitum fortasse solvendum quenquam inquietare praesumat. Diebus Paschalibus nulla patimur quemlibet exsequutione teneri, id est, per XV dies, septem qui Paschalem solemnitatem praecedunt, et septem alios, qui sequuntur. Nativitatis quoque Domini, Circumcisionis, Epiphaniae,

Ascensionis et Pentecostes, singuli dies simili reverentia venerentur. Nec non et pro messivis feriis, a XV Kal. Augusti, usque ad XV Kal. Septembris. In Carthaginensi vero provincia, propter locustarum vastationem assiduam a XV Kal. Julii, usque ad XV Kal. Augusti messivas ferias praecipimus observandas. Et propter vindemias colligendas, a XV Kal. Octobris, usque ad XV Kal. Novembris. Omnibus hac constitutione concedimus, ut per haec tempora nullus ad causam dicendam venire cogatur, vel sub exsequutione aliqua deputetur; nisi forte causa, de qua compellitur, coepta jam apud judicem fuisse videatur. Nam procul dubio si inchoata fuisse actio reperitur, ad peragendum negotium absque ulla feriatorum

dierum objectione cogendus est ille, qui pulsatur: ita ut si persona est cui facile credi possit, placito districtus abscedat. Si certe sit de cujus fide dubitetur, pro se fidejussorem adhibeat, quatenus peractis temporibus supradictis, ad finiendam cum petitore causam, ubi iudex elegerit, remota dilatione occurrat; praeter, qui tale crimen admiserint, quos necesse sit sententia mortis punire. Qui etiam in talibus omnino diebus et comprehendendi sunt, et ardua in vinculis custodia retinendi, quousque peracto die Dominico vel feriis supradictis, debita subsequatur eos ultio iudicantis.

Messivis sane, vel vindemialibus feriis, incriminosas et dignas morte personas, legalis nullatenus censura cessabit. Sed nec illum ista lex excusatum habebit, qui necdum ad iudicium ante compulsus sed tamen sciens se esse quandoquidem compellendum, relequis se temporibus dilatans, ad hoc in praedictis feriis illi, a quo pulsandus est, se indubitanter ostendit, quia putat se ad causam dicendam nulla legis sanctione posse teneri: quem tamen aut per placitum distringi praecipimus quando cum petitore causam finire sit praestus. Aut si forte talis est de quo despecta sit placita fides, neque fidejussorem pro se adhibere potuerit, apud iudicem, sub custodia maneat: ut expleto tempore feriato, causa pro qua compellitur finem accipiat. Si quis autem contra decretum legis hujus agere praesumserit, et ad iudicem ex hoc querela pervenerit, L ictus flagellorum publice extensus accipiat.

(Georgisch p. 1864. — Canciani IV p. 68. — Irmischer p. 31.)

III. *Cod. Legis Wisigothorum Lib. XII.*

VI FLS. GLS. Ervigius Rex.

Ut omnis Judaeus diebus Dominicis, et in praenotatis festivitibus, ab opere cesset.

In nullo est dubium, illum manifeste fidei Catholicae adversari, qui reverentiam diebus Dominicis non impendit. Unde negatores vel disturbatores fidei nostrae justissime insequentes, id religiosa sanctione jubemus: ut sive sit Judaeus, sive Judaea, quodlibet opus ruraliter diebus Dominicis exercens, vel lanificia faciens, seu quascunque operationes in domibus, agris, vel ceteris talibus agens, extra quam nobilium honesta Christianorum consuetudo permittit: praesumptor hujus rei decalvatus verberibus centenis subiaceat. Quod si forsitan servi eorum vel ancillae in his et talibus diebus reperiantur supradictis laboribus occupati, tunc et ipsi simili sunt sententia feriendi: domini tamen eorum, si servos suos permiserint talia agere, C. solidos auri fisco compellendi sunt reddere. Dies tamen ipsi, qui ab iisdem Judaeis sollicita devotione sunt

observandi, hi sunt: id est, festum sanctae virginis Mariae, quo gloriosa conceptio ejusdem genetricis Domini celebratur. Item natalis Christi, vel circumcisionis, vel apparitionis suae dies. Pascha quoque sanctum, vel dies sacratissimi octavarum. Inventionis quoque sanctae crucis dominicae festum, nec non et ascensionis dominicae diem, vel Pentecosten, seu etiam concurrentes toto anno dies Dominicos, religiosa Christi fide venerabiles. (Georgisch p. 2172. — Irmischer p. 32.)

IV. *Wet van Ine, koning van Wessex (688—725) omstreeks 688.*

Law 3. If a theowman work on Sunday by his lord's command, let him be free; and let the lord pay thirty shillings as a fine. But if the theow work without his knowledge, let him suffer in his hide, or in hide-gild (money pair in lieu of corporal punishment. Lewis). But if a freeman work on that day without his lord's command, let him forfeit his freedom, or sixty shillings; and be a priest double liable.

(BENJAMIN THORPE. *Ancient Laws and Institutes of England* 1840 p. 69 aangehaald bij Dr. A. H. Lewis, *A critical history of Sunday Legislation*, New York 1888 p. 79.)

De Latijnsche tekst luidt aldus:

Leges Inae Regis 689—728.

III.

- De operibus diei Dominicae.

Si servus homo die Dominico operetur jussu domini sui, liber sit, et dominus debeat XXX solidos pro poena. Si autem servus absque ejus scitu operetur, verberibus caedatur, vel cutis pretium solvat. Si autem liber eo die operetur absque domini sui jussu, perdat libertatem suam, vel sexaginta solidos, et Sacerdos duplum debeat.

(Canciani IV p. 235. — Irmischer p. 34.)

V. *Wet van Withread, koning van Kent (690—725) omstreeks 696.*

Law 9. If a slave (esne) do any servile labor, contrary to his lord's command, from sunset on Sunday eve till sunset on Monday eve, let him make a compensation (bot) of eighty shillings to his lord.

Law 10. If an esne so do of his own accord on that day, let him make a „bot” of six to his lord, or his hide.

Law 11. But if a freeman (so do) at the forbidden time, let him be liable to his heals-fang (a fine paid to save himself from the pillory), and the man who detects him, let him have half the fine (wite) and the work.

(Thorpe p. 17. — Lewis p. 71.)

De Latijnsche tekst van deze wet komt bij Irmischer aldus voor:

Leges Wihthredi, Cantuariæ Regis.

Si servus contra mandatum domini opus servile præstiterit a vigilia diei Solis post occasum ejus, usque ad occasum vespereæ diei Lunæ, octoginta solidis illud domino compenset.

Si servus hoc faciat proprio motu, sex (solidos) ipso domino pendat aut cutem suam.

Si liber homo autem id fecerit tempore vetito, sit reus collistrigii, et qui eum detulit, habeat mulctæ et aestimationis capitis dimidium.

VI. *Wet van Eidelbald, koning van Mercia in 747.*

In the fourteenth place it is ordained that the Lord's day be celebrated by all, with due veneration and wholly separated for divine service. And let all abbots and priests, on that most sacred day, remain in their monasteries and churches, and say solemn mass; and lay aside all external business, and secular meetings, and journeyings, except the cause be invincible; let them by preaching instruct the servants subject to them, from the oracle of the holy Scriptures, the rules of religious conversation and of good living. It is also decreed that on that day and the great festivals, the priests of God do often invite the people to meet in the church, and be present at the sacraments of masses and at preaching of sermons.

(Laws and Canons of the Church of England, from its foundation to Henry VIII, by John Johnson, M. A., Vicar of Cranbroke. Oxford 1850, I p. 249, aangehaald bij Lewis p. 72.)

VII. *Decreet van Tassilo, hertog van Beieren, in 772.*

§ I.

De die dominico ita constitutum est, ut tali honore habeatur, sicut in lege scriptum est, et in decretis Canonum. Et si quis præsumpserit facere contra legem aut decreta Canonum, tali poenæ subjaceat sicut ibi scriptum est.

(Georgisch p. 326. — Canciani II p. 393. — Irmischer p. 14.)

VIII. *Sachsenspiegel of het Saksisch Landrecht.*

Buch II Artikel 66.

Heilige Tage und gebundene Tage die sin allen Luten zu Thiedetagen (dagen waarop geen recht gesproken werd) gesaczt, darzu in jechlicher

Wochen vier Tage: der Dunrestag. Frytac, Sunabend und Suntac. Des Dunrestages wieht man den Cresemen, da man uns allen mite zzeichnen zu der Cristenheit in der Toufe; des Dunrestages merte (meren = eten) unse Herre Gott mit sinen Jungeren in deme Kelche, da begonte sich unse Eh (= wet); des Dunrestages fuhrte Gott unse Menschheit zu Himele und uffente uns den Weg dahin, der uns eh beslozzen was. Des Frytages machte Gott den Man und ward des Frytages gemartenet durch der Man. Des Sunabendes ruhwete her, do her Himmel und Erde gemachet hatte und allez, daz darinne was; her ruhwete ouch des Sonabendes in deme Grabe nach siner Marter; des Sunabendes wieht man ouch die Phaffen zu Gottes Dienste, die der Cristenheit Meister sin. Des Suntages worde wi versühnet umbe Adams Missethat; der Sunetag was der erste Tag, der je geward und wird der leste als wir ufstehn sulnn vonne Tode und sulln fahren zu Gnade mit Libe und mit Seele, die ez wider Gott verdienet habn. Darumbe sind diese vier Tage gemeine Friedetage allen Luten, ahne den, die an der handhaften That gefangen werden oder in des Riches Achte sin, oder verfestet in deme Gerichte.

(Eykens von Regow. Sachsen-Spiegel oder das Sächsische Landrecht. Herausgegeben von K. Wilh. Gärtner Lpz. 1732. — Irmischer p. 96.)

IX. *Wet van Karel den Kale in 853.*

Karoli Calvi capitula constituta in Synodo apud Suessionis civitatem in Monasterio Seti. Medardi a. incarn. dom. 853 in Mense Aprili.

VII.

Ut Missi nostri per singulas parochias Comitibus et reipublicae ministris ex banno nostro praecipiant, ne malla vel placita in exitibus et in atriis ecclesiarum et Presbyterorum mansionibus, neque in dominicis vel festivis diebus tenere praesumant.

(Baluzius II p. 55 en 206, — Irm. p. 25.)

X. *Wet van Karel den Kale in 864.*

Capitulorum Karoli Calvi Francorum Regis et Imperatoris Titulus XXXVI. Edictum Pistense a. Chr. 864.

XIX sub finem.

Et mercate die dominico in nullo loco habeantur, sicut in primo libro Capitulorum capitulo CXXXVI habetur.

(Baluz. II 182. — Irm. p. 25.)

XI. *Wet van Alfred, koning van Wessex (871 — 901).*

De vijfde wet van dezen koning houdt de volgende bepaling in:

He who steals on Sunday, or at Yule, or at Easter, or on Holy Thursdag, or on Rogation days, the fine shall be double what it is in the Lenten fast.

(Thorpe p. 29 — Lewis p. 72.)

XII. *Concilium Triburiense in 895.*

Canon XXXV.

Secundum sanctorum statuta patrum, in hoc sancto praejudicamus Concilio, ut nullus comes, nullusque omnino saecularis, diebus dominicis, vel sanctorum in festis, seu quadragesimae, aut jejuniorum, placitum habere sed nec populum illo praesumat coercere. Quia inde irascitur Deus, quod cum tantum in suo sancto servitio debet populus desudare, inveniatur lites et contentiones frequentare. Diebus vero dominicis et sanctorum festis, vigiliis et orationibus insistendum, et ad Missas cuilibet Christiano cum oblationibus est currendum, et tantummodo Deo vacandum. Diebus quadragesimae et jejuniorum summa devotione jejunandum, et omni intensione est orandum, atque unicuique pro facultatibus suis eleemosynae tribuendae, et nullae lites vel contentiones habendae. Arguit enim eos, qui contentiones et lites tempore jejuniorum, et qui a debitoribus debita exigunt, Dominus per prophetam, dicens: Ecce in diebus jejuniorum vestrorum invenitur voluntas vestra et omnes debitores vestros repetitis: ecce ad lites et contentiones jejunatis et percutitis pugno impie. Ideo nobis, qui gregis Dei curam accepimus pastorem, summopere curandum et prohibendum est, ne nostra desidia agente, praefatis diebus ullus placitum habere, et populum nobis commissum a servitio Dei nostri audeat impedire.

Praeterea sancimus, et praecipimus, ut nullus comes aliquem poenitentem ad placitum ire compellat, nec ipse veniat: ne forte dum jejunare et orare, atque pro salute suae animae debet invigilare, vaniloquiis et contentionibus cogatur laborare.

(Mansi XVIII p. 149. — Irmischer p. 60.)

Verder maakt Irmischer nog melding van „Capitula concilii Triburiensis, quae desunt in editionibus ordinariis . . . et sunt desumpta ex Burchardi libris decretorum Lib. XIX cap. XLVII, waar de volgende bepaling voorkomt:

„De illis, qui die dominico nupserint.”

„Si quis nupserit die dominico, petat a Deo indulgentiam, et quatuor annos poeniteat.”

(Schannat et Hartzheim. Concilia Germaniae II p. 411.)

XIII. *Wet van Eduard den oudere (898—925), koning van Engeland, en Guthrun, koning van Denemarken.*

Law 7. If any one engage in Sunday marketing, let him forfeit the chattel and twelve ores (192 pence) among the Danes, and thirty shillings among the English. If a freeman work on a festival day, let him forfeit his freedom, or pay a fine (wite or lah-slit). Let a thewman suffer in his hide, or hidegild. If a lord oblige his theow to work on a festival day, let him pay lah-slit within the Danish law, and wite among the English.

(Thorpe p. 73. — Lewis p. 72.)

De Latijnsche tekst van deze wet komt bij Irmischer aldus voor:

Foedus Eadweardi et Guthruni Regum.

VII.

De operibus festi diei.

Si quis die Dominica mercari praesumat, perdat mercatum, et XII oras apud Danos et XXX solidos apud Anglos. Si liber homo die festo operetur, perdat libertatem suam, vel solvat multam et Legis violatae poenam. Servus homo vapulet, vel verbera redimat. Si dominus servos suos die festo ad opus cogat, solvat Legis violatae poenam dominus juxta Leges Danorum et multum apud Anglos.

(Canciani IV p. 258. — Irm. p. 35.)

XIV. *Wet van Athelstan, koning van Engeland (925—941), omstreeks 925.*

Laws enacted by the Council of Greatanlea under Aethelstane about 924.

Law 24. And that no marketing be on Sundays; but if any one do so, let him forfeit the goods, and pay thirty shillings as wite.

(Thorpe p. 90. — Lewis p. 73.)

XV. *Aanmaning van Odo, aartsbisschop van Canterbury in 943.*

Canon 9.

We admonish that fasting with alms be carefully observed; for these are the three wings which carry saints to heaven; wherefore endeavor to keep the fast of Lent, of the Four Seasons, and other lawful fasts as of the fourth and the sixth days of the week, with great vigilance; and above all, the Lord's day and the Festivals of Saints, ye are to

take care that ye observe with all caution from all secular work. Consent to no vain superstitions; nor worship the creature more than the Creator, with magical illusions; for they who do such things shall not inherit the kingdom of God.

(Laws and Canons of the Church of England by John Johnson. Vol. I p. 362. — Lewis p. 73.)

XVI. *Wet van Edgar den Vreedzame, koning van Engeland* (959—975)
omstrecks 960.

Law 5. And let the festivals of every Sunday be kept from the noon-tide of Saturday till the dawn of Monday, on peril of the wite which the doom-book specifies; and every other mass-day, as it may be commanded; and let every ordained fast be kept with every earnestness; and every Friday's fast, unless it be a festival; and let soul scot (a tax) be paid for every Christian man to the minister to which it is due; and let every church-grith (privilege) stand as it has best stood.

(Thorpe p. 112. — Lewis p. 74.)

De Latijnsche tekst luidt als volgt:

Leges Eadgari Regis (circa an. Chr. 960.)

V.

De festis diebus et jejuniis.

Quodlibet diei Solis festum celebretur ab hora promeridiana diei Saturni, usque ad diluculum diei Lunae, sub mulcta quam liber Judiciorum adnotat; et singuli alii festi dies (celebrentur) sicut jussum est. Et institutum jejunium servetur cum anni devotione.

(Canciani IV 272. — Irmischer p. 35.)

Verder geeft Lewis onder de „Canons of Edgar” nog de volgende:

18. And we enjoin, that on feast days, heathen songs and devil's games be abstained from.

19. And we enjoin that Sunday trading and folkmotes be abstained from.

(Thorpe p. 397. — Lewis p. 74.)

XVII. *Verordening van de Geestelijken van Northumberland van onbekenden datum, vermoedelijk tusschen 950—1100.*

Northumbrensium presbyterorum leges.

LV.

Diei Solis mercaturam prohibemus ubique, et omnem populi conventum, et omne opus, et quamlibet peregrinationem, tam in curribus quam in equis et cum oneribus.

(Canciani Tom. IV p. 286. — Irm. p. 36. — Engelsch bij Lewis p. 77.)

XVIII. *Wet uit het z.g. „Liber Constitutionum” onder
Ethelread (978—1016).*

Diei solis festa sedulo observentur prouti decet, et a mercatura et conventu populi sancto illo die diligenter cessandum est.

(Canciani IV p. 290. — Irmischer p. 36.)

De Engelsche tekst komt bij Thorpe aldus voor:

Let Sunday's festival be rightly kept, as is thereto becoming; and let marketings, and folk-motes be carefully abstained from on that holy day.

(Thorpe p. 131. — Lewis p. 76.)

XIX. *Verordeningen van den onbekenden aartsbisschop Aelfric,
vermoedelijk tusschen de jaren 956—1051.*

Canon 36.

We command you, mass priests, that ye command all the people who look to you, and over whom ye are confessors, that the four first Easter-days be freed from all servile work; because at that tide all the world was freed from the thralldom of the devil. And let Sanday's festival be held from the noon of Saturday until the dawn of Monday.

(Thorpe, p. 450.)

Onder de „Ecclesiastical Institutes of Aelfric” vond dr. Lewis de volgende:

24. Sunday is very solemnly to be revered, therefore we command that no man dare on that holy day to apply to any worldly work, unless for the preparing of his meat; except it happen to any one that he must of necessity journey; then he may either ride, or row, or journey by such conveyance as may be suitable to his way, on the condition that he hear his mass, and neglect not his prayers. On Sunday God first created the light, and on that day he sent to the people of Israel, in the desert, heavenly bread; and on that day he rose from death, when he before, with his own will, had suffered death for the salvation of mankind; and on that day he sent the Holy Ghost into his disciples. It is therefore very highly fitting that every Christian man very reverently honor that day. And it is fitting that every Christian man who can accomplish it, come to church on Saturday and bring light with him, and there hear evensong, and before dawn, matins, and in the morning come with their offerings to the celebration of the mass. And when they come thither, let there be no iniquity, nor any strifes, nor

any discord heard, but with calm mind at the holy service, let them intercede both for themselves, and for all God's people, both with their prayers, and with their alms; and after the holy service, let each return home, and with his friends and his neighbours, and with strangers enjoy ghostly refection and guard himself against gluttony and drunkenness.

(Thorpe p. 478. — Lewis p. 74 e. v.)

XX. *Wet van Keizer Otto III 988—1002.*

Ottonis III Augusti lex. Leges Longobardicae.

Cap. I.

Quotidie contra leges agitur, quotidie malum mali facere non verentur. Ideo per hanc legem per omne aevum divinitate proposita valituram edicimus, ut toto anni tempore liceat Judicibus causas agere, lites dirimere, tumultus quaestionum determinare et diffinire; ut qui quotidie legem offendunt, quotidie legis sententia feriantur. Nec enim tempore messis, vel vindemiarum, legis edictum effugere debent, qui in nullo tempore peccare desierunt. Bene enim facere, verum dicere, justitiam amare, rectum judicare, omni tempore licuit, semperque licebit: quia a bonis numquam a malis autem operibus semper requiescendum esse, catholice didicimus: et hoc jugiter conservandum Deo auctore, et imperiali majestate decernimus. David autem Rex et Propheta dicit: Beati, qui custodiunt judicium, et faciunt justitiam in omni tempore. In Natali vero Domini, et in Epiphania, et in statutis jejuniorum diebus, in Pascha et in Ascensione Domini, in Pentecoste, in Dominicis diebus et in festis praecipuis, judicarios modos exequi publicas quaestiones appeti, ut hae solemnitates, quae sunt Christianorum, cum omni vigilantia celebrentur, penitus prohibemus.

(Canc. I, p. 233. — Irmischer, p. 28.)

XXI. *Concilie van Enham in 1009.*

Bij Canciani wordt van de besluiten van dit concilie over den Zondag dit gemeld:

Festa etiam et jejimia observentur legitime. Diei Solis festum observetur sedulo, prouti ad illud pertinet; et a mercatura et conventu populi et venatione et operibus mundanis in sanctis diebus abstinendum est diligenter.

Et ut a mercatura diei Solis et conventu populari sedulo cessent.

(Canciani IV p. 297. — Irmischer p. 36.)

Bij Mansi XIX, p. 308, wordt van dit Concilie Canon XV aldus meegedeeld:

Dominicae solemnia diei cum summo honore magnopere celebranda sunt, nec quidquam in eadem operis agatur servilis: negotia quoque saecularia quaestionesque publicae in eadem deponantur die. Genitricis namque domini nostri, almae videlicet Mariae, festa solemnia, primo cum jejuniis, et postea cum suavisona melodiarum cantilena, honorifice ab omnibus celebrentur solemniter. Festa quoque apostolorum cunctorum similiter cum jejuniis conventibusque spiritualibus summopere colenda sunt. Irmischer p. 61.

Den Engelschen tekst geeft Lewis aldus:

Law. 22. And let festivals and fasts be rightly kept. Let Sunday's festival be rightly kept, as is thereto becoming; and let marketings, and folk-motes, and huntings, and worldly works, be strictly abstained from on that holy day. And let all St. Mary's solemn feast tides be strictly honored, first with fasting, and afterwards with festival; and at the celebration of every apostle let strict fast be held, except that on the festival of St. Philip and St. James we enjoin no fast on account of the Easter festival, unless any one will; else let other festivals and fasts be strictly observed, so as those observed them who best observed them.

Law. 24. And let fasts be kept every Friday, unless it be a festival.

Law. 43. And that they lawfully render God's dues every year, and rightly hold festivals and fasts.

Law. 44. And that they strictly abstain from Sunday marketings and popular meetings.

(Thorpe p. 126, 127 en 139. — Lewis p. 76.)

XXII. *Wetten van Canut den Grooten* (1017—1035).

Leges Cnuti regis.

XIV.

De Dei juribus, festis et jejuniis conservandis.

Et omnia Dei officia protegantur diligenter, prouti necessarium est: Festa et jejunia celebrentur; quolibet die Dominico festi celebratio fiat a die Saturni hora pomeridiana, usque ad diei Lunae auroram, et quilibet alius dies festus, prouti indictus fuerit.

XV.

De die Dominico.

Et die Solis mercaturam etiam diligentissime prohibemus, et omnem

conventum populi, nisi pro maxima necessitate sit, et venationem; et ab omnibus mundanis operibus in hoc sancto die sedulo cessandum est.

XLII.

Si apprehendi potest, non occidatur unquam diei Solis festo aliquis occidendus homo, nisi fugiat vel pugnet; sed apprehendatur et teneatur, usque dies festus praeteriit. Si liber homo die festo laboret, tunc compenset hoc obstricti colli mulcta et saltem apud Deum diligenter compenset prouti docetur. Servus si laboret, vapulet, vel pretium verberum pro ratione ejus quod factum est, luat. Si dominus servos suos die festo necessitet ad laborandum, perdat servum, et sit in posterum liber, et dominus solvat violatae legis poenam apud Danos, mulctam apud Anglos, pro ratione ejus quod factum est, vel purget se.

(Canciani IV p. 302 en 307. — Irmischer p. 37 en 38.)

Lewis geeft deze drie wetten in het Engelsch aldus:

XIV.

And let all God's dues be diligently furthered, as is needful, and let festivals and fasts be rightly held; and let every Sunday's festival be held from the noon of Saturday till the dawn of Monday, and every other massday as it is commanded.

XV.

And Sunday marketing we also strictly forbid, and every folk-mote, unless it be for great necessity; and let huntings and all other worldly works be strictly abstained from on that holy day.

XLII (bij Lewis XLV.)

If it can be helped, no condemned man should be put to death on a Sunday festival, unless he flee or fight; but let him be secured and held till the festival day be passed. If a freeman work on a festival day, then let him make „bot” with his heals fang, and, above all, earnestly make „bot” to God, so as he may be instructed. If a theowman work, let him pay with his hide, or hide-gild, according as the deed may be. If a lord compel his theow to work upon a festival day, let him forfeit the theow and be he afterward folk-free; and let the lord pay lah-slit among the Danes, and wite among the English, as the deed may be, or clear himself.

(Thorpe 157 en 172. — Lewis p. 77 en 78.)

Behalve genoemde drie, geeft Lewis evenwel nog de volgende wetten van Canut, die bij Irmischer niet voorkomen.

Law 17. And we forbid ordeals and oaths (lawsuits and court trials) on festival days and ember-days, and from *adventum domini* until the

eight day be passed after the twelfth mass day; and from Septuagesima till fifteen days after Easter. And St. Edward's mass-day the Witan Council have chosen that it shall be celebrated over all England on the fifteenth Kal. April. And St. Dunstan's mass day on the fourteenth Kal. Junii. And at those holy tides, let there be as it is right, to all Christian men, general peace and concord, and let every dispute be settled. And if any one owe another, „borh” or „bot” for secular matters let him willingly fulfill it to him, before or after.

(Thorpe p. 157. — Lewis p. 78.)

Law 47 of the „secular” laws of Canute.

If a freeman break a lawful fast, let him pay lah-slit among the Danes, and wite among the English, as the deed may be. It is sinful that any one, at a lawful fast-tide, eat before the time, and yet worse that any one defile himself with flesh meat. If a theowman do so, let him pay with his hide, or hide-gild, as the deed may be.

(Thorpe p. 172.)

XXIII. *Concilium Coyacense in 1050.*

Canon VI.

Sexto vero titulo admonemus, ut omnes Christiani die sabbati advespe rascente ad ecclesiam concurrant et dominica matutina, Missas, et omnes horas audiant, opus servile non exerçant, nec sectentur itinera nisi orationis causa, aut sepeliendi mortuos, aut visitandi infirmos, aut pro regis secreto; pro Saracenorum impetu.

Nullus etiam Christianus cum Judaeis in uno domo maneat, nec cum eis cibum sumat. Si quis autem hanc nostram constitutionem fregerit, per septem dies poenitentiam agat. Quod si poenitere noluerit, si major persona fuerit, per annum integrum communione careat; si inferior persona fuerit, centum flagella accipiat.

(Mansi XIX p. 788. — Irmischer p. 62.)

XXIV. *Wet van Eduard den Belijder omstreeks 1056.*

Let the protection of God and the Holy Church be throughout the whole kingdom from the Lord's Advent to the octaves of Epiphany, and from Septuagesima till the octaves of Easter, and from the Lord's Ascension till the octaves of Pentecost; and in all the days of Ember-weeks; and every Sabbath from the ninth hour, and through the whole following day till Monday; also on the vigils of Saints Mary, Michael, John Baptist, all the apostles and saints whose festivals are bid by

priests on the Lord's days; and All-Saints on the calends of November, perpetually from the ninth hour of the vigils, and during the following festival; also in parishes, where the dedication day, or the day of their proper saint is celebrated; and if any one devoutly go to celebrate a saint, let him have protection in going, staying, and returning, and let all Christians have protection when they go to church to pray, both in going forth and returning. Let them have absolute protection who are going to dedication, to synods, to chapters, whether they are summoned, or go of their own accord upon business. If any one being excommunicated betake himself to the bishop for absolution, let him enjoy the protection of God and Holy Church in going and returning. Let the bishop in his own court prosecute any man who has incurred a forfeiture to him. Yet if any one out of arrogance will not be brought to satisfaction in the bishop's court, let the bishop notify him to the king, and let the king constrain the malefactor to make satisfaction where the forfeiture is due, that is, first to the bishop, then to himself. So there shall be two swords, and one sword shall help the other.

„Ancient Laws and Institutes of England”, by Benjamin Thorpe p. 190. Also, Spelman vol. i. p. 619. — Lewis p. 79.

XXV. *Wet van Keizer Frederik I (1152—1190) voor Sicilië.*

Constitutionum regni Siculi Titulus LXXIII.

De feriis et salariis Judicum et notariorum instrumenta scribentium, et scribendorum et de eorum forma servanda.

I. Imperator Fredericus.

Bajulos et omnes Judices ac actorum notarios, a mane usque ad vesperam praeter necessarios horas comestionis et somni, sui copiam omnibus praestare praecipimus, officii sui partes petentibus omnibus praebituros.

Exceptis diebus nativitatis Domini, Paschalibus, atque Dominicis ac Beatae Virginis et Apostolorum festivitatibus dedicatis etc.

(Canciani I p. 328. — Irmischer p. 29.)

XXVI. *Bepalingen uit het Corpus Juris Canonici.*

Decretalium Gregorii Papae IX. Lib. II Tit. IX de Feriis.

Cap. I.

Diebus Dominicis mercari, litigari, judicari, vel jurari non debet: sed de vespera in vesperam debent celebrari.

Omnes dies Dominicos a vespera in vesperam, cum omni veneratione decernimus observari, et ab omni illicito opere abstinere: ut in eis mer-

catum minime fiat, neque placitum; neque aliquis ad mortem vel ad poenam judicetur, nec sacramenta (nisi pro pace, vel alia necessitate) praestentur.

Cap. III.

Propter necessitatem alimentorum, licet diebus feriatis in honorem Dei operi servili intendere, maxime circa rem tempore perituram.

Alexander III. Triburien. Archiepiscopo (anno 1160.)

Licet tam Veteris, quam Novi Testamenti pagina septimum diem ad humanam quietum specialiter deputaverit: et tam eum, quam alios dies majestati altissimae deputatos, nec non natalitia sanctorum Martyrum Ecclesia decreverit observanda: et in his ab omni opere servili cessandum: indulgemus, ut liceat parochianis vestris diebus Dominicis, et aliis festis (praeterquam in majoribus anni solennitatibus) si alectia terrae se inclinaverint, eorum captioni ingruente necessitate intendere: ita quod post factam capturam Ecclesiis circumpositis et Christi pauperibus congruam faciant portionem.

(Nos tamen cui ab omnium provisorum Ecclesiae est regimen commissum, super his, quae necessitas exegerit, Christi fidelibus tenemur commodum providere, non ut si quando eos servili operi, id est, actioni vel operi peccati publici et victui et vestitui quaerendo forte intendere contigerit, volumus ut eis Ap. sed. misericordia consueta subveniat. Inde siquidem est, quod regio vestra, quae non multis frugibus abundet, mare, in quo populus majorem consuevit habere sustentationem, sterilius solito effectum fuisse multorum relationibus cognoscentes. B. Petri auct. et Pauli et nostra).

Cap V.

In feriis introductis in honorem Dei et Sanctorum, nisi ob necessitatem vel pietatem, iudicium exerceri non potest, etiam de consensu partium; feriis tamen introductis favore hominum, partes renunciare possunt.

Gregorius IX an. 1232.

Conquestus est nobis: Quamvis non prorogari, sed expediri deceat quaestiones: debet tamen judicialis strepitus diebus non conquiescere feriatis, qui ob reverentiam Dei noscuntur esse statuti: scilicet Natalis Domini, sancti Stephani, Joannis Evangelistae, Innocentium, sancti Silvestri; Circumcisionis, Epiphaniae, 7. diebus Dominicae Passionis, Resurrectionis, cum 7 sequentibus, Ascensionis, Pentecostes; cum duobus qui sequuntur. Nativitatis Joan Baptistae, Festivitatum omnium Virginis gloriosae, 12. Apostolorum, et praecipue Petri et Pauli, beati Laurentii, dedicationis beati Michaëlis, Solennitatis omnium Sanctorum, ac diebus Dominicis,

caeterisque solennitatibus, quas singuli Episcopi in suis dioecesibus cum Clero et populo duxerint solenniter venerandas: quibus solennibus feriis (nisi necessitas urgeat, vel pietas suadeat) usque adeo convenit ab hujusmodi abstinere, ut consentientibus etiam partibus, nec processus habitus teneat, nec sententia, quam contingit diebus hujusmodi promulgari. Licet diebus feriatis, qui gratia vindemiarum vel messium ob necessitates hominum indulgentur, procedi valeat, si de partium processerit voluntate.

(Corpus Juris Can. edidit J. P. Lancelottus 1730. Decretales Greg. IX p. 216—218.)

XXVII. *Concilium Parisiense in 1212.*

Prohibemus etiam, ne choreas mulierum in coemeteriis, vel in locis sacris, obtentu alicujus consuetudinis deduci permittant: nec sustineant opera servilia seu fabrilia, sicut arantium, et opera similia, quae et ipsis facientibus interdiciamus, diebus dominicis exerceri. Et ne ullo modo permittant illicita matrimonia contrahi et maxime in gradibus a canonis interdictis.

(Mansi XXII p. 843. — Irmischer p. 62.)

XXVIII. *Concilium Copriniacense in 1255.*

Canon XXXVI.

Cum dominica dies omni debeat reverentia celebrari, constitutioni quondam editae de celebrandis diebus Dominicis et festivis addendum duximus, ut singuli capellani generaliter suos parochianos in suis moneant ecclesiis diligenter, quod a macellis publicis abstineant diebus praedictis, et aliis solemnitatibus et festis; nec ad mercatum eant, aut mundinas, in eisdem vendituri aliquid, aut empturi.

Qui vero contra haec facere praesumpserint, excommunicationis sententiae subjaceant ipso facto. Et ne propter capellanorum negligentiam, tales per ignorantiam se valeant excusare: monitionem hujus, sub magni poena gagii, frequenter praecipimus iterari.

(Mansi XXII p. 874. — Irm. p. 63.)

XXIX. *Verklaring van John Peckham, aartsbisschop van Canterbury in 1281.*

In the third, „Remember that thou keep” etc, the Christian worship is enjoined, to which laymen as well as clerks are bound; and here we are to know that the obligation to observe the legal Sabbath, according to the form of the Old Testament, is at an end, together with the other ceremonies in that; to which in the New Testament

hath succeeded the custom of spending the Lord's day, and other solemn days appointed by the authority of the Church, in the worship of God; and the manner of spending these days is not to be taken from superstition of the Jews, but from the canonical institutes.

(Laws and Canons of the Church of England, from its Foundation to Henry VIII Johnson, vol. ii. p. 284 — Aangehaald bij Lewis p. 81.)

XXX. *Concilium Rotomagense in 1299.*

Canon II.

Ut placita diebus festis non teneantur.

Statuimus ut baillivi, praepositi, majores, atque alii judices saeculares, quocumque nomine censeantur, assisias atque placita diebus Dominicis atque festis Virginis gloriosae, sanctorum Joannis Baptistae Michaelis Archangeli, sanctorumque apostolorum et evangelistarum, et aliis qui cum clero et populo in ecclesiis celebrantur, in quibus solum Divinis est laudibus, non terrenis negotiis insistendum, tenere atque exercere desistant, penitusque quiescant, generaliter moneantur. Qui si parere contempserint, temere forsan contrarium attentando, incurrant excommunicationis sententiam ipso facto.

(Mansi XXIV p. 1204. — Irmischer p. 63.)

XXXI. *Schrijven van Paus Johannes XXII aan Filips V, koning van Frankrijk in 1317.*

Illud sane, quod inolevisse in illis partibus dicitur, ut videlicet passim in quandam divinam irreverentiam exerceanter judicia die dominico et radendis et tondendis barbis atque capitibus intendatur, te dissimulare non decet, cum dies illa divino cultui specialiter dedicata talibus profanari non debeat, quam censura civilis alienam esse debere a cognitionibus praecepit, et litigantes a controversiis in illa respirare decrevit. Nec ignoras, quod inter praecepta decalogi sanctificatio sabbati ponitur, ad quorum observantiam fidelis quilibet de necessitate tenetur. Haec igitur sic reformari mandes et facias, quod uberius inde tibi gratiam tui Creatoris acquiras. Dat. XV Kal. Februarii.

(Raynaldi Annales Ecclesiasticae, Tom. XV p. 149.)

XXXII. *Concilium apud Vallemoleti (Valladolid) sive Palentinum in 1322.*

Canon IV. De Feriis.

Quamvis divinae legis praecepto sancitum sit, diebus dominicis et festivis ab omni opere servili abstinere: nonnulli tamen hujusmodi

transgredientes praeceptum et rusticalia opera, et artificia manualia diebus praedictis exercere praesumunt. Ne igitur ex transgressione hujusmodi fidelis populi indignationem Dei omnipotentis incurrat: statuimus, ut nullus in diebus Dominicis et festivis agros colere audeat, aut artificia manualia exercere praesumat, nisi urgente necessitate, vel evidenti pietatis causa, et tunc de speciali licentia sacerdotis.

Transgressores autem praesentis constitutionis per excommunicationis sententiam a suis ordinariis puniantur.

(Mansi. Sac. conc. collectio, XXV p. 698. — Irmischer p. 64.)

XXXIII. *Wet van Eduard III, koning van Engeland, in 1354.*

Item, it is accorded and established, that showing of wools shall be made at the staple every day of the week, except the Sunday and solemn feasts of the year.

(Statutes Relating to the Ecclesiastical and Eleemosynary Institutes of England, by Archibald John Stephens, vol. i, p. 66. — Lewis p. 82.)

XXXIV. *Verordening van Islep, aartsbisschop van Canterbury, in 1359.*

Whereas, the most excellent prince, our lord, the King of England, is now going to make an expedition in foreign parts with his army for the recovery of his right, exposing himself as a soldier to the doubtful events of war, the issue whereof is in the hand of God; we who have hitherto lived under his protection are, by the divine favor shining on us, admonished to betake ourselves to prayer, as well for the safety of every one of us as for the public good, lest if adverse fortune should invade us (which God forbid), our confusion and reproach should be the greater. But, though it is provided by sanctions of law and canon that all Lord's days be venerably observed *from eve to eve*, so that neither *markets*, negotiations, or *courts public or private*, ecclesiastical or secular, be kept, or any *country work* done on these days, that so every faithful man remembering his creation may then, at least, go to his parish church, ask pardon for his offenses, supply his omissions and commissions for the week, honor the divine mysteries, learn and keep the commandments of the Church there expounded, and earnestly pour out prayers to God in the churches that are consecrated from above for places of prayer, not only for themselves, but for every degree of men, whether of secular or ecclesiastical host, laying aside all worldly care; yet we are clearly, to our heart's grief, informed that a *detestable, nay, damnable perverseness* has prevailed, insomuch that in many places

markets not only for victuals, but other negotiations (which can scarce be without frauds and deceits), *unlawful meetings of men who neglect their churches*, various tumults, and other occasions of evil are committed, revels and drunkenness, and many other dishonest doings are practiced, from whence quarrels and scolds, threats and blows and sometimes murder proceeds on the Lord's days, in contempt of the honor of God; *insomuch that the main body of the people flock to these markets, by which the devil's power is increased*; and in the holy churches where the God of peace is to be sought and his anger more easily satisfied, the worship of God and the saints ceaseth by reason of the absence of the faithful people, the sacred mysteries are not had in due veneration, and the mutual support of men in praying is withdrawn, to the great decay of reverence toward God and the Church, the grievous peril of souls, and to the manifest scandal and contempt of Christianity: wherefore we strictly command you, our brother, that ye, without delay, canonically admonish and effectually persuade, in virtue of obedience, or cause to be admonished and persuaded, those of your subjects whom ye find culpable in the premises, that they do wholly abstain from markets, courts, and other unlawful practices above described, on the Lord's days for the future; and that such of them as are come to years of discretion, do go to their parish churches to do, hear, and receive what the duty of the day requires of them; and that ye restrain all whatsoever that transgress and rebel in this respect, both in general and particular, with Church censures according to the canon. And do ye further enjoin your flock subject to you, and cause them to be enjoined, that on the said days, and at other times when they think fit, they do in their prayers at church most devoutly recommend our lord, the king, the noblemen of the kingdom, and all others whatsoever that attend him in the said expedition, and their safety and prosperity, to the Lord Most High, the King of all Kings; and make two customary processions about their churches and church-yards every week for them, and for the peace of the kingdom. And we further command you that ye intimate this our mandate with all possible speed to our fellow-bishops and suffragans of the province of Canterbury, that they may do what is above contained in relation to their subjects. And that the minds of the faithful may the more easily be incited to the doing of the premises, confiding in the mercies of God, and in the merits and prayers of his most holy mother, the Virgin Mary, and of blessed Thomas, the glorious martyr, and of the other saints, we grant by these presents forty days' indulgence to all Christians throughout our province, who shall pray in the manner aforesaid, and abstain from the

unlawful practices above expressed, so that they confess their sins and truly repent of them. And we do in the Lord exhort you and the rest of our fellow-bishops, that ye grant indulgences out of the treasure of the Church entrusted with you to them that do and observe what is above specified. And do ye before the feast of All-Saints next coming, certify us by your letters patent (containing a copy of these) of the day when ye received these presents, and the manner and form of your executing thereof; and do ye specially enjoin our said brethren, that they do every one in particular take care to certify us of what they have done in like manner.

Dated at Otteford, 19 cal. of September, A. D. 1359, and of our consecration the tenth.

„Laws and Canons of the Church of England from its Foundation to Henry VIII,” Johnson, vol. ii, pp. 417—419. Ook, „Sir Henry Spelman’s Works”, Latin, vol. ii, p. 599. — Lewis p. 82 en v.

XXXV. *Verordening van Islep, aartsbisshop van Canterbury, in 1632.*

Simon, by divine permission, Archbishop of Canterbury, primate of all England, legate of the Apostolic see, to our venerable brother Simon, by the grace of God Bishop of London, health and brotherly charity in the Lord. We learn from the Holy Scripture that vice often appears under the color of virtue. *At the first creation of man, God enjoined him to cease from labor on the seventh day only; but the militant Church in the times of grace has added several other days;* and some of these again, by the toleration of the Church, were taken away for the convenience of men, and the necessity of their laboring; and yet some local festivals were added to be observed by Catholics in some parts; and though the custom of festivals was introduced in honor of the saints, yet by the levity of men, what was instituted out of a reverent regard to the elect of God, has been turned to their reproach, by reason that disorderly meetings and negotiations and other unlawful exercises are practiced on such days, and what was intended for devotion is converted to lewdness, forasmuch as *the tavern on these days is more frequented than the church,* and there is greater abundance of *junkets and drunkenness than of tears and prayers;* and men spend their leisure in debauchery and quarrels more than in devotion; not to omit that covenant servants (without whose labor the commonwealth can not subsist), under a lawful pretense, do abstain from work on holydays (though of their own making), and on the vigils of saints, and yet take no less on that account for their weekly wages, by

which the public good is clogged and obstructed; nor do they sabbatize in honor of God, but to the scandal of Him and Holy Church, as if these solemnities were intended for the exercise of profaneness and mischief, which increase in proportion to the number of these days. To prevent superstitions, evil intentions, and frauds of covenant servants, and to lessen the occasion of them, and that the memories of the saints which require a cessation from labor may be had in due veneration, according to the original institution of the Church, with the advice of our brethren, we *have thought fit to set down in these presents the feasts on which all people in our province of Canterbury must regularly abstain even from such works as are profitable to the commonwealth*, reserving a power to ecclesiastical men and to other great persons, and such as are, in this respect, *self-sufficient*, of solemnly observing the days of whatever saints they please to honor God in their own churches and chapels. In the first place, the holy Lord's day, beginning *at vespers on the Sabbath day*, not before, lest we should seem professed Jews; and let this be observed in feasts that have their vigils: also the feasts of the Nativity of our Lord, *Saints Stephen, John, Innocents, Thomas the Martyr, Circumcision, Epiphany* of the Lord, *Purification of the Blessed Virgin, Saint Matthias Apostle, Annunciation of the Blessed Virgin, Easter with the three following days, Saint Mark the Evangelist, the Apostles Philip and Jacob, Invention of the Holy Cross, Ascension of the Lord, Pentecost, with the three following days, Corpus Christi, Nativity of St. John Baptist, Apostles Peter and Paul, Translation of St. Thomas, St. Mary Magdalene, St. James Apostle, Assumption of the Blessed Virgin, St. Laurence, St. Bartholomew, Nativity of St. Mary, Exaltation of the Holy Cross, St. Matthew; St. Michael, St. Luke Evangelist, Apostles Simon and Jude, All-Saints, St. Andrew, St. Nicholas, Conception of the Blessed Virgin, St. Thomas Apostle, the solemnity of the dedication of every parish church, and of the saints to whom every parish church is dedicated, and other feasts enjoined in every diocese by the ordinaries of the places in particular, and of their certain knowledge. We therefore command you that ye notify all and singular the premises, to all our brethren and suffragans, enjoining every one of them that they admonish and effectually persuade the clergy and people subject to them, strictly to observe and with honor to venerate the feasts above rehearsed as they fall in their seasons; and let them reverently go to the parish churches on those days and stay out the conclusion of the masses and other divine offices, praying devoutly and sincerely to God for the salvation of themselves and the rest of the faithful, both quick and dead; that by*

thus going the circle of the solemnities of the saints, they and other Catholics for whom they pray may deserve the constant intercession of the saints, whose feasts they celebrate, with Almighty God. And let our brethren intimate to their subjects that on the other feasts of the saints they may with impunity proceed in their customary labors. And if they find any hired laborers who presume to cease from working on particular feasts that are not above enjoined, in order to defraud those to whose service they have bound themselves, let them canonically restrain them from such superstitions and cause others to restrain them by ecclesiastical censures. And we command our brethren aforesaid, that every one of them do clearly and distinctly certify us by their letters patent (containing a copy of these presents) what they have done in the premises, before the feast of the Nativity of St. Mary the Virgin, next coming; and do ye also take care to effectually perform all and singular the premises, so far as they concern your cities and diocese, and in the same manner to certify it to us.

Dated at Maghfield, 17 cal. August, A. D. 1362, and of our consecration the thirteenth.

„Laws and Canons of the Church of England, from its Foundation to Henry VIII.” Johnson, vol. ii, pp. 425—428. Ook, Spelman, „Works”, p. 609; ook, Wilkins, „Concilia,” vol. ii, p. 560. — Lewis p. 85 en v.

XXXVI. *Verordening van John Thorsby, aartsbisschop van Canterbury, in 1367.*

Desiring, therefore, to obviate some errors and abuses so far as we can, which we see to grow rife in the Church: in the first place (according to the example of Christ, who would have his own church be called a house, not of merchandise, but of prayer; and not allowing fraudulent traffic there to be exercised, cast the buyers and sellers out of the temple), we firmly forbid any one to keep a market in the churches, the porches, and cemeteries thereunto belonging, or other holy places of our diocese, on the Lord's day or other festivals, or to presume to traffic or hold any secular pleas therein; and let there be no wrestlings, shootings, or plays which may be the cause or occasion of sin, dissension, hatred, or fighting, therein performed; but let every Catholic come thither to pray, and to implore pardon for his sin.

Johnson, vol. ii, p. 431, en Wilkins, vol. iii, p. 68. — Lewis, p. 89.

XXXVII. *Wet van Hendrik IV, koning van Engeland, in 1409.*

He that playeth at unlawful games on Sundays and other festival days prohibited by the statute, shall be six days imprisoned. (Statute 11.)
Lewis p. 90.

XXXVIII. *Wet van Hendrik VI, koning van Engeland, in 1448.*

Item, considering the abominable iniquities and offenses done to Almighty God and to his saints, always aiders and singular assisters in our necessities, because of fairs and *markets* upon their high and principal feasts, as in the feast of the Ascension of our Lord, in the day of Corpus Christi, in the day of Whitsunday, in Trinity Sunday, with other Sundays, and also in the high feast of the Assumption of our Blessed Lady, the day of All Saints, and on Good Friday, accustomedly and miserably holden and used in the realm of England: in which principal and festival days for great earthly covetise, the people is more willingly vexed, and in *bodily labor* foiled, than in other ferial days, as in fastening and *making their booths and stalls*, bearing and carrying, lifting and *placing their wares* outward and homeward, as though they did nothing remember the horrible defiling of their souls in *buying and selling*, with many deceitful lies and false perjury, with *drunkenness* and strifes, and so specially withdrawing themselves and their servants from divine service; the aforesaid lord the king, by advice and assent of the lords spiritual and temporal and the commons of this realm of England, being in the said Parliament, and by authority of the same Parliament, *hath ordained* that all manner of *fairs and markets* in the said principal feasts and Sundays and Good Fridays, *shall clearly cease* from all showing of any goods and merchandises (necessary victual only excepted) *upon pain of forfeiture of all the goods aforesaid so showed*, to the lord of the franchise or liberty where such goods, contrary to this ordinance be or shall be showed (the four Sundays in harvest excepted). Nevertheless of his special grace, by authority aforesaid, granteth to them power which of old time had no day to hold their fair or market, but only upon the festival days aforesaid, to hold by the same authority and strength of his old grant, within three days next before the said feasts, or next after, proclamation first made to the simple common people, upon which day the aforesaid fair shall be holden, always to be certified, without any fine or fee to be taken to the king's use. And they which of old time have, by special grant, sufficient days before the feasts aforesaid, or after, shall in like manner, as aforesaid, hold their fairs and markets

the full number of their days, the said festival days and Sundays and Good Fridays excepted.

„Statutes Relating to the Ecclesiastical and Eleemosynary Institutes of England,” by Archibald John Stephens, vol. i, p. 110 *seq.* Ook, „Rev. Statutes”, 1235—1685 A. D., pp. 347—349, London, 1870. — Lewis, p. 90.

Van deze wet geeft IRMISCHER den Latijnschen tekst aldus:

V.

Item consideratis abhominabilibus injuriis et offensis Omnipotenti Deo nostro, sanctisque suis, nostris semper in necessitatibus adjutoribus et succursoribus singularibus, causa feriarum et mercatorum, super eorum summa et principalia festa, veluti in festo Ascensionis Domini, die Corporis Christi, die Pentecostes, die dominica Sanctae Trinitatis cum aliis diebus dominicis. Ac etiam in summo festo Assumptionis beatae Mariae, die omnium Sanctorum et in die Parasceves, consuetudinaliter et miserrime in regno Angliae tentorum et usitatorum, factis et perpetratis, in quibus principalibus festivalibusque diebus pro magna cupiditate terrena, populus voluntarie plus vexatus, et in labore corporali deturpatus existit, quam aliis diebus ferialibus, videlicet, infigendo et faciendo Bothas et Stallas, portando et vehendo, levando et collocando mercimonia sua extrorsum et domorsum, quasi nichil habentes in memoria horribilem inquinacionem animarum suarum, in emcione et vendicione deceptivis multimodis mendaciis et falso perjurio, cum ebrietate et contencionibus, specialiter seipsos et eorum servientes, a divino servicio subtrahendo; praefatus dominus Rex de arisamento et assensu dominorum spiritualium et temporalium ac Communitatis regni sui Angliae in dicto parlamento existens nec non auctoritate ejusdem parlamenti, ordinavit quod omni modo feriae et mercata, in dictis principalibus festis, et diebus dominicis ac die Parasceves, penitus cessent, ab omnimoda monstracione aliquorum bonorum vel mercandisarum, necessariis victualibus exceptis, sub poena forisfacturae omnium bonorum praedictorum sic monstratorum, domino franchisesiae ubi hujusmodi bona in contrarium istius ordinacionis sunt vel erunt monstrata, quatuor diebus dominicis in Autumpno exceptis. Nichilominus ex sua gratia speciali auctoritate supradicta concedens potestatem illis, qui ex antiquo nullum diem ad tenendum feriam vel mercatum suum nisi solummodo super diebus festivalibus praedictis habent, ad tenenda ea, auctoritate et vigore antiquae concessionis suae infra tres dies proximos ante festa praedicta, vel proximos post, cum proclamatione prius facta, ad simplicem vulgarem populum, super quem diem feria praedicta tenebitur,

semper certiorandum, absque aliquo fine seu feodo ad usum domini Regis capiendum; et illi qui habent ex antiquo per specialem concessionem dies sufficientes ante supradicta festa, vel post, plenum numerum dierum suorum observent, consimili supradicto modo ad tenendas suas ferias vel mercato, dictis diebus festivalibus et dominicis, ac die Parasceves exceptis. Proviso semper quod praesens Ordinacio incipiat sumere effectum ad festum Sancti Michaelis proxime futurum et non ante, et durabit usque ad proximum parliamentum et sic deinde nisi in dicto proximo parlamento allegetur, monstretur et probetur causa rationabilis, pro qua videbitur non expediens, quod ordinacio praedicta sic perdurabit.

(Statutes of the Realm. Printed by command of his Majesty King Georg III, vol. II, 1816. Fol. 351. — Irmischer, p. 40.)

XXXIX. *Wet van Eduard IV, koning van Engeland, in 1464.*

Cobblers and cordwainers in the city of London, or within three miles thereof, excepting within the precincts of St. Martins-le-Grand and the palace at Westminster, were forbidden on any Sunday in the year, or on the feasts of the Nativity or Ascension of our Lord, or on the feast of Corpus Christi, to command or cause to be sold, or place or put on any one's feet or legs, any shoes, hose, or galoche, under the penalty of the forfeiture of the article and a fine of twenty shillings for every offense; a third part to go to the king, a third to the governors of the guild (*mestier*) of cordwains, and the residue to the informer.

Neale, „Feasts and Fasts,” p. 124. Zie ook, Statutes of the 4th of Edward IV, chap. vii.

„In 1523 this act was repealed by Henry VIII.” (15th Henry VIII chap. ix.) Lewis p. 92.

XL. *Zondagsverordening van Schotland in 1424.*

Item. That all men train themselves to be *archers*, from they be twelve years of age, and that in each ten pounds' worth of land there be made *bow marks*, and specially near to parish churches, *wherein upon holy days men may come*, and at the least shoot thrice about, and have usage of archery, and whosoever use not the said archery, the lord of the land shall raise of him a wedder (a sheep); and if the lord raise not the said pain, the King's sheriff or his ministers shall raise it to the King.

„First Parliament of King James I,” 1424 A. D., law 18. — Bij Lewis p. 144, uit Laws and Acts of Parliament etc. of Scotland. Edinburgh 1681.

XLI. *Zondagsverordening van Schotland in 1469.*

Item. Because of keeping of holy days and divine service, which are greatly broken, and namely, in the *collection of customs and annual rents, in-casting and out-casting of tenants*, which cause great dissension, and causes oftentimes great gatherings and discord upon solemn days of Whit-Sunday and Martin-mas; for the eschewing of the which, it is thought expedient in this present Parliament, that the said collecting of customs and annual rents, in-casting and out-casting of tenants, be deferred to the third day after Whit-Sunday and Martin-mas, without prejudice of any persons, and in likewise there *be no fairs holden on holy days, but on the morning after.*

„Fifth Parliament of King James III,“—1469 A. D., chap. XXXV. —
wis, p. 144.

HOOFDSTUK V.

SPECIMEN VAN ROOMSCH-LUTHERSCHE ZONDAGSWETGEVING SEDERT DE
REFORMATIE. — ZONDAGSWETTEN VAN DE VERSCHILLENDE DEELEN
VAN HET KONINKRIJK BEIEREN.

De Reformatie leidde het bewustzijn der volken terug naar de Heilige Schrift, en het noodzakelijk gevolg werd, dat alle Middeleeuwsche leerstellingen over kerk en staat en elk ander gebied des levens opnieuw werden ter toetse gebracht aan den onfeilbaren toetssteen der Goddelijke waarheid.

Dit ging nu evenwel niet in één oogenblik, en ook niet bij alle hervormers in gelijke mate.

Calvijn groef dieper in de Schrift dan Luther, en de waarheden, door Luther en Calvijn weder opgedolven, werden eerst langzamerhand ingedragen in het bewustzijn der volken.

En gelijk dit in het algemeen waar is, alzoo ook met opzicht tot bijzondere punten, als in casu de begrippen over den zeventdaagschen rustdag en de roeping der Overheid dienaangaande.

Luther week op de hoofdpunten, wat den sabbath betreft, eigenlijk weinig van de Roomsche beschouwing af, evenmin als ten opzichte van de leer der Overheidsbemoeiing.

Vandaar dat in Luthersche landen de Zondagswetgeving tamelijk wel op Roomschen voet werd voortgezet.

Want wel werd door de Luthersche vorsten een groot getal feestdagen afgeschaft, — iets waarin de Roomsche kerk zelf

weldra volgde ¹⁾, — maar de Zondag bleef beschouwd als een kerkelijke feestdag.

Niet in den zin der Roomsche werkheiligheid, maar dan toch in dien zin, dat alleen uit een oogpunt van kerkelijke godsdienst-oefening de viering van den sabbath verplicht werd verklaard, en aan een zevendaagschen rustdag als een heel het leven betreffende Goddelijke scheppingsordinantie niet werd gedacht.

Anders kwam de zaak te staan in landen, waar het Calvinisme de overhand kreeg.

Niet dat in een enkel oogenblik in deze landen alle Roomsche zuurdeesem werd uitgezuiverd of ook alle Middeleeuwsche staats-idee op zij gezet. Zoover kwam men niet in een oogenblik.

Zelfs ging Calvijn aanvankelijk in zijn energieke actie tegen de Roomsche werkheiligheid zóó ver, dat ook hij „de gebondenheid aan één dag op de zeven loochende” ²⁾, en eerst later kwam hij van dit andere uiterste, waarin hij door de tegenstelling met Rome vervallen was, terug, toen hij in zijn exegese op Genesis 2: 3 de beteekenis van den sabbath als scheppingsordinantie klaar en duidelijk op den voorgrond stelde.

En ziedaar nu juist weer de meerdere diepte, de grootere energie van het Schriftonderzoek, de meer fundamenteele opvatting van Calvijn boven die van Luther.

Terwijl Luther in de antithese met de Roomsche werkheiligheid blijft steken, en nu juist omgekeerd van Rome heel de verplichting van het sabbathsgebod ontkent, om straks uit een oogpunt van kerkelijke orde en ter wille van godsdienstige samenkomsten de sabbathsviering weer in te voeren, gaat Calvijn, nadat hij zelf ook eerst te ver is gegaan in zijn antithese met Rome, de zaak nader uit de Schrift grondig onderzoeken en komt hij dan door Schrift-

¹⁾ „De R. C. kerk is dan ook deels door eigen inzicht gedreven, deels door de eischen des tijds daartoe gedrongen, kort daarna zelve er toe overgegaan door afschaffing het getal en den duur der feesten te beperken, vooral onder de Pausen Urbanus VIII, in de 1ste helft der 17^e eeuw, Benedictus XIV en Clemens XIV, in de 18^e eeuw”. F. W. SMIT, *De wet van 1 Maart 1815*, p. 12.

²⁾ Dr. A. KUYPER, *Tractaat van den Sabbath*, p. 57. — CALVIJN, *Institutie*, L. II, c. 8, § 31.

onderzoek tot de gezuiverde opvatting, waarbij zoowel de Roomsche werkheiligheid als het daartegenover staande uiterste van het niet verbindbare van het vierde gebod wordt verworpen, en ook niet om kerkelijke samenkomsten de Zondag wordt gevierd, maar waarbij de zevendaagsche rustdag als scheppingsordinantie wordt gekend en geëerbiedigd.

Vandaar dat er tusschen de Zondagswetten in Luthersche en die in Roomsche landen in de eeuwen der Reformatie weinig verschil kon ontstaan, wijl beide hoewel in geheel verschillenden zin de sabbathsviering geboden als voorschrift ten behoeve van de kerk, de Roomschen om hun kerkelijk dogma van de werkheiligheid, de Lutherschen om hun kerkelijke samenkomsten mogelijk te maken ook al wisten de Lutherschen het sociaal belang van den sabbath reeds te waardeeren ¹⁾.

Als specimen van Roomsch-Luthersche wetgeving op den Zondag heb ik alleen de wetten van de verschillende deelen van het koninkrijk Beieren in kort overzicht gegeven, zooals die door de noeste vlijt van Dr. IRMISCHER in het tweede deel van zijn bovenaangehaald werkje zijn verzameld.

Voor zoover mij bekend, zijn van geen ander Roomsch of Luthersch land de Zondagswetten sedert de Reformatie verzameld, terwijl de arbeid van een dergelijke compilatie, als IRMISCHER voor Beieren gaf, voor elk land wellicht een jaar van onderzoek vorderen, en dus voor mijn doel in dit geval te veel zou eischen.

Anders staat het met de overwegend Calvinistische landen Nederland, Engeland en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika.

Evenals op het gebied der staatsbemoeiing in de Calvinistische Reformatie een nieuw beginsel lag, dat ondanks alle omstandigheden langzaam maar zeker tot openbaring moest komen in het leven der Calvinistische volken, en tot bewustzijn moest gebracht door de Calvinistische wetenschap, zoo ook met de Zondagswetgeving.

Het beginsel, dat de zevendaagsche rustdag een ordening van God is, bij de schepping voor heel het menschelijk geslacht inge-

¹⁾ Cat. Major I, c. 3 § 83, 84 en 85, aangehaald bij Dr. KUYPER, *Tractaat v. d. Sabbath*, p. 60.

steld, werd door Calvijn in zijn uitlegging van Gen. 2: 3 op den voorgrond gesteld; door de Gereformeerde kerken in haar belijdenisschriften geformuleerd; onder de Calvinistische natiën in de prediking van het vierde gebod levendig gehouden; en in den smeltkroes der Gereformeerde theologie gezuiverd. Dat beginsel, al is het niet in elke wet zichtbaar, vormt toch den achtergrond der Zondagswetgeving sinds de Reformatie zoowel in Nederland als in Engeland, in Schotland en in de Vereenigde Staten.

Daarom heb ik zooveel mogelijk de plakaten bijeenverzameld, die onze vaders gedurende de Republiek in den bloeitijd van ons nationaal bestaan op de Zondagsviering hebben gemaakt, en het is om die zelfde reden dat ik ook aan de Zondagswetten van Engeland en Amerika onverkort een plaats heb ingeruimd.

De wetten en verordeningen van het koninkrijk Beieren daarentegen geven geen ingrijpende wijzigingen van het Roomsche-Middeleeuwsche systeem, en het moge daarom volstaan, dat ik daarvan een kort resumé in een Bijlage laat volgen, zonder den tekst der talrijke wetten in zijn geheel op te nemen, gelijk die in het tweede deeltje van IRMISCHER voorkomen.

Ten bewijze hoe weinig ook de latere Zondagswetgeving in Luthersch-Roomsche landen van het oude spoor afweek, geef ik een kort resumé ook van de latere wetten in Beieren tot in onze eeuw.

Daar de verordeningen, die gemaakt zijn gedurende den tijd toen de beginselen van ongeloof en revolutie reeds de overhand hadden, slechts volledigheidshalve zijn opgenomen, en het hier vooral om den zin en den geest der wetten gedurende de eeuwen der Reformatie te doen is, komen evenwel vooral die verordeningen in aanmerking, die vóór de vereeniging der verschillende deelen in 1804 zijn gemaakt, en mocht reeds aan de verordeningen der vorige eeuw niet te veel waarde gehecht dan voor zoover ze eenvoudig de vroeger gevolgde lijnen getrouw bleven.

En dan blijkt, *dat de Zondagswetten in de verschillende landen, die nu het koninkrijk Beieren vormen, in beginsel niet van het Middeleeuwsche spoor afwijken.*

Wij vinden er dezelfde landsvaderlijke zorg der Aristotelische

staatsalbemoeiing, die ook onder Luther's invloed geen wijziging onderging.

Alleen de Roomsche dwaling, dat de Zondag als kerkelijke feestdag in dien zin met andere kerkelijke dagen gelijkstaat, heeft meer doorgewerkt en er toe geleid, dat veel, wat op andere kerkelijke feestdagen als geoorloofd werd toegelaten, ook op den Zondag geschiedde.

Vandaar een ontheiliging door allerlei „Unfug”, en tal van verordeningen, niet enkel tegen arbeid in 't algemeen, en tegen bepaalde bezigheden als het „Mahlen,” het koopen en verkoopen (6, 61 en 63), maar ook tegen „Spielen, Tanzen” (18, 34, 62), tegen nachtelijk rumoer op de straten (4), tegen „die Schwelgereien in Wirthhäusern” (9), tegen de „erschrockliche Sünd des verdammlichen Gottslästerns, abscheulichen Fluchens und leichtfertigen Schwörens” (57), tegen het dansen ¹⁾ voor den middag (9, 11, 37, 65), tegen het samenkomen van boerenknechts en dienstmeisjes in kroegen (10), tegen het hoeden van vee onder kerktijd (20, 47), tegen het verkoopen van sterken drank onder kerktijd (26, 65, 67), tegen het „Büchsen und Armbrustschieszen auch andern Spielen” onder kerktijd (26), tegen het houden van jaarmarkten ²⁾ (27, 35, 47), tegen het „Fressen, Saufen, Spielen, Fluchen und Gotteslästern” (31, 32), tegen het open hebben van winkels (34, 65, 66), tegen het „Spatzierreiten und Fahren” (41), tegen de samenscholingen en tumulten op de kerkhoven bij de kerken (56, 59, 64, 67), terwijl een enkelen keer werd verordend, dat de kroegen 's avonds na den vespergodsdienst open mochten zijn, doch zonder muziek of tumult en slechts tot 10 uren in den zomer en tot 9 uren in den winter.

En dat de landsvaderlijke zorg der overheden zich niet enkel bepaalde tot het verbieden van allerlei „Unfug”, maar zich ook

¹⁾ Eerst in het revolutietijdperk werd het dansen weer toegelaten als „op zich zelf onschuldig” (51). Moeilijk konden ook, wie zelf om den vrijheidsboom dansten, het dansen voor schuldig houden, hoewel reeds de uitdrukking „op zich zelf onschuldig” bewijst, dat er met het dansen vaak iets verbonden was, dat minder onschuldig kon genoemd worden.

²⁾ Ook hierin kwam in het tijdperk der revolutie verandering cf. 49.

bezigield met het gebieden wat zij voor haar landskinderen noodig oordeelde, blijkt het duidelijkst, wanneer de ouders en patroons eenvoudig bij verordening worden aangemaand, om hun kinderen en dienstboden godsdienstonderwijs te laten geven en te zorgen, dat zij naar kerk en catechisatie gaan (9, 23, 47, 26), wanneer aan beambten bevel wordt gegeven om de godsdienstoefeningen bij te wonen (12, 33), en bij politieverordening wordt geboden, dat een iegelijk God van harte heeft te dienen, de godsdienstoefeningen bij te wonen (34), en den Zondag in alle stilheid te vieren door inzonderheid des voormiddags ter kerk te gaan, in de Schrift te lezen en van allen arbeid zich te onthouden (38).

Conclusie.

De conclusie, waartoe bovenstaande beschouwing ons heeft geleid, is, dat de Zondagswetten in de verschillende landen, die nu het koninkrijk Beieren vormen, in beginsel niet afwijken van het Middeleeuwsche spoor.

BIJLAGE.

Kort resumé van de wetten en verordeningen van de verschillende deelen van het koninkrijk Beieren.

A. Verordeningen van de verschillende Beiersche Landen vóór de Vereeniging.

I. Oberbayerische Verordnungen.

§ 1. Mahlen an Sonn- und Feiertagen betr. v. 22 Dec. 1626 (absoluut verboden, doch na kerktijd om bijzondere reden vergunning te verkrijgen).

§ 2. Von der Arbeit an Sonn- und Feiertagen, 27 Febr. 1649 (verbod van arbeid in het veld en aan wegen).

§ 3. Mahlen an Sonn- und Feiertagen, 23 Dec. 1651.

Eenige ruimere opvatting toelatend van de Verord. van 1626, wegens noodzakelijkheid.

§ 4. Hofberichtetes Instruction von 1655.

„Zu Verhütung Frevel und Ungebühr, die nachtllicherweil auf der Gasen geübt werden.”

§ 5. Excesse der Beamten und Unterthanen, 8 Apr. 1701.

Aanmaning tot onderhouding der Zon- en feestdagen, na ingekomen klacht over grove en voortdurende ontheiliging.

§ 6. Gegen Kauf und Verkauf, Schenkwirthe etc., 14 Dec. 1772.

§ 7. Erläuterung des Vorhergehenden, 12 Jan. 1773.

§ 8. Das ohnerlaubte Arbeiten an Sonn- und Feiertagen, 2 Nov. 1776.

§ 9. Geistliche Rathsordnung von 1779.

Herinnering aan vroegere wetten, waarin op Zon- en feestdagen „die Schwelgereien in Wirthshäusern, das Mahlwerk, die vormittägige Tänze, die knechtliche Bauernarbeit” afgeschaft zijn en dat de Overheden moeten toezien dat de ouders „ihre Kinder in die Christenlehren schicken, auch Dienstboten und Hausgenossen dahin kommen” etc.

§ 10. Aus der Tagelöhner- und Ehehaltenordnung van 1781 für Bayern und die obere Pfalz.

Waarin o. a. verboden wordt, dat boerenknechten en dienstmeisjes in een zelfde herberg of zelfs in private huizen samenkomen, wyl het dansen op Zon- en feestdagen verboden is.

§ 11. Von verbotenen Tanzen an denen bestimmten Feiertagen, 1782.

§ 12. Beiwohnung der Beamten bei öffentlichen Gottesdiensten.

De beambten moeten een goed voorbeeld geven en hun wordt bevolen de godsdienstoefeningen bij te wonen.

§ 13. Hunde in der kirche betr., 1795.

Velen waren gewoon honden mee te nemen in de kerk; „dieser Unfug” wordt verboden.

§ 14. Vom Fleischessen an der verbotenen Tagen, 1796.

Waarin verbod van „vormittägiges Spielen und Tanzen” „bis nach der Vesperzeit” „an Sonn- und Feiertagen”.

§ 15. Wegen denen abgewürdigten Feiertagen, 1801.

Vermaning om „an der Sonn- und übrigen noch beibehaltenen Feiertagen” den godsdienst en het Christelijk volksonderwijs vlijtig te bezoeken.

§ 16 Die abgewürdigten Feiertage betr., 1802.

De strengste maatregelen zullen genomen om te zorgen, dat „an den Sonntagen und bleibenden Feiertagen der vorgeschriebene Gottesdienst auf keine Art gestört, und alle Unfugen vermieden werden”.

§ 17. Die Verlegung aller Kirchweihen auf einen Sonntag betr., 1802.

§ 18. Handel und Wandel an Feiertagen während dem Gottesdienste betr., 1802.

Tegen „Spielen, Tanzen, Schreien, und anderen Tumult und Larmen” vooral in „Wirthhauser etc. an Feiertagen”.

§ 19. Die zweckwidrigen Ceremonien am Himmelfahrts- und Pfingstsonntage, 1803.

Waarin het omhoogtrekken van een houten beeld van Christus en het neerlaten van een duif verboden worden als gevende den vijanden stof tot spotten.

II. Niederbayerische Verordnung.

§ 20. Viehhüten unter den Gottesdienste, 1746.

Verboden, omdat velen daardoor verhinderd werden de godsdienstoefeningen bij te wonen.

III. Pfälzische Kirchenordnung.

§ 21. Von der Christlichen Freiheit, 1543.

Verordening om „Sonntag, Ostern, Pfingsten und Weihnacht zu feiern, welche Zeit geordnet ist, dasz die Leut wissen, wann sie zusammenkommen und Gottes Wort lernen sollen.“

§ 22. Desgl. u. Ordnung der Feiertag.

IV. Oberpfälzische Verordnungen.

§ 23. Von Haltung der Feiertag, Besuchung der Christenlehren und Schulen, 1725.

Waarin den plaatselijken overheden geboden wordt, om voor de viering van Zon- en feestdagen zooveel mogelijk zorg te dragen; de bestaande verordening, vooral tegen het dansen, te handhaven en te zorgen dat alle huisvaders hun kinderen en dienstboden in de Christelijke leer der staatskerk laten onderrichten.

§ 24. Besuchung der Gottesdienste, Christenlehren und Schulen im Schulzbachischen, 1779.

V. Oberfränkische Verordnungen.

§ 25. Ausschreiben die Abschaffung der sogenannten Bittschnitter, durch desen Schwelgereien der Sabbath entheiligt wird, betr. 12. Aug. 1652.

„Indem an Sonn- und Feiertagen, sowohl bei hellem Tage, als nächtlicher Weile und Mondenschein Bittschnitter meistens von ledigem Gesinde angestellt werden, denen man nach vollbrachten Arbeit Essen und Trinken geben, und einen Tanz halten musz, bei welchem eine ganze Nacht ein Suchten und Geschrei verübt und grosze Aergernisz gegeben wird“.

§ 26. Erneuerte und vermehrte Polizeiordnung Tit. I Von der Gottesfurcht. Besuchung der Kirchen und Anhörung göttlichen Wortes, 1662.

Aanschrijving aan „allen unseren Superintendenten, Dechanten, Pferrern, Diaconis und Substituten“, om het volk door leer en leven tot godsvrucht en gebed te vermanen en aan alle ouders, voogden en huisheeren om hun kinderen, pupillen en dienstboden inzonderheid op Zonen feestdagen de kerken vlijtig te laten bezoeken.

Inzonderheid wordt hier het verkoopen van sterken drank onder de godsdienstoefening streng verboden. „Und da Jemand also befunden würde, so soll beedes der Wirth und Gast jeder mit fünf Gulden, auch nach Gelegenheit der Personen höher, oder mit Gefängnisz und Abspeisung Wasser und Brodes gestraft werden.“

Ook moeten „Büchsen und Armbrustschieszen auch andere Spiele“ gedurende den Catechismus, de Kinderpreek en den Vesperdienst verhinderd worden.

§ 27. Tit. XXXIII derselben Polizeiordnung. Von Jahr- und Wochenmärkten, auch deren Feilschaften.

Verordening, waarbij bepaald werd dat de jaarmarkten, die veelal op Zondag gehouden werden, voortaan op Woensdag moeten verlegd worden, wjl de Zondagen door deze markten ontheilgd, de Vesperpreeken verzuimd, „die Pfarrer den leeren Stülen predigen müszen“, „dagegen bei der Krämerei zu Zeiten liederliches Schwören vorgeht“, „wodurch aber Gottes Zorn und Strafen erweckt, auch über unser Land und Fürstenthum ein Unsegen geführt wird“.

§ 28. Ibidem. Num. XI Rescriptum Principis ad „Regimen wegen der Sabbatsfeier“, 4 Juli 1683.

Bevel om de poorten gedurende de Godsdienstoeffening te sluiten.

§ 29 Ibidem. Num. XII „Rescription dasz die Prediger ihre Zuhörer von der Profanirung des Sabbaths nach Gelegenheit der Texte beweglich abnehmen sollen,“ 23 Jan. 1686.

§ 30. Ibidem. Num. XIII. Rescriptum, 26 Nov. 1686.

Van dezelfde strekking als het voorgaande.

§ 31. Constitut. polit. Cap. VII. Sect II. Intersect. V. Von Gotteslästern etc. etc.

Num. III. „Ausschreiben wegen Fressens, Saufens, Spielens, Fluchens und Gotteslästerns, absonderlich bei den Kirchweihen“, 1686.

„Demnach Wir miszfällig vernehmen müszen, wasmaszen die heiligen Sonn- und Feiertage, absonderlich bei den einfallenden Jahrmärkten, nicht allein allhier, sondern fast aller Orten in Unsern ganzen Lande und Fürstenthume wider Unsere ergangene vielfältige Verordnungen, Polizei- und andere scharfe Mandate mit Fressen und Saufen, Spielen, Fluchen und Gotteslästern profanirt werden“ etc.

De poorten moeten onder de godsdienstoeffeningen gesloten worden, en de kroegen 's avonds op bepaalden tijd geen gasten meer ontvangen.

§ 32. Constitutiones Ecclesiasticae Cap. I, Sect. I, Num. XIV. Ausschreiben d. d. 19 Nov. 1689, die Profanation des Sabbaths betr.

Aanschrijving, waarbij scherper toezicht en toepassing der bestaande verordeningen voor Zon- en feestdagen wordt bevolen, „da die Entheiligung des Sabbaths mit Handarbeit, üppigem Leben, Spielen, Freszen und Saufen, Tanzen, Schlagen und Balgen, auch andern gottlosen Leben fast gemein werden wolte“.

§ 33. Hof-Ordnung unter weil. Hrn. Markgrafen Christian Ernsts Regierungszeiten publicirt d. d. Bayreuth 8 Febr. 1698.

I. Von der Predigt und Anhörung gottlichen Wortes.

Bepalende dat alle hofbeambten de godsdienstoeffeningen der „evangelischen Religion der ungeänderten Augsburgischen Confession“ moeten

bijwonen en wie zich daarmee niet kan vereenigen, moet het verklaren en nadere orders afwachten.

§ 34. Constitutionum politicarum. Cap. VIII Sect. II. Was jede Stadt besonders angeht. Von der Hauptstadt Erlang., 11 März 1705.

Nr. III Policei-Ordnung der Stadt Christian-Erlangen, cap. II.

1. Soll ein jeder Gott herzlich dienen und für Augen haben, besonders an Sonn- und Festtagen die Gottesdienste fleissig besuchen; wie auch an besagten Tagen alle Ueppigkeit, Doppeln und Spielen, auch die Caffeehäuser verboten sein.

2. Die Kaufleute sollen ihre Läden verschlossen halten, und am Sonntage im Geringsten nichts verkaufen, es sei dann ein Nothfall vorhanden.

Cap. IV 4. Es werden auch alle Spiele an Sonn- und Festtagen dieser ganzen Stadt hiermit nachdrücklich verboten, dasz sich Niemand gelüsten lassen solle, ehe und bevor die Gottesdienste beider Nationen Vor- und Nachmittags vollzogen, einige Spiele oder Muzikanten zu dulden, be-Strafe fünf Gulden.

§ 35. Verzeichniss der Jahrmärkte, wie solche in den hochfürstlichen Landen des Burggrafthums Nürnberg oberhalb Gebirges befindlichen 6 Hauptstädten und derselben incorporirten Orten von den Sonn- auf die Feier- und andere Tage verlegt werden, 1708.

§ 36. Consistorial-Ausschreiben, dasz vom ersten Advents-sonntage bis zum neuen Jahre, dann vom Sonntage Invocavit an bis nach Ostern ohne Dispensation keine Hochzeiten gehalten werden sollen, 1718.

§ 37. Regierungsrescript ad Consistorium, dasz alle Tänze an Sonntagen bei 10 Reichsthaler Strafe sollen abgestellt werden, 1724.

§ 38. Verordnung wegen den Sabbathsfeier, dd. 3 März 1727.

Na een lange opsomming van allerlei zonden, waardoor de Zondag ontheilgd werd, volgt het gebod „dass alle und jede Unterthanen und Innwohner Unseres Landes und Fürstenthums, ohne Unterschied, wer und wes Standes sie auch seien, den Sabbath- und Sonntag, als des Herrn Tag, heilig und feierlich begehen, denselben in aller Stille zubringen, sich zum öffentlichen Gehör des göttlichen Wortes, absonderlich des Vormittags einfinden, fleissig in der heiligen Schrift lesen, von allen Arbeit, wo es nicht die unumgängliche Nothwendigkeit und der unvermeidliche Dienst des Nächsten erfordert abstehen etc.”

§ 39. Rescriptum ad Consistorium, dass die Sabbathsschänder, wenn sie von der Kanzel öffentlich genennet und zum zweiten Male auf dergleichen Sünden betreten werden, zur Kirchenbusse anzuhalten, und nicht ehe, bis sie solche prästiret, ad sacra zu admittiren, 1727.

§ 40. Rescriptum Regiminis ad Consistorium, dass hohe Fest- und Feiertage eben so wenig, als die Sonntage mit Haltung der Spielleute und anderer Ueppigkeiten entheiligt werden sollen. 1728.

§ 41. Immediates Rescript an dass Stadtsvogteiamt zu Baireuth wegen Heiligung des Sabbaths, 18 Aug. 1730.

Inhoudende dat „dem Spatzierreiten und Fahren, dann Zechen und Musikhalt in den Wirthshäusern, nebst anderen Ueppigkeiten Einhalt zu thun und die Uebertreter zur behörigen Strafe zu ziehen ist“.

§ 42. Fernerweite Verordnung wegen der Sabbathsfeier, 24 Oct. 1730.

Waarbij geldboeten van 2—50 of meer gulden worden bedreigd, „oder statt dessen von der Canzel abgelesen“ of bij herhaling „zur wirklichen Kirchenbusse, ja bei gröblicher Beharrung nicht zu dem Beichtstuhle gelassen“ en den beambten nog zwaardere straffen worden voorgehouden.

§ 43. Immediates Ausschreiben wegen Heiligung des Sabbaths, dd. 25 Aug. 1733.

„Als haben Wir gnädigst resolviret; die hierunter vergangenen Verordnungen dahin zu mildern, dasz an den Sonntagen nach vollbrachtem Vespergottesdienste den Wirthen und Bierschenken hinwiederum erlaubt sein soll Gäste zu setzen, jedoch ohne Musik, Gesang, Spielen, Gelag und Tumult, auch Sommerzeit nicht länger als bis Nachts 10 Uhr und im Winter bis 9 Uhr“.

§ 44. Immediates Rescript an die Regierung, dasz Sonntags nicht vor Abends sechs und nur bis neun Uhr Gäste zu setzen, alle Lustreisen aber gänzlich verboten sein, 1736.

§ 45. Revidirte und verbesserte Policeiordnung des Markgrafen Friedrich, 1 Sept. 1746.

Tit. I Von der Gottesfurcht, Heiligung des Sonntags, Besuchung der Kirchen und Anhörung des göttlichen Wortes.

§ 46. Ibidem. Tit. XXVI Von Jahr-, Wochen- und Viehmärkten, auch deren Feilschaften.

VI. Mittelfränkische Verordnungen.

§ 47. Fürstlich Brandenburg Onolzbachische Verordnungen. Kirchweihen, Sonn- und Festtage.

Verschillende bepalingen van 1705—1797 bevattende, waarbij verboden wordt jaarmarkten en dansen op Zon- en feestdagen te houden, alle soorten van „Lustbarkeiten und Spiele“ „bei hoher Strafe alle Handarbeit“ etc. „Die Unterthanen sollen ihr Vieh, während des Gottesdienstes und der Kinderlehre, nicht auf die Weide treiben, und ihre Kinder und Gesind nicht von dem Unterricht in der Religion abhalten“.

„An Sonn- und Feiertagen dürfen die Juden kein Gewerbe oder Handelschaft auf öffentlichen Plätzen und Strassen treiben”.

§ 48. Königl. Preusz. Verordnung. v. 1796. Die Kirchweihen betr.

§ 49. Die Jahrmärkte an den Kirchweih-Sonntagen betr., 1798.

Strekkende om de jaarmarkten n.l. van de Feiertagen op de Sonntagen te verleggen, alleen met beding „um die etwas zu besorgende Störung der Nachmittags-Gottesdienste zu verhüten, dasz jene Märkte nicht eher als nach geendigtem Nachmittags-Gottesdienste ihren Anfang nehmen sollen”.

§ 50. Die Abstellung des Flurumritts am Himmelfarthstage oder am Pfingstfeste betr., 1804.

VII. Unterfränkische und Aschaffenburgische Verordnungen.

§ 51. Das Tanzen an Sonn- und Feiertagen betr., 1804.

Waarin „das Muzikhalten und Tanzen an diesen Tagen für ein an sich unschuldiges Vergnügen, und eben deshalb für eine erlaubte und besonders den untern Ständen um so mehr zu vergönnende Sache” worden genoemd, „als dieselbe bei ihren mancfaltigen und schweren Arbeiten gewisz der Erholung bedürfen” etc. en derhalve worden vroegere verbodsbepalingen, behalve die enkele voorname feestdagen betreffende, afgeschaft.

§ 52. Die Feier der Sonn- und Feiertage betr., 1806.

Het motief is hier niet meer zoozeer heiliging om Gods wil: „Ruhe, Eingezogenheit vorzügliche Ausübung der Tugend und Andacht sollten diese Tage auszeichnen” etc. Voorts wordt allerlei arbeid en bedrijf verboden.

VIII. Schwäbische Verordnung.

§ 53. Die Feiertage der evangelischen Kirchen und Gemeinden in Schwaben betr., 1803.

Strekkende om het aantal feestdagen aanmerkelijk te verkleinen en de nog te vieren feestdagen met name aan te geven.

IX. Nürnbergische Verordnungen.

§ 54. Nürnbergische Kirchenordnung von 1533.

Eenvoudige verordening leerende, dat wij den Zondag en eenige andere feesten moeten vieren „dasz die Leute wissen, wenn sie zusammen kommen und Gottes Wort lernen sollen, nicht dasz vonnöthen sei, eben solche Zeit zu halten, oder dasz Sünde sei, daran Handarbeit zu thun”.

§ 55. Mandat vom 27 März 1537.

Alleen het laatste gedeelte van deze uitvoerige verordening handelt over feestdagen en bepaalt, dat geen herbergiers en tappers op Zon- en

feestdagen voor den middag („Mittag- und Fischzeit") aan iemand te eten of te drinken mogen geven behalve aan vreemdelingen; en dat geen burger van Neurenberg voor den middag in herberg of tapperij mag komen.

§ 56. Mandat vom 17 Mai 1537.

Verbiedt samenkomsten en tumulten bij de kerken en op kerkhoven gedurende de godsdienstoefeningen.

§ 57. Mandat vom 1 Febr. 1628.

De „edler, ehrnvester Rath" van Neurenberg vaardigt hier een verbod uit tegen de „erschrockliche Sünd des verdammlichen Gottslästerns, abscheulichen Fluchens und leichtfertigen Schwörens" en voorts wil hij „allen Wirthen, Gastgeben, Garköchen, Wein- und Bierschenken hiermit ernstlich und bei Straff 25 gulden verboten haben, dasz sie die ganze Bettag, so wohl vor- als nachmittag, ausser frembden durchreisenden Personen, sonsten niemand von Bürgern oder Innwohnern, Manns- und Weibspersonen, weder Essen noch Trinken auftragen, sonder sie diese Tag von sich ab- und zur Nüchternkeit und Mässigkeit anweisen sollen".

§ 58. Mandat vom 23 Mai 1635.

Waarin geboden wordt „sich so wohl an Sonn als andern Tage (bedoeld wordt feestdagen) sich alles Handelns, Wandeln, Arbeitens, Kaufens und Verkaufens, auch Reisens und Fahrens gänzlich zu enthalten" en alle herbergen en tapperijen gesloten te houden tot na de godsdienstoefeningen.

§ 59. Mandat vom 13 Oct. 1648. Eines Edlen, Ehrnvesten Rathes der Stadt Nürnberg, wiederholtes Mandat wider einreissende Sünd und Aergernissen, und sonderlich die Entheiligung des Sabbaths oder Sonntags betreffend.

Inhoudende een hernieuwd verbod tegen samenscholingen voor de kerk; verder tegen niet noodzakelijken arbeid en allerlei ontheiligung van den Zondag door „Zechen, Kugeln, Spielen und andere Kurzweil".

§ 60. Mandat vom 7 August 1673.

„Ein Wohledler, gestrengfursichtiger und hochweiser Rath dieser Stadt Nürnberg" heeft „mit obrigkeitlichen Missfallen" vernomen dat het „überflüssige Zechen und Schwelgen in den Wirththäusern und Weinkellern alhier in der Stadt aufs neu überhand nimmt, benebens auch an den Sonn- und Feier- und anderer Tagen in den Wochen" in groot getal mannen en vrouwen beiden vooral jonge lieden naar de naastbijzijnde dorpen gaan, „und mit übermässigen Essen und Trinken groszen Ueberfluss gebrauchen" etc. hetwelk opnieuw wordt verboden.

§ 61. Mandat vom 26 März 1685.

Opnieuw verbod tegen het koopen en verkoopen op Zon- en feestdagen, en het rijden met melk- en bierwagens en koetsen bij de kerken gedurende de godsdienstoefeningen.

§ 62. Mandat vom 15 April 1704.

Tegen allen goddeloozen wandel, o. a. tegen ontheiliging van den Zondag met uitdrukkelijke bepaling dat „alle Tänze und das Spielleut-halten“, „es seie an Sonn- und Fest- oder auch an Werkel-Tägen, bei Handschlägen, Hochzeiten oder Nach Hochzeiten“ etc. verboden zullen zijn.

§ 63. Mandat vom 4 Juli 1710.

Nieuw verbod tegen koopen en verkoopen op Zondag.

§ 64. Mandat vom 15 Nov. 1760.

Nogmaals krachtige vermaning om den sabbath te heiligen, daar de Raad heeft vernomen „daz sogar unter währenden Gottesdienst allerhand Personen, besonders Knechte und Mäde zusammen laufen, und die Zeit mit eitlen Geschwätz, üppigen Geberden und sündlichen Reden zubringen“; voorts herhaald verbod tegen „das Stehen und Plaudern vor den Kirchen“; en „das ärgerliche Ausschreien der Feilschaften an Sonntagen unter dem Gottesdienst“.

X. Fürstlich Oettingen'sche Verordnung.

§ 65. Fürstl. Oettingische Verordnung für die römisch katholischen Ortschaften, die bessere Feyer des Sonntags betreffend. 1773.

De „Christkatholische Kirche“ heeft het al te groot geworden getal van feestdagen ingekort „zu mehreren Ersprieslichkeit des arbeitsamen Landmanns“, doch nu moeten de nog overgehouden feestdagen ook worden gevierd en daarom wordt verboden op Zon- en feestdagen 1°. „alle knechtliche Arbeit, 2°. alle öffentliche Lustbarkeiten als Tanze, Schauspiel, etc. 3°. der bisher in Schwang gegangene öffentliche Handel und Wandel... und besonders von Juden das vielfältige Herumlaufen in den Dörfern“, 4° het open hebben van winkels en herbergen gedurende de godsdienstoefeningen.

XI. Gräfllich Pappenheimische Verordnungen.

§ 66. Hernieuwde verordening met Bijlage van 1731.

Waarin alle arbeid, het openen van winkels, het rijden, alle spel en festiviteit verboden en tot godsdienstig vieren van Zon- en feestdagen aangemaand wordt.

XII. v. Mussel'sche und v. Künssbergische für Ermreuth.

§ 67. Ermreuther Gemeinde-Ordnung von 1537, verfasst von den Herren v. Mussel, neu confirmirt, verbessert und vermehrt im J. 1698 von Herrn v. Künzberg.

Verboden op Zon- en feestdagen wijn en sterken drank te verkoopen, om verzamelingen te houden op kerkhoven onder den dienst, voorts om eenigen arbeid te verrichten op Zon- en feestdagen, en vermaning aan jong en oud om zich in een vroom en eerbaar leven te bevljjtigen, en vooral den jongeren om geen rumoer te maken. Een wachter zal tot dien einde rondgaan, als de menschen in de kerken zijn.

B. Sedert de Vereeniging der afzonderlijke provincies tot het tegenwoordig koninkrijk in 1804.

XIII. Königlich Bayerische Verordnungen.

a) Algemeen geldige.

§ 68. Den Verkauf des Fleisches an Feiertagen betr. 1806.

Wordt opnieuw verboden.

§ 69. Den Kirchweihschutz im Fürstenthume Bamberg betr. 1806.

Wordt het uitroepen der „Kirchweihschutz” als overblijfsel uit de middeleeuwen en als voor de rust onnoodig afgeschaft.

§ 70. Den Hirtenbrief des bishöfl. Ordinariats zu Konstanz wegen Arbeitens an Feiertagen im Nothfalle betr. 1809.

Wanneer na aanhoudend regenachtig weder op een Zon- of feestdag juist gelegenheid komt om hooi of koren binnen te halen, wordt dit geoorloofd.

§ 71. Den Hirtenbrief des bishöfl. Ordinariats zu Freising wegen Arbeitens an Feiertagen im Nothfalle betr. 1810.

In hoofdzaak hetzelfde als de voorgaande.

§ 72. Das Handeln der Juden an Sonn- und Feiertagen betr. 1811.

Waarin o. a.: „Soll das die Würde christlicher Sonn- und Fest- und Feiertage entweihende Schachern, den sowohl im Orte als auswärts wohnenden Juden an diesen Tagen untersagt sein.”

§ 73. Auszug aus der allerhöchsten Entschlieszung vom 13 Nov. 1812.

Instructie aan de Politie-Inspecteurs in Munchen, waarin o. a. „Es ist darauf zu halten, dasz an den Sonn- und Feiertagen während des Gottesdienstes, früh von 8 bis 11 Uhr, alle lärmenden und störenden Beschäftigungen in den Häusern und auf den Strassen eingestellt bleiben”.

§ 74. Die Kirchweihfeste betr. 1813.

Alleen ter bepaling van den dag wanneer.

§ 75. Die geschlossenen Zeiten und Kirchweihfeste betr. 1813.

§ 76. Die Störung der Sonntagsfeier betr. 1818.

Verbod van „öffentliche Verhandlungen, Versteigerungen, Verpachtungen“ en dgl. op Zon- en feestdagen.

§ 77. Das Zechen und Spielen während des Gottesdienstes an Sonn- und Feiertagen betr. 1820.

„Daz während der Zeit des Gottesdienstes an Sonn- und Feiertagen lärmendes Zechen und Spielen, so wie alles das, wodurch die Ruhe des Gottesdienstes gestört werden könnte, bei angemessener Policeistrafe zu untersagen sei“.

§ 78. Das Tanzmusikhalt in den geschlossenen Zeiten betr. 1823.

§ 79. Den irreligiösen und unsittlichen Zustand auf dem Lande betr. 1824.

Waarin ook vernieuwd verbod tegen „lärmende Belustigungen während der Dauer des vor- und nachmittägigen Gottesdienstes“.

§ 80. Die Unterstützung der Geistlichen in Ausübung ihrer Berufspflichten betr. 1824.

„Zur Abwendung aller äusseren Störungen des Gottesdienstes.“

§ 81. Die Berathungen bei den vorjährigen General-Synoden über die Kirchen- und Gottesdienstordnung betreffend 1824.

„In Ansehung der Sonntagsfeier werden Wir Unsere Regierungen anweisen lassen, diesem wichtigen Gegenstande alle Aufmerksamkeit zu widmen, und über der Vollzug der bereits bestehenden Verordnungen zu wachen“.

§ 82. Denselben Gegenstand betreffend, 1824.

§ 83. Die Kirchenparaden an Sonn-, Fest- und gebotenen Feiertagen betr. 1825.

„Behalve de bestaande verordeningen „finden in jeder Garnison künftig an allen Sonn-, Fest- und gebotenen Feiertagen Kirchenparaden jedoch in der Art statt, dasz die Infanterie und Kavallerie ohne Gewehr, die Kavallerie zu Fusz, von den Kommandeurs, Stabs- und Officieren geführt und begleitet in die Kirche rückt, wo der allgemeine Gottesdienst für die Gemeinde gehalten wird“.

Zijn er mannen van verschillende religie, dan zal ieder naar zijn kerk geleid worden, en diegene, voor wien geen godsdienstoeefening bestaat, zal niet tot de „Kirchenparade“ gedwongen worden.

§ 84. Das Oeffnen der Läden der Lotto-kollecteurs an Sonn- und Feiertagen während des Gottesdienstes betr. 1826.

Wordt eenvoudig verboden.

§ 85. Die Feier der Sonn- und Festtage betr. 1826.

Hernieuwd besluit tot handhaving der bestaande verordeningen.

§ 86. Die Feier der Sonn- und Festtage betr. 1826.

Van gelijke strekking als het voorgaande besluit.

§ 87. Die Störung der Christmette zu N. betr. 1827.

Storing door de komedie „einer Schauspielertruppe“ veroorzaakt, worde voortaan voorkomen.

§ 88. Allerhöchste Entschliesung, 1828.

Hernieuwde aanschrijving aan de Politiebeambten om handhaving van de verordeningen; inzonderheid het verbod van allen arbeid „welche auf Rechnung und Anordnung des Staates geschehen“.

§ 89. Das Mahlen an Sonn- und Feiertagen betr. 1829.

Hernieuwd verbod en afwijzing van verzoek om dispensatie.

§ 90. Auszug aus dem Abschiede für den Landrath des Unterdonaukreises 11 Mai 1830.

Aanmaning tot handhaving der verordening tegen „Tansmusiken“.

§ 91. Auszug aus dem Abschied für den Landrath des Oberdonaukreises 31 Jan. 1831.

Aanmaning tot handhaving der verordeningen inzonderheid tegen „Besuch der schulpflichtigen Jugend beiderlei Geschlechts von Wirthshäusern, Tanzplätzen etc.“.

§ 92. Die General-Synoden von 1827 betreffend, 1831.

Nogmaals herhaalde aanmaning aan „Unseren Kreisregierungen“ tot handhaving der verordening op de Zondagsviering.

§ 93. Die Abhaltung der Kram- oder Jahr-, dann Viehmarkte betr. 1832.

„Die Abhaltung von Viehmarkten an Sonn- und Feiertagen ist von nun an, und in allen Theilen der Monarchie durchaus verboten, Märkte der Art dürfen in Zukunft nur an Werktagen statt finden“.

§ 94. Die Abhaltung der Kram- oder Jahr- dann der Viehmärkte an Feiertagen betr. 1833.

§ 95. Ministerialentschliessung, 1833, Feier der Sonn- und Festtagen in Rheinkreise.

Aanschrijving om betere handhaving der verordeningen.

§ 97. Die Verlegung der an Sonn- und Feiertagen bestanden Getreidemarkte betr. 1833.

§ 98. Sperren der Kaufläden an Sonn- und Feiertagen betr. 1835.

„Dasz die Kaufläden an Sonn- und Feiertagen in den Morgenstunden von 6 bis 8 Uhr und in den Mittagstunden von 11 bis 2 Uhr geöffnet werden dürfen“.

§ 99. Die Vorstellung des Vereins der Bierbräuer von München wegen der Sonntagsfeier betr. 1836.

Verlof om de verordening zoo te wijzigen, dat wagens van molenaars en bierbrouwers, mits zoo ingericht, dat ze geen alarm maken, mogen rijden.

b) Bijzondere Verordeningen: I für Oberfranken.

§ 100. Die öffentlichen Versteigerungen an Sonn- und Feiertagen betr. 1809. Worden eenvoudig verboden.

II für Mittelfranken.

§ 101. Publicandum 1810.

Verbod van „snell vorüber eilenden Wagen und Pferde” waardoor de godsdienstoefeningen gestoord worden.

§ 102. Im Namen Seiner Majestät des Königs von Bayern. 1811.

Waarin den „Polizeibehörden” wordt aangeschreven om allen handel van Christenen met Joden in herbergen en voor de kerken op Zon- en Feestdagen vóór het eindigen der godsdienstoefeningen te beletten en den „Wirthen” te verbieden dit in hunne huizen te dulden.

§ 103. Im Namen Seiner Majestät des Königs von Bayern. 1812.

Betreffende den handel der Joden op Zon- en feestdagen:

1°. op hooge feesten, waartoe ook boete- en bededagen, en het oogstfeest moeten gerekend, wordt alle handel verboden;

2°. op Zon- en andere feestdagen worden alleen enkele soorten van handel geoorloofd als *a* op openbare markten, die door de overheid worden beschermd, *b* in hun plaatselijke winkels, *c* na de godsdienst-oefeningen. Vóór alles zal de veehandel, behalve op de markten, verboden zijn.

§ 104. Die Treibjagden an Sonntagen betr. 1824.

Vernieuwing van het verbod.

§ 105. Die Störung der Sonntagsfeier durch Treibjagden betr. 1828.

Vernieuwde herinnering aan het verbod.

§ 106. An sämtliche Polizeibehörden des Rezatkreises. Störung der sonntäglichen Gottesverehrungen betr. 1830.

Moet verhinderd worden „dass an denjenigen Sonntagen, an welche die Jahrmärkte verlegt worden sind, die öffentlichen Gottesverehrungen durch Packen, Beladen der Wagen und andere dergleichen Geräusch verursachende Vorrichtungen gestört werden.”

§ 107. Landesrathsabschied für den Rezatkreis. 1832. Jahrmärkte und Volksbelustigungen.

De door den „Landrath” gewenschte verlegging van jaarmarkten van Zon- en feestdagen op werkdagen wordt verworpen, op grond van ver-

worven rechten en wijl de landman en de werkman daardoor aanmerkelijken werktijd zouden verliezen. Daarentegen wordt aangedrongen op handhaving der verordeningen tegen Veemarkten op Zon- en feestdagen en tegen het bezoek van herbergen enz.

§ 108. Landrathsabschied für den Rezatkreis. 1833. Sonntagsfeier.

Verlegging der veemarkten van Zon- en feestdagen op gewone werkdagen, ook uitgestrekt tot de „Getreidemärkte”.

§ 109. An sämtliche Districtspolizeibehörden des Rezatkreises. 1837.

Aanschrijving tot handhaving der verordeningen tegen het koopen van vee op Zon- en Feestdagen door de Joden en het bezoeken van „Tanzplätze” etc.

§ 110. An sämtliche Districtspolizeibehörden von Mittelfranken; Die Störung der Sonntagsfeier durch Treibjagen betr. 1838.

Vernieuwing van de verordening van 9 Dec. 1811, inhoudende verbod van „Treibjagen”.

§ 111. An sämtliche Polizeibehörden von Mittelfranken. Die Störung der Sonntagsfeier betr. 1839.

Waarin opnieuw alle handeldrijven van Christenen en Joden vóór het einde der godsdienstoefeningen verboden wordt, evenals het openstellen van herbergen.

§ 112. An sämtliche Polizeibehörden von Mittelfranken. Die Feier der sogenannten geschlossenen Zeiten resp. des Busz- und Bettages betr. 1839.

„gehört ausser der Advent- auch die ganze Fastenzeit zu den geschlossenen Zeiten, worin zwar Trauungen, aber nicht Musik und Tanz gestattet sind”; hiertoe behoort ook de algemeene boete- en bededag der Protestanten, „an welche die Einstellung theatralischer Vorstellungen auf öffentlichen Bühnen statt zu finden habe”.

§ 113. An sämtliche Districtspolizeibehörden von Mittelfranken. Die Entheiligung der Sonn- und Feiertage betr. 1839.

Hernieuwde aanschrijving tot handhaving der verordeningen, inzonderheid „mit aller Strenge darüber zu wachen, daß an Sonn- und Feiertagen auch die Arbeiten am Kanalbau (Donau-Main-Kanal) ausgesetzt werden”.

HOOFDSTUK VI.

ZONDAGSWETTEN IN DE REPUBLIEK DER VEREENIGDE NEDERLANDEN.

De Republiek der Vereenigde Nederlanden is uit de Hervorming geboren. Franken, Friezen en Saksen woonden vóór de Reformatie in de verschillende deelen van ons land samen zonder dat zij gezegd konden worden een natie te vormen.

De Zondagswetten der Franken zijn boven besproken ¹⁾; de Friezen leefden onder de *Lex Frisonum*, waaruit de bepaling over den Zondag boven is meegedeeld ²⁾, en de Saksers vonden hun recht in hoofdzaak in den *Saksenspiegel*, waarvan Boek II, titel 66 over de Zondagsviering ³⁾.

¹⁾ Cf. Hoofdstuk III.

²⁾ Cf. Hoofdstuk III § 9.

³⁾ Cf. Hoofdstuk IV § 9. Overeenkomstig die van den *Saksenspiegel* vindt men dan voorts bepalingen in de landrechten der overwegend Saksische provinciën; zoo b. v. in het *Landrecht van Averssel tho samen gebracht unde uthgelecht dör Melchioren Winhoff*, Deventer 1559, dl. II, art. 10, waar we lezen: „Up hillige dage sal inn geener maneren contentiosz ofte stridich Gherichte geheget werden, unde so dat geschege, were alle handel van nichte. Dit averst is nicht also tho vorstande, dat ydt Sünde were, Wanthe richtenn ys doch eyne hillich dinck, und mochte up enen Paschedach wal aver enen euvelde der gerichtet werden, sunder dat idt wal gefoechlick up werckel dagen scheen kan unde men up den hilligen dagen met geender hande saken unde dingen bekummert sal wesen, anders dann die Godt und unse salicheyt syn antreffende.”

De oorspronkelijke uitgave van het werk van WINHOFF, dat tamelijk zeldzaam

Eerst sinds de zeven vereenigde provinciën den strijd hadden aangebonden tegen Rome, en in Rome straks tegen de machtigste vorstenhuizen van Europa; sinds zij hun klein land maakten tot een land van vrijheid, tot een toevluchtsoord van alle vervolgdën, is Nederland geworden het centrum der Reformatie, waar de geloofsmoed en de energie des belijdens werd saamgedragen uit verschillende landen door mannen en vrouwen, die de vuurproef der vervolging hadden doorstaan en die de lijdende en strijdende bevolking dezer landen in gebed en psalmgezing kwamen opvoeden naar de bede van Calvijn, „dat de Heere ons zooveel verstand moge schenken dat wij mogen begrijpen dat Hij niet *halverwege* wil gediend zijn, gelijk onze dwaasheid ook Hem zijn deel wil geven, maar *met geheel ons hart* naar Zijn heiligen wil ¹⁾.”

Aldus werd op den kleinen hoek gronds, op de wereldkaart nauwelijks te vinden, een volk gevormd, in lijden en strijden tot één natie saamgegroeid, vol van liefde en bezieling voor de gezuiverde waarheid der Calvinistische Reformatie; een natie, die met jeugdige geestdrift opstond te midden der wereldmachten, en zich als mogendheid kon handhaven zoolang de geest der Reformatie, de zenuw van haar kracht, bleef heerschen op het vasteland van Europa ²⁾.

is en op de Universiteitsbibliotheek te Groningen, zoo rijk anders aan bronnen voor de geschiedenis der Noordelijke provinciën, niet voorkomt, vond ik in het bezit van den heer P. M. DOORNBOSCH, van Baflo, die het mij welwillend ten gebruike afstond.

¹⁾ Aangehaald door Mr. GROEN VAN PRINSTERER, *La Hollande et l'influence de Calvin*, p. 6. Elders schrijft GROEN over den oorsprong der Vereenigde Nederlanden: „Au seizième siècle de tous côtés nous venaient des évangélistes, c. à. d. des martyrs. Du sang des martyrs naquit l'Église. De l'Église surgit l'État. Aux victimes succédèrent, de tous côtés aussi, les défenseurs” etc. *La nationalité religieuse en rapport avec la Hollande et l'Alliance Évangélique*. In het *Verslag van de Evangelische Alliantie in 1867*, p. 533; in een afzonderlijke uitgave p. 6.

²⁾ „ce petit coin de terre est resté, durant deux siècles, une des grandes puissances de la chrétienté; ce maudit angle de terre, comme l'appellait un jésuite, cette terre bénie, comme l'appelle le chrétien protestant, est devenue la terre de refuge pour vos ancêtres et le boulevard contre lequel, dans des luttes européennes, les efforts des maisons d'Espagne, d'Autriche et de Bourbon, de tous les ennemis de

Zonder meer zou men dan ook verwachten, dat de wetten van de Republiek, het stempel vertoonende van den volksgeest, een streng Calvinistisch karakter droegen.

Tot op zekere hoogte is dit ook zoo.

De volksgeest had op organische wijze als vanzelf invloed op de wetgeving.

Wie evenwel meenen zou, dat de geest van het Calvinistische volk als het ware een spiegelbeeld vond ook in den geest der wetten onzer Republiek, zou zich ten eenen male vergissen.

Vooreerst toch moet aan allen wetgegenden arbeid, zal er systeem in zitten, wetenschappelijke arbeid voorafgaan; en nu juist aan dien wetenschappelijken arbeid heeft het, wat de rechtswetenschap betreft, — hoezeer de theologie met allen ijver werd beoefend, — helaas ons Calvinistisch volk maar al te zeer ontbroken.

Maar in de tweede plaats, — en dit hangt met het eerste ten nauwste samen, — hoe Calvinistisch de volksgeest in de Republiek ook mocht zijn, juist de fractie, die de regeering des lands grootendeels in handen had, op de wetgeving dien overwegenden invloed oefende, en bijgevolg uit haar midden de juristen kweekte en de rechtswetenschap, voor zoover ze beoefend werd, in handen had, de Regentenpartij, werd het minst door Calvinistische sympathieën geleid; veeleer is het bekend genoeg, hoe deze Regentenfractie voortdurend als de Remonstrantsche wederpartij tegenover het Calvinistische volk stond, zóó zelfs dat tegen de gestadige onderdrukking door de Regenten het Calvinistisch volk steeds bij Oranje-hulp en bescherming zocht.

Voor Calvinistische juristen was er op die wijze geen toekomst, voor een ontwikkeling der Gereformeerde rechtswetenschap weinig

l'Évangile, sont venus successivement se briser." GROEN VAN PRINSTERER, *La Hollande et l'influence de Calvin*, p. 10.

„Buitengewone zegen rustte, bij geringheid van krachten en ondanks menigerlei verdeeldheid en bezwaar, op den jeugdigen Staat. Binnen weinige jaren werden de zeven Provinciën vrijgestreden, de vijand op eigen grondgebied bestookt, Spanje van een groot deel zijner Oost-Indische bezittingen beroofd, en het Gemeenebest bijna zonder buitenlandsche hulp onder de aanzienlijke Mogendheden geteld.” GROEN, *Handboek*, 4de editie, § 200.

kans, en wat er nog geleverd kon worden, moest van de theologen komen, die in hun weelde nu en dan door de Remonstanten, als Hugo Grotius en Utenbogaart verlokt, de Calvinistische beginselen uit de Gereformeerde theologie in de politieke wereld indruppelden ¹⁾.

Op de wetgeving had het Calvinistische volk dan ook alleen in zooverre invloed als de Regenten langs zedelijk-organischen weg den invloed ondergingen, dien het leven onder een Calvinistisch volk als vanzelf oefenen moest, terwijl door verzoekschriften van kerkeraden, classes, provinciale en generale Synoden menigmaal de volksgeest zich uiting gaf bij de verschillende regeeringscolleges.

Ziende op het Remonstrantsch beginsel en waarheen dat consequent moest leiden, kan het niet verwonderen, dat een man als Hugo Grotius, die dit wellicht beter dan iemand gevoelde ²⁾, in allen ernst de „godsdienstigheid der Staten” hoog roemde en zich nauwelijks begrijpen kon, hoe men nog meer kon begeeren.

En toch ook, ziende op het Calvinistisch beginsel, op den Calvinistischen volksgeest, de ziel van heel de Natie, kan het evenmin verwonderen, dat scherpzinnige professoren als RIVET en WALAEUS niet dan met verontwaardiging zagen, hoe door de regeering des lands, de zaak des volks gedreven werd in een spoor, dat lijnrecht tegen den geest van het volk inging, en de ontwikkeling van de beginselen, die in den boezem van het volk leefden, niet vrijgelaten maar voortdurend onderdrukt werd.

Aldus waren de invloeden, die op den geest der wetten van de

¹⁾ Zoo b. v. de polemische geschriften van RIVET en LUBBERTUS tegen Hugo Grotius; die van WALAEUS en LODEWIJK VAN RENESSE tegen Utenbogaart; van FRANÇOIS AERSSSEN tegen Oldenbarnevelt; de tractaten van Junius, Voetius, Trigland, over het ambt der Overheid etc.

²⁾ Men vergelijke vooral zijn Schriftverklaringen; bijna geen tekst, dien hij, in zijn verband genomen, goed verklaart. „Grotius n'était pas Protestant dans le sens de la Réforme. Il n'aimoit pas Luther, moins encore Calvin; Erasme étoit l'homme selon son coeur. Sa tolérance intolérante étoit exactement conforme à celle de Barnevelt. Elle avoit l'unité-quand-même pour devise, la violence pour moyen, l'Eglise Episcopale d'Angleterre pour modèle, la réconciliation avec l'Eglise Romaine pour idéal.” GROEN VAN PRINSTERER, *Maurice et Barnevelt*, p. CCVI, aangehaald uit Dr. R. FRUIN.

Republiek hebben gewerkt en die ook bij het beoordeelen der Plakkaten op de Zondagsviering moeten in 't oog gehouden worden.

Zooals bekend is, berustte de souvereiniteit in de Republiek voor een aanmerkelijk deel bij de Provinciale Staten, behalve de sfeer der plaatselijke autonomie, en de punten, waarin de Generale Staten souverein gezag oefenden, voor zoover daar sprake van was.

Wij hebben dus *hoofdzakelijk* te maken met Plakkaten der Provinciale Staten.

Doch niet uitsluitend.

„In Holland,” schrijft Mr. DE GEER ¹⁾, „was deze zaak (nl. de Zondagswetgeving) van het begin af een onderwerp van plaatselijke Wetgeving, waarin de bijzondere regeringen der steden, landen en dorpen voorzagen, hetgeen zelfs in Kennemerland aanleiding tot een regtsgeding gaf, want toen de Bailluw G. van Berkenrode, in 1578, aldaar eene algemeene Keure, in welke onder anderen bij Art. 1—5, 25, over het vieren van den Zondag gehandeld werd, wilde doen afkondigen, verzetteden zich de dorpen daartegen en eigenden zich uitdrukkelijk het regt toe, hieromtrent zelf te beschikken” ²⁾. Vele steden en streken hadden hieromtrent reeds veel oudere bepalingen, en in het vervolg werden er gedurig nieuwe, of gewijzigde afgekondigd, of de vroegere herhaald ³⁾.” Er was dus wel degelijk ook plaatselijke autonomie ⁴⁾ op het stuk van de regeling der Zondagsviering, doch dit heeft den Provincialen Staten

¹⁾ Mr. B. J. L. DE GEER, *Regt van den Zondag. Ned. Jaarboeken voor Regtsgel. en Wetg.*, 1845, p. 234.

²⁾ De schrijver teekent hierbij aan: „Men vindt hier over alles bijeen in LAMS, *Het Groot Privilegie- en Handvestboek*, p. 153, 160, 164 volg. 195 voll.

³⁾ Verg. *Handvest. v. Amsterd.*, I, p. 117—120; *Handv. v. Vlaardingen*, p. 372. *Costumen van Rijnland*, door VAN LEEUWEN uitgegeven, p. 492; VAN MIERIS, *Beschrijving van Leyden*. II, p. 541; *Keuren der stad Haarlem*, I, p. 289, en vele anderen, etc.” Aant. van DE GEER t. a. p.

⁴⁾ De Staten van Holland antwoordden in 1619 op een verzoek van de Gedeputeerden der Zuid- en Noord-Hollandsche Synode omtrent de profanatie van den Sabbath „dat alzoo bij meest alle de Steden en Plaatsen daar jegens genoeg met keuren is voorzien, de officieren aangemaand zullen worden dezelve keuren wel te doen onderhouden en ter plaatse daarop geen keuren en zijn gemaakt, bezorgt zal worden, dat'er gemaakt en onderhouden” etc. *Hierna in Bijlage 1, Plakkaat 4.*

niet belet om de Zondagsviering tot een voortdurend voorwerp van hun zorg te maken.

Wat de Generale Staten betreft, is het zeker de vraag of zij ooit de bevoegdheid hebben bezeten om, anders dan voor de Generaliteitslanden, plakكات op de Zondagsviering te maken; althans schijnt daarvan sedert de Groote Vergadering in 1651, waar de gewestelijke souvereiniteit zoo kras mogelijk werd gehandhaafd en den Staten-Generaal alle souvereiniteit ontzegd, geen sprake meer te kunnen zijn.

Doch vóór 1651 schijnt de zaak twijfelachtig, vooral sedert 1593, toen de Generale Staten permanent waren geworden; in elk geval de Synode van Dordt besluit op 18 Mei 1619: „Dat men de Hoog Mog. Heeren Staten-Generaal sal versoecken, dat de veelvuldige en dagelijks overal in dese Provintie toenemende profanationen des Sabbaths, door nieuwe en scherpe Placcaten mogen worden geweert en voorgekomen” ¹⁾.

Bij den aanvang van den tachtigjarigen oorlog gold in de Nederlanden het Placcaat van Karel V van 1531, waarvan ik daarom het gedeelte, dat over de Zondagsviering loopt, heb opgenomen.

De Staten van Zeeland schijnen zich met het maken van telkens nieuwe plakكات op het stuk van Zondagsviering niet te hebben bezig gehouden; althans ik vond in het Groot Placcaatboek alleen het Plakkaat van 1583, dat ongewijzigd schijnt te hebben gegolden.

Van de Staten van Holland zijn voorts een achttal Plakكات, waarvan sommige herhaaldelijk opnieuw werden afgekondigd.

In Utrecht had de stad een zoodanig overwegenden invloed, dat de Ordonnanties der stedelijke vroedschap bijna van even groot gewicht mogen geacht worden, en soms ook van bijna denzelfden inhoud zijn, als die van de Staten der Provincie. Vandaar dat in het Placcaatboek van Utrecht ook tal van resoluties der Vroedschap zijn bewaard, en ik heb dan ook niet gearzeld zoowel de besluiten der Vroedschap als die der Staten van Utrecht op te nemen, te zamen ten getale van 21, en waarvan sommige de Zondagsviering breedvoerig regelen.

¹⁾ *Post-acta*, sessie 163, *Kerkelijk Handboekje*, p. 255.

De Staten van Gelderland hebben de kwestie niet zoo breedvoerig geregeld; toch zijn er een 17-tal meest korte plakkaten betreffende het onderwerp tot ons gekomen.

Ook in Friesland vaardigden de Staten herhaaldelijk plakkaten uit ter bescherming van den Christelijken Zondag, zoodat ook hier op een twaalfstal kan worden gewezen:

Eindelijk werd voor de Generaliteitslanden (Staats-Brabant, Staats-Limburg en Staats-Vlaanderen) door de Generale Staten een vijftal plakkaten uitgevaardigd, waaraan volledigheidshalve een plaats moest gegund.

Wat den inhoud der Nederlandsche Plakkaten aangaat, heb ik getracht de voornaamste beginselen, die er in uitkomen, samen te vatten in de volgende beschouwingen:

I. Ook in de Republiek der Vereenigde Nederlanden vinden wij de landsvaderlijke zorg der Overheid, om niet enkel de mogelijkheid en de vrijheid te scheppen voor ieder om den Zondag te kunnen heiligen, maar om zelf te gebieden hoe ieder den Zondag zal doorbrengen.

Hoe de beginselen der Heilige Schrift, ook wat de Staatsbeschouwing betreft, ten slotte in botsing moesten komen met de heidensche staatsidee van Aristoteles' *Politica*, en in de gezuiverde Schriftopvatting van het Calvinisme hiermee dan ook in botsing kwamen bij de levensontwikkeling der overwegend Calvinistische volken, is in het eerste deel van dit proefschrift genoegzaam aangetoond.

Evenzeer is er op gewezen hoe de Calvinistische beginselen niet op eens, niet in een oogenblik, maar eerst zeer langzaam indrongen in het leven der volken, in Nederland eenigermate, in Engeland bij de streng Calvinistische groepen der Independenten iets verder, en in Amerika nog meer consequent.

Vandaar in de Nederlandsche Republiek een feitelijk voortgaan van de practijk der Middeleeuwsche staatsidee, waartegen dan de stroom van den Calvinistischen geest, schoon nog weinig met bewustheid, reageert.

Er was eigenlijk nog niemand, die nu bepaald inzag dat de Overheid zich niet met allerlei mocht bemoeien, behalve wat de ker-

kelijke zaken betrof, want daarin was bij de Gereformeerden van meet af een tamelijk scherp belijnde actie tegen Overheidsbemoeiing, edoch ook weer alleen nog maar in dien zin, dat de Overheid wel degelijk geroepen werd geacht om de kerkelijke actie van elke andere gezindheid te beteugelen, en die der Gereformeerden op alle manier te bevoorrechten.

De Calvinistische beginselen van Staatsbemoeiing lagen nog in windselen gehuld, waren nog niet tot consequente doorvoering in het leven, nog veel minder tot bewuste gedachte in systeem gekomen, en de gangbare ideeën van het middeleeuwsch staats-absolutisme leefden bijna ongestoord voort.

Daarbij kwam nog de eigenaardige loop der zaken, dat in de Nederlanden de regeering schier overal in handen kwam van Regenten, die voor het Calvinisme geen sympathie, voor het absolutisme een warm hart hadden.

„Door het wegvallen van het landsheerlijk gezag waren de Staten, Algemeene of Provinciale (te voren onderdanen en niets meer) in het bezit geraakt, of met de uitoefening belast der Souvereiniteit. En wie zou nu in de Staten-vergadering zich tegen de Steden hebben verzet, daar de Geestelijkheid van regtstreeksche deelneming aan Staats-aangelegenheden uitgesloten, en de Adel, door krijg en beroerten, versmolten en uitgeput was?”

„De Stedelijke Regenten, terwijl zij streefden naar onafhankelijkheid en deel hadden aan het Souverein gezag, waren vertegenwoordigers en wilden ook zijn meesters der burgerij. Allengskens werd de invloed der ingezetenen beperkt en vernietigd, tot dat het opperbewind der stad, zoowel als het deelgenootschap aan Gewestelijk en Staatsbestuur, voor weinige aanzienlijke geslachten (*Patricische Familiën*) bijkans ten eigendom werd. — Zoo vestigde zich in Nederland de alleenheersching der stedelijke Aristocratie”. ¹⁾

De Regenten hadden dan ook zulk een ruim begrip van de Overheidsbemoeiing, dat zij zelfs in kerkelijke zaken hun gezag wilden laten gelden ondanks de kerken zelf. „Zij (nl. de Prov. Staten) begeerden in het beroep der leeraars, in de samenstelling van de

¹⁾ GROEN V. PRINSTERER, *Handboek*, § 93 en 94.

Kerkeraad, in het ontwerpen van kerkelijke wetten, zelfs in de beoordeeling van geloofsgeschil, een overwigt voor den Magistraat, dat, volgens de Hervormden, met een politiek Pausdom gelijk stond". ¹⁾

Omtrent de al of niet „godsdienstigheid der Staten" door Hugo Grotius met zooveel ijver verdedigd ²⁾, was dan ook eigenlijk geen verschil ³⁾.

Hun „Godtsdiensticheyt" ging in verband met hun caesaropapistische ideeën zelfs zoo ver, dat zij niet schroomden vrij strenge Plakkaten uit te vaardigen omtrent het godsdienstig leven der burgers en b. v. in hun Plakkaten op de viering van den Sabbath niet enkel te verbieden wat niet mocht, maar ook te gebieden hoe de burgers den Zondag in alle „Godtsdiensticheyt" hadden door te brengen.

Zoo lezen wij b. v. in het Plakkaat van de Staten van Zeeland van 1583: „Soo ist, dat wy wel scherpelick ghebidden eenen yeghe-lycken, den voorzeyden Sonnendach ende Bid-dagen te onderhouden, viere ende hun op deselve te begeven in de Kercke by de Vergaderinge van de Christelycke Gemeente, om aldaer gesticht ende gheleert te worden" ⁴⁾ etc.

In hun Resolutie van 1694 (Bijl. I, pl. 10) wordt van wege de Staten van Holland den plaatselijken autoriteiten aangeschreven, dat zij „de respective Predikanten recommanderen ende aenseggen sullen, dat zij *pro re nata* hare Predicatiën op de gevoeghlyckste wyse daer heenen sullen dirigeren, dat de groote en afschuwelyck-heyte van de voorschreve sonden aen de Gemeente voor oogen gesteldt en deselve in alle bescheydentheydt daer van gedehorteert en afgeschrickt mogen werden."

Hoe uitnemend men op zich zelf moge achten, dat de predikanten

¹⁾ T. a. p., § 244.

²⁾ HUGO DE GROOT, *Der Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt Godsdiensticheit*, Den Haag, 1613. Hiertegen schreef Prof. SYBRANDUS LUBBERTUS zijn: *Antwoort op de Godsdiensticheit van Hugo de Groot*, in 1614, Franeker.

³⁾ Alleen werd beweerd, dat de Staten een Remonstrantsche „Godsdiensticheit" hadden, en dat die zeer ver van de Gereformeerde leer afweek.

⁴⁾ Men zie Bijl. I, plakkaat 2.

hun stem verhieven tegen de „afschuwelyckheyt van de voorschreven sonden”, hier verdient alleen opmerking dat het hun officiëel van wege de Staten „aangesegt ende gerecommandeert” werd om het te doen.

Even positief drukken het de Staten van Gelderland telkens uit, hoe zij bevelen, dat de Zondag zal worden doorgebracht.

„Willende en statuerende”, zoo heet het daar, „dat alle guychelspelen van vreemde Lant-loopers af andere geweert werden op arbitrale correctie. Ende dat daer-en-teghens de hooge Festen, Sabbath of Sonndagen, Vast en Bededagen met het ghehoor van Godes heylicke woort ende oeffeninghe van Christelycke wercken ende deuchden geheylicht, geviert ende stichtelyck toegebracht werden. Waer toe de Pastooren hare gemeeynten, die School-meesters hare jeughet, die Olderen hare kinderen ende huys-gesinnen, ende een yder sich selven sullen vermanen ende verwecken” etc.¹⁾

Ook hier alzoo een zeer beslist bepalen van wege de Staten wat de burgers op Zondag zullen hebben te doen, in de volgende plakkatén bijna telkens herhaald.

II. *De grondgedachte der Calvinistische staatsbeschouwing, in beginsel reeds in 1618 te Dordt beleden, hoewel allerm minst consequent doorgevoerd, dringt onwillekeurig tot zelfs in de Plakkaten der Republiek door.*

De grondgedachte van de Calvinistische staatsbeschouwing is wat art. 36 onzer belijdenis met deze woorden uitdrukt: „dat onze goede God uit oorzaak der verdorvenheid des menschelijken geslachts, Koningen, Prinsen en Overheden verordend heeft”.

Hiermede toch is uitgedrukt, dat de Overheid, zooals die thans in de *dwingende macht* zich kenmerkt, niet uit den oorspronkelijken aard des menschelijken levens opkwam, maar eerst door de zonde noodzakelijk werd en uit de verdorvenheid des menschelijken geslachts langs historischen weg reden en recht tot optreden verkreeg.

Alzoo de Overheid niet als de vader met zijn gezin in organisch verband, maar mechanisch om bijzondere reden bijgekomen door den nood van het leven.

¹⁾ Men zie Bijl. III, de Plakkaten 3, 4, 5, 6, 8, 12, 13, 14, 16 en 17.

En bij gevolge de Overheid eerst dan en *alleen daar* optredend, waar het leven zich niet zonder haar dwingende macht kan redden.

Deze gedachte nu, die ik niet aarzel de grondgedachte der Calvinistische staatsbeschouwing te noemen, trad onder het Calvinistische volk hoe langer hoe meer op den voorgrond.

Zoo klaagde de Synode van Zuid- en Noord-Holland in 1694 bij de Staten, dat het verderf in de zeden zoo groot was, dat de bediening der kerken niet voldoende was om daartegen genoegzaam te waken, en dat zij mitsdien de dwingende macht der Overheid inriepen om te helpen.

De Staten sloegen hier acht op, en zoo konden zij in hun plakkaat onder de consideratiën opnemen wat de Gedeputeerden der Synode hadden in 't midden gebracht: „dan gemerckt het verderf soo groot was, en soo gemeyn onder alle soorten van Menschen, dat de kracht van haer (nl. der Kerken) bedieninge sich soo verre niet uyt en streckte, dat het gewenschte ooghmerck daerdoor ten vollen soude kunnen werden bereyckt, tenzij dat daer tegens wierde voorzien door een hooger macht, welcke alle Staten van Menschen onderworpen waren en waerdoor diensvolgens sulcke hoogh-gaende en roepende sonden, als'er, God betert, in het Vaderlant doorgaens in swang gaen, efficacieuser geweest, of immers ingebonden souden kunnen werden” ¹⁾.

De argumentatie van de kerken, op grond waarvan zij maatregelen der Overheid vroegen tot bescherming van den sabbath, kwam dus hierop neer, dat het leven in kerk en maatschappij zich om der zonde wil niet redden kon, geen hulp in zich bezat tegen de uitbrekende verdorvenheid en ongebondenheid der menschen, en nu, uit noodzaak, hulp moest gezocht bij een macht, aan wier dwingenden arm „alle staten (of standen) van menschen onderworpen waren”.

En hoewel de Regenten, indien *des bewust*, deze beschouwingen niet zouden hebben geduld, die ook in het staatsrecht der vroegere eeuwen allermintst werden gehuldigd, toch kwamen zij onbewust als vanzelf, door de Calvinistische Reformatie in de kerken, door

¹⁾ Cf. Bijl. I, Plakkaat 10.

de kerken bij de Staten en alzoo zelfs in de Plakkaten van Hollands Regenten, zonder dat er kracht genoeg van het tegenovergesteld beginsel uitging om deze beschouwingen te weerleggen.

De Staten hadden vanzelf op hun standpunt moeten en kunnen antwoorden: „Gij kerken behoeft ons er niet op te wijzen, dat gij het kwaad niet voldoende kunt beteugelen alsof wij eerst als uw hand onmachtig blijkt, gerechtigd zouden zijn om op te treden tegen eenigen misstand. Neen, wij als landsvaderlijke overheid, als ziel van het staatslichaam, zijn evengoed en nog veel meer dan gij kerken gerechtigd en verplicht te allen tijde op elk gebied vaderlijk te zorgen voor het volk en dies ook om voor de viering van den Zondag naar ons idee zorg te dragen.”

Maar aldus werd de tegenstelling niet zoo scherp gevoeld, en aldus bleef de argumentatie der kerken ongerept in het Plakkaat staan.

III. De veelvuldige profanaties van den sabbath in een tijd, toen de volksgeest streng Calvinistisch was en men goed en bloed voor de belijdenis der Evangeliewaarheid veíl had, kunnen alleen verklaard uit de Middeleeuwsch-Roomsche traditie, waardoor veel, wat op de talrijke kerkelijke feestdagen geoorloofd werd geacht, ook op den Zondag was overgegaan.

Wanneer men de plakraten der Republiek doorleest, staat men metterdaad verbaasd over wat er, in den tijd toen de Reformatie hier doordrong, al niet op Zondag placht te geschieden en waar-tegen dus verbodsbepalingen noodig waren.

Niet enkel toch tegen het arbeiden op Zondag, tegen het koopen en verkoopen, en het open hebben van winkels, waartegen telkens verbodsbepalingen uitgingen (cf. de Plakkaten *passim*) maar ook tegen Rethorikerspelen en Commediantvertooningen (cf. B. I, pl. 10), tegen het frequenteeren van scherm- en dansscholen zelfs gedurende de predicatiën (B. II, pl. 3 VIII), tegen het drinken in kroegen (B. II pl. 1 en 2 V, 13; 19 VII; 20; 21 II en B. III, pl. 5, 6, 8, 12, 16; B. IV, pl. 2, 3, 4, 11, 12; B. V, pl. 1, 2, 3 en 4), tegen het koordedansen (B. I, pl. 10), tegen het begraven op Zondag en in de kerken (B. II, pl. 11), tegen het houden van jaarmarkten of

kermissen op Zondag (B. III, pl. 8, 10, 12, 15; B. IV, pl. 6, 7, 9 en 12), tegen het venten van waren langs de straten (B. II, pl. 2, 3, 4, 6, 9 en 19), tegen het omroepen met de trom langs de straten (B. II, pl. 2 en 3), tegen het schieten in de doelen met het roer (B. III, pl. 14 en 17), tegen allerlei soort van spel, als: kaatsen, klossen en beugelen in de kaats-, klos- en beugelbanen (B. II, pl. 3, 11, 15, 16, 19), tegen kloot-, klos- of kegelspel, het ticktacken, verkeeren, dobbelen, ring-steecken, kransen en gansentrecken, papegaey-schieten (B. III, pl. 13, 14, 16 en 17), het watersteecken, Mey-boomhaelen, balslaan (B. IV, pl. 8, 9 en 12), tegen het drinken van sterken drank dadelijk uit de kerk en het vergezellen van bruidegom en bruid met roer (B. III, pl. 5, 8, 12, 13, 14, 16 en 17), tegen het houden van burengerichten waar boeten uitgemaakt en alsdan verteerd werden (B. III, pl. 8, 12, 13, 14, 16 en 17), behalve de gewone verbodsbepalingen tegen arbeid van allerlei bedrijf als van bakkers, molenaars, barbiers, kleermakers, landarbeid etc.

Zelfs in onze dagen van ongeloof en verwildering, van goddeloosheid en zedenbederf zouden verbodsbepalingen als tegen kermissen op Zondag, tegen papegaaischieten en dergelijke publieke vermakelijkheden zeker in 9 van de 10 plaatsen van ons land geheel overbodig zijn, en het is dus de vraag, waar de oorzaak te zoeken is voor zoo veelvuldigen en schaamtelozen „Unfug” op Zondag in een tijd, toen onze bodem pas gedrenkt was met het bloed der martelaren en men voor de belijdenis der evangeliewaarheid goed en bloed veil had.

Deze oorzaak ligt in de continuïteit der heerschende toestanden.

Voor al op dergelijke punten van heerschende volkszonden en ingekankerde volksgewoonten komt meestal een wijziging in de volksovertuiging en in de practijk des levens niet dan zeer langzaam.

Nu is het bekend genoeg, hoe veelal in de Middeleeuwen het groot getal van kerkelijke feestdagen werd doorgebracht.

Volksvermakelijkheden van allerlei aard en benaming vonden er een plaats en hoe het vaak toeging, kan nog heden ten dage het best verstaan wie in Roomsche landstreken sommige kerkelijke feestdagen en feestavonden heeft bijgewoond.

En vooral daar de Middeleeuwen de scheidslijn tusschen den

Zondag als kerkelijke feestdag en de overige kerkelijke feestdagen niet zoo scherp trok, sprak het vanzelf dat ook de Zondagsviering veelal met allerlei volksvermaak gepaard ging in strijd met de idee van den zevendaagschen rustdag.

Zoodat dan ook, toen met de Reformatie de schier eindelooze reeks van Roomsche feestdagen wegviel, en bijna alleen de Zondag overbleef, als vanzelf de volksvermaken zich nog meer op den Zondag samentrokken, en een door allerlei losbandigheid en rust-verstorend getier en vermaak bedorven sabbath als erfenis der Roomsche middeleeuwen voor de Reformatie overbleef om er met krachtige hand en met taai geduld langzaam verbetering in te brengen.

IV. De invloed van de Calvinistische Reformatie blijkt reeds dadelijk daarin, dat de sabbath niet meer als een kerkelijke maar als een van God verordende en door de Overheid bevestigde instelling werd beschouwd.

Het Plakkaat van keizer Karel V (B. I, pl. 1) in 1531 spreekt nog van „Sondagen ende Heylige dagen by der Heyliger Kercke geboden”, evenals in het Geldersch Plakkaat van 1559 (B. III, pl. 1) wordt gesproken van „sondagen onser Vrouwen ende Heylige Aposteldagen en oick op meerder Feestdagen by den Heyligen Christlicker Kercken ter eere Gods geboden te vieren”.

Doch reeds in het Zeeuwsche Plakkaat van 1583 wordt gesproken van „de heylige ende goede Ordinantie ende Wetten van God in-ghestelt” (B. I, pl. 2), en in hetzelfde plakkaat wordt een beroep gedaan niet allereerst en alleen op de Kerk maar op de Heilige Schrift, waarin het vieren van den Zondag en andere vasten- en bededagen, door de kerk ingesteld, wordt geboden.

In een Plakkaat van Utrecht van 1582 wordt gezegd, dat de groote ongeregelhdheden geschieden „des Sondags, ons soo hooglijk bevoelen te heyiligen en dat men daarom bovenal van God ende conscientie weegen schuldig is daer op eenige ordre te stellen” (B. II, pl. 2), terwijl in Utrechts plakkaat van 1608 (B. II, pl. 4) nogmaals gewezen wordt op „den Sondag, die soo hoog van God Almachtig bevoelen is te heyiligen”.

Ook de Geldersche Plakkaten klagen telkens, dat de „Sabbath

ofte Sonnendach, mitsgaders feest-vastende bededaghen niet en worden geviert noch gebruyckt tot die eynden waer toe sy van Godt almachtigh selve ende de hooge Overigheyt syn geeygent", ook wel met de uitdrukking „van Godt Almachtigh selve ende vervolgens van de hooge Overigheyt". (B. III, pl. 3, 4, 5, 12, 13, 14, 16 en 17)

Ook in de Friesche Plakkaten heet het, dat „niet tegenstaende Gods besondere ordonnantie ende verscheydene serieuze vermaninghen van de Dienaers des goddelycken woords, sampt onse voor desen geemaneerde placcaten" de ingezetenen zich niet ontzien den sabbath te ontheiligen. (B. IV, pl. 9 en 12)

De verandering van de Middeleeuwsche terminologie is in 't oog springend en blijkbaar opzettelijk.

De kerk staat niet meer tusschen God en de conscientie.

Het sabbathsgebod is weer Goddelijke ordinantie, en als zoodanig zonder kerkelijke tusschenkomst de conscientie bindende, en mitsdien „vervolgens door de Overheid" met hare plakkaten beschermd.

V. De Plakkaten der Republiek kennen, overeenkomstig de belijdenis der Gereformeerde kerken, als geregelden feestdag alleen den Zondag, en slechts bij uitzondering enkele groote Christelijke feestdagen en bededen vastendagen.

Spitsvondig redeneerende zou men kunnen volhouden, dat ook in de Middeleeuwen alleen de Zondag als geregelde feestdag werd gevierd.

Toch zou dit niets dan een spitsvondigheid zijn, aangezien het getal der overige kerkelijke feestdagen zoo groot was, dat gemiddeld zeker nog één, soms meer dagen in de week werden gevierd, en alzoo door de buitengewone kerkelijke vierdagen feitelijk geregeld wekelijks een of meer feestdagen naast den Zondag waren ingevoerd.

Om eenig denkbeeld te krijgen van het aantal Middeleeuwsch-Roomsche feestdagen zie men b. v. alleen de verordening van aartsbisshop Islef van Canterbury in 1362. (boven, Hoofdstuk IV)

Hierin nu bracht de Reformatie en inzonderheid de Reformatie in Calvinistischen geest verandering.

Een aantal Roomsche heiligendagen werd afgeschaft, en dan ook reeds op de Synode van Dordt in 1574 in dezer voege besloten:

„LIII. Aangaande de Feestdagen, neffens den Sondag, op denwelken men sich van den arbeyd bysonder pleegt te onthouden, en in den Tempel te vergaderen, is besloten, dat men met den Sondag alleen te vreden zal zijn. Doch sal men de gewoonlyke Materien van de geboorte Christi Sondags voor den Christdag in de kerke handelen en het volk van de afschaffinge deses Feestdags vermanen, en ook van derselver Materie op den Christdag Prediken, indien hy valt op een Predikdag. Men sal ook de Paasschen, en Pinxterdag van de verrysenisse en sendinge des Heyligen Geestes Prediken mogen, welke in de vryheyd der Dienaren staan sal.

LIV. Op den Vast en Biddagen sal men eenderley Forme houden op dese wyse. Eerstelyk sal men de Gemeente t'samenroepen, en eenigen Text voornemen en verklaren. Item vierige gebeden, voor en na gebruyken. En om sulks beter te doen, 't volk tot onthoudinge van spys en drank en andere toegelatene dingen te vermanen: gelyk ook datse in den Tempel willen blyven (sonder nochtans hier toe yemant te dringen) en in eenige bequame plaatsen des Tempels wat voorleesen uyt den Ouden en Nieuwen Testamente, tot de gelegentheydt des tydts dienende; Men sal ook met twee Predikatiën te vreden zyn, ten ware dat den Vastendag op den Sondag geleydt worde, daar men andersins driemaal gewoon is te Prediken” ¹⁾.

Wanneer er dus in de plakكاتen behalve van den Zondag ook gesproken wordt van feest-, vasten- en bededagen, dan moet dat verstaan worden in bovenstaanden zin, zooals de Synode der ker-

¹⁾ *Kerkelyk Handboekje*, „uitgegeven door de Synode der Afgescheiden Gereformeerde Gemeente”, gehouden te Amsterdam 1840. Amst. 1840, p. 80.

Op de Synode te Middelburg in 1581 werd besloten: „L. De Gemeenten sullen bij haar Overheden aanhouden, dat de Feestdagen, uytgenomen de Sondagen, Christdagen en Hemelvaartsdag afgedaan worden. Maar ter plaatsen daar meer Feestdagen door bevel der Overheyd gehouden worden, sullen de Dienaren arbeyden, datse met Prediken den onnutten en schadelijken lediggang, in een heylige en nutte oeffeninge veranderen”. *Kerk. Handboekje*, p. 140. Hetzelfde was ook reeds besloten in 1578 te Dordt, t. a. p. p. 119 en 120.

ken dat verklaart, nl. dat 1°. alle kerkelijke feestdagen zijn afgeschaft, met uitzondering van Kerstfeest, Paschen, Pinksteren en daarnevens vermoedelijk hoogstens 2 vasten- en bededagen, en 2°. dat ook die enkele behouden feestdagen op geenerlei wijze met den zevendaagschen rustdag op één lijn worden gesteld.

Verscheiden plakكاتen spreken dan ook eenvoudig van den Zondag zonder meer (Bijl. I, Pl. 5, 6, 7 en 8; B. II, Pl. 1, 3 en 4; Bijl. V, Pl. 1) of ook van „den Sondag ende andere Fyerdagen, die men nae 't gebruyck der Gereformeerde Kercke deeser Land-schappe gewoontelicken is te onderhouden”. (B. IV, Pl. 4)

Zelfs wordt in enkele plakكاتen uitdrukkelijk verboden om op de afgeschafte Pauselijke feestdagen de winkels te sluiten, en geboden gewoon met zijn dagelijksch werk door te gaan. (B. II, Pl. 9)

VI. Hoezeer voortdurend door den Calvinistischen volksgeest op bescherming van den zevendaagschen rustdag werd aangedrongen, blijkt onder meer uit de Plakكاتen zelf, waar zij gewagen van de verzoekschriften der verschillende Synoden.

Hoe de Gereformeerde volksgeest in de 16de en 17de eeuw op de persoonlijke gevoelens der regeeringspersonen in de verschillende colleges inwerkte, valt licht te vermoeden, aangezien niemand ontkomt aan den invloed der omgeving, waarin hij geplaatst is, en van het volksleven te midden waarvan hij zich bevindt.

Doch behalve dezen organischen en spontanen invloed van den volksgeest op de Regeeringscolleges, was er ook een meer formeele, uiterlijk zichtbare uiting van den volksgeest door de organen der Gereformeerde kerken.

De beginselen, die in het Calvinistische volk leefden, aan het volk werden gepredikt en levendig gehouden, leefden ook in de kerkeraden, in de vergaderingen der kerken in classes, in provinciale en generale Synoden.

Terwijl dan weer die kerkelijke vergaderingen als officieele organen der Kerken dienst deden om over zaken, waarbij de Overheid betrokken was, met deze laatste te correspondeeren.

En nu liggen in de Plakكاتen zelf de bewijzen voor ons, hoezeer langs dezen officieelen en geordenden weg het Calvinistische volk

bij de Overheid heeft aangedrongen op bescherming van den zeven-daagschen rustdag.

Een plakkaat van de Staten van Holland in 1656 (B. I, Pl. 6) vangt aan met deze zinsnede: „Is ter vergaderinge geleezen zekere Remonstrantie uit den naam en van weegen de Gedeputeerden van de Zuid- en Noord-Hollandsche Synoden aan Haar Ed. Groot Mog. gepresenteert houdende klachten over de prophanatie des Sabbatdachs, als meede.... etc., met verzoek, dat eenmaal eindelijk daar jeegens door het emanieren en executeeren van de langverwachte Placaaten vigoureuuselijk mooge worden voorzien” etc.

In het Plakkaat van de Staten van Holland in 1694 wordt nogmaals melding gemaakt van de „Requesten by of van wegens de Gedeputeerden der Zuyd- en Noord-Hollandsche Synoden”. (B. I, Pl. 10)

Ook de Plakkaten van Gelderland maken uitdrukkelijk melding van „een request der Dienaren des Godtliches woordts te Zutphen met een bijgevoecht memoriael”, waarop een plakkaat wordt uitgevaardigd tegen de profanatie van den Zondag (B. III, Pl. 2), en verder van een audientie der visitatoren van de classis Zutphen, die eerst mondeling eenige gravamina kwamen toelichten en vervolgens die schriftelijk in een memorie indienden tegen het koopen en verkoopen en tegen het begraven der dooden op Zondag (B. III, Pl. 9).

De Friesche kerken lieten zich evenmin onbetuigd om op de bescherming van den Christelijken Zondag bij de Overheid aan te dringen. In de Resolutie van 1622 (B. IV, Pl. 6) lezen we: „Syn wederomme by der handt genomen de poincten van de abuysen, op gisteren by de Deputaten Synodi alhier overgelevert”, waarvan het tweede de ontheiliging van den sabbath betrof.

Op dezelfde wijze wordt van „de poincten door de Deputaten Synodi geexhibeert” melding gemaakt in het Plakkaat van 1661. (B. IV, Pl. 9)

Zoo was er door de wettige organen der kerken steeds levendige correspondentie en voeling van het volk met de regeeringscolleges, en ging ook langs dien officieelen weg menigmaal de volksinvloed uit op de regeering des lands.

VII. *De verbodsbepalingen van de Plakkaten der Republiek richten zich tegen alles wat den Zondag van zijne bestemming, den dienst van God, zou afvoeren.*

De tegenstelling, die men gewoonlijk maakt als zou men in vroeger eeuwen ten onzent en ook elders Zondagsheiliging gewild hebben en thans Zondagsrust, is in dien zin onjuist, dat men vroeger nooit Zondagsheiliging zonder zeer bepaalde Zondagsrust begeerde.

Men begeerde ook vroeger Zondagsrust evenzeer als die thans begeerd wordt.

De boven aangehaalde acta van de Synode van 1574 bewijzen het, en het vierde gebod leerde het zeer beslist.

Maar als het toekomt aan de vraag wat er dan met den Zondag, als men rusten kan van zijn gewonen dagelijkschen arbeid, gedaan moet worden, dan verschilt te dien opzichte de richting, die vroeger overwicht had, zeker zeer van de ideeën, die in onze eeuw, sinds de doorwerking der ongeloofstheorieën, vrij algemeen worden voorgestaan.

Want vroeger was men het er tamelijk wel over eens, dat de Zondag, de dag waarop men rusten kon van zijn slaafschen arbeid, gewijd behoorde te worden aan den dienst van God, terwijl tegenwoordig de tijdgeest meer drijft in die richting, dat de Zondag aan allerlei vermaak, veelal rustverstorend, dient te worden gewijd.

Voorloopig dit verschil daarlatend, zij hier alleen vastgesteld, dat ook de Overheid in onze Republiek zeer bepaald rekende met de bestemming van den Zondag voor den dienst van God.

Zij liet de onderdanen niet vrij, hoe ieder den Zondag wenschte door te brengen, maar gaf bepaalde geboden dienaangaande. (Zie Stelling I hierboven p. 242.)

Bovendien regelde haar blik op de bestemming van den Zondag zeer bepaald ook haar verbodsbepalingen.

Alles werd er op aangelegd, om den Godsdienst op dien dag tot zijn recht te laten komen.

In tal van Plakkaten worden verschillende dingen verboden alleen onder de predicatie, soms met opgave van den tijd: b. v. van 's morgens 9 tot 's middags 4 uren. (B. II, Pl. 6 V en VI)

Soms wordt het straffen van sabbathsschennis verdedigd op dezen grond: „want den Godtsdienst ende welvaren van den Lande sulks is vereyschende” (B. I, Pl. 2), elders worden de plaatselijke autoriteiten aangemaand, dat er op gelet zal worden „dat den Sabbathdag worde geviert, en geduurende de Predikationen ten minste van alle exercitien opgehouden, gelijken meede van het speelen van Comoedien en andere gelijke speelen, die den Volke van het gehoor des Goddelyken Woorts diverteeren”. (B. I, Pl. 4)

Soms wordt uitdrukkelijk gemeld, dat verbodsbepalingen worden uitgevaardigd, „ten eynde alzulks den voorschreven dag geheelyk Gode geheyligt ende geviert, mitsgaders door waare boete ende bekeeringe den rechtveerdigen toorn Gods afgewend worde” (B. II, Pl. 17).

Niet enkel werd met alle zorg gewaakt tegen alles wat op eenige manier de predikatie kon „turbeeren” (B. II, Pl. 2 VII en 6 IX), stoornis kon verwekken (B. II, Pl. 3 VI en 8), maar zelfs werd het wandelen en het houden van samenkomsten onder kerk-tijd streng verboden (B. II, Pl. 2 VIII), en eenvoudig gezegd, dat men „die dagen Godt tho dienen” had (B. III, Pl. 2), en dat ze waren te gebruiken „tot dien eynde waertoe zy van Godt Almachtigh selfs ende vervolgens van die Hooghe Overigheyt zijn geeigent”, d. w. z. dat men ze „met het gehoor van Godes heylige woort, ende oefeninge van Christelycke wercken ende deuchden sal heyligen, vieren ende stichtelyck toe-brengen”. (B. III, Pl. 3, 4, 5, 6, 8, 12, 13, 14, 16 en 17) Het doel, dat de Overheid met het uitvaardigen der Plakkaten voor oogen had, was dus niet enkel te zorgen, dat ieder zooveel mogelijk vrij was van alle slaafachtig werk, of ook dat niemand gestoord werd in zijn heiliging van den sabbath aan de religie, maar tevens zeer bepaald, om positief zooveel mogelijk den Zondag voor heel het volksleven aan de religie te wijden.

Het laatste kan men afkeuren en terecht, mits men nu zelf niet precies hetzelfde in omgekeerde richting doe, en niet door maatregelen van allerlei aard van overheidswege het volk naar de predicatie zooals vroeger, in stee van naar comedie en andere vermakelijkheden ga trekken, door het bevorderen en aanlokkelijk maken van dergelijke uitspanningen.

Wie daartoe meewerkt op eenige manier, begaat dezelfde fout,

die in de Overheid der Republiek terecht wordt afgekeurd, en dan die fout met zeker voor het volksleven en voor den volksgeest vrij wat bedenkelijker strekking.

VIII. *Uit de plakkatē blijkt, dat in de verschillende provinciēn wel veelal dezelfde maar ook soms geheel verschillende verbodsbepalingen noodig waren.*

Het behoeft niet te verwonderen, dat in een zelfde land met een volksgeest onder veelal dezelfde invloeden gevormd soms in alle deelen dezelfde verschijnselen zich voordoen, dezelfde neigingen en zonden openbaar worden, en in zooverre ook dezelfde verbodsbepalingen noodig zijn.

Zoo vinden we in alle deelen van de Republiek plakkatē tegen het tappen van wijn, bier, „brandewijn en andere sterke wateren”, tegen het bezoeken der kroegen, tegen koopen en verkoopen, tegen allerhande spel op Zondag. (b. v. B. I, pl. 10; B. II, pl. 13; B. III, pl. 13, 14, 16 en 17; B. IV, pl. 8, 9, 12)

Maar ook even natuurlijk is het door allerlei verschil van grondgesteldheid, bedrijf en volksaard, dat in de eene provincie soms misbruiken kunnen optreden, die weer in andere provinciēn niet voorkomen, plaatselijke eigenaardigheden, waardoor soms bepaalde afwijkingen en verkeerde gewoonten inkankeren, waartegen dan zeer beslist met afzonderlijke bepalingen moet worden voorzien.

In Holland b.v. vinden we een plakkaat tegen „rethorikerspelen” op Zondag etc. (B. I, pl. 10), waarvan we in geen andere provincie eenig spoor ontdekken; in Utrecht wordt een apart Plakkaat uitgevaardigd tegen het rijden met narresleden op Zondag (B. II, pl. 17), dat alleen daar ter plaatse schijnt voorgekomen te zijn; in Gelderland wordt bij herhaling het houden van „bueren-gerichten waardoor boeten uitgemaakt en daarna verteerd werden”, verboden (B. III, pl. 8, 12, 13, 14, 16 en 17), wat ook nergens elders noodig was, en in Friesland vinden we een verbodsbepaling tegen het houden van boeldag op Zondag (B. IV, pl. 11), waarvan ook in de Plakkatē der overige provinciēn geen spoor.

Een eigenaardig verschijnsel, dat zeker de aandacht verdient ook voor een eventueele regeling van de Zondagsquaestie in onze dagen,

daar er de vraag in opgesloten ligt, of een algemeene wet voor heel het land alles kan regelen, dan wel, of sommige speciale toepassing van algemeen vastgestelde regels aan den plaatselijken wetgever dienen te worden overgelaten.

IX. *De straffen, tegen de overtreders der plakkat en op de Zondagsviering bedreigd, bestonden bijna uitsluitend in geldboeten.*

In Holland en Zeeland was de meest ordinaire straf tegen het verrichten van onnoodigen en verboden arbeid op Zondag 3 Carolusguldens, in Utrecht hetzelfde (B. I, pl. 2; B. II, pl. 3, VII en IX, 6, I, V, VII, XIII, 11 en 19), in Gelderland 1 of 2 daelders (B. III, pl. 3, 6, 13) en in Friesland 1 golden gulden (B. IV, pl. 2).

Bij herhaling werd de boete gewoonlijk verdubbeld (B. I, pl. 2, 6 IX, 9 XXI etc.).

Tegen andersoortige vergrijpen van sabbathsschennis was de bedreigde straf meer varieerend; in Holland moest hij, die onder de predicatie bevonden werd verkocht te hebben, 6 Carolusguldens boete betalen; in Utrecht werden verschillende overtredingen, onder de predicatie gepleegd, beboet met „verbeurte van het bovenste kleet ende daarby nog eenen gulden” (B. II, pl. 3 VI), als het met trommelslag omroepen op straat, het schieten met roer of boog op kerkhoven, het kaatsen, kolven, klootschieten, met steenen werpen, „vloecken” of „zweeren” etc.; tegen het bickelen en knickeren was een boete van f 1 bedreigd (B. II, pl. 6 XII en 8); jongens, die lawaai maakten op straat, werden op kosten der ouders op water en brood gevangen gehouden, terwijl de ouders nog bovendien f 3 boete hadden te betalen (B. II, pl. 3 VIII, 6 IX, 8, 10 XXII); in Gelderland was het sluiten van overeenkomsten verboden „op poene van nulliteyt van de contracten” (B. III, pl. 3, 4); soms met bijkomende boete van 2 (B. III, pl. 5) of 4 daelders (B. III, pl. 8, 12, 14 en 17)¹; en werden bij overtreding van het verbod tegen

¹) Ten onrechte beweert Mr. DE GEER dan ook in zijn meer aangehaald artikel: „Men konde ook pand nemen en alle verbindtenissen sluiten, en dadingen aangaan, want al handelden ook de partijen niet goed, nietigheid was er niet in gelegen”. (p. 240). De plakkat zelf bewijzen, dat dit althans niet in alle provinciën het geval was.

het houden van markten op Zondag „de waeren die ter merckt werden gebracht verklaert en gehouden van goeden pryse”, behalve de poene van vier Heeren ponden (B. III, pl. 10 en 11); dezelfde straf van verbeurdverklaring der verkochte waren gold ook in de Generaliteitslanden met bijgevoegde boete van *f* 3 (B. V, pl. 1, 2, 3 en 4); in Friesland was het spelen en balslaen op kerkhoven en in kerken of kloosters verboden „by poene van het overste kleet”, (B. IV, pl. 2 IV) „in te lossen met seven stuvers”.

Onder de zwaardere straffen mogen genoemd worden een boete van *f* 25, in Utrecht bedreigd tegen Rotte- en Korporaalschappen der schutterij, die des Zondags hun geld verteerden (B. II, pl. 9 XI), alsmede tegen hen, die des Zondags met narresleden gingen rijden (B. II, pl. 17); een boete van *f* 100, waarmee het Gerecht van de Lauwenrecht bedreigd werd als het weer op Zondag zitting hield (B. II, pl. 10); een boete van *f* 25 met verval van zijn burgerschap tegen den kaatsmeester, die des Zondags in zijn baan liet kaatsen (B. II, pl. 15 en 16); de straf van „aenstonts by de kop gevat te worden en soodanig aan den lyve gestraft als de Heeren van den Ed. Gerechte na bevind van saaken sullen oordeelen te behooren” werd bedreigd tegen het spelen, razen, loopen in of omtrent de kerken gedurende den Godsdienst (B. II, pl. 21 I), en het verval van het burgerschap „met interdictie van hunne neeringe” tegen tappers en herbergiers, die van 's morgens 8 tot 's middags 5 uur waagden „gelagen te setten of eenigen drank te tappen” (B. II, pl. 21 II); terwijl in Gelderland een boete van 4 tot 10 daelders bedreigd werd tegen herbergiers, die voor of onder de predikatie taptten (B. III, pl. 3 en 4), en in Friesland een boete van 12 Carolius guldens tegen het „gaen in herbergen het zich exerceren met kaarten en andere spelen, alsmede van kaatsen, balslaen, clossen en andere dergelijke spelen” op Zondag „voornamelijk onder de predicatiën” (B. IV, pl. 9 en 12); voorts wordt eene boete van 25 gouden Friesche ridders bedreigd boven de gewone straffen tegen het houden van boeldagen op Zondag, het gelagen zetten onder de predikatie en andere ongeregelde exercitiën, „die noch gepleeght worden by ende omtrent de kerckhoven” (B. IV, pl. 11).

Zoo ziet men, dat de straffen bijna uitsluitend bestonden in geld-

boeten in tegenstelling met die, welke in de Middeleeuwen werden toegepast. (Men zie boven Hoofdstuk III, Conclusie IX.)

X. Hoe streng ook het algemeene doel der Zondagsviering werd in 't oog gehouden, nochtans zijn de Plakkaten der Republiek niet scrupuleus om, waar het metterdaad noodig is, uitzonderingen op de verbodsbepalingen tegen Zondagsarbeid toe te laten.

De Nederlandsche Natie in de 16de en 17de eeuw was vol frissche veerkracht.

In alle werelddeelen werd men het gewaar en onder de mogendheden stond Nederland vooraan.

Er was een Gereformeerde volksgeest; er was gezonde, door oprechte religie verlichte, burgerzin.

Zoo had men een zevendaagschen rustdag, met de bedoeling Gode al dien dag te geven en van alle slaafachtig werk te rusten.

Niet puristisch; niet in uiterlijk formalisme kracht zoekend; niet kleinzielig; niet in vitterij zijn sterkte vindend; en het doel voor oogen houdend om Gode dien dag te geven, vergaten onze vaders daarbij geenszins het woord van den Heere tegen de Farizeën: „De mensch is er niet om den sabbath maar de sabbath om den mensch.”

Dit blijkt ook uit de plakkaten, die eenerzijds streng vasthouden aan het doel van den sabbath, maar anderzijds niet aarzelen om, waar het noodzakelijk is, uitzonderingen op de verbodsbepalingen tegen Zondagsarbeid toe te laten.

Zelfs is het voor ons ternauwernood mogelijk in te zien welke noodzakelijkheid voor sommige uitzonderingen kon bestaan.

Zoo werd in Zeeland op het verbod van koopen en verkoopen deze uitzondering toegelaten: „Behoudens nochtans, dat men uyt sonderlinge respecten consenteert ende toelaet, ten gerieve van de Landtsaten, Arbeyders, Zee-varende Volck ende anders niemant op sulcke dagen met besloten winckelen voor het aflaten van de tweede klokke totter Predication, soo voor als naer de noene, te mogen verkoopen alderhande etelycke waren en andere nootdrifticheyt t'haerder lijve ende neeringe dienende”. (B. I, pl. 2) De Staten van Holland maakten een uitzondering voor het „bleyken”

op Zondag „den nood zulks vereischende en anders niet, hetwelk haare conscientie ende zielenzaligheid zal bevolen zijn” (B. I, pl. 3), terwijl in Gelderland die noodzakelijkheid van het bleeken op Zondag niet scheen te bestaan, alwaar het gewoon verboden was. (B. III, pl. 12, 16, 17)

Het is bekend, hoe streng in alle provincies gewaakt werd tegen het tappen en het kroegloopen op Zondag.

Toch werd voor reizigers, die natuurlijk in herbergen moesten vertoeven, even gereedelijk overal uitzondering gemaakt; in Zeeland met de woorden: „ten ware reysende Luyden, die men naer ghelegentheyte van saecken sal mogen verexcuseert houden” (B. I, pl. 2); in Utrecht met de woorden: „welverstaande dat die reysbaare luyden in dit drinken niet en zijn begreepen” (B. II, pl. 3 V), of ook: „uytgezondert de reysende luyden” (B. II, pl. 19 VII); in Gelderland met de woorden: „daervan uytgesondert sullen zijn weghvaerdige reysende personen” (B. III, pl. 12, 13 en 17); en in Friesland aldus: „behalve dat sy de Passagiers ende reysende man met behoorlycke kost en dranck sullen moghen versorgen”. (B. IV, pl. 9 en 12)

Voor het verkoopen van zoete melk was in Utrecht, zeker wijl de melk spoedig bederft, een uitzondering gemaakt 's Zondagsmorgens vóór 9 en 's middags na 4 uur (B. II, pl. 6 III en 9 III); aldus ook voor vleesch (B. II, pl. 6 III); terwijl het bakken tot 's morgens 7 uur en 's winters tot 8 uur geoorloofd werd (B. II, pl. 7); iets waarvan men in Gelderland de noodzakelijkheid blijkbaar niet inzag, zoodat men daar het bakken eenvoudig verbood. (B. III, pl. 12, 16 en 17)

Ook voor het malen op Zondag scheen soms noodzaak te bestaan (B. II, pl. 5).

Hoewel alle arbeid van sleepers en kruiers etc. vanzelf verboden was, werd toch gereedelijk toegelaten de koffers van reizigers naar de hotels te brengen (B. II, pl. 6 V).

Voorts werd het lossen en laden van pruimen en kersen etc., die spoedig aan bederf onderhevig waren, toegelaten (B. II, pl. 6 IV); later alleen met consent van de burgemeesters (B. II, pl. 19 VI ¹).

¹) „Ook konde men op Zondag alles doen, wat dadelijk noodig was om zijn regt

Terwijl eindelijk in Gelderland het inhalen van koren en hooi op Zondag, wanneer de ongestadigheid van het weer geen uitstel gedoogde, werd toegelaten, mits met consent van den officier of pastoor (B. III, pl. 3, 4, 5, 6, 8, 12, 14, 16 en 17).

XI. De afkondigingen, des Zondags in de kerken tijdens de Republiek gedaan omtrent allerlei burgerlijke zaken, moeten uit de eigenaardige wordingsgeschiedenis der Republiek en uit de toenmalige omstandigheden worden verklaard.

„ook plagt men,” schrijft Mr. DE GEER ¹⁾, „dan openbare verkoo-
pingen, schouwen en diergelijken af te kondigen, omdat op dien dag
de meeste menschen bijeen plegen te zijn, die anders elk aan zijn
werk verspreid arbeiden.”

En in een noot voegt dezelfde schrijver er bij: „Dat de aanstaande
huwelijken des Zondags van den Kansel werden afgekondigd, had
zijn grond in de beschouwing van het huwelijk als eene *godsdien-
stige* plegtigheid”.

Ik betwijfel, of deze beschouwingen geheel juist zijn.

Dat allerlei burgerlijke zaken, zelfs besluiten van waterschappen
en dergelijke, des Zondags van den kansel werden afgekondigd,
staat ongetwijfeld vast.

Maar de reden, dat dit toen geschiedde en thans niet meer, ligt
niet daarin, dat de menschen toen des Zondags meest bijeenkwamen
in de kerken, want dezelfde reden zou voor een groot deel der
bevolking ook nu nog zijn aan te voeren, en toch geschiedt het
thans niet meer. De afkondiging in de kerken zou althans ook nu
nog vrij wat meer menschen bereiken dan die op het gemeente-
of stadhuis.

De reden ligt dan ook veeleer in heel de wording der Republiek,
in de overwegende positie, die de kerken daarbij innamen, zoozeer

voldoende te bewaren, zoo als beslag leggen op goederen, welker wegvoering men
vreesde, of eenen schuldenaar aanhouden, van wien men gegronde vrees had, dat
hij zich zoude verwijderen.” DE GEER, t. a. p., p. 240, met aanhaling uit VOET,
ad Dig. de in jus voc, N°. 24, I, p. 125.

¹⁾ In het meer aangehaald artikel p. 240.

dat Mr. GROEN VAN PRINSTERER niet aarzelt te zeggen, dat uit de kerk ten onzent de staat is voortgekomen ¹⁾.

Alles werd als kerkelijk beschouwd.

Er waren als 't ware alleen kerken en geen staat, terwijl in die kerken behoefte bleek aan zekere dwingende macht, die dan als Overheid moest optreden.

Vandaar het handhaven van het kerkelijk dogma door de Overheid als dogma ook van de Republiek, en het bemoeien der Overheid met allerlei belang der kerk, iets wat zich weer rijmen liet met de heerschende ideeën omtrent de bemoeiing der Overheid.

Middeleeuwsche ideeën omtrent kerk en staat saamvallend met de eigenaardige wording der Nederlandsche Republiek, waren oorzaak dat de kerken heel de burgerlijke maatschappij als haar zaken beschouwden, waarmee zij alleszins te maken hadden en waaromtrent zij derhalve ook zonder schroom allerlei afkondigingen konden doen in de kerken.

Wat de huwelijksafkondigingen betreft, meent Mr. DE GEER, dat daarvoor in onderscheiding van andere burgerlijke zaken, deze reden bestond, dat het huwelijk als een *godsdienstige* plichtigheid werd beschouwd.

Ook dit is niet geheel juist.

Op de Synode te Dordt in 1574 kwam de vraag: „Of een lidtmaat der Gemeente willende trouwen een persoon, die Papist, Doops, ofte Weereltsgezint is, van den Dienaar getrouwt sal mogen worden of niet.”

Waarop door de Synode werd geantwoord: „Men sal sulke te voren vermanen. Doch soo se evenwel willen trouwen, men sal se trouwen, dewyl het trouwen polityk is”. ²⁾

„Het huwelijk werd dus als „*polityk*” en niet als een godsdienstige plichtigheid beschouwd.

Iets anders was de kerkelijke inzegening van een voltrokken huwelijk en dienaangaande zegt in 1618 de Synode van Dordt: „Dat 't onbetamelyk is, Huwelyken aangegaan met geëxcommu-

¹⁾ Men zie boven in 't begin van dit Hoofdstuk.

²⁾ *Kerkelijk Handboekje*, p. 93.

niceerde, en die van de Gereformeerde Kerke gantsch vreemt zijn, met den solemnelen zegen in de Gereformeerde Kerken opentlijk te bevestigen". ¹⁾

De huwelijksafkondigingen geschieden dus vermoedelijk als de afkondiging van een „polityke” zaak, en voorts ook met het oog op den kerkelijken solemneelen zegen.

Conclusie.

Het bovenstaande samenvattende, komen wij tot de volgende conclusie:

I. Ook in de Republiek der Vereenigde Nederlanden vinden wij de landsvaderlijke zorg der Overheid om niet enkel de mogelijkheid en de vrijheid te scheppen voor ieder om den Zondag te kunnen heiligen, maar om zelf te gebieden, hoe ieder den Zondag zal doorbrengen.

II. De grondgedachte der Calvinistische staatsbeschouwing, in beginsel reeds in 1618 te Dordt beleden, hoewel allerminst consequent doorgevoerd, dringt onwillekeurig tot zelfs in de Plakkaten der Republiek door.

III. De veelvuldige profanaties van den sabbath in een tijd toen de volksgeest streng Calvinistisch was en men goed en bloed voor de belijdenis der evangeliewaarheid feil had, kunnen alleen verklaard uit de Middeleeuwsch-Roomsche traditie, waardoor veel, wat op de talrijke kerkelijke feestdagen geoorloofd werd geacht, ook op den Zondag was overgegaan.

IV. De invloed van de Calvinistische Reformatie blijkt reeds dadelijk daarin, dat de sabbath niet meer als een kerkelijke maar als een van God verordende en door de Overheid bevestigde instelling werd beschouwd.

V. De Plakkaten der Republiek kennen, overeenkomstig de belijdenis der Gereformeerde kerken, als geregelden feestdag alleen den Zondag, en slechts bij uitzondering enkele groote Christelijke feest-, bede- en vastendagen.

VI. Hoezeer voortdurend door den Calvinistischen volksgeest op

¹⁾ T. a. p., p. 255.

bescherming van den zevendaagschen rustdag werd aangedrongen, blijkt onder meer uit de Plakkaten zelf, waar zij gewagen van de verzoekschriften der verschillende Synoden.

VII. De verbodsbepalingen van de Plakkaten der Republiek richten zich tegen alles wat den Zondag van zijne bestemming, den dienst van God, zou afvoeren.

VIII. Uit de Plakkaten blijkt, dat in de verschillende provinciën wel veelal dezelfde maar ook soms geheel verschillende verbodsbepalingen noodig waren.

IX. De straffen, tegen de overtreders der Plakkaten op de Zondagsviering bedreigd, bestonden bijna uitsluitend in geldboeten.

X. Hoe streng ook het algemeen doel der Zondagsviering werd in 't oog gehouden, nochtans zijn de plakkaten der Republiek niet scrupuleus om, waar het metterdaad noodig is, uitzonderingen op de verbodsbepalingen tegen Zondagsarbeid toe te laten.

XI. De afkondigingen, des Zondags in de kerken tijdens de Republiek gedaan omtrent allerlei burgerlijke zaken, moeten uit de eigenaardige wordingsgeschiedenis der Republiek en uit de toenmalige omstandigheden worden verklaard.

BIJLAGE I.

Tekst van de Plakkaten op de Zondagsviering in Holland en Zeeland.

1. *Extract uyt de Ordonnantie van de Policie deser Landen, beroerende de Tavarnen, Cabaretten of Logysen bezydens weechs, of op Sondagen te gaen drincken, Item, tegens de Blasphemateurs, In date den 7 October 1531.*

Post alia: XXXI. Kaarle, by der gratien Gods Roomsche Keyser enz. enz.

Dat voortaan niemandt van wat state ofte conditie hy zy, hem en vervordere of presumere Luyden in Taverne te setten op de Sondagen ende Heylige dagen bij der Heyliger Kereke geboden, noch oock aldaer te gaen drincken in tyde van der hooger Misse of van Vesperen, op de verbeurte van tsestigh grooten Vlaems, by den geen en elcken van hen die contrarie doen souden.

Voorts enz.

(Groot Placaetboek dl. II p. 297.

Placaetboek 'slands van Utrecht dl. I p. 413).

2. *Placaet van de Staten van Zeelandt. Ordonnantie van sijne Princelike Excellentie, op 't stuck van de Policie binnen Zeelandt, 8 Februarij 1583.*

Wilhelm by der gratie Godts, Prince van Orangien, Grave van Nassau, van Catzenellenbogen, van Vyanden, Dietz, Lingen, Bueren, Leerdam, &c. Marquis vander Vere ende Vlissingen, Heere ende Baron van Breda, van Diest, Grimbergen, Arlay, Noseroy &c. Erf-Burch-Grave van Antwerpen ende van Besançon, Stadthouder ende Gouverneur Generael

van Brabandt, Hollandt, Zeelandt, Vrieslandt ende Utrecht, ende Admirael vanderZee van herwaerts-overe. Allen den genen die dese tegenwoordige ghetoot sullen worden, Saluyt. Alsoo wy te meermalen t'onsen grooten mishagen ende leetwesen hebben verstaen, ende van goeder handt onderrecht zijn van diverse groote, sware ende periculeuse abuysen ende onregeltheden, dagelijks soo langhs so meer inden Lande ende Provincie van Zeelandt in te breecken, ende haren voortganck te nemen, daer deur niet alleenlick de heylige ende *goede Ordonnantie ende Wetten van Godt in-ghestelt*, grootelijcx worden gheschendet ende ghevioleert, alle goede politicque gheboden ende Statuten onder de voet ghetragt, ende by alle Menschen in verachtinge ghebracht, maer oock den toorne Godes over den selven Lande verweckt wort. *Soo ist*, dat wy om hier inne Ampts-halven, tot eere, ruste, ende vrede deser Provincie te voorsien, met voorgaenden advijse van onse lieve ende seer beminde die Staten 's Lants ende Graeffelickheyts van Zeelandt, hebben geordonneert ende gestatueert, ordonneren ende statueren by desen de Poincten ende Articulen hier naer volgende.

I enz. III. Ende want *inder heylicher Schrift* den Sabbath des Heeren oft Sondach, ende andere Biddagen, by de Christelijcke Kercken in tijde van noode ingestelt, ons *seer hoochlicken* werden *gheboden* te onderhouden, ende de selve over te brengen in heyliche oefeninge ende exercitie, om den Heere te bidden om sijne genade, loven ende dancken voor sijne weldaden, ende onderwesen ende verweckt te worden deur den mondt zijnder Predicanten ende Dienaren (daer inne wy verstaen, Godt betere, grootelijcx misbruyckt te worden) *Soo ist*, dat wy wel scherpelick *ghebidden* eenen yghelijcken, den voorseyden Sonnendach ende Bid-dagen te onderhouden, viere, ende hun op de selve te begeven inde Kercke by de Vergaderinge vande Christelijcke Gemeente, om aldaer gesticht ende gheleert te worden, sonder eenich hant-werck te doen, te lossen oft te laden, te koopen oft verkoopen in Huysen oft op Straten, noch op de selve dagen eenige Winckelen open te stellen, op de verbeurte soo wie bevonden sal worden sijnen Winckel open gestelt, oft eenige venbaer goeden voort gedaen te hebben, voor d'eerste reyse, van drie Carolus guldens, ende voorts t'elcker reyse dobbel, Behoudens nochtans, dat men uyt sonderlinge respecten consenteert ende toe laet, ten gerieve van de Landtsaten, Arbeyders, Zee-varende Volck, ende anders niemant, op sulcke dagen met besloten Winckelen voor het af laten vande tweede klokke totter Predicatie, soo voor als naer de noene, te mogen verkoopen alderhande etelijcke Waren ende andere nootdructicheyt t'haerder

lijve ende neeringe dienende, Ende so wie buyten den selven tijde oft aen andere Persoonen bevonden sal worden verkocht te hebben, sal verbeuren die boete van ses *Carolus* guldens voor d'eerste reyse, ende voorts t'elcker reysen dobbel.

III. Dat voorts oock niemant, ten ware reysende Luyden, die men naer ghelegentheyte van saecken sal mogen verexcuseert houden, hem en vervoordere op eenige Sonnendagen oft Bid-dagen onder ende gheduerende de Predicatie, soo voor als naer den noenen, eenigh Volck te setten, oft hem te laten vinden in eenige Herbergen, aldaer te sitten drincken, spelen, oft andersints yet te hanteren, noch oock te kaetsen, klossen, rollen, spelen, klappen, tieren ende gebeeren inde Kaets-banen, Herbergen, ofte op der Straten, oft op, oft ontrent de Kerck-hoven eenige insolentien ende stoornisse te bedrijven, op de verbeurte soo wel tot laste vanden Tavernier van elck gelach, dat sy sullen setten, als de voorseyde Persoonen voor hun selfs voor d'eerste reyse van drie *Carolus* guldenen, ende voorts t'elcken dobbel, Ende die moetwillicheyte met dreygementen, woorden oft wercken, den Ministers oft andere der Gereformeerder Kercke hanterende, eenige vreesse ofte onbehoorlickheyt aen gedaen, gestraft te worden arbitralick als Pertubateurs vande gemeene ruste, naer gelegentheyte van saecken.

V. enz. XXXVIII. Ende dit alles onvermindert der Steden Privilegien ende gherechticheden, die wy verstaen te blijven in haer geheel, sulcx sy van outs tot deser tijdt toe die geexerceert hebben.

XXXIX. Ende want onse ernstige meyninge is, dat alle de voorschreven Pointen onverbreeckelijck ende strictelijck worden onderhouden, ende dat een yegelijk daer van notitie ende kennisse mach hebben, Soo hebben Wij gheordonneert ende ordonneren bij desen, den Gecommitteerde Raden voornoemt, dat sy de selve metten eersten over al inden Lande van Zeelandt, daer men costuymelick is publicatie te doen, laten verkondigen ende publiceren, ende boven dien voor eenen yegelicken in drucke laten uytgaaen, Ordonnerende voorts allen ende eenen yegelijcken dien het selve eenichsints aengaen mach, in sijn reguard hen hier naer te reguleren, op de penen ende correctien daer inne begrepen, Ende insonderheyt allen Officieren dien het selve sal mogen aengaen, dat sy de selve sonder eenige conniventie ofte dissimulatie ter executie stelle oft doen stellen, ende den Overtreders van dien doen corrigeren sulcks als behooren sal, want den Godtsdienst ende welvaren van den Lande sulcks is vereysschende.

Aldus ghedaen in 't Hoff van Zeelandt tot Middelburch, onder den

Zegel ter saecken van den voorseyden Staten hier op gedruckt in Placate den achtsten Februarij des Jaers 1583. *By Sijne Excellentie.*

Ter Relatie van de Gecommitteerde Raden vanden Staten voornoemt. Ende t'hunder Ordonnantie. By my, *Ch. Roels.*

(Groot Placaetboek dl. I p. 350 en volg.)

3. *Resolutie van de Staaten van Holland, raakende het Bleyken op Zondagen en andere Rustdagen. Den 15 February 1606.*

Op het versoeck van de gemeene Lynwaat- en Gaarnblykers omtrent Haarlem en de Dorpen van Hillegom, Heemsteede, Overveen, Aelbregtsberge, Velsen en andere Plaatsen en Gehuchten, daar omtrent haar Bleykeryen hebbende en gebruikende, is geappointeert: De Staaten &c. hebben tot conservatie van de Neeringe van het Bleyken van Lindewaart, Webben, Gaaren en Twyn, by forme van tolerantie by provisie en tot dat anders zal weesen geordonneert, geconsenteert en geaccordeert, consenteeren en accordeeren by deesen, dat de Supplanten alhier en alle anderen binnen den voorsz. Lande, de Neeringe van Bleyken van Linde-Laaken, Webben, Gaaren en Twyn doende, geduurende den Zoomertyd op haare Bleykeryen, zoo binnen als buitens Huis, op de Velde haar noodelyke Bleykwerken, zoo op Zondaagen en andere Rustdaagen, *den nood zulks vereisschende* en anders niet, (het welke haare Conscientie ende Zielen Zaligheid zal bevoolen zyn) zullen moogen doen bevorderen ende waarneemen, zonder daaromme, ofte ter zaake van dien by de Officiers van de Plaatsen, daar haare Huizen en Bleykeryen gelegen zyn, of derselver Dienaaren, bekeurt, gemoeit ofte gemolesteert te moogen worden in eeniger manieren; lasten zulks en ordonneeren allen en eenen iegelyken, deesen eenigsints aangaande, hen hier na te reguleeren.

(Groot Placaetboek dl. VIII p. 319.)

4. *Resolutie van de Staaten van Holland, aangaande de residentie.... enz., de Profanatie van den Sabbathdach, en het.... enz.*

Den 18^{en} December 1619.

Ter handen genoomen zynde het Vertoog gedaan by de Gedeputeerden van de Zuid- en Noordhollandschen Synoden; en eerst.... enz.

Het vierde point, noopende de profanatie van den Sabbathdach; word verstaan, dat alzoo by meest alle de Steden en Plaatsen daar jegens genoeg met Keuren is voorzien, de Officiere aangemaant zullen worden, dezelve Keuren wel te doen onderhouden, en ter plaatsen daar op geen Keuren

en zijn gemaakt, bezorgt zal worden, dat 'er gemaakt en onderhouden, by dewelke zonderlinge zal worden gelet, dat den Sabbathdach worde geviert, en geduurende de Predikation ten minsten van alle exercitien opgehouden, gelyken meede van het speelen van Comoedien, en andere gelyke speelen, die den Volke van het gehoor des Goddelyken Woords diverteeren.

Het vyfde enz.

(Groot Placaetboeck dl. VII p. 651.)

5. *Resolutie van de Staaten van Holland, tot stricte executie van de Placaaten teegens de Pausgezinden, als mede teegens de ontheiliginge van den Sabbath. Den 10 Maart 1653.*

Is ter Vergaderinge geleesen de schriftelyke Remonstrantie, by de Gedeputeerden van de Zuid- en Noord-Hollandsche Synoden, uit den naame en door speciale last van dezelve aan haar Edele Groot Mog. gedaan, houdende klachten over den aanwas en stoutigheid van het Pausdom, mitsgaders de gemeene zonden, binnen deeze Landen in zwang gaande, en wel zonderlinge de ontheiliginge van den Sabbath, met verzoek van behoorlyke remedie daar jeegens bij haar Edele Groot Mog. geadhibeert te moogen worden.

Waar op gedelibereert zynde, is goedgevonden en verstaan, dat in serieuze termen geschreeven zal worden aan alle Magistraaten van de Steeden, en Heeren, hooge Jurisdictie hebbende, mitsgaders Officieren van Justitie binnen deeze Provintie, met serieus verzoek en begeerte, mitsgaders last en ordre, omme de Placaaten jeegens de Pausgezinden binnen de voorsz. Landen voor deezen geëmaneert, strictelyk en vigou-reuselyk na haar forme en innehoude te executeeren en doen executeeren, ook effectivelyk te weeren en te beletten de prophane exercitiën en debauchen, mitsgaders de Neeringen, Handwerken en ongeoorloofden Arbeid, op den Sabbath des Heeren, zelfs onder de Predikatiën van Godes heilig Woord, ook geduurende de Predikatie van den Beededag bij der hand genomen, gedaan en aangesteld wordende; zullende daar op een Missive in signifi-cante en kragtige termen ingesteld, mitsgaders alvooren af te gaan, alhier ter Vergaderinge voorgelezen en geresumeert worden.

(Groot Placaetboek dl. VIII p. 319.)

6. *Resolutie van de Staaten van Holland, teegens het ontheiligen van den dach des Heeren, het vloeken ... enz. genomen. Den 31^e July 1656.*

Is ter Vergaderinge geleezen zekere Remonstrantie, uit den naam en van weegen de Gedeputeerdens van de Zuid- en Noordhollandsche Synoden

aan Haar Ed. Groot Mog. gepresenteert, houdende klachten over de prophanatiën des Sabbatdachs, als meede.... enz., met verzoek, dat eenmaal eindelijk daar jeegens door het emaneeren en executeeren van de langverwachte Placaaten vigoureuselijk mooge worde voorzien.

Waar op gedelibereert zynde, is goedgevonden en verstaan, dat aangaande de geallegeerde prophanatiën des Sabbatdachs nochmaals, in conformité van voorgaande Haar Edele Groot Mog. Resolutiën in daten 10e Maart en 19e September beide des jaars 1653, in gantsch ernstige termen geschreeven zal worden aan alle Officiëren en Magistraaten in de Steden, en Hoofdofficiëren ten platten Lande, mitsgaders aan alle Heeren, hooge Jurisdicte hebbende binnen den Lande van Holland en Westvriesland, met verzoek en begeerte, ook last en ordre respective, dat zyluiden effectueelyk zullen hebben te weeren en te beletten de prophane exercitiën en debauches, mitsgaders *de Neeringen, Handwerken en ongeoorloofden arbeid op den Sabbath des Heeren*, zelfs onder de Predikatie van Gods Heilige woord, by der hand genoomen, gedaan, en aangesteld wordende, met byvoeginge, dat dezelve by rescriptie zullen hebben te doceeren van de devoiren by henluiden aangewend, op de aanschrijvinge in krachte van de voorgeroerde Haar Ed. Groot Mog. Resolutie van dato den 10^e Maart 1653 op den 12^e daar aan volgende aan dezelve geschied, als meede van degeene die op de nadere aanschrijvinge in krachte deezes te doen, by henluiden noch aangewend staan te worden.

En wat belangt het voornoemde tweede point,.... enz.

(Groot Placaetboek dl. VIIp. 614.)

7. Resolutie van de Staaten van Holland, dat op de Synoden van Zuid- en Noordholland geen quaestie over de observantie van den Sabbath mach worden verhandelt. Den 7^e Augustus 1659.

Den Heer Raadsheer van der Born, by voorgaande Haar Edele Groot Mog. Resolutie in dato den 27^e Maart laatstleeden gedeputeert tot Commissaris Politicq op het Zuidhollandsche Synoden, jongst binnen ter Goude gehouden, heeft ter Vergaderinge gerapporteert verscheide zaaken van consideratie op de voorsz. Synoden gepasseert, en specialyk meede, dat zoo in dezelve, als ook in verscheiden voorgaande Synoden op het tapyt gebracht en geventileert waaren eenige zaaken, raakende de jeegenvoordig trotteerende quaestie van de observantie van den Sabbath of den Rustdag des Heeren. Waar op gedelibereert zynde, is verstaan en geresolveert, dat de Commissarissen van Haar Edele Groot Mog. in de

Synoden van Zuid- en Noordholland, jeegenwoordig gedeputeert of namaals noch te deputeeren, wel expresselyk zal worden gelast en geinjungeert, *in geenderhande manieren te gedoogen, dat in dezelve Synoden*, noopende de voorgeroerde quaestie van de observantie des Sabbaths of van den Rustdach des Heeren, met het geene daar aan dependeert, *eenige de alderminste deliberatie gehouden*, veel min eenige Resolutie genoomen, of iets dienthalthen gedetermineert of gedeceideert worde, maar dat alles dienthalthen worde gelaaten by de dispositie daar omtrent gedaan by de Synoden Nationaal in den jaare 1619 tot Dordrecht gehouden, en de Post Acta daar toe specteerende, daar na zich een ieder in de Leere, voor zoo veel het voorsz. pointt belangt, zal hebben te reguleeren; en is het verdere gerapporteerte aangenoomen en gehouden voor notificatie.

(Groot Placaetboek dl. VII p. 615.)

8. *Resolutie van de Staaten van Holland, houdende renovatie van haare voorige Resolutie van den 31° July 1656 teegens het ontheiligen van den dach des Heeren, het vloeken.... enz. genoomen. Den 17° December 1659.*

Is ter Vergaderinge geleezen zeekere Remonstrantie, uit den naame en van weegen de Gedeputeerdens des Zuid- en Noordhollandsche Synoden, aan Haar Edele Groot Mog. gepresenteert, houdende continuatie van beklach over de meenigvuldige en krijtende zonden des Lands, met verzoek van reformatie en remedie teegens dezelve, en in specie teegens... enz., jeegens het ontheiligen van den dach des Heeren, jeegens.. enz.

Waarop gedelibereert zynde, is goedgevonden en verstaan, voor zoo-veel belangt de... enz.; En wat aangaat het vloeken en zweeren, ontheiligen van den dach des Heeren, mitsgaders... enz., dat dienthalthen gepersisteert zal worden, gelyk gepersisteert word mits deezen, by de Resolutie daar over den 31° July des jaars 1656 genoomen, die hier meede in allen deelen word gerenoveert, gelyk ook dienvolgende gerenoveert zullen worden de aanschryvinge aan de respective Officieren en Magistraaten daar onder resulterende.

(Groot Placaetboek dl. VII p. 615.)

9. *Resolutie van de Staaten van Holland, om het schrijven over den Sabbath door de Professoren van de Unversiteit tot Leyden te doen ophouden. Den 18° December 1659.*

Is na voorgaande deliberatie goedgevonden en verstaan, dat de Heeren Curateuren van Haar Edele Groot Mogende Unversiteit tot Leyden, en

Burgemeesteren derzelve Stede gelast en geordonneert zal worden, gelyk henlieden gelast en geordonneert word mits deezen, zoodanigen ordre te stellen en die voorzieninge te doen, *dat de Professoren van de Theologische Faculteit in dezelve Universiteit afluaten*, en haar onthouden van *verder te schryven*, en Tractaatjes in druk te laten uitgaan, over de questie onder henlieden geagiteert *de Sabbatho* of van den Rustdach des Heeren; ook voorts de voorsz. Professoren uit den naam en van weegen Haar Edele Groot Mogende te belasten en te beveelen, dat zyluiden haar dienaangaande voortaan zullen hebben te reguleeren en te gedraagen, conform de dispositie van Haar Ed. Groot Mog., vervat in Derzelve Resolutie den 7^e Augusty laatstleeden over het zelve subject genoomen.

(Groot Placaetboek dl. VII p. 616.)

10. *Resolutie en Missive, tot onderhoudt van de Placaten tegen het vloecken, zweeren, en schendinge van Gods Heyligen Naem, in dato den 21 Mey 1694.*

Eersame, Vroome, Lieve, Getrouwe. Door den Heere Pensionaris Raven in Onse Vergaderinge gerapporteert zijnde de consideratien en het advis van de Heeren Onse Gecommitteerden, hebbende, in gevolge ende tot voldoeninge van Ons Appointement Commissoriael van den negenden December sestien hondert tnegentigh, geëxamineerd de Requeste by of van wegen de Gedeputeerden van de Zuyd- en Noord-Hollandsche Synoden aen Ons overgegeven, houdende, dat de Christelijke Synoden van Zuyden Noord-Hollandt, door Godes goedtheydt, ende onder onse autoriteyt vergadert, de eerste binnen Schoonhoven, en de andere binnen Enckhuysen, in aenmerckinge nemende den droevigen toestandt van het lieve Vaderlandt door desen swaren Land en Luyden verdervenden Oorlog, en wel wetende dat sulcks was veroorsaecht door de menighvuldige, en in 't Vaderlandt steeds aanwassende sonden, gelyck Wy oock in de uytorschrijvinge der Danck- en Bede-dagen het selve onderscheyde malen erkent en betuyght hadden, dat de Oordeelen Gods ons niet alleen riepen tot een algemeyne uytwendige vernederinge, maer oock tot een ware bekeeringe van sonden, en dadelijcke verbeteringh des levens, hadden geoordeelt hare plichten te wesen, gelyck altijdt, soo oock insonderheydt nu, soo veel in haer was te bevorderen en voort te setten een ernstige reformatie van de verdorvene zeden onder de Ingezetenen van 't Landt, en tot dien eynde alle de Kerckelijke middelen, daer toe dienende, met allen ernst en voorsichtigheyt te appliceren, dan gemerckt het verderf

soo groot was, en soo gemeyn onder alle soorten van Menschen, dat de kracht van haer bedieninge sich *soo verre niet* uyt en streckte, *dat het gewenschte ooghmerck daer door ten vollen soude kunnen werden bereyckt, ten zy dat daer tegens wierde voorsien door een hooger macht, welke alle staten van Menschen onderworpen waren, en waer door dien volgens sulcke hoogh-gaende en roepende sonden, als'er, God betert, in het Vaderlandt doorgaens in swang gaen, efficacieuser geweert, of immers ingebonden soudén kunnen werden:* Soo hadden de bovengemelde Synoden van Zuyden Noord-Hollandt de voorsz. haer Ordinaris Gedeputeerden gelast, benevens andere saecken, die als noch aen Onse Tafel berustende waren, het navolgende gediensstelijk te remonstreren: Voor eerst,.... enz.; dat den openbaren Godsdienst op des Heeren Heyligen Dag, Danck- en Bede-dagen meer en meer wierdt geschonden door Rethorikers-spelen, Commediants-Vertooningen, Koordedansseryen, en diergelycke ydelheden, midtsgaders door 't openbaer bedryven van Venster-Neeringen, 't voorsetten en uytroepen van allerley Fruyten, Snoeperyen en diergelycke Waren langhs de Straten en Wegen, door het Kaetsen, Balslaen, en diergelycke Exercitien, dat selfs geduyrende de oefeninge van den openbaren Godsdienst, en nog aldermeest door het setten van Drinckgelagen, frequenteren van Drinckhuysen, waer uyt dan volgen dronckenschappen twysschen, speelen, kyvagien ende vechterien, doorgans vermengt met vloecken, lasteren ende andere onordentelikheden meer, soo dat'er geen dagh en was op welke de sonden doorgaens meerder, eenpariger en publiquer wierden gepleeght, en den Satan, en de Werelt meer met opset wiert gediend, als op den dagh des Heeren. Dat.... enz.: Dat de voorschreve Gedeputeerden uyt den name van de voorsz. Zuyden Noord-Hollandsche Kercken hadden versocht, dat Wij, volgens Onsen gewoonen yver ende Godtvruchtigheydt, de bovengemelde roepende sonden, soo veel mogelijk, wilden verbieden, weeren en tegengaen, 't zij dan door 't émaneren van nieuwe Placaten, het zij dan door 't vernieuwen ende amplieren van soodanige Placaten, als'er tegen de voorschreve hooghgaende en roepende sonden, of eenige van dien, soudén mogen werden geëmaneert, in hoope, dat dit gevoeght by het naerstigh gebruyck van Kerckelijcke middelen, onder Godes genadigen zegen, soude strecken tot bevorderinge van een algemeene verbeteringe en bekeeringe van de Ingezetenen van het Vaderlandt, en dat als dan den Grooten God, na sijne oneyndige goedertierentheydt, sich daer op sal laten bewegen, om de droevige ende welverdiende Oordeelen genadelijk van het selve Vaderlandt, en sijn diergekochte Kercke af te wenden,

en desen zwaren Landt- en Luyden verdervenden Oorlogh te verwisselen in een gezegenden en gewenschte Vreede, tot grootmaeckinge van sijnen Heyligen Naem, en bevorderinge van 't Koninghrijcke Jesu Christi: hebben Wy, na voorgaende deliberatie, goedgevonden U. L. by desen aen te schrijven, en te bevelen, dat U. L. de salutare Placaten, Ordonnantien en Resolutien, by Ons tegens de verfoeyelijke sonden en grouwelen, boven breeder gemeldt, successivelijck gearresteert en geëmaneert, en wel specialijck de poenaliteyten daer inne gestatueert, exactelijck, en sonder eenige de minste dissimulatie of conniventie, ten afschrick van andere, sullen doen executeeren.

Dat wijders U. L. de respective Predikanten recommanderen, ende aenseggen sullen, dat sy *pro re nata* hare Predicatie op de gevoeghlijckste wijze daer heenen sullen dirigeren, dat de groote en afschuwelijckheyte van de voorschreve sonden aen de Gemeente voor oogen gesteldt, en de selve in alle bescheydentheydt daer van gedehorteert en afschrickt mogen werden: Waer toe Ons verlatende, beveelen Wij U. L. de bescherminge Godes. Geschreven in den Hage den een en twintighsten Mey sestien honderdt vier en negentigh. Onderstondt, Ter Ordonnantie van de Staten. Was geteeckent, *Simon van Beaumont*.

(Groot Placaetboek dl. IV p. 340.)

BIJLAGE II.

Tekst van de Plakkaten op de Zondagsviering in Utrecht.

1. *Placaat van den Prince van Orange, en van de Raden 's Hoofs van Utrecht, waar by verboden word de Roomsche Religie voortaan meer te gebruyken, ofte te exerceeren; mitsgaders op Sondagen te arbeyden, ofte onder de Predicatie in de Herbergen te speelen, en te drinken, in dato den 26 August. MDLXXXI.*

Die Prince van Orangien, Grave van Nassau, &c. Stadhouder, President ende Raiden 's Hoofs Provinciaal van Utrecht. Alsoe myne Heeren die Staten van den Lande van Utrecht ons te kennen gegeven hebben, dat sy, meer als een jaar geleden, uyt merkelyke en pregnante redenen geresolveert hebben, dat men alomme in de platte Landen van Utrecht soude doen interdicieren ende verbieden het exercitie van de Roomsche Religie, gelyck sy 't selve oock actuelyk by verscheyden Missiven, zoe den Maarschalken van de vier Quartieren, als den Schouten en de Gerechten van de Dorpen, in de voorsz. Landen van Utrecht gelegen, geinterdiceert, en op sekere poene verboden hebben gehad, dat sy niet en souden gehengen, noch gedogen, dat die Roomsche Religie in haarlied bedryven meer geëxerceert soude worden, en dat de Maarschalken jegens de contraventeurs souden procederen tot executie van de poene, daar toe gesteld. Ende dat de voorsz. Staten, duer *verscheyden klachten* aan henlieden gedaan, t'hare groote leetwezen verstaan hebben, dat des niet tegenstaande de voorsz. Roomsche Religie, noch in veele plaatsen van den Lande van Utrecht, zoe in 't heymelik, als in 't openbaar geëxerceert word, en dat daar over groote Vergaderingen ende Conventiculen gehouden worden, daar duer in dese periculose tyden wel lichtelyk eenige sware inconvenienten souden mogen opstaan, merkelyk aanschouw genomen

dat in geen van alle die Provincien van de Nederlanden, die hen noch in de Unie houden, het exercitie van de Roomsche Religie gedooft werd. Soe is 't, dat wij, ten versoecke van de voorsz. Heeren Staten (wel ende rypelyk hier op gelet hebbende) omme alle swarigheden, die uyt 'tgeene voorsz. is, soudén mogen rysen, te voorkomen, goedgevonden hebben, bymaniere van provisie, ende tot dat op alles behoorlycke ordre gesteld sal wesen, wel ernstelyk by desen interdiceren en verbieden allen ingesetenén, soe wel van de Stad, Steden, als van de platte Landen van Utrecht, van wat staat, qualiteyt, of conditie zy zyn, Geestelyk als Weereltlyk, Edel als Onedel, mitsgaders alle Officiéren, Magistraten, Maarschalken, Schouten ende Gerechten respectivelyk van nu voortaan, de voorsz. Roomsche Religie, binnen de voorsz. Landen van Utrecht, het zy in Steden, ofte ten platten Landen, meer te exerceren, oeffenen, ofte gebruyken, gedogen, geexerceert, geoeffent, ofte gebruyckt zal worden, het zy in 't heymelyk, ofte in 't openbaar, in eeniger wys, ofte manieren, op de poene van 25 goudé realen, te verbeuren by den geenén, die het voorsz. exercitie gedaan sal hebben, en daar toe van syn Curé, ofte Beneficie, zoe verre hy eenig besit, gepriveert te worden, ofte andersints gestraft te worden, na gelegentheyt van de sake, ende by den Officier, Magistraten, Maarschalken, Schouten en Gerechten, die sulks niet en hebben belet, te verbeuren insgelyks 25 goudé realen, zoe dik ende menighmaal zyl. hier van agterhaalt zullen worden, ende by de hoorders te verbeuren haar opperste kleed. Welverstaande dat die Pastoren, die nog jegenwoordelyk hare Curé bedienen, des sonnendaags in de Parochie Kerke zullen mogen Prediken het woord Gods, uytten Ouden ende Nieuwen Testamenten, sonder die Gereformeerde Religie in eeniger manieren te blameren, ofte te lasteren, of yetwes te seggen, dat tot vorderingé van de Roomsche Religie zoude mogen strekken. Dat sy ook kinderen zullen mogen doopen, sonder nogtans eenige Ceremonien van de Roomsche Kerke, ofte andere Ceremonien te mogen gebruyken, dan by onsen Heere Jesu Christo ingesteld zyn, alles op peyne ende privatie als boven: beheltelyk ook, dat zoe verre eenige Dorpen zyn, die het exercitie van de Gereformeerde Religie begeren, dat men hénlieden deselve accorderen zal. *Verbiedende voorts* mede allen den ingesetenén van de Landen van Utrecht, van wat staat, qualite, of conditie die zyn, dat syl. voortsaan *op sonnendägen niet en werken, of arbeyden, nog onder die Predicatie in herbergen, ofte tavernen niet en drinken, dobbelen, nog andere diergelyke onbehoorlyke spelen houden,* op poene van te verbeuren t'elken als zy bevonden zullen worden contrarie gedaan te

hebben, drie Carolus gulden. Ende ten eynde dat niemant van dese Interdictie, ofte verbod, ignorantie en pretendere, bevelen wy den eersten Deurwaarder, ofte Pander hiertoe versogt, desen tegenwoordigen allomme binnen die Stad, Steden ende Landen van Utrecht, te kundigen ende publiceren naar behoren. Gegeven te Utrecht onder 't segel van Justitie van den voorsz. Hove, hier onder op doen drucken in forme van Placate den 23 Augusti 1581, en was ondertekent, A. van der Burgh. En besegeld met een rood op gedrukt zegel, in forme van Placaate. Onder stond, op den 26 Aug. 1581 heb ik deurwaarder ondersz. dese gepubliceert van den Stadhuyse te Utrecht, voor den gemeenen volke, met adsistentie van den subst. Schout, ende eenige van der Magistraat aldaar, naar voorgaande kloekcluydinge, t'eenen oirconde & c. ondertee kent, C. van Mynden.

(Placaetboek 's Lands van Utrecht dl. I p. 350.)

2. *Ordonnantie op het vieren en onderhouden van den Sondag, den 23 Decemb. MDLXXXII.*

Alsoo men (God betert) siet ende bevind de groote ongereegeltheeden, die des Sondaags, ons soo hooglyk bevoelen te heyligen, allenthalven geschieden, in het koopen, verkoopen ende arbeiden, min of meer, of maar werckdag ware, ende dat men daarom boven al van God ende conscientie weegen schuldig is daar op eenige ordre te stellen, waar mede alsulcken schandaale geweert ende weggenoomen mogen worden, soo veel mogelijk is. Soo is 't, dat myn Heeren van den Raade ende Magistraat daar op geordonneert hebben de pointen ende articulen hier naar volgende, die men van weegen den Stadhouder, Schout, Burgermeesteren ende Schepenen deeser Stad gebiet eenen yegelyk te achtervolgen ende voldoen, op de keuren ende breucken daar inne begrepen.

I. In den eersten, dat voortaan niemand geoorloft en zal zyn Sondaags eenige winkelen te openen, ofte ten selven dage te toonen met eenige waren, of te arbeiden, op poene van drie Carolus gulden voor de eerste reyse, ende voor de andere reyse dubbelde boete, ende indien het meer gebéurt, gelyke boete, ende voorts arbitrale correctie; te appliceeren de boete, d'een helft tot behoef van den Officier, ofte zyn dienaars, die de executie doen zullen, ende d'ander helft tot behoef van den armen.

II. Welverstaande, dat die geene, die het oelieft, syn' tralien wel zullen mogen uytsteeken, sonder binnen de tralien op de vensteren, ofte buyten de tralien te mogen toonen; ende en zal zulcks voor geen openinge van winkelen gerekent worden.

III. Item, alle die eetbaare waaren verkoopen, voorts moes, ooft ende diergelijke, nademaal de schamel gemeente daar mede gedient wort, wort toegelaaten des Sondaags daar mede voor te mogen staan tot het beginsel van de hooftpredicatie toe, het welck is des Winters tot half tienem, en des Somers tot negen uuren toe, ende langer niet, op poene als boven.

IV. Ende wort by het geene voorschreve is verstaan, dat men na de voorschreve uure, den geheelen Sondag door, met geen koek, aard-aakelen, appelen, peeren, nooten ende diergelyken, pensen, vogelen, teelingen, ende bysonder met geen meerder of andere waaren of koopmanschappen, op eenige bruggen, hoeken van straaten, in ofte voor de poorten van de stad ende diergelycke en zal mogen voorstaan, nog deselve langs de straaten veyl roepen, op poene als boven.

V. Item, dat niemand des Sondaags hem en zal laten vinden in eenige herbergen, om brandewyn, of andere wynen ofte bieren te drincken, van dat de klok negen geslagen zal hebben, tot des naarmiddaags toe te vier uuren, op poene als boven.

VI. Welverstaande, dat den gaande ende koomende man ofte passanten hier inne niet begrepen en zyn.

VII. Item, dat ten tijde van de predicatie, niemand hem zal mogen vervorderen de trommel langens de straaten te roeren, wyn of bier om te roepen, met roers ofte anders te schieten, ofte de predication in eeniger manieren te turbeeren, op poene als boven.

VIII. Desgelijks sal niemand, geduurende de hooftpredicatie, voor de middag eenige wandelingen of byeenkomsten mogen maaken, ofte houden op de Plaats, de Neude, ofte andere plaatsen binnen deese Stad, op poene als boven.

(Placaetboek van Utrecht dl. III p. 453.)

3. *Ordinantie op het voorsz. subject, als mede tegen andere ongeregeltheden, den 22 July MDCII en ten deele gerenoveert den 11 July MDCXX.*

Stont hier nu in ordre te volgen de Publicatie op het onderhouden van den Sondag en Goeden Vrijdag, van den 25 Maart 1608; dog om dat deselve ten opsichte van den Goeden Vrijdag meermalen vernieuwt is, hebben wij die beneden, Num. XVI gebracht.

Placaat op het onderhouden van den Sondag, als St. Nicolaas op een Sondag komt, den 3 Decemb. 1613. Siet in dit boek, III. Tyt. II. Deel. Num. X.

Placaat van niet op Sondagen, & c. de klood te schieten, of sneeuwballen te werpen, den 21 Novemb. 1620. Siet het I. Boek. XIX. Tyt. I. Deel. Num. XII.

I. Alsoo men bevint groote ongeregeltheeden, die daar op den Sondag, die soo hoog bevoolen is te heyligen, ende van alle handwercken ende neeringen te doen ophouden, geschiet, in het koopen ende verkoopen, ook met arbeyden, min ofte meer of het werkendage ware. Soo is 't, ⁽¹⁾ dat myn Heeren die Stadhouder, Schout, Burgermeesteren, Schepenen ende Raad der Stad Utrecht, by deesen allen ende een yder beveelen, die neeringe ofte handwerken doen, des Sondaags haare winkelen ende vensteren gesloten te houden, niet te arbeyden, nog te toonen, of yetwes voor te setten, op poene van drie gulden voor de eerste reyse te verbeuren, voor de andere reyse dubbelde boeten, ende voor de derde reyse gelycke boeten, mitsgaders op arbitrale correctie.

II. Welverstaande, dat, die het belieft, zijn traalie wel zal mogen uytsteeken, sonder daar binnen of buyten, of ook op de vensteren yet te mogen voorsetten van syn handwerk of neeringe, op poene als vooren.

III. Item, niemant, wie hy ook zy, zal mogen eenig vleesch ⁽²⁾ in het vleyschhuys, of daar buyten, eenig spek, worst, pensen met den dependentien van dien, vogelen, teylingen, snippen, hoenderen, conynen ofte ander kleyn gebeente, nog ook wortelen, moes, salade, appelen, peeren, nooten, karssen, bessen, koek, oliekoeken, ofte eenigerhande eetbaare waaren, hoe men die oock noemen mag, des Sondaags voor de noen, van negen tot elf uren ⁽³⁾ *dat de predication geejndigt zyn, nog ook des naarnoens, voor vier uren, dat die oock gedaan zijn*, mogen verkoopen, of daar mede ⁽⁴⁾ *in het vleyschhuys, nog daar buyten, ook nog op openbare markten, straaten, bruggen, nog elders, waar het zy, voorstaan of langes de straaten veyl roepen, of dragen, op poene van te verbeuren deselve waaren.*

IV. Ende soo veel het vleeshuys aangaat, word bevoolen den keurmeesters van dien, soo haast de klokke te negen uren begint voor de laatste reyse ter predicatie te luyden, sonder vertoeven het selve te sluyten, op cassatie van haaren dienst; en of eenig van de vleeshouwers,

⁽¹⁾ *De ordonnantie van den II July 1620 heeft: soo wert by desen door mijn Heeren Burgemeesteren ende Vroedschap deser Stad wel expresselyk bevolen & C.*

⁽²⁾ *De woorden, in het vleyschhuys, of daar buyten, zijn in de voorsz. Ordonnantie uytgelaten.*

^(3, 4) *Tegen alhier cursyf is, is in de voorsz. Ordonnantie bygevoegt.*

haar vrouwen, kinderen of booden niet datelyk wilden uytgaan op des keurmeesters vermaaninge, soo sal hy sulcke persoonen daar vryelyck mogen insluyten, die dan voorts elck nog verbeuren sullen drie gulden.

V. Item, niemand zal ook voor den noen, van negen tot elf uren, sig mogen laten vinden in eenige herbergen, binnen ofte buyten de Stad, om brandewyn, alsemwyn, of eenigerhande wynen, gedistilleerde wateren, of bieren te drincken, immers soo weynig in kaats- klos of beugelbaanen, op poene van by een yeder te verbeuren drie gulden, ende by den weert soo meenigen drie gulden, als men tot zynent drinkende, kaatsende, klossende of beugelende bevint; welverstaande, dat die reysbaare luyden in dit drinken niet en zyn begreepen.

VI. Item, dat niemand sig voorts sal mogen vervorderen onder de predicatie, so voor als naar de noen, met trommelslag agter straaten te lopen, wyn of bier om te roepen, met roer ofte bogen op de kerkhoven te schieten, te kaatsen, kolven, kloot te schieten, met steenen te werpen, met kaart of dobbelsteenen te spelen, legpenningen aan te werpen, vloecken of sweeren, nog ook door de kerken te loopen, eenige goederen of waaren door te dragen of kruyen, daarinne te wandelen, roepen of snappen, of eenigerhande ongeschiktheyt ta bedryven, daar door de predicatie ofte vermaninge eenigsints gestoort, of het toehooren belet soude mogen werden, op de verbeurte van het bovenste kleet, ende daar by nog eenen gulden; ende zullen de ouders voor haare kinderen moeten verantwoorden.

VII. Geduurende de predicatiën voorschreve, soo voor als naar de noen, van negen tot vier uren naar de middag, en sal niemand mogen frequenteeën eenige scherm- ofte dansschoolen, op verbeurte van drie gulden, by den geenen, die daar gevonden wort, ende bij de meesters, die soodanige ontfangt, of toelaat, ende in wiens huys of wooninge zulks gebeurt, elk ses gulden.

(⁵) VIII. Item, dat geene jonge gesellen, jongens of kinderen, hen onderwinden, eenige vergaderingen te maaken op eenige straaten, kerkhoven, markten of wallen, om eenige ondaft en insolentie langs de weg te bedryven, veel min met houten, stokken, roeden, slingers, steenen of yet anders te stormen of vechten, op poene van aangetast ende voor een tyd lang, tot kosten van de ouders, ende ter discretie van myn Heeren van den Gerechte, te water ende te brood gestelt te werden op

(⁵) Dit en de volgende artykelen tot het eynde toe, zyn in de voorsz. Ordonnantie uytgelaten.

Hasenberg; gebiedende alsulks de ouders, dat sy hare kinderen daar toe houden, dat het geene voorsz. staat by hen niet en word gepleegt, op poene van by de ouders noch te verbeuren, beneffens deesen, drie Carolus gulden.

IX. Voorts wort noch verbooden wel scherpelyk allen ende een yder, niemant uytgesondert, van nu voortaan eenigen tyd des avonts of 's nachts langes der straten of elders te gaan in masques of andere gedeguisseerde manieren en habytten, met toortsen of sonder licht, met instrumenten of yet anders, op poene van *vyf en twintig gulden*, by eenen yder te verbeuren, ende van de kleederen, tot lasten van den geenen, die die geleent of verhuurt heeft.

X. Als hem een yeder ook zal hebben te wachten eenige buur- of dansspeelen te beroepen, of aldaar t'eeniger tyd te verschynen, op poene van *tien gulden*, by eenen yegelyk te verbeuren, die aldaar geweest zal hebben, ende by den geenen die daar toe sijn huys of plaatse verleent sal hebben, dubbelde boete.

XI. Eyndelyk zal ook niemant uyt mogen hangen eenige kranssen, of des avonts daar onder komen danssen ende singen op ter straaten, noch ook op kerkhoven of elders, op poene van drie gulden by een yder te verbeuren.

XII. Te appliceeren een dardendeel van de voorsz. boeten tot behoef van den Officier, een ander tot behoef van den aanbrenger, ende het darde van den armen voorschreve.

Alsulks wert by deesen ook een yeder tot bekeuringe van alle voorverhaalde poincten gelast ende geauthoriseert, met belofte van maintenue, styvinge ende sterkinge als vooren.

(Gr. Placaetb. v. Utr. dl. III p. 453 en v.)

4. *Ordonnantie, op het vieren van den Sondag; en dat men op den Goeden Vrydag, geduurende de predikatie, zyne winkels gesloten zal houden, den 25 Maart MDCVIII; en gerenoveert den 17 April MDCXVII, en het laatste gedeelte meermalen vernieuwt, zooals hierna is vermeld.*

Alsoo men bevint groote onregeltheden, die daar op den Sondag, die soo hoog van God Almachtig bevolen is te heyligen, geschiet, in het kopen en verkopen van alderhande waaren, min of meer of het werken-dag ware; soo word by deesen door de Magistraat deser Stad verboden allen ende eenen yegelyk, wie hy ook zy, eenig vleys in het vleyshuys, of daar buyten, eenig speck, worsten, pensen, metten aankleven van

dien, vogelen, teylingen, snippen, hoenderen, konynen, ofte ander kleyn gebeente, noch ook wortelen, moes, salade, appelen, peeren, nooten, karssen, bessen, koek, ofte eenigerhande andere eetbaare waaren, hoe men die ook noemen mag, des Sondags *voor de noen van negen tot elf uren* te mogen verkopen, ofte daar mede elders, waar het ook zy, voor te staan, of langs de straaten veyl te roepen ofte te dragen, op poene van te verbeuren de selve waaren.

Eyndelyk ordonneeren ende gebieden myn Heeren voornoemt by deesen wel scherpelyk eenen yegelyk, hy zy borger ofte inwoonder deser Stad, dat sy op morgen, wesende Goeden Vrydag, des voormiddags, geduurende de predikatie, hare winkels ende vensters gesloten houden, sonder eenige handwerk ofte neeringe te exerceeren of doen, op poene van drie gulden by den contraventeurs te verbeuren, die men sonder conniventie striktelyk zal doen executeeren.

Het tweede lit van dese Ordinantie, rakende den Goeden Vrydag, is meermalen vernieuwt; als den 13 April MDCLX; 4 April MDCX; 21 Maart MDCXI; 9 April MDCXII; 21 April MDCXIV; 13 April MDCXX; 6 April MDCXXVI; 7 April MDCXXXI; 6 April MDCXXXVII, en 7 April MDCXLII.

(Gr. Placaetb. v. Utr. dl. III p. 453 en v.)

5. *Resolutie, dat de molenaars, op Sondagen malende, sullen verbeuren tien stuyvers, den 14 Decemb. MDCXII.*

De Raad der Stad Utrecht, gehoord het rapport van hare Gecommitteerden, dese nabeschreven articulen nader gevisiteert ende geexamineert hebbende, heeft deselve by provisie geaprobeert ende belieft, ordonnerende eenen jegelycken, die deselve aangaan, hen daar na te reguleeren. Dat den Deeken ende gemeene Gildebreders van den Olieslagers ende Gorters gehouden sullen zyn, in plaatse dat sy van ouds alle jaar op Sinte Victoris dag elcx hebben betaalt vier stuyvers, te betalen t'elkens tien stuyvers, zoo haast ende zoo dikwils ymand van henluyden op eenige feestdagen ofte hoogtyden, *sonnendagen, beededagen, Victorisdag*, ende andere geboden ende geordonneerde vierdagen, die ingaan zullen, 's nachts naar twaalf uren, mogten komen met eenen meulen te maalen, ende anders niet, ende die geene die met meer als eenen meulen op de voorschreve dagen komen te maalen, die zal betalen voor elke meulen, die op de voorschreve dagen komen te malen, en wel voor elke meulen, die op de voorschreve dagen gaat, tien stuyvers.

Dat mede, als een gildebroeder komt te sterven, dat d'andere gildebroeders gehouden zullen wesen, met den overleden broeder ter begraafenis te gaan, en wie sig daar van absenteert, daar toe geladen zynde, dat deselve verbeuren zal ook twee stuyvers, ende zoo die bode, van te lyk te bidden, by voorgaande Ordonnantie, daar vooren toegeleyt zyn ses stuyvers, dat hy, om zyn devoir ende dienst beter te doen, als nu hebben zal, in plaatse van deselve ses stuyvers, tien stuyers. Ende was onderteekent, Corn. de Goyer.

Ampliatie op de voorsz. Resolutie, den 3 August. MDCLVII.

De Vroedschap der Stad Utrecht, verstaat als nog, in conformité van het articul, die van het Molenaars Gild, den 14 December 1612 verleent, dat niemand van den zelve gilde op sondagen ende geboden vierdagen zal mogen maalen of billen, des de boete van tien stuyvers, by het voorschreve articul, tegens de voorschreve contraventeurs gestatueert, by desen verhoogt word tot drie gulden, ten behoeven van de Gilde busse; ende worden tot executie van dien geauthoriseert de Deekens in elker tyd, onverminderd de poenen by de Ordonnantie op het vieren van den zondag, daar tegens gestelt.

Actum den 3 Augusti 1657.

Appoinciement op het voorsz. subject, den 12 Septemb. MDCLXX.

Op de Requeste van de Deekens van het Molenaars Gild, is by provisie verstaan, dat de molenaars, de welke in voorvallende nootsaakelykheden altemet geconsenteert word des sondags, of op andere vierdagen, te maalen, so yder reyse, ten behoeve van het selve gild, betalen zullen tien stuyvers.

(Placaetboek v. Utrecht dl. III p. 798.)

6. *Ordonnantie, op het voorsz. subject, gearresteerd den 16 May MDCXXXIII; gecorrigeert en geamplieert den 13 July MDCXXIX, en 18 Maart MDCXXXVII.*

Alsoo den Heeren Burgermeesteren ende Vroetschap deser Stad, hoe langer soo meer ter ooren komt, dat onaangesien soo verscheyden vermaningen en Ordonnantien ter klokke van desen Stadhuyse verkondigt, op het vieren en onderhouden van den heyligen Sondag, met abstinentie van alle neeringen, koopmanschappen ende hantwerken, metten gevolge ende dependentien van dien; ook van op geene Pauselyke heylige dagen

huysen nog winkels te sluyten, maar alle venster-neeringen ende hantwerken opentlijk te doen ende t'exerceren; het contrarie evenwel, het geheele jaar door gesien ende gespeurt word, tot misnoegen van veele godvruchtige persoonen, ende schandaal van vreemde passerende luyden: al strekkende tot vilipendie van de Overigheyd, ja van de Christelyke kerke selfs, het welke langer niet en kan noch en mach voorbij gesien worden, om door conniventie van dien, den regtveerdigen toorne Gods, niet meer ende meer op den hals te halen. Soo hebben myn Heeren voornoemt, allen ende een yder borger ende inwoonder deser Stad, van wat qualité of conditie hy zy, by desen ernstelyk willen vermaant hebben tot naarkominge van 't gene na volgt, ende met een sulks ordonneren op de poenen ende boeten na beschreven.

I. In den eersten, word allen ende eenen yegelyken borgers ende inwoonders van dese Stad ⁽¹⁾ *ende Vryheyd van dien*, die neeringen of hantwerken doen, geordonneert ende belast, des *Sondaags, ende op andere geboden vierdagen*, hare winkelen ende vensteren te sluyten, en den geheelen dag gesloten te houden, niet te arbeyden, noch te toonen, noch ook yet voor te setten, op verbeurte van drie gulden voor de eerste reyse, voor de tweede dubbelde, ende voor de derde reyse gelyke boete, mitsgaders arbitrale correctie.

II. Wel verstaande, dat die 't belieft, zijn tralie wel zal mogen uytsteeken, sonder nochtans daar binnen of buyten, of ook op de vensteren yet te mogen voorsetten van zyn neeringe of hantwerk, op poene als boven.

⁽²⁾ III. *Item, niemant, wie hy ook zy, en zal op de voorsz. dagen mogen*

⁽¹⁾ *Dit is in de Ordonnantie van 1637 bygekomen.*

⁽²⁾ *Het III, IV, V, en VI artikelen zijn in de Ordonnantien van den 13 July 1629 by gevoegt. Dog in plaatse van dien, vind men in het Placaat van den 16 May 1623, het navolgende III, IV, en V, artikelen.*

III. *Item, niemant, wie hy ook zy, zal eenig vleesch, spek, wortelen, pensen, metten dependentien van dien, vogelen, telingen, smeenten, hoenderen, conynen, of ander kleyn gebeent, nog ook wortelen, moes, salade, appelen, peeren, noten, castanien, aartakelen, kraakelingen & c. karssen, bessen, koek, olykoecken of eenigerhande eetbare waren, hoe men die ook noemen mag, des Sondags voor den noon, van negen tot elf uren, en des naarnoens van een tot vier uren, tot dat de predication geeyndigt zyn, mogen verkopen, of daar mede in 't vleeschhuys, nog daar buyten, nog ook op openbaare merkten, straten, bruggen, nog elders, waar het zy, voorstaan, of langs de straten veyl roepen, of dragen, op de verbeurte van deselve waren, en daarenboven by yder contraventeur, dertig stuyvers.*

IV. Gelyk dan ook niemand, hy zy jong, of oud, op den Sondag, nog voor, nog

met eenige waren publiquelyken voorstaan, nog deselve langs de straten veyl dragen, uytgesondert dat by provisie toegelaten word vleysch op Sondagen in 't vleyschuys, ⁽¹⁾ mitsgaders pens ende slachten in 't selve vleyshuys ofte binnen haar huysen, te verkoopen, van Paasschen tot Victoris 's morgens tot acht uren, ende van Victoris tot Paasschen tot negen uren toe: item, soete melk by de straat om te dragen ende te verkoopen des morgens voor negen uren, ende des namiddags na vier uren, van gelyken op de jaarmerkt ofte kermisse de kramen voor ende na de predikatie te openen; item, de zeevisch ende salm af te slaan, ende daar mede voor te staan des Sondaags mede voor ende na de predikatie: gelyk men ook na de gedane namiddags predikatie, ofte na vier uren, zal mogen voorstellen ende verkoopen alderhande fruyten, mitgaders salade, comcommiers ende diergelyke groenen, alles op de verbeurte van de waren, die contrarie desen veyl gedragen ofte voorgesteld zullen worden, ende daarenboven t'elken reyse dertig stuyvers; ende sullen de ouders voor hare kinderen, ⁽²⁾ ende de meesters of te vrouwen voor hare dienstboden, moeten verantwoorden.

IV. Sullen ook van nu voortaan geene schippers, voerhuyden ofte schuytevoerders op de voorsz. vierdagen uyt noch in hare schepen ofte schuyten mogen lossen noch laden eenige goederen, koopmanschappen ofte waren, ten ware kerssen, druyven, pruymen ende diergelyke, ofte eenige andere verderffelyke ofte nootwendige waren, die men naar gelegentheyt van saaken, met kennisse ende consent van de Heeren Burgermeesteren, ende anders

na de middag, en zal mogen op de gansenmarkt, nog op eenige andere publicque plaatsen veylen, nog verkoopen eenige vogeltjens, conynen, duyven, of yet diergelyke, op de verbeurte van deselve vogeltjens, conynen, duyven, & c. ende nog een gulden daar boven; ende sullen de ouders voor haar kinderen moeten verantwoorden.

V. Ende soo veel het vleyschhuys aangaat, om dese ordre aldaar te beter te doen observeeren, wort den keurmeesters van dien bevolen, soo haast die klokke voor den middag ten negen uren begint de laatste reyse ter predicatie te luyden, sonder vertoeven, 't selve huys te sluyten, op cassatie van haren dienst, ende of eenig van de vleyschhouwers, haare vrouwen, kinderen, of boden, niet datelyk willen uytgaan, op des keurmeesters vermaaning, soo sullen zy zulke persoonen daar vryelyk mogen innesluyten, die dan nog voorts elk verbeuren sullen drie gulden.

⁽¹⁾ Dese woorden, mitsgaders pens ende slachten in 't selve vleyschhuys, of binnen haare huysen, zyn in de Ordonnantie van 1637 by gevoegt.

⁽²⁾ Deze woorden, ende meesters of vrouwen voor haar dienstboden, zyn in het voorsz. Placaat ingekomen.

niet, voor ofte na de respective predikationen, zal mogen laden ofte lossen, op poene als boven.

V. Gelyk ook des Sondaags, ende op andere geboden vierdagen gene slepers ofte kruyers eenige goederen, waren ofte pakken langs de straten sullen mogen slepen ofte kruyen, ten ware koffers ofte pakken voor de reysende luyden: sullen ook geene wagens met steen, kalk, hout, noch met eenige andere materialen ofte waren, geladen noch gelost, noch door de Stad gereden mogen worden: insgelyks en sullen gene bleykers op de voorsz. dagen eenige klederen mogen halen, t'huys brengen noch bleycken; noch en sullen ook gene waren in de wage gewogen mogen werden, uytgesondert fruyt ende andere verderffelyke waren, met consent als voren: van gelyken en sullen geene molenaars, molendragers, ofte yemants anders eenig koren, 't sy met of sonder wagen, op de molens mogen brengen, noch eenig meel weder t'huys brengen ofte halen; noch en sullen ook gene wynen uytgeslagen, noch by de kraankinders gearbeyd ofte by der strate gedragen mogen werden; alles by verbeurte van drie guldens t'elken reyse, soo bij de bleykers, waagmeesters, molenaars, ende de geene die de waren ofte materialen sullen laden, ofte door de stad ryden ofte dragen, als ook bij den genen die heur waren in de wage sullen brengen, ofte haar kleederen in de bleyke bestellen, of eenig kooren ter molen gedaan, ofte eenige wagens bevracht, ofte wynen uytgeslagen sullen hebben, interdicerende tot dien eynde de kraankinderen, op poene van suspensie of privatie van haren dienst, op de voorsz. dagen eenige wynen te bearbeyden: gelyk ook op gelyke poene geinterdiceert word de respective poortiers van deser Stads poorten, gene geladen wagens, soo van bleykers als anders op de voorsz. dagen in ofte uyt te laten, uytgesondert wagens met fruyt ende verderffelyke waren, voor 's morgens te acht uren, ende na die uure niet, dan reysende luyden; welverstaande ook dat den draf van Paasschen tot Victoris des Sondaags 's morgens tot seven uren, ende van Victoris tot Paasschen tot acht uren, ende niet later, geladen, gelost ofte uytter Stad gevoert, ende het meel 's namiddags na de predikatie t'huys gebracht zal mogen worden.

VI. Ende ten eynde 't geene voorsz. is te bequamer nagekomen ende achtervolgt soude mogen werden, soo worden by desen vermaant de borgers ende ingesetenen van deze Stad ende Vryheyd van dien, die eenige personen te werk syn houdende, dat sy deselve tydelijk met geld willen versorgen, op dat die haar provisie des Saterdags mogen koopen, en alsuiks den H. Sondag na behooren vieren.

VII. Item, niemant sal ook des Sondaags, nog op andere geboden vierdagen, voor vier uren naa de middag, sig mogen laten vinden in

eenige herbergen, tabakshuysen, of andere tavernen, nog op scherm-scholen, soo binnen als buyten deese Stad, om brandewyn, alsemwyn, of eenigerhande wynen, gedistilleerde wateren of bieren, tabak &c. te drinken, immers soo weynig in caatsbanen, clos- of beugelbanen, op poene van by yder te verbeuren drie gulden, ende by den weert, scherm-meester, meesters van de caatsbanen, clos- ofte beugelbanen, soo meenige drie gulden, als men tot harent drinckende, schermende, kaatsende, klossende of beugelende bevinden sal; welverstaande, dat de reysbare luyden in dit drinken niet en zyn begrepen.

VIII. Verbiedende wel expresselyk van nu voortaan zoo wel op Sondagen als alle andere dagen in de weecke, het ophouden ende frequenteren van de dansscholen op poene als in de voorgaande articulen.

IX. Voorts dat niemant sig sal mogen vervorderen, geduurende den gantschen Sondag, nog op eenige andere dagen van de weke, met trommelslag achter straten te lopen, sonder daartoe te hebben expres consent, ⁽¹⁾ *nog ook de cloot te schieten op de straten, kerkhoven, wallen, ofte cingels dezer Stad*, ook niet met roers of bogen op kerkhoven ofte andere publicque plaatsen naa duyven ofte vogeltjens, tinnen van huysen, uythangende borden, of andere dingen te schieten, met steenen te werpen, met kaarten ofte dobbelsteenen te spelen, te kegelen of keysen, met legpenningen of andere penningen aan te werpen, vloeken nog sweeren, veel min eenige vergaderingen te maaken, om met houten, stocken, steenen, ofte yet anders te stormen, ofte te vechten, ofte na het tweede geluyt voor de predicatie, ende geduurende de predicatien door de kerken te lopen, eenige goederen of waren daar door te dragen ofte kruyen, daar inne te wandelen, roepen ofte snappen, of eenigerhande ongeschiktheyt te bedryven, *daar door de predicatien of vermaningen eenigsints gestoort*, of het toehooren belet soude mogen worden, op poene van yder te verbeuren *ses gulden*, soo dikmaals hy ofte sy contrarie deses bevonden worden gedaan te hebben, ten behoeve van den bekeurder ende den Officier die de executie doen zal, ende daarenboven nog op Hasenberg te water ende te brood gestelt te worden, de kinderen tot kosten haarer ouderen, ofte anders arbitralyk gestraft te worden, tot discretie van den Gerechte, ende zullen de ouders voor haare kinderen mede moeten inne staan ende verantwoorden.

X. Wyders word ook verboden met koeck, poppenwerk, ofte ooft voor te staan, ende daar toe eenige kramen of tafelen te stellen, voor

(1) *De woorden met cursyf alhier gedrukt, zyn in het voorsz. Placaat bygevoegt.*

eenige kerken, of op eenige plaatsen, op sulke dagen ende tyden, als in den tyd des Pausdoms plag gedaan te werden, daar het kermisse was, ofte soude zyn, ook niet op S. Nicolaas avond, op verbeurte van de koeck, poppewerk, ende ooft, ende nog drie gulden daarenboven, uytgesondert op de ordinaris jaarmerkt, beginnende den 15 July, ende eyndigende den 4 Augusty in elken jaar.

XI. Word voorts verboden alle herbergiers, tabaksverkopers, ende andere taverniers, eenige *Wees- ofte Ambachts-jongens*, ⁽¹⁾ wyn, brandewyn, gedistilleerde wateren, bier of diergelyken drank, of tabak te verkopen, op gelyken poene van drie gulden t'elke reyse te verbeuren.

XII. Gelyk dan mede generalycken verboden word het spel, dat genoemd word Elteren, omme d'ongelucken daar deur alreede gebeurt, voortaan te stuyten: als van gelyken mede verboden word met bickelen ofte knickers op Sondagen ende geboden vier-dagen te spelen, op poene van eenen gulden, by yeder te verbeuren, ende sullen de ouders ook voor de kinderen innestaaen ende voldoen moeten.

XIII. Eyndelyk, gelyk hier voren op het vieren ende heyligen der Sondagen ordre gestelt is, soo heeft de Vroetschap, renoverende voorgaande Publication, mede geinterdiceert ende verboden, interdiceert ende verbiet mitsdesen allen den genen die opene winkels houden, koopmanschap, neeringe ofte handwercken doen, op eenige dagen in de weeke hare huysen of winkels toegesloten te houden, ofte tralien uyt te steecken, maar de geheele weeke deur te openen, hare neeringen, koopmanschappen ende handwerken voor te stellen, ende te doen, als men op werckdaagen gewoon is, anders als alleen op Sondagen, ende soodanige die specialyken-geboden zyn, of sullen worden te vieren, op poene van drie gulden voor de eerste reyse, voor de tweede dubbelde, ende voor de derde reyse gelyke boeten, mitsgaders arbitrale correctie.

Aldus goedgevonden ende gearresteert by de E. Heeren Burgemeestèren ende Vroedschappen voornoemt, met bevel om ⁽²⁾ van den Stadhuyse metter klokke verkondigt te worden, ⁽³⁾ op den 18 Martii 1637. Mij present, J. van der Nypoort.

(Gr. Placaetboek v. Utr. dl. III p. 453 en v.)

⁽¹⁾ Dit woord, ofte Ambachts-, is in het voorsz. Placaat bygevoegt.

⁽²⁾ In de voorsz. Ordonnantie bygekoomen.

⁽³⁾ Het slot der voorgaande Ordonnantie luyd, op den 16 Mey 1623, my Secretaris praesent, J. de Leerdam; en op den 13 July 1629, mv praesent, J. van der Nypoort.

7. *Resolutie, rakende het backen van brood op sondagen, en andere geboden vierdagen, den 12 Januar. MDCXXIX.*

De Vroedschap der Stad Utrecht heeft ten versoecke van verre het meerendeel der gildebroeders van het Backers Gilde, ende op het rapport van hare Gecommitteerden, die de Deekens ende eenige van de oudste Gildebroeders desen aangaande op haare onderlinge geschillen, ende gravamina gehoord hadden, bij provisie goedgevonden te tolereeren, ende toe te laten, het backen op sonnendagen, en andere geboden vierdagen, ende dat alleenlyk des morgens vroeg, sulcx dat des somers voor seven, ende des winters voor acht uren, het brood uyt den oven zal moeten wesen, op poene van op elk backsel, het welk na die ure bearbeyd, of in den oven bevonden zal worden, te verbeuren een gulden, die de Deekens gehouden zullen wesen, of zelfs, of door des Gilds Gecommitteerden strictelyck uyt te halen ende te executeeren, sonder te mogen de boeten verpachten, ofte met ymand daarover composeeren, op verbeurte van vijftig guldens, in conformite van de respective Appointementen van den 28 January, ende 6 February 1628, permitteerende voor dese reyse met die geene, die alreeds bekeurt zyn over het backen op de voorschreve dagen, te mogen transigeeren ende accordeeren in redelykheyd, naar gelegentheyd van zaacken.

Actum den 12 January 1629; ende was onderteeckent, J. van der Nypoort.

(Groot Placaetboek v. Utrecht dl. III p. 792.)

8. *Renovatie van het IX, en XII artyk. van de voorsz. Ordonnantie van 1623, den 13 April MDCXL; en gerenoveert den 28 Decemb. MDCXLVI. de laatste periode, rakende het elteren, vernieuwt den 30 Januar. MDCLV, en 30 Januar. MDCLVI. Voeg hier by de Publicatie van den 18 Maart 1634. Siet het I Boek. XIX. Tyt. I. Deel. Num. XVII.*

De Vroedschap renoveerende het IX ende XII articulen van de Ordonnantie, den 15 Marty 1637. gearresteert op het vieren ende onderhouden van den *heyligen Sondag, metten dependentien van dien*, verbiet hiér mede wel expresselyk, geduurende den ganschen Sondag, nog op eenige andere dagen van de weeke, met trommelslag achter de straaten te loopen, sonder daar toe te hebben expres consent, noch ook te kolven, de kloot te schieten op de straten, kerkhoven, wallen of cingelen deser Stad, ook niet met roers of bogen op kerkhoven of andere publieque

plaatsen na duyven of vogeltjens, tinnen van huysen, uythangende borden, of andere dingen te schieten, met steenen te werpen, met kaarten of dobbelsteen te speelen, te keegelen of keylen, met kooten, legpenningen of andere penningen aan te werpen, vloeken noch sweeren, veel min eenige vergaderingen te maaken, om met houten, stokken, steenen ofte yet anders te stormen, ofte te vechten; ofte na het tweede geluyt voor de predikatie, ende geduurende de predikationen, door de kerken te loopen, eenige goederen ofte waaren daar door te dragen ofte kruyen, daar inne te wandelen, roepen ofte snappen, of eenigerhande ongeschiktheit te bedryven, *daardoor de predikationen of vermaningen eenigsints gestoort*, of het toehoren belet soude mogen worden, op poene van by yder te verbeuren *ses gulden*, soo dikmaal hy ofte sy contrarie deeses bevonden worden gedaan te hebben, ten behoeven van den bekeurder ende den Officier, die de executie doen zal, ende daarenboven noch *op Hasenberg te water ende te brood* gestelt te worden, de kinderen tot kosten harer ouders, ofte anders arbitrairlyk gecorrigeert te worden, tot discretie van den Gerechte; ende sullen de ouders voor hare kinderen moeten innestaaen en verantwoorden.

Gelyk dan mede generalyken verboden word het spel, dat genoemd word Elteren, omme de ongelukken, daardoor alrede gebeurt, voortaan te stuyten; als van gelyken mede verboden word met *bikkelen* of *knickers* op Sondagen ende geboden vierdagen te speelen, op poene van *eene gulden* by yder te verbeuren; ende sullen de ouders ook voor de kinderen innestaaen ende voldoen moeten.

(Placaetboek v. Utr. dl. III p. 453 en v.)

9. *Nader Ordinantie op het voorsz. subject, gecorrigeert en geamplieert den 9 July MDCL; den 17 July MDCLIV; den 3 Juny MDCLXXIV, geronoveert den 5 Maart MDCLXXVII, den 25 April MDCLXXXV; en 19 May MDCLXXXVII.*

Alsoo de Heeren Borgermeesteren ende Vroedschap deser Stad, hoe langer soo meer in ervaringe komen, dat, onaangesien de vermaningen ende Ordonnantien van desen Stadhuyse verkondigt, op het vieren ende onderhouden van den heyligen Sondag, met abstinentie van alle neringen, koopmanschappen ende hantwerken, met den gevolgen ende dependentien van dien, ook van op gene *Pauselyke heylige dagen* huysen noch winkels te sluyten, maar alle venster-neeringen ende handwerken opentlyk te doen ende t'exerceren, het contrarie evenwel gedaan word, tot misnoegen van vele Godvruchtige personen, ende schandaal van vreemde passerende

lyuden; al strekkende tot vilipendie van de Overigheyd, ja van de Christelyke kerke selfs, het welke langer niet en kan noch en mach voorby gesien worden, om door conniventie van dien den rechtveerdigen toorne Gods niet meer ende meer op den hals te halen; soo hebben myn Heeren voornoemt allen ende een yeder borger en inwoonder deeser Stad, van wat qualiteyt of conditie hy zy, by desen ernstelyk willen vermaant hebben tot nakominge van 't gene na volgt, ende met een sulks ordonneren op de poenen en boeten nabeschreven.

I. Eerstelyk, word allen ende eenen yegelyken borgers ende inwoonders van dese Stad ende Vryheyt van dien, die neeringen of handwerken doen, geordonneert ende belast, *des Sondags ende op andere geboden vierdagen, hare winkelen ende vensteren te sluyten, ende den geheelen dag gesloten te houden, niet te arbeyden, noch te toonen, noch ook yet voor te setten, (1) ofte traliën uyt te steken*, op verbeurte van drie guldens voor de eerste reyse, voor de tweede dubbelde, ende voor de derde reyse gelyke boete, mitsgaders arbitrale correctie. (2)

II. Item, niemant, wie hy ook zy, en zal op de voorsz. dagen mogen met eenige waaren publiquelyk, op merkten, straten of bruggen, voor (3) *ofte in de poorten, voor haar ofte ymants anders huysen, ofte elders voorstaan, noch deselve langs de straten veyl dragen of omroepen, op de verbeurte van de selve waaren, ende drie gulden daarenboven.*

(4) III. Doch word by provisie toegelaten soete melk by de straat om

(1) *De woorden alhier met cursyf gedrukt, zyn in de Ordonnantie van 1654 bygekomen.*

(2) *Achter dit artyk. vind men in de Ordonnantie van 1650 dit navolgende II artyk. 't welk in de andere Ordonnantien is uytgelaten.*

II. Welverstaande, dat die 't belieft, zyn tralie wel zal mogen uytstellen, sonder nochtans daar binnen, of buyten, of ook op de vensteren yet te mogen voorsetten van zyn neeringe, of handwerk, op poene als boven.

(3) Als op num. 1.

(4) *Het IV artyk. van de Ordonnantie van 1650; waar uyt dit III artyk. maar een kleyn gedeelte is, luyd aldus:*

IV. Doch word by provisie toegelaten vleys op Sondagen in 't vleyshuys, mitsgaders pens ende slachten in 't selve vleyshuys, ofte binnen 's huys te verkoopen, van Paasschen tot Victoris 's morgens tot acht uren, ende van Victoris tot Paasschen tot negen uren toe: item soete melk by de straat om te dragen ende te verkopen, des morgens voor negen uren, ende des namiddags na vier uren: item, de zeevisch ende salm af te slaan, en daar mede voor te staan des Sondags mede voor ende na de predikatie; gelyk men ook na de gedane namiddags predikatie, ofte na vier uren, zal mogen voorstellen ende verkopen alderhande fruyten, mitsgaders salade, comcommers ende diergelyke groenten; alles op poene als voren, ten regarde van

te dragen ende te verkoopen, des morgens voor negen uren, ende des namiddags na vier uren.

(¹) IV. Item, sullen de bakkers op de selve dagen niet mogen bakken, (²) brood om doen roepen, of met den hoorn blasen, mede op poene als voren, (³) *gelyk mede den omroeper verboden word, binnen of buyten de stad, visch, of yet anders om te roepen, op poene van cassatie.*

V. Ende word mede geinterdiceert ende verboden de tichelaars ende pottbakkers op deselve dagen te arbeyden, ofte hare dienstboden te laten arbeyden, wenden, keeren, dekken ende ontdekken, op de voorsz. poene.

VI. De lakenkoopers, lakenbereyders, (⁴) *mitsgaders alle verwers*, word verboden op de selve dagen des Somers, alse van den 15 Marty tot den 15 Septembris incluys, hare lakenen aan raampden aan te slaan, ofte (⁵) *innen of andere gevefde waaren publiquelyk te droogen, (⁶) of ten dien eynde uyt te hangen, op poene als voren.*

VII. Item, zal niemant op de voorsz. dagen mogen *kuypen, malen* met wint of rosmolens, noch ook billen, ofte met den wagen draf halen, 'ten waar by noot, met speciaal consent van de Heeren Borgermeesteren, op poene als voren.

VIII. Item, sullen geene barbiers ofte chirurgyns op deselve dagen. vermogen te barbieren ofte hayr te scheeren, 't zy op haar winkels ofte elders, op gelyke poene: in hoedanige poene ook vervallen sullen die gene die sulks laten doen: tot beboetinge van 't welke mede geauthoriseert worden de Dekens van den selven Gilde, daar voor sy genieten sullen de helfte van de boete, ten profyt van 't Gild.

IX. Ende word by desen geinterdiceert ende verboden de ossenweyders

de waaren die contrarie desen veyl gedragen ofte voorgesteld zullen worden; ende zullen de ouders voor hare kinderen, ende de meesters ofte vrouwen voor hare dienstboden moeten verantwoorden.

(¹) *In de voorsz. Ordonnantie van 1650, word achter het gem. IV artyk. dit volgende V gevonden; 't geen in de nadere Ordonnantien uytgelaten is.*

V. Word mede by desen specyalyk toegelaten de brouwers, ofte verwers, op Sondagen door hare knechts te mogen laten water putten, om te brouwen, ofte verwen, doch niet anders als 's morgens voor, ende 's nanoens na de predikatie, op gelyke poene.

(²) *In de Ordonnantie van 1650 vind men alhier nog: wegen.*

(³) *Dese woorden met cursyf gedrukt, zyn in de Ordonnantie van het jaar 1674 ingekomen.*

(⁴, ⁵, ⁶) *Als op num. 1.*

ende vleeshouwers, die op de Gansemerekt ofte Marie-plaats respective⁽¹⁾ vleys verkoopen, daar mede op Sondagen of geboden vierdagen voor te staan, op poene van 't elken reyse te verbeuren het vleys, ende vyf en twintig guldens daarenboven,⁽²⁾ *gelyk mede op deselve dagen expresselyk verboden word het vleys huys te openen, vleys in 't vleys huys te verkoopen, ook op de voorsz. poene.*

X. Item, zullen geene vuylnis-rapers op de voorsz. dagen in hare Quartieren mogen gaan halen de vuylnis,⁽³⁾ *ook zal men als dan geen stoepen, goten of straten mogen schoon maken of vegen,* op verbeurte als in 't eerste article.

XI. Ende word by desen mede expresselyk verboden alle Gilden, Buurten, Rotten ende Corporaalschappen der compagniën schutterye, op de voorsz. dagen, noch ook in de genoemde Vastenavonts dagen, hare vergaderde gelden te verteeren, op de verbeurte van *vyf en twintig guldens.*

XII. Word mede de Portiers op poene van suspensie of privatie van haren dienst⁽⁴⁾ belast, op de voorsz. dagen des morgens de poorten geopent hebbende, des Somers ten ses, ende 's Winters ten seven uren weder te sluyten, ende niet vierkant open te setten⁽⁵⁾.

XIII. Van gelyken zal niemant op de jaarmerkt syne kramen des Sondags mogen openen,⁽⁶⁾ op poene als in 't eerste article.

XIV. Sullen ook van nu voortaan geene schippers, schuytevoerders ofte voerluyden op de voorsz. vierdagen uyt noch in hare schepen of schuyten,⁽⁷⁾ *nochte ook van ofte op hare wagens,* mogen lossen noch laden eenige waren, koopmanschappen ofte goederen, 't en ware kerssen, druyven, pruymen ende diergelyke, ofte eenige andere verderffelyke ofte nootwendige waren, die men naar gelegentheyte van saken voor ofte naar de predikatiën zal mogen laden ofte lossen, op poene als boven.

XV. Gelyk ook des Sondaags ende op andere geboden vierdagen geene slepers ofte kruiers eenige goederen, waaren ofte packen langs de straten

⁽¹⁾ *In de Ordonnantie van 1650 staat hier nog, gezond of ongesond ossenvleysch.*

⁽²⁾ *Als op num. 7.*

⁽³⁾ *Als op num. 1.*

⁽⁴⁾ *De Ordonnantie van 1650 heeft, verboden, op de voorsz. dagen hare poorten te openen, om in of uyt de Stad te laten ryden eenige carossen, ofte wagens, dan 's morgens voor seven, en 's nanoens na vier uren.*

⁽⁵⁾ *De Ordonnantie van 1654 heeft, dan 's nanoens na vier uren.*

⁽⁶⁾ *In het Placaat van 1650 vind men hier nog, als 's nanoens ten vier uren.*

⁽⁷⁾ *Als op num. 1.*

zullen mogen slepen ofte kruien, 't en ware koffers of packen voor de reysende luyden: sullen ook geene wagens met steen, kalk, hout, nog met eenige andere materialen ofte waaren geladen, nog gelost, nog door de Stad gereden mogen worden: insgelycks en zullen geene bleykers op de voorsz. dagen eenige kleederen mogen halen, t'huys brengen, nog bleyken: nog en zullen ook geene waaren in de wage gewogen mogen worden, uytgesondert fruyt ende andere verderffelyke waaren, met consent als voren: van gelyken en zullen geene molenaars, molen-dragers, ofte yemant anders eenig koorn, 't zy met of sonder wagen, op de molens mogen brengen, nog enig meel weder t'huys brengen ofte halen: nog en zullen ook geene wynen ofte bieren uytgeslagen, nog by de kraankinders ofte bierdragers gearbeyt, ofte by de strate gedragen, ofte met stel ofte slede t'huys gebragt mogen worden, alles by verbeurte van drie guldens t'elken reyse, zoo by de bleykers, waagmeesters, molenaars, ende degeene die de waaren ofte materialen zullen laden, ofte door de Stad ryden ofte dragen, als ook by dengen die haare waaren in de wage sullen brengen, ofte haar kleederen in de bleyke bestellen, of eenig koorn ter molen gedaan, ofte eenige wagens bevragt, ofte wynen ofte bieren uytgeslagen sullen hebben: interdicerende tot dien eynde de kraankinderen ende de bierdragers, op poene van suspensie of privatie van haren dienst, op de voorsz. dagen eenige wynen of bieren te bearbeyden.

XVI. Ende worden by deesen vermaant de borgers ende ingesetenen van deese Stad en de Vryheyd van dien, die eenige persoonen te werk zyn houdende, dat zy deselve tydelyk met gelt willen versorgen, op dat die haar provisie des saterdaags mogen koopen, ende alsulks den heyligen Sondag na behooren vieren.

XVII. Item, niemant sal ook des Sondaags nog op andere geboden vierdagen, den geheelen dag over, sig mogen laten vinden in eenige herbergen, tabakshuysen, ofte andere tavernen, ⁽¹⁾ so binnen als buyten dese Stad om brandewyn, alsemwyn, ofte eenigerhande wynen, gedistilleerde wateren, of bieren, tabak, &c. te drincken, ⁽²⁾ uytgesondert de reysende luyden, op poene als in 't eerste articule by yeder te verbeuren, ende by de herbergiers so meenige drie guldens als men tot haarent

⁽¹⁾ *In het Placaat van 1650 staat hier ook, nog op schermsholen, &c.*

⁽²⁾ *Het voorsz. Placaat van 1650 heeft hier nog bij, nog ook in de maillebaan, kaatsbanen, klos- of beugelbanen te spelen, ticktakken of verkeerren, op poene van by yder te verbeuren drie gulden, &c.*

contrarie doende bevinden zal, ⁽¹⁾ *gelyk ook niemant op eenigen anderen dag van de week des avonds na tien uren ter plaatse ende saake sig zal mogen laten vinden, op poene als voren.*

(2) XVIII. *Gelyk ook by desen geinterdiceert ende verboden word allen ende eenen ygelyk, den geheelen Sondag ende geboden vierdagen hun te exerceren op schermsholen, in de maillebaan, kaatsbanen, beugelbanen, ofte op trok-tafels, ende diergelyken, in herbergen ofte tavernen; ook daar te tiktacken, verkeeren, of anders met dobbelsteenen ofte kaarten te spelen, op poene van by yder drie guldens, ende by den weert, maillemeester, schermmeester, meesters van kaatsbanen, klos- of beugelbanen, te verbeuren als voren.*

XIX. *Verbiedende wel expresselyk van nu voortaan, so wel op Sondag, als andere dagen in de weeke, het ophouden ende frequenteren van de dansscholen, op poene als in 't voorgaande article.*

XX. *Gelyk ook verboden word eenige kranssen uyt te hangen om daar onder te danssen, op poene van drie gulden te verbeuren, soo wel by de gene daarse uytgehangen worden, als die daar onder danssen; ende dat dien onvermindert den Officier ofte syn Substituyt deselve kranssen zullen mogen de facto afhaken; ende zullen de ouders voor haar kinderen, ende de meesters ofte vrouwen voor hare dienstboden moeten verantwoorden.*

XXI. Voorts sal niemant sig mogen vervorderen, geduurende den gantschen Sondag, nog op eenige andere dagen van de weeke, met trommelslag agter straten te loopen, sonder daar toe te hebben expres consent; nog ook de kloot te schieten op de straten, kerkhoven, wallen of cingels deser Stad, ook niet met roers of bogen op kerkhoven ofte andere publicque plaatsen naar duyven ofte vogeltjens, tinnen van huysen, uythangende borden, of andere dingen te schieten, of met steenen te werpen, op poene als voren: ⁽³⁾ *ende wort voorts geinhaereert de Publicatie van den 9 Januar 1654.*

XXII. Item, sal niemant op publicque wegen ende plaatsen vermogen met kaarten ofte dobbelsteenen te spelen, te kegelen of keylen, met legpenningen of andere penningen aan te werpen, vloecken nog sweeren, veel min eenige vergaderinge te maken, om met houten, stocken, steenen ofte yet anders te stormen ofte te vechten, ofte na het tweede geluyt voor de predicatie, ende gedurende de predication, ende andere Gods-

(1) *Als op num. 1.*

(2) *Dit artyk. is in de Ordonnantie van 1650 bygekoomen.*

(3) *Als op num. 7.*

dienst met lesen ofte singen, door de kercken te loopen, eenige goederen ofte waaren daar door te dragen ofte kruyen, daar inne te wandelen, roepen ofte snappen; of eenigerhande ongeschiktheit te bedryven, *waar door de predication ofte vermaningen eenigsins gestoort*, of het toehooren belet soude mogen worden, op poene van t'elken reyse *ses guldens* by yeder te verbeuren, die contrarie deses bevonden sal worden gedaan te hebben, ten behoeve van den bekeurder, ende den Officier die de executie doen sal, ende daarenboven naar gelegentheyte van zaaken *op Hasenberg te water ende te brood* gestelt te worden, de kinderen tot kosten harer ouderen, ofte anders arbitralyk gestraft te worden, alles tot discretie van den Gerechte; authoriserende den Heere Officier, zyn Substituut ende nabenoemde personen, en elks van dien in 't bysonder, de contraventeurs aan te houden, ende in hechtenis te brengen.

XXIII. Wijders wort ook verboden met koek, poppenwerk, ofte ooft voor te staan, ende daartoe eenige kramen of tafelen in te stellen voor eenige kerken, gasthuysen, of op eenige andere plaatsen, op alsulke dagen, als in den tyt des Pausdoms plag gedaan te worden, als het daar kermisse was, ofte soude zyn; ook niet op Nicolaiavond; *op verbeurte van de koek, poppenwerk ende ooft*, ende nog drie guldens daarenboven, uytgesondert op de ordinaris jaarmerkt, beginnende den 15 July, ende eyndigende den 4 Augusty in elken jare; ⁽¹⁾ *dog zal men op geene daagen mogen koekbacken, op poene als voren*.

XXIV. Wort voorts verboden alle herbergiers, tabakverkoopers en taverniers, eenige jongens die by het Weeshuys ofte Ambachts-kamer onderhouden worden, *wyn, brandewyn, gedistilleerde wateren, bier*, of diergelijken drank, of tabak *te verkoopen*, op gelijke poene van *drie gulden* t'elcken reyse te verbeuren.

XXV. Gelyk dan mede generalyk verboden wort het spel dat genoemd wort Elteren, omme de ongelucken daar door alreede gebeurt, voortaan te stuyten: als van gelyken mede verboden wort met *bickelen* of *knickers*, koten of hoepelen, ende de pinxterbloem op Sondagen ende geboden vierdagen te spelen, op poene van *eene gulden* by yder te verbeuren, ende sullen de ouders ook voor de kinderen innestaan ende voldoen moeten.

XXVI. Item, gelyck hier voren op het vieren ende heyligen van den Sondag ordre gestelt is, soo heeft de Vroedschap, renoveerende voorgaande Publicatien, mede geinterdiceert ende verboden, interdiceert ende verbied mits desen allen den genen, die opene winckels houden, koop-

(1) *Als op num. 1.*

manschap, neeringe of handwercken doen, op eenige dagen in de weecke haare huysen of winckels toegesloten te houden, ofte tralien uyt te steecken, maar de geheele weeke door te openen, hare neeringe, koopmanschappen ende handwercken voor te stellen, ende te doen als men op werckdagen gewoon is, anders als alleen op Sondagen, ende sodanige die specialycken geboden zyn, of zullen worden te vieren, op de verbeurte van drie guldens voor de eerste reyse, voor de tweede dubbelde, ende voor de derde reyse gelyke boete, mitsgaders arbitrale correctie.

XXVII. Ende wort nog by desen verboden crucifixen, paternosters ende diergelyke superstieue waaren t'eeniger tyd publicquelyken veyl te hangen ofte te verkoopen, op poene als voren, boven de verbeurte van deselve.

XXVIII. Ende op dat deese Ordonnantie te beter geobserveert ende geëxecuteert mogte worden, soo zyn by desen, neffens den Heere Officier, ende zyn Substituyt, ook geauthoriseert de respective Letterdienaars ende Bodem deser Stad, mitsgaders de Opsichters van de armen ende vuylnis, met de Dienaars van de Justitie, om de contraventeurs dezer Ordonnantie te beboeten, ook in hechtenisse te brengen, in conformité van 't 22 Article voorsz.

XXIX. Ende zullen die gene die de voorsz. contraventeurs zullen achterhalen, genieten d'eenne helfte van de pecuniele boeten, blyvende d'ander helft ten behoeven van den Officier, uytgesondert daarvan hiervoor anders is geordonneert. Aldus goedgevonden ende gearresteert by de Ed. Heeren Borgemeesteren en Vroedschap voornoemt, met bevel om van den Stadhuyze metter klokke verkondigt te worden, op den 3 July 1654. Ende gerenoveert met eenige veranderinge op den ⁽¹⁾ 18 May 1674. My present, J. Quint.

(Gr. Placaetboek v. Utr. dl. III p. 453 en v.)

10. *Resolutie, van het Gerecht van Lauwenrecht niet meer op een Sondag te installereen, den 7 February MDCLI.*

Van het Gerecht van de Lauwenrecht kan men meer dingen vinden bij Anton. Matthaeus lib. I de Foundationib. Ecclesiar. Cap XXV. num. 3 & seqq.

's Vrydags den 7 February MDCLI. De Vroedschap in ervaringe gekomen zynde, dat men gewoon is het Gerecht ende Schepenen in Lauwenrecht te convoceren, ende installeren op een Sonnendag, heeft goedgevonden, dat

(¹) De respectieve datums, welke onder de Ordonnantien, door ons ineengesmolten, gestaan hebben, kan de lezer nagaan in het opschrift dezer Ordonnantie.

aan de Ambachtsheeren ende Schouten zal worden gedaan *interdictie van sulks* meer te doen, op poene van honderd guldens, t'elken reyse by yder te verbeuren.

(Groot Placaetboek van Utrecht dl. III p. 45).

11. *Publicatie, tegen het houden van schermescholen, kaatsbaan, herberg & c. op Sondagen, en andere vierdagen, den 17 Septemb. MDCLII.*

Men kan hier by doen het Placaat tegen het spelen, en elteren op Sondagen & c. den 9 Januar. 1654. Siet het I. Boek, XIX Tyt. I. Deel. Num. XX.

Placaat, ten fine voorsz. van den 19 Octob. 1687. Siet, als vooren, Num. XXII.

Placaat, tegen het werpen van slangetjens & c. van den 16 Januar. 1683. Siet beneden den XVI Tyt. II. Deel.

De Vroetschap der Stad Utrecht, considererende de groote ongeregelt-heyd, die in desen op Sondagen ende andere geboden vierdagen gepleegt word, binnen dese Stad ende Vryheyd van dien, tot schandale ende ergernisse van eerlyke luyden, heeft goed gevonden te interdiceren ende verbieden, gelyk geinterdiceert ende verboden word by desen allen ende een yegelyk, den geheelen Sondag ende geboden vierdagen over, hun te exerceren op *schermescholen*, in de *maillebaan*, *kaatsbanen*, *beugelbanen*, ofte op *trocktafels*, ende diergelyke, in *herbergen* ofte tavernen; ook daar te *tiktakken*, verkeerren, ofte anders met dobbelsteen of kaarten te spelen; op poene van by yder te verbeuren *drie guldens*, ende by den weerd, maillemeester, schermmeester, meesters van kaatsbaanen, klos- ofte beugelbaanen, soo meenige *drie guldens*, als men tot harent contrarie doende bevinden zal. Accordeert in kennisse van my, J. van der Nypoort.

Gr. Placaetboek v. Utr. dl. IV p. 453 en v.)

12. *Ordonnantie van de Heeren Gedeputeerden van de Ed. Mog. Heeren Staten 's Lands van Utrecht, tegens het begraven der dooden op Sondagen, in dato den 20 April MDCLIV.*

De Gedeputeerden van de Staten 's Lands van Utrecht; alsoo wy worden bericht, ende men uyt de ervarentheynt bevinnt; hoe dat door de *Sonnen-daegse begraeffenissen*, die *insonderheynt ten platten Lande lang in swang hebben* gedaan, ende noch *jegenwoordig in gebruyk zyn*, alwaar den Gods- dienst, niet alleen eeniger maten word geturbeert, nemaar ook deselve merkelyke schade en afbreuk gedaan, ende komt te lyden; dat ook door *het openen van de graven, de banken ende gestoelten van haar plaatsen*

worden geset; midsgaders de Kerke en sitplaatsen ontreynigt, soo door de aarde als andere vuyligheden, met het overloopen van dien; dat ook somwylen, door dien eenige huysen of woonplaatsen van de overledenen, niet na by, nemaar verre van de Kerken gelegen zyn, diergelyke begraeffenissen soo lange traineren ende verwylen, dat de namiddags Predikation later (als naar gewoonte) worden begonnen; ende door de *lyck- en begraeffenis-maaltyden*, midsgaders de *drink-gelagen*, die als dan in herbergen voor den gemeynen man worden afgesproken, vele menschen van het gehoor van Godes Heylige Woord afgehouden, voorts tot dronkenschap ende andere onnuttigheden, ofte desbauches aangeleyt worden; alles streckende tot schandale, misbruyk, en ontheyliging van den dag des Heeren, verbrekinge en infractie van der welgemelte Heeren Staten Ordonnantien ende Placaten, ende tot excessive kosten van de huysluyden, sonderlinge ten aansien van vele ende ontallyke bedelaars, die sich verstouten daar by te voegen, veel tonnen bier uytdrinken, ende in de laten nacht mede oversitten. Om waar tegens, als mede tegens het verder verhaalde gebrek en mesusen, als ergernissen en onteeringe van des Heeren dag, te voorsien ende remedieren, tot Godes Heyligen Naems eere, stichtinge, dienste, ende ontlastinge van de goede Gemeente, ende opgesetenen alomme ten platten Lande van dese Provincie ende Gestichte, wy goet gevonden hebben te interdiceren ende verbieden, gelyk wy interdiceren ende *verbieden*, om redenen voorsz. bij desen, allen opgesetenen ten platten Lande, aldaar *op Sonnevendage*, ofte den Dag des Heeren *hare dooden ter aarde te brengen* ende te begraven; ordonnerende ende bevelende henluyden respectivelyk sulks te doen, ende daar toe te employeren andere gemeene dagen in de weke; midsgaders de respectieve Maarschalken ende Schouten, ten platten Lande goede toesicht te nemen, dat sulks worde nagekomen, en in het werck gestelt, by den genen sulks incumberende, *op poene by ons, naar gelegentheyd van der saeke*, jegens de overtreders deses te decreteren, ende alsulke vordere poenen en breucken, als nopende de andere voorverhaalde saken der begraeffenisse-maaltyden, onkosten, en misbruyken der bedelaars ende lantloopers, by der welgemelten Heeren Staten voorgaande Ordonnantien ende Placaten gestatueert zyn; ende onvermindert deselve, also wy die houden in volle kracht ende vigueur, sonder dien aangaande te maken eenige innovatie, ofte veranderinge; ende ten eynde niemand hier van eenige ignorantie, of onwetenheyd hebbe te pretenderen; soo verstaan ende ordonneren wy mede, dat dese gepubliceert ende geaffigeert sal worden, alomme in de Stad, Steden ende Lande van Utrecht, daar

men gewoon is Publicatie ende affixie te doen. Gedaan te Utrecht den 20 Aprilis. 1654. Ende was gearapheert, Jaspar Schade, vt. Onder stond, ter Ordonnantie van de voorsz. Heeren Gedeputeerden. Ende was onder-teeckent, Ant. van Hilten. Hebbende op 't spatium gedrukt het cachet van de Welgemelte Heeren Staten.

(Gr. Placaetboek van Utrecht dl. I p. 449).

13. *Publicatie, tegen het dobbelen ende speelen op Sondagen ende andere geboden Vierdagen, den 20 Octob. MDCLV.*

De Vroedschap der Stad Utrecht in ervaringe komende, dat, niet tegenstaande voorgaande meenigvuldige Publicatien tegens *het dobbelen ende speelen*, insonderheyt op Sondagen ende andere geboden vierdagen, daar inne tot groote profanatie van dien wort gecontinueert, heeft ten eynde het selve te beter worde geweert, geauthoriseert den Substituyt Schout, omme niet alleen de dobbelaars, ende speelders, nemaar ook de omstanders te apprehendeeren, ende boven te brengen, ofte te beboeten, op poene als in het 22 articule van de Ordonnantien op den Sondag, naar gelegentheyt van saacken. Ende also men bevint dat den Substituyt Schout voornoemt in het weeren van het gene voorschreve, mitsgaders in het executeeren van vordere Placaten, groot belet wort gegeven door het gevolg op gemette dagen, van jongens, ende ander volk, die tot vilipendie van des selfs ampt, zyne byhebbende dienaars met eenige bynaamen zyn naaroepende, wort by desen allen ende eenen ygelyken geinterdiceert, den selven met zynen dienaars te volgen, ofte de dienaars van Justitie naa te roepen, op poene dat deselve mede de *facto* zullen worden geapprehendeert ofte beboet als vooren, waar toe gemelten Substituyt Schout mede wort geauthoriseert by dezen.

(Gr. Placaetboek v. Utr. dl. III p. 453 en v.)

14. *Publicatie, tegen het gaan ter herberge op den Sondag, of aldaar geselschappen by een te roepen, den 17 July MDCLX.*

Borgermeesteren ende Vroedschap der Stad Utrecht, bemerckende dat by voorgaande Ordonnantien op 't vieren van den dag des Heeren, tegens het profaneren van dien sodanig niet voorsien is, of deselve word nog op veelderley manieren misbruykt ende geschend, sonderlinge door 't frequenteren van herbergen ende tavernen, in de welcke swelgeryen, swyperyen, ontuchtige propoosten, tuysseryen, ende allerley ongeregeltheden in swang gaan, waar uyt dikwils kyvagien ende vechterien, jaa dootslagen

komen te ontstaan, *en daar door Godes rechtveerdigen toorn over de Stad*, ende de inwoonders van dien, meer en meer word verwekt, hebben hoog noodig geacht provisionelyk te interdiceeren ende verbieden, gelyk wel striktelyk geinterdiceert ende verboden word by dezen allen borgers ende ingesetenen, den voorsz. *geheelen dag* over hun te laten vinden in eenige herbergen, tavernen, brandewyn- ofte tabakshuysen, of diergelyke, 't zy in de Stad ofte Vryheyd van dien, of buyten deselve, makende aldaar byeenkomsten tot gelagen of geselschap, bestaande uyt personen van verscheyden familien, op poene als in 't XVII articule der voorsz. Ordonnantie, by yder t'elcken reyse te verbeuren, ende by de tappers, brandewyn- ofte tabaksverkopers, ofte diergelyke, soo menige drie guldens, als men personen tot harent contrarie doende, bevinden zal, ten eynde alzulk den voorsz. dag geheelyk Gode geheylicht ende geviert worde na behoren. Actum den 6 February 1660. Ende was ondertekent, J. van der Nypoort. Gepubliceert van den Stadhuyse t'Utrecht, *more solito*, den 17 July 1660. (Gr. Placaetboek v. Utr. dl. III p. 453 en v.)

15. *Resolutie, van geen persoonen op Sondagen in koffyhuysen, of kaatsbanen te ontvangen, den 4 Februar. MDCLXXVIII.*

Rakende de Koffyschenkers en Billiardhouders, siet beneden den V. Tyt. II. Deel. welk hier by kan gevoegt worden; en ook het II. artyk. van de Ordonnantie op het houden van den Sondag, van den 27 Decemb. 1725. Siet hier onder, Num. XIV.

De Vroedschap voorgedragen zynde de contraventien gepleegt in de koffyhuysen, ende kaatsbaanen, besonderlyk op den dag des Heeren, heeft goedgevonden te interdiceeren ende verbieden, de houders van de kaatsbanen eenige persoon, of persoonen in hare baan, of huysen te admitteren, geduurende den Sondag en andere gebode vierdagen, alwaar 't datse deselve geen wyn, of bier quamen te schenken, op poene van *vy en twintig gulden* op yder persoon, by den kaatsmeester te verbeuren, boven 't *verval van syn borgerschap*; lastende deselve hun praecise te reguleeren na de ordre daar op deselve syn geadmitteert, op poene daar by vermelt. Ende werden de permissien, ende consenten, (die aan de koffyverkopers souden mogen syn verleent) by desen ingetrokken, ende deselve, mitsgaders allen anderen, gelast haar van die neringe op Paasschen 1678 ende vervolgens, te onthouden, op verval van haar borgerschap.

(Gr. Placaeth. v. Utr. dl. III p. 453 en v.)

16. *Resolutie, op het voorsz subject, geamplieert den 1 July MDCLXXVIII.*

De Vroedschap gehoord 't advis van hare Gecommitteerden, heeft verstaan, by ampliatio van hare Resolutie van den 4 Februar. laatstleden, daar by de houders van kaatsbanen word verboden op Sondagen &c. gene personen in hare huysen of banen te admitteren; dat deselve ook niet zullen vermogen op werkdagen wyn, of bier (uytgesondert alleen een kleyn glas bier voor den dorst) aan yemant te schenken, directelyk of indirectelyk, of 't selve buytens huys te verhandelen: dat ook in hare huysen of banen niet zal worden gespeelt met dobbelsteenen, kaarten, of eenig ander lotspel: dat mede syluyden niet sullen vermogen soodanige instrumenten onder haar te hebben, nog te gedogen, dat aldaar worden gebragt, alles op poene van *vyf en twintig gulden* bij yder contraventeur te verbeuren, *boven 't verval van borgerschap*; wordende tot beboetinge van dien geauthoriseert, als in de Ordonnantie op 't vieren van den Sondag.

(Gr. Placaetb. v. Utrecht dl. III p. 453 en v.)

17. *Publicatie, tegen het ryden met Narre- anders Sneeuw-sleeden op den Sondag, den 17 Decemb. MDCLXXX.*

Burgermeesteren en Vroedschap der Stad Utrecht in droevige ervarentheyt komende, dat, niet tegenstaande verscheyde Publication, den dag des Heeren seer wort geprofaneert, ende bemerckende, dat by deselve soodanig niet is voorsien, of wort nog op veelderlijke manieren misbruykt ende geschent, sonderlinge mede door het ryden met de soogenaamde Narren- anders Sneeuwsleeden, hebben hoog noodig geacht te interdiceren ende verbieden, gelyck wel scherpelyck geinterdiceert ende verboden wort by desen alle ende een ygelyk, den voorschreven geheelen dag over met narrensleeden, of diergelyke ys- of sneeuw-sleeden te ryden, op poene van *vyf en twintig gulden* t'elcken reyse te verbeuren; lastende ende bevelende eenen ygelyk, specialyk ook de bleykers ende moolenaars, ten reguarde van hare wagens ende karren, item, nopende het drafyden, hun praecise te reguleeren naar de laatst gepubliceerde Ordonnantie op den Sabbath, wordende deselve by deesen gehouden voor gerenoveert, so men van meyninge is de poenen, by deselve vermelt, in allen deelen strictelyk te executeeren, ten eynde alzulks den voorschreven dag *geheelyk Gode geheyligt ende geviert*, mitsgaders door waare boete ende bekeeringe den rechtverdigden toorn Gods afgeweert worde.

(Gr. Placaetb. v. Utr. dl. III p. 453 en v.)

18. *Publicatie, tegen het profaneeren van den Sondag,
den 3 Decemb. MDCLXXXIV.*

Also, niet tegenstaande voorgaande Publicatien, verscheyde jongens ende andere, mitsgaders der Heeren knechts of lacqueyen, hun vervorderen, bysonderlyk op Sondagen, in ende omtrent de publicque kercken alderhande ondaft te bedryven, tot ergerlyke profanatie van den dag des Heeren, hebben de Heeren Burgermeesteren ende Vroedschap deeser Stad goetgevonden, inhaereerende haare Publicatie van den 3 Juny 1674, wel scherpelyk alle ende een yder, wie hy zy, te verbieden, ingevolgen van het XXI en XXII articulen van dien, in en omtrent de publicque kercken, ook op de kerkhoven, straaten, wallen, cingels ende andere diergelyke plaatsen, geduurende den ganschen Sondag, nog ook op eenige andere dagen van de week, met kaarten of dobbelsteenen, mitsgaders met geld of kooten te speelen, te kegelen of keylen, met legpenningen aan te werpen, vloeken nog sweeren, veel min eenige samenrottingen te maaken tot stormen of vechten, ofte den Godsdienst te stooren, met het loopen, dragen, wandelen & c., in ende door de kercken, op poene van telcken reyse ses gulden by yeder te verbeuren, ten behoeve van den bekeurder ende den Officier, die de executie doen sal, ende daarenboven naar gelegentheyte van saaken op Hasenberg te water en te brood geset te worden, de kinderen tot kosten van haare ouders, ofte anders arbitrailyk gecorrigeert te worden, alles tot discretie van den Ed. Gerechte; autoriseerende den Heere Officier, zyn Substituyt, ende alle de suppoosten, in de gemelde Ordonnantie genoemt, ende elks in het bysonder, de contraventeurs aan te houden ende in hechtenis te brengen.

(Gr. Placaetb. v. Utr. dl. III p. 453 en vgg.)

19. *Ordonnantie van de Ed. Mog. Heeren Staten 's Lands van Vtrecht, op
het vieren ende onderhouden van den Sondag, ten platten Lande,
gearresteert den 6 Decemb. MDCXCII.*

De Staten van den Lande van Utrecht, allen dengenen die desen sullen sien, ofte horen lesen, salut. Doen te weten, dat wy dagelyks in ervaringe komen, dat den-Dagh des Heeren op een schandelycke wyse meer ende meer werd ontheylight, soo is 't, dat wy, tot weringe van dat aanwassende quaat, gearresteert hebben dese navolgende Articulen.

I. Eerstelyk, word allen ende eenen yegelycken, die Neeringen, of Handwercken doen, geordonneert, ende belast, *des sondags, ende op andere*

geboden vierdagen, hare *winckelen ende vensteren te shuyten, niet te arbeyden, noch te tonen*, noch ook yet voor te setten, ofte tralien uyt te steken, op verbeurte van *drie guldens* voor de eerste reyse, voor de tweede dubbelt, ende voor de derde reyse gelyke boete, midsgaders arbitrale correctie.

II. Item, wie hy ook zy, en sal op de voorschreven dagen mogen *met eenige waren* publicqelyk voor hare, of yemans anders huysen, of elders, voorstaan, noch deselve *lang de straten, ofte wegen veyl dragen*, of omroepen, op de *verbeurte van deselve waren*, ende *drie guldens* daar en boven; wordende *echter toegelaten soete melck te verkopen*.

III. Item, sullen de backers op de selve dagen *niet mogen backen*, of brood om doen roepen, mede op poene als voren.

IV. Item, sal niemand op de voorsz. dagen mogen *kuypen, malen* met wind- of ros-molens, noch oock billen, ofte met de wagen draf halen, ten waar by nood, met speciaal consent van den Officier van de Plaets, op poene als voren.

V. Item, sullen geen *barbiers*, ofte chirurgyns op deselve dagen vermogen te barbieren, ofte *hayr te scheren*, 't zy op haere winckels, ofte elders, op gelyke poene als voren, in hoedanige *poene oock* vervallen sullen *diegeene, die sulks laten doen*.

VI. Sullen oock van nu voortsaan geene *schippers*, schuytevoerders, of *voerhuyden* op de voorsz. vierdagen uyt, noch in hare schepen, of schuyten, nocte ook van, ofte op hare wagens mogen *lossen, noch laden* eenige waren, koopmanschappen, ofte goederen, *ten ware kerssen, druyven, pruymen*, en diergelijke, ofte eenige andere verderffelyke, ofte noodwendige waren, die men naar gelegentheyd van saken, voor ofte naar de Predicatie sal mogen laden, ofte lossen, op poene als boven.

VII. Item *niemand* sal ook des sondaghs, noch op andere geboden vierdagen, *den geheelen dagh over sich* mogen laten vinden in *eenige herbergen*, tabackshuysen, ofte andere tavernen, om brandewyn, alsemwyn, ofte eenigerhande wynen, gedistilleerde wateren, of bieren, taback, &c. te drincken; *uytgesondert de reysende luyden*, op poene als in 't eerste Articul by yeder te verbeuren, ende by de herbergiers, soo menige drie gulden, als men tot haren't, 't contrarie doende, bevinden sal; gelyck ook niemand op eenigen anderen dag van de weeck sich des avonts na tien uren, ter plaatse ende sake voorsz. sal mogen laten vinden, op poene als voren.

VIII. Gelyck oock by desen geinterdiceert ende verboden word allen ende eenen yegelyken, *den geheelen sondagh*, ende geboden vierdagen, hun te exerceren met *gans trecken*, of in de *kaatsbanen, beugelbanen*, ofte op

trock-tafels, ende diergelyken, in herbergen, ofte tavernen, ook daar te tictacken, verkeerem, ofte anders met *dobbelsteenem*, ofte *kaarten*, te spelen, ook op generhande Instrumenten, midsgaders te *danssen*, ende *andere ongeoorlofde wulphsheden te plegen*, op poene van by yeder drie gulden, en by den weerd, meesters van kaatsbanen, klos- of beugelbanen, te verbeuren als voren.

IX. Gelyk ook verboden word eenige *kranssen uyt te hangen om daar onder te danssen*, op poene van drie gulden, soo wel by die genen te verbeuren, daar se uyt gehangen worden, als die daar onder danssen, ende dat dien onvermindert den Officier deselve kranssen sal mogen de facto afhalen, ende sullen d'Ouders voor haar kinderen, ende de Meesters ofte Vrouwen voor hare dienstboden, moeten verantwoorden.

X. Item, sal niemand op *publicque wegen* ende plaatsen vermogen met *kaarten*, ofte *dobbelsteenem te spelen*, te *kegelen*, ofte *keylen*, met leghpenningen, ofte andere penningen aan te werpen, *vloecken noch sweeren*, veel min eenige vergaderinge te maken, om met houten, stocken, steenen, ofte yet anders te stormen, ofte *vechten*, ofte na het geluyd voor de Predicatie, ende geduerende de Predicatie, ende andere Gods-dienst met lesen, ofte singen, door de Kerken te loopen, eenige goederen, ofte waren daar door te dragen, ofte kruien, daar in te wandelen, roepen, ofte snappen, ofte *eenigerhande ongeschiktheyt te bedryven*, waardoor de Predicatie, ofte *Vermaningen eenigsints gestoort*, of het toehoren belet soude mogen worden, op poene van t'elcken reyse *ses gulden* by yeder te verbeuren, die contrarie deses bevonden sal worden gedaan te hebben, ten behoeve van den Bekeurder, ende den Officier, die d'executie doen sal, ende daar en boven naar gelegentheyd van saken te water ende te brood gestelt te worden, de kinderen tot kosten harer Ouderen, ofte anders arbitralyk gestrafft te worden.

XI. Wyders word ook verboden met *koeck*, *poppewerk*, ofte ooft voor te staan, ende daar toe eenige *kramen*, of *tafelen te stellen voor eenige Kerken*, ofte op eenige andere Plaatsen, op alsulke dagen, als in den tijd des Pausdoms placht gedaan te worden, als het daar kermis was, ofte soude zyn, oock niet op *Nicolai-avond*, op verbeurte van de koeck, poppewerk, ende ooft, ende noch drie guldens daar en boven; doch salmen op geene dagen mogen koeck hakken, op poene als voren.

Ende opdat dese onse Ordonnantie beter geobserveert mochte worden, soo zyn by desen, neffens de Maarschalcken, derselver Substitutyen, ende vordere Bedienden, geauthoriseert de respective Schouten ten platten Lande, om de contraventeurs deser Ordonnantie te beboeten. Sullende

tot dien eynde dese alomme in de Provincie worden gepubliceert ende geaffigeert, ter plaatse al waar sulcks gewoon is te geschieden. Gedaan t'Utrecht den 6 December 1692. Was gearapheert, P. Ruysch, vt. Onder stond, Ter Ordonnantie van de Ed. Mog. Heeren Staten 's Lands van Utrecht. Was geteeckent, P. Voet van Winssen. Hebbende op 't spatium gedrukt het cachet van Welgemelte Heeren Staten, in rooden wassche.
(Groot Plac.boek van Utrecht dl. I p. 353.)

20. *Placaat, op het onderhouden van den Sondag; tegen het vloeken en sweeren, en tappen aan Ambachts- of Weeskinderen, den 5 Octob. MDCCXXIII.*

Burgemeesteren en Vroetschap der Stad Utrecht, laten by dezen allen en een ygelyk op 't serieuste waarschouwen, dat Haar Ed. Achth. nauwkeurig agt sullen laten geven op die geene dewelke sig onderwinden Gods H. Naam te misbruyken, ligt veerdig te sweeren of te vloeken; mitsgaders op die geenen, dewelke op Sondag of andere vierdagen van *half negen uren voornoens tot half vyven* nanoens gelagen zetten, of t'haren huysse eenige sterke of andere dranken schenken, anders als aan doorreysende lieden, als mede op alsulke, die Stads- en Weeskinderen, op wat dagen het ook zy, op- of aanhouden met eenigerhanden drank te verkopen; want Haar Ed. Achth. nadrukkelijke intentie is, (zonder daar mede van een eenig artikel van de voorgaande Ordonnantien en Publicatien desen aangaande geëmaneert, af te gaan) dat de misbruikers van Gods H. Naam, ligtveerdige sweerders en vloekers na de Publicatie van den 2 February 1672, sonder eenige conniventie sullen beboet, en d'onvermogende voor sekeren tyd na bevind en arbitragie van den Ed. Gerechte, in deser Stads werkhuys geconfineert; en de tappers of drankverkopers, die binnen den voorsz. tyd, ofte ook aan Wees- of Stadskinderen eenigerhanden drank schenken, een half jaar lang van hunne neering vervallen verklaart worden, boven de boete alrede gestatueert tegens die geene, welke zich onder den Godsdienst in soodanige huysen laten vinden, tot het gezin van den waard of schenker niet behorende. Tot beboeting en aanbreng van alle het welke aan den Heere Hoofd-Officier deser Stad te doen, alle de lage bediendens; en die in Stads eed zyn niet alleen geauthoriseert, maar ook wel uytdrukkelyk gelast worden, zich daar omtrent, sonder eenige oogluiking, van hunnen plicht te quyten, op poene van cassatie.

Aldus gearresteert in de Vroedschap op den 4 October 1723 en gepubliceert den 5 dito. In kennisse van my, E. V. Harscamp.

(Placaetboek van Utrecht dl. III p. 453 en v.).

21. *Ordonnantie, op het vieren van den Sondag, en andere Feestdagen, gepubliceert den 27 December MDCCXXV; en gerenoveert den 19 Februar. MDCCXXVIII.*

Borgemeesteren en Vroedschap der Stad Utrecht, tot haar groot ongevoegen ondervindende, dat, niet tegenstaande Haar Ed. Achtb. voorgaande Ordonnantien en Publicatien op het vieren van den Sondag, en andere geboden vierdagen geëmanceert, sig sommige ongebonden menschen niet ontsien veele onordentelykheden te plegen, met loopen, rasen en spelen, soo in als omtrent de kerk, gedurende den Godsdienst; als mede dat verscheyde menschen die neeringe of handwerken zyn exercerende, sig verstouten, des Sondags, gedurende den Godsdienst, deselve te verkopen, en deselve met uythangen van bordetjes te koop te veylen; alles direct stryden tēgens voorgaande Ordonnantien op dit subject gearresteert; hebben Haar Ed. Achtb. tot weering van soodanig schandelyk bedrijf, goedgevonden te arresteren de articulen hier na volgende.

I. Word aan alle en een yegelyk burger en inwoonder deser Stad en Vryheyt van dien, by desen wel scherpelyk verboden en geinterdiceert, enige de minste insolentien te plegen, met *speelen, rasen, loopen*, in of omtrent de kerken, gedurende den Godsdienst, op *poene van aanstonts by de kop gevat te worden*, en soodanig aan den lyve gestraft als de Heeren van den Ed. Gerechte na bevind van saaken sullen oordeelen te behooren.

II. Wordende alle koffyhuysmeesters, billiardhouders en *herbergiers*, soo in de Stad als Vryheyt van dien, verboden des Sondags van 's morgens ten acht uren tot 's namiddags ten *vyf uren*, eenige gelagen aan hun huys te zetten, of eenigen drank te tappen (uytgesondert alleen aan reysigers) op poene van daardoor *de facto vervallen te wesen van hun burgerschap, en interdictie van hunne neeringe*.

III. Word mede aan alle burgers en inwoners, die eenige koopmanschap of neringe zyn doende, verboden des Sondaags, *geduurende den Godsdienst, ten haaren huysē eenige koopmanschappen of winkelwaaren te verkopen*, of deselve met uythangen van bordetjes te koop aan te bieden, maar geordonneert hunne *winkels gesloten* te houden, veel min daar mede onder de poorten deser Stad, of andere publicque plaatsen, te koop te zitten, of deselve langs de straaten te veylen, op verbeurte van deselve waaren, en daarenboven te incurreren een boete van tien guldens.

IV. Ordonneerende verders Haar Ed. Achtb. dat des Sondags, deser

Stads *vleeschhuysen* van 's morgens ten acht uren tot 's avonds ten vyf uren zullen moeten zyn en blyven gesloten, sonder dat deselve gedurende dien tyt sullen mogen worden geopent, onder wat praetext zulks ook soude mogen wesen.

V. En also Haar Ed. Achth. bevinden dat op nieuwjaarsdag verscheyde menschen omtrent de kerken, onder den Godsdienst, groot geweld maken met schieten, tot merkelyke verhinderling van deselve, hebben Haar Ed. Achth. goedgevonden te ordonneren, dat niemant op dien dag eenig geweer sal vermogen af te schieten na 's morgens ten seven uren, op poene van *tien guldens*, by den contraventeur te verbeuren, soo dikmaals als bevonden sal worden dit articul te hebben gecontravenieert.

VI. Worden de *kosters*, *doodgravers* en *stoelenssetters* van de respective kerken by dese geordonneert, om wanneer eenig geraas of desordre, contrarie deese Ordonnantie, in ofte omtrent de respective kercken gewaar worden, *aanstonts derwaarts te gaan*, en alle mogelyke vlyt tot weeringe van dien, en tot stilte aan te wenden, *op poene van suspensie ofte cassatie van haarlieder diensten*.

VII. Alle welke pecuniele boeten zullen worden geapplianceert de eene helfte voor den aanbrenger, en de wederhelfte voor den armen.

VIII. En opdat deze Ordonnantie te beter mag worden geobserveert en geëxecuteert, soo worden by desen, nevens den Heere Hooft-Officier en zyn Ed. Substituut, ook geauthoriseert de respective Deurwaarders, Letterdienaars en Bodem deser Stad, mitsgaders de opsichters van de armen en vuilnis, met de dienaars van de Justitie, om de contraventeurs van dese Ordonnantie te beboeten, en ook in hegténisse te brengen.

Blyvende alle voorgaande Ordonnantien, desen aangaande geëmaneert, in hare volle kragt en vigueur, soo verre als by dese niet zyn gealtereert. Op dat niemant hiervan onkundig zy, zal deze worden gedrukt, gepubliceert en geaffigeert, daar en soo het behoort. Aldus geresolveert en gearresteert by de Heeren Borgemeesteren en Vroedschap der Stad Utrecht, op den 24 December 1725 en van den Stadhuysse der Stad Utrecht (*more solito*) gepubliceert den 27 December 1725, en gerenoveert den 19 Februar. 1728. In kennisse van my, E. V. Harscamp.

(Groot Placaetboek van Utrecht dl. III p. 453 en v.).

BIJLAGE III.

Tekst van de Plakkaten op de Zondagsviering in Gelderland.

1. *Placaet op de visscherij in de Zuyderzee. 1559.*

BY DEN CONINCK.

Onsen Lieven ende getrouwen die Stadtholder Cantzler ende luyden van onsen Raede in Gelderlant saluyt ende dilectie, Alsoe by behoorlicke informatie bevonden is geweest datter vele abuysen ende ongeregeltheyt gepleegt worden by eenige hen mitten waterschepen op der zuyder Zee generende, ende oick by eenige die zegens sleypnetten off trecknetten, ende oick by de visschers mit schepen geheeten tramerkens in onbehoorlicken tyden visschende ende generende zyn, waer duer veel visschers van den Landen an der zelve zuyder Zee gelegen in huere set-netten ende anders, ende oick 't gemeyne prouffyt van den vursz. Landen ende gebueren der zelve respectivelick zeer grootelick behindert beschudicht ende geinteresseert worden; Soe eest, Dat wy om generalick daer inne te versien ende remedieren u ordineren ende bevelen by desen, dat ghy alomme in de Steden ende Vlecken van onsen Furstendomme Gelre ende Graeffschap Zutphen daer men gewoonlick is publicatie te doene ende zunderlinge in de Steden ende plaetsen daer men waterschepen gebruyckende is te vercondigen ende publiceren dese onse ordinantie daer op ghemaect in der vorme ende maniere hier nae volgende, post alia:

Ende alsoe vele van den voorsz. water-schipperen duer ongeregelde giericheyt bevonden worden op sondagen *onser Vrouwen ende Heylige Aposteldagen* en oick op meerder Feestdagen by den Heyliger Christelicker kercken ter eeren Gods geboden te vieren, te varen visschen tot kleynachtigheyt van den ordinantien der selver, dat nyemant mitte vursz. waterschepen omgaende voortaeen op sullicke dagen als vooren en sal

mogen varen visschen, op pene van twaelf Carolus gulden te verbueren t' onsen prouffyte t' elcker reyse als zy bevonden zullen worden contrarie gedaen te hebben etc. etc.

Ende tot onderhoudenisse van dese onse tegewoordige ordonnancie ende verbot procedeeert ende doet procederen tegens den overtreders by executie van den payne vursz., sonder eenige gracie faveur off dissimulatie, Des te doene met diesser aencleeft geven wy u volkomen macht auctoriteyt ende zunderlinge bevel by desen, Ontbieden ende bevelen allen onsen Rechteren Justicieren Officieren die dit aengaen sal, dat zy u 't selve doende ernstelick verstaen ende obedieren, Want ons alsoe gelieft, Gegeven in onse Stede van Bruessele onder onsen contre Zegel hier op gedrukt in placcaet den thiensten dach van Meyne xvc. negenen-vyftich, *Onderstondt geschreven*, By den Coninck in synen Rade, *onderteekent*, d' Overloep.

(Groot Gelders Placaet-boeck dl. I p. 261.)

2. *Resolutie tegens die profanatie der heylige dagen.*

Extract uyttet reces der Landtschaps Gedeputeerden van den Jare 1603.

Martis den XV February a meridie.

Op request der Dienaren Godtliches woordts t' Zutphen, mit een bygevoecht memoriael opten lesten Landtdagh t' Zutphen aen den Hove ingegeven, und volgens neffens de request aen de Landtschap gedirigeert.

Die Gedeputeerden aen-nemende dit memoriael, niet anders dan in forma van remonstrantie off simpel request, hebben op elcken articul geapostilleert, woe volcht.

Past quaedam alia.

Op-ten tweden van profanatie der heyliger dagen.

Die Gedeputeerden verstaen niet anders dan dat op daeghen, als men Godt tho dienen heeft, sich nyemandt en magh noch en behoert tho geven tot uysterlycken arbeyt, veel min tot brassen und andere overdaden, und dat d'overtreders behoeren gemulcteert te worden, Mits dien dat d' Officieren niet en behoren daer na te trachten, umb daer van haer gewin tho maecken tegens de genige die altemit die gelegentheyt des waders off andere commoditeyt moeten waarnemen, und in privè enigen uysterlycken arbeydt doen, waer door niemant gescandaliseert wort.

Dese resolutie der Gecommitteerden van de Landtschap is by de alinge Landtschap geapprobeert, als te sien uyt de volgende Landtschaps resolutie.

Extract uyttet Landtdaghs reces de Ao. 1603.

Lunae den XVI. May.

Op request der dienaren Godtliches woordts t' Zutphen.

Opten eersten articul placet.

Opten tweden insgelycken, und wort voer een expedient gevonden (tho verhoeden die geklaeghe profanatie der heyliger dagen) dat die Officiere und Magistraten verbieden die Weerden und *herbergiers* op Sondagen und bededaghen gelagen tho setten onder die predicatie, ten ware van weghferdige luyden.

(Groot Gelders Placaet-boeck dl. II p. 90.)

3. *Placaet wegens het vieren der Son-en feest ende bede-dagen in 1618.*

Copia.

Wy Stadtholder Cantzler ende Raden in name van de Heeren Staten des Furstendoms Gelre ende Graeffschaps Zutphen, Doen te weten: Also d'ervarentheyt selver leert dat door al te groote licentie, onachtsaemheydt ende verachtinge Godes ende syner geboden, sonderlinghe ten platten Lande den Sabbat ofte Sonnendach, mitsgaders feest-vast ende bede-dagen niet en worden geviert noch gebruyckt tot die eynden waer toe sy van Godt almachtigh selve ende de hooge Overigheyt syn geëygent, maer veel meer dat de selve met uterlicke wercken, van merckten, koophandel, bouwen, meyen, aenvoeren ende anderen arbeyt, oock met het frequenteren van harbargen, droncken drincken, ende andere lichtveerdigheyden van guichel-spelen ende broot-dronckenheydt worden ontheyligt ende misbruyckt: Soo ist, Dat wy in name als voren, omme daer inne to versien, hier mede interdiceren ende verbieden op Sonnendagen, fest of bede-dagen voor of *onder de predicatie* merckten te houden of *koopmanschap in 't apenbaer to doen* of to dryven, op poene van *nulliteyt van de contracten*. Ende daer-en-boven den Heere twee daelder voor yder partye die contracten houden, of die beesten of ander koopmanschappen ter merckt brengen, to verbeuren; Dat oock niemant *voor off onder* die predicatie *ghelagen sal setten, off ter herberge gaen*, op poene voor de harbargiers van *tien daelder*, ende voor die geene die de harbergen frequenteren *eenen daelder*, soo duck und vaeck sy bevonden worden sulcks gedaen to hebben,

uytgesondert wech-veerdige reysende personen. Dat oock niemant geoorloft sal syn op de voorschreven dagen eenigerhande uytterlyck handtwerck van *bouwen, seyen, meyen, dorssen, anvoeren of anders* hoedanich het soude mogen syn to doen, op een boete van *eenen daeller*, t' elcke reyse to verboren. Edoch in soo verre het gemeyt ende op werck-daghen gebonden koorn, vermits d'ongestadigheyt van 't *weder* in pericul stonde to verderven, sal *in tyden van noot 't selve* aangevoert moghen worden, midts dat die gene die sulcks sullen willen ende moeten doen, *eerst oorlof sullen hebben versocht van den Officier ende Pastoor van de plaetse*, of ten minsten een van dien, nae dat haer den selven noodt bekend sal syn, by gebreck van 't welke sy even wel die voorschreven boete sullen onderworpen wesen. Willende ende statuerende dat alle guychel-spelen van vreemde Lant-loopers af andere geweert werden, op arbitrale correctie. Ende dat daer-en-teghens de hooge Festen, Sabbath off Sonnedagen, Vast ende Bededagen met het ghehoor van Godes heylighe woort ende oeffeninghe van Christelycke wercken ende deuchden geheylicht, geviert ende stichtelyck toegebracht werden. Waer toe de Pastooren hare gemeynen, die School-meesters hare jeughet, die Olderen hare kinderen ende huys-gesinnen, ende een yder sich selven sullen vermanen ende verwecken, Daer met Godes eere ende s' menschen saligheyt gevordert, ende die gedreygde straffen van den Lande genadigh afgeweert mogen worden. Ende op dat niemant hier van ignorantie hebbe te pretenderen, ordonneeren wy hier meede allen Drossarden, Amptluyden, Richteren, Magistraten van Steden, Scholten, Vooghden ende eenen yderen dien dit aengaen mach, om dese ordonnantie ter plaetsen sulcks gewoontlyck is to doen publiceren ende affigeeren, ende tot onderhoudunge ende die poenen daer inne begrepen teghens die contraventeurs to procedieren. In oerkont des Furstendoms Gelre ende Graeffschaps Zutphen secrete seghel hier onder op 't spatium gedrukt. Gegeven t' Arnhem den sevenden Decembris sestien hondert aghtien: *Onderstont*, Ter ordonnantie van myn Heeren Stadthouder, Cantzler ende Raden des Furstendoms Gelre ende Graeffschaps Zutphen, ende was neffens een op-gedrukt segel in roden wassche. *Onderteeckent*, E. Engelen.

(Groot Gelders Placaet-boeck dl. II p. 163.)

4. *Placaet tot vieringh van de Son, Feest, Vast en Bededagen &c. en verbot van bedevaerden in 1622.*

Wy Stadthouder Cantzler ende Raden in name van de Heeren Staten des Furstendoms Gelre ende Graeffschap Zutphen, doen te weten: Alsoo

d'ervarentheyt leert, dat door al te grote toeghevinge, onachtsaemheyt, ende verachtinghe van Godt ende syn geboden, den *Sabbath off Sonnedach*, mitsgaders *feest, vast, ende bede-daghen* niet en worden geviert noch ghebruyckt, insonderheyt ten platten Landen, tot dien eynde waer toe sy *van Godt Almachtigh selfs, en de vervolgens van die Hooghe Overigheyt* syn geëygent, maer veel eer dat men in plaetse van dien den selven met wterlicke wercken, met *merckten* te houden, *opensluytinge van winckels*, voortdoen van eet off andere waeren, Item *dryven van koophandel*, voorts met *bouwen, mayen, aenvoeren*, en diergelycheyt, Jae met het *frequentieren van herberghen, dobbelen, spelen, droncken drincken ende andere lichtveerdigheyt van guychelspel ende brootdronckenheyt* toebrenghende ende ontheyligh. Soo ist, Dat wy, om daer teghens behoorlyck te versien, in den naem van die Wel-gedachte Heeren Staten, in ghevolch van haer Ed. Moog. resolutie op den Landdach in Majo lest-leden binnen dese Stadt genomen, hiër mede interdicieren ende verbieden op Sonnedaghen, feest off bede-daghen, *voor ofte onder die predicatie* merckten te houden, winckels open te sluyten, off eenige eet of andere waren voort te doen, off andere koopmanschap off handelinghe in 't openbaer off heymelyck te dryven, op poene van nulliteyt van die contracten, ende daer-en-boven den Heer te verbeuren twee daelder, voor jeder partye die contracten ingaen, of die beesten ofte andere koopmanschappen ter merckte brengen, ende van een daelder die met kleynder koopmanschap merkten gehouden, winckels open gesloten, ofte eenige eet off andere waeren voort-gedaen sullen hebben: Van gelycken dat niemant *voor of onder die predicatie gelagen sal mogen setten*, ofte andere ongeregelde by-komsten houden ofte ter herbergen gaen, op poene voor de herbergiers van *vier duelders*, ende voor die geene die herbergen frequentieren *eenen daelder*, so dick ende vaeck sy bevonden worden sulcx gedaen te hebben, uytgesondert weghveerdige reysende personen: Daer beneffens sal niemant geoorloft syn op die voorschreven daegen eeniger-handen uytterlyck handtwerck van bouwen, sayen, mayen, dorssen, aenvoeren, off anders hoedanich het oock soude mogen syn, te doen, op een boete van een daelder t'elcke reyse te verbeuren. *Edoch* in so verre het *op werck-dagen gemaeyde ende gebondene koorn vermits d'ongestadigheyt van 't weder*, in pericul stonde van te verderven, *sal in tyden van noot 't selve aengevoert mogen worden*, mits dat de genige die sulcx wilden ofte moeten doen, eerst oorlof sullen hebben *versocht van den Officier ter plaetsen*, nae dat hem de selve noot bekent sal syn, by gebreecke van 't welcke sy evenwel de voorschreven boete onderworpen sullen syn. *Voorts verbieden wy alle*

Pauselycke superstition van bedevaerden binnen desen Furstendom ende Graefschap te begaen ofte te vieren. Als mede het *schieten in de doelens met het roer*, bogen ofte dergelycken, 't welck niet en sal mogen geschieden als op werck-dagen ende in beslotene doelens, alles op de poene van *vier daelder* te verbeuren als boven, Willende ende statuerende hier by wel expresselyck, dat op de voorschreven dagen alle guychel-spellen van vreemde landt-lopers ofte andere geweert sullen worden, op arbitrale correctie. *Ende daer-en-tegens*, dat men die selve hooge Feesten, Sabbath off Sonnen-dagen, Vast- ende Bede-dagen, met het gehoor van Godes heylige woort, ende oeffeninge van Christelycke wercken ende deuchden, *sal heyligen, vieren, ende stichtelyck toe-brengen.* Waer toe die Pastoren hare gemeynnten, die school-meesters die jeucht, de olderen hare kinderen ende huys-gesinnen, ende jeder sich selven, sal vermanen ende verwecken: Alles ten eynde Godes eere ende des menschen saligheyt gevordert, ende die gedreychde straffen van den Lande genadich afgeweert mogen worden. Ende op dat niemant hier van onwetenheyt en hebbe voor te wenden, ordonnieren wy by desen allen Drossarden, Amptluyden, Richteren, Magistraten van Steden, Scholten, Voogden, ende eenen jeden die dit aengaen mach, dat sy dese ordonnantie alomme te plaetsen sulx ghewoonlyck is, doen af-kondighen ende aenplecken, ende tot onderhoudinge van dien ende die poenen daer inne begrepen, teghens d' overtreders procedieren na behooren. Dies t' oorkonde hebben wy des Furstendoms Gelre ende Graefschaps Zutphen secreet segghel hier onder op het spatium drucken laten. Ghegeven binnen Arnhem den 9. Aprilis sestien hondert ende twee-ende-twintigh. J. Sluysken.

(Gr. Geld. Pl.boeck dl. II p. 204 en vlgg.)

De verordening is in 1627 herhaald. Geld. Placaetboek dl. II p. 235.

5. *Placaet tegens 't onheyligen van Sondagen, Vast en Bede-dagen, &c. in 1640.*

Copia.

Die Staeten des Vorstendoms Gelre, ende Graefschaps Zutphen, doen te weten, Alsoo d'ervarentheydt leert, dat door al te groote toegevinge, onachtsaemheydt ende verachtlinge van Godt ende sijn gebodt, den Sabbath ofte Sonnendagh, mitsgaders Feest Vast ende Bededagen, niet en worden geviert noch gebruyckt, soo wel in Steden als ten platten Lande tot dien eynde waer toe sy van Godt Almachtigh selfs, ende vervolgens van de hoge Overigheyt syn geëygent, maer veel eer dat men in plaetse van dien, den selven met uytterlycke wercken, merckten te houden,

open sluyten van winckels, voort-doen van eet ende andere waeren, Item dryven van koophandel, voorts met bouwen, maeyen, aenvoeren, ende diergelycken arbeydt, jae met het *frequentieren van herbergen, dobbelen, spelen, droncken drincken, ende andere lichtveerdigheyt van guychelspel ende brootdronkenheydt* toebrenghet, misbruyckt ende ontheylight, soo ist, Dat wy, om daer teghens behoorlyck te versien, hier mede interdicieren ende verbieden, op Sonnendagen, Feest ofte Bededagen, in 't generael eenige merckten te houden, winckels open te sluiten, ofte eenige eet ofte andere waren voort te doen, off koopmanschap ofte handelinge in 't openbaer ofte heymelyck te dryven, op poene van *nulliteydt van die contracten*, ende *daer-en-boven* den Heere te verbeuren *twee daelder*, tót dartig stuyver het stuck, voor jeder parthye die contracten ingegaen, off die beesten ofte andere koopmanschappen ter merckt gebracht, ende van eenen daelder die met kleynder koopmanschap merckt gehouden, winkels open gesloten, ofte eenige eet ofte andere waren voortgedaen sullen hebben. Verbieden mede op Sonnendagen, Feest ofte Bededagen voornoemt, gelagen te setten, ofte *brandewyn, ofte andere stercke wateren te tappen* ofte slyten, dien geheelen dagh, *noch voor, noch onder, noch nae die predicationen, noch andere ongeregelde bykomsten te houden*, ofte ter herbergen te gaen, op poene voor die herbergiers van vier daelder, ende voor die gene die de herberge frequentieren eenen daelder, soo duck ende vaeck sy bevonden worden sulcks gedaen te hebben, Daer van uytgesondert sullen syn, weghveerdige reysende personen. Daer beneffens verbieden wy op de voorschreven dagen eenigerhande uytterlyck hantwerck, van bouwen, saeyen, maeyen, dorssen, aenvoeren, ofte anderen arbeydt, hoedanig die oock soude mogen wesen, te doen, op een boete van eenen daelder t'elcker reyse te verbeuren: Edoch in soo verre het gemaeyde ende gebundene koorn, op werckdagen bearbeydt, vermits de ongestadigheyt van 't weder, in peryckel stonde van te verderven, sal in tyden van noodt sulcx moegen worden aangevoert, midts dat die genige die dat wilden ofte moeten doen, eerst oorloff sullen hebben versocht van den Officier ter plaetsen, na dat die selve noodt hem bekent sal syn, waer inne die armen den rycken gelyck sullen worden gehouden om die selve concessie te genieten, by gebreck van welck verlof, sy evenwel de voorschreven boete onderworpen sullen zyn. Wyder verbieden wy het *vergesellen met roers, ende het afschieten van de selve by het trouwen* van Bruydegoms ende Bruyts, ofte het schutten van soodanige, *nevens brandewyn ofte andere s'ercke wateren, wyn ofte bier te drincken, by 't in ende uytgaan van de kercke*, op een poene van vier daelder tegens de Heere te breucken, d'eene helfte voor den Officier, ende

d' ander helfte voor den aenbrenger. Van gelycken het schieten in de doelens met het roer, bogen, ofte diergelycken, 't welck niet en sal moegen gedaen worden als op werck-dagen, ende in beslotene doelens, op die poene mede van vier daelder te verbeuren als boven. Willende ende statuierende hier by wel expresselyck, dat alle guychelspelen van vreemde Landtloopers, ofte andere geweert sullen worden, op arbitrale correctie. Ende daer en tegens dat men die selve hooge Feesten, Sabbath ofte Sonnendaghen, Vast ende Bede-dagen, *met het gehoor van Godes heylighe woordt, ende oefeninghe van Christelycke wercken* ende deuchden sal heyligen, vieren, ende stichtelyck toebrenghen; Waer toe de Pastoren hare gemeeynten, die Schoolmeesters die jeught, die Olderen hare kynderen ende huysgesinnen, ende jeder sich selven sal vermanen ende verwecken: Allet ten eynde Godes eere, ende des menschen saligheyt gevordert, ende die gedreygde straffen van den Lande genadigh afgeweert werden mogen. Ende op dat niemant hier van onwetenheydt en hebbe voor te wenden, Ordonnieren wy allen Drossarden, Amptluyden, Richteren, Magistraten van Steden, Scholten, Vooghden, ende eenen yederen dien dit aengaen magh, dat sy dese Ordonnantie alomme, ter plaetsen sulcks gewoonlyck is, doen publicieren ende affigieren, ende tot onderholdinge van dien, ende die poenen daer inne begrepen tegens de overtreders procedieren naer behooren. Dies te oirkonde hebben wy des Furstendoms Gelre ende Graefschaps Zutphen secreet segel hier onder op 't spatium doen drucken. Gedaen ende gearrestiert op den Landtdagh binnen Arnhem den 2. September sestien hondert ende veertigh. *Onder stontt*, Ter ordonnantie van de selve, ende was neffens een opgedruckt segel in rooden wasse, *Onderteeckent*, J. Sluysken.

(Groot Gelders Placaet-boeck, dl. II, p. 298.)

6. *Placaet rakende het onderhouden van den Sabbath &c. in 1653.*

Copia.

Die Staeten des Vorstendoms Gelre ende Graefschaps Zutphen, doen te weten, Al ist dat by ons placcaet van den tweeden Septembris 1640, ernstelyck versien en geordonneert was, dat den Sabbath off Sonnendagh, mitsgaders Feest- Vast ende Bede-dagen souden worden gevyert ende gebruyckt, soo wel in Steden als ten platten Lande, tot dien eynde, daer toe die van Godt Almachtigh selfs, ende vervolgens van hooghe Overheyt syn geëygent, soo betuyght nochtans die *droevige experientie*, dat, leyder, door veeler onachtsaemheyt, ongebondenheyt ende verachtinge van Godt en syn geboth, in plaets van dien, die Sonnen-, Feest-

Vast ende Beede-dagen *met uytterlycke wercke, merckten te houden, opensluyten van winckels*, voortdoen van eet ofte andere waeren, oock met dryven van *koophandel*, voorts met *bouwen, maeyen, aenvoeren*, ende diergelycken arbeydt, Jae met het *frequentieren van herberghen, dobbelen, speelen, droncken drincken, ende andere lichtveerdigheyt van gwyghelspel* ende brootdronckenheyt, seedert noch meer ende meer syn toeghebroght, misbruyckt ende ontheylicht worden, waer door men handtastelyck gevoelt Gods toorn over dese Landen, ende dese Provincie in 't bysonder ontsteeken, ende die rechtveerdige handt des Heeren opgeheven, om die noch swaerder te straffen, Daeromme wy hoogh noodigh geacht hebben, 't voorgeroerde placæt te doen renoveren, over sulcks mits desen al- noch serieuselyck interdicerende ende verbiedende, *op Sonnen-dagen, Feest- en Beede-dagen*, in 't generael eenige merckten te houden, winckels open te sluyten, ofte eenige eet ofte andere waeren voort te doen off koopmanschap ofte handelinge in 't openbaer ofte heymelyck te dryven, op poene van nulliteit van die contracten, ende daer-en-boven den Heere te verbeuren twee daelder, tot dartigh stuyver het stuck, voor yder parthye die contracten ingegaen, off die beesten ofte andere koopmanschappen ter merckt gebracht, ende van eenen daelder die met kleynder koopmanschap merckt gehouden, winckels open gesloten, ofte eenige eet ofte andere waeren voortgedaen sullen hebben. Verbieden mede op Sonnen-dagen, Feest ofte Beede-dagen voornoemt gelagen te setten, ofte *brandewyn, ofte andere stercke wateren te tappen* ofte slyten, *dien geheelen dagh, noch voor, noch onder, noch nae die praedicatien, noch andere ongeregelde by-komsten te houden*, ofte ter herbergen te gaen, op poene voor de herbergiers van vier daelder, ende voor die geene die de herberge frequentieren eenen daelder, soo duck ende vaeck sy bevonden worden sulcks gedaen te hebben, daer van uytgesondert sullen syn, weghveerdighe reysende personen. Daar beneffens verbieden wy op de voorschreven dagen eenigerhande uytterlyck handtwerck, van *bouwen, saeyen, maeyen, dorssen, aenvoeren*, ofte anderen arbeydt, hoedanigh die oock soude mogen wesen, te doen, op eene boete van eenen daelder t'elcker reyse te verbeuren, edoch in so verre het ge-maeyde ende gebonden koorn, op werckdagen bearbeydet, vermits *d'ongestadigheyt van 't weder*, in peryckel stonde van te verdarven, sal in tyden van noodt sulcks moegen werden aengevoert, midts dat die geenige die dat wilden ofte moeten doen, eerst oorloff sullen hebben versocht van den Officier ter plaetsen, na dat die selve noodt hem bekendt sal syn, waer inne die armen den rycken gelyck sullen worden

gehouden om die selve concessie te genieten, by gebreck van welck verloff, sy evenwel de voorschreven boete onderworpen sullen sijn. Wyder verbieden wy het vergesellen met roers, ende het af-schieten van de selve by het trouwen van bruydegoms ende bruydts, ofte het schutten van soodanige, nevens brandewyn ofte andere stercke wateren, wyn ofte bier te drincken, by 't in ende uytgaen van de kercke, op eene poene van vier daelder tegens de Heere te breucken, d'een helfte voor den Officier, ende de ander helfte voor den aanbrengher. Van gelycken het schieten in de doelen met het roer, bogen, ofte diergelycken, 't welck niet en sal mogen gedaen worden als op werck-dagen, ende in beslotene doelens, op die poene mede van vier daelder te verbeuren als boven. Willende ende statuierende hier by wel expresselyck, dat alle guchelspelen van vreemde landtlopers, ofte andere, geweert sullen worden, op arbitrale correctie. Ende daer-en-tegens dat men die selve hooge Feesten, Sabbath ofte Sonnen-dagen, Vast ende Beede-dagen, met het gehoor van Godes Heylighe woordt, ende oeffeninge van Christelycke wercken ende deuchden sal heyligen, vyeren, ende stichtelyck toebrenghen; waer toe de Pastoren hare Gemeeynten, die School-meesters die Jeught, die Ouderen haere kinderen ende huysgesinnen, ende yder sich selven sal vermanen ende verwecken: Allet ten eynde Godes eere, ende des menschen saligheyt gevordert, ende die gedreyghde straffen van den Lande genadigh afgeweert werden moegen, Ende op dat niemant hier van onwetenheydt en hebbe voor te wenden, ordonnieren wy allen Drossarden, Amptluyden, Richteren, Magistraeten van Steden, Scholten, Vooghden, ende eenen yderen dien dit aengaen magh, dat sy dese ordonnantie alomme, ter plaetsen sulcks gewoonlijk is, doen publiceren en affigeren, ende tot onderholdinghe van dien, ende die poenen daer inne begrepen tegens d'overtreeders procedieren naer behooren, Dies t'oirkonde hebben wy des Furstendoms Gelre ende Graefschaps Zutphen secreet segel hier onder op 't spatium doen drucken. Gedaen binnen Arnhem den 15 February sestien hondert drie-en-vyftigh, Onder stondt, Ter ordonnantie van de selve, ende was neffens een opgedruckt segel in rooden wasse, Onderteeckent, O. Engelen. (Groot Geld. Plac.-boek dl. II p. 341).

7. Placaet en ordonnantie op de Jacht in 't Rijk van Nymegen in 1657.

Post alia XIII.

Niemant sal mogen Jaegen ofte doen Jaeghen op Son-daegen, Beede-daegen, ofte diergelycke Feest-daegen, op poene van dubbelde breucke.

(Groot Geld. Placaet-boeck dl. II p. 375.)

8. *Placaet wegens het observeren der Son en Bede-dagen in 1675.*

Copia.

Wy Erf-*Stadthouder* ende Raeden, in name van de Heeren Staten des Furstendoms Gelre, ende Graeffschaps Zutphen, doen te weten, Al ist dat by vorige *placaeten* van den 25. September 1640. en 15. February 1653. ernstelyck voorsien ende geordonneert was dat den Sabbath of *Sonnendagh*, mitsgaders Feest- Vast en Bede-dagen souden worden geviert ende gebruyckt, soo wel in de Steden als ten platten Lande tot dien eynde daer toe die van Godt Almachtigh selfs ende vervolgens van Hoge Overigheyt syn geëygent, Soo betuyght nochtans de droevighe experientie dat door veeler onachtsaemheydt, ongebondentheyt en verachtinghe van Godt en syn gebodt in plaets van dien die Sonnen-Feest-Vast-ende Bede-daeghen met uytterlycke wercken, *merchten* te houden, *winckelneringhe* van eedt en andere waeren te doen, en ten dien eynde de vensteren te openen ende de waeren nae buyten te setten, oock met dryven van *koophandel*, voorts met *bouwen*, *maeyen*, aenvoeren, ende diergelyken arbeyt, jae met openbaer *tappen*, frequenteren van herbergen, schuttebieren te drincken, mitsgaders *houden van boeren gerichten of vergaderingen*, waer toe des voormiddaghs off tusschen de twee predication of onder de laetste t' samen-komst *boeten uytghemaect*, en als dan *verteert worden*, dobbelen, spelen, droncken drincken en ander lichtveerdigheyt van guchelspel en broodt'dronckenheydt, t' sedert noch meer en meer syn toegebracht, misbruyckt en gantschelyck ontheylight worden, Waer door men handtastelyck gevoelt Godts toorn over dese Landen en dese Provincie in 't bysonder ontsteeken, en die rechtveerdighe handt des Heeren opgeheven om die noch swaerder te straffen. Daerom wy hoogh nodigh geacht hebben die voorgeroerde *placaeten* te doen *renoveren*, oversulx mits desen al noch serieuselyck interdicerende en *verbiende* op Sonnen-daegen, Feest-of Bede-daegen in 't generael eenighe *merchten* te houden, winckels open te sluyten, en eenighe eedt of andere waeren voor te doen nae buyten te stellen, oft koopmanschap off handelinghe in 't openbaer off heymelyck te dryven, op poene van *nulliteyt van die contracten*, en daer-en-boven den Heere te verbeuren *vier daelder* tot dartigh stuyver het stuck voor yeder partye die contracten ingegaen of die beesten of andere koopmanschappen ter merckt gebracht, en van twee daelder die met kleynder koopmanschap merckt gehouden, winckels open gesloten, of eenige andere waeren voort gedaen sullen hebben. Verbieden mede op

Sonnen-daeghen, Feest-of Bede-daegen voornoemt in 't openbaer gelaegh te setten, schutte-bieren te drincken, *boeren gericht*en of vergaderinghen te houden, boeten uyt te maeken en die te verteeren ofte brandewyn en stercke wateren te tappen ofte slyten *dien geheelen dagh, noch voor, noch onder, noch nae die predicatien*, noch andere ongeregelde bykomsten te houden, ofte ter herbergen te gaen, op poene voor de herbergiers van vier daelder, en voor die geene die de herbergen frequenteren yeder twee daelder soo dickmaels sy bevonden worden sulcx gedaen te hebben, daer van uytghesondert sullen syn weghveerdige reysende personen. Daer benevens verbieden wy op de voorschreven daegen eenigerhande uytterlyck handtwerck, van bouwen, saeyen, maeyen, dorschen, aenvoeren ofte anderen arbeydt hoedanigh die oock soude mogen wesen te doen, op een boete van twee daelder t' elcker reyse te verbeuren, *Edog in so verre het gemaeyde* en het gebondene koorn op werck-daeghen bearbeydt, vermits de ongestadigheyt van 't weder *in perickel stonde te verderven*, sal in tyden van noodt sulcx mogen worden aengevoert, mits dat die genighe die dat wilden of moeten doen, eerst oorlof sullen hebben versocht van den Officier ter plaetsen, nae dat die selve noodt hem bekend sal syn, waer inne die armen den rycken gelyck sullen worden gehouden om die selvighe concessie te genieten, by gebreck van welck verlof sy evenwel de voorschreven boete onderworpen sullen syn. Wyder verbieden wy *het vergesellen met roers en het af-schieten* van de selve by het trouwen van de bruydegoms ende bruyts, of het schutten van soodanighe, nevens *brandewyn of andere stercke wateren, wyn of bier te drincken by het in en uytgaen van de kercke*, op een poene van vier daelders teghens de Heer te breucken, d' eene helfte voor den Officier, en d' andere helfte voor den aenbrenger. Van gelycken het schieten in de doelens met het roer, bogen oft diergelycken, 't welck niet en sal mogen gedaen worden als op werck-daegen en in beslotene doelens op die poene mede van vier daelder te verbeuren als boven. Willende en statuerende hier by wel expresselyck, dat alle guychelspellen van vreemde landtloopers of andere geweerdt sullen worden op arbitrale correctie. Ende daer-en-tegens dat men die selve hooghe Feesten, Sabbath-of Sonnen-daeghen, Vast-en Bede-daegen met het gehoor van Godes Heylighe Woordt ende oeffeninghe van Christelycke wercken ende deughden sal heyligen, vieren én stichtelyck toebrengghen. Waer toe de Pastoren haere Gemeynnten, die Schoolmeesters die Jeught, die Olderen haere Kinderen ende Huysgesinnen, ende jeder sigh selven sal vermanen en verwecken, Alles ten eynde Godes eere en des Menschen saligheyt gevordert, ende die gedreigde straffen van

den Lande genadigh afgheweert moegen worden. Ende op dat niemandt hier van onwetenheyt en hebbe voor te wenden, ordonnieren wy allen Drossarden, Amptluyden, Richteren, Magistraten van Steden, Scholten, Voogden, en eenen yederen dien dit aengaen magh, dat sy dese Ordonnantie alomme ter plaetse sulcx gewoontlyck is doen publiceren ende affigeren, en tot onderhoudinge van dien ende die poenen daer inne begrepen tegens de overtredders procederen sonder eenighe conniventie. Dies t' oirkonde hebben wy des Furstendoms Gelre ende Graeffschaps Zutphen secreet segel hier onder op 't spatium doen drucken. Gedaen binnen Arnhem den 8. October sestien hondert vyf-en-seventigh, *Onder stondt*, Ter ordonnantie van de selve, en was neffens een opgedruckt Segel in roden wassche, *Onderteykent*, E. Engelen.

(Groot Gelders Placaet-boeck dl. II p. 449.)

9. *Resolutie van de Roomsche-gesinde Officieren ten platten Lande te amoveren, en gereformeerde in de plaets te stellen, oock niet te kopen en verkopen noch doden te begraven op Sondagen, off te knielen aen de graven, ende in de Gerichten Greformeerden te praefereeren voor Papisten.*

Extract uyt het reces des Landtdages in Aprili 1657. ende vervolgens binnen Zutphen gehouden.

Mercury den 6. May.

Syn nae versochte audientie binnen gestaen die *visitatores* des Zutphen-sen Classis, ende hebben eerst montlyck verhaelt, ende volgens by schriftlycke memorie gedemonsteert eenige *gravamina*, daer inne de selve versochten behoorlickien versien te mogen worden.

Post quaedam alia.

Waer op gedelibereert synde, is goet gevonden ende verstaen, &c.

Post non nulla alia.

Ende dat voorts het Hoff Provinciael geauthoriseert blyft ten opsichte van de vordere klachten, alle vorige placaeten ende resolutien daer tegens geëmaneert ende genomen, ter executie te stellen, ende de selve nae vereysch van saecken t'amplieren, ende in specie mede, dat de Officieren ten platten Landen ende der selver Suppoosten papist synde volgens vorige resolutie van dat de selve souden uytsterven, geamoveert ende andere van de religie in de plaetse gestelt sullen worden, Dat oock doorgaens verboden moge worden het *openbaer kopen ende verkopen, ende het begraven der doden op Sondagen, ende superstitieus nederknynen by de graven, nae dat de doden ter aerden bestaedet syn*, Van gelycken dat het voor-

schreven Hoff sal hebben te schrijven aen alle Gerichten het recht hebbende van Schepenen ende Gerichtsluyden te kiezen, om hen vorder soo wel die van de Gereformeerde religie als Rooms-gesinden te kiezen, ten minsten tot de helfte toe, praefererende in de vacante plaetsen gequalificeerde van de religie voor anderen; Ende indien eenige Gerichten daer inne naelatigh mochten blyven, dat het voorschreven Hoff daer tegens nae vereisch sal hebben te versien.

(Groot Gelders Placaetboek, dl. II, p. 368.)

10. *Publicatie van geen merkt-dagen tot Barnevelt op Sondagh te houden, in 1678.*

Wy raden des Furstendoms Gelre ende Graefschaps Zutphen, doen te weten, Alsoo ons bericht ingekomen is, dat tot Barnevelt op Sondagen merck-dagh gehouden wordt, streckende sulx tot prophanatie van den dagh des Heeren, die nochtans uyt het gehoor van Godes Heylige woort en oeffeninge van Christelycke wercken in deuchden ten hooghsten dient geheyligt, geviert, en stichtelick toe gebracht te worden, soo ist, Dat wy in naeme van de Landt-Furstelycke Hoogheyt, hier mede eenen jeden interdiceren en verbieden, van op Sondagen tot Barnevelt, 't sy voor, onder, of nae de voor en naemiddaegs predicationen hen-vorder merckdaegen te holden, by poene van *vier Heeren ponden*, En dat daer-en-boven *de waeren* die ter merckt worden gebracht, verklaert en gehouden sullen worden *van goeden pryse*, Waer nae sigh een yder hebbe te richten. Dies t'oirkonde hebben wy des Furstendoms Gelre en Graefschaps Zutphen secreet segel hier onder op 't spatium doen drucken. Gegeven te Arnhem den 15. Augusti 1678.

(Gr. Geld. Pl. boek, dl. II, p. 478.)

11. *Publicatie van tot Barnevelt geen merckdagh op Sondagh nemaer op Donderdagh te houden, in 1680.*

Wy Erf-Stadthouder en Raden des Furstendoms Gelre en Graefschaps Zutphen, doen te weten. Also de Gedeputeerden Synodi dezer Provincie ons hebben te kennen gegeven, dat met een gemeyne toestemminge was goet-gevonden den marckdagh van Barnevelt van den dagh des Heeren te transfereren en verleggen op een donderdagh. Soo is 't, dat wy in name van de Landtfurstelycke Hoogheyt eenen yderen belasten van hen vorder de merckdaegen op geen Sondagh maer op Donderdagh te holden, by poene van ses Heeren ponden, en dat de Waren die voor, onder, off nae de voor- en namiddaegs Predicatie ter merckt worden gebracht, verklaert en gehouden sullen worden van goeden pryse, waer na sigh een yder

hebbe te richten. Dies t'oirkonde is des Furstendombs Gelre en Graefschaps Zutphen secreteet segel hier onder op 't spatium doen drucken. Gegeven t'Arnhem den 17. May sestien hondert tagtigh.

(Groot Geld. Pl.-boek, dl. II, p. 505.)

12. *Placaet rakende het onderhouden van den Sabbath, &c. in 1681.*

Copia.

Wy Erff-Statthouder en Raden in naeme van de Heeren Staten des Furstendoms Gelre ende Graefschaps Zutphen; doen te weten: Al ist, dat by vorige placaten van den 25. September 1640, 15. February 1653 en 8. October 1675, ernstelyck versien ende geordonneert was, dat den dagh des Heeren off Sonnendagh, mitsgaders Feest- Vast- en Bededagen soude worden geviert en gebruyckt soo wel in de Steden als ten platten Lande tot dien eynde daer toe die van Godt almachtigh selfs en vervolgens van de Hoge Overigheyt syn geëygent, *Soo betuyght nochtans de droevige ervarentheyt, dat door veeler onachtsaemheyt, ongebondenheydt en verachtinge van Godt ende syn gebodt in plaets van dien de Sonnen- Feest- Vast-en-Bededagen, met uytterlycke wercken, merckten te houden, winckelneringe van eet en andere waeren te doen, en ten dien eynde de vensteren te openen, ende de waeren nae buyten te setten, oock met dryven van koop-handel, voorts met bouwen, mayen, aenvoeren, ende diergelycke arbeyt, jae met openbaer tappen, frequenteren van herbergen, schutte of boxebieren te drincken, mitsgaders houden van bueren gericht en vergaederingen, waer toe des voormiddaghs of tussen de twee praedicatien of onder de laetste t' samenkomst boeten uytgemaect en als dan verteert worden, dobbelen, spelen, kloot, klos, en kegelspel te exerceeren, droncken drincken, en andere lichtveerdigheyt van guygelspel en broodtdronckenheyt t'sedert noch meer en meer syn toegebracht, misbruykt en ganschelyck ontheylight worden, dat oock boven die roepende sonden in swangh syn het lichtveerdigh en moetwilligh misbruyck van Godes Heyligen naem, mitsgaders het lastelyck ende lichtveerdigh vloecken en sweeren, welcke sonden Godt de Heere uytdruckelyck seyt niet ongestraft te willen laeten, waer door men dan handtastelyck gevoelt Godes toorn over deese Landen ende Provincie in 't bysonder ontsteeken, die rechtveerdige handt des Heeren opgeheven, om die noch swaerder te straffen; zoo ist, Dat wy hoogh nodigh gevonden hebben die voorgeroerde placaten te renoveren, oock te amplieren, over sulcks mits desen serieuselyck verbiedende Godes Heyligen naem met het lichtveerdigh en moetwilligh sweeren, vloecken en lasteren niet te mis-*

bruycken en schenden, mitsgaders geene andere schrickelyk lasteringe ende vervloekingē te doen, by poene van ses guldens, waer van geapliceert sal worden een derde ten profyte van den Officier, een derde voor den aanbrengher, en een derdendeel voor den armen, en sullen de ouders voor de kinderen moeten betaelen, of andersins daer over arbitralyck gecorrigiert worden, als mede andere die niet machtigh syn de voorschreven boete op te brenghen, sullen oock die geene die meer-maels achterhaelt worden teghens dese ordonnantie geprecept te hebben, met verdubbeling van de boete off anders nae gelegentheyte van saecken mede arbitralyck gecorrigiert worden, Interdicieren vorders op Sonnendaegen, Feest off Bede-dagen in 't generael eenige *merckten* te houden, *winckels open* te sluyten, en eenighe eet off andere waeren voort te doen, en nae buyten te stellen, oft koopmanschap of handelinge in 't openbaer off heymelyck te dryven, op poene van *nulliteyt* van die contracten, en daer-en-boven den Heere te verbeuren vier daelders tot dartigh stuyvers het stuck voor yder partye die contracten ingegaen of die beesten off andere koopmanschappen ter merckt gebracht, ende van twee daelder die met kleynder koopmanschap merckt gehouden, winckels open gesloten, off eenighe eet of andere waeren voortgedaen sullen hebben: Verbieden mede op Sonndagen, Feest off Bede-dagen voornoemt in 't openbaer *gelaeghe te setten, schuttebieren of bozebieren te drincken, klood, klos of kegelspel te oeffenen, bueren-gherichten* off vergaederingen te houden, boeten uyt te maecken en die te verteren, ofte *brandewyn ende andere stercke waeteren te tappen* ofte slyten dien geheelen dagh noch voor, noch onder, noch nae die praedicatien, noch andere ongeregelde byeen-komsten te houden, ofte ter herbergen te gaen, op poene voor die herbergiers van vier daelder, en voor die geene die de herbergen frequenteren yder twee daelder soo dickmaels sy bevonden worden sulcx gedaen te hebben, daer van *uytgesondert* sullen syn *weghvaerdige reysende personen*, daer beneffens verbieden wy op de voorschreven daghen eenigerhande uytterlycke handtwercken, het sy van *backen, kleeermaeken, bleycken* als andere handtwercken van bouwen, sayen, mayen, dorschen, aenvoeren off anderen arbeyt hoedanigh die oock soude moghen wesen te doen, op eene boete van twee daelder t' elcker reyse te verbeuren, edoch in soo verre het gemaeyde en het gebonden *koorn* op werckdaegen bearbeyt, vermits d' ongestadigheyt van het weder in *perickel stonde van te verderven*, sal in tyden van noot sulcx mogen worden aen-gevoert, mits dat die genige die dat wilden off moeten doen, eerst oorlof sullen hebben versocht van den Officier ter plaetsen, nae dat die selve noot hem bekent sal syn, waer inne die armen den rycken gelyck sullen

worden gehouden, om die selvighe concessie te genieten, by ghebreck van welck verlooff sy evenwel de voorschreven boete onderworpen sullen syn, Wyders verbieden wy het *vergesellen met roers* en het afschieten van de selve by het trouwen van de bruydegoms en bruyts, off het schutten van soodanighe, nevens *brandewyn off andere stercke wateren*, wyn off hier te drincken by 't in en uytgaen van de kercke, op eene poene van vier daelders tegens den Heer te breucken, d'een helft voor den Officier, en d' andere helfte voor den aanbrengher, van gelycken het *schieten in de doelens* met het roer, bogen ofte diergelycken, 't welck niet en sal mogen gedaen worden als op werck-daegen en in beslootene doelens, op die poene mede van vier daelders te verbeuren als boven, Willende en statuerende hier by wel expresselyck, dat alle *guygelspeelen van vreemde landtloopers* off andere geweert sullen worden, op arbitrale correctie, Ende gebieden daer en tegens dat men die selve hooge Feesten, Sabbath off Sonnedagen, Vast en Bede-dagen met het gehoor van Godes Heylige woort ende oeffeninge van Christelycke werken ende deughden sal heyligen, vieren en stichtelyck toebrengen, waer toe de Pastoren haere Gemeynnten, die Schoolmeesters de Jeught, die Olderen haere Kinderen ende Huys-gesinnen; ende jeder sikh selven sal vermanen en verwecken: Alles ten eynde Godes eere en des menschen Saligheydt gevordert, ende die gedreygde straffen van den Lande genaedigh afgeweert mogen worden; Ende op dat niemant hier van onwetenheyte en hebbe voor te wenden, Ordonneren wy alle Drossaerden, Amptluyden, Richteren, Magistraten van Steden, Scholten, Voogden, en een yderen dien dit aengaen magh, dat sy dese ordonnantie alomme ter plaetse sulcx gewoontlyck is doen publiceren ende affigeren, en tot onderhoudinge van dien ende die poene daer inne begrepen tegens de overtreeders procederen sonder eenighe coniventie. Dies t' oirkonde hebben wy des Furstendoms Gelre ende Graeffschaps Zutphen secrete segel hier onder op 't spatium doen drucken. Gedaen binnen Arnhem den 2. Marty sestien hondert een-en-tagtigh. *Onder stont*, Ter ordonnantie van de selve, ende was nevens een opgedrukt segel in roden wassche, *Geteykent*, E. Engelen.

(Groot Geld. Plac.-boek, dl. II, p. 506.)

13. *Placaet tegen het violeren van Sondagen, Feest-Vast-en Bededagen, in 1689.*

Copia.

Wy Erf-Statthouder en Raden in name van de Heeren Staten des Furstendoms Gelre ende Graeffschaps Zutphen; Doen te weten, Al ist,

dat by voorige placaten van den 25. September 1640. 15. February 1653. en 8. October 1675. mitsgaders den 2. Marty 1681. ernstelyck versien en geordonneert was, dat den dach des Heeren off Sonndag, mitsgaders Feest-Vast-en-Bededagen souden worden geviert en gebruyckt so wel in de Steden als ten platten Lande, tot dien eynde daer toe die van Godt Almachtigh selfs en vervolgens van de Hoge Overigheyt syn geëygent; So betuyght nochtans de *droevige ervarentheit*, dat door veler onachtsaemheyt, ongebondentheyt en verachtighe van Godt ende syn gebodt, in plaets van dien de Sonnen- Feest-Vast-en-Bededaegen met uysterlycke wercken, merckten te houden, *winckelneringhe* van eet en andere waeren te doen, ende ten dien eynde de vensteren te openen ende de waeren nae buyten te setten, oock met *dryven van koophandel*, voorts met *bouwen, mayen, aenvoeren* ende diergelycken arbeydt, jae met *openbaer tappen, frequenteren van herbergen*, schutte off boxbieren te *drincken*, mitsgaeders houden van bueren-gerichten off *vergaederingen*, waer toe des voormiddaghs off tussen de twee predication off onder de laetste t' samenkomst boeten uytgemaect en als dan verteert worden, *dobbelen, spelen, klood, klos en kegelspel* te exerceren, droncken drincken ende ander lichtveerdigheyt van guygelspel en broodt-dronkenheyt, 't sedert meer en meer syn toegebracht, misbruyckt en gantschelyck ontheylight worden, dat oock boven die roepende sonde in swangh syn het lichtveerdigh ende moetwilligh misbruyck van Godes Heyligen naem, mitsgaeders *het lasterlyck ende lichtveerdigh vloecken en sweeren*, welcke sonde Godt de Heere uytdruckelyck seydt niet ongestraft te willen laeten, waer door men dan handtastelyck gevoelt Godes toorn over dese Landen ende Provintie in 't bysonder ontsteecken, die rechtveerdige handt des Heeren opgeheven, om die noch swaerder te straffen; Soo ist, Dat wy hoogh nodigh gevonden hebben die voor-geroerde placaten te renoveren, oock te amplieren, over sulcks mits desen serieuselyck *verbiedende Godes Heyligen naem met het lichtveerdigh en moetwilligh sweren, vloecken en lasteren* niet te misbruyken en schenden mitsgaeders geene andere schrickelycke lasteringen ende vervloeckingen te doen, by poene van ses gulden, waer van geapplianceert sal worden een derde ten profyte van den Officier, een derde voor den aenbrenger, en een derdendeel voor den armen, en sullen d' ouders voor de kinderen moeten betaelen of andersins daer over arbitralyck gecorrigeert worden, als mede andere die niet machtigh syn de voorschreven boete op te brengen, sullen oock die geene die meermaels achterhaelt worden tegen dese ordonnantie gepecceert te hebben, met verdubbelinge van de boete off anders nae gele-

gentheyt van saecken mede arbitralyck gecorrigeert worden. Interdiceren vorders op Sonnendaegen, Feest off Bededaegen in 't generael eenige merckten te houden, winckels open te sluyten, en eenige eet off andere waeren voort te doen en nae buyten te stellen, ofte koopmanschap off handelinge in 't openbaer off heymelyck te dryven, op poene van nuliteyt van die contracten, en daer-en-boven den Heere te verbeuren vier daelder tot dartigh stuyvers het stuck voor yeder partye, die contracten ingegaen off die beesten off andere koopmanschappen ter merckt gebracht, ende van twee daelder die met kleynder koopmanschap merckt gehouden, winckels open gesloten off eenige eet off andere waeren voortgedaen sullen hebben: Verbieden mede op Sonnendaegen, Feest off Bededaegen voornoemt in 't openbaer gelaegh te setten, schuttebieren off boxebieren te drincken, klood, klos, of kegel-spel te oeffenen, het *ticktacken*, verkeeren, dobbelen, *kaetsen*, *ring-steecken* *kransen* en *gansen* *trecken*, *papegaaey schieten*, of diergelycke ongeregeltheden te plegen, *bueren* *gerichten* of vergaederingen te houden, *boeten uyt te maecken* en *die te verteeren*, ofte brandewyn en andere stercke wateren te tappen off té slyten dien geheelen dagh, noch voor, noch onder, noch nae die predication, noch andere ongeregelde by-eenkomsten te houden, ofte ter herbergen (uytgesondert nochtans *wegveerdige reysende* personen) te gaen, op poene voor die herbergiers van vier daelder, en voor die geene die de voorschreven herbergen frequenteren en de voorschreven en diergelycke ongeregeltheden doen yeder twee daelder, soo dickmaels sy bevonden worden sulcks gedaen te hebben, daar benevens verbieden wy op de voorschreven daegen eenigerhande uytterlyck handtwerck, 't sy van *backen*, *klee-maecken*, *bleycken* als andere handtwercken, van *bouwen*, *sayen*, *mayen*, *dorschen*, *aenvoeren* off anderen arbeyt, hoedanigh die oock soude mogen wesen, te doen, op een boete van twee daelder t' elcker reyse te verbeuren, edoch in soo verre het gemaeyde en het gebonden koorn op werckdaegen bearbeyt, vermits d'ongestadigheyt van 't weder in perickel stonde van te verderven, sal in tyden van noodt sulcx moghen worden aangevoert, mits dat die geene die dat wilden off moeten doen eerst oorloff sullen hebben versocht van den Officier ter plaetsen, nae dat die selve noodt hem bekend sal syn, waer inne die armen den rycken gelyck sullen worden gehouden om die selvighe concessie te geniëten, by gebreck van welck verlof sy evenwel de voorschreven boete onderworpen sullen syn: Wyders verbieden wy het *vergezellen met roers* en het *aff-schieten* van de selve by het trouwen van de bruydegoms en bruyts off het schutten van sodaenige, nevens *brandewyn* off *andere stercke wateren*,

wyn off bier te drinken by 't in en uytgaen van de kercke, op een poene van vier daelders tegens de Heer te breucken, de eene helft voor den Officier, en de andere helfte voor den aanbrengher, van gelycken het schieten in de doelens met het roer, bogen ofte diergelycken, 't welck niet en sal mogen gedaen worden als op werckdaegen en in beslotene doelens, op die poene meede van vier daelder te verbeuren als boven: Willende ende statuerende hier by wel expresselyck dat alle geygelspeelen van vreemde landtloopers off andere geweert sullen worden op arbitrale correctie. Ende gebieden daer en tegens dat men die selve hooghe Feesten, Sabbath off Sonndagen, Vast-en-Bededaeghen met het gehoor van Godes Heylige woort ende oeffeninge van Christelycke werken ende deughden zal heyligen, vieren en stichtelyck toebrenghen, waer toe de Pastooren haere Gemeeynten, die Schoolmeesters die jeucht, die Ouderen haere kinderen ende huysgesinnen, ende jeder sich selven sal vermaenen en verwecken: Alles ten eynde Godes eere en des menschen saligheyt gevordert, en die gedreygde straffen van den Lande genaedig afgeweert mogen worden; Ende op dat niemant hier van onwetenheyt en hebbe voor te wenden, ordonneren wy allen Drossarden, Amptluyden, Richteren, Magistraten van Steden, Scholten, Voogden, en een yderen dien dit aengaen magh, dat sy deese ordonnantie alomme ter plaetse sulcx gewoontlyck is doen publiceren ende affigeren, en tot onderhoudinge van dien ende die poene daer inne begrepen tegens de overtreders procederen sonder eenige conniventie. Dies t' oirconde hebben wy des Furstendombs Gelre ende Graeffschaps Zutphen secreet segel hier onder op 't spatium doen drucken; Gegeven t'Arnhem den 10. Juny sestien hondert negen-en-taghtigh, Onder stont, Ter Ordonnantie van de selve, ende was nevens een opgedruckt segel in roden wassche, Onderteyckent, E. Engelen.

(Groot Geld. Plac. boeck dl. II p. 557.)

14. *Placaet tegens het ontheyligen der Sondagen, &c. in 1694.*

Copia.

Wy Erff-Statthouder ende Raden in name van de Heeren Staten des Furstendombs Gelre ende Graeffschaps Zutphen, doen te weten, Al ist, dat by vorige placaten van den 25. September 1640. 15. February 1653. 3. October 1675. en den 2. Marty 1681. Mitsgaders den 10. Juny 1689. ernstelyck versien ende geordonneert was, dat den dagh des Heeren of Sonndaghs, mitsgaders Feest-Vast-en-Bededaegen soudén worden geviert

en gebruyckt soo wel in de Steden als ten platten Lande, tot dien eynde daer toe die van Godt Almachtigh selfs en vervolgens van de hoge Overigheyt syn geeygent; So betuyght nochtans de *droevige ervarentheydt*, dat door veler onachtsaemheydt, ongebondentheyte en verachtinge van Godt ende syn gebodt in plaets van dien de Sonnen-Feest-Vast en Bededaegen met uysterlycke wercken, merckten te houden, *winckelneringe* van eet en andere waeren te doen, ende ten dien eynde de vensteren te openen ende de waeren nae buyten te setten, oock met dryven van *koophandel*, voorts met *bouwen, mayen, aenvoeren* ende diergelycken arbeyt, jae met openbaer *tappen frequenteren van herbergen*, schutte off boxbieren te drincken, mitsgaders houden van *buerengerichten* off vergaderingen, waer toe des voormiddaghs off tussen te twee Predicatie off onder de laetste t'samenkomst boeten uytgemaect en als dan verteert worden, *dobbelen, spelen, klood, klos, en kegelspeel* te exorcieren, *droncken drincken* ende ander lichtveerdigheydt van guygelspeel en broodt-dronckenheydt t'sedert noch meer en meer syn toegebracht, misbruykt en gantschelyck ontheylight worden, dat oock boven die roepende sonden in swang syn het lichtveerdigh ende moetwilligh *misbruyck van Godes Heyligen Naem, mitsgaders het lasterlyck ende lichtveerdigh vloecken en sweeren*, welke sonde Godt de Heere uytdruckelyck seydt niet ongestraft te willen laten, waer door men dan handttastelyck gevoelt Godes toorn over deese Landen ende Provintie in 't bysonder ontsteeken, die rechtveerdige handt des Heeren opgeheven, om die noch swaerder te straffen; soo ist, Dat wy hoogh nodigh gevonden hebben die voorgeroerde placaten te renoveren, oock te amplieren, over sulcks mits desen serieuselyck verbiedende Godes Heyligen Naem met het *lichtveerdig en moetwilligh sweren, vloecken en lasteren* niet te misbruycken en schenden, mitsgaeders geene andere schrickelycke lasteringe ende vervloeckingen te doen, by poene van ses gulden, waer van geapplianceert sal worden een derde ten profyte van den Officier, een derde voor den aenbrenger en een derdedeel voor den armen, en sullen d' ouders voor de kinderen moeten betaalen of andersins daer over arbitralyck gecorrigeert worden, als mede andere die niet machtigh syn de voorschreven boete op te brengen, sullen oock die geene die meermaels achterhaelt worden tegen dese Ordonnantie gepecceert te hebben met verdubbelinge van de boete of anders na gelegentheyte van saecken mede arbitralyck gecorrigeert worden. Interdicieren vorders op Sonnedagen, Feest off Bededaegen in 't generael eenige merckten te houden, winckels open te sluyten, en eenige eet off andere waeren te doen nae buyten te stellen, ofte koopmanschap of handelinghe in 't open-

baer off heymelyck te dryven, op poene van *nulliteyt* van die contracten, *en daer-en-boven* den Heere te verbeuren *vier daelder* tot dartigh stuyvers het stuck voor yeder partie, die contracten ingegaen off die beesten off andere koopmanschappen ter merckt gebracht, ende twee daelder die met kleynder koopmanschap merckt gehouden, winckels open gesloten off een eenige eet off andere waren voortgedaen sullen hebben: Verbieiden mede op Sonnedagen, Feest-off-Bededagen voornoemt in 't openbaer gelaegh te setten, schuttebieren off boxebieren te drincken, kloot, klos, of kegelspel te oeffenen, het ticktacken, verkeerren, dobbelen, kaetsen, *ringsteeken*, *kransen* en *gansen-trecken*, *papagaey schieten* of diergelycke ongeregeltheden te plegen, bueren gerichtten of vergaderingen te houden, *boeten uyt te maeken en die te verteeren ofte brandewyn ende andere stercke wateren te tappen off te slyten* dien geheelen dagh noch voor, noch onder, noch nae de predikation, noch andere ongeregelde by-eenkomsten te houden, ofte ter herbergen (uytgesondert nochtans weghveerdige reysende persoonen) te gaen, op poene voor de herbergiers van vier daelder, en voor die geene die de voorschreven herbergen frequenteren en de voorschreven een dierlycke ongeregeltheden doen yeder twee daelder so dickmaels sy bevonden worden sulcks gedaen te hebben, daer benevens verbieden wy op de voorsz. daegen eenigerhande uyerlycke handtwerck, 't sy van *backen*, *kleermaecken*, *bleycken* als andere handtwercken, van *bouwen*, *sayen*, *mayen*, *dorschen* aenvoeren off anderen arbeyt, hoedanigh die oock soude mogen wesen te doen, op een boete van twee daelder t'elcker reyse te verbeuren, edoch in soo verre het gemaeyde en het gebonden *koorn* op werckdaegen bearbeyt, vermits d'ongestadigheyt van 't weder in *perickel stonde van te verderven*, sal in tyden van noodt sulcx mogen worden aengevoert, mits dat de geene die dat wilden off moeten doen eerst oorloff sullen hebben versocht van den Officier ter plaetsen, nae dat die selve noodt hem bekent sal syn, daer inne die armen den rycken gelyck sullen worden gehouden om die selvige concessie te genieten, by gebreck van welck verloff sy evenwel de voorschreven boete onderworpen sullen syn; Wyders verbieden wy *het vergesellen met roers en het af-schieten* van de selve by het trouwen van bruydegoms ende bruyts off het schutten van sodanige, *nevens brandewyn off andere stercke wateren, wyn off bier te drincken by 't in en uytgaen van de kercke*, op een poene van vier daelders tegens den Heer te breucken, d'eene helft voor den Officier en d'andere helft voor den aenbrenger, van gelycken het *schieten in de doelens met het roer*, bogen ofte diergelycken, 't welck niet en sal mogen gedaen worden als op werckdaegen en in

beslotene doelens, op die poene mede van vier daelder te verbeuren: Willende ende statuerende hier by wel.expresselyck dat *alle guygelspeelen van vreemde Landtloopers* off andere geweert sullen worden op arbitrale correctie. Ende gebieden daer en tegens dat men die selve hooge Feesten: Sabbath off Sonnen-daeghen, Vast- en Bededaegen met het gehoor van Godes heylige woordt ende oeffeninghe van Christelycke werken ende deughden sal heyligen, vieren en stichtelyck toebrengen, waer toe de Pastoren haere Gemeynnten, die Schoolmeesters die jeucht, die ouderen haere kinderen ende huys-gesinnen, ende jeder sigh selven sal vermaenen en verwecken: Alles ten eynde Godes eere en des menschen saligheyt gevordert, en die gedreygde straffen van den Lande genadigh affgeweert mogen worden, Ende op dat niemandt hier van onwetenheydt en hebbe voor te wenden, ordonneren wy alle Drossaerden, Amptluyden, Richteren, Magistraten van Steden, Scholten, Voogden, en een yederen dien dit aengaen mach, dat sy dese ordonnantie alomme ter plaetse sulcx gewoonlyck is doen publiceren ende affigeren, en tot onderhoudinge van dien ende die poene daer inne begrepen tegens de overtreders procederen sonder eenige conniventie. Dies t' oirkonde hebben wy des Furstendombs Gelre ende Graefschaps Zutphen secreet segel hier onder op 't spatium doen drucken; Gegeven t' Arnhem den 21. September sestien hondert vier-en-negentigh, *Onder stondt*, Ter Ordonnantie van de selve, ende was nevens een opgedrukt segel in roden wassche, *Geteykent*, J. van Eck.

(Groot Geld. Plac.boeck dl. II p. 607.)

15. *Resolutie, inhoudende authorisatie op het Hoff Provinciael, om de Mercktdaegen, op Sondaegen gehouden wordende, op bequaeme Werckdaegen te verleggen.*

Extract uittet Reces des Landtdaghs in Novembri en Decembri 1699. en vervolgens in Aprili en Majo 1700. binnen Zutphen ordinarie gehouden.

Veneris den I. Decembris.

Op de schriftelycke Remonstrantie van de Gedeputeerden des Christelycken Synodus deser Provincie.

Hebben haer Edele Mogende verstaen, dat het Hoff in kraght van dese Resolutie de *Mercktdaegen*, soo op Sondaegen mochten in dese Provincie gehouden worden, *op bequaeme Werckdaegen sal verleggen* en aenstellen.

(Groot Geld. Plac.-boek dl. III p. 7.)

16. *Placaet, tegen het violeren van den Sabbath, in 1718.*

Wy Raden in Name van de Edele Mogende Heeren Staten des Furstendoms Gelre en Graefschaps Zutphen: Doen te weten; Al is 't, dat by vorige Placaten van den 25. September 1640., 15 Februarii 1653., 8 October 1675., den 2 Martii 1681 en den 10 Junii 1689. mitsgaeders den 21. September 1694. ernstelyck versien en geordonneert was, dat den Dag des Heeren of Sonnedagh, mitsgaeders Feest-Vast-en Bededagen souden worden geviert en gebruickt soo wel in de Steden als ten platten Lande, tot dien einde, daer toe die van Godt Almachtig selfs, en vervolgens van de Hoge Overheid syn gëeygent; Soo betuigt nochtans de *droevige ervaertheit*, dat door veler onagtsaemheid, ongebondentheid en verachtinge van Godt en syn Gebodt, in plaets van dien de Sonnen-Feest-Vast-en Bede-dagen met uiterlycke *Wercken, Merckten* te houden, *Winkelneringe* van Eet en andere Waeren voort te doen, ende ten dien einde de Vensteren te openen, ende Waeren nae buiten te setten, oock met dryven van *Koop-handel*, voorts met *Bouwen, Majen*, Aenvoeren ende diergelycken Arbeid, jae met openbaer *Tappen, frequenteren van Herbergen*, Schutte- of Boxbieren te *drincken*, mitsgaeders houden van *Bueren-gedichten* of Vergaederungen, waer toe des voormiddags, of tusschen de twee Predikationen, of onder de laetste te samenkomst *Boeten uitgemaect, en als dan verteert worden, Dobbelen, Spelen, Kloot- Klos- en Kegel-spel* te exerceren, *Droncken drincken, en andere lichtveerdigheid van Guichgel-spel en brood-dronkenheid*, sedert noch meer en meer syn toegebraght, misbruickt en gantschelyck ontheilgd worden; Dat oock boven die roepende sonden in swang syn het *lichtveerdig en moetwilligh misbruicken van Godes Heiligen Naem*, mitsgaeders het lasterlyck en lichtveerdig Vloecken en Sweren, welcke sonde Godt de Heere uitdruckelyck seide, niet ongestraft te willen laten, waer door men dan handtastelyck gevoelt Godes toorn over dese Landen ende Provincie in 't bysonder ontsteecken, en die regtveerdige handt des Heeren opgeheven, om die noch swaerder te straffen: Soo is 't; Dat wy ons by deser Landtschaps Resolutie van den 22. October deses Jaers 1718. vindende geauthoriseert, om die voorschreve, soo menigmael gerenoveerde en geamplieerde Placaten te doen herdrukken en emaneren, over sulcks mits desen *serieuselyck verbieden Godes Heiligen Naem, met het lichtveerdig en moetwillig Sweren, Vloecken en Lasteren, niet te misbruicken en schenden*, mitsgaeders gene andere schrickelycke Lasteringe ende Vervloeckinge te doen, by poene van ses gulden, waer van geapliceert sal worden een derde ten profyte van den Officier, een derde

voor den Aenbrenger, en een derde deel voor den Armen: En sullen de Ouders voor de Kinderen moeten betalen, of andersints daer over arbitralyck gecorrigeert worden, als mede andere, die niet machtig syn de voorschreve boete op te brengen. Sullen oock die gene, die meermaels achterhaelt worden tegens dese Ordonnantie gepeccceert te hebben, met verdubbelinge van de boete, of anders nae gelegentheid van saecken mede arbitralyck gecorrigeert worden. Interdiceren vorders op Sonnen-dagen, Feest-of Bede-dagen in 't generael enige Merckten te houden, Winkels open te sluiten, en enige Eet- of andere Waren voort te doen en nae buiten te stellen, ofte Koopmanschap of Handeling in 't openbaer, of heimelyk te dryven, op poene van nulliteit van die Contracten, en daer en boven den Heere te verbeuren vier daelders tot dartig stuivers het stuck voor ieder Partye, die Contracten ingegaen, of die Beesten of andere Koopmanschappen ter Merckt gebraght, ende twee daelders, die met kleinder Koopmanschap Merckt gehouden, Winckels open gesloten, of enige Eet- of andere Waeren voortgedaen sullen hebben: Verbiiden mede op Sonne-dagen, Feest- of Bede-dagen voornoemt in 't openbaer Gelagh te setten, Schutte-bieren of Boxe-bieren te drincken, Klood-Klos- of Kegel-spel te oeffenen, het *Tiktacken*, *Verkeren*, *Dobbelen*, *Kaetsen*, *Ringsteken*, *Kranssen en Gansen trecken*, *Papegay schieten* of diergelycke ongeregeltheden te plegen, Buren-gerichten of Vergaderingen te houden, boeten uit te maecken en die te verteren, of *Brandewyn en andere Sterke-wateren te tappen* of te slyten *dien gehelen dagh*, noch voor, noch onder, noch nae de Predikation, noch andere ongeregelde by een komsten te houden, ofte ter Herbergen (uitgesondert nochtans weg-veerdigse reisende Personen) te gaen, op poene, voor die Herbergiers van vier daelders, en voor die gene, die de voorschreve Herbergen frequenteren, en de voorschreve en diergelycke ongeregeltheden doen, ieder twee daelders, soo dickmaels sy bevonden worden sulcks gedaen te hebben: Daer benevens verbieden wy op de voorschreve dagen enigerhande uiterlyck Hantwerck, 't sy van *Backen*, *Kleermaecken*, *Bleicken*, als andere Hant-wercken van *Bouwen*, *Sajen*, *Majen*, *Dorssen*, *Aenvoeren* of anderen Arbeid, hoedanig die oock soude mogen wesen, te doen, op een boete van twee daelders t' elker reise te verbeuren; Edoch in soo verre het gemaiede en het gebonden *Koorn* op Werckdagen bearbeid, vermits de ongestadigheid van 't Weder, *in perykel stonde van te verderven*, sal in tyden van nood sulcks mogen worden aengevoert, mits dat die gene, die dat wilden of moeten doen, eerst *oorlof* sullen hebben versocht *van den Officier* ter plaetse, nae dat die selve nood hem bekend sal syn, daer inne die Armen den Rycken

gelyck sullen worden gehouden, om die selve concessie te genieten, by gebreck van welck verlof sy evenwel de voorschreve boeten onderworpen sullen syn. Wyders verbieden wy het *vergesellen met Roers*, en het afschieten van deselve by het trouwen van de Bruidegoms en Bruits, of het schutten van sodanige, nevens Brandewyn of andere Sterke-wateren, Wyn of Bier te drincken, by 't in en uitgaen van de Kercke, op een poene van vier daelders tegens den Heer te breucken, de ene helft voor den Officier, en de andere helft voor den Aenbrenger, van gelycken het schieten in de Doelens met het Roer, Bogen of diergelycken, 't welck niet en sal mogen gedaen worden, als op Werck-dagen en in beslotene Doelens, op die poene mede van vier daelders te verbeuren, als boven: Willende en statuerende hier by wel expresselyck, dat alle Guychel-spielen van vreemde Landt-lopers, of andere, geweert sullen worden op arbitrale correctie. Ende gebieden daer tegens, dat men die selve hoge Feest-en Sabbath- of Sonnen-dagen, Vast- en Bede-dagen met het gehoor van Godts Heilige Woord ende oeffeninge van Christelycke Wercken ende Deugden sal heiligen, vieren en stigtelyck toebrengen, waer toe de Pastoren hare Gemeinten, die Schoolmeesters de Jeugd, die Ouderen haere Kinderen en Huis-gesinnen, ende ieder sich selven sal vermanen ende verwecken: Alles ten einde Godes ere, ende des Menschen saligheid gevordert, en die gedreigde straffen van den Lande genadig afgeweert mogen worden: Ende op dat niemand hier van onwetentheid en hebbe voor te wenden, ordonneren wy alle Drossaerden, Amptluiden, Richteren, Magistraten van Steden, Scholten, Voogden, en een ieder die dit aengaen magh, dat sy dese Ordonnantie al-omme ter plaetse sulcks gewoonlyck is, doen Publiceren en affigeren, ende tot onderhoudinge van dien, en die poene daer inne begrepen tegens de Overtreders Procederen, sonder enige conniventie. Dies t' oirconde hebben wy des Furstendoms Gelre en Graefschaps Zutphen secreet Zegul hier onder op 't spatium doen drucken. Gegeven te Arnhem den 23. December, 1718. *Onderstont*: Ter Ordonnantie van deselve. En was nevens een opgedrukt Zegul in roden Wassehe *Onder-teeckent*, W. Klerck.

(Groot Geld. Plac.-boek dl. III p. 353.)

17. *Placaet, tegen het violeren van den Sabbath, en misbruicken van Gods Alderheiligsten naem, in 1731.*

Wy Raden in name van de Edele Mogende Heeren Staten des Furstendoms Gelre en Graefschaps Zutphen; doen te weten: Also by vorige Placaten van den 25. September 1640. 15. Februarii 1653. 8. October

1675. den 2. Martii 1681. en den 10. Junii 1689. mitsgaeders den 21. September 1694. en den 23. December 1718. ernstelyck voorsien en geordonneert was, dat den dagh des Heeren of Sondagh, mitsgaeders Feest-Vast-en Bede-dagen souden worden geviert en gebruickt, soo wel in de Steden als ten platten Lande, tot dien einde, daer toe die van Godt Almachtig selfs, en vervolgens van de Hoge Overigheid syn gëeigent; En dat niet te min *de droevige ervaertheit* betuigt, dat door veler onachtsaemheid, ongebondentheid en verachtlinge van Godt en syn Gebodt, in plaets van dien, de Son-Feest-en Bede-dagen met uitterlycke *Wercken, Marckten* te houden, *Winckel-neringe* van Eet en andere Waren voort te doen, ende ten dien einde de Vensteren te openen, ende de Waren nae buiten te setten, oock met dryven van Koophandel, voorts met *Bouwen, Maien, Aenwoeren* ende diergelycke Arbeit, jae met openbaer *Tappen, frequenteren* van Herbergen, Schutte of Boxe-bieren te *drincken*, mitsgaeders houden van *Buren-gerichten* of Vergaderingen, waer toe des voormiddaghs, of tusschen de twee Predikation, of onder de laetste t' samenkomst, Boeten uitgemaect en als dan verteert worden, oock met *Dobbelen, Spelen, Kloot-Klos-en- Kegelspel* te exerceren, *droncken drincken*, en andere *lichtveerdigheid van Guigel-spel* en Brooddronkenheid, sedert noch meer en meer syn toegebracht, misbruickt en gantschelyck ontheiligt worden; Dat oock boven die roepende Sonden in swang syn het lichtveerdig en moetwilligh *misbruicken van Godes Heiligen Naem*, mitsgaeders het *lasterlyck en lichtveerdig Vloecken en Sweren*, welcke Sonde Godt de Heere uitdruckelyck segt, niet ongestraft te willen laten, waer door men dan handtastelyck gevoelt Godes toorn over dese Landen ende Provincie in 't bysonder ontsteken, en die rechtveerdige handt des Heeren opgeheven, om die noch fwaerder te straffen: Soo is 't; Dat wy ingevolge deser Landtschaps Resolutie van den 17. October deses Jaers 1731. renoverende en amplierende de voorschreve Placaten, over sulcks mits desen serieuselyck verbieden, Godes Heiligen Naem met het lichtveerdig en moetwillig Sweren, Vloecken en Lasteren te misbruicken en schenden, mitsgaeders enige andere schrickelycke Lasteringe ende Vervloeckinge te doen, by poene van ses guldens, waer van geappliceert sal worden een derde ten profyte van den Officier, een derde voor den Aenbrenger, en een derde deel voor den Armen: En sullen de Ouders voor de Kinderen moeten betalen, of andersints daer over arbitralyck gecorrigeert worden, als mede andere, die niet machtig syn de voorschreve Boete op te brengen. Sullen oock die gene, die meermaels achterhaelt worden tegens dese Ordonnantie gepecceert te hebben, met verdubbelinge van

de Boete, of anders nae gelegentheid van saecken mede arbitralyck gecorrigeert worden. Interdiceren vorders op Sondagen, Feest-of Bede-dagen in 't generael enige *Marckten* te houden, *Winckels open* te sluiten, en enige Eet- of andere Waeren voort te doen, en nae buiten te stellen, ofte Koopmanschap of Handeling in 't openbaer of heimelyck te dryven, op poene van *nulliteit van die Contracten* en daer en boven den Heere te verbeuren *vier daelders* tot dartigh stuivers 't stuck voor ieder Partye, die Contracten ingegaen, of die Beesten of andere Koopmanschappen ter Marckt gebraght, ende twee daelders, die met kleinder Koopmanschap Marckt gehouden, Winckels open gesloten, of enige Eet-of andere Waren voortgedaen sullen hebben. Verbieden mede op Sondagen, Feest-of Bede-dagen voornoemt in 't openbaer *Gelach te setten*, Schutte-bieren of Boxebieren te drincken, Kloot- Klos- of Kegel-spel te oeffenen, het Ticktacken, Verkeren, Dobbelen, Kaetsen, Ringsteken, Kranssen en Gansen trekken, Papegaey-schieten, of diergelycke ongeregeltheden te plegen, *Buren-gerichten* of Vergaderingen te houden, Boeten uit te maecken en die te verteren, ofte Brandewyn en andere stercke Wateren te tappen of te slyten, dien gehelen dagh, noch voor, noch onder, noch nae de Predikation, noch andere ongeregelde by een komsten te houden, ofte ter Herberge (uitgesondert nochtans *wegveerdige reysende Personen*) te gaen, op poene voor die Herbergiers van vier daelders, en voor die gene, die de voorschreve Herbergen frequenteren, en de voorschreve en diergelycke ongeregeltheden doen, ieder twee daelders, soo dickmaels sy bevonden worden sulcks gedaen te hebben: Daer benevens verbieden wy op de voorschreve dagen enigerhande uitterlyck Handtwerck, 't sy *Backen*, *Kleermaecken*, *Bleycken*, als andere Handtwercken van Bouwen, Saien, Maien, Dorssen, Aenvoeren of andere Arbeit, hoedanig die oock soude mogen wesen, te doen, op een Boete van twee daelders t' elken reise te verbeuren: Edoch in soo verre het gemaede en het gebonden *Koorn* op Werckdagen bearbeit, vermits de ongestadigheid van 't Weder, in *perikel* stonde van te bederven, sal in tyden van noot sulcks mogen worden Aengevoert, mits dat die gene, die dat wilden of moeten doen, eerst oorlof sullen hebben versocht van den Officier ter plaetse, nae dat die selve noot hem bekent sal syn, daer inne die Armen den Rycken gelyck sullen worden gehouden, om die selve concessie te genieten, by gebreck van welck verlof sy evenwel de voorschreve Boeten onderworpen sullen syn. Wyders verbieden wy het *vergesellen met Roers*, en het afschieten van deselve, by het trouwen van de Bruydegoms en Bruits, of het schutten van sodanige, nevens Brandewyn of andere stercke Wateren, Wyn of Bier

te *drincken by 't in en uitgaen van de Kercke*, op poene van vier daelders tegen den Heer te breucken, de ene helft voor den Officier, en de ander helft voor den Aenbrenger, van gelycken *het schieten in de Doelens* met het Roer, Bogen of diergelycken, 't welck niet en sal mogen gedaen worden, als op Werckdagen en in beslotene Doelens, op die poene mede van vier daelders te verbeuren als boven: Voorts verbieden wy op Sondag en enige Feest-Vast- of Bede-dagen te Jagen, mede op ene Boete van vier daelders, te verdelen als hier boven. Willende, en statuerende hier by wel expresselyck, dat *alle Guigelspelen van vreemde Landtlopers* of andere geweert sullen worden op arbitrale correctie. Daer en tegens gebieden wy, dat men die selve hoge Feest- en Sondag, Vast- en Bede-dagen, met het gehoor van Godts Heilige Woort, ende oeffeninge van Christelycke wercken ende deugden *sal heiligen, vieren en stichtelyck door brengen*, waer toe de Predikanten hare Gemeinten, die Schoolmeesters de Jeugd, die Ouderen hare Kinderen en Huisgesinnen, ende ieder sich selven sal vermanen ende verwecken: Alles ten einde Godes ere, ende des Menschen saligheid gevordert, en die gedreigde straffen van den Lande genadig afgeweert mogen worden: Ende op dat niemand hier van onwetentheid hebbe voor te wenden, ordonneren wy alle Drossaerden, Amptliiden, Richteren, Magistraten van Steden, Scholten, Voogden, en een iederen, die dit aengaen magh, dat sy dese Ordonnantie al-omme ter plaetse sulcks gewoonlyck is, doen publiceren en affigeren, ende tot onderhoudinge van dien, en die poenen daer inne begrepen tegens de Overtreders procederen sonder enige conniventie. Dies t'oirconde hebben wy des Furstendoms Gelre en Graefschaps Zutphen secreet Zegul hier onder op 't spatium doen drucken. Gegeven te Arnhem, in den Rade van Gelderlandt, den 1. November 1731. *Onderstont*: Ter Ordonnantie van deselve. En was neffens een opgedrukt Zegul in roden Wasche *Onderteeckent*, W. Klerck.

(Gr. Geld. Pl. boeck dl. III. p. 501.)

BIJLAGE IV.

Tekst van de Plakkaten op de Zondagsviering in Friesland.

1. *Ordonnantie, dat de Ornamenten enz.....; En voor het overige de Placaten, op den dienst Gods en het vieren der Zon- en Feestdagen voortyds gepubliceert, nauwkeurig moeten onderhouden worden. Den 11 December 1568.*

Kaerle van Brimeu, Graue tot Meegen, Vryhere tot Humbercourt, Heere tot Hornsdaingh ende Esperlecq &c. Stadhouder ende Capiteyn Generael, mitsgaders die President ende Raeden des Conicx van Spaengien &c., geordonneert in Vrieslant. Veste, Eersaeme, Lieue, Besondere: Wij worden bericht, enz. enz..... V voirts ordonnerende, dat ghy de placaten, eertyts hier te Lande gepubliceert, streckende tot onderhoudinge van de Godsdiensten, t vieren van *Sonnedagen ende Heyligedaegen, oick te Kercke te gaen*, in allen zynen puncten doet onderhouden ende observeren, procederende iegens den Ouertreders van dien mitter executie totte peenen, daer inne begrepen; van des te doene en zyt in gheen gebreecke. Vheste, Eersame, Lieue, Besondere; onse Heere Godt zy mit v. Gescreven tot Leeuwarden den XIe Decembri, Anno XVe acht ende t sechtich. (geteeckent) P. Eemskerk.

(Groot Placaat- en Charterboek van Vriesland dl. III p. 759.)

2. *Publicatie, tot het naukeurig onderhouden van den Sabbath of andere Heilige Dagen; namentlijk om als dan niet te Arbeiden, te Speelen, te Tappen, nog eenige Neeringe te doen. In den jaare 1580.*

Art. I. Men laet weeten, dat geene Burgers, Burgers kinderen, noch Inwoonders deeser Steede ende Jurisdicte van dien, op eenige Sondaegen ende Vierdagen, in de Religions vreedde begrepen, en zullen moegen in

eeniger maenieren *int heymelick ofte openbaer arbeyden, ofte doen heur hantwerck ofte neeringe, noch laeten arbeyden*; oock niet op de straten, so wel op de Vischmerct, Brolbrugge als elders, *copen noch vercopen*, by pene, van een golden gulden telcken reyse elcke persoon te verboeren, ende mitter daet by den Wachtmeester te executeren.

II. Dat voorts niemant des Sonnedaechs, ende op de voorschreuen Vierdagen, voor den middach eenich volck sal moegen setten om wyn ofte bier te *tappen*, by pene van twee carolus guldens te verboeren elcke persoon, so wel de Setter als de andere elcx.

III. Dat oock niemants tot geenen tyden op de Vismerct, noch op andere plaetsen, eenichsins sal moegen *speelen* om vogelen, vysch ofte andere waren, by pene van deselue waeren, ende daer te bouen elcke Speeler te verboeren twintich stuuers, te executeren als bouen.

IV. Ende sal nyemants, so wel olde als jonge personen, op de kerckhouen, noch in de kercken noch kloosters *speelen*, noch balslaen, by pene van *t ouerste kleet*, in te lossen met seuen stuuers.

(Groot Placaat- en Charterboek dl. IV p. 227.)

3. *Publicatie, houdende enz.... En eindelyk, op den Sabbath geen Handwerk of Neringe te exerceren. In December 1581.*

Art. I enz. V. Alsmede eenen yderen dorch deesen vernyeuwt worden d'ordonnantien, lestmael alhier gepubliceert, angaende het onderhouden der Sondagen, om als dan *geen hantwerck oft neeringe te doen*, noch laeten doen; ende de *Harbergiers* ende *Slyters* op deselue dagen geen kannen uyt te setten, noch *onder de predicatien* volck te setten om wyn oft bier te *tappen*, by de penen, in de voorgaende ordonnantien begreepen.

(Plac. en Char. boek. dl. IV p. 283.)

4. *Ordonnantie tegens de ontheiliging des Sabbats en andere Feestdagen; en de samenwoning van Huwelyks Persoonen, zonder voorgaande wettelyke bevestiging. Den 15 November 1594.*

Vheste, Eersaeme, Lieue, Besondere! Alsoe wy in erfaeringhe coemen, dat niet teegenstaende die voorige interdictien ende beuelen waer mede verboeden is die prophanatie ende ontheyliginge des *Sondages*, ende andere *publycque ingestelde Fyer, Beede ende Vastendagen*, als noch niet nae behoeren onderhouden, maer op te seluige veele argelické wercken wederomme beginnen in te sluypen, als het *Auontspeelen, Ganstrecken, Watersteecken, Meyboomhaelen*, ende wat diergelycke meer mach zyn;

sampt oock d achterlatinge ende beuestinge der Echte Staet, tegens d ordonnantie, daer op gemaeckt, t welcke geensins in Reformeerde Kercken ende Policien behoort geleden te worden, ende ons amptshalven plichtich holden, hier inne met allen ernst te versien. Soe ist, dat wy by desen wederomme van nyeuws wel expresselyck verbieden die prophanatie ende ontheyliginge des *Sondages ende andere Fyerdaegen, die men nae tgebruyck der Gereformeerde Kercke* deeser Landtschappe gewoon-telicken is te onderhouden; gelyck mede die publycque inne te stellene *Vasten ende Beedendagen*, sampt oock d'exercitie van de voorschreven Heydensche wercken: Verbiendende daeromme een yderen, soe in de Steeden als in de Dorpen ten platten Lande, als dan eenige *venster-neeringe ofte coopmanschap* voor te doen, noch eenige *handwerck* toeffenen, t zy *timmeren, metselen, ploegen, sloeten, beesten te slachten*, ende dierge-lycke wercken, het ware binnen ofte buytens huys in eeniger manieren: Verbiendende oock wel scherpelyck den Weerden ende Tappers, ten seluigen dagen voor ende onder die *Predicatie* eenige Gasten, 'tzy om brandewyn te suypen, ofte andersins te setten. Beuelende meede den onderholdinge der ordonnantie op ten beuestinge van de huwelicx Persoenen, van ghene t samenwooninge geleden te worden, sonder voor-gaende ordentlicke ende wetlicke gaergeuinge en beuestinge der Echte staet, hier bevoorens uytgegeuen, alles nae tenoir ende inholden, daer inne breeder verhaelt; welcke ordonnantie ende voorige placaten wy verstaen dat in alle derseluike puncten onuerbreeckelick sullen onder-houden worden: Ordonnerende daeromme allen Officieren ende Justicieren, tegens den Ouertreders van dien te procederen ende doen procederen nae de penen ende breucken, daer inne verhaelt; ende deesen ons tot v Luyden verlatende, beueelen v hier mede in de hoede des Almachtigen. Uyt Leuwarden den 15 Nouembris 1594. (geteeckent) Syrxma, ^{vt} (onder stondt geschreuen) V guede Vrienden, die Gedeputeerde Staten van Vrieslant. Ter ordonnantie derseluer. (ende geteeckent) E. Isbrandi.

(Gr. Plac. en Char. boek dl. IV. p. 866.)

5. *Ordonnantie dat alle enz. Voorts de Ordonnantien op de Huwelyks bevestiging, en de Sabbats ontheiliging, met het Placaat tegen de Pauselyke Ceremonien strict te onderhouden, en op nieuws te publiceeren.*

Den 31 Maart 1596.

Vheste, Eersaeme, Lieue, Besondere! Alsoe mē daegelycx enz. Ende oock d ordonnantien op ten beuestinge van den Echten staet ofte Huwelycx Persoenen, ende de ontheyliginge des Sabbats, mitsgaders

het placcaet, opt verboth van de exercitie van de Pauselycke Religie ofte Ceremonien voormaels wtgegeven, stricktelyck te doen onderhouden; tot dyen fine d *selvige ordonnantie ende placcaet van nieuws doende publiceren* ende wtcundighen, sonder hier aff suymich offte in gebreecke te blyuen; hier mede Godt beuolen. WtLeeuwarden den lesten Marty 1596. (was geteeckent) Wiarda, vt. (onder stondt geschreuen) W Goede Vrienden, die Gedeputeerde Staten van Vriesland, Ter ordonnantie derseluer. (ende geteeckent) E. Isbrandi.

(Gr. Plac. en Char.boek dl. IV p. 897.)

6. *Resolutie, raakende 1. enz., 2. het ontheiligen van den Sabbath en het afschaffen der Jaarmerkten, 3. enz. Den 12 Februarij 1622.*

Syn wederomme by der handt genomen de poincten van de abuysen, op gisteren by de Deputaten Synodi alhier overgelevert, ende op 't 1ste omgevraegt synde, enz. Op 't 2de, beroerende d' *ontheyliginge van den Sabbath, ende de afschaffinge van de Jaarmerkten*, is geresolveerd, dat men insgelicx de welgemelten Magistraten (van de Grietenyen ende Steden,) sal aanschryven, dat de voorsz. Jaermerkten, die binnen weynich jaeren opgecomen syn, afgedaan, ende de Sabbathdagen naer behoren gecelebreert ende onderhouden mogen worden. Op 't 3de en 4de is geresolveerd, enz.

(Gr. Plac. en Char.boek dl. V. p. 269.)

7. *Resolutie, op eenige poincten, door de Deputaten van het Synode te Dokkum voorgesteld, raakende . . . enz., het afschaffen der Jaarmerkten op Zondagen, enz. Den-9 Februari 1661.*

De Heeren *Grovestins* ende *Inthiema* by appointement van den 1 November laestleden gecommitteert synde, om de poincten by de Deputaten *Synodi Doccumanae* geexhibeert, te examineren &c. hebben gerapporteert ende haer consideratien daer op by geschrifte ingestelt; waer op gedelibereert synde is goedgevonden ende verstaen dat op het eerste point ende versoeck enz. Op het tweede point is geresolveert, dat in het placcaet tegens het ontheiligen des Sabbathdach, op den 6 deses gearresteert, aen alle Grietsluyden ende Magistraeten sal werden gerecommandeert, ende oock wel expreslyk geordonneert, dat een ygelyck in syn bedryve soodanige ordre sal stellen, dat *alle jaermerkten* die so in de Dorpen als in de Steden op den Sondach gehouden, tot Maendach daer aen offte op een ander dach sullen werden geëxerceert, ende is wegens

het wyder *versoeck* in het *tweede point* in het voorschreven placcaet goede ordre gestelt, gelyk op het *derde point* raeckende enz.

(Gr. Pl. en Chart.boek dl. V. p. 651.)

8. *Elucidatie van het Placaat, betrekkelijk het ontheiligen van den Sabbath.*

Den 26 Maart 1663.

Op 't *versoeck* van de Edele Magistraet der Stede Stavoren, noopens de elucidatie ouer 't placcaet van onderholdinge des Sabbatsdachs, is goetgevonden ende geresolveert, dat het verbod, ten placate geroert, is te verstaen, van de Sabbatsdaeghs niet te ontheyligen door *bedryff* van enigerhande wercken, arbeyd off tydtcortingen in *speelen* als andersins, *voor, onder, tusschen en nae de praedicationen*, omme dien geheelen dach als Sabbath te celebreren naer behooren, waer op de voorschreven Magistraet wordt geordonneert, het gedachte placcaet in dien verstande te achtervolgen ende in haer resort te doen onderhouden, sonder conniventie ofte eenige naelatinge.

(Gr. Pl. en Ch.boek dl. V. p. 689.)

9. *Placaat tegen het ontheiligen van den Sabbathdag. Den 20 July 1667.*

De Heeren Gedeputeerde Staaten van Friesland, allen den gheen en die desen sullen sien ofte hooren leesen, salut; Alsoo wy, leyder God, tot ons groot leedtwesen bespeuren, dat niet tegenstaende Gods besondere ordonnantie ende verscheydene serieuze vermaninghen van de Dienaers des goddelycken Woords, sampt onse voor desen geëmaneerde placaten, de Ingesetenen van dese onse Provintie, soo ten platten Lande als in de Steden, haer niet ontsien, den heiligen Sabbathdach niet alleen met ledigheyt en slaefachtige wercken, neemaer oock met ydelheden, en alderhande soorten van onregeltheden door te brengen, ende te ontheylighen: alsmede, dat de Officiers suimachtigh blyven, de Contraventeurs na behooren te straffen, *waerdeur dan Godts toorn over dit Landt wordt verwekt, ende desselfs rechtvaerdighe plagen te bevreesen staen*; soo ist, dat wy tot voorkominge van sulcks, ende tot quytinge onser conscientien verplicht bevinden, alle de Ingesetenen van deze onse Provintie door desen te ordonneren ende wel expresselyck te belasten, om haer nae de publicatie deses van alle *landt-bouveryen, mayen, sweelen, hooyen, turfloegen en laden*: item van alle *vensterneringen* ende andere slaefachtige werken, die wel uytstel konen lyden, op den dach des Heeren, *Christdagen, Paesch-*

en *Pincxterdagen*, samt *Bededaghen*, te onthouden; voorts verbieden wy mede wel specialyck alle Schillers, op voorschreven daghen eenige *schelpen te visschen, rapen, laden ofte lossen*; maer recommanderen alle ende een yege-lyck op 't hooghste, haer behoorycke Godsdienst met yver waer te nemen; ende om alle occasien tot sondighen te myden, soo ordonneren wy alle Ingesetenen; op de voorschreven dagen, *voornamentlyck onder de praedicatien, niet in de herbergen* te gaen drincken, noch met kaarten en andere spelen sich te exerceren, als mede van *kaetsen, balslaen, clossen* en andere diergelycke exercitien en spelen sich te onthouden, op poene van *twalef Caroli-guldens*, t'elckens te verbeuren, soo dikwils yemandt bevonden word desen overgetreden te hebben; in welcke boeten oock vervallen sullen alle Herbergiers, die op voorschreeven dagen eenige gelagen setten, ofte soodanige spelen ende tuysschen in hare huysen en plaetsen toelaten, *behalve dat sy de Passagiers ende reysende man* met behoorycke kost en dranck sullen moghen versorghen; ende wordt mede alle Apothequers, Brandewyn-branders, ende die kleyne koopmanschap houden, van ghe-lycken alle andere Ingesetenen wel uytdruckelyck verboden, op poene als vooren, om op den dagh des Heeren, en andere voorverhaelde Feest-dagen, aen yemandt ter werelt eenige *brandewynen*, ofte andere stercke drancken, in hare huysen, noch voor haer toonbancken, om aldaer te drincken, uyt *te slyten ende te tappen*; gelyck mede alle Gardeniers en Kruidwyven by desen verboden wordt, om eenigerhande hare *waren* op deselve dagen op te brengen, te praesenteren ende *te verkoopen*, alles op poene voorschreeven; ende op dat den Godsdienst op den dagh des Heeren te beter mach worden onderhouden, soo recommanderen ende ordonneren wy oock amptshalven alle Gtietslieden (sic) ende Magistraten, om alle *jaermerckten*, die voor desen op den Sondagh syn gehouden, op dien dagh af te schaffen, ende *tot een ander bequame dagh* te verschuyven; ten einde dan dit te beter soude mogen worden geobserveert ende praecyselyck nagekomen, soo belasten wy mede alle Officieren, soo ten platten Lande als in de Steden, om door hare Dienaers daer op goed reguard te nemen, ende tegens de overtreders van dese ordonnantie te procederen tot invorderinge van de voorgeseyde *breucken*, ende *de onvermogende met water en brood* voor eenigen tydt te straffen; sullende de voorschreven *breucken* gheconverteert worden, een derdepart ten profyte van den Officier ter plaetse, ende de twee resterende derdeparten van den Aenbrenger ende Armen respective ter plaetsen; ende op dat niemant eenige ignorantie hier af sal hebben te praetenderen, soo bevelen wy alle Grietsluyden ende Magistraten, om dese alomme te

doen publiceren en affigeren, alwaer men gewoon is, publicatie en affixie te doen, want wy sulcks tot sonderlinge dienst en stichtinge verstaen te behoren.

Gegeven binnen Leeuwarden op 't Collegie den 20 July 1667. (geparpheerd) Ewout Stiensma ^{vt}. (onderstond) Ter ordonnantie der Heeren Gedeputeerde Staten voorschreven. (getekend) J. van Arssen.

(Gr. Pl. & Ch. boek dl. V p. 761.)

10. *Resolutie, om de Placaaten tegen het ontheiligen van den Sabbath en de geheime Zamenkomsten weder ten uitvoer te brengen.*

Den 24 Februarij 1671.

Synde geleezen ende geëxamineert de remontstrantie der Deputaten van het Synode, jongst gehouden tot Sneek, raeckende het vieren van den dach des Heeren, ende 't weeren van alle secrete conventiculen ende sluyp catechisatie tegen 't gebruyck ende ordre der Kercken, alhier werden gepractiseert ende aengesteld; is nae deliberatie goetgevonden ende verstaen, dat 's Lands placcaaten ende ordonnantien tégens 't ontheiligen van den Sabbath, mitsgaders sodanige secrete conventiculen voor desen geëmaneert, wederom levendich gemaect ende ter executie geleyt sullen werden, met last aan onse Gedeputeerde sodanige voorsieninge te doen, ten einde dese onse goede meninge ende intentie wel ende nae behoren betracht ende naegecomen werde.

Aldus geresolveert op 't Lantschaps-huys den 24 February 1671. (getekend) Voor Oostergo, ..., Voor Westergo, Jarich van Grovestins, V. van Glinstra. Voor de Zevenwouden, R. Andringa, B. van Scheltinga. Voor de Steden, S. Eppinga, J. Lolckes Suyderbaen.

(Gr. Plac. en Chart. boek dl. V p. 802.)

11. *Placaat, tegen het houden van Boelgoederen op Zondagen — tegen enz.*

Den 24 Februarij 1671.

De Gedeputeerde Staten van Frieslandt, allen dengeenen die desen sullen sien off hooren lezen, salut; Also, niet tegenstaende onse van tydt tot tydt geëmaneerde placcaaten ende statuten, wy met leetweesen hooren ende bespeuren, dat door conniventie, onachtsaemheyt, inkruypinge ende andere quaede gewoonten ende practyquen, veele van onse loffelycke wetten ende welgemeynde ordonnantien by verscheyden soorten van Persoonen worden of niet gemainteneert, ende in behoorlycke observantie ghehouden, of wel ghevioleert ende onlydelycken overgetreden;

soo hebben wy tot weeringhe van alle ooghluyckingen van het disrespect ende aenwassende disordres, tegen het salutare ooghemerck van den Staet onser Provincie wordende gepleeght, ende by veelen stoutelycken bedreven, niet langer kunnen stilstaen, te achtervolgen het pryselyk exempel van onse Voorsaeten, ende inhaaereende het meer ende meer hooghnodighe ende dienstighe placcaet van den 7 May 1649 mits desen *de novo* vast te stellen ende te statueeren:

Eerstelyk, het expresse verbod, op Sondagen eenige *boelgoederen* te houden, nochte oock *onder praedicatien eenighe gelagen te setten*, ende dan van de ongeregelde *exercitien*, die noch worden gepleeght *by ende ontrent de kerckhoven*, alles tot religieuser observantie van onze placcaten van den 22 Marty 1645 ende 9 February 1661.

Ten tweeden, enz.

Ende sullen boven de straffe en poenen, soo voormaels tegens de Contraventeurs van eenige der voorschreven poincten syn geordonneert, alles naer exigentie van saecken, sonder verdragh ende connivention worden gheinnnet *vyf- entwintigh gouden Friesche ryders*, soo dickwyls d'een of d'ander in een van dese onse ordonnantien ofte eenigh lidt van dien sal aengebragt ende bevonden worden te contravenieeren; komende d'eene helfte hieraf bekeert te worden tot profyt van de Armen, d'ander helfte tot profyt van den Officier ter plaetse.

Synde onse gansch ernstige wille ende ordre, dat dit alles onverbreeckelyck in alle syne leden, poincten ende articulen stricté worde geobserveert ende naegekomen; want wy meer en meer bevinden sulcks te behooren, ende ten hoogsten vereyscht te worden *tot Godes eere, tot dienst ende welvaert van den Lande, ende tot de gemeene ruste*; versoeckende wy oversulcks, ordonneerende oock ampshalven alle Grietslieden ende Magistraten, ten platten Lande ende in de Steden, haer ampt getrouwelyk in desen te betrachten, ten eynde op de onderhoudinge van de voorschreven poincten alomme te beter geinviligeert ende met sorghvuldigen yver gelet worde, procedeerende ende doende procedeeeren tegens de Overtreders van dien, sonder eenige weygeringe ende dissimulatie, latende oock hier af naer ghewoonte publicatie ende affixie doen, op datter niemandt eenige ignorantie hebbe voor te wenden.

Gedaen ende gerenoveert op 't Collegie binnen Leeuwarden den 24 February 1671. (geparapheerd) W. van Haren ^{vt.} (onderstond) Ter ordonnantie der Heeren Gedeputeerde Staten voorschreven. (getekend) G. van Vierssen.

12. *Placaat tegen het Ontheiligen van den Zondag. Den 20 Julij 1676.*

Alsoo wy (Leyders Godts) tot ons groot leetweesen bespeuren, dat niettegenstaande Gods besondere ordonnantie, ende verscheidene serieuze vermaningen van de Dienaeren des Goddelycken woorts, sampt onze voor deesen geëmaneerde placaelen, de Ingesetenen van dese onse Provincie, soo ten platten Lande als in de Steeden, haar niet ontsien, den heiligen Sabbathdag niet alleen met *ledigheid ende slaafagtig werken*, neen maar ook met *ydelheit ende allerhande soorten van ongeregeltheden* door te brengen en te ontheiligen, als mede dat de Officiers suimachtigh blyven de Contraventeurs nae behooren te straffen, *waar door dan Gods toorn over dit Lant wort verwekt, en desselfs regtvaerdige plaegen te bevresen staan*; soo is 't, dat wy tot voorkoominge van sulx, en tot quitinge van onse conscientien, ons verplicht bevinden alle Ingesetenen van deese onse Provincie door deesen te ordonneeren en wel expresselyk te belasten, om haer nae de publicatie deses, van alle *landbouwerijen, maayen, sweelen, hooyen, turfloegen* en laden, item van alle *vensterneeringen ende andere slaefagtige werken, die wel uitstel kunnen lyden*, op den dag des *Heeren, Christdagen, Paescha en Pinxterdaegen, sampt Bededagen* te onthouden; voorts verbieden wy wel expresselyk alle Schillers, om op voorschreven dagen eenige *schelpen te vissen*, rapen, laden ofte lossen, maer recom-manderende alle ende een ygelyk op 't hoogst haar behoorlijken Gods-dienst niet yver waer te nemen, ende om alle occasien tot sondigen te myden, ordonneren wy alle Ingesetenen op de voorschreven dagen, voornaementlyk *onder de predicatien niet in de herbergen* te gaan drinken, nog met caerten en andere *speelen* sig te exerceeren, als meede van *caetsen, balslaen, klossen* en andere diergelyke exercitien en spelen sig te onthouden, op poene van 12 *Caroli-guldens* t'elkens te verbeuren, soo dikwils ymant bevonden wert dese overtreden te hebben, in welcken boete oock vervallen sullen alle Herbergiers die op de voorschreven dagen eenige gelaegen setten, of sodanige speelen ende tuisschen in haere huizen en op haere plaatsen toelaeten, *behalven* dat sy de Passagiers en reisende Man met behoorlijke kost en drank sullen mogen versorgen, ende wert mede alle *Apothecars, Brandewyn-branders* en die kleine coöp-manschap houden, van gelyken alle andere Ingesetenen wel expresselyk verboden, op poene als vooren, om *op den dag des Heeren ende andere voorverhaalde Feestdaegen*, aan ymandt ter werelt eenige *brandewynen of andere sterke dranken* in haere huizen nogte voor hare toonbanken, om aldaar te drinken, uit te slyten en te *tappen*, gelyk alle *Guardiniers* en

Kruidwyven by deesen verboden wort, om eenigerhande haerer waeren op denselven dag op te brengen, te praesenteeren en te verkopen, alles op poene voorschreven; ende op dat de Godsdienst op den dag des Heeren des te beter mag werden onderhouden, soo recommandeeren ende ordonneeren wy ook amptshalven alle Grietslieden en Magistraten, om alle *jaarmerkten* die voor desen op een Sondag syn gehouden, af te schaffen, ende *tot een ander bequame dag te verschuiven*; ten einde dan dit des te beter soude mogen werden geobserveert en praecyselyk naegecomen, soo belasten wy meede alle Officieren, soo ten platten Lande als in de Steeden, om door haare Dienaars daar op goed regard te nemen, ende tegens de Overtreeders deeser ordonnantie te procederen, tot invorderinge van de voorengeseide breuken, en de onvermogende met water en brood voor eenige tyt te straffen, sullende de voorschreven breuken geconverteert worden een derde tot profyte van den Officier ter plaatse, en de tweede resteerende parten voor de Aanbrenger en Armen respectie ter plaatse.

(Groot Plac. en Chart. boek dl. V. p. 1117.)

BIJLAGE V.

Tekst van de plakكاتen van de Staten-Generaal voor de Generaliteitslanden Staats-Brabant, Staats- Limburg en Staats-Vlaanderen.

1. *Placaet van de Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, tegens de
Prophanatie van des Heeren Rust-dagh. In date den negentienden Maert 1680.*

De Staten Generael der Vereenighde Nederlanden; Allen den genen die desen sullen sien of hooren lesen, Saluit. *Doen te weten:* Alsoo Ons voorkomen menighvuldighe klachten van de Prophanatie van des Heeren Rustdagh, door het houden van Verkoppingen, Gelagen setten, Quanselbieren, &c. *binnen de Stadt ende Meyerye van 's Hertogenbosch,* ¹⁾ dewelke dagelijks meer en meer toenemen, sonder dat eenige merckelijke devoiren van de Officiere daer tegens werden vernomen. *Soo ist:* Dat wy daer in willende voorsien, wel expresselick geinterdiceert ende verboden hebben, gelijk Wij interdiceren en verbieden mits desen, dat van nu voortaan binnen de voorsz. Stadt en Meyerye van 's Hertogenbosch, geen Personen, 't zy jongh of oudt, wie 't selve soude mogen zijn, des Sondagh 's morgens of 's avondts, voor ofte nae de Predicatie, eenige Waren sullen mogen *verkopen*, of doen verkopen, *veel min eenige oefeningen van ongeoorlofd en Arbeydt, Neringen en Hant-wercken te plegen en bedryven*, ende voornamentlijk in de *Herbergen en Tapperyen gelagen te setten*, Bier, Brandewyn, of Tabacq te verkoopen; ende diergelijke, *op verbeurte* van alle de voorgestelde Waren, die metter daet by de Officiers, ende Dienaers van de Justitie sullen mogen wegh-gehaelt, en van goeden pryse gemaect werden, en voorts de schuldige gemulcteert in de somme van *drie guldens*: Ende op dat niemant hier van ignorantie en hebbe te

¹⁾ De cursiveeringen in dit en in de volgende plakكاتen en verdere zondagswetten zijn van mij, tenzij het tegendeel wordt medegedeeld.

pretenderen, ende dat dese onse meyninge en intentie by een ygelijcken exactelijck nagekomen en achtervolght werden, willen en begeren Wy, dat dese binnen de voorschreve Stad ende Meyerye van 's Hertogenbosch gepubliceert en geaffigeert werde, alomme ter plaetse daer men gewoon is publicatie ende affixie te doen: Ordonnerende ende bevelende voorts den Hoogh-Schout van de voorsz Stadt, ende de Quartier-Schouten van de voornoemde Meyerye van 's Hertogenbosch, ende alle andere Officiere, Justiciere en Dienaren, dat syluyden tegens de Contraventeurs ende Overtreders van dien procederen, sonder eenige gunst, faveur of dissimulatie, want Wy 't selve ten dienste van den Lande bevonden hebben te behooren. Gedaen in den Hage onder 't Cachet van den Staet, de Paraphure van den Heer praesiderende in Onse Vergaderinge, en de Signature van een van Onse Griffiers, op den negentienden Maert 1680. Was gearapheert, *Johan Becker*, vt. Onderstont, Ter Ordennantie van de hoogh-gemelte Heeren Staten Generael. Geteeckent, *H. Fagel*. Zijnde op 't spatium gedrukt 't Cachet van haer Hoogh Mog. op een rooden Ouwel, overdeekt met een papieren Ruyte.

(Groot Placaet-boek dl. III p. 484.)

2. *Placaet van de Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, tegens de prophanatie van des Heeren Rust-dagh, onder het District van de Generaliteyt. In date den vier en twintigsten July 1682.*

De Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, Allen den genen die desen sullen sien of horen lesen, Saluyt. *Doen te weten*: Alsoo Ons voorkomen menighvuldige klachten van de prophanatie van des Heeren Rustdach, door het houden van *Verkoopingen*, *Gelagen setten*, *Quanselbieren*, &c. de welke dagelijcks meer en meer toenemen, *Soo ist*, Dat Wy daer inne willende voorsien, wel expresselijck geinterdiceert ende verboden hebben, gelijk Wy interdiceren ende verbieden midts desen, dat van nu voortaan gheen Persoonen, 't zij jongh of oudt, wie 't selve soude mogen zijn, des Sondaghs 's *morgens*, of 's *avondts*, *voor of naer de Praedicatie*, eenige Waren sullen mogen *verkopen*, of doen *verkopen*, veel min eenige oefeningen van ongheoorlofd *Arbeydt*, *Neringen* ende *Hand-wercken* te plegen, ende te bedryven, ende voornamentlijck in de *Herbergen* en *Tapperyen* *Gelagen te setten*, *Bier*, *Brandewijn* of *Tabacq* te verkoopen, ende diergelijcke, op verbeurte van alle de voorgestelde Waren, die met der daet by de Officiere ende Dienaers van de Justitie sullen mogen *weggehaelt*, en van *goeden pryse* gemaect worden, ende voorts de schuldige gemulcteert in de somme van *drie guldens*; Ende

op, dat niemandt hier van ignorantie en hebbe te praetenderen, ende dat dese Onse meyninge en intentie by een yegelijk exactelick nagekomen en achtervolght werde, willen ende begeren Wy, dat dese alomme in het district van de Generaliteyt, ressort van desen Staet, gepubliceert ende gheaffigeert werde ter plaatse daer men gewoon is publicatie ende affctie te doen: Ordonnerende ende bevelende voorts alle Officieren, Justicieren en Dienaren, dat syluyden jegens de Contraventeurs en Overtredders van dien procederen sonder eenighe gunst, faveur of dissimulatie, want Wy 't selve ten dienste van den Lande bevonden hebben te behooren. Gedaen in den Hage onder 't Cachet van den Staet, de Paraphure van den Heer Presiderende in Onse Vergaderinge, ende de Signature van Onsen Griffier op den 24 July 1682. Was gearapheert, L. van Haarsolte, vt. Onderstondt, Ter Ordonnantie van de hoogh-gemelte Heeren Staten Generael. Geteeckent, H. Fagel. Zijnde op 't spatium gedrukt het Cachet van haer Hoogh Mog. op een rooden Ouwel, overdeekt met een papieren Ruyte.

(Groot Placaetboek dl. III p. 1423.)

3. *Placaet, tegens het prophaneren van des Heeren Rustdagh, in dato den vijf en twintighsten Mey 1685.*

De Staten Generael der Vereenighde Nederlanden, Allen den genen die desen sien ofte hooren lesen, *Salut; Doen te weten*: Alsoo Ons dagelijks meer en meer klachten voorkomen over de prophanatie van des Heeren Rust-dagh, door het houden van *Verkoopingen, Gelagen setten*, Quanselbieren, &c. onaengesien, ende niet tegenstaende Onse goede en duydelijke meyninge, vervat in Onsen Placate in date den vier en twintighsten Julii sestien honderdt twee en tachtigh daer tegens geëmaneert; *Soo ist*: Dat Wy daer in willende voorsien, goetdgevonden hebben het voorschreve Placaet niet alleen te renoveren, maer het selve oock te amplieren: En hebben dien volgende nochmaels wel expresselick geinterdiceert en verboden, gelijk Wy interdiceren en verbieden midts desen, dat van nu voortaan geen Persoonen, 't zy jongh of oudt, wie het selve soude mogen zijn, des *Sondaghs 's morgens ofte 's avonds, voor of na de Predicatie*, eenige Waren sullen mogen *verkoopen*, of doen verkoopen, veel min eenige oeffeningen van ongeoorlofdon *Arbeydt, Neeringen* ende *Handtwercken* te plegen ende te bedryven, en voornamentlijk *in de Herbergen en Tapperijen Gelagen te setten*, Bier, Brandewijn of Tabacq te verkoopen, en diergelijcke, op verbeurte van alle de voorgestelde Waren, die met der daedt by de Officiers en Dienaers van de Justitie sullen mogen weghgehaeldt, en van *goeden prijse* gemaect werden, en voorts de schuldige gemulcteert

in de somme van *drie guldens*: En hebben daer nevens mede verklaert, gelijk Wy verklaren mids desen, dat Wy onder de Persoonen, hetzy jongh of oudt, wie 't selve soude mogen wesen, die by 't voorschreve als dit Ons Placaet verboden werdt des Sondaghs eenige Gelagen te setten, Bier Brandewijn ofte Tabacq te verkoopen, mede verstaen werden begrepen te zijn alle soodanige Persoonen, jongh of oudt, die des Sondaghs inde Herbergen komen drincken, teeren of smeeren, onder wat naem of praetext het oock soude mogen wesen; ende dat alle deselve Persoonen mede gehouden zijn in de boete by den voorschreven, ende desen Placate vermeldt: En op dat niemandt hier van ignorantie en hebbe te praetenderen, en dat deze Onse meyninge en intentie by een yegelycken exactelyck nagekomen en achtervolght werde, willen en begeeren Wy dat deselve alomme in het District van de Generaliteyt, ressort van desen Staet, gepubliceert ende geaffigeert werde, ter plaetse daer men gewoon is publicatie en affixie te doen: Ordonnerende en bevelende voorts alle Onse Officieren, Justicieren en Dienaren, dat sylieden tegens de Contraventeurs en Overtreders van dien procederen, sonder eenige gunst, faveur of dissimulatie, want Wy 't selve ten dienste van den Lande bevonden hebben te behooren. Gedaen in den Hage onder het Cachet van den Staet, de Paraphure van den Heere Praesiderende in Onse Vergaderinge, ende de Signature van Onsen Griffier, op den vijf en twintighsten Mey sestien honderdt vijf en tachtigh. Was gearapheert, *D. B. van Scheltinga*, ^{vt.} Onder stondt, Ter Ordonnantie van de hoogst-gemelde Heeren Staten Generael. Geteeckent, *H. Fagel*, Zijnde op t spatium gedrukt het Cachet van haer Hoog Mog. op eenen rooden Ouwel, overdekt met een Papieren ruyte.

(Groot Placaetboek dl. IV p. 338.)

4. *Placaat teegens het profaneeren van den Sabbath, den*
6 Januarii 1707.

De Staten Generaal der vereenighde Nederlanden, allen den geenen, die deesen sullen sien ofte hooren leesen, salut, doen te weten: Alsoo Ons dagelycks meer en meer klachten voorkoomen over de prophanatie van des Heeren Rustdagh, door het houden van verkoopingén, Gelagen setten, Quanselbieren, &c. onaangesien ende niet teegenstaande Onse goede en duydelijcke meyninge, vervat in Onsen Placaten in date den vier en twintighsten Julii sestien hondert twee en tachtigh daar teegens geëmaneert. *Soo ist*, dat Wy daar in willende voorzien, goetgevonden hebben het voorschreeve Placaat niet alleen te renoveeren, maar het

selve oock te amplieeren, ende hebben dienvolgende nochmaals wel expresselijk geinterdiceert ende verboden, gelijk Wy interdiceeren ende verbieden mits deesen, dat van nu voortaan geen Persoonen, hetzy jongh of oudt, wie het selve soude moogen zijn, des Sondaghs, *des morgens ofte des avonds, voor ofte na de Predicatie*, eenige Waren sullen moogen *verkoopen* ofte doen verkoopen, veel min eenige oefeningen van ongeoorloofden *arbejdt, neeringen en handtwercken* te pleegen en te bedryven, ende voornamentlijk in de Herbergen en Tapperyen gelagen te setten, Bier, Brandewyn, ofte Taback te verkoopen ende diergelijke op verbeurte van alle de voorgestelde waren, die met'erdaadt by de Officiers en Dienaars van de Justitie sullen moogen weghgehaalt en van goede pryse gemaackt werden, en voorts de schuldige gemulcteert in de somme van drie guldens: Ende hebben daar neevens meede verklaart, gelijk Wy verklaren mits deesen, dat Wy onder de Persoonen, hetzy jongh of oudt, wie het selve soude mogen weesen, die soo by het voorschreeve als dit Ons Placaat, verboden werdt des Sondaghs eenige Gelagen te setten, Bier, Brandewyn ofte Taback te verkoopen, meede verstaan werden begreepen te zijn alle soodanige Persoonen, jongh ofte oudt, die des Sondaghs in de Herbergen koomen drincken, teeren ofte smeeren, onder wat naam ofte pretext het oock soude moogen weesen; ende dat alle de selve Persoonen meede gehouden zijn in de boete by den voorschreeven en deesen Placate gemeldt. En op dat niemandt hier van ignorantie en hebbe te pretendeeren, ende dat deeze Onze meyninge en intentie by een yegelijk exactelyk nagekoomen ende achtervolght werde, willen en begeeren Wy, dat deselve alomme in het District van de Generaliteyt, Ressort van deesen Staat, gepubliceert ende geaffigeert werde ter plaatse, daar men gewoon is publicatie en affixie te doen: Ordonnerende en bevelende voorts alle Onse Officieren, Justicieren en Dienaren, dat syluyden teegens de Contraventeurs ende Overtreeters van dien procedereen sonder eenige gunst, faveur ofte dissimulatie, want Wy hetselve ten dienste van den Lande bevonden hebben te behooren. Gedaan in den Hage onder het Cachet van den Staat, de paraphure van den Heere Praesiderende in Onse Vergaderinge ende Signature van Onsen Griffier op den sesden Januarii seeventien hondert seeven. Was gearapheert, J. v. Welderen, vt. Onder stondt, Ter ordonnantie van de hooghgemelde Heeren Staten Generaal. Ende was geteeckent, F. Fagel. Zynde op het spatium gedruckt het Cachet van haar Hoogh Mog. op een rooden Ouwel, overdeekt met een Papieren Ruyte.

5. *Resolutie van de Staaten Generaal, houdende op wat weyse het Placaat, teegens het profaneeren van den Sabbath van den 6e January 1707 te Zas van Gent, moet worden geobserveert. Den 15e September 1741.*

Ontfangen een missive van den Raad van Vlaanderen, geschreeven te Middelburch in Zeeland den 4^e deezer loopende maand, houdende, ingevolge en tot voldoeninge van Haar Hoog Mog. Resolutie van den 14^e July laatstleeden, Derselver advis op een missive van François de Rochefort, Bailliuw van Zas van Gendt geschreeven aldaar den 12^e van dezelve maand, houdende, dat het veertiende Artikel van de voorgeboden van Axel en Neuzen, volgens Octroy van Haar Hoog Mog. in den jaare 1723 te Zas van Gent gerecipieert en gebracht in observantie, eenigermaate zoude schynen te stryden jeegens het Placaat van Haar Hoog Mog. op den 6^e January 1707, by renovatie en amplicatie, tegens het profaneeren van des Heeren Rustdach gearresteert; verzoekende gemelde Bailliuw, dat Haar Hoog Mog. de Magistraat van Zas van Gent, en die van Philippine gelieven te ordonneeren, om het voorgemelde Placaat te doen publiceeren, opdat een ieder zich daar na zouden mogen reguleeren.

Waar op gedelibereert zynde, is goedgevonden en verstaan, dat den Officier en Magistraat van Zas van Gent, haar in alle reedelykheid moeten reguleeren, zoo wel na het voorsz. Placaat, als na de voorschreeve voorgeboden, en dus na beide het een door het andere niet gederogeert zynde, maar moetende het een door het ander verklaart en te zaamen gebracht worden, zonder dat een nieuwe publicatie van het voorschreeve Placaat noodig is. En zal extract van deeze Haar Hoog Mog. Resolutie gezonden worden aan gemelde Officier en Magistraat, om haar daar na te reguleeren.

(Groot Placaetboek, VII, p. 631.)

HOOFDSTUK VII.

ZONDAGSWETTEN IN ENGELAND SEDERT DE REFORMATIE.

Door geen volk ter wereld is de Goddelijke ordinantie van den zevendaagschen rustdag zoozeer in eere gehouden als door het Engelsche volk.

Diep in het volksleven geworteld, door de Overheid met goede wetten beschermd, is de Zondag in Engeland een der machtigste steunpunten geweest voor het religieus karakter van den volksgeest, en heeft hij op zijn beurt in de volksreligie zijn kracht en steun gevonden.

Wat Voltaire in 't algemeen zeide, dat de Christelijke Godsdienst niet kon te niet gedaan, zoolang men den Christenen hun zevendaagschen sabbath liet behouden, is inzonderheid in de geschiedenis van het Engelsche volk bevestigd. Niet, dit spreekt vanzelf, als zou het al of niet bestaan van den Christelijken Godsdienst afhangen van den zevendaagschen rustdag, maar in den weg der middelen is het toch inzonderheid door dien aan Zijn dienst gewijden Zondag, dat God de Heere onder een volk de religie in eere houdt.

En ook omgekeerd zou, wie zich een stillen en rustigen Zondag voorstelde zonder religie in het volksleven, zijn doel slechts gedeeltelijk en alleen langs den mechanischen weg van den sterken arm der Overheid kunnen bereiken, wijl de geest des ongeloofs onder de volksmenigte overal steeds neiging openbaart tot luidruchtig getier en blind gevoel. Wie daarentegen wil zien, hoe een stille rustdag,

die organisch uit het leven van een volk opkomt en daarmee samenhangt, kan bestaan, hij behoeft slechts zijn oog te vestigen op een natie, in wier hart de religie is geworteld en waar de volksgeest met de vreeze Gods als 't ware is overgoten.

De Engelsche Zondag is onafscheidelijk van het religieus karakter der Engelsche natie, en elke poging om wel de zegenende rust van den Engelschen sabbath te grijpen maar met versmading van het religieuze in den volksgeest, waarmee zij organisch samenhangt, moet, als het construeeren van den vierkanten cirkel, uitloopen op een sabbathcaricatuur, die men tevergeefs door onuitvoerbare wetten zal trachten in stand te houden. Naarmate de religie onder een volk meer of minder in eere is, zal de rust en de vrede van den Christelijken Zondag meer of minder zegenend over het volk worden uitgespreid.

De volksreligie en de wijze, waarop het volk zijn Zondag viert, hangen innerlijk samen.

Dit toont ook de geschiedenis van den Engelschen sabbath en van de wetten, die in Engeland dienaangaande gemaakt zijn.

Van de Reformatie af zien wij in het Engelsche volk de worstelingen van den Calvinistischen geest der Puriteinen met dien van Rome, straks met dien van het 'ongeloof, en als den getrouwen thermometer dier worstelingen zien wij de lotgevallen van den Engelschen sabbath in de rij der Zondagswetten met ongekunstelde juistheid afgebeeld.

Eerst onder Eduard VI (1547—1553) schoot de Reformatie diepe wortelen in het Engelsche volk ¹⁾.

Welnu, ook van Eduard VI zijn uit de jaren 1547 en 1552 de eerste Zondagswetten, waarin de invloed der Hervorming merkbaar is en een belangrijke afwijking in het Middeleeuwsch-Roomsche spoor te bespeuren valt.

Die van 1552 werd dan ook reeds het volgende jaar door de bloedige Maria (1553—1558) weer ingetrokken, en mitsdien werd toen tot het oude Roomsche spoor teruggekeerd.

¹⁾ „Unter Eduard fieng eigentlich die innere Reformation erst an.“ Dr. H. DITTMAR, *Die Geschichte der Welt*, dl. V, p. 63, 4e dr.

Een geheel anderen keer namen de zaken evenwel met de regeering van koningin Elizabeth (1558—1603).

Protestant, edoch niet in streng Puriteinschen zin, stond Elizabeth in 't algemeen Rome tegen en liet zij de Reformatie doorwerken zonder nu juist zelf zooveel mee te werken.

Zij zelf had op het punt van Zondagsviering tamelijk vrijzinnige begrippen ¹⁾.

Toch zijn de drie bepalingen omtrent de Zondagsviering, die wij van haar hebben, gematigd Puriteinsch en blijkbaar onder den wassenden invloed der Calvinistische Reformatie ontworpen.

Gansch anders kwam de zaak te staan met de komst van de Stuarts tot den troon van Engeland in 1603. Jacobus I (1603—1625) was wel is waar door de Calvinistische Schotten opgevoed, maar hij bleef desniettemin een zoon van Maria Stuart, en zijn persoonlijk karakter was van dien aard, dat er ondanks zijn streng Calvinistische opvoeding niet veel vertrouwen in hem kon gesteld.

Wel bleef Jacobus zijn leven lang Protestant, doch zijn poging om zijn zoon Karel een Spaansche prinses tot vrouw te geven, en daarna zijn bemoeiingen, waardoor de verloving tot stand kwam van Karel met de Fransch-Roomsche prinses Henriette Maria, toonden maar al te zeer zijn lichtzinnigheid op het punt van religie.

Daarbij ging het aan het hof van Jacobus uitgelaten en zedeloos toe ²⁾.

Dat Jacobus het dan ook met de Zondagsviering minder nauw nam, wekt geen verwondering, ofschoon hij in het eerste jaar zijner regeering nog strenger begon op te treden dan Elizabeth, toen hij, in 1603, een proclamatie uitvaardigde „prohibiting bear-

¹⁾ Cf. JOHN T. BAYLEE, *History of the Sabbath*, p. 169, en Dr. LEWIS, *Critical history of Sunday legislation*, p. 98.

²⁾ „Sein Hof war im höchsten Grade ausgelassen und sittenlos, und selbst die Hofdamen sollen sich oft im Zustande entwürdigender Trunkenheit gezeigt haben.“ DITTMAR, *Gesch. d. Welt*, V, p. 323. Over Jacobus I als persoon cf. p. 317: „seine persönliche Erscheinung ohne alle Anmuth, sein Anzug vernachlässigt, sein Körper schwächlich, sein Gang wackelnd, seine Sprache (wegen zu groszer Zunge) unangenehm“ etc.

baiting, bull-baiting, interludes, commonplays or like disorderly or unlawful exercises or pastimes to be frequented, kept, or used any time here after upon any Sabbath-day."

Maar van dit goed begin week hij weldra geheel af.

Eigenwillige absolutistische neigingen, Roomsche sympathieën en een loszinnig hofleven voerden hem hoe langer hoe verder van het goede spoor af, zoodat juist uit zijn regeeringsjaren een voorval dagteekent in de geschiedenis der Zondagswetgeving, dat, in de lijst van dien tijd bezien, een treurige proeve mag genoemd worden zoowel van de lichtzinnige eigendunkelijkheid der Stuarts als van hun vermetelheid, waarmee zij den Engelschen volksgeest trotseerden.

Het was nl. in Mei 1618, dat Jacobus, op een eenvoudig verzoekschrift, door eenige boeren tot hem gericht, toen hij in Aug. 1617 door Lancashire reisde, zijn befaamde wet uitvaardigde, die in de geschiedenis als „The Book of Sports” of ook wel „The Dancing Book” bekend staat.

Een formeele anti-Zondagswet, voor dien tijd in Engeland even opzienbarend als ongehoord en waarbij allerlei sport en ontspanning op Zondag werd toegestaan in een tijd, toen de Puriteinsche geest een streng en nauwgezet vieren van den Zondag onder het volk steeds meer wist geacht en gewaardeerd te maken.

Hoe de koning zelf den Zondag ontheiligde en in conflict kwam met den geest van zijn volk, toont een eigenaardig geval, dat BAYLEE als volgt meedeelt: „About the year 1618 a Lord Mayor of London, Sir George Bolles, exhibited a faithfulness and courage deserving of being recorded: he would not allow the King's carriages to pass through London on the Lord's day, till commanded to do so by a warrant from the King, who was much displeased. The Lord Mayor, on receiving the warrant, sent back for answer": „„While it was in my power, I did my duty; but that being taken away by a higher power, it is my duty to obey.””¹⁾.

Onder de regeering van Karel I (1625—1649) ging het niet veel beter.

¹⁾ A. w., p. 170, aangehaald uit Wilson's *Life of James I*, Lond. 1653, p. 106.

Evenals zijn vader begon ook Karel de regeering op een wijze, die iets beters zou doen verwachten.

Nog in 1625 gaf de koning een Zondagswet, waarin de wassende invloed van den Puriteinschen geest wordt gevoeld.

Doch weldra openbaarde zich in heel zijn regeering, ook in zijn verhouding tot den Zondag, de geest der Stuarts.

In 1633 vroeg de bevolking van Somersetshire aan Sir John Richardson, Lord Chief Justice van Engeland, om een verordening, waarbij in Somersetshire de z. g. „Church-ales”, „clerk-ales” en „bid-ales” ¹⁾ zouden worden verboden, als veroorzakende groote onzedelijkheid, wanordelijkheden en misdaad.

Richardson vaardigde overeenkomstig andere dergelijke antecedenten de verordening uit, maar kreeg van aartsbisschop Laud, volgens de wenschen van den koning, bevel om de verordening weer in te trekken.

De magistraat van Somerset, hiermede niet tevreden, richtte een verzoekschrift tot den koning om deze heilzame verordening weder in te voeren, maar op haar request werd geen acht geslagen.

Integendeel ging de koning nu opnieuw de befaamde wet van Jacobus, bekend als „the Book of Sports”, uitvaardigen ²⁾.

Aan Karel I was het, dat HEYLIN zijn *History of the Sabbath* opdroeg, waarin al het mogelijke aangevoerd wordt tegen den Christelijken sabbath als van God ingesteld en van voortdurende gelding ³⁾.

De vruchten van dergelijke beschouwingen, onder koninklijke bescherming gepropageerd, waren ook in het hofleven van Karel openbaar.

BAYLEE beschrijft een scène aan het hof aldus uit de „Strafford

¹⁾ „Church-ales were gatherings in public-houses on the Lord's day, on the termination of morning prayers; clerk-ales were merry-makings on the Lord's day, when collections were made for the support of the clerk of the church; and bid-ales were feasts, at which collections were made for persons ruined in circumstances, in order to enable them to resume their trade or business.” BAYLEE, a. w., p. 170.

²⁾ T. a. p., p. 171.

³⁾ T. a. p., p. 171.

Letters: „The French en Spanish ambassadors were both at the King's mask, but not received as ambassadors; the French sat among the ladies, the Spanish in a box: it was performed on Sunday night; my Lord Treasurer was there by command.” ¹⁾

Op de wetgeving had Karel I evenwel sedert 1640 geen invloed meer. Het Parlement, dat reeds van Jacobus I verlangd had, dat hij aan Spanje den oorlog zou verklaren; aan zijn zoon een protestantsche gemalin zou geven, en de wetten tegen de Roomschen zou handhaven, kwam, gerugsteund door heel het Engelsche volk, hoe langer hoe meer in verzet tegen het absolutisme en de lichtzinnige eigendunkelijkheid der Stuarts, zoodat het sedert 1640 feitelijk de macht in handen had.

Vandaar dat Dr. LEWIS terecht de Puriteinsche Suprematie laat aanvangen in 1640 en eindigen in 1660 met het herstel der Stuarts.

Eerst in die periode komt de Puriteinsche Reformatie aan het woord op wetgevend terrein.

Onweerstaanbaar als een machtige edoch rustige stroom drong de Puriteinsche volksgeest, onder leiding van een man als Cromwell, dien Paul Kruger der 17de eeuw, het eigendunkelijk absolutisme der Stuarts op zij, om eindelijk ruim baan te maken voor het Calvinisme en de regeering des lands in meer harmonie te brengen met de toenmalige behoeften der Engelsche natie.

Dat Cromwell in reactie tegen den geest der Stuarts te ver ging, kan niet ontkend, waar hij b. v. de fout beging een parlement van enkel „Saints” te willen saamroepen ²⁾ en voor het bekleeden van openbare betrekkingen de Puriteinsche geloofsbelijdenis vroeg; doch deze fouten, die in toen overal geldende principes over de grenzen der staatsbemoeiing wortelden, kunnen allerminst aan Cromwell euvel geduid.

Ook tegenover de Zondagsviering konden de Puriteinen met nauwgezette gestrengheid thans hun eischen doen gelden.

¹⁾ T. a. p., p. 172.

²⁾ Dr. A. KUYPER, *Het Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutioneelen vrijheden*, p. 30.

Een drietal Zondagswetten zijn ons bewaard gebleven van 1644, 1650 en 1656, waarin men hunne eischen omtrent de Zondagsviering getrouw vindt opgeteekend in breedvoerige regeling.

Het kon niet anders of deze periode van Puriteinsche Suprematie, hoewel ze slechts twintig jaren duurde, moest van blijvenden invloed worden op de publieke opinie, ook op de openbare Zondagsviering.

De Puriteinsche Zondag was er voorgoed door gevestigd, ook in het openbare leven van het Engelsche volk.

Wel kwam reactie, toen in 1660 de Stuarts opnieuw den troon van Engeland bestegen, maar deze reactie was nu in 't geheel niet meer in staat wijziging te brengen in den stand van zaken.

Karel II en Jacobus II waren zeker niet strenger op het punt van Zondagsviering dan Karel I.

BAYLEE beschrijft een scène aan het hof van Karel II, uit Evelyn, als volgt:

„I can never forget the inexpressible luxury and profaneness, gaming, and all dissoluteness, and as it were total forgetfulness of God (it being Sunday evening) which this day se'nnight I was witness of. The King, sitting.... with Portsmouth, Cleveland and Mazarene, a French boy, singing low songs in that glorious gallery, whilst about twenty of the great courtiers, and other dissolute persons, were at basset round a large table, a bank of at least 2000 in gold before them: upon which two gentlemen who were with me made reflections with astonishment. Six days after was all in dust.”¹⁾

Waar het op Zondag aldus toegaat, en dat in een land, waar heel het volk een Puriteinschen Zondag viert, is zeker de eerbied voor het vierde gebod niet groot.

Toch waren de Stuarts niet meer bij machte dezen geest der losbandigheid, ondanks heel het Engelsche volk, in wetten te belichamen.

Een wet van Karel II, in 1676 uitgevaardigd, komt niet meer in zoo groot conflict met den Engelschen volksgeest; al is ze niet in allen deele zoo streng als die van Cromwell.

Het Parlement was te machtig geworden en de pogingen der

¹⁾ EVELYN'S *Memoirs and Diary*, Vol. I, p. 580; bij BAYLEE, p. 173.

Stuarts om nochtans hun absolutistische ideeën door te zetten kon alleen ten gevolge hebben wat in 1688 geschiedde, toen „the glorious revolution” van Willem III de rechten van het Engelsche volk voorgoed kwam beschermen tegen het absolutisme der Stuarts.

Groote conflicten en schrille afwisselingen komen sinds dien tijd in Engeland niet meer voor.

Alles gaat langs den constitutioneelen weg en het Engelsche volk wist zelf zijn Puriteinschen Zondag te handhaven, beschermd door goede wetten, ook al was in het Parlement over de meerdere of mindere strengheid der wetten menigmaal wisseling van gedachten, en al kwam nu en dan wijziging of aanvulling der bestaande wetten tot stand.

Enkele kleine wetjes onder Willem III en Maria, in 1690, 1700 en 1701 uitgevaardigd, brachten op enkele punten weinig beduidende wijzigingen, evenals de wet van koningin Anna in 1710 omtrent het rijden der „coaches”.

Een belangrijke wet, waarover in de laatste jaren zeer veel drukte is gemaakt in het Engelsche Parlement en daarbuiten, is de wet van koning George III in 1781, verbiedende het open hebben op Zondag van allerlei gelegenheden voor ontspanning en amusement tegen betaling van entrée.

Voorts zijn in ’t laatst der vorige en in den loop dezer eeuw verscheiden wijzigingen aangebracht in de Engelsche Zondagswetgeving, die in dit overzicht geen afzonderlijke bespreking behoeven.

Alleen wat de nieuwere Zondagswetgeving der laatste 20 jaren betreft, en waarbij meer het sociale belang van den Zondag op den voorgrond treedt dan het alzijdig belang, waaronder de religie een voorname plaats inneemt, moet worden opgemerkt, dat in Engeland deze kwestie anders staat dan in de meeste landen van het Continent.

Op het vasteland van Europa is men, door de verwoesting, die het ongeloof door de Fransche revolutie heeft aangericht, den Zondag in het publieke volksleven bijna kwijtgeraakt, en nu is *dit* het streven van de nieuwere Zondagswetgeving om den kwijtgeraakten zevendaagschen rustdag weer terug te krijgen, en wel inzonderheid omdat men algemeen begint in te

zien, dat ook voor het sociale leven van den mensch het verlies van den zevendaagschen rustdag een onberekenbare schade veroorzaakt.

In Engeland heeft de revolutie niet zoo alles verwoestend gewerkt en is inzonderheid ook de zevendaagsche rustdag, zij het dan niet geheel ongehavend, bewaard gebleven, zoodat daar de actie er slechts op gericht is om den Zondag, dien men nog heeft, te behouden, terwijl dat behoud nu ook wordt verdedigd o. a. op sociale gronden, zoodat bij de nieuwere wijze van arbeiden in fabrieken van allerlei aard slechts dient gewaakt om de beginselen, die in de bestaande wetten gelden, speciaal toe te passen.

In dien zin is dus eigenlijk de nieuwere wetgeving in Engeland niet te vergelijken met die b. v. in Duitschland en Oostenrijk.

Omtrent Englands nieuwere sociale wetgeving geeft Mr. PATIJN, anders volstrekt geen vriend van den Engelschen Puriteinschen Zondag, het volgende loffelijk getuigenis.

Nadat de schrijver melding heeft gemaakt van de Bankholidays-Act van 1871 en de Factory and Workshop Acts van 1878, '83, '91 en '95, die Zondagsrust waarborgen aan vrouwelijke en jonge arbeiders in de nijverheid, schrijft hij: „Ofschoon dus de wet den volwassen mannelijken arbeider vrij laat, is op bijna ieder gebied de Zondagsrust in geen land zoo algemeen als in het Britsche rijk en daarvan het meest in Schotland. In de groot-industrie is zij zóó ver doorgevoerd, dat men terecht dikwijls naar Engeland verwijst degenen, die haar invoering in eenigen tak van nijverheid voor onmogelijk houden.”¹⁾

Omtrent den inhoud der Engelsche Zondagswetten sedert de Reformatie het volgende:

I. De worsteling van den Puriteinschen geest met den geest van Rome en van de Anglicaansche kerk om de overmacht in het Engelsche volksleven komt ook in de Zondagswetten uit.

Reeds in de eerste Zondagswet van Eduard VI, onder wiens regeering de Reformatie vooral begon door te breken, wordt tegen

¹⁾ Mr. J. A. N. PATIJN, *Zondagswetgeving*, p. 179.

de grove ontheiliging van den sabbath, zooals die bij het eind der Middeleeuwen plaats vond, te velde getrokken („and whereas in our time, God is more offended than pleased, more dishonored than honored, upon the holy day, because of *idleness, pride, drunkenness, quarreling and brawling, which are most used in such days*” etc. (cf. Bijl. I a)..

Doch sterker komt reeds de reformatorische geest uit in de tweede wet van Eduard, waar de reactie der Reformatie tegen de Roomsche heiligenvereering aan het woord komt, („the times appointed specially for the same (viz God's service) are called holy days; not for the matter and nature either of the time or day, *nor for any of the saints sake*, whose memories are had on these days (for so all days and times considered are God's creatures, all of like holiness) but for the nature and condition of those godly and *holy works, wherewith only God is to be honored*” etc.... „dedicated and appointed *not unto any saint or creature, but only unto God and his true worship*” (B. I b).

Evenwel waren deze wetten van Eduard meer Anglicaansch dan Puriteinsch, overeenkomstig de eerste periode der Engelsche Reformatie, waaruit ze dagteekenen en waarvan ze de duidelijke kentekenen vertoonen, inzonderheid waar ze een kleine dertig Roomsche feestdagen handhaven.

Toch waren voor dien tijd deze wetten reeds vrij anti-Roomsch, en nauwelijks kwam dan ook de Roomsche koningin Maria in 1553 aan het bewind, of zij werden onmiddellijk ingetrokken en aldus werd, wettelijk althans, tot den ouden toestand teruggekeerd.

Ook de drie bepalingen omtrent den Zondag, die wij van Elizabeth bezitten, geven een beeld van den toenmaligen stand der partijen. Er is geen drijven van staatswege, noch in Anglicaansche, noch in Puriteinsche richting. Schoon zelf niet nauwgezet in haar Zondagsviering ¹⁾, en Anglicaansch in haar belijden, stond zij in haar algemeen regeeringsbeleid wel Rome tegen, maar in haar

¹⁾ „Queen Elizabeth in the earlier part of her reign, did not properly appreciate the sanctity of the Lord's day; in her progresses, that day was generally a day of feasting and amusement” etc. BAYLEE. *History of the Sabbath*, p. 169.

eenvoudige bepalingen omtrent de Zondagsviering is dit nauwelijks merkbaar; de eerste geeft, behalve een algemeene vermaning tot Zondagsheiliging, vrijheid om in den oogsttijd, als 't noodzakelijk is, te werken; de tweede bepaling verbiedt het gaan naar andere kerken dan die der gemeente, waartoe men behoort, behalve in geval van een buitengewone spreekbeurt; en de derde beveelt de aanstelling in elke gemeente van drie of vier conscientieuze en Godvreezende mannen, om toezicht te houden, dat allen zooveel mogelijk ter kerk gaan (Bijl. II a, b en c).

Eerst onder Jacobus I komt een nieuwe drijfkracht van staatswege in bepaald Anglicaansche richting, tegen Rome evengoed gekant als tegen de Puriteinen en nochtans op het punt van Zondagsviering zoozeer naar de Roomsche opvattingen overhellend.

Volgens de Zondagswet van Jacobus I van 1618 (Book of sports) was het land besmet met tweeërlei schadelijk soort van menschen, de Papen en de Puriteinen. („we now find that two sorts of people, wherewith the country is much infected (we mean Papists and Puritans) have maliciously traduced and calumniated our just and honorable proceedings” etc.)

Hij vond geen geschikter dag b. v. voor de oefening in den wapenhandel en exercities voor den krijgsdienst dan den Zondag. („For when shall the common people have leave to exercises if not upon Sundays and holy days, seeing they must live by their labor, and win their living in all working days”) (Cf. B. III)

En behalve dat beval hij als wettige ontspanningen inzonderheid aan het dansen, beide van mannen en vrouwen (vandaar „Dancing Book”) en allerlei soort van spel. „And as for our good people’s lawful recreation, our pleasure likewise is, that after the end of divine service our good people be not disturbed, letted, or discouraged from any lawful recreation, such as dancing, either men or women, archery for men, leaping, vaulting, or any other such harmless recreation, or from having May games, Whitson-ales, and morris-dances, and the setting up of May poles *and other sports* therewith used”, enz. (vandaar de naam „Book of Sports”) (B. III)

Ook hier alzoo in de Zondagswetten zelf een beeld van heel het streven der Stuarts, en de poging om door de macht der Overheid

de geestesrichting, die zij voorstonden, ondanks alles te handhaven.

Men behoeft dan ook slechts de wetten der Commonwealth in te zien of men merkt terstond dat een geheel andere geest hieruit spreekt, een geheel andere richting aan het woord komt.

Evenals heel de richting der Puriteinen; aldus gaan ook deze Zondagswetten lijnrecht tegen den geest der Stuarts in.

Onmiddellijk werden in de Parlementsacte van 1644 alle soorten van sport, spel en soortgelijke ontspanningen als door de Stuarts in „*the Book of Sports*” waren toegelaten, verboden („And be it further Ordained, That no person or persons hereafter upon the Lord's day, use, exercise, keep, maintain or be present at any Wrastlings, Shootings, Bowling, Ringing of Bells for Pleasure or Pastime, Masque, Wake, otherwise called Feasts, Church-Ale, Dancing, Games, Sports or Pastimes whatsoever” (cf. B. V, 1).

Wetten, vroeger gemaakt tot bescherming en bevordering van de Christelijke Zondagsviering, werden weder in werking gesteld. („That all Laws Enacted and in force, concerning the observation of the Lord's day, be carefully put in execution.”)

Daarentegen werd de anti-Zondagswet der Stuarts (*Book of Sports*) ingetrokken en werden alle andere pamfletten en boeken, die uitgegeven waren tegen de zedewet van het vierde gebod, veroordeeld om ingetrokken, onderdrukt, verboden en verbrand te worden. („That the King's Declaration concerning observing of Wakes, and use of exercise and recreation upon the Lord's day; the Book intituled, The Kings Majesty's Declaration to his subjects, concerning lawful Sports to be used; and all other books and Pamphlets that have been, or shall be written, Printed, or Published, against the Morality of the fourth Commandment, or of the Lord's day, or to countenance the prophanation thereof, be called in, seized, suppressed, and publicly burnt by the Justices of Peace”, etc.)

Het optreden der Stuarts na deze Puriteinsche periode heeft dan ook geen invloed meer gehad op de Zondagswetgeving, en sedert de „glorious revolution” onder Willem III, toen de Engelsche reformatie eerst voorgoed haar beslag kreeg, gaat de wetgeving geregeld door zonder die stuitende afwisselingen, die tot dien tijd de Engelsche geschiedenis kenmerkten.

II. *De Puriteinsche opvatting van den sabbath in afwijking van de Gereformeerde b. v. in Nederland, had het voordeel, dat zij door strengere onthouding van allen arbeid den Zondag in het publieke leven beter staande hield, maar tevens het gevaar, dat de sabbath werd veruitwendigd.*

De Puriteinsche beschouwing van den sabbath week in dit ééne punt af van de Calvinistische, dat de Puriteinen het rusten, opgevat als onthouden van arbeid, te veel als doel hebben beschouwd, terwijl de juiste opvatting der Gereformeerden daarin bestond, dat het rusten van arbeid slechts als middel en het geven van heel dien dag meer bijzonder aan God en zijn dienst als doel werd opgevat ¹⁾.

Niet dat de Puriteinen den Zondag niet zouden gewijd hebben aan den Godsdienst; veeleer is hun echt Calvinistische Godsvrucht voor ieder duidelijk.

Maar toch stonden zij zoo, dat het hun conscientie zou raken en het hun zonde voor God zou zijn, wanneer zij ook maar iets verrichtten, wat op eenige wijze kon gemeden worden, terwijl de Gereformeerden, die de rust van den arbeid slechts als middel beschouwden, veel meer op het doel, het geven van den dag aan den Godsdienst, het oog gericht hadden en dientengevolge niet zoo scrupuleus en nauwgezet waren in de mijding van ook den geringsten arbeid.

Natuurlijk moest deze Puriteinsche opvatting leiden tot een uiterlijk zeer nauwgezet rusten van allen arbeid, en in het volksleven tot een bijzonder stillen en rustigen publieken Zondag.

Alleen beliep men nu als vanzelf gevaar, dat, waar het geloofsleven in veranderde tijden eens tijdelijk inzonk, de uiterlijke en stille Zondag in het wettisch veruitwendigen van den sabbath verviel, waar de innerlijke kracht aan ontzonk.

Men ziet dit dan trouwens ook in de worstelingen der geestesrichtingen in Engeland in onze eeuw en vooral in de laatste helft dezer eeuw.

Het vasthouden aan den vorm, op zich zelf uitnemend en noodzakelijk, heeft door de idee der Puriteinen den uiterlijken Zondag

¹⁾ Cf. Dr. A. KUYPER, *Tractaat van den Sabbath*, p. 64 en 65.

staande gehouden, maar tegenover den geest des ongeloofs, thans ook onder de Engelsche natie een machtige strooming, staan zij zwak in zoover ze niet genoeg gingen uitwerken het eigenlijke doel, dat de Gereformeerden stellen, nl. het wijden van den dag meer bijzonder aan God en zijn dienst, en te veel bleven staan bij wat zij *te veel* als doel beschouwden, nl. het enkel aflaten van alle werk.

De tegenstanders gevoelden dit dan ook en stelden hen o. a. voor de vraag of men dan den geheelen Zondag moest doorbrengen met naar de kerk te gaan en zieken te bezoeken ¹⁾.

Zulk een onnoozele oppervlakkige vraag zou b. v. wie ook maar alleen het *Tractaat van den Sabbath* van Dr. KUYPER las, aan de Gereformeerden in Nederland niet doen.

Ook tegenover de Puriteinen was die vraag van Lord THRING nog kleinzielig en de Rev. Peake antwoordde dan ook, *dat hij meer dingen noemde* o. a. het onderrichten der jongeren („I said other things also. I spoke of instructing the young, Sunday school work”) ²⁾.

Evenwel is men in Nederland te veel in het andere uiterste vervallen en heeft men te weinig den uiterlijken vorm van het rusten op den sabbath in acht genomen, eerst door de eenzijdige dwalingen der Coccejanen e. a., daarna door den opkomenden revolutiegeest, totdat ten slotte met den vorm heel de publieke sabbath scheen te zullen te niet gaan.

III. *De Stuarts hebben ook in hun Zondagswetgeving den Engelschen volksgeest geforceerd.*

Ook de Zondagswetten geven ons een blik in dat tragische deel van Englands geschiedenis, waarin het conflict tusschen een volk en een regeerend vorstenhuis eerst op de tijdelijke verwijdering der Stuarts gedurende de Republiek van Cromwell, later op het

¹⁾ Ofschoon zeer eenzijdig en uit zijn verband gerukt aangehaald door Mr. PATJN, *Zondagswetgeving* p. 174 uit het eerste Rapport van de Commissie van enquête uit het Hoogerhuis, dat in 1895 verscheen, terwijl uit heel het Rapport van meer dan 300 foliobladzijden niets anders wordt aangehaald van wat de verdedigers van den Zondag inbrachten, werpt toch het stellen van deze vraag een eigenaardig licht op de quaestie.

²⁾ *Report* p. 97, vraag 1716.

definitief weerstaan van heel het vorstenhuis en handhaving van de volksrechten en vrijheden onder Willem III uitliep.

Geen schriller contrast is schier denkbaar dan tusschen de ideeën der Stuarts omtrent den Zondag en daartegenover den ernst der Puriteinen.

De Stuarts eigendunkelijk en lichtzinnig vonden den sabbath, zooals die bij het einde der Middeleeuwen gevierd werd, juist naar hun hart, veeleer, althans in Engeland, nog te streng dan niet streng genoeg.

Geen spel of volksvermaak, hoe rustverstoring of profaan van karakter, dat niet door „*the Book of Sports*” werd aangemoedigd en geen pamphletten zoo loszinnig tegen den Christelijken Zondag of ze werden onder bescherming des konings gepubliceerd, zooals het bovengenoemd werk van HEYLIN.

Daartegenover de Puriteinsche volksgeest, toen hoe langer hoe meer toonevend in heel Engeland, die elken uiterlijken arbeid, elke rustverstoring en alle luidruchtig getier als zonde stempelde, zoo dat de conscientie zich schuldig gevoelde voor God over elken niet noodzakelijken arbeid.

Alleen de ideeën reeds van de Stuarts moesten den Puriteinen als ergerlijk, als God onteerend en diep zondig voorkomen, en nog veel grooter moest hun ergernis worden, toen deze ideeën boud weg in een wet belichaamd en voor heel het land werden afgekondigd.

Natuurlijk was van een ombuigen of een geleidelijk omzetten van den volksgeest door een maatregel als *the book of sports* geen sprake.

Het was een scherpe resolutie, bijna met openlijke oorlogsverklaring aan de Puriteinen gelijk, een poging om met geweld te breken, waar zelfs van buigen geen sprake kon zijn, een forceeren van den volksgeest, waardoor de Puriteinen des te vrijmoediger en des te sterker zich moesten gevoelen in hun verzet tegen het absolutisme der Stuarts.

IV. *Het bijzonder karakter der Puriteinsche wetten onder de Commonwealth komt uit en in de zwaardere straffen en in het gering getal uitzonderingen en in de strengheid, waarmee de ambtenaren met de stipte uitvoering belast werden.*

De Zondagswetten van Cromwell zijn niet enkel om haar uitvoerige regeling merkwaardig.

Zij onderscheiden zich b. v. van de Nederlandsche Plakkaten allereerst door de zwaardere straffen, tegen den overtreder bedreigd.

Was in de Nederlanden de normale straf een geldboete van drie gulden, die van Cromwell's wetten kan in 't algemeen aangegeven als ongeveer tweemaal zoo hoog, te weten tien shillings.

Want wel wordt er in de akte van 1644 ook vijf shillings bedreigd naast tien voor andere overtredingen, maar vooral in de wetten van 1650 en 1656 is de straf gewoonlijk tien shillings, behalve voor enkele overtredingen, waarop vijf shillings, en tal van overtredingen van de ambtenaren, waarop veel hooger boeten gesteld zijn.

En in de tweede plaats kenmerken zij zich door het gering getal van uitzonderingen, dat wordt gemaakt, hoewel anders de regeling vrij uitvoerig is uitgewerkt.

Het koopen van melk en enkele levensbehoeften, die men niet anders zou kunnen bekomen, het voorbereiden van vleesch, het rijden of varen naar de kerk, en het vervolgen van overtredders in geval van sabbathschennis, vredebreuk of aanslagen zijn de eenige uitzonderingen, die worden toegelaten.

Vergelijkt men hiermee nu wat tal van uitzonderingen b. v. de Plakkaten in de Nederlanden toelieten, dan valt terstond de meerdere gestrengheid der Puriteinsche wetten in het oog.

In de derde plaats onderscheiden zich deze wetten door een groote mate van gestrengheid tegenover de ambtenaren, die met de uitvoering belast zijn; straffen van vijf pond sterling en van twintig shillings worden bedreigd tegen de ambtenaren, die nalatig zijn in de strikte toepassing der wetten.

V. Van een wijziging in beginsel ten aanzien der Overheidsbemoeiing valt in de Engelsche Zondagswetten weinig te bespeuren.

Hoezeer de Puriteinen ook van de Stuarts verschilden in richting en streven, hierin stemden beiden overeen, dat de Overheid geroepen was om ook de geestelijke belangen van het volk te bevorderen.

Het landsvaderlijk idee van Overheidsbemoeiing hadden de Stuarts en de Puriteinen met elkander gemeen, en wanneer Cromwell's wet alle boeken en pamfletten, die tegen zijn beginsel ingaan, laat in beslag nemen en verbranden, dan strekt hij zijn Overheids-

bemoeiing, schoon voor een beter doel, even ver uit als wanneer Jacobus I zijn koninklijke macht gebruikt om allerlei sport en spel op Zondag in te voeren en allerlei geschrift, dat op de ontheiliging van den sabbath was aangelegd, onder zijn begunstiging laat verspreiden.

Alleen in de latere wetten sedert de „glorious revolution” van 1688 is blijikbaar door het evenwicht der partijen een meer gematigde houding der regeering tegenover de verschillende richtingen merkbaar en als zoodanig drong dan ook het Engelsche volksleven als 't ware vanzelf de practijk der Overheidsbemoeiing meer in het rechte spoor.

VI. De invloed der Revolutie is in de geschiedenis der Engelsche Zondagswetgeving wel merkbaar, maar niet historie-afbrekend als op het vasteland.

Het is in 't algemeen reeds nauwelijks denkbaar, dat een natie op die hoogte van religieus besef, waarop het Engelsche volk door de Puriteinsche Reformatie was gekomen, eeuwen achtereen zou blijven.

De geschiedenis van alle volken leert, dat er tijden van bloei en van opheffing van den volksgeest gevolgd worden door tijden van verachtering in de genade Gods en van verflauwing van het geestelijk leven.

Alleen reeds uit dat oogpunt doet zich een latere achteruitgang van het Engelsche volksleven in de religie en daarmee ook in de viering van zijn Zondag vermoeden.

En metterdaad is het werkelijk verloop der historie niet anders.

Materialisten en deïsten namen in de 18de eeuw de plaats in van de Puriteinsche belijders der 16de en 17de eeuw.

Het land van Cromwell en van Willem III is geworden het land van Hobbes en Locke en de ongeloofttheorieën, waaruit de Revolutie haar oorsprong nam, zijn overgewaaid uit het land, waar eenmaal Cromwell de pamfletten tegen de Zondagsheiliging liet verbranden.

Wel heeft dit in Engeland niet, als in Frankrijk, geleid tot radicale afschaffing van den Zondag, — daarvoor was er nog in den boezem der Engelsche natie te veel gezond religieus besef, — maar toch is ook in de Engelsche Zondagswetten uit de 18de eeuw de geest der verflauwing merkbaar.

Dit komt inzonderheid uit in het steeds vermeederen der uitzonderingen op het verbod van arbeid.

Het gering aantal uitzonderingen, dat Cromwell toeliet, werd reeds onder Willem III en Anna met enkele vermeerdert (cf. B. VII en VIII).

Onder George III (B. IXa.) en George IV werden nogmaals telkens nieuwe uitzonderingen aan de reeds gemaakte toegevoegd.

Overigens, hoewel het buiten de wetten om vaststaat, dat de geest des ongeloofs ook in Engeland gedurende het revolutietijdperk doorwerkte en de ontheiliging van den sabbath hand over hand toenam, zoodat de uitvoering der bestaande wetten vermoedelijk wel heel wat van Cromwell's gestrengheid moet hebben verloren, toch blijkt van dat alles uit de wetten weinig of niets.

Conclusie.

Het gezegde samenvattende, leidt het tot deze conclusie:

I. De worsteling van den Puriteinschen geest met den geest van Rome en van de Anglicaansche kerk om de overmacht in het Engelsche volksleven komt ook in de Zondagswetten uit.

II. De Puriteinsche opvatting van den sabbath in afwijking van de Gereformeerde b. v. in de Nederlanden, had het voordeel, dat zij door strengere onthouding van allen arbeid den Zondag in het publieke leven beter staande hield, maar tevens het gevaar dat de sabbath veruitwendigd werd.

III. De Stuarts hebben ook in hun Zondagswetgeving den Engelschen volksgeest geforceerd.

IV. Het bijzonder karakter der Puriteinsche wetten onder de Commonwealth komt uit en in de zwaardere straffen, en in het gering aantal uitzonderingen, en in de strengheid, waarmee de ambtenaren met de stipte uitvoering belast werden.

V. Van een wijziging in beginsel ten aanzien der Overheidsbemoeying valt in de Engelsche Zondagswetten weinig te bespeuren.

VI. De invloed der Revolutie is in de geschiedenis der Engelsche Zondagswetgeving wel merkbaar, maar niet historie-afbrekend zooals op het vasteland.

BIJLAGE.

Tekst van de Zondagswetten in Engeland sedert de Reformatie.

I. *Wetten van Eduard VI.*

a. Wet van 1547.

Also, Like as the people be commonly occupied the work-day with bodily labor, for their bodily sustenance, so was the holy day at first beginning, godly instituted and ordained, that the people should that day give themselves wholly to God; and whereas in our time, God is more offended than pleased, more dishonored than honored, upon the holy day, because of idleness, pride, drunkenness, quarreling, and brawling, which are most used in such days; people nevertheless persuading themselves sufficiently to honor God on that day if they hear mass and service, though they understand nothing to their edifying; therefore all the king's faithful and loving subjects shall from henceforth celebrate and keep their holy day according to God's holy will and pleasure, that is in *hearing the Word of God read and taught*, in private and public prayers, in acknowledging their offenses to God, and amendment of the same, in reconciling themselves charitably to their neighbors, where displeasure hath been, in oftentimes receiving the communion of the very body and blood of Christ, in visiting the poor and sick, and in using all soberness and godly conversation.

Yet notwithstanding, all parsons, vicars, and curates shall teach and declare unto their parishioners, that they may, with a safe and quiet conscience, in the time of harvest, labor upon the holy and festival days, and save that thing which God hath sent; and if, for any scrupulosity or grudge of conscience, men should superstitiously abstain from

working upon those days, that then they should grievously offend and displease God.

Wilkins, „*Concilia Magnæ Britanniae et Hiberniae*,” vol. iv, p. 6. Folio, London, 1737. — Dr. Lewis p. 92.

b. Wet van 1552.

Forasmuch as at all times men be not so mindful to laud and praise God, so ready to resort and hear God's holy word, and to come to the holy communion and other laudable rites, which are to be observed in every Christian congregation, as their bounden duty doth require; therefore, to call men to remembrance of their duty, and to help their infirmity, it hath been wholesomely provided, that there should be some certain times and days appointed wherein the Christians should *cease from all other kind of labors*, and should apply themselves only and wholly unto the aforesaid holy works, properly pertaining unto true religion, that is to hear, to learn, and to remember Almighty God's great benefits, his manifold mercies, his inestimable gracious goodness, so plenteously poured upon all his creatures, and that of his infinite and unspeakable goodness, without any man's desert; and in remembrance hereof, to render unto him most high and hearty thanks with prayers and supplications for the relief of all our daily necessities; and because these be chief and principal works wherein man is commanded to worship God, and to properly pertain unto the first table: therefore, as these works are most commonly, and also may well be called God's service, so the times appointed specially for the same are called holy days; not for the matter and nature either of the time or day, *nor for any of the saints' sake*, whose memories are had on these days (for so all days and times considered are God's creatures, all of like holiness), but for the nature and condition of those godly and holy works, where-with *only God is to be honored*, and the congregation to be edified, whereunto such times and days are sanctified and hallowed; this is to say, separated from all profane use, and *dedicated and appointed, not unto any saint or creature, but only unto God and his true worship*; neither is it to be thought that there is *any certain time or definite number of days* prescribed in Holy Scripture, but that the appointment both of the time and also of the number of the days is left, by the authority of God's Word, to the liberty of Christ's Church, to be determined and assigned orderly in every country, by the discretion of the rulers and ministers thereof, as they shall judge most expedient to the true setting

forth of God's glory, and the edification of their people; be it therefore enacted by the king, our sovereign lord, with the assent of the lords spiritual and temporal, and the commons in this present Parliament assembled, and by the authority of the same, that all the days hereafter mentioned, shall be kept and commanded to be kept holy days, and none other; that is to say, all Sundays in the year, the days of the feast of the *Circumcision* of our Lord Jesus Christ, of the *Epiphany*, of the *Purification* of the Blessed Virgin, of *Saint Matthie* the Apostle, of the *Annunciation* of the Blessed Virgin, of *St. Mark* the Evangelist, of *St. Philip and Jacob* the Apostles, of the *Ascension* of our Lord Jesus Christ, of the *Nativity* of *St. John* the Baptist, of *St. Peter* the Apostle, of *St. James* the Apostle, of *St. Bartholomew* the Apostle, of *St. Matthew* the Apostle, of *St. Michael* the Archangel, of *St. Luke* the Evangelist, of *St. Simon* and *Jude* the Apostles, of *All Saints*; of *St. Andrew* the Apostle, of *St. Thomas* the Apostle, of the *Nativity* of our Lord, of *St. Stephen* the Martyr, of *St. John* the Evangelist, of the *Holy Innocents*, *Monday* and *Tuesday* in *Easter* week, and *Monday* and *Tuesday* in *Whitsun* week; and that none other day shall be kept and commanded to be kept holy day, or to abstain from lawful bodily labor.

II. And it is also enacted by the authority aforesaid, that every even, or day next going before, any of the aforesaid days of the feasts of the *Nativity* of our Lord, of *Easter*, of the *Ascension* of our Lord, *Pentecost*, and the *Purification* and *Annunciation* of the aforesaid Blessed Virgin, of *All Saints*, and of all the said feasts of the apostles (other than of *St. John* the Evangelist and *Philip* and *Jacob*), *shall be fasted, and commanded to be kept and observed*, and that none other even or day shall be commanded to be fasted.

III. And it is enacted by the authority aforesaid that it shall be lawful to all archbishops in their dioceses, and to all other having ecclesiastical or spiritual jurisdiction, to inquire of every person that shall offend in the premises, and to punish every such offender by the censures of the Church, and to enjoin him or them such penance as shall be to the spiritual judge by his direction thought meet and convenient.

IV. Provided, always, that this act, or anything therein contained, shall not extend to, abrogate, or take away the abstinence from flesh in *Lent*, or on *Fridays* and *Saturdays*, or any other day which is already appointed so to be kept, by virtue of an act made and provided in the third year of the reign of our sovereign lord the king's majesty that now is, saving only of those evens or days whereof the holy day next follow-

ing is abrogated by this statute; anything above mentioned to the contrary in any wise notwithstanding.

V. Provided also, and be it enacted by the authority aforesaid, that when and so often as it shall chance any of the said feasts (the evens whereof be by this statute commanded to be observed and kept fasting-day) to fall upon the *Monday*, that then as it hath always heretofore been accustomedly used, so hereafter, the *Saturday* then next going before any such feast or holy day, and not the *Sunday*, shall be commanded to be fasted for the even of any such feast or holy day; anything in this statute before mentioned or declared to the contrary in any wise notwithstanding.

VI. Provided always, and it is enacted by the authority aforesaid, that *it shall be lawful to every husbandman, laborer, fisherman*, and to all and every other person or persons, of what estate, degree, or condition he or they may be, upon the holy days aforesaid; in harvest or at any other time of the year *when necessity shall require, to labor, ride, fish, or work*, any kind of work, *at their free wills and pleasure*; anything in this act to the contrary in any wise notwithstanding.

VII. Provided always, and be it enacted by the authority aforesaid, that it shall be lawful to *the knights* of the right honorable order of the Garter, and to every of them, to keep and celebrate *solemnly the feast of their order*, commonly called St. George's feast, yearly from henceforth, the 22d, 23d, and 24th days of April, and at such other time and times as yearly shall be thought convenient by the king's highness, his heirs and successors, and the said knights of the said honorable order, or any of them, now being, or hereafter to be; anything in this act heretofore mentioned to the contrary notwithstanding.

„Revised Statutes”, from 1235—1685 A. D., pp. 555—557, London, 1870. Ook, „British Statutes at Large”, vol. ii, p. 425, London, 1786. — Dr. Lewis, p. 94 en v.

Deze wet werd het volgende jaar onder de bloedige Maria weer ingetrokken.

II. *Wetten van koningin Elizabeth, 1558—1603.*

a. Injunction 20. Item, all the queen's faithful and loving subjects shall, from henceforth celebrate and keep their holyday according to God's will and pleasure; that is, in hearing the Word of God read and taught, in private and public prayers, in acknowledging their offenses unto God, and amendment of the same, in reconciling themselves charitably to their

neighbors where displeasure hath been, in oftentimes receiving the communion of the very body and blood of Christ, in visiting of the poor and sick, using all soberness and godly conversation. Yet notwithstanding, all parsons, vicars, and curates shall teach and declare unto their parishioners, that they may *with a safe and quiet conscience*, after their common prayer in the time of harvest, *labor upon the holy and festival days*, and save that thing which God hath sent; and if for any scrupulosity or grudge of conscience, men should superstitiously abstain from working upon those days, then they should grievously offend and displease God...

b. Injunction 33. Item, that *no person* shall, neglecting their own parish church, resort to *any other church* in time of common prayer or preaching, *except it be by* the occasion the some *extraordinary sermon* in some parish of the same town....

c. Injunction 46. Item, that in every parish three or *four discrete men*, which tender God's glory, and his true religion, shall be appointed by the ordinaries diligently to see, that *all the parishioners duly resort to their church* upon all Sundays and holy days, and there to continue the whole time of the godly service; and all such as shall be found slack and negligent in resorting to the church, having no great or urgent cause of absence, they shall straightly call upon them, and after due admonition if they amend not, they shall denounce them to the ordinary.

Wilkins, „Concilia Magnae Britanniae,” etc., vol. iv, pp. 184, 186. — Lewis, p. 99.

III. *Wet van Jacobus I in 1618. (The book of Sports.)*

By the King.

Whereas, upon our return the last year out of Scotland, we did publish our pleasure touching the recreations of our people in those parts under our hand; for some causes us thereunto moving, we have thought good to command these, our directions then given in Lancashire, with a few words thereunto added, and most applicable to those parts of the realms, to be published to all our subjects.

Whereas, we did justly in our progress through Lancashire, rebuke some Puritans and precise people, and took order that the like unlawful carriage should not be used by any of them hereafter in the prohibiting and unlawful punishing of our good people for using their lawful recreations and honest exercises upon Sundays and other holy days after the afternoon sermon or service; we now find that *two sorts of people, where-*

with the country is much infected (we mean *Papists* and *Puritans*), have maliciously traduced and calumniated our just and honorable proceedings, and, therefore, lest our reputation might upon the one side, though innocently, have some aspersion laid upon it, and that upon the other part our good people in that country be misled by the mistaking and misrepresentation of our meaning — we have therefore thought good hereby to clear and make our pleasure to be manifested to all our good people in those parts.

It is true that at our first entry to this crown and kingdom we were informed, and that too truly, that our county in Lancashire abounded more in popish recusants than any county of England; and hath still continued, to our great regret, with little amendment save that now of late, in our last riding through our said county, we find, both by the report of the Judges and of the bishop of the diocese, that there is some amendment now daily beginning, which is no small contentment to us.

The report of this growing amendment among them made us the more sorry, when, with our own ears, we had heard the general complaint of our people, that they were barred from all lawful recreation and exercise upon the Sunday afternoon after the ending of all divine service, which can not but produce two evils; the one hindering of the conversion of many, whom their priests will take occasion hereby to vex, persuading them that no honest mirth or recreation is lawful on those days, which can not but breed a great discontent in our people's hearts, especially of such as are peradventure upon the point of turning; *the other* inconvenience is, that this prohibition (bareth) the common and meaner sort of people from using such exercises as may make their bodies more able for war, whenever we or our successors shall have occasion to use them; and in place thereof, set up filthy tipplings and drunkenness, and breeds a number of idle and discontented speeches in their alehouses. *For when shall the common people have leave to exercises if not upon Sundays and holy days, seeing they must live by their labor, and win their living in all working days.*

Our express pleasure, therefore, is that the laws of our kingdom and canons of our Church be as well observed in that county as in all other places of this our kingdom. And on the other part, that no lawful recreations shall be barred to our good people, which shall not tend to the breach of our aforesaid laws, and canons of our Church, which, to express more particularly our pleasure, is that the bishops and all other inferior clergymen and church-wardens shall for their parts be careful and diligent

both to instruct the ignorant, and convince and reform them that are misled in religion, presenting them that will not conform themselves, but obstinately stand out, to our judges and justices; whom we likewise command to put the laws in due execution against them. Our pleasure, likewise, is that the bishop of the diocese take the like strait order with all the Puritans and precisians within the same, either constraining them to conform themselves, or leave the county, according to the laws of our kingdom, and canon of our Church, and so to strike equally on both hands against the contemners of our authority and adversaries of our Church. And as for our good people's lawful recreation, our pleasure likewise is, that after the end of divine service our good people be not disturbed, letted, or discouraged from any lawful recreation, such as *dancing, either men or women*, archery for men, leaping, vaulting, or any other such harmless recreation, or from having *May games, Whitsonales, and morris dances*, and the setting up of *May poles* and other sports there with used, so as the same be had in due and convenient time without impediment or neglect of divine service; and that women shall have leave to carry rushes to church for the decorating of it, according to their old custom. But withal we do here account still as prohibited all unlawful games to be used on Sundays, only as bear and bull baitings, interludes, and at all times in the meaner sort of people by law prohibited bowling.

And likewise we bar from the benefit and liberty all such known recusants, either men or women, as will abstain from coming to church or divine service, being therefore unworthy of any lawful recreation after said service, that will not first come to church and serve God. Prohibiting in like sort the said recreations to any that, though conform in religion, are not present in the church at the service of God, before their going to the said recreations.

Our pleasure, likewise is, that they to whom it belongeth in office, shall present and *punish* sharply all such, as in abuse of this our liberty *will use their exercises before the end of all divine services for that day*. And we likewise *straitly command that every person shall resort to his own parish church to hear divine service*, and each parish by itself to use the said recreations after divine service. Prohibiting likewise any offensive weapons to be carried or used in the said times of recreations. And our pleasure is that this our declaration shall be published by order from the bishop of the diocese through all the parish churches, and that both our judges of our circuits and our justices of our peace be informed thereof. Given at our

manner of Greenwich, the 24th day of May, in the sixteenth year of our reign in England, France, and Ireland, and of Scotland the 51st.

„*Concilia Magnae Britanniae et Hiberniae*, vol. iv, pp. 483, 484, London 1737. — Lewis, p. 103 en v.

IV. *Wetten van Karel I* (1625–1649).

a. Wet van 1625.

Forasmuch as there is nothing more acceptable to God than the true and sincere service and worship of him according to his holy will, and that the *holy keeping* of the Lord's day is a principal part of the true service of God, which in very many places of this realm hath been, and now is, profaned and neglected by a disorderly sort of people, in exercising and frequenting bear-baiting, bull-baiting, interludes, common plays, and other unlawful exercises and pastimes upon the Lord's day; and for that many quarrels, bloodsheds, and other great inconveniences have grown by the resort and concourse of people going out of their own parishes to such disorderly and unlawful exercises and pastimes, neglecting divine service, both in their own parishes and elsewhere; be it enacted by the king's most excellent majesty, the lords spiritual and temporal, and the commons, in this present Parliament assembled, and by the authority of the same, that from and after forty days next after the end of this Parliament, there shall be *no meetings, assemblies, or concourse of people out of their own parishes*, on the Lord's day, within this realm of England or any the dominions thereof, for any sports and pastimes, whatsoever; nor any *bear-baiting*, bull-baiting, interludes, common plays, or other unlawful plays and pastimes, used by any person or persons in their own parishes; and that any person or persons offending in the premises, shall forfeit for every offense three shillings four pence, the same to be employed and converted to the use of the poor of the parish where the offense shall be committed; and that any one justice of the peace of the county, or the chief officer or officers of any city, borough, or town corporate, where such offense shall be committed, upon his or their view, or confession of the party, or proof of any one or more witness by oath, which the said justice or chief officer or officers shall by virtue of this act have authority to minister, shall find any person offending in the premises, the said justice or chief officer or officers shall give warrant under his or their hand and seal, to the constables or churchwardens of the parish or parishes where such offense shall be committed, to levy the said penalty so to be

assessed, by way of distress and sale of the goods of every such offender, rendering to the said offender the overplus of the money raised of the said goods so to be sold; and in *default of such distress*, that the party thus offending be *set publicly in the stocks by the space of three hours*; and that if any man be sued or impeached for execution of this law, he shall and may plead the general issue, and give the said matter of justification in evidence; provided that no man be impeached by this act except he be called in question within one month next after the said offense committed; provided also, that the ecclesiastical jurisdiction within this realm, or any dominion thereof, by virtue of this act or anything therein contained shall not be abridged, but that the ecclesiastical court may punish the said offenses as if this act had not been made. This act to continue until the end of the first session of the next Parliament, and no longer.

Statutes of Charles I, chap. i. „Revised Statutes,” from 1235—1685. A. D., p. 710, London, 1870. Ook, „British Statutes at Large,” vol. iii. p. 119, London, 1786. — Lewis p. 100.

b. Proclamatie van 1633 waarbij de wet van 1618 (Book of sports) opnieuw wordt afgekondigd.

The King's Majesty's Declaration to his Subjects Concerning Lawful Sports to be used.

By the King.

Our dear father of blessed memory in his return from Scotland, coming through Lancashire, found that his subjects were debarred from lawful recreations upon Sundays after evening prayers ended, and upon holy days; and he prudently considered that if these times were taken from them, the meaner sort, who labour hard all the week, should have no recreations at all to refresh their spirits. And after his return he further saw that his loyal subjects in all other parts of the kingdom did suffer in the same kind, though, perhaps, not in the same degree, and did, therefore, in his princely wisdom publish a declaration to his loving subjects concerning lawful sports to be used at such times, which was printed and published by his royal commandment in the year 1618, in the tenor which hereafter followeth.

(volgt de wet van 1618 en aan het slot een clause als volgt:)

Now, out of a like pious care for the service of God, and for suppressing of any humors that oppose truth, and for the ease, comfort,

and recreation of our well-deserving people, we do ratify and publish *this our blessed father's declaration*, the rather because of late in some counties of our kingdom we find, that under pretense of taking away abuses there hath been a general forbidding, not only of ordinary meetings, but of the feasts of the dedication of the churches, commonly called „Wakes“. Now, our express will and pleasure is, that the feasts with others shall be observed, and that our justices of the peace in their several divisions shall look to it, both that all disorders there may be prevented or punished, and that all neighborhood and freedom with man-like and lawful exercises be used. And we further command the justices of the assizes in their several circuits to see that no man do trouble or molest any of our loyal and dutiful people in or for their lawful recreations, having first done their duty to God, and continuing in obedience to us and our laws. And of this we command all our judges, justices of the peace, as well within liberties as without, mayors, bailiffs constables, and other officers, to take notice of and see observed, as they tender our displeasure. And we further will that publication of this our command be made by order from the bishops through all the parish churches of their several dioceses respectively.

Given at our palace of Westminster, the 28th day of October, in the ninth year of our reign. God save the King. (1633 A. D. — Lewis, p. 103 en v.)

V. *Wetten gedurende de Puriteinsche Suprematie onder Cromwell.*

1. Wet van 1644.

Forasmuch as the Lord's-day, notwithstanding several good laws heretofore made, hath been not onely greatly prophaned, but divers *ungodly Books* have been published by the Prelatical Faction, *against the morality of that day*, and to countenance the prophanation of the same, to the manifest indangering of souls, prejudice of the true Religion, great dishonour of Almighty God, and provocation of his just wrath and indignation against this Land!

The Lords and Commons for remedy thereof, do Order and Ordain, and be it Ordered and Ordained, That *all the Laws* Enacted and in force, concerning the observation of the Lord's day, be carefully put *in execution*; and that all and singular person and persons whatsoever, shall on every Lord's day, apply themselves to the sanctification of the same, by exercising themselves thereon, in the duties of Piety and true Religion, publicly and privately: And that no person or persons whatsoever, shall publicly cry, shew forth, or expose to sale, any Wares, Merchandizes, Fruit, Herbs,

Goods or Chattels whatsoever, upon the Lord's day, or any part thereof; upon *pain*, That every person so offending, shall *forfeit the same Goods* so cryed, shewed forth, or put to sale: And that no person or persons whatsoever, shall, without reasonable cause for the same, travel, carry burthens, or do any worldly labours, or work whatsoever, upon that day, or any part thereof; upon *pain*, That every one travelling contrary to the meaning of this Ordinance shall forfeit for every offence, *ten shillings* of lawful money; and that every person carrying any burthen, or doing any worldly labour or work, contrary to the meaning hereof, shall forfeit *five shillings* of like money for every such offence.

And be it further Ordained, That no person or persons shall hereafter upon the Lord's day, use, exercise, keep, maintain, or be present at any Wrastlings, Shooting, Bowling, Ringing of Bells for Pleasure or Pastime, Masque, Wake, otherwise called Feasts, Church-Ale, Dancing, Games, Sport or Pastime whatsoever; upon *pain*, That every person so offending, being above the age of *fourteen years*, shall lose, and forfeit *five shillings* for every such offense.

And be it further Ordained, That all and singular person and *persons*, that have the *care*, government, tuition or education of any *childe or children*, under, or within the age of fourteen years, shall forfeit and lose *twelve pence* for every of the said offenses that shall be committed by any such *childe or children*.

And because the prophanation of the Lord's day hath been heretofore greatly occasioned by *May-Poles*, (a Heathenish vanity, generally abused to superstition and wickedness.) The Lords and Commons do further Order and Ordain, That all and singular May-poles, that are or shall be erected, shall be taken down and removed by the Constables, Borsholders, Tythingmen, petty Constables, and Church wardens of the parishes, and places where the same be: And that no May-Pole shall be hereafter set up, erected, or suffered to be within this Kingdom of England, or Dominion of Wales.

And it is further Ordained, That if any of the said *Officers* shall neglect to do their Office in the Premises, within one week after notice of this Ordinance, every of them, for such neglect, shall forfeit *five shillings* of lawfull Moneys; and so from week to week, *weekly Five shillings more* afterward, till the said May-Pole shall be taken down, and removed.

And that if any Justice of the Peace of the County, or the chief Officer or Officers, or any Justice of the Peace, of, or within any City, Borough or Town-Corporate, where the said offenses shall be committed,

upon his or their view, or confession of the party, or proof of any one or more witnesses by Oath (which the said Justice, chief Officer or Officers, is by this Ordinance authorized to minister) shall find any person offending in the Premises, the said Justice, or chief Officer or Officers, shall give Warrant under his or their hand and Seal, to the Constables or Churchwardens of the Parish or Parishes where such offense shall be committed, to seize the said Goods, cryed, shewed forth, or put to sale as aforesaid; and to levy the said other Forfeitures or Penalties by way of Distress and Sale of the Goods of every such Offender, rendring to the said Offenders the overplus of the money raised thereby; and in default of such Distress, or in case of insufficiency, or inability of the Offender to pay the said Forfeitures or Penalties, That the party offending be set publicquely in the Stocks by the space of three hours: And all and singular the forfeitures or Penalties aforesaid, shall be imployed and converted to the use of the Poor of the Parish where the said offenses shall be committed, saving onely, that it shall and may be lawful, to, and for such Justice, mayor, or Head Officer or Officers, out of the said Forfeitures or Penalties, to reward any person or persons that shall inform of any offense against this Ordinance, according to their discretions; so as such reward exceed not the third part of the Forfeiture or Penalties.

And it is further Ordained by the said Lords and Commons, That the King's Declaration concerning observing of Wakes, and use of exercise and recreation upon the Lord's-day; the Book intituled, *The Kings Majesty's Declaration to his Subjects, concerning lawful Sports* to be used; and all other Books and Pamphlets that have been, or shall be written, Printed, or Published, against the Morality of the fourth Commandment, or of the Lord's day, or to countenance the prophanation thereof, *be called in, seized, suppressed, and publicquely burnt* by the Justices of Peace, or some or one of them, or by the chief Officer or Officers aforesaid, in their several limits, or by their warrant or command.

Provided, and be it Declared, That nothing in this Ordinance shall extend to the prohibiting of *dressing meat* in private Families, or the *dressing and sale of Victuals* in a moderate way in Inns or Victualling-houses, *for the use of such as cannot otherwise be provided for*; or to the crying or selling *Milk before Nine of the Clock in the Morning, or after four of the Clock in the Afternoon, from the Tenth of September till the Tenth of March*; or before *Eight of the Clock in the Morning, or after Five of the Clock in the Afternoon, from the Tenth of March till the Tenth of September*.

And whereas there is great breach of the Sabbath, by Rogues, Vagabonds, and Beggars, It is further Ordained, That the Lord Mayor of the City of London, and all Justices of the Peace, Constables, Churchwardens, and other Officers and Ministers whatsoever, shall *from time to time, cause all Laws against Rogues, and Vagabonds, and Beggars, to be put in due execution*; and take order, that all Rogues, Vagabonds, and Beggars do on every Sabbath day *repair to some Church or Chapel, and remain there soberly and orderly, during the time of Divine Worship*.

And that all and singular Person and Persons that shall do anything in the execution of this Ordinance, shall be protected and saved harmless by the Power and Authority of Parliament.

And be it further Ordained, That this Ordinance be Printed and Published, and read in all Parish Churches and Chappels, before the Sermon in the Morning, on some Lord's-day, before the First of May next, on the South side of Trent; and before the First of June next on the North side of Trent.

Dated 6 April, 1644.

Scobell's „Acts of Cromwell", pp. 68, 69, part i, London, 1658. — Dr. Lewis, p. 115 en v.

2. Wet van 1650.

For the *more effectual executing* of all such Laws, Statutes and Ordinances of Parliament, for the due Observation and Sanctification of the Lord's-day, days of publique Humiliation and Thanksgiving and for the further preventing the prophanation thereof, It is Enacted and Declared by this present Parliament, and by the Authority of the same, That all and every High Constable, Petty Constable, Headborough, Churchwarden or Overseer of the Poor or other Officers, or any of the Governors of the Company of Watermen, upon their own view or knowledge of any the offense or offenses committed or done against any Article, Clause, or provision of any the said Laws, Statutes, or Ordinances; and all and every person and persons whatsoever, by Warrant from any Justice of Peace, Mayor, Bayliff or other Head-Officer, are hereby *authorized and required to seize and secure all such Wares or Goods cryed, shewed forth or put to sale upon the days and times aforesaid, contrary to this present Act, or any Statute or Ordinance of Parliament, to the end proceedings may be thereupon had, according to the true intent and meaning of this present Act, or any the said Laws, Statutes and Ordinances*.

And it is further Enacted, That *no Traveller, Waggoner, Butcher, Higler, Drover, their or any of their Servants, shall travel or come into his or their Inn or Lodging, after Twelve of the Clock on any Saturday night; nor shall any person travel from his House, Inn or other place, till after one a clock on Munday morning, without good and urgent cause, not incurred through the neglect or occasion of the person so doing, to be allowed by any Justice of the Peace or Head Officer before whom complaint shall be made, upon pain that every such Traveller, Waggoner, Butcher, Higler, Drover and their Servants, and also every Inn keeper and Alehouse keeper that shall so entertain him or them, shall each of them forfeit Ten shillings for every such offense.*

And if any Writ, Warrant or Order (except in case of Treason, Murther, Felony, or breach of the Peace, prophanation of the Lord's-Day, days of Thanksgiving or Humiliation, or suspition of them or either or any of them) shall be from and after the First day of May, in the year One thousand six hundred and fifty, served or executed upon any the aforesaid days, every such *execution* of such Writ, Warrant or Order *upon the said days* respectively, *shall be*, and is hereby declared to be *of no effect*; and the person or persons *that shall serve or execute* such Writ, Warrant or Order, or cause the same to be served or executed, shall forfeit and pay to the use of the poor of the parish where such offense shall be committed *five pounds*, to be levied upon his or their goods and Chattels in maner aforesaid, rendering the overplus.

And it is further Enacted and Declared by the Authority aforesaid, That no person or persons shall use, imploy or travel upon the Lord's-day, or the said days of Humiliation or Thanksgiving, *with any Boat, Wherry, Lighter, Barge, Horse, Coach or Sedan, either in the City of London or elsewhere (except it be to or from some place for the service of God, or upon other extraordinary occasion, to be allowed by the next Justice of Peace to the place where the said fact shall be committed); upon pain that every such person or persons that shall use such Boat, Wherry, Lighter, Barge, Horse, Coach or Sedan, contrary to the true meaning of this present Act (except it be in the Cases aforesaid) shall for every such Offense forfeit and lose the sum of Ten shillings; and that every Boat-man, Sedan-man, Coach-man or other person, that shall so labor or travel in or with any such Boat, Wherry, Lighter, Barge, Sedan, Horse or Coach, shall forfeit for every such offense Five shillings.*

And it is further enacted and declared, That every person and persons which upon the said Lord's day, days of Humiliation or Thanksgiving,

shall be in any *Tavern, Inn, Alehouse, Tobacco-house* or *Shop* or Victualling House (unless he lodge there, or be there upon some lawful or necessary occasion) to be allowed of by such Judge, Justice, or other person who is authorized by this Act to put the same in execution; and every person or persons which upon the said days shall be *dancing, prophaneely singing, drinking* or tipling in any Tavern, Inn, Alehouse, Victualling-house, or Tobacco-house or Shop, or shall harbor or entertain any person or persons so offending; or which shall grinde or cause to be ground in any Mill, any Corn or grain upon any the said days, except in case of necessity, to be allowed by a Justice of the Peace, every such Offender shall forfeit and pay the sum of *ten shillings* for every such offense, to be levied as aforesaid.

And for the more vigorous and due execution of the Laws, Statutes and Ordinances aforesaid, and of this present Act, it is hereby further Enacted, That every Justice of the Peace, *Head Officer*, or *Officers of every Town Corporate or place*, and every *Constable, Headborough, Churchwarden, Overseer of the Poor*, and Governors of the Company of Watermen, and other persons authorized as aforesaid, are hereby *required* and enjoined to *make diligent search for the discovering, finding out, apprehending and punishing* of all Offenders against this and other Laws, Ordinances and Acts made for the Observation of the Lord's-day, and Days of Publique Fasting and Thanksgiving; And if any the said Justices of Peace, and other Officers aforesaid, upon View or Information of any the said Offenses to be committed, shall be *negligent, or refuse* to do his duty in putting this or other the said Ordinances, Laws or Acts in execution, ever such Justice of the Peace; and other Head-Officer, upon proof thereof before the Lord Chief Justice of either Bench, or Lord Chief Baron of the Exchequer, or before any Judge or Judges of Assize, by one or more Witnesses, or by view or confession of the party, shall for every such Offense incur the Penalty of *Five pounds*, and upon refusal of payment thereof, to be levied upon his Goods or Chattels, by Warrant from the said Lord Chief Justices, or Lord Chief Baron, Judge or Judges of Assize respectively, by distress and sale of the Goods of every such person, returning the overplus; and every *High Constable, Petty Constable, Churchwarden* and other *Officer*, shall forfeit and pay for his neglect aforesaid, the sum of *Twenty shillings*; and for default of payment thereof, the same to be levied by Warrant from any Justice of the Peace, directed to the High Constable of the Hundred, or other Officer where the Offense shall be committed, for the levying of the said penalty by way of distress

and sale of the Offenders Goods, and returning the overplus as aforesaid; And all other penalties imposed by this Act, for which no way of levying is provided by the said former Laws and Ordinances, shall be levied by Warrant from any one Justice of Peace, Mayor, Bayliff, or Head Officer, by distress and sale of the Offenders goods; and for want of payment thereof, or such distress to be found, by setting the Offenders *in the Stocks or Cage* for the space of *six hours*.

And it is likewise Enacted and Declared, That all Judges, Justices of Assize, and Justices of Peace at their Assizes or Quarter Sessions, shall in their several and respective Circuits and Courts give in charge to the Grand Jury, to enquire of and present all neglects of Justices, Constables, and Other Officers in the due execution of this present Act, and other Laws, Ordinances and Statutes made for the Observation of the Lord's day, and Days of Publique Fasting and Thanksgiving, who are hereby strictly commanded to present the same.

And it is also hereby Enacted, That the Lord Mayor and Aldermen, Sheriffs, and Justices of Peace of the City of London, County of Middlesex, and City of Westminster, and Borough of Southwark, together with the Heads and Governors of the several Inns of Court and Chancery; and all and every Justice of Peace, Mayors, Bayliffs, and other Head Officers, and every of them, are hereby authorized and required to take a speedy and *effectual course, by such means as they shall think* most meet within their respective Jurisdictions, *to restrain as aforesaid the prophanation* of the said days; upon *pain that the Lord-Mayor, Aldermen, Sheriffs and Justices* in London, and Middlesex, and Westminster, Heads of the several Inns or Courts, and Chancery, Justices and other Head-Officers, *which shall neglect* to do what belongs to their several duties and places therein, shall forfeit the sum of *Five pounds*, to be levied in such manner as the fines imposed on Justices of Peace for their neglects, are hereby appointed to be levied as aforesaid.

And it is Enacted and Declared by the Authority aforesaid, That this Act be forthwith printed and bound up together with all the former Statutes and Ordinances now in force for observation of the Lord's day, Publique Fasting, and Thanksgiving days, and published by the Justice of Peace, or Chief Officer or Officers aforesaid, and read at their next Quarter Sessions after they shall receive the same; and also by them sent unto or left at the several houses of the Ministers of the respective Parishes within their respective limits, who are hereby required and appointed in all the Churches and Chappels within this Commonwealth, publicly to

read or cause to be read, all and every the said Statutes and Ordinances so bound up together, the next Lord's day after he or they shall receive the same, before the morning Sermon; and that *afterward once every year* (viz.) *upon the first Lord's-day in March*, before the morning Sermon, *they read or cause to be read* likewise this present and *the former Acts and Ordinances* aforesaid; the due performance whereof the said Justices of Peace and other Head Officers are commanded to inquire after, and certify the names of the persons making default in reading and publishing the premises, according to this present Act, to the Speaker of the Parliament, and in the intervals thereof, to the Council of State; and the Justices of Peace at their Quarter Sessions, shall duly cause this Act, together with the said Statutes and ordinances to be openly read.

And it is lastly Enacted, That in *any Action* brought against any Justice of Peace, Constable, or any other Officer or person acting or doing, or commanding to be acted or done any thing in pursuance of this or any former Law, Act or Ordinance now in force touching or concerning any the Offenses or matters aforesaid, the Defendant in every such Action shall and may plead the General Issue, and give the special matter in Evidence; and *upon the Non-Suit* of the Plaintiff, or Verdict passing for the Defendant, *the party Defendant* shall have and *recover his and their treble Costs*, or at the election of such party, *shall have his reparation by the Committee of Parliament for indemnity*. And it is hereby Ordained, That *all persons* whatsoever *shall be ayding* and assisting to all Justices of Peace, Head-Officers, Constables, and other Officers and persons, *in the execution of this* or the said former Acts and Ordinances in and concerning the premises.

Passed 19 April, 1650.

Scobell's „Acts of Cromwell”, part ii, pp. 119—121. — Dr. Lewis, p. 120 en v.

3. Wet van 1656.

Forasmuch as God hath appointed one day in Seven to be kept holy unto himself, and that in order thereunto man should abstain from the works of his ordinary calling, and hath intrusted the Magistrate amongst others, to take care thereof within his gates; and whereas it is found by daily experience, that the first day of the week (being the Lord's-day, and since the resurrection of Christ to be acknowledged the Christian Sabbath) is frequently neglected and prophaned to the dishonor of Christ, and Profession of the Gospel; therefore for the better observation of the said

Day, and preventing in some measure such Prophanation thereof for the future, be it enacted by his Highness the Lord Protector, and the Parliament of the Commonwealth of England, Scotland and Ireland, and the Dominions thereunto belonging, that whatsoever person or persons within this commonwealth shall be found guilty according to this act, of doing and committing the offenses hereafter mentioned upon the said Lord's-day, that is to say, betwixt *twelve of the clock on Saturday night and twelve of the clock Lord's-day night*, shall be adjudged, deemed and taken to be guilty of prophaning the Lord's-day; that is to say every person being a *waggoner, carrier, butcher, higler, drover*, or any of their servants *travelling or coming* by land or water, *into his or their inn, house, or lodging* within the times aforesaid; and every *inn keeper* victualler, or ale-house keeper, who shall lodge and entertain any such waggoner, carrier, butcher, higler, drover or their servants, coming and travelling as aforesaid; Every person using or employing any *Boat, Wherry, Lighter, Barge, Horse, Coach* of Sedan or travelling or laboring with any of them upon the day aforesaid (*except it be to and from some place for the service of God, or except in case of necessity, to be allowed by some Justice of the Peace*); Every person being in any Tavern, Inn, Alehouse, Victualling house, Strongwater house, Tobacco house, Cellar or Shop, (not lodging there, nor upon urgent necessity, to be allowed by a Justice of Peace) or fetching or sending for any wine, ale or beer, tobacco, strongwater, or other strong liquor unnecessarily, and to tipple within any other house or shop; And the keepers or owners of every such *houses, cellars or shops, keeping* or causing to be kept *their doors ordinarily* and usually *open* upon the Day aforesaid; every person *dancing or prophanely singing* or *playing* upon musical instruments, or *tippling* in any such houses, cellars or shops or elsewhere upon the day aforesaid, or *harbouring* or entertaining the persons so offending; Every person *grinding* or causing to be ground any corn or grain *in any mill*, or causing any fulling or other mills to work upon the day aforesaid; And every person *working* in the *washing, whiting, or drying* of clothes thread or yarn, or causing such work to be done, upon the day aforesaid; Every person setting up, burning or *branding beet, turf or earth*, upon the day aforesaid; Every person gathering of *rates, loans, taxations*, or other payments upon the day aforesaid (*except to the use of the poor in the public collections*); Every chaundler *melting*, or causing to be melted, *tallow* or wax belonging to his calling; and every common *brewer and baker*, brewing and baking, or causing bread to be baked, or beer or ale to be brewed upon

the day aforesaid; And every *butcher* killing any cattle, and every butcher, coffermonger, poulterer, *herb seller*, *cord wayner*, *shoemaker* or other persons *selling*, *exposing* or offering to sell any their wares or commodities, and the persons buying such wares or commodities, upon the day aforesaid; All *taylors* and other tradesmen, *fitting* or going to fit, or carry any wearing apparel or other things; and *barbers* trimming upon the day aforesaid; All persons, keeping, using or *being present* upon the day aforesaid *at any Fairs, Markets, Wakes, Revels, Wrestlings, Shootings, Leaping, Bowling, Ringing of Bells* for pleasure, or upon any other occasion (saving for calling people together for the public Worship) *Feasts, Church Ale, May-Poles, Gaming, Bear-Baiting, Bull-Baiting*, or any other Sports and Pastimes; All persons *unnecessarily walking* in the Church or Church-Yards, or elsewhere in the time of Public Worship; And all persons *vainly and profanely walking*, on the day aforesaid; And all persons *travelling*, carrying Burthens, or doing any worldly labour or work of their ordinary Calling on the day aforesaid, shall be deemed guilty of prophaning the Lord's-day.

And it is enacted by the Authority aforesaid, that every person being of the *age of fourteen years or upwards*, offending in any of the premises, and being convicted thereof by confession, or the view of any Mayor, Head-Officer or Justice of the Peace, or upon the testimony of one or more witnesses upon oath, before any such Mayor, Head-Officer or Justice of the Peace in the County, City, Division or place where the offense shall be committed (which oath the said Mayor, Justice of Peace or Head Officer, shall and may administer) shall for every such offense whereof he shall be so convicted, forfeit the sum of *ten shillings*; Besides which forfeitures, all and every person and persons selling, exposing, or offering to sell any wares or commodities upon the day aforesaid, and in like manner duly convicted, shall have *their wares* and commodities so sold, exposed or offered to be sold, *seized and disposed* of as is by this act appointed.

Provided, and it is hereby enacted and declared, that *nothing* in this act contained, shall extend to the prohibiting the *dressing of meat in private families*, or the dressing or sale victuals *in a moderate way* in Inns, Victualling-houses, or Cooks' Shops, for the use of such as *cannot otherwise be provided for*, or to the crying or *selling of milk before nine of the clock* in the morning or *after four of the clock in the afternoon*, from the tenth of September, till the tenth of March; or before eight of the clock in the morning, or after five of the clock in the afternoon, from the tenth of March till the tenth of September, yearly, nor to hinder any

other works of piety, necessity or mercy, to be allowed by a Justice of Peace.

And whereas many navigable rivers or waters extend themselves into, or are the bounds of more counties than one, by reason whereof some doubts have been raised, whether the Justices of the Peace of any County lying on the one side of such river have any, or how far they may have, jurisdiction or power upon or over the same; be it therefore enacted by the Authority aforesaid, that the Justices of Peace of any such county, or the Constable or other officers of any Parish lying on either side of such river, shall have power, and are hereby authorized and required to put this Act in execution, for the apprehending and punishing of all Water-Men, Barge-Men or other persons whatsoever, who shall on the said day be found contrary to this Act, travelling, rowing or working in or with any boat, lighter, barge, or other smaller vessel on any part of such river, and the said *boats, lighters, barges and other vessels, shall seize and stay*, or cause to be seized and stayed, until twelve of the clock of the said night, and until the penalties hereby inflicted on such person or persons as shall be discovered to have offended therein, be duly paid and satisfied to the officer or officers of that town or parish (on either side such river) as shall first discover and attempt the pursuing, seizing or staying thereof.

And it is enacted by the Authority aforesaid, *that all elections, swearing and taking of place of Mayors, Sheriffs, Bayliffs, Aldermen*, or other officer whatsoever, in any city, borough, town corporate, or any other place within this Commonwealth, that after the first day of August next ensuing, by virtue or color of any Act of Parliament, charter, custom, prescription, or otherwise, should or might fall out to be upon a Lord's day; and all commissions and courts, which by means of any adjournment or other cause; *and all returns of writs* which shall fall out to be upon any Lord's-day as aforesaid, shall be, and are hereby authorized and required to be kept, had and done, sat upon, and executed upon the next day which shall ensue such Lords'-day; *and all Mayors, Recorders, Stewards, Town Clerk, or other officers or persons whatsoever, that have, or after the said first day of August next, shall have power and authority to elect, swear, or give any charge or oath for taking any such place, oath or office, or to keep any courts, shall and may, and are hereby authorized and required to make such elections, give such oath and charge, and take such oaths, places or offices, or keep such courts as above said, upon the day next ensuing such Lord's-day; and that all*

sustoms, rents, and services due to lords of manors, which by virtue of any custom, prescription or otherwise, are, or ought to be done, performed, and paid upon any Lord's-day, shall, after the said first day of August next, *be done, performed and paid upon the day next following such Lord's day*, and shall be as valid and effectual to all intents and purposes whatsoever, as if the same had been done upon the said Lord's-day; and that all rents, sums of money, covenants and conditions, payable or performable upon any Lord's day, *shall and may be paid and performed upon the day next ensuing such Lord's-Day*, and that such payment and performance thereof, shall be as good and effectual in the Law, to all intents and purposes, to save all penalties, re-entries or forfeitures whatsoever, as if the same had been made and performed at or upon the day limited or appointed in or by any bond, lease, covenant, indenture, or other deed or agreement whatsoever, any law, usage or custom to the contrary hereof notwithstanding. ▀

And that *no Fair, Market, or Proclamation* of any Fair or Market *shall be had*, made or used upon any Lord's-day, but upon the day next ensuing, nor shall any person or persons serve, or caused to be served, any *writ, process, warrant, order, judgement or decree (except in causes of treason, felony, breach of the peace, and prophanation of the Lord's-day)* upon pain that every person and *persons bodies politic and corporate*, offending in any the particulars last mentioned, shall forfeit the sum of *five pounds* to be recovered in name of the Lord Protector, by bill, plaint, writ or action of debt in any Court of Record, or upon information or indictment before the Justices of the Peace in the open Sessions, who have hereby power to hear and determine the same, and to be disposed; viz. One moiety to the use of His Highness, the Lord Protector, and the other moiety to the use of him or them that will sue or prosecute for the same; and that the service of every such writ, action, process, warrant order, judgment or decree shall be void to all intents and purposes whatsoever.

And whereas many *Fairs and Markets* are kept *upon Saturdays and Mondays*, whereby is often occasioned the profanation of the Lord's-day, it is hereby enacted by the Authority aforesaid, that all and every person and persons resorting to sell or buy commodities in any such Fairs and Markets, shall *in due time come to and depart from the same*, and strictly observe the laws and rules of the Markets, *that the observation of the Lord's day may not thereby be violated*, upon pain that every person travelling to or from such Fairs or Markets upon the Lord's-day, and duly convicted as aforesaid, before one or more Justices of the Peace, who

have hereby power by their own view, confession of the parties, or the oath of one or more witness (which oath they may administer) to hear and determine the same, shall forfeit for every offense the sum of *ten shillings*.

And to the end this Act may be duly observed and henceforth put in execution; be it enacted by the Authority aforesaid, that all and *every Mayor, Head Officers* and Justices of Peace within their respective Counties, limits and jurisdictions, are hereby *enjoyed and authorized* from time to time under their hands and seals, *to appoint and require such Churchwardens, Overseers* of the Poor, Constables, and other persons within their several jurisdictions, as they shall think fit, *to seize and secure such wares and commodities as shall be sold*, exposed, cryed or offered to sale contrary to this Act, upon the day aforesaid, and to *search for, discover, secure, apprehend and bring* before them or any other Justice of Peace of the County or place where they shall be apprehended, *all and every person* and persons whom they shall find *prophaning and violating*, or shall know or be informed to have prophaned and violated the Lords'-day in any of the particulars herein mentioned, or shall have just cause to suspect for the same; which said warrant so received, the said Constables, Tythingmen, Churchwardens, Overseers of the Poor, or either of them to whom the said warrant is or shall be directed, shall make publication of in the said Parish-Church or Chappel fourteen days before execution of the same, and alter such publication and end of the said fourteen days, the said Constables, Tythingmen or Overseers of the Poor so authorized, and every of them, are hereby required and authorized, to do and *perform their duties* accordingly, without expecting any particular warrant for the same, upon such pains and penalties as are hereafter in this Act inflicted upon willful neglecters of their duty.

And *for the better execution* of the powers aforesaid, the Constables, Churchwardens or Overseer of the Poor so authorized, are hereby required and authorized to demand *entrance into any dwelling-house* or other place whatsoever suspected by them to harbor, entertain or suffer to be any person or persons prophaning the Lord's day; and if such entrance be either willfully delay or refused, all and every person or persons so delaying or refusing, being convicted thereof (as by this Act is appointed) shall forfeit the sum of *twenty shillings*.

And all Churchwardens and Overseers of the Poor, and Constables within their several limits, are hereby enjoined and authorized upon their own view and knowledge, as well with warrant as without, to

seize, and secure all such wares and commodities, sold, exposed or offered to be sold, and to apprehend, secure and stop all offenders against this law, with their horses and carriages (if any such shall be) and after apprehension, to bring such offenders before any Justice of Peace, to be dealt with according to the directions of this Act unless the offender shall forthwith pay the penalty forfeited by this Act to such officer.

And it is enacted by the Authority aforesaid, that if any children or servants under the age of fourteen years, offending in any of the offenses within this Act mentioned, and thereof convicted before any Mayor, Head-officer, or any one or more Justices of the Peace as aforesaid, the parents, guardians, masters, mistresses or tutors of all such children and servants shall forfeit the sum of one shilling for every such servant or child so offending and thereof convicted as aforesaid, unless such parent, guardian, master, mistress or tutor, shall in the presence of the Churchwardens, Overseers for the Poor, or other officer, or one of them, give or cause to be given unto such child or servant so offending, due correction.

And to the end that no prophane licentious person or persons whatsoever may in the least measure receive encouragement to neglect the performance of Religious and Holy duties on the said day, by colour of any law or laws giving liberty to truly tender consciences; be it enacted by the Authority aforesaid, that all and every person and persons shall (having no reasonable excuse for their absence, to be allowed by a Justice of Peace of the County where the offense shall be committed) upon every Lord's day diligently report to some Church or Chappel where the true worship and service of God is exercised, or shall be present at some other convenient Meeting place of Christians, not differing in matters of faith from the publique profession of the nation, as it is expressed in the humble petition and advice of the Parliament to His Highness the Lord Protector, where the Lord's-day shall be duly sanctified, according to the true intent and meaning of this act, upon pain that all and every such person or persons so offending, shall for every such offense, being thereof convicted forfeit the sum of two shillings and six pence.

And it is enacted by the Authority aforesaid, that no person being the minister or publique preacher of or in any Church, Chappel or publique congregation within this Commonwealth, and officiating and doing his duty therein upon any Lord's-day, or at any other times, shall be molested, hindered or disturbed therein by any person whatsoever; and if any person or persons shall after the first day of August next ensuing,

maliciously, wilfully, or of purpose molest, let, disturb, disquiet or otherwise trouble any such minister or publique preacher in the doing and performing the duty of their respective places, or in his going to or returning from such place, or make or cause to be made any publique disturbance in any part of the Lord's-day in any of the places aforesaid, it shall, and may be lawful to and for any Churchwarden, Overseer of the Poor, or Constable of the Parish and place where such molestation, disturbance and disquieting shall be, and they are hereby enjoined to *apprehend* all and every person and persons offending therein; or in case of escape before such apprehension, for the Churchwardens, Overseers of the Poor, or Constables of any other Parish or place where such offender shall be found, to apprehend them and every of them, as well without warrant as with warrant, and bring them before the Mayor, or any Justice of the Peace or Head-Officer where any such person or persons shall be apprehended, and if such Mayor, Justice or Head-Officer shall find cause upon his own view, confession of the party, or the oath of one or more sufficient witnesses (which oath he shall have hereby power to administer) then he shall commit such person to *prison*, there to remain without bail or mainprize *until the next general Sessions of the Peace* to be holden for the County, City or place where the offense shall be committed; and if upon information, presentment or indictment, such person or persons shall at the General Sessions of the Peace (who have hereby power to hear and determine the same by confession or oath of two or more sufficient witnesses) be found guilty for maliciously, wilfully or of purpose molesting, letting, disturbing or otherwise troubling such minister or public preacher, or making any disturbance as aforesaid, every person so convicted, shall forfeit the sum of *five pounds*, one moyety to the use of His Highness the Lord Protector and the other moyety to him or them that will sue or prosecute for the same; or at the discretion of the said Justices, shall be *sent to the House of Correction or Work-house, to be set at hard labour*; with such moderate correction, as in the discretion of the said Justices shall be thought fit, for some time, *not exceeding six months*.

And it is enacted by the Authority aforesaid, that all persons contriving, printing or publishing any *papers, books or pamphlets for allowance of sports* and pastimes upon the Lord's-day, or against the morality thereof, shall forfeit the sum of *five pounds*, or be committed to the *House of Correction* as aforesaid.

And it is enacted by the Authority aforesaid, that in case any wares,

or commodities shall be seized and secured for being sold, exposed, or offered to be sold, contrary to this Act and the offenders therein convicted as aforesaid, all such *wares and commodities*, or the value thereof at the discretion of the Mayor, Head-Officer or Justice, *shall be disposed of to the use of the poor* of the parish where such wares shall be first seized, saving that it shall be in the power of such Mayor, Justice of Peace or Head-Officer, out of the same to reward any person that shall inform, or otherwise prosecute any person for the said offense, according to their discretion, so as such reward exceed not the third part of the wares and commodities so seized, and so as no reward be given to any person upon whose oath only the offender shall be convicted; and all sums of money and forfeitures not otherwise disposed of by this Act, shall be employed for the use of the poor of the Parish where the several offenses shall be committed, saving onely that it shall be lawfull to and for any Mayor, Justice of Peace or Head Officer, out of the said forfeitures to reward any such persons that shall inform, or otherwise prosecute any persons for the same, according to their discretion, so as such reward exceed not the third part of the forfeiture, and so as no reward be given to any person upon whose oath onely the offender shall be convicted.

Provided always, that *no person* or persons shall be *impeached or molested* for any offense within this Act, *unless* he or they be thereof *convicted within one month* after the offense committed.

And it is enacted by the Authority aforesaid, that all *Mayors, Justices of the Peace, Head-Officers, the Governors of Inns of Court and Chancery*, all masters and Governors of schools, and families and the governors of the Company of Water-men for the river of Thames (who for the purposes in this Act mentioned shall have the power of Constables upon the said river, and upon any keys, wharfs or banks thereof) and all other officers and persons herein concerned, are hereby enjoyned and authorized within their several limits and jurisdictions, to see this Act put *in due and speedy execution*, upon pain that all and every person and persons *neglecting* to do his and their respective duties, in putting this Act in due and speedy execution, being thereof duly convicted by bill, plaint, writ or action of debt, in any Court of Record, or upon presentment, information or indictment before any Justices of the Peace in their open Sessions (who have hereby power to hear and determine the same) shall forfeit the sum of *five pounds*; one moyety whereof shall be to the use of His Highness the Lord Protector, and the other moyety to him or them that will prosecute for the same.

And it is hereby enacted by the Authority aforesaid, that no writ of Certiorari shall be granted or allowed for the removing any action, suit presentment, information, indictment, or any other proceedings against any person for offending against this law; and that in any action brought against any Justice of Peace, Churchwardens, Overseers of the Poor, Constables, or any other officers or persons whatsoever, for acting or doing, or commanding to be acted or done, any matter or thing in pursuance of this Act, or for being aiding or assisting thereunto, the defendant in every such action shall and may plead the general issue, and give the special matter in evidence, and *upon Non suit* of the Plaintiff, or verdict passing for the Defendant, *the Defendant shall have and recover his and their treble costs.*

And it is lastly enacted, that the Churchwardens or other officers of every parish within this Commonwealth, do at the charge of the Parish procure one or more of these acts to be safely kept in their respective parishes; and the ministers of each Parish are hereby enjoined in every year, that is to say, upon the first Lord's-day in March yearly, immediately before the morning sermon to read, or cause to be read, this present Act.

Provided, that this act shall *not extend* to authorize or empower any constables or officer, without the special warrant of one or more Justice or Justices of the Peace, *to enter, or demand entrance into any house* upon pretence of execution of his or their office by virtue of this act, *other than into taverns, inns, ale-houses, tobacco shops, victualling-houses, or tippling-houses*, anything in this Act to the contrary notwithstanding.

Enacted by the Parliament commencing 17 Sept., 1656. Scobell's „Acts of Cromwell,” pp. 438—443. — Dr. Lewis, p. 127 en v.

VI. *Wet van Karel II in 1676.*

For the better observation and keeping holy the Lord's day, commonly called Sunday: be it enacted by the king's most excellent majesty, and by and with the advice and consent of the lords, spiritual and temporal, and of the commons in this present Parliament assembled, and by the authority of the same, that *all the laws* enacted and in force concerning the observation of the day, and repairing to the church thereon, *be carefully put in execution*; and that all and every person and persons whatsoever shall upon every Lord's day apply themselves to the observation of the same, by exercising themselves thereon in the duties of piety and true religion, publicly and privately; and that *no*

tradesman, artificer, workman, laborer, or other person whatsoever, shall do or exercise any worldly labor or business or work of their ordinary callings upon the Lord's day, or any part thereof (works of necessity and charity only excepted), and that every person being of the age of fourteen years or upwards offending in the premises shall, for every such offense, forfeit the sum of five shillings; and that no person or persons whatsoever shall publicly cry, show forth, or expose for sale any wares, merchandise, fruit, herbs, goods, or chattels whatsoever, upon the Lord's day, or any part thereof, upon pain that every person so offending shall forfeit the same goods so cried or showed forth or exposed for sale.

2. And it is further enacted that no drover, horsecourser, wagoner, butcher, higgler—they or any of their servants shall travel or come into his or their inn or lodging upon the Lord's day, or any part thereof, upon pain that each and every such offender shall forfeit *twenty shillings* for every such offense; and that no person or persons shall use, imploy, or travel upon the Lord's day with any boat, wherry, lighter, or barge, except it be upon extraordinary occasion to be allowed by some justice of the peace of the county, or some head officer, or some justice of the peace of the city, borough, or town corporate, where the fact shall be committed, upon pain that ever person so offending shall forfeit and lose the sum of *five shillings* for every such offense.

(The remainder of section 2 places such cases in the hands of ordinary justices of the peace, orders the confiscation of goods cried or exposed, and the collection of fines by distraint if needful. In case the offender can not meet the penalties, he shall „be set public in the stocks for the space of two hours.”” Dr. Lewis)

3. Provided, that nothing in this act contained shall extend to the prohibiting of *dressing meats* in families, or dressing or *selling of meat in inns, cook-shops*, victualing houses, for such as *otherwise can not be provided*, nor to the *crying or selling of milk* before nine of the clock in the morning, or after four of the clock in the afternoon.

Sec. 4 „requires all prosecution to be made within ten days of the offense.” Dr. Lewis, p. 109.

Sec. 5 „protects the district in which any one traveling on Sunday may chance to be robbed from being responsible for the amount lost, but requires the people to make diligent effort to apprehend the robber after „hue and cry” has been made, under penalty of forfeiting to the crown the amount which might have been recovered.” Dr. Lewis, t. a. p.

Sec. 6 Provided, also, that no person or persons upon the Lord's

day shall serve or execute, or cause to be served or executed, any writ, *process*, *warrant*, *order judgment*, or decree (except in case of *treason*, *felony*, or *breach of the peace*), but that the service of every such writ, process, warrant, order, judgment, or decree, shall be void to all intents and purposes whatever; and the person or persons so serving or executing the same shall be as liable the suit of the party grieved, and to answer damages to him for the doing thereof, as if he or they had done the same without any writ, process, warrant, order, judgment, or decree at all.

"Revised Statutes of England from 1235—1685 A. D.," pp. 779, 780, London, 1870. Oock, "British Statutes at Large," vol. iii, p. 365, London, 1786. — LEWIS, p. 109.

VII. *Wetten van Willem III en Maria*, 1688—1702.

a. By 1 W. & M. c. 18,—*"An Act for exempting their Majesties' Protestant Subjects dissenting from the Church of England from the Penalties of certain Laws,"* s. 2, the above-mentioned enactments in the statutes 1 Eliz. c. 2, and 23 Eliz. c. 1, are not to extend to persons dissenting from the Church of England, who shall take the oaths and make the declaration therein referred to. S. 16, all the laws made and provided for the frequenting of Divine service on the Lord's-day, shall be stil in force, and executed against all persons that offend against the said laws, unless such persons come to some congregation or assembly of religious worship allowed or permitted by that Act.

b. By 10 & 11 W. 3, c. 24, *"An Act for making Billingsgate a free Market for the Sale of Fish,"* Billingsgate market shall be every day in the week (except Sundays) a free and open market for all sorts of fish. S. 14. provides, that nothing in the Act contained shall be construed to prohibit the *selling of mackerel before or after Divine service on Sundays*.

c. By 11 & 12 W. 3, c. 21, an Act for the regulation of Watermen upon the Thames, s. 13, reciting that a great number of idle and loose watermen and boys do work on the Lord's-day, and exact large prices from passengers, whose necessary occasions oblige them to pass and repass the river, and generally spend such their gains in drunkenness and profaneness the succeeding week; for prevention thereof, and to the end that what shall be got thereby may be applied to the charitable relief of aged and maimed watermen and lightermen, their widows and children, the Watermen's Company are authorized to appoint any number of watermen, not exceeding forty, to ply and work on every Lord's-day

between Vauxhall and Limehouse, for carrying and re-carrying passengers across the river, at 1d. each person.

J. T. BAYLEE, *History of the Sabbath*, p. 139. en v.

VIII. *Wet van Koningin Anna in 1710.*

And whereas, by an act of Parliament made in the 29th year of the reign of King Charles II, and other acts formerly made for the better observation of the Lord's day, commonly called Sunday, the standing to hire and driving hackney-coaches, and the standing to hire and carrying of chairs, on the Lord's day, are, or may be understood to be, forbidden or restrained; and whereas the said restraint is many times found inconvenient, as well in order to the observation of the day as otherwise: Be it therefore enacted by the authority aforesaid, that it shall and may be lawful to and for any licensed hackneycoachman, or his driver, or any chairman, to ply and stand with their coaches and chairs, and to drive and carry the same, respectively, on the Lord's day, within the limits of the said weekly bills of mortality; the former acts, one or any of them, or any construction thereupon, to the contrary notwithstanding.

„Statutes”, etc., vol. iv, p. 476. — Lewis, p. 111.

IX. *Wetten van George III.*

a. *Wet van 1762.*

By 2 Geo. 3, c. 15, „An Act for the better supplying the Cities of London and Westminster with Fish, and to reduce the présent exorbitant Price thereof, and to protect and encourage Fishermen,” s. 7, fish carriages are allowed to travel on Sunday, whether laden or returning empty, and the horses which shall return from drawing any such carriage, though rode on by any driver, or drawing back any empty fish carriage, shall be allowed to pass on Sundays, without any such driver incurring any penalty for so travelling. S. 11, all fish that shall be brought by land carriage to London or Westminster, or to any other place within the weekly bills of mortality, shall the next morning at farthest be exposed to sale (except such next day shall happen to be Sunday, and in such case on Monday morning next following). S. 12, provides that nothing in the Act contained shall be construed to prohibit the selling any mackerel which shall be brought by any such fish carriage before or after Divine service on a Sunday.

J. T. BAYLEE, *History of the Sabbath*, p. 140 en v.

b. Wet van 1781. (21 Geo. 3, c. 49)

An Act for preventing certain Abuses and Profanations on the Lord's Day, called Sunday.

Whereas certain houses, rooms, or places within the cities of London or Westminster, or in the neighbourhood thereof, have of late frequently been opened for public entertainment or amusement upon the evening of the Lord's Day, commonly called Sunday; and at other houses, rooms, or places within the said cities, or in the neighbourhood thereof, under pretence of inquiring into religious doctrines and explaining texts of Holy Scripture, debates have frequently been held on the evening of the Lord's Day concerning divers texts of Holy Scripture, by persons unlearned and incompetent to explain the same, to the corruption of good morals, and to the great encouragement of irreligion and profaneness: Be it enacted by the King's most Excellent Majesty, by and with the Advice and Consent of the Lords Spiritual and Temporal, and Commons, in this present Parliament assembled, and by the authority of the same, that, from and after the passing of this present Act, any house, room, or other place which shall be opened or used for public entertainment or amusement, or for publicly debating on any subject whatsoever, upon any part of the Lord's Day called Sunday, and to which persons shall be admitted by the payment of money, or by tickets sold for money, shall be deemed a disorderly house or place; and the keeper of such house, room, or place shall forfeit the sum of two hundred pounds for every day that such house, room, or place shall be opened or used as aforesaid on the Lord's Day, to such person as will sue for the same, and be otherwise punishable as the law directs in cases of disorderly houses; and the person managing or conducting such entertainment or amusement on the Lord's Day, or acting as master of the ceremonies there, or as moderator, president, or chairman of any such meeting for public debate on the Lord's Day, shall likewise for every such offence forfeit the sum of one hundred pounds to such person as will sue for the same; and every doorkeeper, servant, or other person who shall collect or receive money or tickets from persons assembling at such house, room, or place on the Lord's Day, or who shall deliver out tickets for admitting persons to such house, room, or place on the Lord's Day, shall also forfeit the sum of fifty pounds to such person as will sue for the same.

II. And whereas, by reason of the many subtle and crafty contrivances

of persons keeping such houses, rooms, or places as aforesaid, it may often be difficult to prove who is the real owner or keeper thereof: Be it enacted by the authority aforesaid, that any person who shall at any time hereafter appear, act, or behave him or herself as master or mistress, or as the person having the care, government, or management of any such house, room, or place as aforesaid, shall be deemed and taken to be the keeper thereof, and shall be liable to be sued or prosecuted and punished as such, notwithstanding he or she be not in fact the real owner or keeper thereof; and wherever any such house, room, or place shall belong to or be kept by divers persons in partnership, as joint owners or joint keepers thereof, each and every such joint owner or joint keeper of such house, room, or place shall be deemed the keeper thereof, and shall be liable to be sued or prosecuted and punished as such; and any house, room, or place at which persons shall be supplied with tea, coffee, or any other refreshments of eating or drinking on the Lord's Day, at any greater prices than the common and usual prices at which the like refreshments are commonly sold upon other days at such house, room, or place, or at coffee houses, or other houses where the same are usually sold, shall be deemed a house, room, or place to which persons are admitted by the payment of money, although money be not there taken in the name of or for admittance, or at the time when persons enter into or depart from such house, room, or place; and any house, room, or place which shall be opened or used for any public entertainment or amusement, or for public debate, on the Lord's Day, at the expense of any number of subscribers or contributors to the carrying on any such entertainment or amusement, or debate, on the Lord's Day, and to which persons shall be admitted by tickets, to which the subscribers or contributors shall be entitled, shall be deemed a house, room, or place to which persons are admitted by the payment of money, within the meaning of this Act.

III. And for the better preventing persons assembling on the Lord's Day for such irreligious purposes as aforesaid, be it further enacted by the authority aforesaid, that any person advertising or causing to be advertised any public entertainment or amusement, or any public meeting for debating on any subject whatsoever, on the Lord's Day, to which persons are to be admitted by the payment of money, or by tickets sold for money, and any person printing or publishing any such advertisement, shall respectively forfeit the sum of fifty pounds for every such offence to any person who will sue for the same.

IV. And be it further enacted by the authority aforesaid, that any person entitled to either of the aforesaid forfeitures may sue for the same by action of debt in any of His Majesty's Courts of Record at Westminster, in which it shall be sufficient to declare that the defendant is indebted to the plaintiff in the sum of (being the sum demanded by the said action) being forfeited by an Act made in the twenty-first year of the reign of His Majesty King George the Third, intituled, „An Act for preventing certain Abuses and Profanations on the Lord's Day, called Sunday;" and the plaintiff, if he recover in any such action, shall have his full costs.

V. Provided, that no action shall be brought for either of the said penalties by this Act imposed unless the same be brought within six calendar months next after the offence committed.

VI. Provided also, that if any action or suit shall be brought against any person for anything done in pursuance and in execution of this Act, the defendant may plead the general issue; and if a verdict pass for the defendant, or the plaintiff discontinue his or her action, or be nonsuited, or judgment be given against the plaintiff, then such defendant shall have treble costs.

VII. Provided also, that the ecclesiastical jurisdiction within this realm shall not by this Act be altered or abridged, but that the Ecclesiastical Courts may punish the said offences as if this Act had not been made.

VIII. Provided also, that nothing in this Act contained shall be construed to extend to take away, alter, or abridge any of the liberties or immunities to which the Protestant subjects of this kingdom are entitled by an Act made in the first year of the reign of King William and Queen Mary, intituled „An Act for exempting Their Majesties' Protestant Subjects, dissenting from the Church of England, from the Penalties of certain Laws."

Second Report from de House of Lords on the Lord's day act. Appendix C.

10. *Wetten van George IV 1820 – 1830.*

a. Wet van 1821.

By 3 Geo. 4, c. 106 (Local Act), an Act to provide regulations for the making and sale of bread in the City of London and the liberties thereof, and within the weekly bills of mortality and ten miles of the Royal Exchange, s. 16, *no master, mistress, journeyman, or other person exercising or employed in the trade or calling of a baker within the limits aforesaid, shall on the Lord's-day or any part thereof make or bake*

any bread, rolls, or cakes, or shall on any other part of the said day than between nine in the forenoon and one in the afternoon, on any pretence whatsoever, sell or expose to sale any bread, rolls, or cakes of any sort or kind, or bake or deliver any meat, pudding, pie, tart, or victuals, except as hereinafter excepted, or in any other manner exercise the trade or calling of a baker, except so far as may be necessary in setting and superintending the sponge to prepare the bread or dough for the following day's baking. And every person offending against the last-mentioned regulations, or any one or more of them, or making any sale or delivery thereby allowed otherwise than within the bakehouse or shop, and being thereof convicted, shall pay for the first offence, 10s.; for the second offence, 20s.; and for the third and every subsequent offence, 40s. with costs: provided that it shall be lawful for every master or mistress baker residing within the limits aforesaid to deliver to his or her customers on the Lord's-day, any bakings until half-past one in the afternoon, without being liable to any of the penalties.

b. By 9 Geo. 4, c. 61, „An Act to regulate the granting of Licences to Keepers of Inns, Ale-Houses, and Victualling-Houses in England,” s. 13, every license which shall be granted under the Act, shall be according to the form in the schedule annexed. And every licence in any other form shall not entitle any person to obtain an excise licence for selling exciseable liquors by retail, to be drunk or consumed on the premises of the person licensed, and shall be utterly void. S. 17, no licence for the sale of any exciseable liquors by retail, to be drunk or consumed on the premises of the person licensed, shall be granted by the Commissioners of Excise, unless such person shall have previously obtained from the justices a licence under the Act: and by the form of license so referred to, the party licensed is authorized to sell by retail in the inn, ale-house, or victualling-house therein specified, and in the premises thereunto belonging, all such exciseable liquors as he shall be licensed or empowered to sell under the authority and permission of any excise licence, and to permit all such liquors to be drunk or consumed in his said house; or on the premises thereunto belonging, provided (among other things) *he do not keep open his house except for the reception of travellers, nor permit any beer or other exciseable liquor to be conveyed from or out of his premises during the usual hours of the morning and afternoon Divine service in the church or chapel of the parish or place on Sundays, Christmas-day, or Good Friday.*

c. By 11 Geo. 4 & 1 W. 4, c. 64, „An Act to permit the general Sale of Beer and Cyder by Retail in England,” s. 14, *no person licensed to sell beer by retail under that Act, shall sell or retail beer; nor suffer any beer to be drunk or consumed in or at such house at any time within the hours of ten in the forenoon and one in the afternoon, or between the hours of three and five in the afternoon, on any Sunday, Good Friday, Christmas-day, or any day appointed for a public fast or thanksgiving, under a penalty of 40s. for every offence; and every separate sale shall be deemed a separate offence, and a condition to the same effect is inserted in the form of the license annexed to the Act.*

J. T. BAYLEE, *History of the Sabbath*, p. 144.

11. *Wetten van Willem IV. 1830—1837.*

a. By 1 & 2 W. 4, c. 22, „An Act to amend the laws relating to *Hackney Carriages*,” &c., s. 37, *it shall be lawful for the proprietor or driver of any hackney carriage, licensed under that Act, to stand and ply for hire for such carriage, and to drive the same on the Lord's-day. And such proprietor or driver who shall so stand or ply for hire shall be compellable to do the like work on the Lord's-day as he is compellable to do on any other day of the week.*

b. By 1 & 2 W. 4, c. 32, „An Act to amend the laws in England relative to *Game*,” s. 3, *if any person whatsoever shall kill or take any game, or use any dog, gun, net, or other engine or instrument with the purpose of killing or taking any game on a Sunday or Christmas Day, such person shall, on conviction thereof before two justices of the peace, forfeit and pay for every such offence such sum of money, not exceeding £5, as to the said justices shall seem meet, together with the costs of the conviction.*

c. By 3 & 4 W. 4, c. 31, „An Act to enable *the Election of Officers of Corporations and other public Companies, now required to be held on the Lord's-day, to be held on the Saturday next preceding, or on the Monday next ensuing*,” s. 1, *every meeting, or adjourned meeting, of any vestry or corporation, whether ecclesiastical or civil, or of any public company, for the nomination, election, appointment, swearing-in, or admission of any officer, or for the transaction of any other secular affair, and every other meeting of a public and secular nature, which, according to any Act of Parliament, or according to any charter, grant, constitution, deed testament, law, prescription, or usage, is or shall be required to be held*

on any Lord's day, or any day which shall happen to be on a Lord's-day, shall be held on the Saturday next preceding, or on the Monday next ensuing, at the like hour, with the like form and effect, as if the same had been held on such Lord's-day; and every matter transacted at any such meeting or adjourned meeting, held upon any Lord's-day, shall be absolutely void.

d. By 6 & 7 W. 4, c. 27, „An Act for making and regulating the *sale of Bread* out of the City of London,” &c. s. 14, *no master, mistress, journeyman, or other person exercising or employed in the trade or calling of a baker out of the City of London and the liberties thereof, and beyond the weekly bills of mortality and ten miles of the Royal Exchange, shall on the Lord's-day or on any part thereof make or bake any bread, rolls-cakes, nor shall on any other part of the said day, after the hour of half-past one p.m., sell or expose to sale, or permit or suffer to be sold or exposed for sale, any bread, rolls, or cakes of any sort or kind, or bake or deliver any meat, pudding, pie, tart, or victuals, or in any other manner exercise the trade or calling of a baker, or be engaged or employed in the business or occupation thereof, except so far as may be necessary in setting and superintending the sponge to prepare the bread or dough for the following day's baking.* And every person offending against the foregoing regulations, or any one or more of them, to be subject on conviction to a penalty of 10s. for the first offence, 20s. for the second, an 40s. for the third and every subsequent offence, with costs: provided that it shall be lawful for every baker residing beyond the limits aforesaid to deliver to his or her customers on the Lord's-day any bakings until half-past one p.m.

J. T. BAYLEE, *History of the Sabbath*, p. 145 en v.

12. *Wetten onder koningin Victoria, 1837—heden.*

a. By 2 & 3 Vic. c. 47. „An Act for further improving the Police in and near the Metropolis,” s. 42, *no licensed victualler or other person shall open his house, within the Metropolitan Police district, for the sale of wine, spirits, beer, or other fermented or distilled liquors, on Sundays, Christmas Day, and Good Friday, before the hour of one in the afternoon, except refreshment for travellers.*

b. 3 & 4 Vict. c. 61, „An Act to amend the Acts relating to the General Sale of Beer and Cider by retail in England,” contained a clause in sec. 15 prohibiting the opening of licensed houses, and the sale of

beer or cider therein, before one o'clock on the afternoon of Sunday; but this was repealed by s. 2. of stat. 11 & 12 Vic. c. 49.

c. By 11 & 12 Vic. c. 49, „An Act for regulating the Sale of Beer and other Liquors on the Lord's-day,” no licensed victualler, or person licensed to sell beer by retail to be drunk on the premises or not to be drunk on the premises, or other person in Great Britain, shall open his house for the sale of wine, spirits, beer, or other fermented or distilled liquors, or sell the same on Sunday before half-past twelve o'clock in the afternoon, or where the Divine service in the church, chapel, kirk, or principal place of worship of the parish or place shall not usually terminate by that time before the termination of such service; and no licensed victualler or other person in England shall open his house for the sale of wine, spirits, beer, or other fermented or distilled liquors, or sell the same on Christmas Day or Good Friday, or any day appointed for a public fast or thanksgiving, before the respective times aforesaid, except in all the cases aforesaid as refreshment for travellers; provided that nothing herein contained shall authorize the opening of any house for the sale of wine, spirits, beer, or other fermented or distilled liquors within the Metropolitan Police district, or any city, town, or place, at an earlier hour or time than is now allowed by law where the opening of such house or such sale is now specially prohibited before any later hour or time than that herein-before mentioned. S. 4 contains the same prohibition against persons opening *any house or place of public resort* for the sale of fermented or distilled liquors, or selling therein such liquors in England and Scotland on Sunday, and in England on Christmas Day, Good Friday, and any day appointed for a public fast or thanksgiving. S. 6, every offender shall be liable to a penalty not exceeding £5 for every offence; and every separate sale shall be deemed a separate offence.

d. By 13 & 14 Vic. c. 23, the exception of the four Sundays in harvest, contained in stat. 27 H. 6, c. 5, is repealed.

e. 17 & 18 Vic. c. 79, „An Act for the further regulating the Sale of Beer and other Liquors on the Lord's-day,” s. 1, prohibited the opening of houses for the sale of and the selling of beer, wine, spirits, or any other fermented or distilled liquor, between half-past two o'clock and six o'clock, or after ten in the afternoon on Sunday, or on Christmas Day or Good Friday, or on any day appointed for a public fast or thanksgiving, or before four o'clock in the morning of the day following

such Sunday, Christmas Day or Good Friday, or such days of public fast or thanksgiving, except as refreshments to a *bonâ fide* traveller or a lodger therein. And s. 2, contained the same prohibition against persons opening *any house or place of public resort* for the sale of fermented or distilled liquors, or selling therein such liquors, in any part of England or Wales. But the above statute was repealed by 18 & 19 Vic. c. 118, which substituted the following provisions in lieu thereof.

S. 2. It shall not be lawful for any licensed victualler, or person licensed to sell beer by retail to be drunk on the premises, or not to be drunk on the premises, or any person licensed or authorized to sell any fermented or distilled liquors, or any person who, by reason of the freedom of the mystery or craft of vintners of the City of London, or of any right or privilege, shall claim to be entitled to sell wine by retail to be drunk or consumed on the premises in any part of England or Wales, to open or keep open his house for the sale of or to sell beer, wine, spirits, or any other fermented or distilled liquor between the hours of three and five o'clock in the afternoon, nor after eleven o'clock in the afternoon on Sunday, or on Christmas Day or Good Friday, or any day appointed for a public fast or thanksgiving, or before four o'clock in the morning of the day following Sunday, Christmas Day, or Good Friday, or such days of public fast or thanksgiving, except to a traveller or lodger therein.

S. 3, contains the same prohibition against persons opening any house or place of public resort for the sale of fermented or distilled liquors, or selling therein such liquors in England and Wales except to travellers.

S. 5. Every offender shall be liable, upon a summary conviction, to a penalty not exceeding £5. for every offence; and every separate sale shall be deemed a separate offence.

J. T. BAYLEE, *History of the Sabbath*, p. 146 en v.

HOOFDSTUK VIII.

ZONDAGSWETGEVING IN DE NOORD-AMERIKAANSCH E KOLONIËN EN DE VEREENIGDE STATEN.

Amerika — dit ontkent niemand — is het land der godsdienstige en staatkundige vrijheden bij uitnemendheid ¹⁾.

En ook hierover zijn allen het eens — Amerika is gesticht en opgegroeid onder de voortdurende beademing van het Nederlandsche en Engelsche Calvinisme ²⁾.

Het is daarom voor de ontwikkeling der Calvinistische staats- en rechtsbegrippen, bij elk bijzonder punt, ook bij de regeling der Zondagswetgeving, van belang, na te gaan, hoe het zich in de ontwikkeling der Amerikaansche koloniën en verder in de Vereenigde Staten heeft toegedragen en nog toedraagt.

Ondertusschen moet ook bij het beschouwen der wetten in de Noord-Amerikaansche koloniën op allerlei omstandigheden gelet worden, zoo men tot een rechtvaardig oordeel wil komen.

Allereerst het onderscheid tusschen de Engelsche en de Nederlandsche invloeden, die zich lieten gelden.

De Engelsche Puriteinen, voor zoover zij minder onder Nederlandsche invloeden waren geweest, hadden te veel de ideeën der

¹⁾ Cf. o. a. Dr. KUYPER, *Het Calvinisme, oorsprong etc.*, p. 14 en v.

²⁾ Cf. o. a. DOUGLAS CAMPBELL, *De Puriteinen in Nederland, Engeland en Amerika*, vertaald door J. W. G. VAN MAANEN, 2 dln.

Engelsche staatskerk behouden en zagen er nog weinig tegen op, hoewel zelf om hun belijdenis vervolgd, om, waar zij de macht in handen hadden, ook op hun beurt te onderdrukken en te vervolgen, wie van hun belijdenis afweek ¹⁾.

De Nederlandsche Calvinisten daarentegen, — de nauwkeurige historievorschers van onzen tijd hebben de lang gehandhaafde vooroordeelen te niet gedaan, — hadden van huis uit mildere ideeën leeren kennen en de praktijken van toen nergens elders aldus gekende vrijheden gezien.

Het is bekend, hoe vluchtelingen uit verscheiden landen in de Nederlanden een vrij toevluchtsoord vonden en een plek der ruste, waar zij, aan hun vervolgers ontkomen, hun God uit den nood des levens met lof- en dankpsalmen konden verheerlijken.

Zelfs bij de handhaving der Gereformeerde leer in de Nederlandsche kerken door de Synode van Dordt, zoo vaak door velen misverstaan en gelaakt, teekent CAMPBELL aan: „Dit vormt eene zonderlinge bladzijde in de geschiedenis van een volk, dat veertig jaar voor godsdienstvrijheid had gestreden. Zij zou volstrekt onverklaarbaar zijn, indien dit de geheele geschiedenis was, en als wij de staatkundige vraagstukken, met die godsdienstige geschillen verbonden, buiten rekening lieten. Op dit laatste wordt een stroom van licht geworpen door de vermelding van een enkel feit. Gedurende de geheele vervolging” (n.l. der Remonstrantsche predikanten in 1619) „bleven de Wederdoopers (die dezelfde godgeleerde stellingen, als de Arminianen, beleden), de Lutheranen, de Joden en zelfs de Catholieken, die geen staatkundigen haat hadden opgewekt, ongestoord. De Wederdoopers en de Lutheranen mochten hunne plaatsen tot godsdienstoefening op gelijken voet met de Calvinisten bezitten, behalve de belooning hunner predikanten, en de Catholieken en de Joden hadden de vrijheid, hunne afzonderlijke vergaderingen te houden. „Maar er moet nog iets aan het verhaal toegevoegd worden. De predikanten, die van hunne bedieningen ontzet en uit het land gebannen werden, werden niet, zooals in andere landen, met ledige handen weggezonden. Het volle tractement — ten

¹⁾ Cf. CAMPBELL, t. a. p., II, p. 393.

minste aan hen, die voor de synode verschenen — werd hun uitbetaald, en zij werden bovendien ruim van geld voorzien, om de onkosten der reis te bestrijden. Zij, die in het land bleven, behielden hun inkomen, zoo zij het prediken nalieten. Dat is niet de ware geest van godsdienstvervolging".¹⁾

Deze maatregelen der Nederlandsche Calvinisten tegen de Remonstranten zijn niet te vergelijken met de godsdienstvervolgingen in Engeland en andere landen. Om deze vervolging, indien men het aldus noemen wil, „te stellen onder de godsdienstvervolgingen der wereld, waarbij eene heerschende sekte alle andere vogelvrij verklaarde, moet men al zeer weinig bekend zijn met de feiten der geschiedenis”²⁾.

Geen wonder, dat de Nederlandsche kolonisten en ook de Engelsche, naarmate zij meer met de Nederlanden in aanraking waren geweest, betere begrippen van staatkundige en godsdienstige vrijheden overplantten in hun nieuw vaderland dan vele Engelschen, wier predikanten Engelsche Episcopalen waren, en die zelf geen ander systeem kenden dan dat der staatspartijen in het toenmalige Engeland, waar de betere ideeën der Independenten nog pas ter nauwernood ontloken.

Doch behalve op het verschil van Engelsche en Nederlandsche invloeden, moet ook op de eigenaardige positie gelet worden, die de volksplanters, souverain in hun eigen kring, in de wildernissen van Noord-Amerika innamen.

Het waren meer groepen van gelijkgezinden dan burgers van een zelfden staat, en het doel, dat hen vereenigde en waarvoor zij hun vaderland verlieten, was veeleer vrijheid voor het geweten om God te dienen dan om nieuwe staten te stichten; veeleer souvereiniteit in eigen kring te grijpen dan een staatkundig systeem van vrijheid voor verschillende gezindheden onder een zelfde Overheid te zoeken.

Wel drong later uit de grondbeginselen, die deze Puriteinsche volksplanters beleden, ook vanzelf een eigen beschouwing over

¹⁾ CAMPBELL, t. a. p., II, p. 295.

²⁾ t. a. p., p. 296.

dit punt en een eigen oplossing voor dit laatste probleem te verschijn, gelijk de staatkundige vrijheden in het tegenwoordig Amerika bewijzen, maar in de eerste periode stond dat vraagstuk, in sommige koloniën althans, minder op den voorgrond en bleef men op dat punt in 't eerst nog meer bij de gangbare opinies in het Engelsche moederland staan.

Vandaar dat niet aanstonds in alle koloniën die beginselen van staatsbeleid tot hun recht kwamen, waardoor aan verschillende gezindheden van overheidswege gelijke bescherming wordt verleend, wijl voor het bewustzijn van vele kolonisten hun eigen wetten meer een bescherming van hun souvereiniteit in eigen kring bedoelden te zijn; meer het karakter van statuten van vrije vereenigingen van gelijkgezinden droegen dan dat van wetten van een staat, welks burgers in verschillende gezindheden uiteenliggen.

Gelijk de geschiedenis van Noord-Amerika's staten in twee perioden uiteenvalt van vóór en na den vrijheidsoorlog, is ook de meest geschikte indeeling voor de geschiedenis der Zondagswetgeving die in dezelfde twee perioden.

Alle hier volgende wetten, zoowel uit de koloniale periode als uit den lateren tijd der Vereenigde Staten, zijn ontleend aan het werkje van Dr. LEWIS: *A critical history of Sunday legislation*.

Van de koloniale periode geef ik al wat Dr. LEWIS bijeenverzameld heeft, omvattende de wetten der staten, die als de meest invloedrijke mogen worden beschouwd, n.l. die van Massachusetts met Plymouth, die van Connecticut met New Haven, die van Rhode Island, New-York, Pensylvanië en Virginië.

Van de nieuwe periode heb ik alleen de meest merkwaardige wetten, n.l. die van Massachusetts, Connecticut, New York, Michigan, Iowa, New Mexico en Louisiana, hetzij woordelijk of slechts in quintessens, zooals Dr. LEWIS ze geeft, opgenomen, daar de overige van weinig belang zijn en sommige staten, zooals Californië en Arizona, zelfs in 't geheel geen Zondagswetten bezitten.

Wat voorts den inhoud der Amerikaansche Zondagswetten betreft, moet worden opgemerkt:

I. *De Zondagswetten van de koloniën Massachusetts, Connecticut en Virginië toonen, dat de Amerikaansche kolonisten nog niet terstond van alle caesaropapistische ideeën van het Engelsche moederland verlost waren.*

Wanneer men de wetten van enkele der Amerikaansche koloniën leest, inzonderheid die van Massachusetts, Connecticut en Virginië, dan vraagt men onwillekeurig: Zijn dat nu wetten van de hooggeprezen „Pilgrim fathers”, van de apostelen der godsdienstvrijheid? En nog duisterder wordt het probleem, wanneer nochtans de verdere geschiedenis, ook van die koloniën, onverbiddelijk heeft geleid tot die staatkundige vrijheden, waardoor metterdaad de Vereenigde Staten zoo lang boven schier alle landen uitmunten.

Het is toch niet te ontkennen, dat de wetten van de koloniën Massachusetts (met Plymouth), Connecticut (met New Haven) en Virginië allermint een geest ademen van religie-vrijheid.

Het omgekeerde blijkt uit tal van wetten.

Reeds in de eerste wetten van Plymouth-kolonie staat de dwang in zake de religie gesanctionneerd en wordt met tien shillings boete gestraft, wie verzuimt de van overheidswege gesanctionneerde godsdienstoefeningen bij te wonen. („*Whatsoever person shall neglect the frequenting of the public worship*” cf. B. I, 1, b, d, g en i.)

Eenzoo heet het in de wetten van Massachusetts, dat overal, waar de dienst des Woords wordt gehouden, ieder daar behoorlijk en nauwgezet zal komen („*every person shall duly resort and attend thereunto*” B. I, 2, b) op straf van vijf shillings. Later werd, wie gedurende een maand niet in de kerk kwam, gestraft met een boete van tien shillings. (B. I, 3, b.)

Hetzelfde vinden wij in de wetten van New Haven vóór de vereeniging met Connecticut: „*wheresoever the ministry of the Word is established.... every person.... shall duly resort and attend thereunto.... And if any person within this jurisdiction shall without just and necessary cause, absent or withdraw from the same, he shall, after due means of conviction used, for every such sinful miscarriage, forfeit five shillings to the plantation.*” (B. I, 4, b.)

Ook in de wetten van Connecticut heet het op dezelfde wijze, dat overal, waar de dienst des Woords wordt verricht, ieder verplicht is er bij tegenwoordig te zijn, indien hij geen wettige reden van verhindering kan opgeven, op boete van vijf shillings. (B. I 5, c, cf. ook B. I, 6, d en e)

En in Virginië gold een dergelijke wet, bepalende, dat, wie 's Zondags niet in de kerk kwam, een boete had te betalen van twee pond tabak, en wie gedurende een maand niet ter kerk kwam, een boete van vijftig pond tabak. (B. I, 10, a en b.)

Zelfs het slapen in de kerk werd na herhaalde vermaning door de Overheid in Plymouth gestraft. (B. I, 1, f.)

Het blijkt dus reeds uit deze wetten, dat van een volkomen vrijheid van godsdienst voor ieder, die zich kwam vestigen, in deze koloniën nog geen sprake was.

Ongetwijfeld heeft in den eersten tijd de idee der Puriteinsche volksplanters, dat ze nu dan toch souverein waren in eigen kring, en alles naar hun eigen welgevallen en overeenkomstig hun kerkelijke ideeën konden inrichten, machtig gewerkt.

Zij hadden hun vaderland en alles wat hun daarin lief en dierbaar was verlaten en zich aan al de ontberingen van de Amerikaansche wildernissen blootgesteld, — welnu wat anders lachte hun toe dan althans deze idee, dat men hen daar ongemoeid alles naar eigen zin zou laten inrichten en dat, wie zich aldaar kwam vestigen, zich ook geheel naar hun instellingen en leefwijze had te schikken.

Maar veel meer nog dan deze idee, — die immers ook in andere koloniën werkte, waar men evenwel van den aanvang af andere begrippen huldigde, — heeft de invloed der Engelsche instellingen en der beginselen, die in Engeland algemeen waren, gewerkt.

Juist omtrent Massachusetts, Connecticut en Virginië schrijft DOUGLAS CAMPBELL: „Daarentegen bewees Massachusetts zijne Engelsche afkomst door openbaring van sommige minder behagelijke eigenschappen. Het was de eenige van de koloniën, Connecticut uitgezonderd, waar heksen werden ter dood gebracht; daar alleen werden de onschadelijke Kwakers opgehangen; en zijne gedenkstukken verhalen het ergste — behalve die van Virginië —

over de wreedheden jegens de Indianen bedreven, die van hun land beroofd en voortdurend opgelicht werden en als slaven verkocht aan de planters in het Zuiden. Evenzoo bleef het langer dan bijna eenige andere kolonie vasthouden aan censuur van de drukpers, en langer dan bijna eenige andere Staat aan de vereeniging van Kerk en Staat. In dit alles was het volkomen standvastig en getrouw aan zijn oorsprong. Onder den invloed van republikeinsche instellingen — en hooger hulde kan aan de ware democratie niet gebracht worden — vorderde het snel, en bewees, wat instellingen voor een volk kunnen uitwerken; en zijne latere geschiedenis is boven lof verheven. Maar in dit tijdperk was het in sommige opzichten minder gevorderd, dan eenige van de zusterkoloniën, eenvoudig, omdat het minder van de Nederlandsche Republiek had overgenomen.” ¹⁾

Het is dus hoofdzakelijk de Engelsch-Episcopaalsche invloed en de gehechtheid dezer volksplanters aan Engelsche instellingen en begrippen, waaruit de eigenaardigheid dezer weinig vrijheid ademende wetten is ontsproten.

Van deze volksplanters van Massachusetts zegt CAMPBELL o. a.: „In hun land hadden zij tot de Staatskerk behoord. Hunne predikanten waren Episcopalen, die, totdat Laud zijn vervolgingsbestuur aanving, met de instelling der Bisschoppen vrede hadden gehad. Zij waren gehecht aan eene vereeniging van Kerk en Staat, en aan de onderdrukking van alle afscheiding, indien de Kerk de hunne was, en die onderdrukking aan hunne handen werd toevertrouwd. Uit deze soort was de Vergadering van Predikanten te Westminster samengesteld, die de Bisschoppelijke macht alleen afschaften, om hunne eigene kerkucht in de plaats te stellen,

¹⁾ DOUGLAS CAMPBELL, t. a. p. II, p. 394. De schrijver vergist zich evenwel, wanneer hij, een vergelijking makende tusschen de wetten van de zuiver Engelsch-hoogkerkelijke volksplanting van Virginië en die van de Puriteinsch-Engelsche volksplanting in Massachusetts, ter illustratie er op wijst, dat in Virginië „afwezigheid uit de kerk op Zondag, zonder goede verontschuldiging, tot eene zware misdaad was gemaakt” en dat Virginië hierin verder ging „dan iets, dat ooit door de Puriteinen was vastgesteld”, t. a. p. in noot 3. Zooals boven is aangetoond, gingen de wetten van Massachusetts en Connecticut in dat opzicht even ver.

en die even onverdraagzaam waren als Laud of een zijner voorgangers". ¹⁾

Later kregen ook in deze staten de betere beginselen de overhand, begunstigd door de Amerikaansche toestanden, door invloed der Nederlandsche Calvinisten, in overeenstemming met de godsdienstige grondbegrippen ook der Engelsche Puriteinen, en ondanks het staatkundig overwicht van Engeland.

II. *De Zondagswetten van de koloniën New-York, Pensylvanië en Rhode Island toonen, hoever, onder Nederlandsche invloeden, de begrippen over godsdienstvrijheid in de Amerikaansche koloniën zich reeds ontwikkelden.*

Een gunstig contrast met de wetten van Massachusetts, Connecticut en Virginië vormen, met betrekking tot de begrippen over godsdienstvrijheid, de wetten van New-York, Rhode Island en Pensylvanië.

In laatstgenoemde wetten geen zweem van dwang in zake de religie.

Even stuitend als de geloofsdwang in de wetten der eerstgenoemde koloniën was, even heerlijk en frisch ademt u de vrijheidsgeest uit de wetten van New-York, Rhode Island en Pensylvanië tegen.

„Wij zijn overtuigd,” aldus heet het in de eerste Zondagswet van Rhode Island, „dat een gouvernement alleen dan het best zal bloeien, wanneer de vrijheid der conscientie door geen physiek geweld wordt onderdrukt” (*„and we are persuaded that a most flourishing civil government, with loyalty, may be best propagated where liberty of conscience by any corporal power is not obstructed”* etc. B. I, 7. a.)

En zij verzekeren uitdrukkelijk, dat het hun met de Zondagswetten niet te doen is om eenigen godsdienst te propageeren of te weerstaan, maar alleen om te weren al wat onzedelijk, inhumaan en laag is, (*„not to oppose or propagate any worship, but as by preventing debaistness”* etc. B. I, 7. a.), dat geen vergadering,

¹⁾ CAMPBELL, t. a. p., II, p. 393.

waar het zedig toegaat, mag gestoord worden inzonderheid van dezulken, die belijden, dat zij samenkomen om God te dienen, en al zijn er onder, die een geheel valschen godsdienst aanhangen, toch mogen zij niet dan met geestelijke wapens worden bestreden. (*„if some of them will be most false worshipers they should only be strove against, therefore, with spiritual weapons”* t. a. p.)

Ook de Zondagswetten van New-York en Pensylvanië waarborgen wel een streng zedelijken en stillen rustdag, en verbieden al wat niet noodzakelijk is en de rust ook maar eenigermate zou kunnen storen, maar van dwang in zake religie is hier evenmin sprake.

Het was dus bij deze kolonisten geen mindere ijver of gebrek aan liefde in zake de religie, maar de onwrikbare overtuiging, dat dwaling in geloofszaken alleen met geestelijke wapens moet bestreden worden, en dat niemand met fysiek geweld tot eenigen godsdienst kan gedwongen worden.

Vanwaar nu zoo machtig verschil, dat in enkele koloniën slechts zuivere kopij van Engelsch-Episcopalen geloofsdwang gevonden wordt, en in andere koloniën reeds zoo spoedig de schoonste beginselen der godsdienstvrijheid wortel schieten, om straks heel de nieuwe wereld te bezielen tot beschaming van de in vervolgingsoorlogen vergrijsde staten van Europa?

De reden is daarin gelegen, dat van uit de Republiek der Vereenigde Nederlanden, uit dat land der vluchtelingen, uit het hart der Calvinistische Reformatie, een machtige invloed is uitgegaan op de koloniën van Noord-Amerika.

Voor New-York is de Nederlandsche invloed begrijpelijk, daar deze kolonie onmiddellijk uit Nederland was bevolkt.

Van Pennsylvanië schrijft CAMPBELL o. a.: „In 1681 ontving William Penn van Karel II eene schenking van de provincie Pennsylvanie, ook insluitend wat thans de Staat Delaware is. Penn's moeder was eene Hollandsche vrouw uit Rotterdam, en muntte uit onder hare tijdgenooten. Zijne bijzondere godsdienstige meeningen waren, zooals wij reeds zagen, aan het land van zijne moeder ontleend. Hij reisde lang in Nederland rond, en sprak de taal zoo goed, dat hij voor de Nederlandsche Kwakers in hunne moedertaal preekte. Eindelijk, voordat hij naar Amerika ging, vestigde hij

zich te Emden in het democratische Oost-Friesland. Onder dien gezamenlijken invloed zette hij zich in 1682 neder, en stelde een „Vorm van Bestuur” op voor zijn gebied en een Wetboek, dat naderhand door de „Algemeene Vergadering” werd aangenomen. In dat werk werd hij bijgestaan door Algernon Sidney, die jarenlang op het vasteland had gewoond, en zeer bekend was met de instellingen van de Nederlandsche Republiek, en op den vertrouwelijksten voet met hare voornaamste staatslieden verkeerde ¹⁾.

„Hoe zeer Pennsylvanie,” aldus schrijft CAMPBELL in een noot, „tijdens de Amerikaansche omwenteling vooruit en gewichtig was, kan men zien in *Lecky, England in de Eighteenth Century*, III, 306 en ook in *The Life of John Dickinson* door CHARLES J. STILLÉ, pp. 170 en 316.”

Ook in Rhode Island is de overwegend Nederlandsche invloed van algemeene bekendheid.

Rhode-Island is het land van Roger Williams, die van geboorte een Welschman „De denkbeelden evenals de taal der Nederlanders in zich opnemend” ²⁾ in 1631 den Atlantischen Oceaan overstak en landde in Massachusetts. „Hij verklaarde, dat „de leer van vervolging wegens gewetenszaken zeer duidelijk en droevig in strijd is met de leer van Jezus Christus.” De overheid drong er op aan, dat iedereen den openlijken eeredienst zou bijwonen. Williams kwam op tegen deze wet. Zij stelde den Vrijmandseed op, waarbij elk vrijman verplicht werd trouw aan Massachusetts te zweren. Hij ontkende het recht, om een eed op te leggen, en toen hij voor het hof werd geroepen, weigerde hij dien te doen. Ten laatste in 1636 uit Massachusetts verbannen, ging hij naar Rhode Island en stichtte daar de eerste Baptistenkerk in Amerika” ³⁾.

¹⁾ DOUGLAS CAMPBELL. *De Puriteinen* dl. II, p. 397.

²⁾ CAMPBELL, dl. II, p. 196.

³⁾ CAMPBELL, dl. II, p. 197. Ter verdediging van de Puriteinen van Massachusetts moet gezegd, dat, al lieten ze in beginsel de geloofsvervolging niet los, die vervolging toch een veel zachter karakter vertoonde dan in Engeland, waar de gevangenissen jarenlang opgepropt waren met vervolgte Baptisten. Bovendien „moet men bedenken, dat de zachte vervolging der Baptisten in Amerika volstrekt niet het bedrijf der gansche maatschappij was”. De verbanning van Roger Williams uit Massachusetts was slechts door een kleine meerderheid van de vrije mannen doorgedreven. CAMPBELL, dl. II, p. 198.

„Daar bracht hij de beginselen van godsdienstige en burgerlijke vrijheid in volle werking”, die hij van de Nederlandsche Calvinisten had geleerd, „en maakte Rhode Island tot een blijvend protest tegen de godsdienstige onverdraagzaamheid van zijn noordelijken nabuur” ¹⁾.

Aldus wordt verklaarbaar, hoe in sommige koloniën van Noord-Amerika de beginselen zegevierden van de Nederlandsche Calvinisten en het spoor aangewezen, waarlangs die beginselen naar de nieuwe wereld werden overgebracht ²⁾.

En aldus ligt ook in de ontwikkeling der Amerikaansche vrijheden de rechtvaardiging der in Nederland eeuwenlang verongelijkte Calvinisten, als zouden hun beginselen niet de oorsprong en de waarborg van de ruimst mogelijke staatkundige vrijheden zijn.

III. *De Zondagswetten in sommige koloniën en in de latere Staten der Amerikaansche Unie geven het bewijs, hoe de Overheid den Zondag kan beschermen, zonder of van een staatskerk uit te gaan of enkel door sociale motieven geleid te worden.*

Het eigenaardige van de Zondagswetten van die Amerikaansche koloniën, welke meer onder Nederlandsche invloeden stonden, en van de Staten der Unie bestaat daarin, dat zij geen uitvloeisel zijn van een staatsgodsdienst, en dat ze evenmin zich bij voorbaat gronden op sociale overwegingen.

Geen staatsgodsdienst dreef tot het uitvaardigen dezer wetten, ofschoon dit in alle landen vroeger het geval was, want een staatsgodsdienst hadden die koloniën niet en hebben ook nu de staten der Unie niet.

En evenmin waren het alleen sociale drijfveeren, die tot het uitvaardigen dezer wetten drongen, zooals de geest van onzen tijd in schier alle landen een beweging ten gunste van Zondagswetgeving heeft doen ontstaan.

Aldus onderscheiden zich de Zondagswetten der Amerikaansche

¹⁾ CAMPBELL, dl. II, p. 395, de schrijver zegt „van de Wederdoopers” in stee van de Calvinisten.

²⁾ Men zie hierover het geheele werk van CAMPBELL.

Unie in haar algemeen karakter zoowel van de vroegere wetten als van die, welke in onzen tijd o. a. in Duitschland en Oostenrijk zijn gemaakt.

Zonder voort te vloeien uit de idee van een staatsgodsdienst is nochtans het belang der religie in de wetten der Amerikaansche Unie niet voorbijgezien.

Uitgaande van *het feit*, dat de meeste burgers van een staat tot verschillende kerken behooren, die de wijding van den Zondag aan de religie in haar belijdenissen schreven, beschermen deze wetten de stille rust van den zevenden dag en waarborgen aldus *de vrijheid* en *de mogelijkheid* voor ieder om dien dag in stillen vrede door te brengen.

En ook zonder uitdrukkelijk op het sociaal belang van den rustdag te wijzen wordt door deze wetten alles verhinderd en verboden wat op menschverlaging en verwildering moet uitloopen, verbiedende, zooals de wet van Rhode Island in 1673 het uitdrukt, „*to spend it in debaistness or tippling and unlawful games and wantonness*”.

Aldus is het bedoelen dezer wetten niet eenzijdig, niet gericht enkel op de propaganda van een staatsgodsdienst en evenmin door weersin verblind voor het feit der religie, noch ook om alleen sociale belangen te behartigen en nog veel minder om de eischen van het sociale leven voorbij te zien, maar om ruim en breed een rustdag te beschermen voor den geheelen mensch sociaal en religieus als hij door God is geschapen en zooals hij te midden van het zwoegen en streven in deze bedeeeling zoozeer behoefte heeft aan een geregelde verpoozing en stille verkwikkende rust van den zevenden dag.

Den staat achten de mannen der Amerikaansche vrijheid niet ge-roepen om door een staatsgodsdienst in de godsdienstige behoeften der burgers te voorzien, evenmin als om door staatswetten de sociale behoeften der natie te bevredigen; maar alleen waar de verdorvenheid en boosheid der zonde den burgers de vrijheid en de mogelijkheid benemen zou om zoowel sociaal als religieus aan de eischen van het aan rust en vrede vaak zoo arme leven te voldoen, daar komt de machtige hand der Overheid beschermend zich uitstrekken over alle inwoners des lands.

De staatsgodsdienst, die er toe leidt om de godsdienstige behoeften des volks van Overheidswege te bevredigen, en het staatssocialisme, dat zich gedrongen voelt om in de sociale behoeften der onderdanen te voorzien, reiken elkander in den loop der eeuwen de hand om beurtelings het dwangjuk, hetzij dan religieus of sociaal, te werpen om de schouders der vrije burgers.

Maar de Amerikaansche vrijheidszin, schoone plant uit den wortel van het Calvinisme ontsproten, heeft zoowel den staatsgodsdienst als het staatssocialisme verworpen, om door deugdelijke wetten de vrijheid der burgers te handhaven tegen dwang zoowel die de religie wil bevoordeelen als afbreken, en evenzeer tegen dwang, waardoor op eenige wijze de sociale vrijheid der burgers zou worden bedreigd.

IV. *De nieuwere wetten der verschillende Staten van Noord-Amerika zijn vrijgevig wat betreft de uitzonderingen op het algemeen verbod van arbeid.*

Over 't algemeen schijnen de thans vigeerende Zondagswetten in de Vereenigde Staten niet bijzonder streng te worden toegepast.

Of het evenwel zoo ver gaat als Dr. LEWIS beweert, volgens wien deze wetten over 't algemeen een doode letter zijn ¹⁾, mag worden betwijfeld, wijl de zeden van het Amerikaansche volk altijd nog een vrij strenge Zondagsviering waarborgen, vergeleken bij die van het vasteland van Europa.

Toch zijn deze wetten zelf, voor zoover ze de Zondagsviering eenigszins uitvoerig regelen, tamelijk vrijgevig met het toelaten van uitzonderingen op het algemeen verbod van arbeid.

Zoo is b. v. door de laatste wijziging van de Zondagswet van Massachusetts in 1887 (men zie B. II, 1), een zoo groot getal van uitzonderingen ingevoerd, dat Dr. LEWIS van oordeel is, dat de wet daardoor althans practisch vrijwel krachteloos werd gemaakt.

In weer andere wetten, als die van Connecticut en New-York, wordt behalve tal van uitzonderingen, die met name worden aan-

¹⁾ „In general these laws are dead letter”. LEWIS, *Critical history of Sunday legislation*, p. 209.

geduid, ook met de algemeene termen van „*necessity*” en „*mercy*” en „*charity*”, genoeg speelruimte gelaten om de strenge toepassing der wetten beneden de eischen der heerschende volksopinie te doen dalen.

Deze al te groote vrijgevigheid, waardoor metterdaad de Amerikaansche Zondagsvrijheid wordt bedreigd, moet uit verschillende oorzaken worden verklaard.

Allereerst heeft de invloed van het ongeloof en de daarmee verbonden losbandigheid en verwildering in de breede volksklasse ook in Amerika voortgewoekerd; wel is waar niet zoover, dat de publieke opinie dermate ontkerstend werd als in sommige landen van Europa, maar toch zoo, dat het ongeloof steeds driester en onbeschaamder begint op te treden.

Maar behalve dezen jammerlijken invloed, hebben ook andere motieven de Amerikanen tot zoo ruime mate van uitzonderingen geleid.

Bij de bescherming der vrijheid is het met opzicht tot de Zondagswetgeving toch steeds de moeilijke quaestie, om eenerzijds de vrijheid van het genot van een rustigen en stillen Zondag, en anderzijds de vrijheid van ieder om aan dien dag zijn eigen geoorloofde bestemming te geven, naar behooren te waarborgen.

Voor deze vraag staande, hebben de latere wetten in de Vereenigde Staten metterdaad door tal van uitzonderingen (hoewel ze niet te vergelijken zijn bij al de uitzonderingen b. v. van de Deutsche nieuwe wetgeving) wel het een en ander van de publieke rust prijsgegeven, die gedurende den Zondag in Engeland en Amerika zoo kalmeerend en zegenend kan inwerken op het anders vaak zoo gejaagde volksleven.

Daarbij komen nog de eischen van het moderne verkeer, dat niet meer zoozeer door rijtuigen en voetgangers, als wel door stoom en electriciteit wordt onderhouden, aan geregelden vasten dienst is gebonden en zich niet door de talloze gevallen van noodzakelijkheid laat beheerschen.

Ook dit laatste heeft op de nieuwere Amerikaansche wetten zijn invloed laten gelden en tot tal van uitzonderingen geleid, die men, de wetten van het moderne verkeer in aanmerking nemend, althans gedeeltelijk met eenige gerustheid tot de gevallen van noodzakelijkheid kan rekenen.

Conclusie.

Resumeerende, komen wij alzoo tot deze conclusie:

I. De Zondagswetten van de koloniën Massachusetts, Connecticut en Virginië toonen, dat de Amerikaansche kolonisten nog niet terstond van alle caesaro-papistische ideeën van het Engelsche moederland verlost waren.

II. De Zondagswetten van de koloniën New-York, Pensylvanië en Rhode Island toonen, hoever, onder Nederlandsche invloeden, de begrippen over godsdienstvrijheid in de Amerikaansche koloniën zich reeds ontwikkelden.

III. De Zondagswetten in sommige koloniën en in de latere Staten der Amerikaansche Unie geven het bewijs, hoe de Overheid den Zondag kan beschermen zonder òf van een staatskerk uit te gaan, òf enkel door sociale motieven geleid te worden.

IV. De nieuwere wetten der verschillende Staten van Noord-Amerika zijn tamelijk vrijgevig wat betreft de uitzonderingen op het algemeen verbod van arbeid.

BIJLAGE.

I. Zondagswetten van de voornaamste koloniën der Vereenigde Staten vóór de onafhankelijkheidsverklaring.

1. Zondagswetten van Plymouth-kolonie vóór de vereeniging met Massachusetts.

a. Wet van 10 Juni 1650.

Further be it enacted, that whosoever shall *profane the Lord's day* by doing *any servile work*, or any such like abuses, shall forfeit for every such default *ten shillings, or be whipped*.

b. Wet van 6 Juni 1651.

It is enacted by the court that whatsoever person or persons shall *neglect the frequenting the public worship* of God that is according to God, in the places where they live, or do assemble themselves upon any pretense whatsoever, contrary to God and the allowance of the government, tending to the subversion of religion and churches, or palpable profanation of God's holy ordinances, being duly convicted, viz., every one that is a master or dame of a family, or any other person at their own disposing, to pay *ten shillings* for every such default.

„Plymouth Colony Records,” vol. xi, pp. 57, 58.

It is also

Enacted by the court, that if any in any lazy, slothful or profane way doth neglect to *come to the public worship* of God, shall forfeit for every such default *ten shillings, or be publicly whipped*.

„Plymouth Colony Records,” vol. xi, p. 58.

c. Wet van 1658.

Whereas, complaint is made of great abuses in sundry places of this government of profaning the Lord's day by *travelers, both horse and foot*, by bearing of burdens, *carrying of packs*, etc., upon the Lord's day, to the great offense of the godly, well-affected amongst us: It is therefore enacted by the court, and the authority thereof, that if any person or persons shall be found *transgressing* in any of the precincts of any township within this government, he or they shall be forthwith *apprehended* by the constable of such town, and fined *twenty shillings* to the colony's use, or else sit *in the stocks four hours*, except they can give a sufficient reason for their so doing; and they that transgress in any of the above said particulars, shall only be apprehended on the Lord's day; and on the second day following shall either pay their fine, or sit in the stocks as aforesaid.

„Plymouth Colony Records,” vol. xi, p. 100.

d. Wet van 1661.

It is enacted by the court, that whatsoever person or persons shall frequently *absent or neglect*, upon the Lord's day, *the public worship* of God that is approved of by this government, shall forfeit for every such default *ten shillings*.

„Plymouth Colony Records,” vol. xi, p. 122.

e. Wet van 1662.

Whereas, complaint is made of some ordinary keepers, in this jurisdiction, that they do allow persons to stay on the Lord's days *drinking* in their houses in the interims of times *between the exercises*, especially young persons and such as stand not in need thereof: It is enacted by the court and the authority thereof, that *no ordinary keeper* in this government, *shall draw any wine or liquor on the Lord's day*, for any, *except* in case of necessity, for the relief of those that are sick, or faint, or the like, for their refreshing, on the penalty of paying a fine of ten shillings for every default.

„Plymouth Colony Records,” vol. xi, p. 137.

In 1662 the court urges the strict enforcement of the laws against traveling and unlawful meetings on Sunday. („Plymouth Colony Records,” vol. xi, p. 140).

f. Wet van 1665.

Whereas, complaint is made unto the court, of great abuse in sundry towns of this jurisdiction, by persons there behaving themselves profanely,

by *being without doors at the meeting house on the Lord's days in time of exercise, and there misdemeaning themselves by jesting, sleeping, or the like*: It is enacted by the court and hereby ordered that the constables of each township of this jurisdiction shall, in their respective towns, take special notice of such persons, and to *admonish* them; and if, notwithstanding, they shall persist on in such practices, that he shall set them *in the stocks*, and in case this will not reclaim them, that they return their names to the court.

"Plymouth Colony Records," vol. xi, p. 214.

g. Wet van 1668.

Whereas, the court takes notice of great neglect of frequenting the public worship of God upon the Lord's day; it is enacted by the court and the authority thereof that the selectmen in each township of this government shall take notice of *such in their townships as neglect, through profaneness and slothfulness, to come to the public worship of God*, and shall require an account of them; and if they give them not satisfaction, that then they return their names to the court.

"Plymouth Colony Records", vol. xi, pp. 217, 218.

h. Wet van 1669.

It is enacted by the court, that the constable or his deputy in each respective town of this government, shall diligently look after such as *sleep or play about the meeting-house* in times of the public worship of God on the Lord's day, and take notice of their names, and return such of them to the court who do not, after warning given to them, reform.

As also that *unnecessary violent riding* on the Lord's day; the persons that so offend, their names to be returned to the next court after the said offense.

It is enacted by the court, that any person or persons that shall be found *smoking of tobacco on the Lord's day, going to or coming from the meetings*, within two miles of the meeting house, shall pay *twelve pence* for every such default to the colony's use.

"Plymouth Colony Records," vol. xi, pp. 224, 225.

i. Wet van 1670.

For the further prevention of *the profanation of the Lord's day*, it is enacted by the court and the authority thereof, that the selectmen of the several towns of this jurisdiction, or any one of them, may, or shall, as there be occasion, take with him the constable or his deputy,

and repair to any house or place where they may suspect that any slo'h fully do lurk at home, or get together in companies, to neglect the public worship of God, or profane the Lord's day; and, finding any such disorder, shall return the names of the persons to the next court, and give notice also of any particular miscarriage that they have taken notice of, that it may be inquired into.

„Plymouth Colony Records,” vol. xi, p. 228.

j. Wet van 1674.

It is enacted by the court, that as to the restraining of abuses in „ordinaries”, that *no ordinary keeper* shall sell or give any *kind of drink to inhabitants* of the town *upon the Lord's day*; and also that al ordinary keepers be required to clear their houses of all town dwellers and strangers that are there (on a drinking account), *except* such as lodge in the house, by the shutting in of the daylight, upon the forfeiture of *five shillings*, the one half to the informer, and the other half to the town's use.

„Plymouth Colony Records,” vol. xi, p. 236.

k. Wet van 1682.

To prevent profanation of the Lord's day by foreigners, or any others, *unnecessarily traveling* through our towns on that day: It is enacted by the court, that a fit man in each town be chosen, unto whom, whomsoever *hath necessity of travel* on the Lord's day *in case of danger of death* or such necessitous occasions, shall repair, and making out such occasions satisfyingly to him, shall receive *a ticket from him to pass* on about such like occasions, which if the traveler attend not unto it shall be lawful for the constable or any man that meets him, *to take him up, and stop him* until he be brought before authority, or pay his fine for such transgression, as by law in that case is provided. And if it after shall appear that his plea was false, then may he be apprehended at another time, and made to pay his fine as aforesaid.

„Plymouth Colony Records,” vol. xi, p. 258.

The same court protected *other days besides Sunday*, as follows:

It is enacted that none shall presume to attend servile work or labor or attend any sports *on such days as are or shall be appointed by the court for humiliation by fasting and prayer*, or for public thanksgiving, on penalty of *five shillings*.

„Plymouth Colony Records,” vol. xi, p. 258.

2. *Zondagswetten van Massachusettsbaaikolonie vóór de vereeniging met Plymouth in 1691.*

a. Instructie van 17 April 1629 van den Gouverneur der „Company” in Engeland.

And to the end the Sabbath may be celebrated in a religious manner, we appoint that *all that inhabit the plantation*, both for the general and particular employments, may *surcease their labor* every Saturday throughout the year, *at three of the clock* in the afternoon, and that they *spend the rest of that day in catechising*, and *preparations for the Sabbath*, as the ministers shall direct.

„Records of Massachusetts Bay,” vol. i, p. 395.

b. Wet van 1646.

That wheresoever the ministry of the Word is established, according to the order of the gospel, throughout this jurisdiction, *every person shall duly resort and attend thereunto*, respectively, upon the *Lord's days and upon such public fast days and days of thanksgiving* as are to be generally held by the appointment of authority. And if any person within this jurisdiction shall, without just and necessary cause, withdraw himself from hearing the public ministry of the Word, after due means of conviction used, he shall forfeit for his absence from every such public meeting *five shillings*.

„Records of Massachusetts Bay,” vol. ii, p. 178.

c. Wet van 1653.

Upon information of sundry abuses and misdemeanors committed by several persons on the Lord's day, not only by *children playing in the streets* and other places, but by *youths, maids and other persons*, both strangers and others, *uncivilly walking the streets and fields, traveling from town to town, going on shipboard, frequenting common houses and other places to drink*, sport, and otherwise to misspend that precious time, which things tend much to the dishonor of God, the reproach of religion, and the profanation of his holy Sabbath, the sanctification whereof is sometimes put for all duties immediately respecting the service of God, contained in the first table: It is therefore ordered by this court and the authority, *that no children, youths, maids, or other persons*, shall transgress in the like kind, on penalty of being reputed great provokers of the high displeasure of Almighty God, and further incurring the penalties hereafter expressed, namely, that the *parents* and

governors off all children above seven years old, (not that we approve of younger children in evil,) *for the first offense* in that kind, upon due proof before any magistrate, own commissioner, or selectman of the town where such offense shall be committed, shall be *admonished*; for a *second offense*, upon due proof, as aforesaid, shall pay a fine of *five shillings*; for a *third offense*, upon due proof, as aforesaid, *ten shillings*; and if they shall again offend in this kind, they shall be presented to the county courts, who shall augment punishment, according to the merit of the fact. And for all youths and maids, above fourteen years of age, and all elder persons whatsoever that shall offend and be convicted as aforesaid, either for *playing, uncivilly walking, drinking, traveling* from town to town, *going on shipboard, sporting* or any way misspending that precious time, shall, for the *first offense*, be *admonished*, upon due proof, as aforesaid; for a *second offense*, shall pay as a fine, *five shillings*; and for a *third offense*, *ten shillings*: and if any shall farther offend that way, they shall be presented to the next county court, who shall augment punishment according to the nature of the offense; and if any be *unable* or *unwilling* to pay the aforesaid fines; they shall be *whipped* by the constable *not exceeding five stripes* for ten shillings fine; and this to be understood of such offenses as shall be committed during the daylight of the Lord's day.

„Records of Massachusetts Bay,” vol. iii, pp. 316, 317.

In volume iv another record of this action may be found with this addition:

This law is to be transcribed by the constable of each town, and posted upon the meeting-house door, there to remain the space of one month, at least.

„Records of Massachusetts Bay,” vol. iv, p. 151.

d. Wet van 1654.

Whereas, experience gives us cause to complain of much disorder in time of public ordinances, in the meeting houses in several congregations in this jurisdiction, through the *unreverent carriage and behavior of diverse young persons*, and others, notwithstanding the best means that have been hitherto used in the said assemblies, for the reformation thereof, it is therefore ordered by this court and the authority thereof, that it shall be *in the liberty of the officers* of the congregation, and the selectmen of such towns together, *to nominate some one or two meet persons, to reform all such disordered persons* as shall offend by any misdemeanor;

either in the congregation or elsewhere near about the meeting house, *either* by serious reproof, more private or more public, *or* other the like warning and meet correction of the magistrate or commissioners of that town judge meet. And we are not doubtful but the reverend elders of the several congregations, according to their wisdom, will so order the time of their public exercise, that none shall be ordinarily occasioned to break off from the congregation before the full conclusion of public exercises.

„Records of Massachusetts Bay,” vol. iv, pp. 200, 201.

e. Wet van 1658.

Whereas by too sad experience it is observed, the *sun being set, both every Saturday and on the Lord's day*, young people and others take liberty to *walk, and sport* themselves in the streets or fields in the several towns of this jurisdiction, to the dishonor of God and the disturbance of others in their religious exercises, and too frequently repair to *public houses of entertainment and there sit drinking, all which tends, not only to the hindering of due preparation for the Sabbath*, but as much as in them lies renders the ordinances of God altogether unprofitable, and threatens rooting out of the power of godliness, and procuring the wrath and judgments of God upon us and our posterity: for the prevention whereof it is ordered by this court, and the authority thereof, that if any person or persons henceforth, *either on the Saturday night or Lord's day night* after the sun is set, shall be found *sporting* in the streets or fields of any town in this jurisdiction, *drinking or being in any house of entertainment* (unless strangers or sojourners, as in their lodgings), and can not give a satisfactory reason to such magistrate or commissioner in the several towns as shall have the cognizance thereof, every such person so found, complained of, and proved transgressing; shall pay *five shillings* for every such transgression, or suffer corporal punishment, as authority aforesaid shall determine.

„Records of Massachusetts Bay,” vol. iv, part i, p. 347.

f. Wet van 1665.

This court being sensible that through the wicked practices of many persons who do profane God's holy Sabbaths, and condemn the public worship of his house, the name of God is greatly dishonored, and the profession of his people here greatly scandalized, as tending to all profaneness and irreligion, as also that by reason of the late order of Oct. 20th, 1663, remitting the fines imposed on such to the use of the several towns, the *laws* made for reclaiming such enormities *are become*

ineffectual, do therefore order and enact, that henceforth all fines imposed according to law for profanation of the Sabbath, contempt or neglect of God's public worship, reproaching of the laws and authority here established, according to his Majesty's charter, shall be to the use of the several counties as formerly, anything in the above said law to the contrary notwithstanding; and in case any person or persons so sentenced do neglect or refuse to pay such fine or mulct as shall be legally imposed on them, or give security in court, to the treasurer for payment thereof, every such person or persons, so *refusing or neglecting to submit* to the court's sentence, shall for such his contempt *be corporally punished* according as the court that hath cognizance of the case shall determine, and where any are corporally punished, their fines shall be remitted.

„Records of Massachusetts Bay,” vol. iv, part ii, p. 276.

g. Wet van 1668.

For the better prevention of the breach of the Sabbath, it is enacted by this court and the authority thereof, that *no servile work shall be done on that day*, viz., such as are not works of *piety*, of *charity*, or of *necessity*; and when other works are done on that day, the persons so doing, upon complaint or presentment, being legally convicted thereof before any magistrate or county court, shall pay for the *first offense ten shillings fine*, and for every offense after to be doubled; and, in case the offense herein be *circumstanced with profaneness or high-handed presumption*, the *penalty is to be augmented* at the discretion of the judges. As an addition to the law for preventing profaning of the Sabbath-day by doing servile work, this court doth order, that whatsoever person in this jurisdiction shall *travel* upon the Lord's day, either *on horseback* or *on foot*, or *by boats* from or out of their own town to *any unlawful assembly* or meeting not allowed by law, are hereby declared to be profaners of the Sabbath, and shall be proceeded against *as the persons* that profane the Lord's day by *doing servile work*.

„Records of Massachusetts Bay,” vol. iv, part ii, p. 395.

h. Wet van 1667.

This court, being desirous to prevent all occasions of complaint, referring to the profanation of the Sabbath, and as an addition to former laws, do order and enact, that *all the laws* for sanctification of the Sabbath and preventing the profaning thereof, *be twice in the year*, viz., in March and in September, *publicly read* by the minister or ministers on the Lord's day in the several respective assemblies within

this jurisdiction, and all people by him cautioned to take heed to the observance thereof. And the selectmen are hereby ordered to see to it that there be *one man appointed to inspect the ten families of his neighbors, which tything man* or men shall, and are hereby, have power in the absence of the constable, to apprehend all Sabbath-breakers and disorderly tipplers, or such as keep licensed houses or others that shall suffer any disorders in their houses on the Sabbath-day, or evening after, or at any other time, and to carry them before a magistrate or other authority, or commit to prison as any constable may do, to be proceeded with according to law.

And for the *better putting a restraint and securing offenders*, that shall any way transgress against the laws, tittle Sabbath, *either in the meeting house by abusive carriage or misbehavior, by making any noise or otherwise, or during the day time*, being laid hold on by any of the inhabitants shall, by the said person appointed to inspect this law, be forthwith *carried forth and put into a cage in Boston*, which is appointed to be forthwith by the selectmen, *to be set up in the market-place* and in such other towns as the county courts shall appoint, there to remain till authority shall examine the person offending and give order for his punishment, as the matter may require, according to the laws relating to the Sabbath.

„Records of Massachusetts Bay,” vol. v, p. 133.

i. Wet van 1673.

As an addition to the law of the Sabbath, section the second, it is ordered by this court and the authority thereof, besides the penalty upon the persons there offending, the *public house keeper*, where any such person or persons are found so transgressing (as in the said law is expressed), shall pay *five shillings* to the treasury of the country where the offense is committed.

„Records of Massachusetts Bay,” vol. iv, part. ii, p. 562.

j. Wet van 1677.

As an addition to the late law made in May last for the prevention of profanation of the Sabbath, and *strengthening of the hands of tything men* appointed to inspect the same, it is ordered that those tything men shall be and are hereby appointed and *empowered to inspect public licensed houses*, as well as private and unlicensed houses, houses of entertainment, as also *ex-officio to enter* any such houses and discharge their duty according to law; and the said tything men are empowered

to assist one another in their several precincts and to act in one another's precincts with as full power as in their own, and yet to retain their special charges within their own bounds.

„Records of Massachusetts Bay,” vol. v, p. 155.

k. Wet van 1679. (local law for Boston).

For prevention of profanation of the Sabbath, and disorders on Saturday night, by horses and carts passing late out of the town of Boston, it is ordered and enacted by this court, that there be a ward, from sunset on Saturday night, until nine of the clock or after, consisting of one of the selectmen or constables of Boston, with two or more meet persons, who shall walk between the fortification and the town's end, and upon no pretense whatsoever suffer any cart to pass out of the town after sunset, nor any footman or horseman, without such good account of the necessity of his business as may be to their satisfaction; and all persons attempting to ride or drive out of the town after sunset, without such reasonable satisfaction given, shall be apprehended and brought before authority to be proceeded against as Sabbathbreakers; and all other towns are empowered to do the like as need shall be.

„Records of Massachusetts Bay,” vol. v, p. 239, 240.

3. Wetten van Massachusetts met inbegrip van Plymouth sedert 1691.

a. Wet van 1695 (in quintessence meegedeeld door dr. Lewis, p. 178.)

On the 22d of August, 1695, a general act was passed which embodied the substance of all the former colonial laws. By this, all „labor and sporting” was prohibited under penalty of five shillings fine. All „traveling”, except in cases of great necessity, was punishable by a fine of twenty shillings. The keepers of public houses were forbidden to entertain any except travelers and boarders, on penalty of five shillings fine. Any one justice of the peace was empowered to try the cases, and on his judgment to pass sentence, and the fines, if not forthcoming, were to be collected by distraint. If the offender was unable to pay the fine, he was to be „set in the stocks”, or „caged”, not more than three hours. These acts were in force from sunset on Saturday, until sunset on Sunday. All civil officers and parents were enjoined carefully to enforce these acts.

(„Acts and Laws of the Province of Massachusetts Bay, from 1692 to 1719,” folio edition, London, 1724, pp. 15, 16.)

b. Wet van 1760. (In quintessence bij dr. Lewis p. 180 en v.)

In 1760 a general amendment was made by repealing all former laws

relative to Sunday, and enacting a new code. The reasons for repealing are thus stated:

Whereas by reason of different constructions of the several laws now in force relating to the observation of the Lord's-day, or Christian Sabbath, the said laws have not been duly executed, and, notwithstanding the pious intention of the legislators, the Lord's-day hath been greatly and frequently profaned, therefore, etc.

The preamble to the new law is as follows:

And whereas, it is the duty of all persons, upon the Lord's-day, carefully to apply themselves publicly and privately to religion and piety, the profanation of the Lord's-day is highly offensive to Almighty God; of evil example, and tends to the grief and disturbance of all pious and religiously disposed persons, etc.

The main features of the new code were the same as those of the former laws. The provisions were these:

1. *Work or play*, on land or water, is fined not less than *ten* nor more than *twenty* shillings.

2. *Traveling* by any one except in extremity, and then only far enough for immediate relief, is liable to *the same* penalty.

3. Licensed *public-house keepers* are forbidden to entertain any except „travelers, strangers and lodgers” in their houses or about their premises, for the purpose of drinking, playing, lounging, or doing any secular business whatever, on penalty of ten shillings; the person lounging, etc., also paying not less than *five* shillings. On the second conviction, the inn-keeper is made to pay *twenty* shillings, and on the third offense to lose his license.

4. *Loitering, walking*, or gathering in companies in „streets, fields, orchards, lanes, wharves,” etc., is prohibited on pain of *five shillings* fine; and on a second conviction, the offender is required to give bail for future obedience.

5. *Absence from public service for one month* is fined *ten shillings*.

6. No one is to *assist at any funeral*, not even to ring a bell, unless it be a licensed funeral, on penalty of *twenty shillings* fine. In Boston, however, a funeral might be attended after sunset without a license.

7. The observance of the *Sunday was to commence from sunset on Saturday*.

8. *Twelve wardens were appointed in each town to execute these laws*; these were to look after all infringements, enter all suspected places, examine or inquire after all suspected persons, etc. In Boston, they were

to patrol the streets every Sunday (very stormy or cold days excepted), and diligently watch and search for offenders. In case any one *convicted* on any point in this code *failed to pay* his fine at once, he was to be committed to the common jail, *not less than five, nor more than ten days*. These laws were to be read at the „March meeting” of the towns each year.

(„Acts and Laws of the Province of Massachusetts Bay,” folio edition, pp. 392 to 397, Boston, 1759.)

4. *Wetten van New-Haven kolonie vóór de vereeniging met Connecticut in 1665.*

a. Wet van 1647.

It was propounded to the court to consider whether it were not meet to make a law for restraining of persons from their ordinary outward employments on any part of the Sabbath, and the rather, because some have of late taken too much liberty that way, and have been called to answer for it in the particular court. The court, considering that it is their duty to do the best they can that the law of God may be strictly observed, did therefore order that, *Whosoever shall, within this plantation, break the Sabbath by doing any of their ordinary outward occasions, from sunset to sunset, either upon the land or upon the water, extraordinary cases, works of mercy and necessity being excepted, he shall be counted an offender, and shall suffer such punishment as the particular court shall judge meet, according to the nature of his offense.*

„New Haven Colony and Plantation Records, from 1638 to 1649,” p. 358.

b. Wet van 1656 (uit de New Haven Code).

And it is further ordered that wheresoever *the ministry of the Word* is established within this jurisdiction, according to the order of the gospel, *every person*, according to the mind of God, *shall duly resort and attend* thereunto, upon the Lord's days, at least, and also upon days of public fasting or thanksgiving ordered to be generally kept and observed. And if any person within this jurisdiction shall *without just and necessary cause, absent or withdraw* from the same, he shall, after due means of conviction used, for every such sinful miscarriage, forfeit *five shillings to the plantation*, to be levied as other fines.

„New Haven Colony Records, 1653—1655,” p. 588.

Dr. Lewis laat hierop nog een wet volgen met deze woorden:

The following statute on the „Profanation of the Lord's day,” is worthy of careful notice:

Whosoever shall profane the Lord's day or any part of it, either by *sinful servile work*, or by *unlawful sport, recreation*, or otherwise, whether willfully or in a careless neglect, shall be duly punished by fine, *imprisonment*, or *corporally*, according to the nature and measure of the sin and offense. *But* if the court upon examination, by clear and satisfying evidence, find that the sin was *proudly, presumptuously, and with a high hand*, committed against the known command and authority of the blessed God, such a person therein despising and reproaching the Lord, *shall be put to death*, that all others may fear and shun such provoking, rebellious courses. (Numb. 15 : from 30 to 36 verse.)

„New Haven Colony Records, 1653–1655,” p. 605.

5. *Wetten van de kolonie Connecticut vóór de vereeniging met
New Haven in 1665.*

a. Wet van 1650, waarin een bepaling als volgt:

And if any person shall commit [such burglary, or] rob, in the fields or houses on the Lord's day, beside the former punishments, he shall, for the first offense, have *one of his ears cut off*; and for the second offense in the same kind, he shall *lose his other ear* in the same manner, and if he fall into the same offense *the third time, he shall be put to death*.

„Public Records of the Colony of Connecticut prior to 1665, p. 514.

b. Wet van 1653.

Whereas, it is observed that many *seamen* divers times weigh anchors in the harbors of several *plantations* within these liberties, and *pass out on the Lord's day* to the grief and offense of the beholders, for the preventing whereof it is ordered: That after the publishing this order, *no vessel shall depart* out of any harbor within this jurisdiction, but the master of the boat or vessel shall first give notice of the occasion of his remove to the head officer of the town next the said harbor where they so anchor, and obtain license, under the hand of the said officer, for his liberty therein. Otherwise they shall undergo the censure of the court.

„Public Records of the Colony of Connecticut prior to 1665,” p. 247.

c. Wet van 1655?

It is ordered and decreed by this court and authority thereof, that wheresoever *the ministry of the Word* is established according to the order of the gospel, throughout this jurisdiction, *every person shall duly resort and attend* thereunto, respectively upon the Lord's day and upon such public fast days and days of thanksgiving as are to be generally

kept by the appointment of authority. And if any person within this jurisdiction shall, *without just and necessary cause, withdraw himself from hearing the public ministry of the Word*, after due means of conviction used, he shall forfeit for his absence from every such public meeting *five shillings*, all such offenses to be heard and determined by any one magistrate or more, from time to time.

„Public Records of the Colony of Connecticut prior to 1665,” p. 524.

6. *Wetten van Connecticut na de vereeniging met New Haven in 1665.*

a. *Wet van 1668.*

Whereas, the sanctification of the Sabbath is *a matter of great concernment to the weal of a people*, and the profanation thereof is that as pulls down the judgments of God upon that place or people that suffer the same: It is therefore ordered by this court and the authority thereof, that if any person shall profane the Sabbath, by *unnecessary travel*, or playing thereon in the time of public worship, or before, or after, *or shall keep out of the meeting-house during the public worship unnecessarily*, there being convenient room in the house, he shall pay *five shillings* for every such offense, *or sit in the stocks one hour*; any one assistant or commissioner to hear and determine any such case. And the constables in the several plantations are hereby required to make search after all offenders against this law, and make return thereof to the commissioners or assistants.

„Colonial Records of Connecticut, 1665—1667,” p. 88.

b. *Wet van 1676.*

Whereas, notwithstanding former provisions made for the due sanctification of the Sabbath, it is observed that by sundry abuses the Sabbath is profaned, the ordinances rendered unprofitable, which threatens the rooting out of the power of godliness, and the procuring of the wrath and judgments of God upon us and our posterity; for prevention whereof it is ordered by this court that if any person or persons henceforth, either on the Saturday night or on the Lord's day night, though it be *after the sun is set, shall be found sporting* in the streets or fields of any town in this jurisdiction, *or be drinking in houses* of public entertainment or elsewhere, *unless for necessity*, every such person so found, complained of, and proved transgressing, shall pay *ten shillings* for every such transgression, *or suffer corporal punishment* for default of due payment. Nor shall any *sell or draw any sort of strong drink* at any

time, or to be used in any such manner, upon the like penalty for every default.

It is also further ordered that *no servile work* shall be done on the Sabbath, viz., *such as are not works of piety, charity, or necessity*; and *no profane discourse or talk, rude or unreverent behavior* shall be used on that holy day, upon the penalty of *ten shillings* fine for every transgression hereof, and in case the offense be circumstanced with high-handed presumption as well [as] profaneness, the penalty to be augmented at the discretion of the judges.

„Colonial Records of Connecticut from 1665 to 1677,” p. 280.

c. Wet van 1684.

Whereas, this court, in the calamitous time of New England's distress by the war with the Indians in the years seventy-five and seventy-six, were moved to make some laws for the *suppression of some provoking evils* which were feared to be growing up among us, as, viz., *profanation of the Sabbath, neglect of catechising of children and servants, and family prayer*, ... which laws (for want of due prosecution of offenders that are guilty of the breach of them) have little tended to the suppressing of the growth of said evils amongst us, and have not answered that expectation of reformation which this court aimed at; it is therefore *ordered* by this court, that the selectmen, constables, and grand jurymen *in the several plantations shall have a special care* in their respective places to promote the due and full attendance of those forementioned orders of this court, by the several inhabitants of their respective towns. And the selectmen, constables, and grand jurymen shall, at least once a month, make presentment of all breaches of such laws as are come to their knowledge, to the next assistant or commissioner under their lands.

d. Wet van 1721.

In 1721 additional laws were passed under the following preamble:

Whereas, notwithstanding the liberty by law granted to all persons to worship God in such places as they shall for that end provide, and in such manner as they shall judge to be most agreeable to the Word of God; and notwithstanding the laws already provided for the sanctification of the Lord's day, or the Christian Sabbath, many disorderly persons in abuse of that liberty, and regardless of those laws, neglect the public worship of God on the said day, and profane the same by their rude and unlawful behavior; therefore, etc.

By this law:

1. *Non-attendance on lawful public worship* was subjected to a fine of *five shillings*.
2. The same penalty was incurred *by going forth from one's place of abode* for any reason *except* to attend worship or perform works of necessity.
3. A fine of *twenty shillings* was imposed for *assembling* in any meeting-house on Sunday *without the consent* of the congregation to whom it belonged and the minister who usually officiated in it.
4. *Disturbing any meeting* for public worship on Sunday was made punishable by a fine of *forty shillings*.
5. *Failure to pay* or secure a fine imposed for any of these offenses within one week, was punished by *labor in the house of correction* for one month or less.
6. No appeal from a justice's court was allowed.
7. All charges were to be preferred within one month from the time of the offense. („Acts and Laws of Connecticut," folio, pp. 261, 262. New Londen, 1715—1737).

e. Wet van 1733. (In quintessence bij dr. Lewis, p. 193.)

1. *Non-attendance on public worship* for a specified time, was punished by a fine of *three shillings*.
2. *Ten shillings* was made the penalty for *assembling* in a meeting-house *without the consent* of the congregation and minister for whom it was provided. No persons were allowed to *neglect public worship*, and *meet in private houses*, on penalty of *ten shillings*.
3. *All work or play*, on land or water, on Sundays, fast, or thanksgiving days, was prohibited under a fine of *ten shillings*.
4. *Disturbing public worship* by rude or clamorous behavior, in or within hearing of the assembly, was fined *forty shillings*.
5. All *traveling*, except in great extremity, was forbidden on pain of *twenty shillings* fine, and all *absence from one's house*, except for church attendance, or „necessity", incurred a fine of *five shillings*.
6. *Staying outside at the meeting-house* (there being room inside), or *going out unnecessarily during service*, or *playing or talking around places* of worship, was finable in the sum of *three shillings*. Gathering in companies in streets, or elsewhere, on the evening before or the evening after the Sunday, or on the evening after any fast day, religious gatherings excepted, was liable to a penalty of three shillings, or two hours in the stocks.

7. *Loitering or drinking, in or about any public place after sunset on Saturday night, subjected both the offender and the keeper of the place to a fine of five shillings.*

8. *No vessel was allowed to put to sea from any harbor, river, or creek within the colonial limits without license, granted only in extreme emergency, nor to weigh anchor within two miles of any place of meeting, unless to get nearer to that place, under forfeiture of thirty shillings.*

9. *Posting notices on Sunday, or publishing them in any way, was declared illegal, and the proper officers were instructed to destroy all such as should be put up, and the one putting up the same was subjected to a fine of five shillings.*

10. Two „*tythingmen*” were ordered to be appointed for every parish; these were empowered and instructed, after the usual manner, to execute these provisions. *Whipping, twenty stripes or less, was the penalty for non-payment of a fine. („Acts and Laws of Connecticut, 1750 to 1772,” pp. 139—142).*

7. *Wetten van Rhode Island kolonie.*

a. *Wet van 1673.*

Voted, this Assembly considering that the King hath granted us that not any in this colony are to be molested in the liberty of their consciences, who are not disturbers of the civil peace, and we are persuaded that a most flourishing civil government, with loyalty, may be best propagated where *liberty of conscience* by any corporal power is not obstructed, that is not to any unchasteness of body, and not by a body doing any hurt to a body, neither endeavoring so to do, and *although we know by man not any can be forced to worship God*, or for to keep holy or not to keep holy any day; but forasmuch as the first days of the weeks it is usual for parents and masters not to employ their children or servants, as upon other days, and some others also that are not under such government, accounting it as spare time, and so spend it *in debaistness or tipping, and unlawful games*, and wantonness, and most abominably there practiced by those that live with the English, at such times to resort to towns. *Therefore, this Assembly, not to oppose or propagate any worship, but as by preventing debaistness, although we know masters or parents can not, and are not, by violence to endeavor to force any under their government, to any worship, or from any worship, that is not debaistness or disturbant to the civil peace, but they are to require them*, and if that will not prevail, if they can, they should compel them

not to do what is debaistness, or uncivil, or inhuman, not to frequent any immodest company or practices.

Therefore, by his Majesty's authority it is enacted, that on the first days of the weeks, whoever he be that *doth let any have any drink*, that he or any other is drunk thereby, besides all other forfeitures therefor for every one so drunk, they shall forfeit *six shillings*, and for every one *that entertains in gaming or tippling* upon the first day of the week, he shall forfeit *six shillings*. And by his Majesty's authority, thereby it is enacted, that for to prevent any such misdemeanors, if any are so guilty, to discover them, that every first day of the week, in every town in this colony there shall be *a constable's watch*, for every inhabitant fit to watch, to take his turn, that belongeth to the town, or pay for hiring one, so for one or more to watch in a day as the Town Council judge necessary *to restrain any debaistness, or immodesty, or concourse of people, tippling or gaming, or wantonness*, that all modest assemblies may not be interrupted; especially all such that profess they meet in the worship of God; *if some of them will be most false worshipers, they should only be strove against, therefore, with spiritual weapons*, if they do not disown that they should not be condemned, whoever they be, *that be unchaste with their bodies, or with their bodies oppress or do violence to what is mortal of any man*, but, as they should be subject to such, to suffer for such transgressions, parents may thereof correct their children and masters their servants; and magistrates should be a terror to such evil doers.

„Rhode Island Colonial Records, 1664—77,” vol. ii, pp. 503, 504.

b. Wet van 1679.

Voted, whereas there hath complaint been made that sundry persons being evil-minded, have presumed to employ in servile labor, more than necessity requireth, their servants and also hire other men's servants and sell them to labor on the first day of the week; for the prevention whereof, be it enacted, by this Assembly and the authority thereof, that if any person or persons shall *employ his servants, or hire and employ any other man's servant or servants* and set them to labor, as aforesaid, the person or persons so offending shall, upon proof thereof made, pay for every offense by him or them committed, *five shillings* in money, to the use of the poor of the town or place in which the offenses are committed; which said five shillings, if the person offending *refuse*, upon conviction before one magistrate, *to pay, a warrant* under the

hand of one magistrate, directed to the sergeant of the town where the offense was committed, *shall be his sufficient warrant to take by distraint so much of the estate of the offending party, together with two shillings* for his service therein.

And be it further enacted by the authority aforesaid, that if any person or persons shall presume to *sport, game, or play at any manner of game or games, or shooting*, on the first day of the week, as aforesaid, or shall sit *tippling and drinking* in any tavern, ale-house, ordinary, or victualing house on the first day of the week, *more than necessity requireth*, and upon examination of the fact it shall be judged by one justice of the peace, the person offending, as aforesaid, upon conviction before one justice of the peace, shall, by the said justice of the peace, be sentenced for every of the aforesaid offenses to *sit in the stocks three hours*, or pay *five shillings* in money for the use of the poor of the town or place where the offense was committed.

„Rhode Island Colonial Records, 1678—1706,” vol. iii, p. 30.

8. *Wet van de kolonie New York.*

Wet van 1695. (In quintessence bij dr. Lewis als volgt):

The administration of Stuyvesant was the beginning of efforts at Sunday legislation.

In 1691 a representative government was established under the English crown. In 1695, October 22d, the first Sunday law was passed by that government. It was prefaced by the following preamble, which gives an idea of the state of the country at that time:

Whereas, the true and sincere worship of God according to his holy will and commandments, is often profaned and neglected by many of the inhabitants and sojourners in this province, who do not keep holy the Lord's day, but in a disorderly manner accustom themselves to *travel, laboring, working, shooting, fishing, sporting, playing, horse-racing, frequenting of tippling houses* and the using many other *unlawful exercises and pastimes*, upon the Lord's day, to the great scandal of the holy Christian faith, be it enacted, etc.

These are the provisions of the law:

1. *Six shillings* fine for any of the above-named crimes, or any manner of work or play.

2. Any justice of the peace might convict offenders, on „his own sight”, „on their confession”, or on the testimony of „one or more witnesses”;

finer were to be collected by distraint, if necessary. *In default of payment*, the offender was to sit for *three hours in the „stocks.*” If any master refused to pay the fine imposed upon a negro or Indian slave or servant, said slave or servant was to be *whipped „thirteen lashes.*” All complaint against offenders were to be made within one month.

3. It was *lawful to travel* any distance under twenty miles, for the purpose of attending public worship. It was also lawful to *„go for a physician or nurse.”* These exemptions were not good in favor of unchristianized Indians. („Laws of New York from 1691 to 1773,” groot folio editie, vol. i, p. 23, 24. New York, 1874.)

9. *Wet van de kolonie Pennsylvania.*

Wet van 1700. (In quintessence meegedeeld door dr. Lewis p. 202.)

In 1700—’01 a general law was passed, John Evans being lieutenant-governor, under William Penn, of which the following is the substance:

1. All general servile work on Sunday was prohibited on pain of *twenty shillings* fine. The *exceptions* under this provision were *quite numerous.* They allowed the *preparing of food* in public houses, the *dressing and selling of meat* by butchers and fishermen during the months of June, July, and August, the *selling of milk* before nine o’clock in the morning, and the *landing of passengers* by watermen during the entire day.

2. *No civil process* was servable on Sunday.

3. Any person found *„tippling”* in public drinking-houses was fined one shilling and sixpence. Any dealer who *allowed persons to drink* and lounge about his premises, was liable to pay *ten shillings* fine. „Taverns” were, however, allowed to sell to regular inmates and travelers *„in moderation.”* („Acts of the Assembly of the Province of Pennsylvania,” vol. i, pp. 19—21, folio edition, Philadelphia, 1762.)

There were various changes and modifications of this law, from time to time, up to 1786, when all former laws were repealed and a new one enacted. *The new law* imposed *thirty shillings* fine for working or sporting. It *excepted „boatmen,” „watermen,” „stage coaches”* (having the consent of a justice on extraordinary occasions), the general work of *preparing food*, and the *„delivery of milk and other necessities of life,”* before nine o’clock in the morning, and after five o’clock in the afternoon. Any offender, in default of payment of his fine was liable to imprisonment. („Laws of Pennsylvania,” vol. iii, chap. 297, folio edition.)

In 1794, the above law was repealed, and its place supplied by one

differing only in a few particulars. By it the general fine was placed at *four dollars*, and „persons removing their families” were placed upon the list of exceptions under the head of traveling. („Laws of Pennsylvania”, chap. 1746, sec. 1, 8mo edition, Philadelphia, 1803.)

There has been but little, if any, change in the statute Sunday law of Pennsylvania since 1794.

10. *Wetten van de kolonie Virginia.*

a. Wet van 1619.

(Van deze wet, de eerste in eenige Amerikaansche kolonie, waarvan we iets weten, maakt de heer R. W. Thompson, aangehaald bij Lewis p. 203, aldus melding).

The very first statute passed by the Cavaliers of Virginia provided that he who did not attend church on Sunday, should pay a fine of *two pounds of tobacco*. This was the first law ever enacted in the United States, and was passed in 1617, three years before the Puritans landed at Plymouth.

„Sabbath Doc. No. 45,” p. 15, New York.

b. Wet van 1623.

Whosoever shall *absent himself from divine service any Sunday* without an allowed excuse, shall forfeit a *pound of tobacco*; and he that *absents himself for a month* shall forfeit *fifty pounds of tobacco*.

„Statutes at Large of Virginia, Hening, 1619—1660,” vol. i. p. 123.

c. Wet van 1786. (In quintessence bij Lewis p. 205.)

1. All *ministers* properly licensed, and faithful to the commonwealth, were *exempted* from arrest on any civil process while performing public religious duties.

2. *Maliciously disturbing any public religious meeting*, was made punishable by fine and *imprisonment*.

3. *All labor*, whether performed by one's self, or by one's employés, was made liable to a fine of *ten shillings*.

(*Ibid.*, vol. xii, pp. 336, 337.)

II. Zondagswetten van eenige der Vereenigde Staten.

1. Zondagswetten van Massachusetts.

„By laws made in the year 1791 and 1796, secular labour and travelling are forbidden except in cases of charity” (J. F. BAYLEE, *History of the Sabbath*, p. 176).

De thans geldende wet geeft dr. Lewis in quintessence als volgt:

Massachusetts prohibits *all traveling, all work, labor or business, and all opening of business places*—necessity and charity excepted—and all attendance on, or participation in, *any sport, game, or play*, under penalty not to exceed *ten dollars*. Prohibition of traveling does not constitute a defense in case of „tort or injury” suffered by one traveling.

No *place of public entertainment* may entertain any *except* travelers, strangers, or lodgers, nor allow any person to loiter, idle, play, or do secular work on or about their premises, under penalty of *fifty dollars*, or less, for each person so entertained or permitted; after second offense, one hundred dollars, or less; and for third offense, the offender is rendered unable to hold a license, in addition to the fine. Whoever is present at any *public game* or diversion, *sacred concerts excepted*, unless the same be licensed, is finable five dollars or less. If a keeper of any place of public entertainment shall entertain, or *permit* persons not travelers, lodgers, or strangers, to *drink* and spend time in idleness on his premises, he incurs a penalty of *five dollars* for each person.

The serving of a civil process is forbidden, and the party attempting such service is liable for damages. *Arrests may be made for malicious mischief, without warrant. Courts may not open, but prisoners may be bailed. Indecent behavior in any house of public worship* on Sunday incurs a fine of *ten dollars*. Sheriffs, grand jurors, and constables are bound to inquire after offenses against the Sunday law, and report the same. Prosecutions must be made within six months. Any person keeping, or suffering to be kept, implements for gaming, such as are used for hire, gain, or reward, shall be fined for first offense not exceeding one hundred dollars, or imprisonment in house of correction not exceeding six months; for each subsequent offense, imprisonment not exceeding one year, together with required sureties for good behavior. *Discharging fire-arms in pursuit of game or for amusement*, fine; not exceeding *ten dollars*; *the same penalty for fishing*, in any way. All prosecutions on these points to be within thirty days. All *sale of liquors, malt or spirituous*,

is forbidden between the hours of 12 at night and 6 A. M., except that licensed innholders may supply liquor to guests. Railroad commissioners may authorize such „through trains” as they deem to be a public necessity or convenience.

„Public Statutes of Massachusetts, 1882,” pp. 427, 519–521, 1152, 1191.

During the session of 1887, the foregoing law was *practically annulled* by the following amendments:

Section 1 of Chapter 98 of the public statutes is hereby amended by striking out in the third line thereof the words „or upon the evening next preceding the Lord’s day”.

Section 2 of said chapter is hereby amended by adding at the end thereof the following: „but *nothing* in this section *shall be held to prohibit* the manufacture and distribution of steam, gas, or electricity for illuminating purposes, heat, or motive power, *nor* the distribution of water for fire or domestic purposes, *nor* the use of the telegraph or the telephone; *nor* the retail sale of drugs and medicines, *nor* articles ordered by the prescription of a physician, *nor* mechanical appliances used by physicians or surgeons, *nor* the letting of horses and carriages, *nor* the letting of yachts and boats, *nor* the running of steam ferry-boats on established routes, of street-railroad cars, *nor* the preparation, printing, and publishing of newspapers, *nor* the sale and delivery of newspapers, *nor* the retail sale and delivery of milk, nor the transportation of milk, nor the making of butter and cheese, nor the keeping open of public bathhouses, nor the making or selling by bakers or their employés of bread or other food usually dealt in by them before ten of the clock in the morning, and between the hours of four of the clock and half past six of the clock in the evening.

Section 13 of Chapter 98 of the public statutes is hereby amended by striking out the word „travel” therefrom, and Section 15 of same chapter is hereby amended by striking out the word „through” therefrom, and by inserting after „running”, „of such steamboat lines and”.

Section 3 of Chapter 98 of the public statutes, and Chapter 82 of the acts of the year 1886, are hereby repealed.

Approved June 9, 1887.

„Acts and Resolves of Massachusetts, 1877”, p. 1000, chap. 391.

2. Zondagswetten van Connecticut.

„By a law made in 1808, secular labour and travelling are prohibited, except in cases of charity. In a revision of this law, in 1821, it is

said: „It shall be the duty of the citizens of this State to attend the public worship of God on the Lord's day." In 1835 an exception was made in regard to the conveyance of the mail." BAYLEE, *l. c.* p. 176.

De tegenwoordig geldende wetten geeft dr. Lewis in quintessence aldus:

The Sunday law of Connecticut provides that every person who shall do any *secular business or labor, except works of necessity or mercy*, or keep open any shop, warehouse, or manufacturing establishment, or expose any property for sale, or engage in any sport or recreation on Sunday between sunrise and sunset, shall be fined *not more than four dollars nor less than one dollar*; but haywards may perform their official duties on that day.

Persons present at any concert, dancing, or other public diversion, day or evening, „shall be fined four dollars”.

Prosecutions for the foregoing „shall be exhibited within one month after the offense charged.”

Any person who keeps open any place where it is reputed that intoxicating liquors are exposed for sale, or any sports or games of chance are carried on or allowed, between *twelve o'clock on Saturday night and twelve on the following Sunday night* shall be fined *forty dollars*, or imprisoned thirty days, or both.

Every proprietor or driver of any vehicle, not employed in carrying the United States mail, who shall allow any person to travel thereon on Sunday between sunrise and sunset, is subject to a fine of *twenty dollars*.

Sabbatarians who conscientiously observe Saturday, and disturb no other person while attending public worship on Sunday, are free from the penalties of this law.

A civil process served between sunrise and sunset on Sunday is void.

Any justice of the peace may arraign for trial and condemnation on his own personal knowledge.

In 1883, the act against the *letting of vehicles* was repealed.

„Revised Statutes of Connecticut, 1875,” pp. 398, 521, 522, 523.
„Public Acts of 1882,” p. 124. „Public Acts of 1883,” p. 17.

The foregoing statute was amended in 1887 as follows:

1. No corporation, company, or association operating any railroad in this State, shall run any train on any road operated by it within this State, *between sunrise and sunset* on Sunday, *except from necessity or mercy*; *always provided*, that *before ten o'clock and thirty minutes* in the forenoon and *after three o'clock* in the afternoon it may run trains

carrying the United States mail, *and such other trains* or classes of trains as may be authorized by the *railroad commissioners* of this State, on application made to them on the ground that the same are required by the *public necessity*, or for the preservation of freight.

2. No such corporation, company, or association shall permit the handling, the *loading*, or the unloading of freight on any road operated by it, or at any of its depots or stations within this State, between sunrise and sunset on Sunday, *except from necessity or mercy*.

3. Every such corporation, company, or association which shall violate any of the foregoing provisions of this statute shall forfeit and pay the sum of *two hundred and fifty dollars* for any such violation, to be recovered by the State treasurer in an action of debt on this statute.

4. No such corporation, company, or association shall *transport passengers* on Sunday, upon any train deemed necessary according to the intent of section one of this act, *for less than the highest regular fare* collected on week days, and no commutation, special bargain, or season or mileage ticket shall include or provide for any travel on said day, under a penalty of fifty dollars for each and every violation of this provision, to be recovered by the State treasurer in an action of debt on this statute.

5. This act shall not be construed as repealing or superseding existing statutes which prohibit secular work or recreation on Sunday, except so far as it may be found in its operation to be inconsistent with them.

Approved, March 11, 1887.

„Public Acts of the State of Connecticut, January Session, 1887,” pp. 665, 666.

3. Zondagswetten van den staat New-York.

„By a law made in 1813, *all secular occupations* are prohibited, also *games and pastimes* on the first day of the week, called Sunday. Provision is also made for those who uniformly observe the last day of the week as a Sabbath; also, for any person removing his family or household furniture, if such removal be not commenced on such day. An exception is made in regard to the mails.” BAYLEE, p. 176.

De thans geldende wetten vinden we in quintessence bij Lewis, p. 239 aldus:

Under the general Sunday law of New York, *no civil process*, warrant, etc., can be served or executed, except in cases of real or apprehended

„breach of the peace”, or such crimes and misdemeanors as are connected with the law itself. It also provides that „there shall be *no sporting, hunting, fishing, playing, horse-racing, frequenting tippling-houses, or unlawful exercises or pastimes, on the first day of the week, called Sunday; nor shall any person travel on that day, unless in cases of charity or necessity, or in going to or from some church or place of public worship within the distance of twenty miles, or in going for medical aid or medicines, or in visiting the sick and returning; or in carrying the mail of the United States, or in going express by order of some public officer, or in removing one's family or household furniture when such removal was commenced on some other day. Nor shall there be any servile labor or recreation or working on that day, except works of necessity and mercy, unless done by some person who uniformly keeps the last day of the week, called Saturday, as holy time.*

The penalty for each offense is *one dollar* in the case of persons over fourteen years of age.

The *selling* of goods, fruits, herbs, etc., on Sunday, *except meals, milk, and fish, before nine o'clock*, is forbidden. Articles exposed for sale on that day are forfeited for the use of the poor, etc.

No keeper of any *inn or tavern*, or of any ale or porter house, or grocery, or any person authorized to retail strong or spirituous drinks, shall on Sunday sell or dispose of any ale, porter, strong or spirituous drinks, except to lodgers or persons legally traveling on that day according to law, under penalty of two dollars and a half for each offense.

A law of special application to the city of New York, passed in 1860, forbids *various kinds of exhibitions* on Sunday, under heavy penalties.

A law passed in 1872 forbids *processions* on Sunday, *except funeral processions* and such as go from churches in connection with religious services there, on penalty of *twenty dollars*.

A special act forbids „*shooting, hunting, or trapping*” on Sunday, under penalty of not less than *ten dollars*, nor more than *twenty-five*, for each offense, or *imprisonment* for not less than five nor more than twenty days.

Those who conscientiously observe Saturday are free from the general law against labor, as noted above. They are also free from jury duty and from military service on that day, except in cases of public peril. Any person who knowingly or maliciously procures the service of a civil process upon one keeping Saturday from a justice's court, or makes one returnable on that day, is made subject to a fine of one hundred dollars, or imprisonment for thirty days, or both.

Prosecutions under the Sunday law must be made within twenty days. Civil process may be served in special cases and emergencies.

„Revised Statutes of New York to 1881”, seventh edition, vol. iii, 1882, pp. 1975, 1976, 2106, 2148, and vol. i, p. 732.

In 1882, a special act, covering the city and county of New York, was passed, *forbidding all shows—theatrical, operatic, etc.—under penalty of five hundred dollars, and other penalties connected with the occupancy of the property where such shows are held; also one against noisy parades and processions on Sunday, under penalty of twenty dollars or less, or imprisonment ten days or less, as the court may adjudge.*

„Session Laws of New York, 1882”, pp. 472, 484.

In 1883 the Sunday law of New York State was much *weakened* by several amendments to the penal code. Under these amendments „*works of necessity and charity include whatever is needful during the day for the good order, health, or comfort of the community.... Trades, manufactures, agricultural or mechanical employments*”, when necessary, may be performed” in their usual, ordinary manner, so as not to interfere with the repose and religious liberty of the community.... *Articles of food may be sold and supplied at any time before 10 A. M.... meals on the premises or elsewhere, prepared tobacco, fruit, confectionery, newspapers, drugs, medicines, and surgical appliances may be sold at any time during the day.*”

„Session Laws of 1883”, p. 541.

In 1885 an act was passed, making it a sufficient defense against prosecution for work or labor on Sunday, that the offender „uniformly keeps another day as holy time, and does not disturb others in keeping Sunday holy.”

„Session Laws of 1885”, p. 875.

4. Zondagswetten van Michigan.

Welke wetten in het begin dezer eeuw omtrent de Zondagsrust golden in Michigan heeft Baylee blijkbaar niet kunnen opgeven. Hij zegt er alleen dit van: „It is enjoined by law that the first day be observed as a Sabbath”. BAYLEE, p. 178.

De tegenwoordig in Michigan geldende wet geeft dr. Lewis in quintessence aldus weer:

Michigan prohibits keeping open any place of business, *shop, warehouse, or work-house*, or being present at, or taking part in, any public diversion, *show, or entertainment, game, or play*. Works of necessity and charity,

contracts of marriage, and solemnization of the same are excepted. Penalty, *ten dollars*, or less.

No *place of public entertainment* is permitted to entertain any but actual travelers, nor permit any to be idle, or to play upon the premises, under penalty of *five dollars* for each person so entertained or permitted; *ten dollars* for the second offense, and *loss of „license“* for third offense; *every person so abiding or drinking is finable five dollars*. No one may be present at any *public gathering—except a religious meeting* or sacred concert—under penalty of *five dollars*. Civil process served on Sunday is void, and one serving it is liable for damages. Time of Sunday, from *midnight to midnight*. Those who observe the seventh day may pursue their business without disturbing others. *Interrupting religious worship* on Sunday incurs penalty from *two to fifty dollars, or imprisonment* for thirty days, or less.

All *selling of liquor* is forbidden. Courts may not be opened except to instruct or discharge a jury, receive a verdict, or such criminal cases as demand immediate action. Game and fish wardens may make arrests on Sunday.

Howell's „Annotated Statutes of Michigan, 1882“, pp. 543—545, 598, 1838; also, „Session Laws of 1887“, p. 28.

5. *Zondagswet in Iowa.*

Van een Zondagswet in Iowa maakt Baylee geen melding. De thans bestaande wet geeft dr. Lewis als volgt:

If any person be found on the first day of the week, commonly called Sabbath, engaged in any *riot, fighting*, or offering to fight, *hunting* or shooting, *carrying firearms, fishing, horse-racing, dancing*, or in any manner *disturbing any worshipping assembly or private family*, or in *buying or selling* property of any kind, or *in any labor*, the work of necessity and charity only excepted, every person so offending shall, on conviction, be fined in a sum *not more than five dollars, nor less than one dollar*, to be recovered before any justice of the peace in the county where such offense is committed, and shall be committed to the jail of said county until the said fine, together with the costs of prosecution, shall be paid; *but nothing herein* contained shall be construed to extend to those who conscientiously observe the seventh day of the week as the Sabbath, or to prevent persons traveling, or families emigrating from pursuing their journey, or keepers of *toll-bridges, toll-gates*, and ferrymen from attending the same.

„Revised Statutes of Iowa of 1886“, pp. 971, 972.

6. Zondagswet in New Mexico.

Ook van New Mexico maakt Baylee geen melding, terwijl de tegenwoordig aldaar geldende wet door dr. Lewis p. 238 aldus wordt opgegeven:

Any person or persons who shall be found on the first day of the week, called Sunday, engaged in any *games or sports*, or in *horse-racing, cock-fighting, dancing* or in any other manner disturbing any worshipping assembly, or private family, or in *buying or selling* any goods, wares, or merchandise, chattels or liquors, or any other kind of property, or in holding or attending any *public meeting or public exhibition*, except for religious worship or instruction; or *engage in any labor*, except works of necessity, charity, or mercy; or who shall keep *open any store, shop, or office*, or other place of business, or place for the display of goods, wares, or merchandise, shall be punished by a fine *not exceeding fifty dollars, nor less than ten dollars*, for the first offense, and for the second or any subsequent offense, by a fine of not less than twenty-five dollars, nor more than one hundred dollars, or by imprisonment of not less than five, nor more than twenty days, in the discretion of the court or justice, upon conviction before any district court, or justice of the peace, one half to the court, and one-half to the school fund.

Provided, that *travelers, keepers of ferry-boats, livery-stables, hotels and restaurants, and barbers, may pursue their vocation*; and that *butchers and bakers may sell meat and bread and like articles, but not liquors* or general merchandise; *apothecaries may sell and deliver drugs, medicines, and surgical instruments on that day.*

It shall always be *lawful to irrigate fields, or to remove grain and other products, in cases of necessity*. Civil process may not be served, except in cases where there is liability to loss or serious inconvenience.

Time of Sunday, „sunrise to midnight of the same day.”

„Compiled Laws of New Mexico of 1884,” pp. 490, 491.

7. Zondagswet van Louisiana.

Zelfs Louisiana, dat tot 1886 geen Zondagswet had, voerde in genoemd jaar de volgende wet in:

Be it enacted by the General Assembly of the State of Louisiana, that from and after the 31st day of December, A. D. 1886, all *stores, shops, saloons*, and all places of public business, which are or may be licensed under the law of the State of Louisiana, or under any parochial or municipal law or ordinance, and all plantation-stores, are hereby required *to be closed at twelve o'clock on Saturday nights, and to remain closed*

continuously for *twenty-four (24) hours*, during which period of time it shall not be lawful for the proprietors thereof to give, trade, barter, exchange, or sell any of the stock or any article of merchandise kept in any such establishment.

Be it further enacted, etc., that whosoever shall violate the provisions of this act, for each offense shall be deemed guilty of a misdemeanor, and, on trial and conviction, shall pay a fine of *not less than twenty-five dollars, nor more than two hundred and fifty dollars, or be imprisoned for not less than ten days nor more than thirty days, or both, at the discretion of the court*; provisions of this act shall *not apply to news-dealers, keepers of soda-fountains, places of resort for recreation and health, watering-places or public parks, nor prevent the sale of ice.*

Be it further enacted, etc., that the provisions of this act shall *not apply to newspaper-offices, printing-offices, book-stores, drug-stores, apothecary-shops, undertaker's shops, public and private markets, bakeries, dairies, livery-stables, railroads, whether steam or horse, hotels, boarding-houses, steam-boats and other vessels, warehouses for receiving and forwarding freights, restaurants, telegraph offices and theatres or any place of amusement, providing no intoxicating liquors are sold on the premises*; provided that stores may be opened for the purpose of selling anything necessary in sickness and for burial purposes; provided that *nothing* in this act shall be construed so as to *allow hotels or boarding-houses to sell or dispose of alcoholic liquors, except wine for table use, on Sundays*; and provided further that no alcoholic, vinous or malt liquors shall be given, traded, or bartered or sold or delivered in any public place on said day, except when actually administered or prescribed by a practicing physician in the discharge of his professional duties in case of sickness; in such case the physicians administering the intoxicating liquors may charge therefor.

Be it further enacted, etc., that all laws or parts of laws contrary to or inconsistent with the provisions hereof, be, and the same are hereby, repealed. („Acts of Louisiana of 1886," pp. 28, 29.)

HOOFDSTUK IX.

DE ANTI-ZONDAGSWETTEN DER REVOLUTIE.

Op het tijdperk der Reformatie volgt in de wereldgeschiedenis dat der Revolutie.

Met Revolutie wordt niet bedoeld de aanduiding van enkele feiten sedert 1789 voorgevallen, evenmin als onder Reformatie enkele daden van Luther en Calvijn worden verstaan.

Evenals met Reformatie wordt bedoeld heel de denkwijze en de daarmee overeenkomende levensopenbaring op elk gebied naar de beginselen der Heilige Schrift, zooals die inzonderheid door Luther en Calvijn weer werden ingedragen in het leven der volken, evenzoo wordt onder de Revolutie verstaan heel de denkwijze en het leven overeenkomstig die denkwijze, zooals die in den loop der vorige eeuw op godsdienstig terrein door Voltaire, Diderot en La Mettrie, in de staatkunde door de Montesquieu, Rousseau en Condorcet, en in de practijk des levens door Necker, De Mirabeau, Robespierre en Marat werd voorgestaan ¹⁾.

Met de Revolutie wordt aangeduid „de omkeering van denkwijze en gezindheid in geheel de Christenheid openbaar”; ²⁾ „de ontwikkeling van een volslagen scepticisme, waarbij Gods woord en wet ter zijde gelegd is”; ³⁾ „het ongeloof in stelselmatigen vorm”; ⁴⁾

¹⁾ GROEN VAN PRINSTERER, *Ongeloof en Revolutie*, 2de dr., p. 176.

²⁾ A. w., p. 5.

³⁾ A. w., p. 5 noot. Ook *Grondwetherziening en Eensgezindheid*, blz. 363, en *Narede op vijfjarigen strijd*, bl. 6.

⁴⁾ O. en R., p. 166.

„eene *anti-christelijke* omwenteling, wier hoofdgedachte zich ontwikkelt in stelselmatigen opstand tegen den geopenbaarden God”. ¹⁾

„De revolutieleer is *de religie van het ongeloof*, tot al wat op geloof berust in negatieve betrekking. In de algemeenheid ook eener valsche wijsbegeerte, „*rerum divinarum et humanarum scientia*””. ²⁾

Met het begin der 18de eeuw breekt een tijdperk aan, waarin het geloofsleven der Reformatie gaat verflauwen, de kennis der Evangeliewaarheid verminderen. Het eeuwenoude Evangelie, dat men niet meer kent, wekt geen sympathie meer en, wat van zelf spreekt, de redeneeringen en uitsluitsels van ieders individueel verstand, dat overal en altijd bij de hand is, rijzen steeds meer in waarde.

Wat aldus door verachtering en inzinking onder het volk wordt gezien, wordt door de mannen der wetenschap beredeneerd als voortreffelijk en heilzaam.

Het Rationalisme levert het betoog, dat de menschelijke rede over alle dingen uitsluitel en beslissing *moet* geven, dat het niet kennen der Evangeliewaarheid ook *geen schade* is te achten, daar alleen voor waar is te houden, wat de menschelijke rede als zoodanig heeft geijkt.

Aldus kwam in de ledige bedding van de verachtering in de genade, van gebrek aan kennis, van de inzinking des geloofs, de stroom der rationalistische filosofie, de positieve stuwkracht, die de actie van heel het revolutietijdperk zou drijven ³⁾.

Waar de Reformatie het minst heeft doorgewerkt, of uitgeroeid is, en bijgevolg de kennis der Waarheid het meest is gedaald, heeft het Rationalisme de grootste uitwerking onder het volk.

De vaagheid der Schriftkennis en de daarmee gepaard gaande onverschilligheid en het gebrek aan bezielende liefde geven het

¹⁾ A. w., p. 250.

²⁾ A. w., p. 176.

³⁾ „Het beginsel dezer wijsbegeerte was de *souvereiniteit der Rede* en de uitkomst godverzaking en materialisme”. GROEN *Ongel. en Rev.*, p. 177. „Der Ursprung der Revolution ist in jener Denkart, welche man jetzt durch den Ausdruck Rationalismus bezeichnet”. STAHL, *Was ist die Revolution?* p. 11.

Rationalisme gelegenheid om de godheid van den Zaligmaker tot goddelijkheid, de zonde tot zwakheid, het bederf tot onvolkomenheid, het schuldverzoenend offer tot voorbeeldig liefdebetoon, de heiligmaking tot zedelijke volmaking, de toorne Gods tot heilig ongenoegen, het eeuwig verderf van voor het aangezicht des Heeren tot een vaderlijke kastijding en den God der openbaring tot den God der natuur, tot den onbekenden God te maken ¹⁾.

„Aldus voert,” waar al wat niet begrijpelijk is wordt ontkend, „verzaking van de kracht en geest der evangeliewaarheid naar een christelijk deïsme.”

Doch ook hier vindt men geen rustpunt, al zouden velen gaarne van verdere consequenties hebben afgezien.

„De openbaring moet, waar de rede zich boven haar verheft, weldra zamenraapsel van legenden en fabelen zijn; maar ook de natuur wordt, waar men voor de openbaring blind is, uit natuurkrachten verklaard; de godheid is louter abstractie, denkbeeld, denkbeeldige godheid. Zoo men, om te gelooven, moet begrijpen, wat onbegrijpelijker, wat ongelooflijker dan God!”

Aldus komt men van deïsme rechtstreeks en onverbiddelijk tot atheïsme ²⁾.

Waar men aldus de Christelijke leer uitruilt voor volslagen losbandigheid der gedachte, verliest men ook de Christelijke moraal, om naar willekeurige zedenleer te leven. De moraal, losgemaakt van de religie, wordt nu even raadselachtig als de religie zelf ³⁾.

De logische wet van het menschelijk bewustzijn, die vrijheid eischt om te handelen overeenkomstig zijn denken, voert onvermijdelijk de losbandigheid in de denkwereld door tot volslagen

¹⁾ Cf. *Ongeloof en Rev.*, p. 177 en 178.

²⁾ „le déisme n'est qu'un athéisme déguisé”, BOSSUET, aangehaald bij GROEN, *Ongel. en Rev.*, p. 179.

„Le déisme n'est qu'un athéisme édulcoré”, VINET, bij GROEN t. a. p.

„Een definitie,” schrijft GROEN t. a. p., „welke de Bijbel reeds gaf: gij waart zonder Christus; — geen hope hebbende en *zonder God* in de wereld.” Eph. II:12.

³⁾ „L'expérience prouve que, dès que l'on considère la morale indépendamment de la religion, la morale devient aussi problématique que la religion même.” DE LA MENNAIS aangehaald bij GROEN, t. a. p., p. 180.

losbandigheid in het leven, voor zoover eigen inzicht en eigen belang naar willekeur bepalen ¹⁾).

„Ook de laatste plank die men zou willen aangrijpen, gaat in deze schipbreuk der waarheden te niet. Vruchteloos zou men de onsterfelijkheid der ziel, vruchteloos eenig kenmerkend verschil van goed en kwaad willen behouden”. ²⁾

„Er blijft niets over dan: „Laat ons eten en drinken, want morgen sterven wij.”

„Dus wordt men naar den afgrond gesleept.” ³⁾

Tegenover de waarheden der Christelijke kerk kan men ook niet neutraal blijven.

Waar de rationalistische vrijdenkerij de sympathie van het hart eenmaal heeft, moet de leer der Christelijke kerk als bijgeloof, als wanbegrip, als vooroordeel, als verderfelijk voor den mensch worden bestreden ⁴⁾.

Aldus komt met logische noodwendigheid de revolutionnaire strooming in onverzoenlijken strijd met heel de Christelijke kerk.

„Het bestaan der waarheid is eene gestadige veroordeeling der dwaling,” ⁵⁾ een ergernis des te grooter naarmate de overtuiging van de voortreffelijkheid der dwaalbegrippen des te meer volkomen en hartelijk is.

„Van het atheïsme, omdat het alle godsdiensten gelijk stelt, meent men verdraagzaamheid te mogen verwachten. Ge bedriegt u. Het erkent in elk geloof eene doodvijandin; het verdraagt alleen een geloof, dat zwijgt en buigt en zich aan de vormen en voorschriften van het ongeloof onderwerpt; het omvat in de weldaad der algemeene gelijkstelling alleen het geloof; dat van veêrkracht en leven ontbloot is”. ⁶⁾

¹⁾ „On sera libre de tout faire, comme on est libre de tout croire et de tout nier.”
DE LA MENNAIS bij GROEN, *Ongel. en Rev.*, p. 180.

²⁾ GROEN, *O. en R.*, p. 181.

³⁾ T. a. p.

⁴⁾ GROEN, t. a. p., p. 184, alwaar GROEN ook met verwijzing naar een breed citaat uit ROUSSEAU schrijft: „Ontken de geopenbaarde waarheid, bijgeloof wordt ze dan, het ergste beletsel op den weg naar verlichting en zelfvolmaking”.

⁵⁾ T. a. p.

⁶⁾ T. a. p., p. 184.

„BURKE schrijft: „wie de godsdienst niet bemint, haat ze”. De haat tegen het evangelie is het kenmerk van de revolutie, haar anti-Christelijk karakter”.¹⁾

Hoe consequenter doorgevoerd, des te verderfelijker moet deze leer worden in de uitwerking en *in dien zin* is het conservatisme, dat althans voor de consequenties terugdeinst, te prijzen boven het radicalisme, hoe gevaarlijk overigens het conservatisme, dat den wortel van het radicalisme in zijn binnenste koestert, moge zijn, en hoezeer ook het radicalisme vaak meer luistert naar de onwillekeurige uitspraken van het natuurlijk rechtsbesef.

Hoe meer de overtuiging volkomen is, met des te meer gloed en bezieling wordt de uiterste consequentie nagejaagd en alles aan de bereiking van het voorgespiegeld ideaal ten koste gelegd, en *in dien zin* is, op het standpunt der revolutionnaire begrippen, de minder overtuigde, die slechts schoorvoetend meegaat, minder gevaarlijk dan wie uit de volkomenheid der overtuiging de bezieling ontving tot niets ontziende geestdrijverij, het geheim der zegevierende kracht²⁾.

Bij het aanwassen van den revolutiestroom zien we en de consequente doorvoering in leer en in practijk en de volkomenheid van overtuiging als nooit te voren in de wereldgeschiedenis door het ongeloof was betoond.

Alles en allen werden meegesleept; er was „eene atmosferische bedwelming, voor toerekenbaarheid, bij onwillekeurige dronkenschap vergelijkbaar. Koelheid te midden eener algemeene opgewondenheid, is zeldzaam”.³⁾

Als een steeds machtiger aanzwellende bergstroom stortte de revolutie op tronen en altaren, ze vernietigend en verzwelgend in haar rookende golven.

Al wat aan kerk en openbaring herinnerde moest zwichten en het wekt geen verwondering, dat ook de Christelijke Zondagsviering verdween.

¹⁾ T. a. p.

²⁾ Cf. GROEN, *Ong. en Rev.*, p. 182.

³⁾ Cf. GROEN, *O. en R.*, p. 174.

Doch het was niet genoeg, dat de Zondag niet meer op Christelijke wijze gevierd werd.

De weerzin tegen alles wat aan den Christelijken godsdienst in den zin der kerk en der openbaring herinnerde, was zoo machtig, dat zelfs het bestaan van den Zondag, zoo nauw met den Christelijken eeredienst verbonden, een onuitstaanbare ergernis werd.

Ja de geheele Christelijke tijdrekening werd met den Christelijken Zondag veracht en verworpen.

Alle begrippen omtrent godsdienst en zedelijkheid, omtrent recht en staat werden uit het nieuwe systema afgeleid en in de practijk aanvankelijk beproefd; welnu, ook een nieuwe tijdsindeeling zou die van alle eeuwen vervangen.

De in Frankrijk geldende Zondagswetten, gebaseerd op de idee der staatskerk, vervielen vanzelf, toen de staatskerk afgeschaft en de vrijheid van eeredienst werd ingevoerd. (*Constit. 3 Sept. 1791; 24 Jan. 1793, décl. des droits, art. 7*) ¹⁾.

Over de verwerping der oude tijdrekening was men het spoedig genoeg eens; niet zoo spoedig evenwel over den nieuwen naar willekeur te scheppen kalender.

Gezamenlijke, tot koortsachtige dweepzucht gestegen afkeer van de Christelijke tijdrekening, moest het verschil van velerlei individueel inzicht overwinnen ter bereiking van aller doel.

Allereerst deed zich de quaestie voor, vanwaar de nieuwe tijdrekening haar aanvang zou nemen. DALLOZ verhaalt het als volgt: ²⁾

„Et d'abord, quel sera le point de départ de l'ère nouvelle? Les opinions sont partagées: les uns prétendent qu'il faut prendre date du jour de l'ouverture des états généraux, c'est-à-dire le 5 mai 1789; d'autres sont d'avis d'adopter de préférence le 5 juin, jour dans lequel le tiers état s'était déclaré assemblée nationale. Un troisième avis réclama la journée célèbre de 20 juin, où eut lieu la fameuse séance du jeu de paume. Ce fut le jour de la prise de la Bastille, le 14 juill. 1789, qui sembla réunir tous les suffrages, sous le nom d'ère de la liberté. Il fut donc arrêté que

¹⁾ DALLOZ, *Répertoire*, dl. XXIX. Art. *Jour férié*, N°. 8.

²⁾ DALLOZ, *Répertoire*, dl. XXIII. *Ère moderne*, p. 4 en v.

l'espace de temps écoulé entre le 14 juill. 1789 et le 14 juill. 1790 formerait l'an premier de la liberté, et que la seconde année partirait du 14 juill. 1790. Et effectivement, dès ce jour le *Moniteur*, journal officiel, date son numéro 195: „Mecredi, 14 juill. 1790, *premier jour* de la seconde année de la liberté.” Ce système de date, auquel furent enjoins de se conformer tous les tribunaux, greffiers, notaires et administrateurs publics, subsista jusqu'au moment où l'assemblée législative vint remplacer la constituante.

„Alors et par un décret de 2 janv. 1792 l'ère de la liberté est fixée au 1er janv. 1789, par le motif que l'année 1789 tout entière devait être admise à l'honneur d'avoir donné naissance à la liberté (V. le *Moniteur* du 2 janv. 1792). Mais après la journée du 10 août, un nouvel élément se présente; la liberté ne doit pas avoir le privilège exclusif de donner son nom à l'ère française; *l'égalité* vient aussi réclamer ses droits; elle est la bienvenue. De telle sorte que l'année 1792 fut soumise à une double computation: l'an 4 de la liberté et l'an 1 de *l'égalité*! Et on peut voir, en effet, dans tous les jugements et actes publics de cette époque cette double énonciation figurer dans la date.

„Dès les premières séances de la convention, et par suite du décret qui avait aboli la royauté en France (21—22 sept. 1792), „un membre demande que l'on date dorénavant les actes, *l'an premier de la République française*. Un autre membre propose d'y joindre l'ère en usage, l'an quatrième de la liberté!” Cet amendement est écarté; et il est décrété que tous les actes publics porteront dorénavant la date de *l'an premier de la République française*. (décr. 22—25 sept. 1792).

„Le 20 déc. 1792, décret qui ordonne au comité d'instruction de présenter ses vues sur les avantages de l'accord de l'ère républicaine avec l'ère vulgaire. Ainsi le point de départ était resté fixe au 1er janvier. Et, en effet, les 2—3 janv. 1793, décret qui le fixe de cette manière: „La convention nationale, sur la proposition d'un de ses membres, décrète que la seconde année de la République datara du 1er janv. 1793.”

„Mais le 5 oct. 1793, nouveau décret qui, rapportant le précédent, fixe le point de départ de l'ère française du jour de la

fondation de la République, c'est-à-dire le 22 sept. de l'ère vulgaire."

Eerst met de wet van 5 October 1793 komt er eenige rust en vastheid in de beweging en daarom is dit de eerste wet, die voor de kennis van het drijven der revolutie blijvende waarde heeft. (Cf. Bijlage I van dit hoofdstuk.)

Volgens deze wet vangt alzoo de nieuwe tijdrekening aan op den eersten dag der Republiek, 22 Sept. 1792, en wordt het jaar verdeeld in 12 maanden, ieder van 30 dagen, terwijl de 5 overige dagen als „*jours complémentaires*” op zich zelf komen te staan; maar de verdeeling der maand is een geheel nieuwe, en wel in 3 deelen ieder van 10 dagen terwijl elke tiende dag decade werd genoemd. Aldus werd de zevendaagsche week met den Zondag vervangen door de tiendaagsche met de decade. (Art. 7 en 8)

De verschillende maanden van het jaar en de verschillende dagen der week werden eenvoudig als premier, second, troisième etc. aangeduid, voorloopig zonder nadere benaming. (Art. 8 en 9)

Ook de dag, die gerekend werd te loopen van middernacht tot middernacht, werd niet meer in 24 uren, maar in 10 deelen ingedeeld, en elk tiende deel van een dag zou weer in tien deeltjes verdeeld worden, om heel de tijdrekening zooveel mogelijk naar het decimale stelsel in te richten. (Art. 11)

Doch deze laatste indeeling, die een wijziging van alle uurwerken ten gevolge zou hebben, werd voorloopig niet ingevoerd. (Art. 11)

De verschillende decaden werden als premier, deuxième en troisième decade aangeduid. (Art. 8)

Daar er om de vier jaar een schrikkeljaar invalt met een dag meer, wordt deze vierjarige periode Franciade genoemd, en de bepaalde dag, die het schrikkeljaar meer heeft, zal „de dag der Revolutie” heeten. (Art. 10)

Reeds den volgenden dag na het aannemen dezer wet werd er een wijziging in aangebracht in dien zin, dat de verschillende dagen zouden worden aangeduid als de zooveelste van elke maand, zonder vermelding van de decaden ¹⁾.

¹⁾ „Que les décrets de la convention seront datés du quantième du mois seulement sans faire mention de la decade.” DALLOZ, dl. XXIII. *Ère moderne* p. 23.

Ruim 14 dagen later (22 Oct. 1793) werd een wet aangenomen regelende het gebruik van den nieuwen republikeinschen kalender in de verschillende takken van staatsadministratie. (Cf. Bijl. II van dit hoofdstuk)

Twee dagen daarna werd bij de wet van 24 October 1793, art. 9 van de wet van 5 October aldus gewijzigd, dat thans aan elke maand een afzonderlijke naam werd gegeven, terwijl de dagen der decaden niet meer als premier, deuxième etc., maar als primidi, duodi etc. werden aangeduid, met bijvoeging van afzonderlijke namen, meest aan het dieren-, planten- of delfstoffenrijk ontleend. Hiermee is feitelijk de z. g. „republikeinsche kalender” eerst voltooid. (Cf. Bijl. III van dit hoofdstuk) ¹⁾

In het kiezen van afzonderlijke bijnamen voor elken dag lag de bedoeling om de herinnering aan alle kerkelijke feestdagen uit te wischen.

Eerst in de wet van 24 Nov. 1793, een maand na de laatste

¹⁾ Ik geef den kalender niet zooals die bij DALLOZ gevonden wordt; zonder bijvoeging van de gewone tijdrekening, maar zooals die achter de vierde editie van MIGNET'S *Histoire de la Révolution* voorkomt.

Over de samenstelling van den nieuwen kalender schrijft CARLYLE o. a.: „Maréchal the atheist almost ten years ago, proposed a New Calendar, free at least from superstition”. Pierre Sylvain Maréchal (1750—1805), geboren te Parijs, was een vruchtbaar schrijver. In zijn *Almanach des honnêtes gens*, plaatste hij Christus naast Spinoza en Ninon. Hij werd om dit werk 1788 in de gevangenis gezet.

Toch werd de almanak van Maréchal niet aangenomen.

„Romme aided by a Monge, a Lagrange and others, furnishes mathematics; Fabre d'Eglantine furnishes poetic nomenclature: and so, on the 5th of October 1793, after trouble enough they bring forth this New Republican Calendar of theirs, in a complete state; and by Law, get it put in action;” THOMAS CARLYLE. *The French Revolution*, ed. Chapman and Hall II, 1892, p. 268.

„This, in brief,” schrijft CARLYLE, „is the New Calendar of Romme and the Convention; calculated for the meridian of Paris and Gospel of Jean Jacques.” CARLYLE, *French Revolution*, ed. Chapman and Hall 1892 II, p. 269.

Hoe Dr. DITTMAR *Geschichte der Welt*, dl. VI, p. 104, schrijven kon: „Bei verschiedenen Tagbezeichnungen bemerkt man eine blasphemische Tendenz,” is mij onverklaarbaar. Dr. DITTMAR heeft blijkbaar den kalender met al zijn namen enkel van dieren, planten en delfstoffen niet voor zich gehad. Men behoeft inderdaad bij de revolutie de „blasphemische Tendenz” niet te zoeken waar zij juist niet te vinden is.

wijziging, werd nu de geheele regeling van den nieuwen kalender samengevat en voor een behoorlijke bekendmaking zorg gedragen. (Cf. Bijl. IV)

Of en in hoeverre evenwel van de decaden nu ook feestdagen, naar den aard der revolutie, moesten worden gemaakt evenals vroeger de Zondagen feestdagen waren geweest naar den aard van het Christelijk geloof, daaraan had men tot dusver nog geen bijzondere aandacht gewijd.

Verplicht was niemand tot dusver om op de decaden zijn arbeid te staken, maar toch konden de ambtenaren van den staat alleen op die dagen vacantie nemen ¹⁾, overeenkomstig de instructie, gevoegd bij de wet van 24 Nov. 1793.

't Was trouwens geen gemakkelijke taak om iets te verzinnen, dat ook maar in caricatuur de godsdienstige wijding van den Christelijken Zondag kon vervangen.

Toch moest het, consequent voortgaande, ook daartoe komen ²⁾.

En het is er toe gekomen.

Nauwelijks een half jaar nadat de nieuwe tijdsindeeling in Nov. 1793 definitief was geregeld, werd op 7 Mei 1794 een wet aangenomen, waarbij het bestaan van een Hooger Wezen („*Être Suprême*”) werd erkend en de decaden als feestdagen onder meer ook ter eere van het Hooger Wezen werden gestempeld. (Cf. Bijl. V)

Toch werd tot de viering van deze ingestelde feesten voorshands niet gedwongen.

Zelfs werd bij een wet van 29 Sept. 1795 alle dwang of pressie in zake de viering der decaden verboden. (Cf. Bijl. VI)

Toch kon zoo groote vrijheid, indien men de nieuwere tijdsindeeling en de viering der decaden ingang wilde verschaffen, moeilijk worden volgehouden.

De geheele beschaafde wereld was aan de viering van den Zondag

¹⁾ Mr. F. W. SMIT, *De wet van 1. Maart 1815*, p. 16. Ook DALLOZ, *Répertoire* onder *Jour férié*.

²⁾ Ook MIGNET zag dit verband in, maar stelde het zich in historische volgorde voor. „La Constitution de 1793 conduisait au calendrier républicain, et le calendrier républicain à l'abolition du culte chrétien”. *Histoire de la Révolution*, p. 247.

gewoon en de menschelijke natuur had zich al de eeuwen door wel bevonden bij den zevendaagschen rustdag.

Wilde de Revolutie op dit punt een eenigszins ernstigen strijd aanbinden tegen het Christendom der Kerk, tegen natuur en recht, dan kon ze bij het beginsel van volkomen *laisser faire* en *laisser aller* niet blijven staan.

Dit werd dan ook weldra ingezien.

„Le gouvernement, touché de la crainte de voir les institutions républicaines tomber dans le mépris, se laissa entraîner dans une voie d'intolérance bien contraire au principe même de ces institutions”, schrijft DALLOZ.

Of de onverdraagzaamheid, zooals DALLOZ meent, in strijd is met het beginsel van de instellingen der Revolutie, staat zeker zeer te betwijfelen, maar dat men bevreesd werd, dat de nieuwbakken instellingen in discrediet raakten, is zeker niet te verwonderen, en dat men naar middelen omzag om de viering der decaden in stand te houden en ingang te verschaffen, ligt voor de hand.

Bij de wet van 4 Aug. 1798 werd dan ook de viering der decaden geboden en bij die van 30 Aug. 1798 werd hieraan nog nadere uitbreiding gegeven. (Cf. Bijlage VII en VIII)

Deze wetten stempelen officieel de decaden als rustdagen, laten verscheiden publieke handelingen, als b. v. het sluiten van huwelijken en het voorlezen van openbare akten, alleen op de decaden toe, zonder uitdrukkelijk tot de vereering van het „Être Suprême”, den deïstischen god van ROBESPIÈRE, te dwingen.

Evenwel moet hierbij in aanmerking genomen worden, dat de departementale besturen wetten maakten, waarbij de kerken alleen op de decaden mochten geopend zijn, en dat er onder het consulaat een wet van 2 Pluv. an 8 (2 Jan. 1800) noodig was om de godsdienstige ceremoniën in de kerken toe te laten even goed als de „cérémonies civiles décadaïres” ¹⁾.

Hiermee in verband beschouwd kan men dan ook niet zeggen, dat de wetten van 4 en van 30 Aug. 1798 „louter uit politiek

¹⁾ Cf. DALLOZ, *Répertoire*, ad XXIII *Ère moderne* N°. 10 en CULTE p. 684.

oogmerk tot handhaving der republikeinsche instellingen" zijn gemaakt en dat daaruit „ten duidelijkste haar staatkundig karakter blijkt" ¹⁾.

Wetten, die de Zondagsviering voor christenen van alle richting onmogelijk maken door sluiting der kerken, om ze alleen op de decaden te openen en die de godsdienstige ceremoniën beletten, zijn niet „louter uit politiek oogmerk" gemaakt, en toonen nog niet „ten duidelijkste" haar enkel staatkundig karakter, maar zijn veeleer „*plus rigoureuse par des motifs religieux*" zooals DALLOZ de wet van 4 Aug. 1798 karakteriseert ²⁾.

Doch hiermee was dan ook het hoogtepunt van de revolutionnaire actie tegen Christelijke religie en Christelijke tijdsindeeling bereikt.

Met het Consulaat daalde snel de thermometer der fanatieke koorts en Napoleon's concordaat met den Paus was feitelijk de capitulatie van heel de door het revolutionnair fanatisme gebouwde vesting.

De republikeinsche tijdrekening en de viering der decaden, thans niet meer met het kunst- en vliegwerk der staatsmacht hoog gehouden, kon den strijd op gelijken voet met de Christelijke instellingen niet volhouden, en het verval volgde snel, totdat bij Senaatsbesluit van 22 Fruct. an 13 (8 Sept. 1805) de revolutionnaire tijdsindeeling definitief werd afgeschaft en de gewone Gregoriaansche tijdrekening weder in gebruik genomen van 1 Jan. 1806 af.

Eigenaardig wordt het verval van de republikeinsche tijdrekening en van de decaden, beschreven door DALLOZ ³⁾:

„Mais, sous le consulat, la réaction des sentiments religieux se fit bientôt jour. Les édifices religieux non-aliénés sont rendus à l'exercice des cultes (arrêté 7 niv. an 8, V. CULTE, p. 684), et un arrêté du même jour annule des *arrêtés d'administration départementale* qui avaient ordonné que les édifices destinés au culte ne seraient ouvert que les décadis (V. CULTE p. 684). Le 2 pluv. an 8, un autre arrêté autorise dans les mêmes édifices

¹⁾ Mr. F. W. SMIT, *De wet van 1 Maart 1815*, p. 17.

²⁾ DALLOZ, *Répertoire. Ère moderne* N°. 9.

³⁾ DALLOZ, *Répertoire. Ère moderne* N°. 10—12.

les cérémonies du culte, ainsi que les *cérémonies civiles décadaires*; de manière toutefois à prévenir leur concurrence (V. cod.). — Un arrêté des consuls, du 7 therm. an 8, tout en reconnaissant que les décadis sont les seuls jours fériés reconnus par l'autorité nationale, limita aux seuls fonctionnaires publics l'obligation d'observer les jours fériés, et laissa aux autres citoyens le droit de pourvoir à leurs besoins et de vaquer tous les jours à leurs affaires, en prenant du repos suivant leur volonté, la nature et l'objet de leur travail. — Un autre arrêté du même jour ne permettait les publications de mariage que le decadi.

„La loi organique du concordat du 18 germ. an 10 (V. CULTE, p. 685) laissa subsister le calendrier républicain (V. Ère moderne) et par suite ne changea rien aux dispositions précédentes; les citoyens continuèrent donc d'avoir liberté pleine et entière de travailler les dimanches et fêtes comme les jours ordinaires. *Toutefois le decadi n'exista plus que de nom; le gouvernement lui-même en abandonna l'observation. D'après l'art. 57 de cette loi du 18 germ. an 10, le repos des fonctionnaires publics était fixé au dimanche. Le 29 germ. an 10, un arrêté ordonna la publication d'une bulle qui portait réduction des fêtes religieuses et n'autorisait comme fêtes légales que Noël, l'Ascension, l'Assomption et la Toussaint.* — V. CULTE, p. 695, et nos 206 et suiv.

„*L'observation du decadi tombait de plus en plus dans le discredit. Les publications de mariage étaient encore faites pendant cette journée, suivant l'arrêté du 7 therm. an 8; mais un autre arrêté du 13 flôr. an 10 rapporta celui du 7 therm. et ordonna que les publications de mariage eussent lieu le dimanche, conformément à la loi du 20 Sept. 1792, sect. 2, art. 7 (V. Acte de l'état civil, no. 12).* — Lors de la discussion du code Napoléon, on proposa de revenir au decadi pour les publications de mariage; mais on fit observer qu'il avait déjà beaucoup déchu, tandis que le dimanche avait repris toute son ancienne faveur, et qu'il n'était pas convenable de contrarier les idées religieuses. *Le calendrier républicain n'existait plus que de nom; il fut définitivement supprimé par le sénatus-consulte du 22 fruct. an 13, et le calendrier grégorien fut remis en usage à dater du 1er janv. 1806 (V. Ère moderne, no. 36).*

Ainsi les dimanches et les jours de fête déterminés par l'arrêté du 29 germ. an 10 (V. no. 11) devinrent les seuls jours de repos officiel. — Un décret du 19 fev. 1806 fixa au 15 août de chaque année la fête de saint Napoléon et celle du rétablissement de la religion catholique en France (V. Culte, p. 698); mais ce n'était pas là créer un nouveau jour férié, car le 15 août était déjà le jour de la fête de l'Assomption.

Slaan wij thans, na deze historische toelichting, nader een blik op den inhoud der anti-zondagswetten van de Revolutie, dan komen wij tot de volgende beschouwingen.

I. In de wetten der Revolutie is de voortgang der ideeën merkbaar in vijf stadiën: 1°. Afschaffing van den staatsgodsdienst en van de Zondagsviering, 2°. Invoering der decaden met vrijheid om die te houden, 3°. Officieele feestviering der decaden, 4°. Wanhopige strijd tegen natuur en Christendom ook door staatsdwang, 5°. Verval en ondergang der revolutionnaire tijdrekening.

De strijd, dien de Revolutie heeft gevoerd tegen het Christendom in 't algemeen en inzonderheid tegen de Christelijke Zondagsviering, is als een machtig drama, dat zich langzaam ontplooit, straks zijn hoogtepunt bereikt in de ontknooping en eindelijk afloopt om als historie geboekt te worden in de annalen van het menschelijk geslacht.

Het Revolutietijdperk is eenig in al de eeuwen der Christelijke tijdrekening en alzoo is ook de strijd door de Revolutie aangeboden.

Zij is als Ezau, wiens hand tegen allen is en aller hand tegen hem.

Tegen wat als recht en waarheid gegolden heeft al de eeuwen door is haar hand opgeheven; de macht der duisternis, tot dusver gebonden in de kluisters der Goddelijke gemeene gratie, wordt voor een wijle ontketend om de in ongeloof en onkunde sluimerende Christenheid te doen ontwaken met ruwe, met afgrijpselijke tuchtiging.

Het is alsof in het centrum der beschaafde wereld de verdorven menschheid, die de genade verzondigde, aan haar eigen lot zal worden overgelaten, om haar eigen inbeelding te volgen, om haar eigen wegen, die naar den afgrond voeren, te kiezen, om haar eigen lot ten verderve te bepalen.

Straks als recht en wet vertreden, als godsdienst en zedelijkheid veracht zijn, als menschelijke willekeur en menschelijke driften bandeloos hebben uitgewoed, als de aarde met het bloed der koningen en dat hunner onderdanen is gedrenkt, als het menschelijk geslacht in tyrannie en anarchie zichzelf heeft bedreigd te vernietigen; straks zinkt en daalt de energie des verderfs; de macht der zonde wordt opnieuw ingetoomd door Gods genade; de volken weerstaan het revolutionnaire Frankrijk en in een strijd op leven en dood wordt aan het land van Voltaire de leiding ontrukkt; het Christelijk geloof herleeft en herwint verloren kracht, en wanhopig deinst de macht van den Verderver, den menschenmoorder en den vader der leugenen, met gebroken kracht terug, maar nochtans wordt in het boek der wereldgeschiedenis met bloedige hand opgeteekend, dat voor de navolgende tijden het anti-christelijk ongeloof een positie heeft ingenomen onder de menschen als nooit te voren, een positie waarmee, anders dan in de vervlogen eeuwen, door de Christenheid zal moeten worden gerekend.

Is aldus het verloop der Revolutie in 't algemeen, niet anders is het met de Zondagsviering en de bescherming door de Overheid, daaraan al of niet verleend, gegaan.

Van de schepping der wereld af is de menschelijke natuur aangelegd op den zevendaagschen rustdag en achttien eeuwen is de Christelijke Zondag gevierd, rust en vrede gevend aan den rusteloos zweoegenden mensch.

In den loop der achttiende eeuw verheft zich een strooming in het leven der volken, die met het Christelijk geloof ook den Christelijken Zondag poogt weg te vagen.

Ook hier lange en ijverige voorbereiding door opwinding van den volksgeest ¹⁾; ook hier eindelijke poging tot toepassing eener leer, die, met het Christendom en met de natuur der dingen in strijd, niet anders kan dan het leven verwringen en verderven ²⁾; ook hier de staatsmacht aangegrepen om met ijzeren hand de natuur

¹⁾ Door het Rationalisme.

²⁾ Afschaffing van den staatsgodsdienst en daardoor vervallenverklaring der Zondagswetten in de Constitutie van 3 Sept. 1791 en invoering der decadentijdrekening door de wetten van 5 Oct. 1793, 22 Oct. 1793, 24 Oct. 1793. Cf. B. I—III.

der dingen te verwringen naar de door zondige willekeur geschapen idee ¹⁾; ook hier bij het niet slagen der poging een verdubbelde ijver, een des te koortsachtiger jagen met inspanning der uiterste kracht, met opoffering van het uiterste, dat vereischt wordt ²⁾; en eindelijk ook hier een inzinking na wanhopige pogingen, die niet slaagden; een opgeven van den onmogelijken strijd, een langzaam loslaten van tot afgoden verheven ideeën ³⁾, een, zij 't dan gewijzigde, voortgang van de geschiedenis aller eeuwen.

II. Ook in de anti-zondagswetten der Revolutie openbaart zich de revolutionnaire staatsalbemoeiing.

Hoe het staatsabsolutisme werd voorgestaan door de wegbe-reiders der Revolutie als HUGO GROTIUS, SPINOZA, PUFENDORF, HOBBS en ROUSSEAU, is in het eerste gedeelte van dit proefschrift aangetoond ⁴⁾.

Deze staatsalbemoeiing, eigenaardig kenmerk van de ongeloofs-openbaring, die in de Revolutie voor ons treedt, komt ook uit in de wijze, waarop de revolutionnaire wetgeving zich met de religie en met de Zondagsviering heeft bemoeid.

Dat de geest der Revolutie er toe kwam om een „*Godin der Rede*” of ook een „*Hoogste Wezen*” te erkennen, is zeer natuurlijk en overeenkomstig het wezen der Revolutie.

Immers het wezen der Revolutie is opstand tegen God en Zijn ordinantiën, is anti-christelijk en zal eerst dan zich op normale en natuurlijke wijze openbaren, wanneer het rondweg erkent, dat onuitroeibaar in 's menschen wezen zijn afhankelijkheid van den Schepper, het stempel van schepsel te zijn tegenover den Allerhoogste, is ingeschapen en dat mitsdien ook de anti-christelijke mensch een voorwerp der vereering, der aanbidding behoeft.

Geen zonde kan den mensch zoo diep vernederen, geen geest van verzet hem zoozeer doen ontaarden of altijd zal hij in zijn

¹⁾ Door de wet van 24 Nov. 1793 en die van 7 Mei 1794, Bijl. IV en V.

²⁾ Door de wetten van 4 Aug. en 30 Aug. 1798, Bijl. VII en VIII.

³⁾ Wet van 8 Sept. 1805, waarbij de nieuwbakken tijdrekening werd afgeschaft, B. IX.

⁴⁾ *Eerste Gedeelte. Hoofdstuk II. § 9.*

binnenste dat besef van afhankelijk schepsel gevoelen tegenover Een, die machtiger is dan hij.

Het is juist daardoor, dat het atheïsme, ondanks allen afkeer van God en Zijn dienst, nooit groter proportie onder de volken heeft aangenomen.

De inwerking en verschijning van God in 's menschen verborgen wezen houdt met de zonde niet op. „Door niets toch, en ook niet door de zonde, kan Gods alomtegenwoordigheid worden te niet gedaan, kan 's menschen afhankelijkheid als *Abbild* van het *Urbild* worden vernietigd, noch kan de mystieke aanraking tusschen het oneindige en het eindige in het gemoed des menschen worden opgeheven. Metterdaad gaat dus de revelatio in corde hominum door. Wat Judas in zijn helsche verschrikking tot wanhoop en zelfmoord uitdreef, was niets anders dan de gewaarwording van deze ontzettende verschijning Gods in de diepste kern van zijn persoon. Alleen maar deze revelatio, die oorspronkelijk sympathetisch was, slaat in haar tegendeel om, en wordt antipathetisch. Het wordt de openbaring van een God, die zijn toorn vooruitzendt en den zondaar drukt. Tot in de hel toe, blijft de zondaar deze inwerking van Gods omnipraesentia in zich dragen. Omdat hij ook als zondaar eeuwig *mensch* blijft, en blijven *moet*, kan hij nooit aan die revelatio ontkomen. „Beddede ik mij in de helle, zie, Gij zijt daar.””¹⁾

Hoezeer dan ook in de Revolutie de zondige lust uitbrak om aan de Goddelijke Almacht zich te ontworstelen met een „ni dieu ni maître”, toch *moest* men er toe komen om weer een hooger wezen, dat men niet *kon* loochenen, te erkennen, hetzij dan als „deësse de la Raison” of als „Être Suprême”, het credo der zonde, door den Apostel als uiterste stadium en eindpaal des ongeloofs aldus omschreven: „Gij gelooft, dat God een eenig *God* is; gij doet wel: de duivelen gelooven het ook en zij sidderen”. (Jac. II: 19)

En dat nu dit credo des ongeloofs en der zonde door de Revolutie ook van Staatswege is gedreven, is bekend genoeg.

Robespierre het hoofd van den revolutionnairen staat, heeft als

¹⁾ DR. A. KUYPER. *Encyclopaedie der H. Godgeleerdheid*, II, p. 225 en vlg.

priester het feest ter eere van het Être Supreme geleid ¹⁾ en onder de wijding der decadaire feesten stond vooraan de vereering van hetzelfde hoogste Wezen ²⁾, dat de meest consequente leiders der Revolutie niet vermochten te loochenen.

Hiermede nu was metterdaad het aloude heidensche staatsabsolutisme van Grieken en Romeinen met zijn „pontifex maximus” teruggekeerd, alleen thans niet meer als in het oude Rome onchristelijk, maar nu anti-christelijk met Robespierre als opperpriester ³⁾.

Conclusie.

Het bovenstaande heeft ons alzoo geleid tot de volgende conclusie:

I. In de wetten der Revolutie is de voortgang der ideeën merkbaar in vijf stadiën: 1°. Afschaffing van den staatsgodsdienst en van de Zondagsviering, 2°. Invoering der decaden met vrijheid om die te houden, 3°. Officieele feestviering der decaden, 4°. Wanhopige strijd tegen natuur en Christendom ook door staatsdwang, 5°. Verval en ondergang der revolutionnaire tijdrekening.

II. Ook in de anti-zondagswetten der Revolutie openbaart zich de Revolutionnaire staatsalbemoeiing.

¹⁾ Cf. o. a. CARLYLE. *The French Revolution*. Part III Book VI § 4 Mumbo-Jumbo. „This day, if it please Heaven, we are to have, on improved Anti-Channette principles: a new Religion.”

²⁾ Cf. de wet van 7 Mei 1794, Bijl. V.

³⁾ CARLYLE schrijft: „Incorruptible Robespierre, not unlike the Ancients, as Legislator of a free people, wil now also be Priest and Prophet.” *The French Revolution*. Part III book VI § 4. Mumbo-Jumbo.

BIJLAGE.

Tekst van de Anti-Zondagswetten der Revolutie.

I. Décret qui fixe l'ère des Français. 5 Oct. 1793.

Art 1. L'ère des Français compte de la fondation de la République, qui a eu lieu le 22 Sept. 1792 de l'ère vulgaire, jour où le soleil est arrivé à l'équinoxe vrai d'automne, en entrant dans le signe de la Balance, à neuf heures dix-huit minutes trente secondes du matin pour l'observatoire de Paris.

2. L'ère vulgaire est abolie pour les usages civils.

3. Le commencement de chaque année est fixé à minuit, commençant le jour où tombe l'équinoxe vrai d'automne pour l'observatoire de Paris.

4. La première année de la République française a commencé à minuit le 22 Sept. 1792, et a fini à minuit, séparant le 21 du 22 Sept. 1793.

5. La deuxième année a commencé le 22 Sept. 1793 à minuit, l'équinoxe vrai d'automne étant arrivé, pour l'observatoire de Paris, à trois heures sept minutes dix-neuf secondes du soir.

6. Le décret qui fixait le commencement de la seconde année au 1er janv. 1793 est rapporté. Tous les actes datés l'an 2 de la République, passés dans le courant du 1er janvier au 22 Sept. exclusivement, sont regardés comme appartenant à la première année de la République.

7. L'année est divisée en douze mois égaux, de trente jours chacun, après lesquels suivent cinq jours pour compléter l'année ordinaire, et qui n'appartiennent à aucun mois; ils sont appelés jours *complémentaires*.

8. Chaque mois est divisé en trois parties égales, de dix jours chacune, et qui sont appelées *décades*, distinguées entre elles par première, seconde, troisième.

9. Les mois, les jours de la décade, les jours complémentaires, sont

désignés par les dénominations ordinales *premier, second, troisième*, etc., mois de l'année; *premier, second, troisième*, etc., jour de la décade, *premier, second, troisième*, etc., jour complémentaire.

10. En mémoire de la révolution qui, après quatre ans, a conduit la France au gouvernement républicain, la période bissextile de quatre ans est appelée *la franciade*.

Le jour intercalaire, qui doit terminer cette période, est appelé *le jour de la révolution*. Ce jour est placé après les cinq complémentaires.

11. Le jour, de minuit à minuit, est divisé en dix parties, chaque partie en dix autres; ainsi de suite, jusqu'à la plus petite portion commensurable de la durée. Cet article ne sera de vigueur pour les actes publics qu'à compter du premier du mois de la troisième année de la République.

12. Le comité d'instruction publique est chargé de faire imprimer en différents formats le nouveau calendrier, avec une instruction simple pour en expliquer les principes et les usages les plus familiers.

13. Le nouveau calendrier, ainsi que l'instruction, seront envoyés aux corps administratifs, aux municipalités, aux tribunaux, aux juges de paix et à tous les officiers publics, aux instituteurs et professeurs, aux armées et aux sociétés populaires. Le conseil exécutif provisoire les fera passer aux ministres, consuls et autres agents de France dans les pays étrangers.

14. Tous les actes publics sont datés suivant la nouvelle organisation de l'année.

15. Les professeurs, les instituteurs et institutrices, les pères et mères de famille, et tous ceux qui dirigent l'éducation des enfants de la République, s'empresseront de leur expliquer le nouveau calendrier, conformément à l'instruction qui y est annexée.

16. Tous les quatre ans, ou toutes les *franciades*, au jour de la révolution, il sera célébré des jeux républicains, en mémoire de la révolution française.

(DALLOZ, *Répertoire. Ère moderne.*)

II. Décret qui fixe l'époque à laquelle les opérations des différentes administrations seront réglées suivant le calendrier républicain.

1er brum. an 2. (22 Oct. 1793)

Art. 1. Pour toutes les administrations dont la comptabilité est établie par exercices, celui commencé au 1er janv. 1793 continuera jusqu'au premier jour du premier mois de la troisième année de l'ère républicaine.

2. Toutes les administrations dont les recettes, dépenses et opérations quelconques étaient divisées par trimestres, adopteront le calendrier républicain, de manière que le trimestre courant finisse au dernier jour du troisième mois (20 dec. 1793, vieux style).

3. Toutes les administrations dont les recettes, dépenses et opérations quelconques étaient divisées par mois et portions de mois, adopteront le calendrier républicain, de manière qu'il ait son entier effet le premier jour du troisième mois.

4. Toutes les administrations dont les recettes, dépenses et opérations quelconques étaient divisées par semaines, adopteront la division par décades du calendrier républicain, de manière qu'il ait son entier effet le premier jour de la première décade du troisième mois.

(DALLOZ, *Répertoire, Ère moderne.*)

III. *Décret relatif au nouveau calendrier. 3 brum. an 2. (24 Oct. 1793.)*

La convention nationale, rapportant l'art. 9 du décret du 14 du premier mois, décrète que la nomenclature, la dénomination et les dispositions du nouveau calendrier, seront conformes au tableau annexé au présent décret. La convention décrète, en outre, que le rapport et le décret seront imprimés, et distribués à chaque membre au nombre de six exemplaires.

(DALLOZ, dl. XXIII, *Ère moderne*)

De kalender volgt hier, zooals die in de vierde editie van MIGNET'S *Histoire de la Révolution* voorkomt, met bijvoeging van de gewone tijdrekening, wat het vinden der data van de Revolutie in de gewone tijdrekening zeer vergemakkelijkt.

AUTOMNE.

VENDÉMIER.	BRUMAIRE.	FRIMAIRE.	NIVOSE.	PLUVIOSE.	VENTOSE.
1 ^{re} DÉCADE. P. 1 Raisin. D. 2 Saturn. T. 3 Châtagnes. Q. 4 Colibacque. O. 5 CHEVAL. S. 6 Baisamine. S. 7 Carottes. O. 8 Amaranthe. N. 9 Panais. D. 10 Cypre.	1 ^{re} DÉCADE. P. 1 Pomme. D. 2 Céleri. T. 3 Poire. Q. 4 Betterave: S. 5 Oie. O. 6 Hélotoppe. S. 7 Figue. O. 8 Carottes. N. 9 Aïsier. D. 10 Charrie.	1 ^{re} DÉCADE. P. 1 Raponce. D. 2 Turneps. T. 3 Chicorée. Q. 4 Nêde. O. 5 COCHON. S. 6 Mâche. S. 7 Chou-fleur. O. 8 Mel. N. 9 Genèvre. D. 10 Pioche.	1 ^{re} DÉCADE. P. 1 Tourbe. D. 2 Houille. T. 3 Bitume. Q. 4 Soufre. O. 5 CHEN. S. 6 Lave. S. 7 Terre végét. O. 8 Fumier. N. 9 Salpêtre. D. 10 Fleau.	1 ^{re} DÉCADE. P. 1 Laureole. D. 2 Moussé. T. 3 Fragon. Q. 4 Perce-neige. O. 5 TAUREAU. S. 6 LAURAT-tin. S. 7 Anadourvier. O. 8 Mézurier. N. 9 Peuplier. D. 10 Colagne.	1 ^{re} DÉCADE. P. 1 Tussilage. D. 2 Cornouiller. T. 3 Violon. Q. 4 Trône. O. 5 Bouc. S. 6 Asaret. O. 7 Alaternie. O. 8 Violette. N. 9 Marceau. D. 10 Béche.
2 ^{me} DÉCADE. P. 11 Pes de terre. D. 12 Immortelle. T. 13 Potiron. Q. 14 Réédia. O. 15 ANE. S. 16 Belle-de-nuit. S. 17 Citrouille. O. 18 Sarrazin. N. 19 Tournesol. D. 20 Pressoir.	2 ^{me} DÉCADE. P. 11 Salsifis. D. 12 Macre. T. 13 Topinambour. Q. 14 Endive O. 15 DINDON. S. 16 Chervi. O. 17 Cresson. O. 18 Dentelaire. N. 19 Grenade. D. 20 Herse.	2 ^{me} DÉCADE. P. 11 Gré. D. 12 Raifort. T. 13 Cadre. Q. 14 Sapin. O. 15 CHEVREUIL. S. 16 Ajone. O. 17 Cyprès. O. 18 Lière. N. 19 Sabine. D. 20 Hoyau.	2 ^{me} DÉCADE. P. 11 Granit. D. 12 Argile. T. 13 Ardoise. Q. 14 Grès. O. 15 LAPIN. S. 16 Stlex. O. 17 Marne. O. 18 Pierre à ch. N. 19 Marble. D. 20 Van.	2 ^{me} DÉCADE. P. 11 Elébore. D. 12 Brocoli. T. 13 Laurier. Q. 14 Avelinier. O. 15 VACHE. S. 16 Buis. O. 17 Lichen. O. 18 f. N. 19 Pulmonaire. D. 20 Serpette.	2 ^{me} DÉCADE. P. 11 Narcisse. D. 12 Orme. T. 13 Funetorre. Q. 14 Vélar. O. 15 CHRYVE. S. 16 Epinarus. O. 17 Doronic. O. 18 Mouron. N. 19 Cerfeuil. D. 20 Cordeau.
3 ^{me} DÉCADE. P. 21 Chanvre. D. 22 Pèches. T. 23 Navets. Q. 24 Gènesienne. O. 25 BORU. S. 26 Aubergine. T. 27 Piment. O. 28 Tomate. N. 29 Orge. D. 30 Tomneau.	3 ^{me} DÉCADE. P. 21 Bacchaute. D. 22 Azerole. T. 23 Navets. Q. 22 Orange. O. 25 FAISAN. S. 26 Pistache. T. 27 Macjone. O. 28 Coing. N. 29 Cormier. D. 30 Roumaur.	3 ^{me} DÉCADE. P. 21 Erable-suc. D. 22 Bruyère. T. 23 Roseau. Q. 24 Oselle. O. 25 GRILLON. S. 26 Pignon. T. 27 Liège. O. 28 Truffe. N. 29 Olive. D. 30 Pelie.	3 ^{me} DÉCADE. P. 21 Pierre à pl. D. 22 Sel. T. 23 Fer. Q. 24 Cuivre. O. 25 CHAT. S. 26 Etain. T. 27 Plomb. O. 28 Zinc. N. 29 Mercure. D. 30 Corbie.	3 ^{me} DÉCADE. P. 21 Thapsi. D. 22 Thimble. T. 23 Chintend. Q. 24 Tranassee. O. 25 LIVRE. S. 26 Guède. T. 27 Noisetier. O. 28 Ciellamen. N. 29 Chelidonne. D. 30 Plantior.	3 ^{me} DÉCADE. P. 21 Mandragore. D. 22 Persil. T. 23 Cochlearia. Q. 24 Pequerette. O. 25 THON. S. 26 Pisenslit. T. 27 Sylve. O. 28 Capillaire. N. 29 Frêne. D. 30 Plantior.

L'Ère de la république française compte de sa fondation le 22 septembre 1792 de l'ère vulgaire. L'année est divisée en douze mois de trente jours chacun d'après lesquels suivent cinq jours pour compléter l'année ordinaire. Chaque nouveau mois porte un nom étymologique et caractéristique qui exprime la température, le genre de productions actuelles de la terre, et fait sentir le genre de saison où il se trouve dans les quatre dont l'année est composée.

CALENDRIER DE LA 2ME ANNÉE RÉPUBLICAINE.

P R I N T E M P S.

É T É.

Anciens mois.		GERMINAL. 7e mois.		Anciens mois.		FLORÉAL. 8e mois.		Anciens mois.		PRAIRIAL. 9e mois.		Anciens mois.		MESSIDOR. 10e mois.		Anciens mois.		THERMIDOR. 11e mois.		Anciens mois.		FRUCTIDOR. 12e mois.	
		D. Q. 4. N. L. 10. P. Q. 17. P. L. 24.		1794		D. Q. 3. N. L. 10. P. Q. 17. N. L. 25.		1794		D. Q. 2. N. L. 9. P. Q. 17. P. L. 25.		1794		D. Q. 2. N. L. 8. P. Q. 16. P. L. 24.		1794		D. Q. 5. N. L. 8. P. Q. 16. P. L. 23. D. Q. 30.		1794		N. L. 8. P. Q. 16. P. L. 23. D. Q. 29.	
1794.		1 ^{re} DÉCADE. P. 1 Primevère. 2 2 Platané. 3 3 Asperges. 4 4 Tulipes. 5 5 Pource. 6 6 Biette. 7 7 Bouton. 8 8 Jonquille. 9 9 Aune. 10 10 Cuscut. 11 11 Pervenche. 12 12 Charne. 13 13 Morille. 14 14 Hébre. 15 15 Asperille. 16 16 Laitue. 17 17 Meléze. 18 18 Cigüe. 19 19 Radis. 20 20 Ruche. 21 21 Gaiher. 22 22 Romaine. 23 23 Maronnier. 24 24 Roquette. 25 25 Pigeon. 26 26 Lila. 27 27 Anémone. 28 28 Pensée. 29 29 Myrtil. 30 30 Greville.		1 ^{re} DÉCADE. P. 1 Rose. 2 2 Chêne. 3 3 Fougère. 4 4 Anémone. 5 5 Rosierrou. 6 6 Anecole. 7 7 Angust. 8 8 Champignon. 9 9 Hyacinthe. 10 10 Rétine. 11 11 Rubarbe. 12 12 Saurin. 13 13 Bouton-d'or. 14 14 Chaméris. 15 15 Ver-à-soie. 16 16 Consoude. 17 17 Pimprenelle. 18 18 Corbeil-d'or. 19 19 Arceuth. 20 20 Isaroth. 21 21 Sestice. 22 22 Fritillaire. 23 23 Bourneche. 24 24 Valeriane. 25 25 Carré. 26 26 Fusaie. 27 27 Cuscut. 28 28 Bignoee. 29 29 Seneve. 30 30 Houette.		1794		1 ^{re} DÉCADE. P. 1 Luzerne. 2 2 Hémerocalle. 3 3 Trèfle. 4 4 Angélique. 5 5 Canard. 6 6 Carab. 7 7 Fromental. 8 8 Martagon. 9 9 Serpolet. 10 10 Fougère. 11 11 Fraise. 12 12 Pêtoine. 13 13 Pois. 14 14 Asacis. 15 15 Oseille. 16 16 Onchiet. 17 17 Sureau. 18 18 Pavot. 19 19 Tilleul. 20 20 Fougère. 21 21 Barbeau. 22 22 Camomille. 23 23 Chèvrefeuille. 24 24 Caille-lait. 25 25 Tondee. 26 26 Jasmis. 27 27 Verveine. 28 28 Thym. 29 29 Pivoine. 30 30 Chénopie.		1794		1 ^{re} DÉCADE. P. 1 Seigle. 2 2 Avoine. 3 3 Oignon. 4 4 Véronique. 5 5 Mûrier. 6 6 Romanin. 7 7 Concombre. 8 8 Echallotte. 9 9 Asperille. 10 10 Fougère. 11 11 Coriandre. 12 12 Artichaut. 13 13 Groseille. 14 14 Lavande. 15 15 Chénopis. 16 16 Tabac. 17 17 Groseille. 18 18 Gesse. 19 19 Cerise. 20 20 Pêve. 21 21 Menthe. 22 22 Cumin. 23 23 Haricots. 24 24 Orangette. 25 25 Pivraade. 26 26 Sauge. 27 27 Ail. 28 28 Vesce. 29 29 Bie. 30 30 Chalcéide.		1794		1 ^{re} DÉCADE. P. 1 Épeautre. 2 2 Bouillon-bl. 3 3 Melon. 4 4 Lysale. 5 5 Better. 6 6 Fêle. 7 7 Carthame. 8 8 Apocyn. 9 9 Mises. 10 10 Arosyth. 11 11 Paris. 12 12 Sallio. 13 13 Abricot. 14 14 Basilic. 15 15 Bœris. 16 16 Gaiinave. 17 17 Lin. 18 18 Amende. 19 19 Gentiane. 20 20 Épouse. 21 21 Carthame. 22 22 Caprice. 23 23 Laitelle. 24 24 Sorgho. 25 25 Loure. 26 26 Myrte. 27 27 Colza. 28 28 Lupin. 29 29 Coton. 30 30 Moutin.		1794		1 ^{re} DÉCADE. P. 1 Prune. 2 2 Millet. 3 3 Licopende. 4 4 Esoupegon. 5 5 Savon. 6 6 Tubereux. 7 7 Sapon. 8 8 Apocyn. 9 9 Bêlisse. 10 10 Bêlisse. 11 11 Pastèque. 12 12 Fenouil. 13 13 Epimévinette. 14 14 Noix. 15 15 Truffe. 16 16 Citron. 17 17 Gardière. 18 18 Tergum. 19 19 Tergum. 20 20 Hôte. 21 21 Églatier. 22 22 Noisette. 23 23 Houbon. 24 24 Sorgho. 25 25 Écariss. 26 26 Bigarade. 27 27 Verge-d'or. 28 28 Mais. 29 29 Maron. 30 30 Parter.			
AVRIL.																							
MARS.																							
AVRIL.																							
MAI.																							
JUN.																							
JULIET.																							
AOUT.																							
JULIET.																							
AOUT.																							
SEPTEMBRE.																							

Chaque mois est divisé en trois parties égales appelées Décades et chaque Décade en dix jours désignés par *Primidi*, *Duodi*, *Triedi*, *Quartidi*, *Quintidi*, *Sextidi*, *Septidi*, *Octidi*, *Novidi* et *Décadi*. Les jours du mois sont aussi désignés par les nombres ordinaux 1, 2, 3, ainsi de suite jusqu'à 30, et correspondant chacun avec les jours de la Décade, par exemple *Primidi* aux 1, 11, 21, *Duodi* aux 2, 12, et 22 de chaque mois, etc. Les cinq jours restant pour compléter l'année sont consacrés à des fêtes nationales et républicaines appelées *Sans-culotides*.

SANS-CULOTIDES.
1re *Idé la Vertu*.
2e *Idé la Gaîté*.
3e *Idé la Pomme*.
4e *Idé la Récomp*.
5e *Idé la Récomp*.

IV. *Décret sur l'ère nouvelle, le commencement et l'organisation de l'année, et sur les noms des jours et des mois. 4 frim. an. 2 (24 Nov. 1793)*

Art. 1. L'ère des Français compte de la fondation de la République, qui a eu lieu le 22 sept. 1792 de l'ère vulgaire, jour où le soleil est arrivé à l'équinoxe vrai d'automne, en entrant dans le signe de la Balance, à neuf heures dix-huit minutes trente secondes du matin, pour l'observatoire de Paris.

2. L'ère vulgaire est abolie pour les usages civils.

3. Chaque année commence à minuit, avec le jour où tombe l'équinoxe vrai d'automne pour l'observatoire de Paris.

4. La première année de la République française a commencé à minuit le 22 sept. 1792, et a fini à minuit, séparant le 21 du 22 sept. 1793.

5. La seconde année a commencé le 22 sept. 1793 à minuit, l'équinoxe vrai d'automne étant arrivé ce jour-là, pour l'observatoire de Paris, à trois heures onze minutes trente-huit secondes du soir.

6. Le décret qui fixait le commencement de la seconde année au 1er janv. 1793 est rapporté; tous les actes datés l'an second de la République, passés dans le courant du 1er janv. au 21 septembre inclusivement, sont regardés comme appartenant à la première année de la République.

7. L'année est divisée en douze mois égaux, de trente jours chacun; après les douze mois suivent cinq jours pour compléter l'année ordinaire; ces cinq jours n'appartiennent à aucun mois.

8. Chaque mois est divisé en trois parties égales, de dix jours chacune, qui sont appelées décades.

9. Les noms des jours de la décade sont: primidi, duodi, tridi, quartidi, quintidi, sextidi, septidi, octidi, nonidi, décadi. — Les noms des mois sont, pour l'automne, vendémiaire, brumaire, frimaire; pour l'hiver, nivôse, pluviôse, ventôse; pour le printemps, germinal, floréal, prairial; pour l'été, messidor, thermidor, fructidor. — Les cinq derniers jours s'appellent les sans-culottides.

10. L'année ordinaire reçoit un jour de plus, selon que la position de l'équinoxe le comporte, afin de maintenir la coïncidence de l'année civil avec les mouvements célestes. Ce jour, appelé jour de la révolution, est placé à la fin de l'année et forme le sixième des sans-culottides. — La période de quatre ans, au bout de laquelle cette addition d'un jour est ordinairement nécessaire, est appelée la franciade, en mémoire de la

révolution qui, après quatre ans d'efforts, a conduit la France au gouvernement républicain. — La quatrième année de la franciade est appelée sextile.

11. Le jour, de minuit à minuit, est divisé en dix parties ou heures, chaque partie en dix autres, ainsi de suite jusqu'à la plus petite portion commensurable de la durée. La centième partie de l'heure est appelée minute décimale; la centième partie de la minute est appelée seconde décimale. Cet article ne sera de rigueur, pour les actes publics, qu'à compter du 1er vend. l'an 3 de la République.

12. Le comité d'instruction publique est chargé de faire imprimer en différents formats le nouveau calendrier, avec une instruction simple pour en expliquer les principes et l'usage.

13. Le calendrier, ainsi que l'instruction, seront envoyés aux corps administratifs, aux municipalités, aux tribunaux, aux juges de paix et à tous les officiers publics, aux armées, aux sociétés populaires et à tous les collèges et écoles. Le conseil exécutif provisoire le fera passer aux ministres, consuls et autres agents de France dans les pays étrangers.

14. Tous les actes publics seront datés suivant la nouvelle organisation de l'année.

15. Les professeurs, les instituteurs et institutrices, les pères et mères de famille, et tous ceux qui dirigent l'éducation des enfants, s'empres seront de leur expliquer le nouveau calendrier, conformément à l'instruction qui y est annexée.

16. Tous les quatre ans, ou toutes les franciades, au jour de la révolution, il sera célébré des jeux républicains, en mémoire de la révolution française.

(Of. bijna letterlijk Bijl. I. — DALLOZ. *Répertoire. Ère moderne*).

V. *Décret qui institue des fêtes décadaires.* 18 flor. an 2. (7 Mei 1794)

Art. 1. Le peuple français reconnaît l'existence de l'Être suprême et l'immortalité de l'âme.

2. Il reconnaît que *le culte digne de l'Être suprême est la pratique des devoirs de l'homme.*

3. Il met au rang de ses devoirs *de détester la mauvaise foi et la tyrannie, de punir les tyrans et les traîtres, de secourir les malheureux, de respecter les faibles, de défendre les opprimés, de faire aux autres tous le bien qu'on peut et de n'être injuste envers personne.*

4. Il sera institué des fêtes pour rappeler l'homme à la pensée de la Divinité et à la dignité de son être.

5. Elles emprunteront leurs noms des événements glorieux de notre révolution, des vertus les plus chères et les plus utiles à l'homme et des plus grands bienfaits de la nature.

6. La République française célébrera tous les ans les fêtes du 14 juill. 1789, du 10 août 1792, du 21 janv. 1793, du 31 mai 1793.

7. Elle célébrera, aux jours de décadi, les fêtes dont l'énumération suit: — A l'Être suprême et à la Nature, au Genre humain, au Peuple français, aux Bienfaiteurs de l'humanité, au Martyrs de la liberté, à la Liberté et à l'Égalité, à la République, à la Liberté du monde, à l'Amour de la patrie, à la Haine des tyrans et des traîtres, à la Vérité, à la Justice, à la Pudeur, à la Gloire et à l'Immortalité, à l'Amitié, à la Frugalité, au Courage, à la Bonne-Foi, à l'Héroïsme, au Désintéressement, au Stoïcisme, à l'Amour, à l'Amour conjugal, à l'Amour paternel, à la Tendresse maternelle, à la Piété filiale, à l'Enfance, à la Jeunesse, à l'Age viril, à la Vieillesse, au Malheur, à l'Agriculture, à l'Industrie, à nos Aïeux, à la Postérité, au Bonheur.

8. Les comités de salut public et d'instruction publique sont chargés de présenter un plan d'organisation de ces fêtes.

9. La convention nationale appelle tous les talents dignes de servir la cause de l'humanité, à l'honneur de concourir à cet établissement par des hymnes et par des chants civiques, et par tous les moyens qui peuvent contribuer à leur embellissement et à leur utilité.

10. Le comité de salut public distinguera les ouvrages qui lui paraîtront propres à remplir cet objet et récompensera leurs auteurs.

11. La liberté des cultes est maintenue, conformément au décret du 18 frimaire.

12. Tout rassemblement aristocratique et contraire à l'ordre public sera réprimé.

13. En cas de troubles, dont un culte quelconque serait l'occasion ou le motif, ceux qui les exciteraient par des prédications fanatiques ou par des insinuations contre-révolutionnaires, ceux qui les provoqueraient par des violences injustes et gratuites, seront également punis selon la rigueur des lois.

14. Il sera fait un rapport particulier sur les dispositions de détail relatives au présent décret.

15. Il sera célébré, le 20 prairial prochain, une fête en l'honneur de l'Être suprême. — David est chargé d'en présenter le plan à la convention nationale.

La convention nationale décrète que le présent décret et le rapport

qui l'a précédé, seront imprimés et envoyés en format ordinaire et en placard, à toutes les communes, armées et sociétés populaires de la République, pour être lus et affichés sur toutes les places publiques et dans les camps; elle décrète pareillement que le rapport et le décret seront traduits dans toutes les langues, et distribués au nombre de six exemplaires à chacun des membres de la convention.

(DALLOZ. *Répertoire* dl. XIV, p. 681. *Jour férié*).

VI. *Décret sur l'exercice et la police extérieure des cultes. 7 vend. an 4*
(29 Sept. 1795.)

La convention nationale.... etc.; — Décrète ce qui suit:

Tit. 1. etc.

Tit. 2. — *Garantie du libre exercice de tous les cultes.*

Art. 2. Ceux qui outrageront les objets d'un culte quelconque dans les lieux destinés à son exercice, ou ses ministres en fonctions, ou interrompront par un trouble public les cérémonies religieuses de quelque autre culte que ce soit, seront condamnés à une amende qui ne pourra excéder 500 liv., ni être moindre de 50 liv. par individu, et à un emprisonnement qui ne pourra excéder deux ans, ni être moindre d'un mois, sans préjudice des peines portées par le code pénal, si la nature du fait peut y donner lieu.

3. Il est défendu, sous les peines portées en l'article précédent, à tous juges et administrateurs d'interposer leur autorité, et à tous individus d'employer les voies de fait, les injures ou les menaces, pour contraindre un ou plusieurs individus à célébrer certaines fêtes religieuses, à observer tel ou tel jour de repos, ou pour empêcher lesdits individus de les célébrer ou de les observer, soit en forçant à ouvrir ou fermer les ateliers, boutiques, magasins, soit en empêchant les travaux agricoles ou de quelque autre manière qui ce soit.

4. Par la disposition de l'article précédent, il n'est point dérogé aux lois qui fixent les jours de repos des fonctionnaires publics, ni à l'action de la police pour maintenir l'ordre et la décence dans les fêtes civiques.

(DALLOZ, *Répertoire. Jour férié*, p. 682.)

VII. *Loi contenant des mesures pour coordonner les jours de repos avec le calendrier républicain. 17 Therm. an 6 (4 Aug. 1798.)*

Art. 1. Les décadis et les jours de fêtes nationales sont des jours de repos dans la République.

2. Les autorités constituées, leurs employés et ceux des bureaux au

service public, vaquent les jours énoncés, sauf les cas de nécessité et l'expédition des affaires criminelles.

3. Les écoles publiques vaquent les mêmes jours, ainsi que les écoles particulières et pensionnats des deux sexes. Les administrations feront fermer les établissements d'instruction où l'on ne se conformerait pas aux dispositions du présent article.

4. Les écoles publiques, ainsi que les établissements particuliers d'instruction pour les deux sexes, ne pourront vaquer aucun autre jour de la décade que les quintidi, sous les peines portées en l'art. 3.

5. Les significations, saisies, contraintes par corps, ventes et exécutions judiciaires, n'ont pas lieu les jours affectés au repos des citoyens, à peine de nullité. — Demeurent toutefois acceptés les actes de procédure qui, par des lois particulières, ont été renvoyés au décadi, en remplacement des jours ci-devant fériés.

6. Les ventes à l'encan ou à cri public n'ont pas lieu les mêmes jours, à peine d'une amende qui ne peut être moindre de 25 fr., ni excéder 300 fr.

7. Il ne sera fait aucune exécution criminelle les décadis et jours de fêtes nationales; en conséquence, il est dérogé, en cette partie seulement, à l'art. 443 c des délits et des peines.

8. Durant les mêmes jours, les boutiques, magasins et ateliers seront fermés, sous les peines portées en l'art. 60 c des délits et des peines, sans préjudice néanmoins des ventes ordinaires de comestibles et objets de pharmacie. — En cas de récidive, il y aura lieu à l'amende portée en l'art. 6 et à un emprisonnement qui ne pourra excéder une décade.

9. Pourront cependant les administrations municipales autoriser les étalages portatifs d'objets à l'embellissement des fêtes.

10. Tous travaux dans les lieux et voies publics, ou en vue des lieux et des voies publics, sont interdits durant les mêmes jours, sous les peines portées en l'art. 8, sauf les travaux urgents, spécialement autorisés par les corps administratifs, et les exceptions pour les travaux de la campagne pendant le temps des semailles et des récoltes, conformément à l'art. 2 de la sect. 5 de la loi du 6 oct. 1791.

(DALLOZ, *Jour férié.*)

VIII. *Loi relative à la célébration des décadis 13 Fruct. an 6 (30 Aug. 1798.)*

Art. 1. Chaque décadi, l'administration municipale avec le commissaire du directoire exécutif et le secrétaire se rendent en costume au lieu destiné à la réunion des citoyens, et y donnent lecture des lois et des actes de l'autorité publique adressés à l'administration pendant la décade précédente.

2. Le directoire exécutif donnera les ordres nécessaires pour la publication et l'envoi à chaque administration municipale d'un bulletin décadaire des affaires générales de la République. — Ce bulletin fera connaître en même temps les traits de bravoure, et les actions propres à inspirer le civisme et la vertu. Il contiendra, de plus, un article instructif sur l'agriculture et les arts mécaniques. — Il en sera donné lecture à la suite de celle des lois.

3. La célébration des mariages n'a lieu que le décadi, dans le local destiné à la réunion des citoyens, au chef-lieu du canton, ou dans les municipalités particulières des cantons divisés en plusieurs municipalités.

4. A compter du 1er vend. de l'an 7, le président de chaque administration municipale de canton, ou celui qui le remplacera, fera les fonctions d'officier civil quant à la célébration des mariages. — A cet effet, il sera ouvert un double registre de mariage dans chaque administration municipale. — Les actes de mariage, soit des différentes communes du canton, soit de l'arrondissement municipal, seront inscrits sur ce registre, et signés par le président de l'administration municipale, ou par celui qui en remplit les fonctions, et par le secrétaire de la municipalité; sans préjudice des autres formalités prescrites par les lois existantes. — A compter de la même époque, les officiers publics et les agents municipaux qui en exercent les fonctions, cesseront de recevoir les dits actes de mariage à peine de nullité et des dommages-intérêts des parties.

5. Le décadi, il est donné connaissance aux citoyens des naissances et décès, ainsi que des actes ou jugements portant reconnaissance d'enfants nés hors mariage, des actes d'adoption et des divorces qui ont eu lieu durant la décade. — A cet effet, chaque agent municipal ou officier public remettra ou fera parvenir au président de l'administration municipale, la notice des actes ci-dessus énoncés qu'il aura reçus pendant la décade. Le secrétaire en donnera récépissé.

6. Les instituteurs et institutrices d'écoles, soit publiques soit particulières, sont tenus de conduire leurs élèves, chaque jour de décadi ou de fête nationale, au lieu de la réunion des citoyens.

7. Le directoire exécutif prendra les mesures nécessaires pour établir dans chaque chef-lieu de canton, des jeux et exercices gymniques, le jour de la réunion décadaire des citoyens.

8. Toutes lois ou dispositions de lois contraires à la présente, demeurent abrogées.

(DALLOZ, *Jour férié.*)

HOOFDSTUK X.

DE ZONDAGSWETTEN DER RESTAURATIE.

Met het aanbreken van het restauratietijdperk had de Revolutie wel voorloopig uitgewoed, maar haar beginsel niet uitgediend.

Een beginsel, dat gedurende meer dan een halve eeuw met gloed en geestdrift in het hart der volken was gezaaid; een theorie, die meesteres was geworden der enthousiaste gemoederen en waaraan uit dien hoofde alles ondergeschikt is geworden, wordt niet verworpen, ook wanneer het is gebleken, dat consequente toepassing tot de jammerlijkste ongerijmdheden voert.

Men geloofde eenmaal in de idealen van ROUSSEAU's dichterlijke constructie van staat en maatschappij, al had de proefneming om deze idealen te verwezenlijken tot grooter gruwelen gevoerd naarmate ze consequenter werd doorgezet, gelijk onder Robespierre ¹⁾.

Afgeschrikt was men van de praktijken, geenszins afkeerig van de theorieën der Revolutie, waaruit de praktijken waren voortgekomen.

¹⁾ „Robespierre was *deïst*; de belijdenis van ROUSSEAU is ook de zijne geweest. Het was niet enkel kunstgreep der politiek toen, op zijn aandrang, het feest ter eere van het Oppervezen gevierd werd. Het was verwezenlijking der burgerlijke godsdienst, door ROUSSEAU noodig gekeurd etc.”

„Verwezenlijking van „JEAN JACQUES ideaal” niet minder en ook niet meer, was het oogmerk zijner dictatuur”. etc. cf. GROEN v. PRINSTERER, *Ongeloof en Revolutie*, p. 352 en v. v.

Afgemat van de herhaalde en mislukte pogingen der Revolutie om de steeds wegvlochtende idealen van ROUSSEAU te grijpen, en teleurgesteld zoowel als terneergeslagen door de jammerlijke gevolgen, die deze bloedige proefnemingen van actie en reactie, van anarchie en tyrannie hadden teweeggebracht, vonden de volken in de Restauratie een welkome verademing zonder dat men het verband der revolutionnaire theorie met de gruwelen, die zij in de practijk had voortgebracht, doorzag.

„Wel gruwde men van de fransche omwenteling in jacobijnschen of napoleontischen vorm; maar in deze gedaantewisseling, in dit overgaan van revolutionaire wanorde naar reactionairen dwang, werd niet de tweederlei vrucht gezien van denzelfden giftigen wortel; werd niet de loop en afloop eener intellectuele wereldbeweging, de proefondervindelijke weerlegging eener valsche wijsbegeerte, met boete en verootmoediging, met nationale zelfkennis, erkend.”

„Integendeel. Men zag slechts de feilen der toepassing, terwijl men met des te meer ingenomenheid aan het beginsel gehecht bleef. Er was, zoo dacht, zoo sprak men, ontaarding geweest, overdrijving, afwijking, buitensporigheid. De kiem moest te meer behouden en gewaardeerd worden, nadat ze bijkans verstikt was door het onkruid.

„Andermaal, doch met wijze bedachtzaamheid en zelfbeheersching ditmaal, zou vooruitgang der Menschheid op de ontsloten baan van zelfvolmaking worden beproefd. Zoo bleef 1789 het staatsregtelijke jaartal.

„Zoo werd aan eene van hooger beginsel losgemaakte levensbeschouwing, onder den titel van *Liberalisme*, hulde gebragt.” ¹⁾

De Restauratie bracht uiterlijk en voorloopig herstel van zaken, rust en verpoozing in den chaos van de Revolutie; maar zij bracht geen kennis van de geopenbaarde waarheid Gods in den boezem der natiën, geen vreeze des Heeren, die, omdat zij leert zoeken naar de ordinantiën, door den Schepper voor al het geschapene gesteld, het beginsel is van alle wijsheid; zij bracht geen verandering in de grondslagen van alle gezag in kerk en staat en

¹⁾ GROEN V. PRINSTERER, *Handboek* § 968, a en b.

maatschappij, wyl alles ter laatste instantie voor het bewustzijn der volken bleef berusten in de willekeur en het ijdel goedvinden van den zondigen en kortzichtigen sterveling.

Er was vrijheidszin bij de volken, omdat men zich van de slavenboeien der tyrannie zoowel als van de razende golven der anarchie bevrijd gevoelde en aldus was men verheugd, dat de lei der revolutionnaire pogingen voor een wyl was schoongemaakt, doch aan de vrijheid werd niet gedacht dan met het bewustzijn van de voortreffelijkheid der van alle hoogere banden losgemaakte theorieën, die in dien zin de kiem der losbandigheid in zich droegen.

Het Christelijk deïsme van Rousseau en Robespierre bleef grondslag en uitgangspunt voor alle begrippen en redeneeringen.

„Slooping der zelfstandigheid van elk gezag is, uit het standpunt des ongeloofs, wegneming van een menschontearend misbruik. Uit dat standpunt niet ten onregte, want het ongeloof kent geen ander dan *menschelijk* gezag”.¹⁾

Het ongeloof weet van geen gehoorzamen om Gods wil, aan een overheid, die uit oorzaak van de verdorvenheid des menschelijken geslachts niet kan gemist worden, ook al zijn de dragers van het gezag zelf zondig en gebrekkig.

In de uitoefening van elk menschelijk gezag over menschen ziet daarom het ongeloof niets dan „menschontearend misbruik”, en aldus ligt „in de ontkenenis van het droit divin de bron van het liberalisme en van de geestdrift die er door gewekt wordt. De liberale theorie is aldus met de verhevenheid van onzen aanleg in verband”.²⁾

Aldus bleef de ongeloofstheorie ook in het restauratietijdperk heerschen, terwijl men enkel, door de ervaring geleerd, alles in 't werk stelde om zich voor dergelijke toepassingen als de jaren der omwenteling hadden opgeleverd, te wachten.

Nevens dien algemeenen geest van het opkomend Liberalisme, dat gematigde toepassing der revolutiebeginselen najoeg, was evenwel ook een geest van herlevend geloof merkbaar. De adem van

¹⁾ GROEN V. PR., *Ongel. en Rev.*, p. 189.

²⁾ t. a. p.

het Reveil deed zich in de zoele atmosfeer der revolutionnaire bedwelming gevoelen als een verfrisschende en verkwikkende koelte te midden van de droge stiklucht eener verzengende woestijn.

De Restauratie gaf gelegenheid tot bezinning; allerlei herinnering uit vroeger eeuwen ging weer meespreken; de welvaart, waartoe de Reformatie had geleid, werd gezien in het licht van den chaos van gruwelen en nooit af te malen afschuwelijkheden der Revolutie; er kwam voorts bij de hoogere standen, wier band met het verleden het sterkst sprak, zelfs historische zin en daarmee herlevende liefde voor den godsdienst der vaders.

In dien tijd nu van gematigde revolutiebegrippen, van opkomend Liberalisme en herlevenden godsdienstzin zijn in Frankrijk en in België zoowel als in Nederland Zondagswetten ingevoerd, die men de Zondagswetten der Restauratie kan noemen.

In Frankrijk werd bij de wet van 18 Nov. 1814 ¹⁾ de Zondagsviering geregeld, nadat in de constitutie van 1814 art. 6 de Roomsche godsdienst weer tot staatsgodsdienst was verheven.

„La restauration ayant proclamé le culte catholique religion de l'État (charte de 1814, art. 6), entraînait comme conséquence l'observation forcée des dimanches et des fêtes légales, ce qui même, suivant certains esprits, résultait déjà virtuellement du concordat de l'an 10 (V. Culte, n°. 206). — Aussi le préfet de police de Paris, par ce motif que les lois et règlements antérieurs à la révolution qui concernaient l'observation des fêtes et dimanches n'avaient pas été abrogés formellement, mais avaient seulement été perdus de vue pendant les troubles, et qu'ils se trouvaient même implicitement rappelés par les lois des 18 et 29 germ. an 10, ordonna l'exécution de ces anciens règlements et interdit tout travail les jours fériés, ainsi que l'ouverture des cafés, marchands de vins, etc., pendant les offices, sous peine d'amende, qui pouvait en certains cas s'élever jusqu'à 300 fr. — La loi du 18 nov. 1814 vint généraliser ces mesures”. ²⁾

In België vaardigde de Prins van Oranje op 1 Oct. 1814 uit:

¹⁾ Cf. Bijlage I.

²⁾ DALLOZ, *Répertoire, Jour férié*.

„Arrêté du Prins Souverain concernant l'observance des dimanches et des fêtes,” en daarna ter nadere aanduiding der feestdagen het Arrêté van 30 Nov. 1814 als: *Arrêté du Prince Souverain interprétatif de celui au 1e Oct. 1814* ¹⁾.

In Nederland werd de Zondagsviering geregeld bij wet van 1 Maart 1815, waarvan de geschiedenis in 't kort hierop neerkomt.

Ook ten onzent had men in de dagen, toen men, opgetogen over het idealisme des ongeloofs, danste om den vrijheidsboom, de staatskerk afgeschafte met alle plakaten, die daarop gebaseerd waren.

„De nationale vergadering, representerende het volk van Nederland, decreteerde in hare zitting van 5 Aug. 1796, „er kan of zal geen bevoorrechte noch heerschende kerk in Nederland meer geduld worden”, en tevens „dat alle placaten en Resolutiën der gewezen Staten-Generaal uit het oude stelsel der vereeniging van Kerk en Staat geboren, zouden worden gehouden voor vernietigd”. Hiermede vervielen dus ook de placaten en resolutiën: „tegen het prophteren van des Heeren Rustdagh” uitgevaardigd”. ²⁾

„Na de herstellde orde van zaken in 1813 voerden verscheidene provinciën en steden wederom verordeningen in, betreffende de viering van godsdienstige feestdagen overeenkomstig het voorvaderlijk gebruik”. ³⁾

In de grondwet van 1814 verklaarde art. 133: „De Christelijke hervormde Godsdienst is die van den Souvereinen Vorst”.

Hoe Koning Willem I ⁴⁾ dit opvatte, blijkt genoegzaam uit de Synodale Organisatie, die hij in 1816 als een gouvernementeel dwangjuk over de Gereformeerde Kerken liet werpen.

Ook de Zondagswet van 1 Maart 1815 moet in dit licht worden gezien.

¹⁾ Mr. F. W. SMIT, *De wet van 1 Maart 1815*, p. 23 en 25. Cf. Bijl. II.

²⁾ SMIT, *De wet van 1 Maart 1815*, p. 20 en v. Cf. Bijl. III.

³⁾ SMIT, T. a. p. De schrijver verwijst in een noot naar „de boodschap, waarvan de Souv. vorst het Ontw. der zondagswet bij toezending aan de Staten-Generaal deed vergezeld gaan.”

⁴⁾ GROEN VAN PRINSTERER zegt: „voorzitter van Godsdienstigheid, eenigermate zelfs aan de regtzinnige leer der Gereformeerde Kerk, waarvan hij eene uitmuntende belijdenis afgelegd had, gehecht” zoekt Willem I kracht en steun „in de overmagt van een in den persoon des Vorsten geconcentreerd beheer”. *Handboek* § 984.

„Op 7 Nov. 1814 zond de Secretaris van Staat voor de binnenlandsche zaken, RoELL, aan Zijne Kon. Hoogheid den Souvereinen Vorst, met begeleidende missive, een ontwerp toe, strekkende tot „het vaststellen van algemeene verordeningen omtrent het vieren der dagen den openbaren godsdienst toegewijd”, wat hem voorkwam (zoo schrijft de Heer RoELL) aan het billijk verlangen van velen te zullen voldoen, en tevens op een voegzame wijze de onregelmatigheid en ongelijkheid te zullen doen ophouden, welke te dien aanzien in de onderscheidene provinciën en gemeenten bestonden”.¹⁾

De Raad van State bracht over dit ontwerp op 22 Nov. advies uit, inhoudende eenige voorstellen tot wijziging, en het ontwerp werd, dienovereenkomstig gemodificeerd, op 5 Febr. 1815 aan de Staten-Generaal aangeboden²⁾ met een boodschap, waarin de verordeningen „om de pligtmatige viering der dagen, den openbaren Christelijken Godsdienst toegewijd, volgens voorvaderlijke zeden te verzekeren”, worden gezegd „een heilzaam doel” te hebben; waarin wordt betoogd, dat de Christelijke Godsdienst niet afhankelijk is van deszelfs openbare uitoefening, „maar het is echter door deze laatste dat zij vooral vruchtbaar werkt op de zeden en gevoelens des volks”. Verder wordt er in gezegd, dat het noodig is om door een algemeene wet de verscheidenheid, die er te dien opzichte bestaat, weg te nemen en de algemeene stelling verkondigd: „Het is de pligt van het Gouvernement te voorzien in een zaak van dat belang en welke van zooveel invloed op den volksgeest zijn kan”³⁾.

„Den 24sten febr. '15,” schrijft Mr. SMIT, „bragten de Gedeputeerden tot de binnenlandsche Zaken, in wier handen het ontwerp bij resolutie commissoriaal van 8 febr. om consideratie en advies was gesteld, het rapport over het ontwerp uit”. Zij „adviseerden de vergadering „zich met het voorstel te vereenigen”. Zoo geschiedde. De Staten-Generaal gaven bij missive van hunnen Voorzitter, den

¹⁾ Mr. SMIT, a. w. p. 26. Volgens den schrijver berusten alle stukken betreffende de wet van 1 Maart 1815 in het kabinet des Konings.

²⁾ Mr. SMIT, a. w. p. 31.

³⁾ De boodschap is in haar geheel afgedrukt bij Mr. SMIT, a. w. p. 31.

1sten Maart aan den Souv. Vorst te kennen, dat zij zich volvaardig met Zijne voordragt vereenigden".¹⁾

Aldus kwam de wet van 1 Maart 1815 tot stand, die rechte thans nog geldt, doch waarvan de toepassing sinds lang zooveel te wenschen heeft overgelaten²⁾.

Omtrent den inhoud der Restauratiewetten zij het volgende opgemerkt:

I. De Zondagswetten der Restauratie in Frankrijk, België en Nederland zijn in hoofdzaak alle naar een zelfde model ontworpen, en wel naar de wet van 17 Thermidor an 6 (4 Aug. 1798).

Wanneer men de Nederlandsche wet van 1 Maart 1815 leest, dan ziet men, dat deze *in hoofdzaak* hierop neerkomt: 1°. verbod van gewonen arbeid (art. 1); 2°. sluiting van winkels en verbod van verkoop (art. 2); 3°. sluiting van kroegen en verbod van drankverkoop (art. 3); 4°. geen publieke gemakkelijkheden dan met verlof van plaatselijke autoriteiten (art. 4); 5°. alle gedruisch bij kerken verboden (art. 5); 6°. uitzonderingen op het verbod van arbeid overgelaten aan plaatselijke besturen (art. 1).

Dezelfde hoofdzaak nu vinden we in de Belgische wet van 1 Maart 1814 terug: 1°. het verbod van arbeid in art. 1; 2°. de sluiting van winkels en verbod van verkoop in art. 2 en 3; 3°. sluiting van kroegen in art. 4; 4°. verbod van publieke gemakkelijkheden in art. 6; 5°. verbod van gedruisch bij kerkgebouwen in art. 5; en eindelijk 6°. den uitzonderingsregel op het algemeen verbod van arbeid in art. 1.

Vergelijkt men nu hiermee de Fransche wet van 18 Nov. 1814, dan treft men daarin wederom in hoofdzaak hetzelfde aan: 1°. het verbod van arbeid in art. 1; 2°. de sluiting van winkels en het verbod van verkoop in art. 2; 3°. sluiting van

¹⁾ Mr. SMIT, a. w. p. 33.

²⁾ Een wetsontwerp tot wijziging van de wet van 1 Maart 1815 werd in 1886 ingediend door minister DU TOUR VAN BELLINGHAYE, doch niet tot wet verheven. Over dit wetsontwerp zie men de *Standaard* van 10, 12 en 15 Nov. 1886.

Wat de toepassing betreft van de wet van 1 Maart 1815, zie men Mr. J. L. C. VAN ESSEN, *De Zondagswet en hare jurisprudentie*, met aantekeningen, Arnhem, 1896.

croegen in art. 3; (4°. het verbod van publieke gemakelĳheden en 5°. het verbod van gedruisch bij kerkgebouwen komen in de Fransche wet niet voor); 6°. de uitzonderingsregels op het algemeen verbod van arbeid in art. 8 en 9, in dien zin, dat de Fransche wet zelf eerst eenige algemeene uitzonderingen aangeeft en dan nog, evenals de Belgische en de Nederlandsche wet, aan de plaatselijke autoriteiten het recht geeft om de uitzonderingen te vermeerderen.

De onderlinge gelĳkenis van de drie wetten van Nederland, België en Frankrijk is alzoo sprekend genoeg om aan te nemen, dat een zelfde model aan alle drie kan hebben ten grondslag gelegen.

Nu deelt DALLOZ mee, dat de Fransche wet van 10 Nov. 1814 vele van haar bepalingen ontleend heeft aan de Fransche wet van 17 Therm. an 6 (4 Aug. 1798)¹⁾. En vergelijkt men die wet (cf. het vorige hoofdstuk) met de drie restauratiewetten, dan vindt men wel is waar een afwijkende redactie en een andere volgorde, maar toch in hoofdzaak overeenkomst, inzonderheid met de Fransche wet van 18 Nov. 1814.

1°. Het verbod van publieken arbeid in art. 10; 2°. de sluiting van winkels en het verbod van verkoop in art. 8; 3°. van sluiting van kroegen wordt hier niet gesproken, in eigenaardige onderscheiding van de Fransche wet van 1814, terwijl als vanzelf de eigenaardigheden, waardoor de Belgische en Nederlandsche wetten zich weer van de Fransche onderscheiden, nl. 4°. het verbod van openbare gemakelĳheden en 5°. het verbod van gedruisch bij de kerken, niet is te verwachten in een Parijsche wet van 4 Aug. 1798; eindelijk 6°. worden ook hier de uitzonderingen geregeld in art. 9 en 10.

De opmerking van DALLOZ, dat de wet van 18 Nov. 1814 vele van haar bepalingen heeft ontleend aan de wet van 17 Therm. an 6, wordt dus door de vergelijking der wetten gestaafd en er is geen reden aan de waarheid dezer mededeeling te twĳfelen.

¹⁾ DALLOZ, *Répertoire, Jour férié*. „Cette loi, qui a emprunté à celle du 17 therm. an 6 beaucoup de ses dispositions” etc.

II. *De Zondagswetten der Restauratie laten bij de wijze van uitvoering te veel over aan de willekeur der plaatselijke autoriteiten, hetgeen, in verband met den tijdgeest dezer eeuw, de oorzaak is geweest, dat deze wetten niet de gewenschte uitwerking hebben gehad.*

Zoowel bij art. 9 van de Fransche wet als bij art. 1 van de Belgische en Nederlandsche wetten, wordt aan de plaatselijke autoriteiten het recht gegeven om uitzonderingen toe te staan op het algemeen verbod van Zondagsarbeid.

Bovendien wordt in art. 4 van de Nederlandsche wet aan de „plaatselijke besturen” toegestaan om uitzonderingen te maken op het verbod van publieke vermakelijkheden op Zondag.

Door deze bepalingen werd metterdaad schier heel de strekking der wetten afhankelijk gesteld van de wenschen en inzichten der plaatselijke autoriteiten, m. a. w. over 't geheel genomen afhankelijk gesteld van de publieke opinie en den geest des tijds.

En de tijdgeest was allerminst gunstig voor een strenge toepassing dezer wetten.

Het motief toch van deze wetten was meer een conservatieve opwelling van sympathie voor hetgeen vroeger was geweest dan een weldoordachte overtuiging omtrent hetgeen thans noodzakelijk was.

Er was, ja, een zekere godsdienstzin, die ook behoefte aan de aloude Zondagsviering meebracht, maar meer in Christelijk-deïstischen zin, vaag en algemeen, zonder bepaalde kennis der Evangelie-waarheid, der ordinantiën en geboden Gods.

Men was teruggekeerd tot de oude idee van staatskerk zonder de leerstellingen dier kerk te kennen, nog zooveel minder te belijden en op grond van deze algemeene restauratie-sympathie in deïstischen trant had men nu ook Zondagswetten ontworpen om een Zondag, zooals men zich dien op dezelfde vage deïstische wijze voorstelde, te handhaven.

Deze ideeën en van de religie en van de staatskerk en van den Zondag waren weinig geschikt om de overtuiging te vestigen, dat men het met de Zondagsviering eenigszins nauw zou hebben te nemen.

Waar men nu de uitvoering dezer wetten voor zoo groot deel stelde in handen van de plaatselijke autoriteiten, overal verspreid

en overal in onmiddellijk contact met den algemeen heerschenden geest, kon het niet anders of deze uitvoering moest zich geheel regelen naar den geest des tijds, d. i. naar de vage deïstische opvattingen van religie en Zondagsviering.

Want het sociaal motief voor bescherming van Zondagsviering, in onze dagen zoo algemeen, was in dien tijd geenszins aan de orde, en het derde standpunt van hen, die willen, dat de Overheid en de religie en het ongeloof als *feitelijk* bestaande zal aannemen om er mee te rekenen en aller rechten en vrijheden zooveel mogelijk te beschermen als in de Vereenigde Staten geschiedt, dit standpunt zeer onderscheiden van dat der Staatskerk zoowel als van dat der sociale bescherming, werd toen door niemand ingenomen, althans niet publiek verdedigd.

Het gevolg is dan ook geweest, dat, ondanks de goede bepalingen, die deze Zondagswetten bevatten, de deïstisch-Christelijke tijdgeest zoodanig op de uitvoering influenceerde, dat het gewenschte doel, eenvormigheid voor het geheele land en bescherming van de Christelijke Zon- en Feestdagen, weinig werd bereikt.

Naarmate de volksgeest plaatselijk zich algemeen of ook in groote meerderheid uitte, werd natuurlijkerwijze het al of niet toelaten der uitzonderingen en mitsdien in hoofdzaak het al of niet kracht geven aan de bepalingen der wet geregeld, zoodat de willekeurige praktijk of de wet ten slotte deed afschaffen zooals in Frankrijk geschiedde ¹⁾, of als verouderde wet in onbruik deed geraken en zelfs officieel buiten werking deed stellen ²⁾ zooals in Nederland.

III. *Ook in de wetten der Restauratie worden, naar de oude idee der Staatskerk, de Christelijke feestdagen gelijkelyk met den Zondag als officieele feestdagen geregeld.*

In de wet van 1 Maart 1815 wordt gesproken van „de pligtmatige viering van den dag des Heeren en andere dagen den openbaren christelijken godsdienst toegewijd”, (Bijl. I.)

¹⁾ Bij de wet van 1882.

²⁾ Cf. het geval van den burgemeester van Haarlem, die de wet wilde toepassen, doch door ministerieele aanschrijving daarin werd verhinderd; uitvoerig beschreven en beoordeeld door door Mr. H. PH. DE KANTER in de *Tijdspiegel* van Juni 1897.

De Belgische wet spreekt van „les jours de dimanche et de fêtes consacrées par l'Eglise” (art. 1) hiermee bedoelende volgens het Arrêté van 1 Oct. 1814 „celles maintenues par le concordat”. (Cf. Bijl. II.)

In de Fransche wet heet het eenvoudig „les dimanches et jours de fêtes reconnues par la loi de l'État”, art. 1.

Van een principieel onderscheid tusschen den geregelden zevensdaagschen rustdag en de overige kerkelijke feestdagen, en van een rekenen met dit verschil door de Overheid, is hier dus nog geen sprake.

Het is hier eenvoudig het weer opvatten van de oude praktijk van de Staatskerk en de aloude dwang tot viering niet enkel van den algemeen noodzakelijken geregelden rustdag der gansche Christenheid, maar ook tot medeviering van de bijzondere feesten dier kerk, die toevallig het privilege der staatsgunst geniet.

Conclusie.

De Zondagswetten uit het Restauratietijdperk leiden ons dus tot deze conclusie:

I. De Zondagswetten der Restauratie in Frankrijk, België en Nederland zijn in hoofdzaak alle naar een zelfde model ontworpen, hetwelk is de wet van 17 Therm. an 6 (4 Aug. 1798).

II. De Zondagswetten der Restauratie laten in de wijze van uitvoering te veel over aan de willekeur der plaatselijke autoriteiten, en dit is, in verband met den tijdgeest dezer eeuw, de oorzaak geweest, dat deze wetten niet de gewenschte uitwerking hebben gehad.

III. Ook in de wetten der Restauratie worden naar de oude idee der staatskerk, de Christelijke feestdagen gelijkelyk met den Zondag als officieele feestdagen geregeld.

BIJLAGE.

Tekst van de Zondagswetten der Restauratie.

I. *Fransche Zondagswet van 18 Nov. 1814.*

Loi relative à la célébration des fêtes et dimanches.

Art. 1. Les travaux ordinaires seront interrompus les dimanches et jours de fêtes reconnus par la loi de l'État.

2. En conséquence, il est défendu, les dits jours: — 1° Aux marchands, d'étaler et de vendre, les ais et violets de boutiques ouverts; — 2° Aux colporteurs et étalagistes, de colporter et d'exposer en vente leurs marchandises dans les rues et places publiques; — 3° Aux artisans et ouvriers, de travailler extérieurement et d'ouvrir leurs ateliers; — 4° Aux charretiers et voituriers employés à des services locaux, de faire des chargements dans les lieux publics de leur domicile.

3. Dans les villes dont la population est au-dessous de cinq milles âmes, ainsi que dans les bourgs et villages, il est défendu aux cabarettiers, marchands de vin, débitants de boissons, traiteurs, limonadiers, maîtres de paume et de billard, de tenir leur maisons ouvertes, et d'y donner à boire et à jouer les dits jours pendant le temps de l'office.

4. Les contraventions aux dispositions ci-dessus seront constatées par procès-verbaux des maires et adjoints, ou des commissaires de police.

5. Elles seront jugées par les tribunaux de police simple, et punies d'une amende qui, pour la première fois, ne pourra pas excéder 5 fr.

6. En cas de récidive, les contrevenants pourront être condamnés au *maximum* des peines de police.

7. Les défenses précédentes ne sont pas applicables: — 1° Au marchands

de comestibles de toute nature, sauf cependant l'exécution de l'art. 3; — 2° A tout ce qui tient au service de santé; — 3° Aux postes, messageries et voitures publiques; — 4° Aux voituriers de commerce par terre et par eau et aux voyageurs; — 5° Aux usines dont le service ne pourrait être interrompu sans dommage; — 6° Aux ventes usitées dans les foires et fêtes dites *patronales*, et au débit des menues marchandises dans les communes rurales, hors le temps du service divin; — 7° Au chargement des navires marchands et autres bâtimens du commerce maritime.

8. Sont également exceptés des défenses ci-dessus, les meuniers et les ouvriers employés: 1° à la moisson et autres récoltes; 2° aux travaux urgents de l'agriculture; 3° aux constructions et réparations motivées par un péril imminent; à la charge, dans ces deux derniers cas, d'en demander la permission à l'autorité municipale.

9. L'autorité administrative pourra étendre les exceptions ci-dessus aux usages locaux.

10. Les lois et réglemens de police antérieurs relatifs à l'observation des dimanches et fêtes sont et demeurent abrogées.

(DALLOZ, *Répertoire*, dl. XIV, p. 711.)

II. *Belgische Zondagswet van 1 October 1814.*

Arrêté du Prince Souverain concernant l'observance des dimanches et des fêtes.

Sur le rapport de notre Commissaire Général de la Justice:

Considérant que par un effet des principes révolutionnaires que la réunion de la Belgique avec la France y a propagés et au mépris des lois divines, ecclésiastiques et civiles, on y néglige l'observance des dimanches et fêtes d'une manière frappante;

Considérant qu'il importe au rétablissement de la morale et de l'ordre public, que les anciens réglemens locaux, en général en harmonie à ce point avec les lois des autres États de la Chrétienté, soient rigoureusement suivis;

Et voulant établir à cet égard, des règles uniformes pour toute la Belgique, nous avons décrété et décrétons ce qui suit:

Art. 1. Il est strictement défendu de se livrer à aucun travail dans les villes, bourgs ou villages, rues, quais, places publiques, soit dans les champs, les jours de dimanche et de fêtes consacrées par l'Eglise, sauf dans des cas de nécessité absolue; à quel effet il faudra être muni d'une permission par écrit du maire, laquelle sera immédiatement portée à la connaissance du curé de la paroisse.

2. Toutes ventes de légumes, volaille et autres denrées quelconques, sont prohibées dans les rues et autres lieux publics.

3. Il est défendu aux marchands d'étaler leur(s) marchandises ou de vendre à porte ouverte.

4. Les portes des cabarets et autres lieux dans lesquels l'on débite des boissons seront fermées pendant la durée des temps consacrés à l'office divin de la paroisse où les dits cabarets se trouvent situés.

5. Les maires, commissaires et agents de police veilleront à empêcher toute espèce de bruit ou de tumulte dans les maisons voisines des lieux où se célèbrent les offices divins, ainsi que dans les environs, pendant la durée des dits offices.

6. Aucun divertissement public ne pourra avoir lieu pendant la durée des offices de paroisse, comme il est dit Art. 4, et la police prendra des mesures pour qu'il ne s'y passe rien de contraire au respect dû à la Sainteté des jours consacrés au culte divin.

7. Les contraventions aux dispositions du présent arrêté seront punies, selon les circonstances, d'une amende depuis 6 frs. jusqu'à 10 frs. inclusivement, et même d'un emprisonnement, pour ceux qui ne pourront payer la dite amende, qui ne pourra cependant excéder 3 jours.

8. En cas de récidive, l'amende sera doublée, les objets exposés ou étalés seront confisqués et les cabarets ou autres lieux publics fermés pendant un mois.

9. Notre commissaire général de la justice est chargé de l'exécution du présent arrêté, qui sera inséré au Journal officiel, et publié par les maires, pour que personne ne puisse prétendre cause d'ignorance.

(Mr. F. W. SMIT, *De wet van 1 Maart 1815*, p. 23 en vv.)

„De woorden „consacrés par l'église" in A. 1," schrijft Mr. SMIT, „waren of te vaag, of te ruim gesteld, en lokten spoedig het Arrêté van 30 Nov. 1814 uit.... hetwelk o. a. die feestdagen nader bepaalde".¹⁾

Dit besluit luidt aldus:

Arrêté du Prince Souverain interprétatif de celui du 1^r Oct. 1814.

S. M. a décidé:

1°. que sous la dénomination des fêtes il ne faut entendre que celles maintenues par le concordat.

2°. que les significations, proclamations, appositions d'affiches etc: qui, dans les affaires judiciaires, devaient avoir lieu les dimanches, con-

¹⁾ Mr. SMIT, a. w. p. 25.

tinueront d'être faites ces jours-là, comme elles avaient lieu avant l'arrêté du 1^r Oct. 1814.

3°. que rien n'empêche qu'il soit fait des significations et autres actes, les jours de fêtes et dimanches, pourra que ce soit en vertu d'une ordonnance du président, et qu'il y ait péril dans la demeure.

III. *Nederlandsche Zondagswet van 1 Maart 1815.*

Wij Willem, bij de gratie Gods, Prinse van Oranje-Nassau, Souverein Vorst der Vereenigde Nederlanden, enz., enz., enz.

Aan alle de genen die deze zullen zien of hooren lezen, salut! doen te weten;

Alzoo Wij in overweging genomen hebben de noodzakelijkheid om, op het voetspoor onzer godsdienstige voorvaderen, die daarop steeds den hoogsten prijs stelden, *de pligtmatige viering van den dag des Heeren en andere dagen* den openbaren christelijken godsdienst toegewijd, door eenparige en voor de geheele uitgestrektheid der Vereenigde Nederlanden algemeen werkende maatregelen *te verzekeren*;

Zoo is het, dat Wij, den Raad van State gehoord en met gemeen overleg der Staten-Generaal dezer landen, hebben goedgevonden en verstaan, gelijk Wij goedvinden en verstaan bij deze:

1. Dat op *zondagen* en op zoodanige godsdienstige feestdagen, als door *de kerkgenootschappen* van den christelijken godsdienst dezer landen *algemeen erkend* en gevierd worden, niet alleen geene beroepsbezigheden zullen mogen verrigt worden, welke den godsdienst zoude kunnen storen, maar dat in het algemeen geene openbare arbeid zal mogen plaats hebben, dan ingeval van noodzakelijkheid, als wanneer de *plaatselijke regering* daartoe schriftelijke toestemming zal geven.

2. Dat op deze dagen, met uitzondering van geringe eetwaren, geene koopwaren hoegenaamd op markten, straten of openbare plaatsen, zullen mogen worden uitgestald of verkocht, en dat kooplieden en wiekeliers hunne waren niet zullen mogen *uitstellen* noch met opene deuren *verkoopen*.

3. Dat gedurende den tijd voor de openbare godsdienstoefening bestemd, de deuren der *herbergen* en andere plaatsen, alwaar drank verkocht wordt, voor zoo verre dezelve binnen den besloten kring der gebouwen liggende zijn, zullen gesloten zijn, en dat ook, gedurende dien zelfden tijd, geenerhande *spelen*, het zij kolven, balslaan of dergelijke mogen plaats hebben.

4. Dat geene openbare *vermakelijkheden*, zoo als schouwburgen, publieke danspartijen, concerten en harddraverijen, op de zondagen en algemeene

feestdagen zullen gedoogd worden; zullende het aan de plaatselijke *besturen* worden vrijgelaten hieromtrent eene uitzondering toe te staan, mits niet dan na het volkomen eindigen van alle godsdienstoefeningen.

5. Dat de *plaatselijke politie* zorg zal dragen, ten einde alle hinderlijke *bewegingen* en *gerucht* in de nabijheid der gebouwen tot de openbare eeredienst bestemd en in het algemeen alles wat dezelve zoude kunnen hinderlijk zijn, voor te komen of te doen ophouden.

6. Dat de overtredingen tegen de bepalingen van dit besluit naar gelang van personen en omstandigheden, zullen gestraft worden met eene boete van niet hooger dan *vijf-en-twintig guldens*, of met eene gevangenis van niet langer dan *drie dagen* voor de overtreders die buiten staat mogten zijn deze boete te betalen. ¹⁾

7. Dat bij eene tweede overtreding de boete of straf zal verdubbeld worden en wijders alle de te koop gelegde of uitgestalde goederen verbeurd verklaard en de herbergen of andere publieke plaatsen voor ééne maand gesloten.

En dat door deze algemeene verordeningen, alle daar mede niet overeenkomstige provinciale of plaatselijke reglementen en inrigtingen zullen worden gehouden voor vervallen.

Lasten en bevelen dat deze in het staatsblad zal worden geinsereerd, en dat een genoegzaam getal exemplaren gedrukt en aan de Staten in de onderscheidene Provinciën of Landschappen, ingevolge art. 86 der grondwet, ter uitvoering zal worden gezonden, met last om dezelve alomme te doen publiceren en affigeren, en *van de predikstoelen* der onderscheidene christelijke kerkgenootschappen *te doen aflezen*.

Lasten en bevelen voorts dat Onze ministeriële departementen en andere autoriteiten, justiciëren en officieren, wien zulks aangaat, aan de *naauwkeurige uitvoering* de hand zullen houden, zonder eenige conniventie of dissimulatie.

Gegeven in 'sGravenhage, den 1sten Maart des jaars 1815, het Tweede van Onze Regering.

(geteekend) WILLEM.

Ter ordonnantie van Zijne Koninklijke Hoogheid,

(geteekend) A. R. FALCK.

(Staatsblad der Vereenigde Nederlanden, N°. 21.)

¹⁾ De cursiveering in dit art. is niet van mij.

HOOFDSTUK XI.

DE NIEUWERE SOCIALE WETGEVING.

I. In Zwitserland.

Gedurende de laatste 25 jaren is in verschillende landen een beweging ontstaan ten gunste van Zondagsrust, niet om de voorschriften van een staatsgodsdienst uit te voeren, evenmin om ieder vrijheid te verschaffen tot het bepaalde doel om Gode een dag te kunnen wijden, maar meer bijzonder uit een sociaal oogpunt.

„Meer toch dan ooit vroeger wordt door mannen en vrouwen, die openlijk met de Christelijke religie gebroken hebben, op bevordering van Zondagsrust aangedrongen; maar de grond, waarop men zulk een viering van den Zondag aanprijst, verraaft genoegzaam, wat adder er onder het gras schuilt. Die adder ligt hierin, dat men ongemerkt „den dag des *Heeren*” in „een dag des *mensen*” omtoovert” ¹⁾.

Hoe deze ommekeer in de motieven, waarop de actie voor Zondagsviering is gegrond, is ontstaan, laat zich verklaren.

Met de Revolutie heeft het ongeloof in het leven der beschaafde volken een macht ontwikkeld als nooit te voren ²⁾.

Het „*ni Dieu ni maître*” werd niet enkel in Staat en Kerk, maar ook in de maatschappij in toepassing gebracht.

Onder de leuze van „vrijheid, gelijkheid en broederschap” werd

¹⁾ Dr. A. KUYPER, *Tractaat van den Sabbath*, p. 7.

²⁾ Cf. Dr. A. KUYPER, *Maranatha*, p. 6 en v.

alle organisch verband, in de historie der volken geworteld, verbroken, een volslagen individualisme ingevoerd, aan alle individuen de vrijheid geschonken om zich zelf te helpen, en, geheel op zich zelf staande en aan zich zelf overgelaten, hun eigen individueele belangen voor te staan.

Aldus kwam de vrije concurrentie als wettige dochter uit de Revolutie voort, doch ook deze armzalige dochter van ongeloof en revolutie kon niet anders dan schandelijkheid voortbrengen.

Immers wat kon er van deze vrije concurrentie, wat kon er van dit individualisme, waar het ongeloof den horizon van het eeuwige leven had afgesneden ¹⁾ en het geluk enkel op deze aarde in het aardse werd gezocht, anders verwacht worden dan een eindeloze strijd om het bestaan, waarbij geen middel werd ontzien en des te gewetenloozter werd te werk gegaan, naarmate het geweten zich minder gebonden achtte door de geboden van den levenden God?

Dat men nu in zoo harden concurrentiestrijd, waar geen middel werd ontzien, zich ook den Zondag zou te nutte maken, ligt geheel voor de hand.

Te meer daar het anti-Christelijk karakter, dat de Revolutie kenmerkte, reeds op zich zelf tot ontheiliging, zelfs tot geheele afschaffing van den Christelijken Zondag had geleid ²⁾.

De arbeider, die, vervreemd van God en Zijn gebod, geen gewetensbezwaar had tegen Zondagsarbeid, kon nu niet uit stijfhoofdigheid of wat ook zich onttrekken aan zijn meester, waar deze in den harden strijd om het bestaan zijn diensten vroeg ook in het ten nutte maken van den zevenden dag.

Had het ongeloof hem de veerkracht geroofd om hooger gebod te eerbiedigen dan dat van den Mammon, de geest der vrije concurrentie wierp hem meedoogenloos de jukdierbanden om den hals om hem rusteloos, ook des Zondags, zonder verpoozing voort te drijven in eindeloos zwoegen.

Aldus verloor de arbeidende klasse, bij al de jammeren, die zij

¹⁾ Dr. A. KUYPER, *Het sociale vraagstuk en de Christelijke religie*, p. 21.

²⁾ Zie boven: *Hoofdstuk IX*.

reeds in den ongelijken kamp moest dragen, ook het onschatbaar voorrecht van den stillen en zegenenden sabbath.

En dit euvel werd allerminst verholpen door de Zondagswetten, die in den loop dezer eeuw in tal van landen werden vernieuwd ¹⁾.

Niet als zou ook van deze wetten geen milde en heilzame invloed zijn uitgegaan.

Veeleer mag gezegd, dat zij het *nog erger* uitbreken van het kwaad zeker hebben gekeerd en in menig land althans de prediking der Zondagsviering van Overheidswege hebben in stand gehouden.

Zelfs blijkt uit sommige dezer wetten, dat men metterdaad op stuiting van het kwaad door speciale bepalingen tegen Zondagsarbeid in fabrieken bedacht was.

Maar over 't geheel genomen waren toch deze wetten geschoeid op de oude leest van staatsgodsdienst en handhaving der openbare orde, en nu zat juist daarin de kanker, die aan den wortel dezer wetten knaagde, dat geen van deze beide motieven sedert de revolutie meer genoeg weerklink vond in de gemoederen der volken.

Immers wat beteekende het godsdienstig argument, en wat gewicht kon aan een weinig meer of minder rumoer op Zondag worden gehecht, waar het ongeloof overal den boventoon voerde, de religie eer bespot dan geëerd werd en de gemoederen van den morgen tot den avond vervuld waren met den rusteloozen en hachelijken strijd om het bestaan?

In den volsten zin des woords gold van deze wetten dan ook het: *Quid leges sine moribus?*

¹⁾ In de uitgave der Duitsche Zondagswetten van CARL HEYMANN'S Verlag, Berlin 1886, worden o. a. de volgende opgegeven: In Pruissen de Kabinetsorders van 1818, '26 en '37 en de Policieverordeningen in de verschillende provinciën, in Beieren de wet van 1862, in Saksen die van 1870, in Wurtemberg die van 1871, in Baden die van 1869 en '79, in Hessen die van 1871, in Mecklenburg-Schwerin die van 1855 en '69, etc.

De verschillende wetten, die in de Zwitsersche kantons in den loop dezer eeuw zijn ingevoerd, worden opgenoemd o. a. door EMILE WAXWEILER, in zijn *Réglementation du travail du Dimanche en Suisse*, Rapport a M. le Ministre, 1896, p. 19 en v., en door KARL H. MANN, in *Die Sonntagsgesetzgebung der Kantone*. Separatabdruck aus dem 3. Heft der Zeitschrift für schweizerische Statistik, 32. Jahrgang, 1896.

„Elles étaient,” zegt WAXWEILER van deze wetten, „bien plutôt l'affirmation presque platonique de l'adhésion générale au repos dominical et à la sanctification du dimanche: à ce titre, le „considérant” du décret du gouvernement de Fribourg caractérise bien la tendance commune de tous les réglemens de ce genre:

„Considérant qu'il entre dans les attributions du pouvoir civil de veiller à ce que les ressortissans de l'une ou de l'autre confession religieuse soient protégés efficacement dans l'exercice de leur culte et à ce que les dimanches et les jours de fêtes soient célébrés convenablement...”¹⁾

De geest der eeuw was niet in harmonie met den geest der traditie, die nog in deze wetten sprak, en daarom misten zij de noodige zedelijke kracht in het bewustzijn der volken.

Gedreven door anti-Christelijke adspiratie en door een gejaagden strijd om het bestaan, ging de actie, die alle Zondagsrust scheen te zullen vernietigen, ondanks deze wetten, in haar vaart voort.

Ook hier kan in den revolutionnairén stroom geen wijziging komen, eer de revolutie ook op dit haar eigen pad was dood geloopt in den strijd tegen natuur en recht, en door de wrange vruchten van haar eigen actie genoodzaakt werd tot terugkeer naar die ordinantiën (in casu: *de organisatie van den arbeid* en *de bescherming van Zondagsrust*), welke zij, als vruchten van het Christendom, eenmaal met zooveel enthousiasme had verworpen.

Dit nu geschiedde op de volgende wijze.

Het sprak vanzelf, dat de arbeidende klasse, toen ze in den strijd om het bestaan het onderspit moest delven en haar duizenden bij duizenden steeds meer in armoede zag verzinken, terwijl de bourgeoisie in weelde opwies, naar verweermiddelen uitzag in dezen ongelijken kamp en niet naliet al het mogelijke te beproeven om zich op te heffen uit de vernederingen van den voortdurenden strijd.

Wat lag meer voor de hand dan dat de arbeiders zich gingen vereenigen en in aaneensluiting kracht zochten tegen de zuiging van het kapitaal?

¹⁾ EMILE WAXWEILER, *La Réglementation du Travail du Dimanche en Suisse*, 1896, p. 22.

En eenmaal vereenigd in machtige organisaties, wat was meer te verwachten dan dat deze duizenden, in aaneengesloten slagorde verbonden, nu ook hun eischen gingen stellen?

Hadden zij de mannen van invloed en kapitaal noodig, deze laatsten konden ook hen niet missen en aldus vonden ze in aaneensluiting het machtig verweermiddel tegen de misbruiken, die door de vrije concurrentie als van zelf in het maatschappelijk leven waren ingeslopen.

Niet enkel de loonquaestie en de duur van den normalen arbeidsdag, maar ook de quaestie van den geregelden zevendaagschen rustdag werd nu door de arbeidende klasse zelf op het tapijt gebracht.

De Zondagsrust werd van nu af beschouwd als een maatschappelijk belang van den arbeider en als zoodanig op het program der arbeiderspartijen geplaatst.

Aldus werd uit den „struggle for life”, uit den strijd om het bestaan, als vanzelf eerst de arbeidersorganisatie en daarna even natuurlijk een beweging ook voor Zondagsrust en andere arbeidersbelangen in het leven geroepen.

En het is deze beweging, in schier alle landen meer dan 25 jaar reeds aan de orde, waardoor bij de mannen der wetenschap, bij staatslieden en volksvertegenwoordigers, het besef weer levendig werd gemaakt, dat de arbeider niet alleen recht heeft op loon, maar ook op een geregelden zevendaagschen rustdag.

Deze beweging, door den geest des tijds tot een machtigen onweerstaanbaren drang van heel de maatschappij aanwassend, was dan ook oorzaak, dat weldra regeeringen en volksvertegenwoordigingen van verschillende landen zich hadden bezig te houden met de wettelijke regeling van den zevendaagschen rustdag.

Reeds liggen thans drie uitvoerige regelingen van de Zondagsrust voor ons, die van Zwitserland, Duitschland en Oostenrijk, toonbeelden van moderne sociale wetgeving; regelingen, die vooral met het oog op zoovele landen, waar nog weinig werd gedaan, een nadere beschouwing overwaard zijn.

Allereerst dan een woord van toelichting omtrent de Zwitsersche Zondagswetgeving.

Een uitvoerig overzicht van de Zwitsersche sociale Zondagswetgeving biedt ons EMILE WAXWEILER in zijn *La Réglementation du Travail du Dimanche en Suisse*, Bruxelles 1896, een rapport, dat de schrijver uitbracht aan het Belgische Ministerie van industrie en arbeid.

Daarnevens bracht de heer WAXWEILER op het Internationaal Congres voor Zondagsrust, in 1897 te Brussel gehouden, onder denzelfden titel een rapport uit, dat mede in druk verscheen.

Daar er in dit bestek niet aan gedacht kan worden een nog breedvoeriger overzicht van de Zwitsersche wetgeving te leveren dan bovengenoemd rapport van 146 bladzijden groot octaaf, zal men de hier volgende gegevens bijna alle daarin kunnen weer vinden, behalve enkele wetten als de foederale spoorwegwet van 27 Juni 1890 en de Zuricher Zondagswet van 21 Mei 1882, waarvan WAXWEILER geen afdruk geeft ¹⁾.

Allereerst komt dan voor de Zwitsersche sociale Zondagswetgeving in aanmerking art. 34 van de Constitutie van 29 Mei 1874, dat den Bondswetgever het recht toekent om regels te stellen voor den arbeid in fabrieken, welk artikel aldus luidt: „La Confédération a le droit de statuer des prescriptions uniformes sur le travail des enfants dans les fabriques, sur la durée du travail qui pourra y être imposé aux adultes, ainsi que sur la protection à accorder aux ouvriers contre l'exercice des industries insalubres et dangereuses” ²⁾.

Krachtens dit artikel der Zwitsersche Constitutie, werd in 1877 door de Volksvertegenwoordiging (Assemblée nationale ³⁾) een wet aangenomen, regelende *den arbeid in fabrieken*, welke wet 21 Oct. 1877 door het Referendum met 181,204 tegen 170,857 stemmen werd goedgekeurd en 1 Januari 1878 in werking trad.

¹⁾ Ook wat Mr. J. A. N. PATIJN, *Zondagswetgeving*, p. 150—169, over de Zwitsersche wetgeving meedeelt, wordt, behoudens enkele kleinigheden, nauwkeurig in het werk van WAXWEILER gevonden.

²⁾ WAXWEILER, p. 25.

³⁾ „L'Assemblée nationale” est un term général, qui désigne les deux branches du pouvoir législatif: Le Conseil national, chambre basse, élue par le peuple, et le Conseil des États, chambre haute, élue par les cantons.” WAXWEILER, pag. 26, noot.

Ofschoon deze wet den arbeid in de fabrieken in 't algemeen regelde, en er dus behalve de Zondagsrust allerlei andere onderwerpen in voorkomen, als: de maximale arbeidsdag, de nacht-arbeid, de uitbetaling van het loon etc., zijn toch een drietal uitvoerige artikelen (artt. 14, 15 en 16 cf. Bijl. I) aan de regeling van de Zondagsrust gewijd.

Art. 14 geeft de algemeene regels aan, art. 15 regelt den arbeid van vrouwen en art. 16 den arbeid van kinderen.

Allereerst kwam hierbij evenwel de vraag aan de orde, wat volgens deze wet onder het woord „fabriek” te verstaan zou zijn.

Dit werd in de wet zelf niet uitdrukkelijk verklaard.

Het werd voorloopig aan de uitvoering overgelaten.

„Au surplus, la loi ne s'appliquait pas à toutes les entreprises industrielles; jusqu'en 1891 y étaient soumis, d'après la pratique administrative:

- 1°. tous les établissements comptant plus de 25 ouvriers;
- 2°. tous les établissements présentant le type évident de fabriques;
- 3°. tous les établissements offrant des dangers exceptionnels pour la vie et la santé des ouvriers;

4°. les établissements qui:

emploient des moteurs mécaniques;

ou occupent des personnes de moins de 18 ans;

ou présentent des dangers particuliers pour la santé et la vie des ouvriers;

à condition qu'ils comptent plus de 5 ouvriers.

La pluparts des ateliers de la petite et de la moyenne industrie restaient par suite, soustraits à l'action de la loi” ¹⁾.

Hierin nu kwam verandering door de wet van 3 Juni 1891 (cf. Bijl. II), waarin nader werd aangewezen wat onder „fabriek” te verstaan zou zijn en waardoor dit begrip zoo ruim werd genomen, dat veel meer inrichtingen dan tot dusver onder het bereik der wet vielen; in plaats van 25 waren thans 10 arbeiders voldoende om een inrichting onder de wet te doen vallen.

Waren aldus en de algemeene regels gegeven in art. 14,

¹⁾ WAXWEILER, p. 27.

15 en 16 der wet en het begrip „fabriek” wettelijk omschreven, toch was hiermede nog in geen en deele alles gedaan.

Een zeer belangrijk element toch voor elke Zondagswetgeving is het toelaten van uitzonderingen op het algemeen verbod van arbeid.

Art. 14 der fabriekswet, waarin het algemeen verbod van arbeid op Zondag („le travail est interdit le dimanche”), laat in twee gevallen uitzondering toe: 1°. in bedrijven die *naar hun aard* onafgebroken arbeid eischen; 2°. in gevallen van *absolute noodzakelijkheid*.

In het eerste geval, dat de aard van het bedrijf onafgebroken arbeid vorderde, was het geven van permissie volgens art. 14 aan den Bondsraad (Conseil fédéral ¹⁾) overgelaten, die tamelijk streng aan het algemeen verbod vasthield en alleen aan korenmolens en bierbrouwerijen bij Verordening van 2 Sept. 1886 Zondagsarbeid toestond. (cf. Bijl. III)

De voorwaarden, die de Bondsraad voor het geven van dergelijke permissie vaststelde, geeft WAXWEILER p. 37.

Toch leverde dergelijke toepassing der algemeene regels blijkbaar bezwaar op, en reeds bij Verordening van 14 Januari 1893 werd, behalve aan de korenmolens en bierbrouwerijen, nog aan elf andere bedrijven Zondagsarbeid toegestaan. (Bijl. IV)

Ongeveer een tiende gedeelte der verschillende bedrijven, die aan de wet van 1877 onderworpen zijn, hebben hierdoor vrijstelling gekregen van het verbod van Zondagsarbeid ²⁾.

Voor het tweede geval, dat van absolute noodzakelijkheid, was de omschrijving van wat onder den term absolute noodzakelijkheid te verstaan was, niet zoo gemakkelijk ³⁾.

Een nadere verklaring van wat met accessoiren en absoluut

¹⁾ „Le Conseil fédéral, composé de 7 membres élus par l'Assemblée nationale représente le pouvoir exécutif.” WAXWEILER, p. 27 noot.

²⁾ Van deze Verordening zegt WAXWEILER: „les dispositions de l'arrêté du 14 Janvier 1893 qui constitue actuellement la partie la plus importante de la législation suisse.” Rapport aan het Congres, p. 11.

³⁾ WAXWEILER, p. 71 en v. „Au surplus, les travaux d'absolue nécessité se rapprochent beaucoup des ouvrages dits „accessoires””, p. 72.

noodzakelijken arbeid bedoeld was, werd daarom gegeven in de Verordeningen van 3 Juni 1891 en 7 April 1894. (Bijl. V en VI)

Voor andere dan de daarin genoemde werken is verlof noodig van de kantonnale regeeringen, die de uitvoering meest aan de politie hebben opgedragen ¹⁾.

Den overigen inhoud der Wet en der Verordeningen, hier vermeld, kan men in de Bijlagen nalezen.

Behalve de Bondswet van 1877 met de daarmee samenhangende Verordeningen, heeft Zwitserland sedert 27 April 1890 een wet op het spoorwegverkeer (Bijl. VII), waarin aan het geheele spoorwegpersoneel 52 rustdagen worden verzekerd, terwijl 17 er van op Zondag moeten vallen ²⁾.

De nadere regeling van de Zondagsviering is geheel aan de kantonnale wetgeving overgelaten.

Sedert 1877 hebben de meeste kantons hunne algemeene Zondagswetten herzien en in den geest der nieuwe sociale beweging verscherpt.

Als voorbeelden heb ik de wet van het kanton Zurich van 21 Mei 1882 en die van Freiburg van 22 October 1880 opgenomen. (Bijl. VIII en IX)

Behalve deze algemeene Zondagswetten of Reglementen is er echter in tal van kantons een beweging om speciaal voor de klein-industrie wettelijke bepalingen in het leven te roepen.

Reeds werd in het kanton der stad Bazél in 1888 een dergelijke wet in werking gesteld, waarvan WAXWEILER schrijft:

„La loi entra en vigueur le 23 avril 1888. Elle est applicable: 1°. à tous les ateliers occupant au moins trois ouvrières; 2°. à tous les ateliers occupant un nombre quelconque de filles de moins de 18 ans (art. 1). Relativement au travail du dimanche, l'article 2 porte: „*Le travail du dimanche est interdit*”; aucune exception n'est donc faite. Ce même article fixe à dix heures la durée du travail le

¹⁾ WAXWEILER, p. 77.

²⁾ Cf. het Rapport, door AMÉDÉE MURALT uitgebracht op het Congres te Brussel in 1897, onder den titel: *Le repos du dimanche et l'exploitation des chemins de fer en Suisse*.

samedi et la veille des jours fériés, alors que la journée normale est de onze heures; des autorisations temporaires peuvent être obtenues pour prolonger le travail, mais pas au delà de 11 heures du soir; les ouvrières de moins de 18 ans et les femmes enceintes ne peuvent en aucun cas bénéficier de semblables autorisations" ¹⁾.

Andere kantons volgen dit voorbeeld ²⁾ en aldus wordt in Zwitserland langzamerhand op elk gebied de Zondagsviering gesteld onder wettelijke bescherming.

Beschouwen wij thans nader den inhoud der Zwitserse wetten.

I. De Zwitserse wetgeving is als baanbrekend te beschouwen voor de sociale Zondagswetgeving in verschillende landen.

Toen vóór nu ruim twintig jaren de Zwitserse fabriekswet in werking trad, was Zwitserland het eenige land, waar de bescherming der Zondagsrust op dergelijke wijze was ter hand genomen.

Maar de sociale beweging, de geestesstrooming, waaruit deze wet voortkwam, was geenszins tot Zwitserland beperkt.

Integendeel mag gezegd, dat de beweging om op sociale gronden den arbeider zijn vrijen Zondag weer te geven, in meerdere of mindere mate over alle beschaafde landen is verspreid geworden.

En juist daarom kon dezelfde uitwerking, die deze beweging in Zwitserland had, en waardoor deze beweging daar tot haar doel begon te geraken, ook in andere landen niet achterwege blijven.

Gelijk in Zwitserland de beweging en de propaganda voor Zondagsrust het eerst begon door te breken, en zich vooral van uit dit land over de andere landen heeft verspreid, is ook de Zwitserse wetgeving tot een voorbeeld geworden voor de wetgevingen van andere landen.

In dit opzicht verdient dan ook de Zwitserse wetgeving de waardeering en den dank van heel de beschaafde wereld.

Bij het beoordeelen toch van deze wetten moet worden in aan-

¹⁾ WAXWEILER, p. 115.

²⁾ In het kanton Glaris werd een wet ingevoerd in 1894, in St. Gallen in 1895, in Lucern in 1895, in Solothurn in 1896, in Zurich in 1894, terwijl in Genève en Vaud wetten in behandeling waren in 1897. Cf. WAXWEILER, Rapport aan het Congres te Brussel in 1897, p. 20.

merking genomen wat WAXWEILER schrijft: „lorsque la législation est intervenue, il ne possédait aucune donnée précise sur la nature et l'étendue des abus qu'il se proposait de réprimer; aucun pays étranger ne lui offrait d'exemple pour la tâche qu'il entreprenait” ¹⁾.

Aldus verdient het kleine land der vrijheid de bewondering der groote mogendheden, waar het vooraan staat op den weg, om aan de duizenden der breede volksklasse de vrijheid te hergeven van den zevenden dag. Reeds twintig jaren is thans de wet van 1877 in werking en de rapporten wijzen uit, dat de uitwerking niet anders dan heilzaam mag worden genoemd.

De strenge handhaving moge in een enkel kanton bij uitzondering hier en daar nog te verbeteren zijn, over 't algemeen mag gezegd, dat onder het toezicht der inspecteurs van den Zwitserschen Bond en onder contrôle der plaatselijke autoriteiten en bij de waakzaamheid der arbeidersorganisaties en van heel het publiek de uitvoering dezer wetten niet te wenschen overlaat.

„On ne manquera pas de conclure”, schrijft WAXWEILLER terecht, „notamment au sujet de la loi fédérale de 1877 — que l'expérience suisse a réussi, que l'intervention de la loi est efficace, voire toute-puissante, et qu'il suffit dès lors de légiférer pour améliorer” ²⁾.

II. De Zwitsersche Zondagswetgeving, omslachtiger dan eenige Zondagswet uit vroeger tijd, is, in dat opzicht, in volkomen harmonie met de nieuwere wetgevingen op menig ander gebied en dienaangaande ook slechts ingericht naar de eischen van de tegenwoordige toestanden.

Wanneer men de meeste Zondagswetten uit vroeger tijden vergelijkt met de Zwitsersche sociale wetgeving op de Zondagsrust, dan treft dadelijk een eigenaardig verschil.

Alle vroegere wetten volstaan toch met eenige algemeene regels te stellen en daarnaast enkele algemeene uitzonderingen, terwijl daarentegen deze nieuwe wetgeving door haar breede regelingen en inzonderheid door haar nauwkeurig en uitvoerig geregeld stel van uitzonderingen de opmerkzaamheid trekt.

¹⁾ Rapport aan het Congres te Brussel, p. 2.

²⁾ Rapport aan het Congres te Brussel, p. 25.

Dit verschil nu met alle vroegere wetgeving is een kenmerk niet enkel van de nieuwere Zondagswetgeving maar van alle nieuwere wetgeving en spruit onmiddellijk voort uit de eischen van de tegenwoordige gecompliceerde samenstelling der maatschappij.

Door het snelle verkeer met stoom en electriciteit, door al de nieuwere uitvindingen, die het verkeer vergemakkelijken, heeft heel de maatschappij een ander aanzien gekregen en is schier overal de eenvoud van vroeger eeuwen geheel verdwenen.

Nauwelijks is in het eene land, op welk gebied ook, iets beters uitgevonden en in toepassing gebracht of in een ommezien is het overal verspreid, en zoo maakt ieder oogenblik het eene volk gebruik van de verbeteringen en nauwkeuriger regelingen onder het andere volk uitgedacht.

Vergelijkt men b. v. de vroegere bepalingen omtrent het verkeer met de tegenwoordige uitvoerige spoorwegwetten en reglementen, dan treft men noodzakelijk en zeer natuurlijk hetzelfde verschil aan als tusschen de vroegere Zondagswetten en de nieuwe Zwitsersche Zondagswetgeving.

Het vroegere postwezen is, wat uitgebreidheid en regeling betreft, al evenmin met het tegenwoordige te vergelijken.

Komt men op het gebied b. v. van de strafwetgeving en het gevangeniswezen, daarmee thans zoo onafscheidelijk verbonden, ook daar treft ons hetzelfde verschijnsel.

Op het gebied der burgerlijke wetgeving vinden we, inzonderheid op die punten, welke speciale regeling verkregen, hetzelfde.

Hoe kon het dan anders of de regeling van de Zondagsrust voor een gecompliceerde maatschappij als de tegenwoordige, moest wel, zou ze althans de gewenschte uitwerking hebben, veel breedvoeriger en ingewikkelder worden dan de Zondagswetten, die op de vroegere eenvoudiger toestanden waren berekend.

Daarbij komt nog, dat veel meer dan in eenige vroegere eeuw met den geest des ongeloofs en de verharding der conscientie, onverschillig geworden voor de zedelijke kracht der Overheidswetten, moet worden gerekend.

De geest der Christenvolken lag in vroeger eeuwen veel meer onder beslag der religie.

Niet dat ook toen niet de zonde van de menschelijke natuur menigmaal in booze dadelijkheid uitbrak.

Wie dat beweerde, zou toonen van de geschiedenis geen kennis te hebben.

Maar wel moet volgehouden en is het onweersprekelijk, dat over 't algemeen genomen de geest der volken meer is losgemaakt van het plichtbesef, dat alle religie meebrengt.

Sedert de Fransche Revolutie is de geest des ongeloofs in menig land de heerschende volksgeest geworden; men gehoorzaamt over 't algemeen de Overheid niet meer om Gods wil, niet meer als „Gods dienaressen”, maar omdat men physiek zich er toe gedwongen ziet; niet meer omdat de conscientie het eischt, maar omdat men uit kan rekenen voor zich zelf beter te doen met te gehoorzamen dan met niet te gehoorzamen.

En het gevolg is geworden, dat overal, waar een wet maar op eenige wijze ontdoken kan worden, terstond de ontduikingen zeer menigvuldig voorkomen.

Ook daarmee nu heeft de nieuwere wetgeving te rekenen en in de redactie der artikelen en in het aanwijzen van de wijze waarop zij zal worden uitgevoerd.

Het wekt dus allerminst verwondering, dat de nieuwere Zondagswetgeving veel breedvoeriger en ingewikkelder is geworden dan de vroegere; veeleer is haar breedvoerigheid een kenteeken, dat zij althans in dat opzicht schijnt berekend te zijn op de eischen van de tegenwoordige toestanden.

III. Dat voor tal van bedrijven uitzonderingen zijn toegelaten op het algemeen verbod van arbeid, is verklaarbaar en niet onvoorwaardelijk af te keuren.

Door alle eeuwen heen zijn in de Zondagswetten der verschillende landen uitzonderingen toegestaan op het algemeen verbod van arbeid.

En dat nu in de nieuwere Zondagswetgeving van onze dagen die uitzonderingen talrijker zijn geworden dan vroeger is zeer verklaarbaar.

Vooreerst toch is het aantal bedrijven door al de uitvindingen van onze eeuw op ongeloofelijke wijze toegenomen; alles toch wat

door stoom en electriciteit gedreven wordt, is uitvinding van den nieuweren tijd.

Maar niet enkel maakt de vermeerdering van de bedrijven de grootere hoeveelheid uitzonderingen verklaarbaar, ook rekent hier mee het voorname motief tot de nieuwere sociale wetgeving, de bescherming van den arbeider.

Want wel drijft ook dit motief er toe om de uitzonderingen zooveel mogelijk te beperken, maar toch niet in dien zin als het vroegere motief, dat om Gods wil en om Zijn heilig gebod, waarbij alle menschelijk belang wegzinkt, tot het staken van allen arbeid dreef.

Waar alleen het sociaal belang van mensch tegenover mensch het eigenlijke motief is voor het verbod van Zondagsarbeid, daar ligt het voor de hand, dat, als door Zondagsrust aanmerkelijke schade wordt veroorzaakt voor den fabrikant, deze schade zwaarder gaat wegen dan die, welke de arbeider lijdt door het ontberen van een deel van zijn Zondagsrust.

En zeker heeft in dat geval, wanneer het werkelijk blijkt, dat alleen het winstbejag van den fabrikant er achter zit, het toelaten van uitzonderingen tot zedelijke en maatschappelijke schade van den arbeider, zijn hoogst bedenkelijke zijde.

Het is zoo rekbaar, of een zeker werk op Zondag „*absoluut noodzakelijk*” is, of wel dat „*de natuur van het bedrijf*” voortdurenden arbeid vereischt.

Toch is het toelaten van een ruim aantal uitzonderingen, waar de bedrijven zoo talrijk zijn geworden, niet onvoorwaardelijk af te keuren.

Waar inderdaad het geval van „absolute noodzakelijkheid” aanwezig is, of wel de „natuur van het bedrijf” den Zondagsarbeid vordert, mag men met het toelaten van de uitzonderingen niet scrupuleus zijn.

De sabbath is om den mensch en de mensch niet om den sabbath, en reeds in de dagen van Constantijn werd ingezien, dat b. v. voor den landbouw het geval van *absolute noodzakelijkheid* zich kon voordoen door de ongestadigheid van het weer, terwijl te allen tijde *de natuur van de veeteelt* b. v. meebrengt, dat de koeien op Zondag gemolken en, voor zoover ze op stal staan, ook gevoederd en gedrenkt worden.

IV. *De nieuwe kantonnale wetten, o. a. die van Zurich en Freiburg, stellen als algemeenen regel voorop, dat alle arbeid, die gedruisch veroorzaakt, op Zondag is verboden.*

In de wet van het kanton Zürich (cf. Bijl. VIII) lezen wij in art. 2: „An den öffentlichen Ruhetagen sind alle Beschäftigungen, *durch welche Lärm verursacht wird*, untersagt”.

En in de wet van het kanton Freiburg (cf. Bijl. IX) staat dezelfde regel aldus uitgedrukt in art. 2: „Il est défendu lesdits jours de vaquer au travail ordinaire des champs, des ateliers, des usines et des fabriques, d'exercer un métier d'une manière *ostensible et bruyante*.”

Dit verschijnsel verdient zeer de opmerkzaamheid, omdat het een zeer belangrijk moment is in de bescherming van den publieken rustdag, dat zooveel mogelijk alle gedruisch en getier worde geweerd.

De breede klasse van het volk moet de geheele week arbeiden en zwoegen in al de drukte van de tegenwoordige maatschappij.

Wil men nu aan dit meerendeel der bevolking metterdaad een rustdag verzekeren, dan is niet genoeg, dat het arbeiden ophoude, maar moet er ook rust en kalmte zijn in het publieke verkeer, voor zoover niet de noodzakelijkheid het althans verhindert.

Alle deze arbeiders zijn menschen, met alle recht menschelijke behoeften ook voor het gemoedsleven en voor heel hun geestelijk en lichamelijk bestaan.

Zal nu voor deze zwoegende menschen een rustdag worden beschermd, die werkelijk aan zijn doel beantwoordt, dan moet van rondom vrede en liefelijkheid, kalmte en rust heerschen en het recht menschelijk genot dier waarachtige vrijheid worden genoten, die niet enkel de handen vrijlaat, maar ook aan hoofd en hart voor een wijle die stille rust en dat kalm genot schenkt, waaraan elk mensch telkens zoozeer behoefte heeft.

V. *De Zwitsersche wetgeving beschermt niet alleen den Zondag, maar ook andere uitsluitend kerkelijke feestdagen.*

In de Fabriekswet van 1877 lezen we in art. 14 al. 2 (cf. Bijl. I): „La législation cantonnale a le droit de déterminer d'autres jours de fête pendant lesquels le travail dans les fabriques est interdit

le dimanche. Ces jours de fête ne peuvent pas dépasser le nombre de huit par année."

De quaestie of men de bescherming tot den Zondag zou beperken of wel die ook zou uitstrekken tot uitsluitend kerkelijke feestdagen, is door den Zwitserschen bond dus in dien zin beslist, dat ieder kanton *het recht* heeft om een zeker aantal kerkelijke feestdagen, mits niet meer dan acht in het jaar, wat de bescherming betreft, met den Zondag gelijk te stellen.

Van deze bepaling gebruik makende heeft het kanton Zürich in art. 1 van de wet van 21 Mei 1882 (cf. Bijl. VIII) bepaald: „Die Sonntage und folgende Festtage: Weihnacht, Charfreitag, Ostern, Auffahrt, Pfingsten und Eidgenössischen Betttag, sowie die Festnachte an Weihnacht, Ostern und Pfingsten werden als öffentliche Ruhetage erklärt."

In de wet van Freiburg (cf. Bijl. IX) is dit punt op de volgende wijze geregeld: Art. 1. Les fêtes religieuses auxquelles s'appliquent les dispositions desdites lois sont, outre les dimanches:

a. Dans la partie du canton qui professe le culte catholique: Noël, la Circoncision, l'Épiphanie, La Purification, L'Annonciation, l'Ascension, la Fête-Dieu, l'Assomption, la Toussaint, l'Immaculée-Conception, enfin, dans chaque paroisse, la fête de la Dédicace et celle du premier patron, en tant qu'elle ne serait pas transférée au dimanche suivant par l'autorité diocésaine;

b. Dans la partie du canton qui professe le culte évangélique réformé: Noël, la Circoncision, le Nouvel an, le Vendredi saint et l'Ascension.

Er is hier alzoo een bepaald erkennen van *het feit* dat de landsbevolking in verschillende gezindheden uiteenligt, en *een rekenen met dit feit door den wetgever* in dien zin, dat zooveel mogelijk aan de belijdenissen der verschillende gezindheden wordt tegemoet gekomen en toch ook weer zooveel mogelijk ieder volkomen vrij worde gelaten.

Conclusie.

Resumeerende komen wij omtrent de Zwitsersche wetgeving tot de volgende slotsom:

I. De Zwitsersche Zondagswetgeving is als baanbrekend te be-

schouwen voor de sociale Zondagswetgeving in verschillende landen.

II. De Zwitsersche Zondagswetgeving, hoezeer omslachtiger dan eenige Zondagswet uit vroeger tijd, is toch in dit opzicht in volkomen harmonie met de nieuwere wetgevingen op menig ander gebied en naar de eischen van de tegenwoordige toestanden.

III. Dat er voor tal van bedrijven uitzonderingen zijn toegelaten op het algemeen verbod van arbeid, is verklaarbaar en niet onvoorwaardelijk af te keuren.

IV. De nieuwe kantonnale wetten, o. a. die van Zürich en van Freiburg, stellen als algemeenen regel voorop, dat alle arbeid, die gedruisch veroorzaakt, op Zondag is verboden.

V. De Zwitsersche wetgeving beschermt niet alleen den Zondag, maar ook andere, uitsluitend kerkelijke, feestdagen.

BIJLAGE.

Tekst van de Zwitsersche nieuwere sociale Zondagswetten.

I. Loi fédérale sur le travail dans les fabriques du 23 Mars 1877.¹⁾

Art. 13. Le travail de nuit, c'est-à-dire entre 8 heures du soir et 5 ou 6 heures du matin (art. 11), n'est admissible qu'à titre d'exception, et les ouvriers ne peuvent y être employés que s'ils y consentent de plein gré.

Dans tous les cas où il ne s'agit pas d'une *réparation urgente* nécessitant un travail de nuit exceptionnel pendant une nuit seulement, la permission de l'autorité devient nécessaire; si ce travail de nuit doit se prolonger au delà de deux semaines, le *gouvernement cantonal* seul peut l'autoriser.

Le travail de nuit régulier peut toutefois avoir lieu dans les branches de fabrication qui, *par leur nature*, exigent une exploitation non interrompue.

Les fabricants qui estiment être au bénéfice de cette disposition doivent justifier, auprès du *Conseil fédéral*, que leur industrie nécessite ce genre d'exploitation. En même temps, ils lui soumettent un règlement prévoyant la répartition du travail et le nombre d'heures de travail incombant à chaque ouvrier, nombre qui ne peut en aucun cas dépasser onze heures sur vingt-quatre pour chacun.

L'autorisation peut être retirée ou modifiée si les circonstances viennent à changer.

Art. 14. Sauf les cas d'*absolue nécessité*, le travail est *interdit le dimanche*, excepté dans les établissements qui, *par leur nature*, exigent un travail continu, et auxquels l'autorisation nécessaire prévue à l'article 13 a été

¹⁾ Behalve die onder VII en IX zijn de hiervolgende wetten overgenomen uit EMILE WAXWEILER, *La réglementation du travail de dimanche en Suisse*. Bruxelles 1886.

accordée par le *Conseil fédéral*. Même dans les établissements de cette catégorie, chaque ouvrier doit avoir un dimanche sur deux.

La *législation cantonale* a le droit de déterminer *d'autres jours de fête* pendant lesquels le travail dans les fabriques est interdit le dimanche. Ces jours de fête ne peuvent pas dépasser le nombre de huit par année.

Ils ne peuvent toutefois être déclarés obligatoires par la législation cantonale que pour les membres des confessions religieuses qui chôment ces fêtes.

L'ouvrier qui refuse de travailler un jour de fête religieuse non compris dans les huit jours réservés ci-dessus ne peut pas être frappé d'une amende pour ce fait.

Art. 15. *Les femmes* ne peuvent en aucun cas être employées au travail de nuit ou du dimanche.

Lorsqu'elles ont un ménage à soigner, elles doivent être libres de quitter l'ouvrage une demi-heure avant le repos du milieu du jour, si celui-ci ne dure pas au moins une heure et demie.

Après et avant leurs couches, il est réservé un espace de temps de huit semaines en tout, pendant lequel les femmes ne peuvent être admises au travail dans les fabriques. Elles ne sont reçues de nouveau dans la fabrique qu'après qu'elles ont fourni la preuve qu'il s'est écoulé six semaines au moins depuis le moment de leurs couches.

Le Conseil fédéral désignera les branches d'industrie dans lesquelles les femmes enceintes ne peuvent être admises à travailler.

Les femmes ne peuvent être employées à nettoyer les moteurs en mouvement, les appareils de transmission et les machines dangereuses.

Art. 16. *Les enfants* au-dessous de quatorze ans révolus ne peuvent être employés au travail dans les fabriques.

Pour les enfants depuis le commencement de la quinzième année jusqu'à seize ans révolus, le temps réservé à l'enseignement scolaire et religieux et celui du travail dans la fabrique ne doivent pas, réunis, excéder onze heures. L'enseignement scolaire et religieux ne doit pas être sacrifié au travail dans la fabrique.

Il est interdit de faire travailler la nuit ou le dimanche les jeunes gens âgés de moins de dix-huit ans. Dans les industries pour lesquelles le Conseil fédéral a reconnu, en vertu de l'article 13, la nécessité du travail non interrompu, cette autorité peut toutefois autoriser l'admission de garçons de quatorze ans dans ces industries, s'il est démontré qu'il est indispensable d'y employer en même temps des jeunes gens, et surtout si cela paraît utile dans l'intérêt même d'un bon apprentis-

sage. Dans ces cas-là, le Conseil fédéral fixera cependant pour ces jeunes gens la durée du travail de nuit au-dessous de la durée normale de onze heures; il les fera alterner et employer successivement, et, après avoir examiné soigneusement l'état des choses, il subordonnera en général son autorisation à toutes les prescriptions et les garanties nécessaires, dans l'intérêt des jeunes gens et de leur santé.

Le Conseil fédéral est autorisé à désigner les branches d'industrie dans lesquelles il est absolument interdit de faire travailler les enfants.

Le fabricant ne peut invoquer comme excuse son ignorance de l'âge de ses ouvriers, ni de l'enseignement qu'ils ont à suivre.

II. *Arrêté du conseil fédéral concernant l'exécution de l'article 1er de la loi fédérale sur le travail dans les fabriques (du 3 Juin 1891).*

Le Conseil fédéral suisse,

Vu la décision du Conseil national du 5 juin 1889 (motion Comtesse),

Sur la proposition de son Département de l'Industrie et de l'Agriculture,

Arrête:

1. Sont considérées comme *fabriques* dans le sens de l'article 1er de la loi fédérale concernant le travail dans les fabriques, du 23 mars 1877, et placées sous le régime de la même loi, sous la réserve qu'elles correspondent aux conditions générales mentionnées à l'article précité:

a. Les exploitations qui travaillent avec plus de 5 ouvriers et emploient des moteurs mécaniques, ou occupent des personnes âgées de moins de 18 ans, ou présentent des dangers particuliers pour la santé et la vie des ouvriers;

b. Les exploitations occupant plus de 10 ouvriers et ne présentant aucune des conditions mentionnées à la lettre a;

c. Les exploitations occupant moins de 6 ouvriers et présentant des dangers exceptionnels pour la santé et la vie des ouvriers, ou celles occupant moins de 11 ouvriers et présentant le type évident de fabriques.

2. L'arrêté du Conseil fédéral du 25 juin 1878 est rapporté en tant qu'il concerne les ateliers de l'industrie horlogère.

3. Le présent arrêté entre en vigueur immédiatement et sera inséré dans le recueil officiel des lois et ordonnances de la Confédération.

Berne, le 3 juin 1891.

Au nom du Conseil fédéral suisse:

Le Chancelier de la Confédération,

(s.) RINGIER.

Le Président de la Confédération,

(s.) WELTI.

III. *Arrêté du conseil fédéral sur le travail de nuit et du dimanche dans les moulins à farine et les brasseries (du 2 Septembre 1886).*

1. Le travail non interrompu est permis aux *moulins à farine* de la manière suivante:

Le travail de nuit régulier peut s'effectuer dans le laps de temps compris entre le lundi à 6 ou 7 heures du matin et le dimanche à 6 ou 7 heures du matin.

Les dimanches, un temps de travail de trois heures est accordé pour nettoyer les machines et les parquets et les mettre en état.

(Le travail du dimanche proprement dit dans les moulins est, par les mesures qui précèdent, rendu superflu.)

2. Le travail non interrompu est permis aux *brasseries* de la manière suivante:

Le travail de nuit régulier peut s'effectuer par les ouvriers à la tou-raille et au local où l'on brasse. On peut également, la veille des dimanches et des jours de fête, y travailler aussi longtemps que les autres jours de la semaine.

Le travail du dimanche peut s'effectuer par les ouvriers à la malterie, par ceux qui dirigent la fermentation et par ceux qui sont employés au service des machines, ainsi que par le personnel occupé à l'expédition.

Le nettoyage des machines peut se faire le dimanche avant midi.

IV. *Arrêté du conseil fédéral concernant le travail de nuit et le travail du dimanche dans les fabriques (du 14 Janvier 1893).*

Le Conseil fédéral suisse,

En exécution des articles 13 et 14 de la loi fédérale concernant le travail dans les fabriques, du 23 Mars 1875,

Sur la proposition de son Département de l'Industrie et de l'Agriculture,

Arrête:

Article premier. — Les autorisations ci-après sont accordées comme suit:

1. Aux *tanneries*: Travail du dimanche pendant quelques heures pour la manipulation des peaux dans l'eau et dans les bassins à couleur et pour le service des installations de séchage.

2. Aux *boulangeries*: Travail du nuit.

3. Aux *fabriques de pâtes alimentaires*: travail du dimanche, le matin, une à deux heures pour retourner les pâtes encore humides.

4. A l'*industrie laitière*: Travail de nuit et du dimanche pendant

quelques heures pour la réception, le pesage, la conservation, la distribution du lait et le transport chez les clients;

Travail du dimanche pour la condensation du lait et le nettoyage des ustensiles.

5. Aux *fabriques d'alcool*: Travail de nuit.

6. Aux *usines à gaz*: Travail de nuit et du dimanche.

7. Aux *fabriques de pâte de bois, de cellulose, de papier et de carton*: Travail de nuit pour le service des moulins à cylindres, des meules verticales, des triturateurs, des brouilleurs cylindriques, des machines à carton, des machines à papier, y compris les machines à calandrer et à couper dont l'action est combinée avec celle de ces machines (les machines à calandrer fonctionnant comme machines à part font exception); pour le service des machines à broyer le bois (la préparation du bois est exceptée);

Travail de nuit et du dimanche pour les procédés de la fabrication de la cellulose à la lessive jusqu'à la préparation de la pâte à papier.

8. Aux *scieries de bois*: Travail de nuit pour les scies battantes.

9. Aux *installations électriques*: Travail de nuit et du dimanche pour la surveillance des moteurs, des machines et des conduites.

10. Aux *salines*: Travail de nuit et du dimanche.

11. Aux *fabriques de ciment et de chaux*: Travail de nuit et du dimanche pour la calcination; travail de nuit pour le concassage (trituration), la mouture, la compression et le travail du puisard.

Il est fait une réserve pour les fabriques dans les locaux desquelles il se produit une poussière excessive et qui ne remédieraient pas suffisamment à cet inconvénient dans un délai à fixer.

Après examen de chaque cas particulier, l'exploitation ininterrompue ne sera permise à ces établissements que sous la condition de réduire la durée du travail des équipes.

12. Aux *fabriques de gypse* s'applique la même disposition qu'au n°. 11, sauf que le travail du dimanche n'est pas autorisé.

13. Aux *tuileries, aux fabriques de poêles et de poterie*:

Travail de nuit et du dimanche pour la cuisson;

Travail du dimanche pour les soins à donner aux matériaux en train de sécher.

14. Aux *moulins à farine et à riz*:

Travail de nuit;

Travail du dimanche pendant trois heures pour le nettoyage et la mise en état des machines et des planchers.

15. Aux brasseries :

Travail de nuit pour les travaux de la touraille et du local où s'opère la cuisson;

Travail du dimanche pour les travaux de la malterie, le service des machines, la surveillance de la fermentation et pour le personnel occupé à l'expédition.

Le nettoyage des machines peut avoir lieu le dimanche matin.

Art. II. — Les autorisations mentionnées à l'article Ier sont valables pour toutes les fabriques appartenant aux branches d'industrie qui y sont énumérées, sans qu'il soit nécessaire de présenter à cet effet des demandes spéciales, mais elles sont subordonnées à l'accomplissement des conditions suivantes :

1. Ne peuvent être employés au travail de nuit et au travail du dimanche que les hommes âgés de plus de 18 ans, et seulement s'ils y consentent de plein gré;

2. La durée du travail de chaque ouvrier ne peut en aucun cas dépasser la limite de onze heures sur vingt-quatre, lors même que se change, chaque semaine, le tour des équipes de jour et de nuit;

3. Le dimanche et, dans les exploitations autorisées à travailler ce jour-là, un dimanche sur deux, chaque ouvrier doit être libre pendant vingt-quatre heures consécutives; cette disposition s'applique aussi aux jours légalement fériés;

4. L'autorisation et les conditions auxquelles elle est subordonnée, ainsi que la répartition du travail (horaire), doivent être affichées dans les ateliers.

Un exemplaire de l'horaire devra être transmis à l'inspecteur des fabriques de l'arrondissement par l'intermédiaire de l'autorité exécutive cantonale.

5. Si les conditions posées ne sont pas observées ou si l'application de l'autorisation accordée fait naître des inconvénients, cette autorisation peut, en tout temps, être retirée dans chaque cas particulier.

Art. III. — Sont révoquées les autorisations de travail de nuit et de travail du dimanche accordées jusqu'à présent aux fabriques des branches d'industries mentionnées ci-dessus.

Art. IV. — Le Département de l'Industrie et de l'Agriculture est chargé de l'exécution du présent arrêté.

Berne, le 14 janvier 1893.

Au nom du Conseil fédéral suisse,

Le Président de la Confédération,

(s.) SCHENK.

Le Chancelier de la Confédération,

(s.) RINGIER.

*V. Arrêté du département fédéral de l'industrie et de l'agriculture
concernant les ouvrages accessoires et les travaux d'absolue
nécessité dans les fabriques (du 7 Avril 1894).*

Le Département fédéral de l'Industrie et de l'Agriculture,

En exécution du chiffre 2 de l'arrêté du Conseil fédéral du 3 juin 1891,
concernant les ouvrages accessoires dans les fabriques,

Vu le dossier, duquel résulte ce qui suit:

En date du 11 décembre 1893, du 6 et du 15 février 1894, l'Association suisse de l'industrie de la filature, du retordage et du tissage a adressé, au Département fédéral de l'Industrie et de l'Agriculture, une pétition tendant à ce que, en exécution des articles 12 et 14 de la loi fédérale concernant le travail dans les fabriques, les occupations ci-après soient qualifiées d'ouvrages accessoires ou de travaux d'absolue nécessité:

1. Entretien des chaudières à vapeur, des conduites à vapeur, des machines à vapeur, des turbines, des appareils et des câbles électriques;
2. Chauffage des fabriques en hiver, les dimanches et jours fériés;
3. Graissage des transmissions;
4. Nettoyage des canaux et réservoirs;
5. Réparation de transmissions et de machines motrices;
6. Badigeonnage des salles et réparations des planchers;
7. Éclairage électrique de bureaux et logements.

Dans son mémoire du 10 mars 1894, l'Inspectorat fédéral des fabriques propose qu'il soit fait droit à cette requête dans tous ses points, en partie sous la réserve de conditions déterminées,

Arrête:

1. La requête de l'Association suisse de l'industrie de la filature, du retordage et du tissage est reconnue fondée dans le sens des considérants et sous la réserve faite ad 7.

2. Les autorisations accordées à l'Association suisse de l'industrie de la filature, du retordage et du tissage sont déclarées valables pour toutes les branches d'industrie.

3. Le présent arrêté sera communiqué à tous les gouvernements cantonaux et à l'Association prénommée.

Berne, le 7 avril 1894.

Le chef du Département fédéral
de l'Industrie et de l'Agriculture,

(s.) DEUCHER.

VI. *Arrêté du conseil fédéral concernant les ouvrages accessoires dans les fabriques (du 3 Juin 1891).*

Le Conseil fédéral suisse,

Vu l'article 12 de la loi fédérale concernant le travail dans les fabriques,
Sur la proposition de son Département de l'Industrie et de l'Agriculture,

Arrête:

1. Sont déclarés ouvrages accessoires et soumis à l'article 12 de la loi fédérale concernant le travail dans les fabriques, les travaux ci-après:

a. *Le chauffage des chaudières à vapeur et celui des poêles qui servent à chauffer les ateliers;* dans cette catégorie sont compris les fourneaux à réverbère, en tant que leur service puisse se faire dans des limites de temps restreintes;

b. *Le nettoyage des cheminées, chaudières, fourneaux, moteurs mécaniques, transmissions, fosses pour machines-outils;*

c. *L'époussetage des charpentes dans les fonderies;*

d. *Le séchage des moules.*

2. S'il est nécessaire de procéder, en dehors des heures régulières et légales, à d'autres travaux qui se présentent périodiquement et ne peuvent que sous certaines conditions être qualifiés d'ouvrages accessoires ou subsidiairement de travaux d'absolue nécessité, tout établissement en cause est tenu de demander à cet effet, en produisant des motifs circonstanciés à l'appui, une autorisation générale.

Le Département de l'Industrie et de l'Agriculture est autorisé, dans les limites de la loi, à prononcer sur ces demandes, à moins qu'elles ne rentrent dans le cadre l'article 11, alinéa 4, de la loi. Le tout sous réserve du recours au Conseil fédéral.

3. La décision du Conseil fédéral concernant les *ouvrages accessoires dans les filatures de coton*, contenue dans la circulaire du 14 janvier 1881, est rapportée; la demi-heure dite de nettoyage est, en conséquence, supprimée.

4. Le présent arrêté entre immédiatement en vigueur et sera inséré dans le recueil officiel des lois et ordonnances de Confédération.

Berne, le 3 juin 1891.

Au nom du Conseil fédéral suisse:

Le Chancelier de la Confédération,

Le Président de la Confédération,

(s.) RINGIER.

(s.) WELTI.

VII. *Loi fédérale concernant la durée du travail dans l'exploitation des chemins de fer et des autres entreprises de transport (du 27 juin 1890).*

L'Assemblée fédérale de la confédération suisse,

vu l'article 26 de la constitution fédérale;

vu le message du conseil fédéral du 28 novembre 1888,

décète:

Art. 1er. Sont soumises à la présente loi: les entreprises de chemins de fer et de bateaux à vapeur, l'administration des postes et toutes autres entreprises de transport concessionnées par la Confédération ou exploitées directement par elle.

La loi est applicable à toutes les personnes employées au service de l'exploitation des entreprises en question avec l'obligation de travailler pendant un laps de temps régulier.

Sont réservées les dispositions de la loi sur les fabriques.

Art. 2. La durée du travail effectif des fonctionnaires, employés et ouvriers, pour autant que l'exploitation nécessite une prolongation de la journée normale, ne doit pas dépasser 12 heures.

Art. 3. La durée du repos ininterrompu est fixée à 10 heures au moins pour le personnel circulant des machines et des trains et à 9 heures au moins pour les autres employés. Ce repos pourra être réduit à 8 heures pour ceux de ces employés qui ont leur domicile dans les bâtiments des gares ou de la voie.

Une pause d'au moins une heure devra être accordée vers le milieu de la journée de travail.

Art. 4. Les fonctionnaires, employés et ouvriers doivent obtenir durant l'année 52 jours libres convenablement répartis, dont 17 doivent en tout cas coïncider avec un dimanche. Aucune retenue ne peut être faite sur les salaires à raison des congés garantis par la présente loi.

Art. 5. Le service des marchandises est interdit le dimanche. Le transport des marchandises et du bétail en grande vitesse demeure toutefois réservé.

Art. 6. Lorsque des circonstances spéciales le rendent nécessaire, le conseil fédéral est autorisé à déroger, par des mesures exceptionnelles, aux dispositions de la présente loi.

Art. 7. Les contraventions à la présente loi seront passibles d'une amende pouvant aller à 500 francs et, en cas de récidive, à 1000 francs.

La peine est encourue alors même que l'employé aurait déclaré renoncer à l'un ou l'autre des jours de congé garantis par la loi.

Art. 8. La présente loi abroge la loi complémentaire du 14 février 1878, modifiant l'article 9 de la loi fédérale sur l'établissement et l'exploitation des chemins de fer (Rec. off., nouv. série, III. 398).

Art. 9. Le conseil fédéral est chargé, à teneur des dispositions de la loi fédérale du 17 juin 1874 relative aux votations populaires sur les lois et arrêtés fédéraux, de faire publier la présente loi et de fixer l'époque où elle entrera en vigueur.

Ainsi arrêté par le conseil des états,
Berne, le 27 juin 1890.

Le Président: G. MUHEIM.
Le Secrétaire: SCHATZMANN.

Ainsi arrêté par le conseil national,
Berne, le 27 juin 1890.

Le Président: SUTER.
Le Secrétaire: RINGIER.

Le conseil fédéral arrête:

La loi fédérale ci-dessus¹⁾, publiée le 12 juillet 1890, et pour laquelle la votation populaire n'a pas été demandée, sera insérée au recueil des lois de la Confédération et entrera en vigueur le 1er décembre 1890.

Berne, le 6 novembre 1890.

Au nom du conseil fédéral suisse,
Le Président de la Confédération:
L. RUCHONNET.
Le Chancelier de la Confédération:
RINGIER.

VIII. *Gesetz betreffend die Polizei an den öffentlichen Ruhetagen.*
(Vom 21 Mai 1882.)

§ 1. Die *Sonntage* und folgende *Festtage*: Weihnacht, Charfreitag, Ostern, Auffahrt, Pfingsten und Eidgenössischer Betttag, sowie die *Festnachte* an Weihnacht, Ostern und Pfingsten werden als öffentliche Ruhetage erklärt.

§ 2. An den öffentlichen Ruhetagen sind alle Beschäftigungen, durch welche Lärm verursacht wird, untersagt. Ausgenommen sind:

- a. wirkliche Nothwerke;
- b. der Betrieb der öffentlichen Verkehrsanstalten;

¹⁾ Wordt bedoeld het Bondsblad (feuille fédérale) van 1890, dl. III, p. 969.

e. Arbeiten in Etablissements oder Geschäftsräumen, welche ihrer Natur nach ununterbrochenen Betrieb erfordern.

§ 3. Niemand darf einen Untergebenen zu Arbeiten nöthigen, durch welche derselbe im Genusse der öffentlichen Ruhetage ungebührlich beeinträchtigt wird.

§ 4. Dringliche Fälle ausgenommen sind an den öffentlichen Ruhetagen weder die Beamten zur Ertheilung von Audienzen verpflichtet, noch darf Jemand auf solche Tage vor eine Behörde geladen werden.

§ 5. Verkaufsläden und Magazine sind an den gewöhnlichen Sonntagen und den Festnachten sowie an der Auffahrt während des Vormittags-Gottesdienstes, an den übrigen Festtagen während des Vormittags- und des Nachmittags-Gottesdienstes geschlossen zu halten.

§ 6. Das Feilbieten von Waaren in Privathäusern an den Ruhetagen ist untersagt. Ob und inwieweit dasselbe in öffentlichen Lokalen oder auf öffentlichen Plätzen und Strassen gestattet sein soll, bestimmt der Gemeindrath.

§ 7. Uebungen der Feuerwehren und der freiwilligen Schieszvereine an den Festtagen sind untersagt; an den gewöhnlichen Sonntagen sowie an der Auffahrt und an den Festnachten sind solche Uebungen erlaubt, während des Vormittagsgottesdienstes aber nur insofern, als der letztere dadurch keine Störung erleidet.

§ 8. Zu den in § 5 bezeichneten Zeiten sind lärmende Belustigungen, desgleichen öffentliche Aufzüge mit Musik oder Schieszen untersagt.

Für kantonale und eidgenössische Feste können Ausnahmen hievon durch den Gemeindrath bewilligt werden.

§ 9. An Festtagen, ausgenommen am Nachmittag der Auffahrt dürfen weder Theatervorstellungen, noch Schaustellungen der in § 5, Ziffer 5 des Gesetzes betreffend den Hausirverkehr bezeichneten Art stattfinden; ebensowenig Tanzbelustigungen und Kegelschieben.

§ 10. An sechs Sonntagen des Jahres, welche die Statthalterämter für jede Gemeinde zum Voraus bekannt zu geben haben, sind öffentliche Tanzbelustigungen in den Wirthschaften erlaubt. Bei Festsetzung dieser Tage haben die Statthalterämter auf zweckmässige Verlegung derselben und vornehmlich auf die durch die Volkssitte für die Ortsfeste bestimmten Tage (Kirchweih, Ernte- und Herbstsonntage) Bedacht zu nehmen.

§ 11. Die Statthalterämter sind befugt, auch an andern Sonntagen öffentliche Tanzbelustigungen zu gestatten. Dabei soll namentlich dafür gesorgt werden, dass nicht die Nachbarschaft durch solche Tanzvergnügen erheblich belästigt oder die Nachtruhe gestört werde. Es kann aus diesen

Gründen die Bewilligung entweder ganz verweigert, oder nur bis zu einer bestimmten Stunde ertheilt, oder auch wieder zurückgezogen werden.

§ 12. Wenn Gesellschaften an Sonntagen in Wirthschaftslokalitäten tanzen wollen, so genügt die Bewilligung des Gemeindrathes. Dieselbe fällt dahin, wenn Charakter einer geschlossenen Gesellschaft nicht gewahrt bleibt.

Von der ertheilten Bewilligung hat der Gemeindrath sofort dem Statthalteramte Kenntniss zu geben.

§ 13. Das Kegelschieben an öffentlichen Ruhetagen, soweit es überhaupt zulässig ist (§ 9), kann durch den Gemeindrath, beziehungsweise den Polizeivorstand der Gemeinde da, wo die lokalen Verhältnisse oder die Rücksicht auf die Nachbarschaft es erheischen, in geeignet scheinender Weise zeitlich beschränkt werden.

§ 14. In den in §§ 11 und 12 bezeichneten Fällen ist eine Gebühr von 2 bis 10 Franken zu Handen der Gemeindskasse zu beziehen.

Die Statthalterämter beziehungsweise die Gemeindrathskanzleien beziehen für sich eine Schreibgebühr von 30 Rappen für jede Ausfertigung.

§ 15. Uebertretungen der Vorschriften dieses Gesetzes find, soweit sie nicht in den Bereich des Strafgesetzes fallen, mit Polizeibusse von 5 bis 100 Franken zu bestrafen.

§ 16. Durch gegenwärtiges Gesetz, welches sofort in Kraft tritt, werden die Vorschriften der §§ 1—9, sowie die widersprechenden Bestimmungen des § 11 des Gesetzes vom 19. Dezember 1839 betreffend die Polizei an Zonn- und Festtagen sc. (D. S. V. 278), aufgehoben.

Der Kantonsrath,

nach Einsicht eines Berichtes seines Bureau betreffend die Volksabstimmung vom 11. Mai 1882 über das vorstehende Gesetz,
wonach sich ergibt:

Gesamtzahl der Stimmberechtigten.	72,995
Votanten	53,642
Annehmende Stimmen.	26,856
Verwerfende "	18,025
Ungültige "	48
Leere "	8,713

beschlieszt:

Die Gesetzesvorlage betreffend die Polizei an den öffentlichen Ruhetagen wird als vom Volke angenommen erklärt.

Zürich, den 31. Mai 1882.

Im Namen des Kantonsrathes:

Der Präsident,

Dr. A. SCHNEIDER, Prof.

Der erste Sekretär:

J. RUSZBAUMER.

IX. *Arrête du Conseil d'État du canton de Fribourg, réglant l'application des différentes lois sur la sanctification des dimanches et des fêtes (du 22 Octobre 1880).*

Le Conseil d'État du canton de Fribourg,

Vu la loi du 14 novembre 1859, concernant la sanctification des dimanches et des fêtes, et la loi complémentaire du 15 février 1868;

Vu l'article 14 de la loi fédérale du 23 mars 1877, concernant les travaux dans les fabriques;

Voulant pourvoir à une application plus régulière et plus égale de ces dispositions législatives;

Sur la proposition des Directions des Cultes et de la Police,

Arrête:

Art. 1. Les fêtes religieuses auxquelles s'appliquent les dispositions desdites lois sont, outre les dimanches:

a. Dans la partie du canton qui professe le culte catholique: Noël, la Circoncision, l'Épiphanie, la Purification, l'Annonciation, l'Ascension, la Fête-Dieu, l'Assomption, la Toussaint, l'Immaculée-Conception, enfin, dans chaque paroisse, la fête de la Dédicace et celle du premier patron, en tant qu'elle ne serait pas transférée au dimanche suivant par l'autorité diocésaine;

b. Dans la partie du canton qui professe le culte évangélique réformé: Noël, la Circoncision, le Nouvel an, le Vendredi saint et l'Ascension. (Loi du 24 novembre 1859; art. 1.)

Art. 2. Il est défendu lesdits jours de vaquer au travail ordinaire des champs, des ateliers, des usines et des fabriques, d'exercer un métier d'une manière *ostensible* et *bruyante*.

Il est pareillement défendu d'ouvrir les magasins et boutiques, d'étaler, colporter et transporter des marchandises.

Sont exceptés de ces dispositions:

a. La vente consacrée jusqu'ici pour l'usage des menues marchandises et des objets les plus nécessaires à la vie;

b. Le service des postes, messageries, voitures publiques et de transit;

c. Le service des usines qui ne pourrait être interrompu sans un grand dommage;

d. Le travail dans les usines placées sous la surveillance de l'autorité fédérale, les fêtes de la Purification et de l'Annonciation, de la Dédicace et du premier patron;

e. Les constructions et réparations motivées par un péril imminent;

f. Les travaux urgents de l'agriculture. (Même loi, art. 2.)

Art. 3. — Les travaux interdits par l'article précédent, litt. e et f, peuvent, en cas d'urgence ou de péril imminent, être autorisés, dans la partie catholique du canton par le rév. curé de la paroisse, ou par le syndic de la commune de son domicile.

Dans les paroisses du culte évangélique réformé, l'autorité compétente est le syndic de la commune du domicile. (Loi du 15 février 1868, art. 1.)

Art. 4. — Les jours de fêtes spéciales à l'une des confessions, les habitants de la paroisse professant un culte différent pourront, lors même qu'il n'y aurait ni urgence ni péril imminent, vaquer soit aux travaux de l'agriculture dans les champs, moyennant qu'aucun transport n'ait lieu par les chemins publics, soit dans l'intérieur des habitations et bâtiments, à toute espèce de travaux, pourvu qu'ils ne soient pas bruyants.

En tous cas, les travaux extérieurs aussi bien que les travaux intérieurs, ne sont autorisés qu'autant qu'ils ne troublent en quoi que ce soit l'exercice du culte ou l'ordre public. (Même loi, art. 2.)

Art. 5. — Les ouvriers et domestiques professant une religion différente de celle de leurs maîtres, ne peuvent être tenus de vaquer aux travaux dont il s'agit les jours de fêtes spéciales à leur religion. (Même loi, art. 3.)

Art. 6. — Sont compris dans les menues marchandises et les objets les plus nécessaires à la vie, dont la vente n'est pas interdite par l'article 2, ceux qui servent à l'alimentation et se vendent dans les boucheries, charcuteries, boulangeries, pâtisseries, confiseries, laiteries, ou épiceries, et les médicaments dans les pharmacies:

Les locaux destinés à ces ventes, à l'exception des pharmacies, doivent être fermés pendant les offices de la paroisse, aux heures indiquées par les règlements des conseils communaux. Tout étalage à la devanture est expressément défendu.

Art. 7. Sont particulièrement en contravention :

a. Les bouchers, charcutiers, boulangers, pâtisseries, confiseurs, laitiers et épiciers, qui vendent des marchandises non exceptées par l'article 2, littéra a, ou vendent pendant le temps interdit ;

b. Celui qui ne tient pas fermées la devanture et la porte d'une boutique, d'un magasin, à moins que pour ce qui concerne la porte, l'ouverture soit nécessaire pour l'entrée dans l'habitation et pourvu qu'aucune marchandise n'y soit mise en montre ;

c. Celui qui, dans une boutique, magasin ou atelier, se livre à un travail bruyant ou se faisant apercevoir du dehors de toute autre manière ;

d. Le voiturier en transit qui, dans le trajet sur le territoire du canton, fait des chargements ou des déchargements de marchandises.

Art. 8. Il est interdit aux professionnels mentionnés à l'article 2, littéra d, de la loi du 13 mai 1878 (comédiens, chanteurs, musiciens, photographes, écuyers, acrobates, exhibiteurs d'objets d'art, de curiosités naturelles, panoramas, ménageries), de faire leurs exercices ou leurs exhibitions avant la clôture du service religieux paroissial de l'après-midi et aux heures réservées dans la permission délivrée par la police locale.

Art. 9. Les contraventions à l'article 2 seront punies d'une amende de 10 à 18 francs partageable entre le fisc et le dénonciateur.

Art. 10. L'ouverture des auberges et autres établissements analogues est défendue pendant les offices de la paroisse.

Chaque contravention est punie d'une amende de 5 francs, payable par le chef de l'établissement et partageable entre la bourse des pauvres de la commune et le délateur.

Art. 11. Toute danse publique est interdite les jours prédits avant 3 heures de l'après-midi. Dans les auberges et leurs dépendances, elle ne peut commencer avant l'issue des vêpres. Le contrevenant sera passible d'une amende de 12 à 18 francs, partageable entre la caisse des écoles de la commune et le dénonciateur. (Loi du 20 mars 1848 sur la danse, art. 7.)

Art. 12. Les contraventions sont dénoncées au préfet qui prononce l'application de la peine encourue.

Art. 13. Il sera inséré dans le cahier des charges de toute adjudication de travaux publics par une administration de l'État, d'une commune ou d'une paroisse, une clause formelle pour interdire aux entrepreneurs de faire travailler les dimanches et les fêtes.

Art. 14. Les Directions des Cultes et de la Police sont chargées de veiller à l'exécution du présent arrêté, qui entre immédiatement en vigueur et sera publié par insertion dans la feuille officielle et au bulletin des lois.

Donné en Conseil d'État, à Fribourg, le 22 octobre 1880.

Le Chancelier,
(s.) L. BOURGKNECHT.

Le Président,
(s.) MENOUD.

HOOFDSTUK XII.

DE NIEUWE SOCIALE ZONDAGSWETGEVING.

II. In Deutschland.

Overeenkomstig den geest des tijds is ook van de Duitsche Zondagswetgeving dat gedeelte tegenwoordig het meest van belang, waarin de sociale bescherming van de Zondagsrust op den voorgrond staat.

Dit nu is het geval met de Novelle van 1 Juni 1891, waardoor een ingrijpende wijziging ten behoeve van de Zondagsrust werd gebracht in de Duitsche „Gewerbeordnung”, en daarom kan men op dit oogenblik deze wet van 1 Juni 1891 als het hoofdmoment, als den hoofdfactor, als het middelpunt der Duitsche Zondagswetgeving beschouwen.

Om een kort overzicht te verkrijgen van de Duitsche Zondagswetgeving, zóó, dat ook op datgene, wat op dit oogenblik van 't grootste belang is, het meeste licht valt, moet achtereenvolgens gelet worden op *a.* De Duitsche Zondagswetgeving vóór de wet van 1 Juni 1891. *b.* De wording der wet van 1 Juni 1891. *c.* Den inhoud van de wet van 1 Juni 1891. *d.* De uitzonderingen. *e.* De verhouding der nieuwe wet tot de bestaande Zondagswetten. *f.* De uitvoering der wet en het toezicht. *g.* De werking der wet.

a. De Duitsche Zondagswetgeving vóór 1 Juni 1891.

Een uitvoerig overzicht van de Zondagswetgeving in alle Duitsche staten verscheen in 1886 blijkbaar van Regeeringswege zonder

naam van den auteur bij CARL HEYMANS Verlag. Berlin, in twee Heften onder den titel I. *Die in den deutschen Bundesstaaten geltenden Gesetze und Verordnungen betreffend die Ruhe an Sonn- und Feiertagen*. (63 pagina's folio) en II. *Systematische Uebersicht der im Deutschen Reiche geltenden gesetzlichen und polizeilichen Bestimmungen über die vornahme gewerblicher Arbeiten an Sonn- und Festtagen*. (21 pagina's folio)

Uit deze uitgave blijkt, dat behalve enkele bepalingen, die voor het heele Duitsche Rijk golden ¹⁾, de Zondagswetgeving geregeld werd door de afzonderlijke Bondsstaten, die dit op zeer verschillende wijze deden.—

Bij sommige staten treedt de bevordering der godsdienstoefeningen het meest op den voorgrond; andere staten beoogen de Zondagsheiliging in den ruimsten zin, terwijl een derde groep ook op de Zondagsrust den nadruk legt.

In bovengenoemde uitgave wordt het systematisch overzicht dan ook naar die drie groepen geordend en geresumeerd in een tabel (cf. Bijl. I. A hier volgende).

Daarnaast biedt deze uitgave een andere tabel, waarin een overzicht wordt gegeven van de wijze, waarop de verschillende Bondsstaten het handelsverkeer op Zondag beperken (cf. Bijl. I. B hier volgende).

Breeder op deze ontzaglijke massa van Zondagswetten met al haar onderlinge variatie in te gaan laat uiteraard het bestek van dit geschrift niet toe ²⁾.

¹⁾ Genoemd worden I. p. 2: Art. 329 en 330 des Allgemeinen deutschen Handelsgesetzbuchs, Art. 92 der Allgemeinen deutschen Wechselordnung, §§ 105 en 136 der Gewerbeordnung, § 366 N°. 1 van het Reichs-Strafgesetzbuch en §§ 171, 193 Abs 3 en 681 der Zivilprozessordnung für das Deutsche Reich.

²⁾ Omtrent de vrijheid, aan de dienstboden te geven op Zondag, vindt men bepalingen in de z. g. *Gesindeordnungen* der verschillende staten, die o. a. daarin schier allen overeenstemmen, dat aan de dienstboden „nicht nur die nötige zeit zum Besuch des öffentlichen Gottesdienstes belassen” wordt, maar dat zij „meist auch zum fleissigen Besuch desselben angehalten” moeten worden. Preuss-Gesinde Ordnung van 1810 § 84, Neuvorpommern § 77, Rh.-prov. § 24, Lippe-Detmold § 19, Sachsen § 59, Reuss. j. L. § 58, Koburg § 34, Reuss. ä. L. § 32, Schw. Sonderhausen § 21,

b. De wording der wet van 1 Juni 1891.

Het volgende korte overzicht van de wording der wet van 1 Juni 1891. ontleen ik aan een artikel van Prof. STIEDA, van Rostock, thans reeds hoogleeraar te Leipzig ¹⁾.

Herhaaldelijk had de Deutsche Rijksdag gelegenheid zich met het Zondagsvraagstuk te bemoeien.

Reeds bij de beraadslagingen over de „Gewerbeordnung” in 1869 was men het vraagstuk van den Zondagsarbeid niet stilzwijgend voorbijgegaan.

Van verschillende zijden waren voorstellen geopperd om den geregelde arbeid op Zon- en feestdagen te verbieden en men erkende bij de beraadslagingen de waarde van de Zondagsrust van algemeen menschelijk standpunt zoowel om haar beteekenis voor lichamelijke verademing en verkwikking als voor het familieleven en de geheele vorming van den arbeider, maatschappelijk, zedelijk en intellectueel.

Dat nochtans de toen gedane voorstellen werden afgestemd, kwam deels door de toenmalige „freiheitliche” richting, deels doordien men zich nog niet genoeg rekenschap kon geven hoever het verbod van Zondagsarbeid wel mocht en moest worden uitgebreid.

Latere pogingen in 1872 en 1875 van de „Deutsche Gesellschaft des Sonntags- und Arbeiterfreunde” om door petitiees op den Rijksdag invloed te oefenen, bleven geheel vruchteloos, zoodat er door den Rijksdag in plenum in 't geheel niet over werd gehandeld. (p. 704.)

Eerst in 1874 kwam in zooverre een wijziging in § 105 der Gewerbeordnung, dat elk contract, waarbij de arbeider tot Zondagsarbeid verplicht werd, nietig werd verklaard.

.Dat hiermee evenwel weinig gevorderd was, laat zich reeds

Kurhessen Städte § 20, Land § 20, Fulda § 18, Hohenz.-Sigmaringen § 38, Hohenz.-Hechingen § 41, Bremen § 47, Osnabrück Art. 40, Schaumb.-Lippe § 44, Hannover § 35, Ostfriesland § 32, Waldeck § 33, Schleswig § 5, Oldenburg § 55, Forst-Lübeck § 28, Hamburger Geist § 14”. cf. dr. W. KÄHLER, *Gesindewezen und Gesinderecht in Deutschland*. Jena 1896, p. 154.

¹⁾ DR. WILH. STIEDA, *Sonntagsarbeit*. Artikel in het *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* van de Professoren CONRAD, LEWIS, ELSTER en LOENING. Dl. V. p. 698 e. v.

dadelijk daaruit verstaan, dat de arbeider doorgaans te veel afhankelijk is van den werkgever.

Doch dit werd voorbijgezien, en een in derde lezing aangenomen voorstel om Zondagsarbeid eenvoudig te verbieden werd door den Bondsraad verworpen.

Toch won steeds meer de overtuiging veld, dat het met den Zondagsarbeid niet langer zoo kon blijven.

Eenstemmig was aller overtuiging dat hier beperkingen konden en moesten gemaakt.

„Es zeigte sich,” schrijft Prof. STIEDA „eben im Reichstage der Nachhall des durch alle Kreise und Berufe gehenden Wunsches den Sonntag wieder zu gewinnen und zwar nicht einen Sonntag im Puritanischen Sinne, sondern einen Ruhetag, der sowohl den christlichen Menschen befriedige als auch wohlstandiger weltlicher Lust Rechnung trüge”.

In 1884 werd door HERTLING e. a. een voorstel gedaan tot uitbreiding van de bepalingen tot bescherming van arbeiders, dat tegelijk met voorstellen van andere partijen door een commissie werd overwogen en als een nieuw ontwerp-Zondagswet in 1885 aan den Rijksdag voorgelegd.

Na een driedaagsch levendig debat werd wel geen meerderheid verkregen, maar, terwijl de eindstemming werd verdaagd, besloten om een enquête in te stellen naar den omvang van den Zondagsarbeid in zijn geheel.

Toen dit onderzoek afgelopen was en het resultaat der enquête in 3 deelen was verkrijgbaar gesteld, werd 14 Dec. 1887 het ontwerp opnieuw voorgesteld en na enkele wijzigingen met groote meerderheid aangenomen.

Doch ook nu weigerde de Bondsraad zijn goedkeuring.

Eerst door de Novelle van 1 Juni 1891 kwam er een einde aan de langdurige verhandelingen en werd de Zondagsarbeid uitvoerig geregeld, voor zoover betreft den arbeid in handel en industrie (Gewerbeordnung).

c. Overzicht van de wet van 1 Juni 1891.

Om zich een duidelijk overzicht te vormen, moet worden gelet 1°. op het verband dezer wet met de z.g. „Gewerbeordnung”;

2°. op de uitgebreidheid der regeling als zich niet uitstrekkend over heel het maatschappelijk leven maar enkel over Handel en Nijverheid; 3°. op de algemeene beginselen der wet.

1°. *De wet van 1 Juni 1891 staat niet op zich zelf*, maar maakt deel uit van de z.g. „Gewerbeordnung”, in 1869 door den Noord-Duitschen Bond aangenomen en in 1871 tot Rijkswet verheven.

Van deze „Gewerbeordnung” ¹⁾, waarin hoofdzakelijk de nijverheid wordt geregeld behoudens de bepalingen van handel enz., die er in voorkomen, handelt Titel VII inzonderheid over de arbeidersverhoudingen.

In dezen zevenden titel wordt de bescherming van de arbeidende klasse breedvoerig geregeld en het is ook in dezen zelfden titel der „Gewerbeordnung”, dat de bepalingen over Zondagsrust voorkomen, zooals zij door de wet van 1 Juni 1891 zijn geregeld.

Aldus kwam in de „Gewerbeordnung” een reeks van bepalingen over Zondagsrust naast al de Zondagswetten, die in de verschillende Deutsche Staten golden.

2°. *Toch strekt ook deze regeling der Zondagsrust, die inzonderheid de bescherming van den arbeider bedoelde, zich nog niet over heel het maatschappelijk leven uit.*

In de Preussische Ausführungs-Anweisung heet het dan ook: „Das im § 105 b Abt. 1 der Gewerbeordnung enthaltene Verbot der Sonntagsarbeit gilt nicht für die Land- und Forstwirtschaft, den Weinbau, den Gartenbau, die Viehzucht, den Geschäftsbetrieb der Apotheker, die Ausübung der Heilkunde und der schönen Künste und die in § 6 Abt. 1 Satz 1 a. a. O. bezeichneten Gewerbe”.

„Ferner sind kraft besondere Vorschrift von dem Verbot der Sonntagsarbeit ausgenommen Gast- und Schankwirtschaftsgewerbe, Musikausführungen, Schaustellungen, theatralische Vorstellungen und sonstige Lustbarkeiten sowie die Verkehrsgewerbe. (§ 105 i.)” ²⁾

¹⁾ Uitgaven der Gewerbeordnung met aantekeningen o. a.: RUDOLF SCHREIBER, *Gewerbeordnung für das deutsche Reich*. Verlag Oskar Beck, München; Dr. A. von BENNEWITZ, *Die Reichsgewerbeordnung*. Mit Erläuterungen. Verlag Roszberg, Leipzig. 5. Aufl. 1893.

²⁾ *Preussische Ausführungsanweisung* p. 1. In tal van uitgaven is deze Preussische Ausführungsanweisung verkrijgbaar, o. a. de *Amliche Ausgabe* bij Carl Heymans

Bij Mr. PATIJN vinden wij dezelfde opsomming met een kleine variatie aldus:

„Voorts laat zij zich niet in met Zondagsrust in: land-, bosch-, tuinen- en wijnbouw, vischvangst, uitoefening van vrije kunsten; publieke gemakkelijkheden en verkeer; noch met bedrijven die aan huis bij de klanten worden uitgeoefend, zooals dat der huisnaaisters, noch met de bestellers” ¹⁾.

Ook met de regeling van de wet van 1 Juni 1891 is dus nog lang niet in alle bedrijven het beginsel van de bescherming van de arbeiders expresselijk geregeld en blijft derhalve nog veel overgelaten aan de algemeene Zondagswetten, die in de verschillende staten van kracht zijn.

3°. *De algemeene beginselen der wet van 1 Juni 1891 en van de overige bepalingen omtrent Zondagsrust, die in de Gewerbeordnung voorkomen, leert men het best kennen door kennismaking van de artikelen zelf.*

Ik geef dus eerst den tekst van alle artikelen der Gewerbeordnung, die op de Zondagsrust betrekking hebben ²⁾, voorzien

Verlag. Berlin 1895. Een goedkoope uitgave is die van R. v. Decker's Verlag. Berlin. 1895. Ook in het werk van Dr. von RÜDIGER, *Die Sonntagsruhe im Gewerbebetrieb*, Carl Heymans, Berlin 1895, komt de Preussische Ausführungsanweisung in haar geheel voor.

De aangehaalde zinsnede vindt men in de Bayrische Ausführungsanweisung bijna letterlijk zoo. Vgl. A. RAUCK, *Die gesetzlichen Bestimmungen über die Sonntagsruhe im Handelsgewerbe und in der Industrie erläutert und mit den Vollzugsvorschriften für Bayern und das Deutsche Reich*. Beck. Verlag, München 1895. p. 28.

¹⁾ T. a. p., bl. 104. Men ziet, dat, behalve de laatste toevoeging (cf. § 55 a der Gewerbeordnung) de variatie alleen daarin bestaat, dat Mr. PATIJN in plaats van „Viehucht” heeft geschreven „vischvangst”. Waaraan Mr. PATIJN zijn opsomming ontleent, zegt hij niet. Aan een vertaling van „Viehucht” door „vischvangst” zou men toch moeilijk kunnen gelooven.

²⁾ In tal van uitgaven te vinden. Vooreerst in alle uitgaven der Gewerbeordnung; dan in de afzonderlijke werken over Zondagsrust als: C. BÜTTNER, *Die Sonntagsruhe im Gewerbebetrieb und im Handelsgewerbe etc. für Preussen, Bayern, Sachsen, Württemberg, Baden und Hessen*. Leipzig, Verlag Albert Berger, 1895 (een werk van 261 bladzijden). Dan M. WERNER, *Die Sonntagsruhe in Industrie und Handwerk*. 3^e Aufl. Carl Heymans, Berlin 1895 (228 p.'s). Verder A. RAUCK, *Die gesetzlichen Bestimmungen über die Sonntagsruhe im Handelsgewerbe und in der Industrie erläutert*

van titelopschriften ¹⁾ en enkele voor alle niet-Duitschers noodzakelijke aantekeningen ²⁾ (cf. Bijl. II hier volgende).

Toch kan naast den tekst der artikelen een enkele algemeene beschouwing hier op haar plaats zijn.

De regeling, die de Gewerbeordnung geeft omtrent de verhouding van patroons en arbeiders, gaat uit van het beginsel der vrije overeenkomst.

Daarom luidt § 105 (niet te verwarren met 105 *a—i*) aldus:

„Die Festsetzung der Verhältnisse zwischen den selbständigen Gewerbetreibenden und den gewerblichen Arbeitern ist, vorbehaltlich der durch Reichsgesetz begründeten Beschränkungen, Gegenstand freier Uebereinkunft”.

Vroeger was aan dit artikel een alinea 2 toegevoegd, waarin gezegd werd, dat de arbeiders niet konden worden verplicht om op Zondag te werken.

Voor deze alinea 2 nu van § 105 is de nieuwe regeling van § 105 *a—i* enz. in de plaats gekomen.

Ook de nieuwe wet blijft uitgaan van de bepaling, dat de arbeiders niet kunnen worden verplicht, om op Zon- en feestdagen te werken.

Maar terwijl tot dusver de uitzonderingen waren toegelaten in gevallen van noodzakelijkheid en de beslissing daarover was gelaten aan de werkgevers, heeft de nieuwe wet hier den werkgevers de beslissing ontnomen en zelf nauwkeurig de gevallen geregeld, waarin de arbeid als noodzakelijk kan worden aangemerkt ³⁾.

De motieven voor deze ingrijpende wijziging geeft Dr. von RÜDIGER op duidelijke wijze aldus aan:

„Die Begründungen lauten: Die bisherige Bestimmung des § 105

etc. für Bayern. München, Verlag Beck, 1895; en C. Dost, *Die Sonntagsruhe im Königreich Sachsen.* Verlag Roszberg, Leipzig 1895; alsook Dr. von RÜDIGER, *Die Sonntagsruhe im Gewerbebetriebe.* Carl Heymans, Berlin 1895.

¹⁾ De titelopschriften heb ik genomen uit BÜTTNER; RAUCK geeft in zijn „Inhaltsverzeichnis” ook kortelijk den inhoud der afzonderlijke artikels aan, doch niet zoo juist als de titelopschriften van BÜTTNER.

²⁾ De aantekeningen zijn aan WERNER en BÜTTNER ontleend.

³⁾ Cf. Prof. W. STIEDA, *Sonntagsarbeit.* Staatswörterbuch dl. V, p. 706.

Absatz 2 der Gewerbeordnung sicherte dem Arbeiter nicht genügend die Möglichkeit, die Sonn- und Festtage der nothwendigen Ruhe von der Wochenarbeit, der inneren Sammlung, der Stärkung und Erfrischung zu neuer Arbeit und der Pflege des Familienlebens zu widmen. Die civilrechtliche Unwirksamkeit der Verträge, wodurch sich Arbeiter zum Arbeiten an Sonn- und Feiertagen verpflichten, reichte bei der Abhängigkeit der meisten Arbeiter und bei der Versuchung, die in dem gebotenen Mehrverdienste liegt, nicht aus, um die thatsächliche Beschäftigung an Sonn- und Festtagen zu verhindern. Diese Wirkung kann vielmehr nur durch ein gesetzliches Verbot der Arbeit an Sonn- en Festtagen erzielt werden. Die Lücke, welche die Reichsgesetzgebung in dieser Beziehung aufwies, wurde auch durch die Landesgesetze nicht ausgefüllt. Die Mehrzahl der landesgesetzlichen Bestimmungen verfolgt in erster Linie nicht den Zweck, dem Arbeiter die Sonntagsruhe zu sichern, sondern will vielmehr die Feier des öffentlichen Gottesdienstes vor Störung schützen oder die Heilighaltung der Sonn- und Festtage aufrecht erhalten. Demgemäsz wird meistens nicht sowohl die Einstellung jeder Arbeit für den ganzen Tag, als die Enthaltung von geräuschvoller oder sonst störender Arbeit gefordert. Andererseits tragen viele Landesgesetze, namentlich soweit sie älteren Ursprungs sind, den unabweisbaren Bedürfnissen, welche aus der Entwicklung der modernen Industrie und Technik für das wirthschaftliche Leben erwachsen sind, durch Zulassung von Ausnahmen vom Verbot der Sonntagsarbeit nicht genügend Rechnung, und indem sie Forderungen aufstellen, deren Erfüllung unter den heutigen Verhältnissen thatsächlich unmöglich ist, nöthigen sie zu einer laxen Handhabung, die sich naturgemäsz auch auf diejenigen Vorschriften überträgt, deren strenge Handhabung durchaus gerechtfertigt sein würde". ¹⁾

Van deze algemeene overweging uitgaande en op dezen algemeenen grondslag zich baseerende, regelt nu de nieuwe wet inzonderheid in § 55a, 105b 1 en 105b 2, de hoofdbeginselen ²⁾ der door de wet beschermde rust op Zon- en feestdagen.

¹⁾ Dr. von RÜDIGER, *Die Sonntagsruhe in Gewerbebetriebe*. p. 3.

²⁾ Cf. C. BÜTTNER, *Die Sonntagsruhe etc.* p. 1—3.

In § 105 b, al. 1, wordt de regel aangegeven voor de producerende handwerkersbedrijven, de nijverheid, in dien zin dat in de daar genoemde bedrijven op Zon- en feestdagen geen arbeiders in het werk gehouden mogen worden, zoodat den arbeiders op een gewonen Zondag 24 uren, op twee op elkaar volgende Zon- en feestdagen 42 uren (nl. tot 's avonds 6 uur van den tweeden dag) en voor de drie groote feesten van Kerstmis, Paschen en Pinksteren 48 uren rust worden gewaarborgd.

In werkplaatsen, waar met dag- en nachtploeg wordt gewerkt, moet het werk minstens 24 uren stilstaan, te beginnen ten vroegste om 6 uur 's avonds van den vorigen dag of op zijn laatst 's morgens 6 uur.

In § 105 b, alinea 2, wordt de regel aangegeven voor het handelsbedrijf in dien zin dat op den eersten dag van Kerstmis, Paschen en Pinksteren geen bedienden, leerlingen of arbeiders in 't werk mogen gehouden worden, terwijl zij op gewone Zondagen hoogstens 5 uren (ook langer of korter wanneer de plaatselijke autoriteiten het willen) mogen werken.

Bovendien mag gedurende dien tijd, dat geen bedienden, leerlingen of arbeiders in publieke werklokalen toegestaan wordt te werken, volgens § 41a in 't geheel geen bedrijf worden uitgeoefend.

Eindelijk wordt in § 55a de regel aangegeven voor de bedrijven „im Umherziehen und der sog. ambulante Gewerbebetrieb“, als b.v. venters, bestellers, huisnaaisters, etc., voor wie de arbeid op Zon- en feestdagen eenvoudig is verboden.

Alle andere paragrafen der Gewerbeordnung, op den Zondag betrekkelijk, betreffen de toepassing dezer algemeene regels, en het omschrijven der gevallen, waarin de toepassing om eenige reden hetzij uithoofde van bepaalde bedrijven, hetzij om andere omstandigheden niet mag geschieden.

Voor nadere detailpunten leze men den letterlijken tekst der paragrafen.

d. De uitzonderingen.

Zoo gemakkelijk als het schijnt om enkele algemeene regels te ontwerpen ter verzekering van de Zondagsrust, zoo moeilijk is het om de toepassing daarvan in de practijk te verzekeren en,

waar dat niet mogelijk is, de niet te vermijden uitzonderingen op te geven.

Zooals het is geregeld, zijn de uitzonderingen onder vijf rubrieken gerangschikt, waarbij telkens de algemeene regels worden aangegeven voor de gevallen, waarin ze mogen worden toegestaan:

- 1°. uitzonderingen door de wet zelf gemaakt (§ 105 c);
- 2°. uitzonderingen door verordening van den Bondsraad (105 d);
- 3°. uitzonderingen door de „höhere Verwaltungsbehörden” (105 e);
- 4°. uitzonderingen door de „untere Verwaltungsbehörden” (105 f);
- 5°. uitzonderingen door de „Landes-Zentralbehörden” (105 h).

Wat onder de termen „höhere” en „untere Verwaltungsbehörde” te verstaan is, wordt door de regeering der afzonderlijke staten uitgemaakt, (cf. de aantekeningen bij §§ 105 e en f in Bijl. II hiervolgende).

„Alle diese Ausnahmsbefugnisse,” zegt Prof. STIEDA ¹⁾, „sind ja an sich nicht erfreulich, aber im Interesse der Industrie, des Publikums, des Gesetzes selbst, nicht zu vermeiden.”

Daar het vaststellen van de noodzakelijke uitzonderingen door den Bondsraad eenigen tijd vereischte, werd het in werking treden der wet aan Keizerlijke Verordening overgelaten.

Evenwel leverde het vaststellen der uitzonderingen heel wat moeilijkheid op, zoodat de invoering steeds werd verschoven en slechts voor zoover betreft den handel, werd bij Keizerl. Besluit van 28 Maart 1892 bepaald, dat de wet in werking zou treden 1 Juli 1892.

Doch het in werking treden der bepalingen, die op de industrie betrekking hadden, liet nog steeds op zich wachten, zoodat de afgevaardigde Bebel in de zitting van 5 Febr. 1894 in den Rijksdag aanleiding vond om over den al te langzamen voortgang te klagen.

In antwoord daarop sprak toen de staatssecretaris Von Bötticher o. a. het volgende: „Der Zahl nach betragen diejenigen Betriebszweige, für welche eine Regulierung der Sonntagsarbeit sich als nothwendig herausstellt, über 100; und Sie sehen daraus, dass es weder eine leichte, noch eine in kurzer Zeit zu erledigende Auf-

¹⁾ Prof. W. STIEDA, *Sonntagsarbeit*, Staatswörterbuch, dl. V, p. 706.

gabe ist, für alle diese Betriebszweige Bestimmungen über die Sonntagsruhe zu treffen. Meine Herren, läge die Sache so, dasz wir eine ziemlich gleichartige betriebstechnische Thätigkeit in den verschiedenen Zweigen unserer Industrie besäzen, dann wäre die Regelung noch ziemlich einfach. Bei der Verschiedenartigkeit unserer Gesetzgebung im Deutschen Reiche auf diesem Gebiete aber hat sich auch in der Betriebsweise der einzelnen Industriezweige eine sehr grosze Verschiedenartigkeit heraus gestellt, die man nicht über einen Leisten behandeln kann, und damit die Notwendigkeit einer sorgfältigen und eingehenden Prüfung der Verhältnisse für jeden einzelnen in Betracht kommenden Industriezweig" ¹⁾.

Alle uitzonderingen, door den Bondsraad gemaakt, werden bij „Bekanntmachung" van 5 Februari 1895 gepubliceerd en beslaan in de meeste uitgaven (cf. boven, p. 537 aant. 2) ongeveer vijftig bladzijden druks.

Hiermee zijn uitzonderingen toegestaan aan 78 industrieën, onder de volgende rubrieken bijeengevoegd: A. Bergbau, Hütten- und Salinenwesen 7. B. Industrie der Steine und Erden 4. C. Metallverarbeitung; Maschinen-Apparate 3. D. Chemische Industrie 39. E. Forstwirtschaftliche Nebenprodukte, Leuchtstoffe, Fette, Oele, Fernisse 9. F. Papier und Leder 3. G. Nahrungs- und Genussmittel 6. H. Gewerbe welche in gewissen Zeiten des Jahres zu einer aussergewöhnlich verstärkten Thätigkeit genötigt sind 7.

Eerst na deze „Bekanntmachung" der door den Bondsraad gemaakte uitzonderingen kon de wet in werking treden en bij Keizerlijke verordening van 4 Februari, dus daags voor de publiceering der Uitzonderingen, was bepaald, dat de wet in werking zou treden op 1 April 1895.

e. De verhouding der nieuwe sociale wet tot de bestaande Zondagswetten.

Alzoo bestonden dan in Duitschland tegelijk de algemeene Zondagswetten der verschillende staten en de sociale Rijkswet, waarbij eveneens de Zondagsrust althans voor handel en industrie was geregeld.

¹⁾ Prof. L. ELSTER, *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, 1^e Supplement p. 70.

Als algemeen beginsel komt hier § 105 *h*, al. 1, in aanmerking:
„Die Bestimmungen der §§ 105 *a* bis 105 *g* stehen weitergehenden landesgesetzlichen Beschränkungen der Arbeit an Sonn- und Festtagen nicht entgegen”.

De Zondagswetten der verschillende staten mogen dus den Zondagsarbeid wel meer beperken dan door de „Gewerbeordnung” geschiedt.

Zij mogen evenwel niet meer Zondagsarbeid toelaten dan door de Gewerbeordnung en door de uitzonderingen van den Bondsraad geschiedt, behoudens de uitzonderingen in de bepaalde gevallen te maken door de „höheren” en „unteren Verwaltungsbehörden” en door de „Landescentralbehörden” volgens §§ 105 e. f. en h.

Conflicten konden dus alleen daarin bestaan, dat de Zondagswetten der verschillende staten meer Zondagsarbeid toelieten dan de bepalingen der nieuwe sociale wetgeving.

Metterdaad schijnen er dan ook klachten te zijn gerezen over het niet geheel samenstemmen van de Zondagswetten der staten met de nieuwe sociale rijkswetgeving op dat punt.

Althans Prof. DUBOIS, die namens de Belgische Regeering een rapport uitbracht over den Zondagsarbeid in Duitschland ¹⁾, en op het Congres voor Zondagsrust te Brussel in 1897 over hetzelfde onderwerp verslag gaf ²⁾, schrijft in het laatste op p. 9: „Ensuite le concours même de la loi d'Empire et les règlements antérieurs donne naissance à des conflits, à des contradictions, à des difficultés d'application souvent inextricables et les plaintes à ce sujet sont générales”.

Het eerst is volgens Prof. DUBOIS het groot-hertogdom Baden hierin te gemoet gekomen ³⁾ door de „Landesherrliche Verordnung vom 18 Juni 1892 die Weltliche Feier der Sonn- und Festtage betr.” ⁴⁾.

Andere staten zijn dit voorbeeld gevolgd, ⁵⁾ zoodat vermoedelijk

¹⁾ ERNEST DUBOIS, *Le travail du dimanche en Allemagne*.

²⁾ *La Legislation Allemande sur le repos dominical dans le commerce et l'industrie*.”

³⁾ T. a. p.

⁴⁾ De tekst van deze Badensche verordening bij BÜTTNER, *Die Sonntagsruhe* etc. p. 238 en v.

⁵⁾ De tekst der Saksische verordening op dit punt bij C. DOST, *Die Sonntagsruhe im Königreich Sachsen*. Leipzig 1895, p. 94 en v.

thans reeds alle klachten op dit punt zijn opgeheven en nu geheele harmonie bestaat tusschen de Zondagswetten der Bondsstaten en de bepalingen der sociale Rijkswet.

f. De uitvoering der wet en de controle.

De uitvoering zoowel als het toezicht daarop is geheel aan de landsregeeringen der verschillende staten overgelaten.

Daartoe hebben de verschillende staten z. g. „Ausführungsanweisungen” uitgevaardigd, waarin den ambtenaren een leidraad wordt geschonken voor de toepassing der wet en de minder duidelijke of voor tweeërlei zin vatbare uitdrukkingen van behoorlijke interpretatie worden voorzien ¹⁾.

In § 139 *b* wordt den landsregeeringen ook het toezicht opgedragen door de bepaling, dat dit moet worden geoefend hetzij uitsluitend hetzij in verband met de plaatselijke politie door ambtenaren vanwege de landsregeeringen daartoe aangesteld.

Voorts legt § 105 *c* allen ondernemers op om een register (Verzeichnis) aan te leggen, waarin voor elken Zondag het aantal arbeiders, dat op grond der toegelaten uitzonderingen moet werken, de duur en de aard van het werk moeten worden opgeteekend.

De plaatselijke politie en de beambten, aan wie het toezicht is opgedragen, hebben te allen tijde het recht dit register in te zien.

g. De werking der wet.

Dat het in-werking-treden der wet in 't eerst eenige ongewoonte veroorzaakte, kan geen verwondering wekken.

Voor al in den handel, waar het publiek, dat op Zondag pleegt te koopen — en dat is in Duitschland nog al talrijk — er onmiddellijk mee in aanraking komt.

Vandaar dat in de fabrieken, waar feitelijk alleen de ondernemers er den last, zoo het aldus mag heeten, van ondervinden, de tegenstand niet zoo groote proportiën kan aannemen, aangezien de

¹⁾ De „Ausführungsanweisungen” van Pruisen, Beieren, Saksen, Wurtemberg, Baden en Hessen bij C. BÜTTNER, *Die Sonntagsruhe* etc. Leipzig 1895; die van Pruisen ook bij WERNER, die van Saksen bij DOST, die van Beieren bij RAUCK in de boven aangehaalde werken.

fabrieksarbeiders, door het groot getal van invloed op de publieke opinie, er juist de voordeelen van ondervinden.

Voor het gevaar, dat de wet te streng is met het verbod van arbeid, behoeft metterdaad bij het groot aantal uitzonderingen, die reeds in de wet zelf en door den Bondsraad zijn toegelaten, geen vrees te bestaan.

Bovendien hebben nog, *mocht* dit gevaar ergens bestaan, de verschillende autoriteiten, „höhere und untere Verwaltungsbehörde” en „Landescentralbehörde”, het in hun macht om te allen tijde dit te voorkomen.

In dat opzicht kan dus de wet moeilijk anders dan heilzaam werken.

Alleen bestaat er kans, dat in de practijk de algemeene beginselen, waarvan de wet uitgaat en die bescherming van Zondagsrust bedoelen, juist door het groot getal van uitzonderingen te veel schade zullen lijden.

Voor al door het recht, dat de „höhere” en „untere Verwaltungsbehörden” hebben om uitzonderingen toe te laten, schuilt hierin een gevaar, dat niet denkbeeldig is ¹⁾.

Een nadere beschouwing van den inhoud der Duitsche wetgeving leidt voorts tot de volgende opmerkingen.

I. *De Duitsche sociale Zondagswetgeving komt in hoofdzaak met de Zwitsersche overeen.*

Het is de bedoeling der Duitsche, evenals die der Zwitsersche wetgeving, om op sociale gronden aan den arbeider het recht te verzekeren, dat hij des Zondags zooveel mogelijk zal kunnen rusten van zijn dagelijksch werk.

Ook de Duitsche wetgeving regelt niet heel het maatschappelijk leven op dit punt maar slechts een gedeelte, hoewel een grooter deel dan de Zwitsersche wet van 1877.

¹⁾ Men zie verder over de werking der wet: Prof. E. DUBOIS, *La législation Allemande* etc. Rapport aan het Congres te Brussel in 1897, p. 12—21. Verder Mr. J. A. N. PATIJN, *Zondagswetgeving*, p. 126—149, doch de gegevens van Mr. PATIJN vindt men bijna zonder uitzondering bij DUBOIS reeds vermeld.

Ook zij laat tal van uitzonderingen toe evenals de Zwitsersche, overeenkomstig de behoeften van de tegenwoordige toestanden.

De algemeene karaktertrekken der nieuwe sociale wetgeving wortelen in den geest onzes tijds en in de tegenwoordige omstandigheden, waarom het geen verwondering kan wekken, dat wij ze bij elke nieuwe wetgeving, die eenigszins ingrijpend te werk gaat, terugvinden.

II. Het eigenaardig verschil tusschen Zwitserland en het Deutsche Rijk en de eigenaardigheid van alle sociale wetgeving maken, dat de Deutsche wetgeving eenigszins ingewikkelder moet wezen dan de Zwitsersche.

Het is aan alle sociale wetgeving eigen, dat zij regelend ingrijpt in het leven der breede volksklasse, in het dagelijksch doen en laten der duizenden, ja millioenen, en daardoor heeft alle sociale wetgeving een goed geregelde controle en een welomschreven wijze van uitvoering noodig.

Dit nu is voor een klein land als Zwitserland veel gemakkelijker dan voor een statenbond als het Deutsche Rijk.

Het Deutsche Rijk is, wat regeering en administratie betreft, een complex van tal van landen, die ieder op zich zelf met Zwitserland op één lijn kunnen staan.

Vandaar dat een wet in een dezer landen meer met een Zwitsersche wet is te vergelijken dan een Deutsche Rijkswet.

Met een wet toch voor het uitgestrekte Deutsche Rijk is het wat uitvoering en administratie betreft, heel anders.

Immers ieder land, dat tot den Duitschen Bond behoort, moet op zich zelf door zijn eigen organen en onder eigen toezicht de wet uitvoeren.

Vandaar dat in ieder land bij de invoering der nieuwe Zondagsregeling een „Ausführungsanweisung” verscheen, om speciaal voor dat bepaalde land de wijze van uitvoering te bepalen, de bedoeling der wetsbepalingen nader te verklaren en de organen aan te wijzen, aan wie in dat bepaalde land de uitvoering en het toezicht zou zijn toe te vertrouwen.

Zulke „Ausführungsanweisungen” zijn in een land als Zwitser-

and uiteraard niet noodig, evenmin als in de provincies van ieder der Duitsche Bondsstaten.

Maar juist dit rekenen door de Duitsche wet met zoovele verschillende landen en toestanden; dit verschil van administratie, van wat b.v. in ieder land onder „höhere” en „untere Verwaltungsbehörden” moet worden verstaan, maakt natuurlijkerwijs vooral voor den buitenlander de Duitsche wetgeving eenigszins ingewikkelder dan die van een land als Zwitserland.

III. *Ook de werking der Duitsche wet zal voor een goed deel afhangen van de volksopinie ten opzichte der wet.*

Bij de practijk van elke wet is altijd eenige speelruimte voor een strengere of zachtere toepassing.

Dit nu hangt af van de opinie der ambtenaren en der rechterlijke macht ten opzichte der wet en mitsdien van de volksopinie, waarvan ambtenaren en rechters den invloed ondergaan.

In dien zin is het steeds „quid leges sine moribus?”

Niet alleen het Romeinsche recht leert, dat een wet haar kracht verliezen kan door in onbruik te geraken.

Het verschijnsel doet zich onder alle volken voor, en het zijn de Romeinsche juristen geweest, die er een geldenden rechtsregel van hebben gemaakt om de weinig verkieslijke toestanden te vermijden, dat men onder geldende wetten leeft, die niet worden toegepast.

Maar inzonderheid moet op dit verschijnsel gelet worden bij wetten, die in het leven der breede volksklasse regelend ingrijpen en waarmee heel de bevolking dagelijks in onmiddellijke aanraking komt.

Het kan toch niet anders of daar moet wel de invloed van den volksgeest het meest zich laten gelden.

Met onwillige honden is het slecht hazen vangen, en wanneer de uitwerking der wet niet op de medewerking van werkgevers en werknemers kan rekenen, wanneer niet de algemeene opinie steeds voor het heilzame der wet pleit, dan kan van een eenigszins strenge doorvoering eenvoudig geen sprake zijn.

Alle personen, met de uitvoering of met het toezicht belast, alle rechters, die in geval van overtreding moeten oordeelen, heel het

volk, dat te allen tijde in gesprek en in geschrift zijn oordeel laat vernemen, zij allen staan in hun oordeel onder machtigen invloed van den heerschenden volksgeest ten opzichte der wet.

Vandaar dat nog veel meer dan vóór het tot-stand-komen juist na de invoering van dergelijke wetten moet gewaakt worden, dat de volksgeest ten gunste der wet gestemd blijft.

In dien zin zijn de volksleiders tot een gewichtige taak geroepen en rust op hen in dit opzicht een groote verantwoordelijkheid.

IV. In de Deutsche wet wordt aan de feestdagen van Kerstmis, Paschen en Pinksteren meer bescherming verleend dan aan den gewonen wekelijkschen rustdag.

In alinea 2 van § 105 *b* lezen wij: „Im Handelsgewerbe dürfen Gehülften Lehrlinge und Arbeiter am ersten Weihnachts-, Oster- und Pfingsttage überhaupt nicht, im Uebrigen an Sonn- und Festtagen nicht länger als fünf Stunden beschäftigt werden”.

In alinea 2 van § 105 *h*. wordt gezegd: Den „Landes-Centralbehörden bleibt vorbehalten, für einzelne Festtage, welche nicht auf einen Sonntag fallen, Abweichungen von der Vorschrift der § 105 *b*. Abt. 1 zu gestatten. Auf das Weihnachts-, Neujahrs-, Oster-, Himmelfahrts- und Pfingstfest findet diese Bestimmung keine Anwendung.”

Alzoo wordt in § 105 *b* een strengere rust voorgeschreven voor Kerstfeest, Paschen en Pinksteren dan voor de gewone Zondagen, en deze strengere bepaling in § 105 *h* gehandhaafd tegenover het recht, dat daar aan de „Landes-Centralbehörde” gegeven wordt.

Een quaestieus punt is reeds in hoever de Overheid behalve den wekelijkschen rustdag ook nog andere, zuiver kerkelijke, feestdagen mag en moet stempelen tot officiële rust- of feestdagen.

Maar nog meer quaestieus wordt het zeker, wanneer de Overheid, gelijk hier de Deutsche doet, aan enkele algemeene kerkelijke feestdagen, wier eigenlijke en oorspronkelijke beteekenis toch door heel de richting des ongeloofs wordt ontkend, niet alleen even veel maar nog strengere bescherming mag en moet verleenen dan aan den wekelijkschen rustdag.

Ook hier hangt natuurlijk alles weer af van het algemeen standpunt, dat men omtrent de Overheidsbemoeiing inneemt.

Op het Duitsch-Luthersche standpunt der landsvaderlijke staatsbemoeiing is het zeker niet onverklaarbaar, hoe de Deutsche Overheid tot bovenvermelde beslissing is gekomen.

Conclusie.

Bovenstaande beschouwingen samenvattend, komen wij tot deze conclusie:

I. De Deutsche sociale Zondagswetgeving komt in hoofdzaak met de Zwitsersche overeen.

II. Het eigenaardig verschil tusschen Zwitserland en het Deutsche Rijk en de eigenaardigheid van alle sociale wetgeving maken, dat de Deutsche wetgeving als vanzelf eenigszins ingewikkelder moet wezen dan de Zwitsersche.

III. Ook de werking der Deutsche wet zal voor een goed deel afhangen van de volksopinie ten opzichte der wet.

IV. In de Deutsche wet wordt aan de feestdagen van Kerstmis, Paschen en Pinksteren meer bescherming verleend dan aan den geregelten wekelijkschen rustdag.

BIJLAGE.

Overzicht en tekst van de Zondagswetten in Duitschland.

I. Overzicht van de Zondagswetgeving der Duitsche Staten vóór 1891.

A. Die in Deutschland geltenden Vorschriften über die Vornahme gewerblicher Arbeiten an Sonn- und Feiertagen lassen in grösserem oder geringerem Umfange als Zweck erkennen den Schutz:

1. der Gottesdienstfeier in:	2. der Sonntagsheiligung in:	3. ausserdem den der Sonntagsruhe in:
I. Preussen: 1. Rgbz. Königsberg, 2. „ Gumbinnen, 3. „ Danzig, 4. „ Marienwerder, 5. „ Potsdam. II. Oldenburg mit Ausnahme des Fürstenthums Lübeck. III. Schaumburg-Lippe. IV. Lübeck.	I. Preussen: 1. Rgbz. Frankfurt a. D., 2. „ Cöslin, 3. „ Stralsund, 4. Stadt Berlin, von 9 Uhr Morgens ab, 5. „ Danzig, 6. „ Elbing, 7. Prov. Schleswig-Holstein, 8. Prov. Hannover, 9. Hohenzollern, 10. Ehemalige freie Stadt Frankfurt a. M., 11. Ehemals Groszherrzoglich hessischer Theil von Hessen-Nassau, 12. Ehemals bayerischer Theil von Hessen-Nassau. II. Bayern. III. Baden. IV. Hessen. V. Sachsen-Weimar. VI. Fürstenthum Lübeck. VII. Braunschweig. VIII. Sachsen-Meiningen. IX. Schwarzburg-Sondershausen. X. Waldeck. XI. Lippe-Detmold. XII. Bremen. XIII. Hamburg.	I. Preussen: 1. Prov. Posen, 2. „ Schlesien, 3. „ Sachsen, 4. „ Rheinland, 5. „ Westfalen, 6. Ehemaliges Herzogthum Nassau, 7. Rgbz. Stettin, 8. Gebiet des ehemaligen Kurfürstenthums Hessen, 9. Gebiet des Bisthums Fulda, 10. Gebiet von Hessen-Homburg, 11. Stadt Cassel. II. Sachsen. III. Württemberg. IV. Mecklenburg-Schwerin. V. Mecklenburg-Strelitz. VI. Sachsen-Altenburg. VII. Coburg-Gotha. VIII. Anhalt. IX. Schwarzburg-Rudolstadt. X. Reusz älterer Linie. XI. Reusz jüngerer Linie. XII. Elsass-Lothringen.

nur rücksichtlich der
Fabrikarbeit,

B. Die in Deutschland geltenden Vorschriften beschränken den Handelsverkehr
an Sonn- und Festtagen:

1. während des Vormittagsgot- tesdienstes in:	2. während des öffentlichen Gottesdienstes überhaupt in:	3. bis nach beende- tem Gottes- dienste in:	4. von 9 Uhr. Morgens ab in:	5. den ganzen Tag über in:
1. Preussen: Hohenzollern, vormals baye- rische Ge- bietstheile der Provinz Hes- sen-Nassau. 2. Bayern. 3. Württemberg. 4. Baden. 5. Oldenburg mit Ausnahme des Fürstenthums Lübeck. 6. Hamburg (hier von 9¹/₂ bis 10¹/₂ Vorm.).	1. Preussen: Rgbez. Königsberg, „ Danzig, „ Marienwerder, „ Potsdam, „ Frankfurt a. O., „ Stettin, „ Göslin, „ Stralsund, „ Posen, „ Bromberg, Prov. Sachsen, „ Schlesien, „ Schleswig-Hol- stein, „ Hannover, „ Westfalen, „ Rheinland, Hessen-Homburg, Nassau. 2. Mecklenburg-Schwerin. 3. Sachsen-Weimar. 4. Mecklenburg-Strelitz. 5. Fürstenthum Lübeck. 6. Braunschweig. 7. Sachsen-Meiningen. 8. Coburg-Gotha. 9. Schwarzburg-Sonders- hausen. 10. Schwarzburg-Rudolstadt. 11. Lippe-Schaumburg. 12. Lippe-Detmold. 13. Lübeck. 14. Bremen.	1. Preussen: Ehemals Groszherzog- lich hessi- sches Gebiet von Hessen- Nassau. 2. Hessen. 3. Sachsen-Alten- burg (an bestimm- ten hohen Festen). 4. Rensz jünge- rer Linie.	1. Preussen: Stadt Berlin, „ Königsberg, „ Danzig, „ Elbing. Rgbez. Gumbinnen (mit Ausnahme der Zeit nach be- endetem Vormit- tagsgottesdienst bis 2 Uhr Mit- tags). 2. Anhalt (von 9 bis 3 Uhr).	1. Preussen: Gebiet des ehemaligen Kurfürsten- thums Hessen, des Bisthums Fulda und von Frank- furt a. M. Hohenzollern (an bestimm- ten hohen Festen). 2. Bayern (an bestimm- ten hohen Festen). 3. Sachsen. 4. Baden (an bestimm- ten hohen Festen). 5. Rensz älterer Linie. 6. Elsass-Lothrin- gen.

II. De bepalingen der Duitse „Gewerbeordnung“, die op de Zondags-
viering betrekking hebben

(Voorzien van titelopschriften en enkele ophelderende aantekeningen.)

§ 41a. Verbot des Gewerbebetriebes in offenen
Verkaufstellen.

Soweit nach den Bestimmungen der §§ 105 *b* bis 105 *h* Gehülfen, Lehrlinge und Arbeiter im Handelsgewerbe an Sonn- und Festtagen nicht beschäftigt werden dürfen, darf in offenen Verkaufsstellen ein Gewerbebetrieb an diesen Tagen nicht stattfinden.

Weitergehenden landesgesetzlichen Beschränkungen des Gewerbebetriebes and Sonn- und Festtagen steht diese Bestimmung nicht entgegen.

§ 55a. Verbot des Gewerbebetriebes im Umherziehen und
des ambulanten Gewerbebetriebes.

An Sonn- und Festtagen (§ 105a Absatz 2) ist der Gewerbebetrieb im Umherziehen, soweit er unter § 55 Absatz 1 Ziffer 1 bis 3 fällt, sowie der Gewerbebetrieb der im § 42 *b* bezeichneten Personen verboten.¹⁾

Ausnahmen können von der unteren Verwaltungsbehörde zugelassen werden. Der Bundesrath ist ermächtigt, über die Voraussetzungen und Bedingungen, unter denen Ausnahmen zugelassen werden dürfen, Bestimmungen zu erlassen.

¹⁾ Der § 55 Abs. I Z. 1 [bis 3 lautet:

„Wer ausserhalb des Gemeindebezirks seines Wohnortes oder der durch besondere Anordnung der höheren Verwaltungsbehörde dem Gemeindebezirke des Wohnortes gleichgestellten nächsten Umgebung desselben ohne Begründung einer gewerblichen Niederlassung und ohne vorgängige Bestellung in eigener Person

1. Waaren feilbieten,
2. Waarenbestellungen aussuchen oder Waaren bei anderen Personen, als bei Kaufleuten, oder an anderen Orten, als in offenen Verkaufsstellen zum Wiederverkauf ankaufen,
3. gewerbliche Leistungen anbieten will.

bedarf eines Wandergewerbescheins, soweit nicht für die in Ziffer 2 bezeichneten Fälle in Gemäztheit des § 44a eine Legitimationskarte genügt.“

§ 105. Allgemeiner Regel.

Die Festsetzung der Verhältnisse zwischen den selbständigen Gewerbetreibenden und den gewerblichen Arbeitern ist, vorbehaltlich der durch Reichsgesetz begründeten Beschränkungen, Gegenstand freier Uebereinkunft.

§ 105a. Umfang der Verpflichtung zur Sonntagsarbeit.

Zum Arbeiten an Sonn- und Festtagen können die Gewerbetreibenden die Arbeiter nicht verpflichten. Arbeiten, welche nach den Bestimmungen dieses Gesetzes auch an Sonn- und Festtagen vorgenommen werden dürfen, fallen unter die vorstehende Bestimmung nicht.

Welche Tage ¹⁾ als Festtage gelten, bestimmen unter Berücksichtigung der örtlichen und konfessionellen Verhältnisse die Landesregierungen.

¹⁾ Voor het geheele Duitse Rijk gelden de feestdagen genoemd in § 105 h alinea 2, gelijk Werner zegt: „Nach den bestehenden konfessionellen Verhältnissen gelten überall im Reich das *Weihnachts-, Oster- und Pfingfest* (je 2 Tage, nur in Reusz ä L. je 3 Tage) sowie der *Neujahrstag* und der *Himmelfahrtstag* als Festtage. Der *Charfreitag* ist nur ein evangelischer Festtag; *Busztage* als besondere Festtage giebt es in Süddeutschland nicht.“

In 15 staten zijn op grond van § 105 a bepalingen gemaakt, schrijft WERNER, waarvan hij die in Saksen, Württemberg en Baden aldus opgeeft:

in Sachsen: (Verordnung vom 28. März 1892 §. 59; Gesetz- und Verordnungsbl. 3. Stück S. 28) das Fest der *Erscheinung Christi* (6 Jan.), die *Busztage* der evang.-luth. Landeskirche, der *Charfreitag* und das *Reformationsfest* (31 Oct.), ausserdem in den Ortschaften mit überwiegend römisch-kath. Bevölkerung im Bezirk der Kreishauptmannschaft Bautzen das Fest *Mariä Verkündigung* (25 März), das *Fronleichnamsfest*, das Fest *Peter und Paul* (29 Juni), das Fest *Mariä Himmelfahrt* (15 Aug.), das Fest *Mariä Geburt* (8 Sept.), das Fest *Aller Heiligen* (1 Nov.) und das Fest *Mariä Empfängnis* (8 Dec.).

in Württemberg: (Verfügung des Ministeriums des Innern vom 26 März 1892 § 3; Regierungsbl. Nr. 8 S. 59) das *Erscheinungsfest* und der *Charfreitag*, bei den Katholiken ausserdem *Fronleichnam* und *Mariä Himmelfahrt*;

in Baden: (Landesherrl. Verordnung vom 18 Juni 1892 § 1; Gesetzes und Verordnungsbl. Nr. XVII S. 287) in Gemeinden, in welchen die kath. Konfession Pfarrrechte hat, der *Fronleichnamstag* und in Gemeinden, in welchen die evang. Konfession Pfarrrechte hat, der *Charfreitag*;

Behalve in de 15 staten, die aparte regeling maakten, gelden in de overige staten de feestdagen die er tot dusver gevierd werden, meestal een *Busztage* en *Charfreitag*, zooals in Pruisen, Saksen-Weimar, Anhalt.

cf. M. WERNER, *Die Sonntagsruhe in Industrie und Handwerk*, p. 57.

§ 105b. Verbot der Sonntagsarbeit: Abs. 1 im producirenden.
Abs. 2 im Handelsgewerbe.

Im Betriebe von Bergwerken, Salinen, Aufbereitungsanstalten, Brüchen und Gruben, von Hüttenwerken, Fabriken und Werkstätten, von Zimmerplätzen und anderen Bauhöfen, von Werften und Ziegeleien, sowie bei Bauten aller Art dürfen Arbeiter an Sonn- und Festtagen nicht beschäftigt werden. Die den Arbeitern zu gewährende Ruhe hat mindestens für jeden Sonn- und Festtag vierundzwanzig, für zwei aufeinander folgende Sonn- und Festtage sechsunddreissig, für das Weihnachts-, Oster- und Pfingstfest achtundvierzig Stunden zu dauern. Die Ruhezeit ist von zwölf Uhr Nachts zu rechnen und musz bei zwei aufeinander folgenden Sonn- und Festtagen bis sechs Uhr Abends des zweiten Tages dauern. In Betrieben mit regelmässiger Tag- und Nachtschicht kann die Ruhezeit frühestens um sechs Uhr Abends des vorhergehenden Werktages, spätestens um sechs Uhr Morgens des Sonn- oder Festtages beginnen, wenn für die auf den Beginn der Ruhezeit folgenden vierundzwanzig Stunden der Betrieb ruht.

Im Handelsgewerbe dürfen Gehülfen, Lehrlinge und Arbeiter am ersten Weihnachts-, Oster- und Pfingsttage überhaupt nicht, im Uebrigen an Sonn- und Festtagen nicht länger als fünf Stunden beschäftigt werden. Durch statutarische Bestimmung einer Gemeinde oder eines weiteren Kommunalverbandes (§ 142) kann diese Beschäftigung für alle oder einzelne Zweige des Handelsgewerbes auf kürzere Zeit eingeschränkt oder ganz untersagt werden. Für die letzten vier Wochen vor Weihnachten, sowie für einzelne Sonn- und Festtage, an welchen örtliche Verhältnisse einen erweiterten Geschäftsverkehr erforderlich machen, kann *die Polizeibehörde* ¹⁾ eine Vermehrung der Stunden, während welcher die Beschäftigung stattfinden darf, bis auf zehn Stunden zulassen. Die Stunden, während welcher die Beschäftigung stattfinden darf, werden unter Berücksichtigung der

¹⁾ *Polizeibehörde* ist in Preussen der Oberpräsident und der Regierungspräsident bezw. die untere Verwaltungsbehörde (Anweisung vom 10. Juni 1892), in Bayern die Distriktspolizeibehörde, in München die Polizeidirektion, in Sachsen in Städten mit revidirter Städteordnung der Stadtrath bezw. die Polizeidirektion, sonst die Amtshauptmannschaft (S. 206), in Württemberg das Oberamt (S. 222), in Baden das Bezirksamt (Verordn. vom 24. März 1892), in Hessen (im Sinne von § 105b Abs. 2) das Kreisamt, für Städte mit Städteordnung die Bürgermeisterei, eventuell die staatliche Polizeiverwaltung (Verordn. vom 26. März 1892). C. BÜTTNER, *Die Sonntagsruhe im Gewerbebetrieb und im Handelsgewerbe*, p. 13.

für den öffentlichen Gottesdienst bestimmten Zeit, sofern die Beschäftigungszeit durch statutarische Bestimmungen eingeschränkt worden ist, durch letztere, im Uebrigen von der Polizeibehörde festgestellt. Die Feststellung kann für verschiedene Zweige des Handelsgewerbes verschieden erfolgen.

§ 105c. Ausnahmen kraft Gesetzes für Gewerbebetrieb
und Handelsgewerbe.

Die Bestimmungen des § 105b finden keine Anwendung:

1. auf Arbeiten, welche in Nothfällen oder im öffentlichen Interesse unverzüglich vorgenommen werden müssen;
2. für einen Sonntag auf Arbeiten zur Durchführung einer gesetzlich vorgeschriebenen Inventur;
3. auf die Bewachung der Betriebsanlagen, auf Arbeiten zur Reinigung und Instandhaltung, durch welche der regelmässige Fortgang des eigenen oder eines fremden Betriebes bedingt ist, sowie auf Arbeiten, von welchen die Wiederaufnahme des vollen werktägigen Betriebes abhängig ist, sofern nicht diese Arbeiten an Werktagen vorgenommen werden können;
4. auf Arbeiten, welche zur Verhütung des Verderbens von Rohstoffen oder des Miszlingens von Arbeitserzeugnissen erforderlich sind, sofern nicht diese Arbeiten an Werktagen vorgenommen werden können;
5. auf die Beaufsichtigung des Betriebes, soweit er nach Ziffer 1 bis 4 an Sonn- und Festtagen stattfindet.

Gewerbetreibende, welche Arbeiter an Sonn- und Festtagen mit Arbeiten der unter Ziffer 1 bis 5 erwähnten Art beschäftigen, sind verpflichtet, ein Verzeichniss anzulegen, in welches für jeden einzelnen Sonn- und Festtag die Zahl der beschäftigten Arbeiter, die Dauer ihrer Beschäftigung sowie die Art der vorgenommenen Arbeiten einzutragen sind. Das Verzeichniss ist auf Erfordern der Ortspolizeibehörde sowie dem im § 139b bezeichneten Beamten jederzeit zur Einsicht vorzulegen.

Bei den unter Ziffer 3 und 4 bezeichneten Arbeiten, sofern dieselben länger als drei Stunden dauern, oder die Arbeiter am Besuche des Gottesdienstes hindern, sind die Gewerbetreibenden verpflichtet, jeden Arbeiter entweder an jedem dritten Sonntage volle sechsunddreissig Stunden, oder an jedem zweiten Sonntage mindestens in der Zeit von sechs Uhr Morgens bis sechs Uhr Abends von der Arbeit frei zu lassen.

Ausnahmen von den Vorschriften des vorstehenden Absatzes darf die untere Verwaltungsbehörde gestatten, wenn die Arbeiter am Besuche

des sonntäglichen Gottesdienstes nicht gehindert werden und ihnen an Stelle des Sonntages eine vierundzwanzigstündige Ruhezeit an einem Wochentage gewährt wird.

§ 105 d. Ausnahmen für den Gewerbebetrieb zufolge
Bundesrathsbeschlusses.

Für bestimmte Gewerbe, insbesondere für Betriebe, in denen Arbeiten vorkommen, welche ihrer Natur nach eine Unterbrechung oder einen Aufschub nicht gestatten, sowie für Betriebe, welche ihrer Natur nach auf bestimmte Jahreszeiten beschränkt sind, oder welche in gewissen Zeiten des Jahres zu einer aussergewöhnlich verstärkten Thätigkeit genöthigt sind, können durch Beschluss des Bundesraths Ausnahmen von der Bestimmung des § 105 b Absatz 1 zugelassen werden.

Die Regelung der an Sonn- und Festtagen in diesen Betrieben gestatteten Arbeiten und der Bedingungen, unter welchen sie gestattet sind, erfolgt für alle Betriebe derselben Art gleichmässig und unter Berücksichtigung der Bestimmung des § 105 c Absatz 3.

Die vom Bundesrath getroffenen Bestimmungen sind durch das Reichs-Gesetzblatt zu veröffentlichen und dem Reichstag bei seinem nächsten Zusammentritt zur Kenntnissnahme vorzulegen.

§ 105 e. Ausnahmen für den Gewerbebetrieb und das
Handelsgewerbe durch Verfügung der höheren
Verwaltungsbehörde.

Für Gewerbe, deren vollständige oder theilweise Ausübung an Sonn- und Festtagen zur Befriedigung täglicher oder an diesen Tagen besonders hervortretender Bedürfnisse der Bevölkerung erforderlich ist, sowie für Betriebe, welche ausschliesslich oder vorwiegend mit durch Wind oder unregelmässige Wasserkraft bewegten Triebwerken arbeiten, können durch Verfügung der höheren Verwaltungsbehörde ¹⁾ Ausnahmen von den

¹⁾ Unter „höherer Verwaltungsbehörde“ ist zu verstehen in Preussen der Regierungspräsident (Berlin Polizeipräsident) bzw. das Oberbergamt, für das Verfahren nach Abs. 2 der Bezirksausschuss, in Bayern die Kreisregierung, Kammer des Innern bzw. das Oberbergamt, in Sachsen die Kreishauptmannschaft (vergl. jedoch §§ 1—6 der A.-Verordn. vom 28. März 1892, S. 206 ff.), in Württemberg das Oberamt, in Baden der Bezirksrath, in Hessen das Kreisamt, für Abs. 2 eventuell der Provinzialausschuss.

Die Ausnahmebewilligung ist den höheren Verwaltungsbehörden übertragen, um

im § 105b getroffenen Bestimmungen zugelassen werden. Die Regelung dieser Ausnahmen hat unter Berücksichtigung der Bestimmungen des § 105c Absatz 3 zu erfolgen.

Das Verfahren auf Anträge wegen Zulassung von Ausnahmen für Betriebe, welche ausschliesslich oder vorwiegend mit durch Wind oder unregelmässige Wasserkraft bewegten Triebwerken arbeiten, unterliegt den Vorschriften der §§ 20 und 21.

§ 105f. Ausnahmen für den Gewerbebetrieb durch die
untere Verwaltungsbehörde.

§ 105. Wenn zur Verhütung eines unverhältnismässigen Schadens ein nicht vorherzusehendes Bedürfnis der Beschäftigung von Arbeitern an Sonn- und Festtagen eintritt, so können durch die *untere Verwaltungsbehörde*¹⁾ Ausnahmen von der Bestimmung des § 105b Absatz 1 für bestimmte Zeit zugelassen werden.

Die Verfügung der unteren Verwaltungsbehörden ist schriftlich zu erlassen und muss von dem Unternehmer auf Erfordern dem für die Revision zuständigen Beamten an der Betriebsstelle zur Einsicht vorgelegt werden. Eine Abschrift der Verfügung ist innerhalb der Betriebsstätte an einer den Arbeitern leicht zugänglichen Stelle auszuhängen.

Die untere Verwaltungsbehörde hat über die von ihr gestatteten Ausnahmen ein Verzeichniss zu führen, in welchem die Betriebsstätte, die gestatteten Arbeiten, die Zahl der in dem Betriebe beschäftigten und der an den betreffenden Sonn- und Festtagen thätig gewesenen Arbeiter, die Dauer ihrer Beschäftigung, sowie die Dauer und die Gründe der Erlaubniss einzutragen sind.

zu vermeiden, dass dabei in Bezug auf den Kreis der in Frage kommenden Gewerbe und die Dauer der Beschäftigungszeit zu weit gegangen wird und eine zu grosse Verschiedenheit der Ausnahmen eintritt.

C. BÜTTNER, *Die Sonntagsruhe etc.* p. 20.

¹⁾ In Preussen der Landrath, in Städten mit über 10,000 Einwohnern die Ortspolizeibehörde (für die Provinz Hannover s. S. 166). In Bayern die Distriktsverwaltungsbehörde, in München der Magistrat oder (bezüglich der Erlaubniss nach § 105b) die Polizeidirektion eventuell das Bezirksbergamt. In Sachsen die Amtshauptmannschaft, in Städten mit revidirter Städteordnung der Stadtrath (s. übrigens §§ 1—6 der A.-Verordn. vom 28. März 1892, S. 206). In Württemberg das Oberamt, im Sinne von § 105c Abs. 4 und § 105f jedoch der Ortsvorsteher. In Baden das Bezirksamt. In Hessen das Kreisamt (s. jedoch die Verordn. vom 24. März 1892).

BÜTTNER, a. w. p. 6.

§ 105g. Möglichkeit der Ausdehnung der Vorschriften
über die Sonntagsruhe auf andere als die durch
§ 105b getroffenen Gewerbe.

Das Verbot der Beschäftigung von Arbeitern an Sonn- und Festtagen kann durch Kaiserliche Verordnung mit Zustimmung des Bundesraths auf andere Gewerbe ausgedehnt werden. Diese Verordnungen sind dem Reichstag bei seinem nächsten Zusammentritt zur Kenntnissnahme vorzulegen. Auf die von dem Verbote zuzulassenden Ausnahmen finden die Bestimmungen der §§ 105c bis 105f entsprechende Anwendung.

§ 105h. Abs. 1. Fortgeltung strengerer landesgesetzlicher
Vorschriften. Abs. 2. Ausnahmen für einzelne Festtage
durch die Landescentralbehörde.

Die Bestimmungen der §§ 105a bis 105g stehen weitergehenden landesgesetzlichen Beschränkungen der Arbeit an Sonn- und Festtagen nicht entgegen.

Den Landes-Zentralbehörden bleibt vorbehalten, für einzelne Festtage, welche nicht auf einen Sonntag fallen, Abweichungen von der Vorschrift des § 105b Absatz 1 zu gestatten. Auf das Weihnachts-, Neujahrs-, Oster-, Himmelfahrts- und Pfingstfest findet diese Bestimmung keine Anwendung.

§ 105i. Gesetzliche Ausnahmen für einzelne Gewerbe.

Die §§ 105a Absatz 1, 105b bis 105g finden auf Gast- und Schankwirtschaftsgewerbe, Musikaufführungen, Schaustellungen, theatralische Vorstellungen oder sonstige Lustbarkeiten, sowie auf Verkehrsgewerbe keine Anwendung.

Die Gewerbetreibenden können die Arbeiter in diesen Gewerben nur zu solchen Arbeiten an Sonn- und Festtagen verpflichten, welche nach der Natur des Gewerbebetriebes einen Aufschub oder eine Unterbrechung nicht gestatten.

§ 136. Beschäftigung jugendlicher Arbeiter.

Abs. 3. An Sonn- und Festtagen, sowie während der von dem ordentlichen Seelsorger für den Katechumen-, und Konfirmanden-, Beicht- und Kommunionunterricht bestimmten Stunden dürfen jugendliche Arbeiter nicht beschäftigt werden.

§ 137. Beschäftigung von Arbeiterinnen.

Arbeiterinnen dürfen in Fabriken nicht in der Nachtzeit von achteinhalb Uhr Abends bis fünfeinhalb Uhr Morgens und am Sonnabend sowie an Vorabenden der Festtage nicht nach fünfeinhalb Uhr Nachmittags beschäftigt werden.

Die Beschäftigung von Arbeiterinnen über sechzehn Jahre darf die Dauer von elf Stunden täglich, an den Vorabenden der Sonn- und Festtage von zehn Stunden, nicht überschreiten.

§ 139b. Aufsicht über die Durchführung der Sonntagsruhe.

Die Aufsicht über die Ausführung der Bestimmungen der §§ 105 *a*, 105 *b* Absatz 1, 105 *c* bis 105 *h*, 120 *a* bis 120 *e*, 134 bis 139 *a* ist ausschließlich oder neben den ordentlichen Polizeibehörden besonderen von den Landesregierungen zu ernennenden Beamten zu übertragen. Denselben stehen bei Ausübung dieser Aufsicht alle amtlichen Befugnisse der Ortspolizeibehörden, insbesondere das Recht zur jederzeitigen Revision der Anlagen zu. Sie sind, vorbehaltlich der Anzeige von Gesetzeswidrigkeiten, zur Geheimhaltung der amtlich zu ihrer Kenntniz gelangenden Geschäfts- und Betriebsverhältnisse der ihrer Revision unterliegenden Anlagen zu verpflichten.

Die Ordnung der Zuständigkeitsverhältnisse zwischen diesen Beamten und den ordentlichen Polizeibehörden bleibt der verfassungsmässigen Regelung in den einzelnen Bundesstaaten vorbehalten.

Die erwähnten Beamten haben Jahresberichte über ihre amtliche Thätigkeit zu erstatten. Diese Jahresberichte oder Auszüge aus denselben sind dem Bundesrath und dem Reichstag vorzulegen.

Die auf Grund der Bestimmungen der §§ 105 *a* bis 105 *h*, 120 *a* bis 120 *e*, 134 bis 139 *a* auszuführenden amtlichen Revisionen müssen die Arbeitgeber zu jeder Zeit, namentlich auch in der Nacht, während des Betriebes gestatten.

Die Arbeitgeber sind ferner verpflichtet, den genannten Beamten oder der Polizeibehörde diejenigen statistischen Mittheilungen über die Verhältnisse ihrer Arbeiter zu machen, welche vom Bundesrath oder von der Landes-Zentralbehörde unter Festsetzung der dabei zu beobachtenden Fristen und Formen vorgeschrieben werden.

§ 146a. Strafbestimmung.

Mit Geldstrafe bis zu sechshundert Mark, im Unvermögensfalle mit Haft wird bestraft, wer den §§ 105 *b* bis 105 *g* oder den auf Grund

derselben erlassenen Anordnungen zuwider Arbeitern an Sonn- und Festtagen Beschäftigung giebt oder den §§ 41*a* und 55*a*, oder den auf Grund des § 105*b* Absatz 2 erlassenen statutarischen Bestimmungen zuwiderhandelt.

§ 149, Absatz 1 Ziffer 7. Strafbestimmung.

Mit Geldstrafe bis zu dreissig Mark und im Unvermögensfalle mit Haft bis zu acht Tagen wird bestraft:

7. wer es unterlässt, den durch §§ 105*c* Absatz 2, 134*e* Absatz 2, 138, 138*a* Absatz 5, 139*b* für ihn begründeten Verpflichtungen nachzukommen.

§ 151. Absatz 1. Strafbarkeit der Gewerbetreibenden und deren Stellvertreter.

Sind bei der Ausübung des Gewerbes polizeiliche Vorschriften von Personen übertreten worden, welche der Gewerbetreibende zur Leitung des Betriebes oder eines Theiles desselben oder zur Beaufsichtigung bestellt hatte, so trifft die Strafe diese letzteren. Der Gewerbetreibende ist neben denselben strafbar, wenn die Uebertretung mit seinem Vorwissen begangen ist oder wenn er bei der nach den Verhältnissen möglichen eigenen Beaufsichtigung des Betriebes, oder bei der Auswahl oder der Beaufsichtigung der Betriebsleiter oder Aufsichtspersonen es an der erforderlichen Sorgfalt hat fehlen lassen.

§ 154, Absatz 1. Ausnahme.

Die Bestimmungen der §§ 105 bis 133*e* finden auf Gehülfen und Lehrlinge in Apotheken, die Bestimmungen der §§ 105, 106 bis 119*b*, 120*a* bis 133*e* auf Gehülfen und Lehrlinge in Handelsgeschäften keine Anwendung.

§ 155. Schlussbestimmung.

Wo in diesem Gesetze auf die Landesgesetze verwiesen ist, sind unter den letzteren auch die verfassungs- oder gesetzmässig erlassenen Verordnungen verstanden.

Welche Behörden in jedem Bundesstaate unter der Bezeichnung: höhere Verwaltungsbehörde, untere Verwaltungsbehörde, Gemeindebehörde, Ortsbehörde, Unterbehörde, Polizeibehörde, Ortspolizeibehörde und welche Verbände unter der Bezeichnung weitere Kommunalverbände zu verstehen sind, wird von der Zentralbehörde des Bundesstaates bekannt gemacht.

Für die unter Reichs- und Staatsverwaltung stehenden Betriebe können die den Polizeibehörden, unteren und höheren Verwaltungsbehörden durch

die §§ 105*b* Absatz 2, 105*c* Absatz 2, 105*e*, 105*f*, 115*a*, 120*d*, 134*e*, 134*f*, 134*g*, 138 Absatz 1, 138*a*, 139, 139*b* übertragenen Befugnisse und Obliegenheiten auf die der Verwaltung dieser Betriebe vorgesetzten Dienstbehörden übertragen werden.

III. *Verordnung, betreffend das Inkrafttreten der auf die Sonntagsruhe im Handelsgewerbe bezüglichen Bestimmungen der Gewerbeordnungsnovelle vom 1. Juni 1891. Vom 28. März 1892.*
(Reichsgesetzblatt 1892 Seite 339).

Wir Wilhelm, von Gottes Gnaden Deutscher Kaiser, König von Preussen etc. verordnen auf Grund des Artikels 9 Absatz 1 des Gesetzes, betreffend die Abänderung der Gewerbeordnung, vom 1. Juni 1891 (Reichs-Gesetzbl. S. 261) im Namen des Reichs, nach erfolgter Zustimmung des Bundesraths, was folgt:

Für das Handelsgewerbe treten die Bestimmungen der §§ 41*a*, 55*a*, 105*a*, 105*b* Absatz 2, 105*c*, 105*e*, 105*f*, 105*h* und 105*i* des Gesetzes, betreffend die Abänderung der Gewerbeordnung, vom 1. Juni 1891 (Reichs-Gesetzbl. S. 261), soweit es sich um die zu ihrer Durchführung erforderlichen Masznahmen handelt, mit dem 1. April 1892, im Uebrigen mit dem 1. Juli 1892 in Kraft.

Urkundlich unter Unserer Höchsteigenhändigen Unterschrift und beigedrucktem Kaiserlichen Insiegel.

Gegeben im Schlosz Berlin, den 28. März 1892.

(L. S.)

WILHELM.
VON BOETTICHER.

IV. *Verordnung, betreffend das völlige Inkrafttreten der auf die Sonntagsruhe bezüglichen Bestimmungen der Gewerbeordnungsnovelle vom 1. Juni 1891. Vom 4. Februar 1895.*
(Reichsgesetzblatt 1895 Seite 11).

Wir Wilhelm, von Gottes Gnaden Deutscher Kaiser, König von Preussen etc. verordnen auf Grund des Artikels 9 Absatz 1 des Gesetzes, betreffend die Abänderung der Gewerbeordnung, vom 1. Juni 1891 (Reichs-Gesetzbl. S. 261) im Namen des Reichs, nach erfolgter Zustimmung des Bundesraths, was folgt:

Die Bestimmungen der §§ 105*a* bis 105*f*, 105*h* und 105*i* des Gesetzes, betreffend die Abänderung der Gewerbeordnung, vom 1. Juni 1891 (Reichs-Gesetzbl. S. 261) treten, soweit sie nicht bereits nach der Verordnung, betreffend das Inkrafttreten der auf die Sonntagsruhe in Handelsgewerbe bezüglichen Bestimmungen vom 28. März 1892

(Reichs-Gesetzbl. S. 339) in Geltung sind, mit dem 1. April 1895 in Kraft.

Urkundlich unter Unserer Höchsteigenhändigen Unterschrift und beigedrucktem Kaiserlichen Insigne.

Gegeben Berlin im Schloß, den 4. Februar 1895.

(L. S.)

WILHELM.

VON BOETTICHER.

V. *Bekanntmachung, betreffend Ausnahmen von dem Verbote der Sonntagsarbeit im Gewerbebetriebe. Vom 5. Februar 1895.*

(Reichsgesetzblatt 1895 Seite 12 flg.)

Auf Grund des § 105 d des Gesetzes, betreffend die Abänderung der Gewerbeordnung, vom 1. Juni 1891 (Reichs-Gesetzbl. S. 261) hat der Bundesrath nachstehende

Bestimmungen, betreffend Ausnahmen von dem Verbote der Sonntagsarbeit im Gewerbebetriebe, beschlossen:

I. Die Beschäftigung von Arbeitern an Sonn- und Festtagen wird — unbeschadet der Bestimmungen des § 105 c der Gewerbeordnung — für die in der nachfolgenden Tabelle bezeichneten Gewerbe und Arbeiten unter den daselbst angegebenen Bedingungen gestattet.

Arbeitern, welche mit den zur Vornahme dieser Arbeiten erforderlichen Hilfsverrichtungen beschäftigt werden (Betrieb der Kraftmaschinen, Beleuchtungsanlagen u. s. w.), sind mindestens Ruhezeiten gemäss § 105 c Absatz 3 oder, mit Genehmigung der unteren Verwaltungsbehörde, gemäss § 105 c Absatz 4 der Gewerbeordnung zu gewähren.

II. Die in Spalte 3 der nachfolgenden Tabelle für einzelne oder für zwei aufeinander folgende Sonn- und Festtage vorgeschriebenen Ruhezeiten der Arbeiter müssen ohne Unterbrechung und ganz oder zum grösseren Theil innerhalb der Zeit von 6 Uhr Abends des vorhergehenden Werktages bis 6 Uhr Morgens des nachfolgenden Werktages gewährt werden.

III. In Betrieben, in welchen auf Grund der vorstehenden Bestimmungen Arbeiter an Sonn- oder Festtagen beschäftigt werden, hat der Arbeitgeber innerhalb der Betriebsstätte an geeigneter, den Arbeitern zugänglicher Stelle eine Tafel auszuhängen, welche in deutlicher Schrift den Inhalt der Bestimmungen zu I und II und aus der nachfolgenden Tabelle die auf seinen Betrieb bezüglichen Vorschriften enthält.

IV. Vorstehende Bestimmungen treten mit dem 1. April 1895 in Kraft Berlin, den 5. Februar 1895.

Der Stellvertreter des Reichskanzlers.

VON BOETTICHER.

HOOFDSTUK XIII.

DE NIEUWERE SOCIALE ZONDAGSWETGEVING.

III. In Oostenrijk.

Wat in Oostenrijk in den geest der nieuwere sociale wetgeving voor de Zondagsrust is gedaan, vindt men in hoofdzaak in de wet van 16 Januari 1895.

Daarnaast komen verder in aanmerking een wet op den mijnarbeid van 21 Juni 1884, een wet op den „Hausirhandel” van 28 April 1895 en enkele ministerieele verordeningen op den Zondagsarbeid in „Tabaktrafrike” en „Lottocollecturen”.

De wetgevende arbeid, die in Oostenrijk eindelijk heeft geleid tot de wet van 16 Jan. 1895, vangt reeds aan met de Gewerbenovelle van 8 Maart 1885, waarbij de bescherming der rust op Zon- en feestdagen in § 75 van de „Gewerbeordnung” werd opgenomen.

Om een overzicht te krijgen van de Oostenrijksche wetgeving zal ik daarom kortelijks toelichten: *a.* den toestand vóór 1885; *b.* den wetgegenden arbeid, die tot de wet van 16 Jan. 1895 leidde; *c.* de hoofdlijnen dier wet; *d.* de uitzonderingen; *e.* de invoering der wet; *f.* de wet op den mijnarbeid; *g.* de wet op den „Hausirhandel” (colportage in ruimeren zin); *h.* de ministerieele verordeningen en *i.* de werking der Oostenrijksche wetgeving.

a. De toestand in Oostenrijk vóór 1885.

Evenals in de meeste landen van het vasteland zag het er voor dat de nieuwe sociale stroom zich baanbrak, met de bescherming

van de Zondagsrust in Oostenrijk vrij treurig uit. In zijn aanteeke-ningen op de Oostenrijksche „Gewerbeordnung” geeft Dr. FRIEDRICH DUSCHENES, advocaat te Praag, een overzicht van den toestand tot op de nieuwe wetgeving, waaraan het volgende is ontleend:

„Bereits ältere Gesetze enthalten viele Bestimmungen ueber die Sonntagsruhe.

„Allerdings waren hiefür in erster Linie nicht socialpolitische, sondern religiöse Erwägungen maszgebend.

„In zahlreichen gesetzlichen Vorschriften (Reg. Circular vom 29 Sept. 1803, Hofkanzleidecret v. 17 März 1825, Allerh. Cabinet-schreiben vom 18 März 1833 u. a.) war — neben zahlreichen gestat-teten Ausnahmen — als Regel ausgesprochen, dasz die Gewerbs-leute und Handwerker an Sonn- und Feiertagen der Arbeit zu ent-halten haben. In Nothfällen war die Erlaubnisz zur Arbeit beim Pfarrer anzusuchen.”

Een eenigszins ander standpunt, zegt Dr. DUSCHENES, neemt het Keizerlijk besluit van 18 April 1850 in, waarin de „Behörden” worden aangewezen, die er voor te zorgen hebben, dat in streken, waar de bevolking voor 't meerendeel Roomsch is, de viering van Zon- en Katholieke feestdagen niet door gedruisch veroorzakenden arbeid gestoord werd.

Op grond van dit besluit verschenen tal van „Durchführungsver-ordnungen”, zoo b. v. een van den stadhouder van Bohemen, op 6 Jan. 1853, van den volgende inhoud:

„Wo die Natur und Wesenheit mehrerer Fabrikszweige unmög-lich macht, dasz der Betrieb an Sonn- und Feiertagen ohne wesent-lichen Schaden gänzlich eingestellt werde, hat ein solcher Fabriks betrieb an diesen Tagen mit Vermeidung der lärmenden Arbeiten auf die innere Localitäten der Fabrik beschränkt und den Arbeitern der Besuch des Gottesdienstes möglich zu bleiben.”

Een andere verordening van den stadhouder van „Niederösterreich”, van 15 Maart 1856, gaat eenigszins verder, luidende aldus:

„Jede geräuschvolle oder auffällige Arbeit, sowie jene, welche von der Strasze aus gehört oder gesehen werden kann, sei es zum Fabriks- oder Gewerbs- oder landwirthschaftlichen Betriebe, dann der Betrieb von Gewerben durch Gesellen, Arbeiter und Lehr-

linge ist an Sonn- und Feiertagen von 5 Uhr Früh an bis Mitternacht verboten. Ausgenommen sind dringende, durch den Nothfall oder durch den nothwendigen Consumtionsbedarf veranlaszte Arbeiten, für welche, wo nicht Gefahr am Verzuge ist, die im Wege des competenten Bezirkspolizei-Commissariates zu ertheilende Zustimmung des betreffenden Pfarrers einzuholen ist, dann die mit dem an Sonn- und Feiertagen erlaubten Gewerbsverkehre nothwendig verbundenen oder die gewöhnlichen häuslichen Beschäftigungen."

Doch deze oudere bepalingen, zegt Dr. DUSCHENES, hebben door de nieuwere „Staatsgrundgesetze" hare kracht verloren, inzonderheid door art. 14 „des Staatsgrundgesetzes" van 21 Dec. 1867, waarin bepaald wordt:

„Niemand kann zu einer kirchliche Handlung oder zur Theilnahme an einer kirchlichen Feierlichkeit gezwungen werden, insofern er nicht der nach dem Gesetze hierzu berechtigten Gewalt eines Anderen untersteht."

En voorts door art. 13 van de wet van 25 Mei 1868, waar bepaald wordt:

„Niemand kann genöthigt werden sich an den Sonn- und Festtagen einer ihm fremden Kirche oder Religionsgesellschaft der Arbeit zu enthalten. An Sonntagen ist jedoch während des Gottesdienstes jede nicht dringend nothwendige öffentliche Arbeit einzustellen."

„Seit dem Erlasse dieser Gesetze", aldus vervolgt Dr. DUSCHENES, „fand ein Zwang zur Beobachtung der Sonntagsruhe nicht mehr statt" ¹⁾.

M. a. w. men was tot op de nieuwere sociale wetgeving in Oostenrijk de wettelijke bescherming der Zondagsrust zoo goed als geheel kwijtgeraakt.

b. De wording der wet van 16 Jan. 1895.

Reeds had een afzonderlijke wet van 21 Juni 1884 den Zondagsarbeid voor het mijnwezen geregeld (cf. Bijl. III hier volgende), toen een

¹⁾ Dr. F. DUSCHENES, *Die Gesetze und Verordnungen ueber das Gewerbewesen etc.*, Prag, 1896, p. 314 en 315.

jaar later bij Novelle van 8 Maart 1885 de regeling van de Zondagsrust in § 75 van de „Gewerbeordnung” werd opgenomen als volgt:

„§ 75. An Sonntagen hat alle gewerbliche Arbeit zu ruhen.

Ausgenommen hievon sind alle an den Gewerbelokalen und Werksvorrichtungen vorzunehmenden Säuberungs- und Instandhaltungsarbeiten.

Der Handelsminister im Einvernehmen mit dem Minister des Innern und dem Minister für Cultus und Unterricht wird jedoch ermächtigt, bei einzelnen Kategorien von Gewerben, bei denen eine Unterbrechung des Betriebes unthünlich oder bei denen der unterbrochene Betrieb im Hinblick auf die Bedürfnisse der Consumenten oder des öffentlichen Verkehrs erforderlich ist, die gewerbliche Arbeit auch an Sonntagen zu gestatten.

An den Feiertagen ist den Hilfsarbeitern die nöthige Zeit einzuräumen um den ihrer Confession entsprechenden Verpflichtungen zum Besuche des Vormittagsgottesdienstes nachzukommen.”

Aldus was het algemeene beginsel in de „Gewerbeordnung” opgenomen en aan den minister het toelaten van uitzonderingen opgedragen, ten gevolge waarvan bij verordening van 27 Mei 1885 de uitzonderingen nader werden geregeld.

„allein,” schrijft DUSCHENES, „es wurde von mehreren Seiten darauf hingewiesen, dasz die Regierung von dem ihr in § 75 eingeräumten Rechte, Ausnahmen zu gewähren, zu weit gegangen sei, so dasz ein zu kleiner Theil der Arbeiterschaft der Wohlthaten der Sonntagsruhe theilhaftig wurde. Dies war die nächste Veranlassung für das Erscheinen des oben citirten Gesetzes vom 16 Jan. 1895.”¹⁾

Er was een levendige actie in het land als een spoorslag voor de wetgevende macht om de zaak nader te regelen.

„Le mouvement fut actif, constant, énérgique.

„Le Gouvernement et les Chambres autrichiennes usent largement du procédé de l'enquête; une enquête de 1893, la consultation de divers corps compétents, des congrès etc. avaient prouvé

¹⁾ F. DUSCHENES, t. a. p. p. 315.

qu'une nouvelle loi serait utile pour régler plus complètement la question.

„Déposée et votée en 1894, elle est devenue la loi actuellement en vigueur du 16 janvier 1895” ¹⁾.

c. De hoofdpijnen der wet van 16 Jan. 1895.

De eenvoudigste wijze om de wet te leeren kennen is ook hier het lezen van de slechts 14 artikelen ²⁾, waaruit zij bestaat. (Cf. Bijl. I hier volgende)

Met eene enkele algemeene opmerking moge hier dan ook worden volstaan.

De wet maakt, zooals reeds is gezegd, deel uit van de „Gewerbeordnung”, evenals de Deutsche wet van 1 Juni 1891, en regelt zoowel handel als industrie, ook de klein-industrie.

Als algemeen beginsel stelt zij evenwel niet, zooals de Deutsche wet, dat men des Zondags in de nijverheid geen arbeiders in dienst mag hebben, maar eenvoudig dat alle industrieele arbeid op Zondag heeft te rusten.

Deze rust echter beperkt zij bepaald tot het publieke erf, waar de wet heeft mee te spreken, in dien zin dat zij in art. III al. 5 aan de eigenaars van fabrieken en werkplaatsen toestaat zelf te werken op hun privaat terrein mits zoo dat er in geen deeleen door worde getornd aan de publieke rust.

Dit beginsel van de verzekering der publieke rust is ook in andere artikelen der wet doorgevoerd, o. a. in art. IX al. 8, waar bepaald is, dat op die uren, waarin de handel op Zondag is verboden, ook „die Eingangsthüren zu den für den Verkehr mit dem Publicum bestimmten Geschäftslocalitäten geschlossen gehalten werden”; een dergelijke bepaling vinden we nog in art. XI.

De Oostenrijksche wetgever heeft dus zeer bepaald het algemeen beginsel in de wet opgenomen van een publieke rust te willen waarborgen, wat de Deutsche wet aan de afzonderlijke wetgevers der Bondsstaten heeft overgelaten.

¹⁾ Prof. BRANTS, *La législation Autrichienne sur le dimanche dans l'industrie et le commerce privés*. Rapport op het Congres te Brussel 1897, p. 10.

²⁾ Eigenlijk vier paragrafen, waarvan § 1 de artikelen I—XIV bevat.

Voorts verdient opmerking, dat in de Oostenrijksche wet de organisatie van den arbeid zooveel mogelijk tot haar recht wordt gebracht in de erkenning van de „Genossenschaften” (art. VII, 3 en IX) gelijk ook de „Genossenschaften” in den breede afzonderlijk geregeld zijn in de „Gewerbeordnung”, § 105—130.

Ook het verschil in belijdenis van de onderscheiden gezindheden is in de Oostenrijksche wet, art. IX al. 7 en XIV, behoorlijk tot zijn recht gekomen. In art. IX al. 7 wordt bepaald, dat, waar de Zondagsarbeid in den handel noodzakelijk is, den arbeiders „mit Berücksichtigung ihrer Confession” de tijd moet worden gegund tot bezoek der voormiddaggodsdiensstoefening, terwijl in art. XIV wordt bepaald: „An den Feiertagen ist den Arbeitern mit Berücksichtigung ihrer Confession, die zum Besuche des Vormittaggottesdienstes nöthige Zeit einzuräumen”.

En eindelijk moet nog opgemerkt, dat de Oostenrijksche niet van een rust op Zon- en feestdagen maar alleen van Zondagsrust spreekt, in onderscheiding van de Duitsche wet, die juist aan de feestdagen nog grootere bescherming verleent dan aan den Zondag, terwijl de Oostenrijksche wet in het aangehaalde art. XIV den arbeiders „mit Berücksichtigung ihrer Confession” gelegenheid geeft om op de feestdagen hunner gezindheid de morgengodsdiensstoefening bij te wonen.

d. De uitzonderingen.

Het spreekt vanzelf, dat de quaestie der uitzonderingen ook hier van belang is, evenals bij de Zwitsersche en Duitsche wetgeving is gezien.

De Oostenrijksche wet kent uitzonderingen van drieërlei aard:

- 1°. uitzonderingen door de wet zelf gemaakt in art. III;
- 2°. uitzonderingen door den minister vast te stellen, art. VI;
- en 3°. uitzonderingen, waarvan het vaststellen door den minister wordt opgedragen aan de „politische Landesbehörden”, art. VII.

Een verordening van 24 April 1895 ¹⁾ regelt de uitzonderingen

¹⁾ Men vindt deze Verordnung van 24 April 1895 in alle uitgaven der wet, o.a. in de uitgave der *Manz'sche Gesetz-Ausgabe*, Wien, en in het werk van Dr. F. DUSCHENES,

ingevolge art. VI, en laat meer of minder den Zondagsarbeid toe in 48 bedrijven, waarbij dan de chemische industrieën ten getale van 24 onder n°. 32 zijn samengevat, zoodat deze lijst van uitzonderingen, althans uiterlijk beschouwd, het aanzien geeft van tamelijk groote vrijgevigheid op dit punt.

In § 7 dezer verordening wordt ook voldaan aan de bepaling van art. VII, en het recht om uitzonderingen van de derde categorie te maken aan de „politische Landesbehörde” gegeven voor 7 industrieën, die men aldaar vindt opgenoemd.

e. De invoering der wet.

Behalve de Ministerieele Verordening van 24 April 1895 verscheen op 27 Mei 1895 een zoogenaamde „Durchführungsverordnung” ¹⁾, als een soort van „Ausführungsanweisung” voor het gansche Rijk, in den aanhef waarvan o. a. gezegd wordt: „Das Handelsministerium sieht sich in Einvernehmen mit dem k. k. Ministerium des Innern und dem k. k. Ministerium für Cultus und Unterricht veranlaszt, den mit der Handhabung dieser Vorschriften betrauten Gewerbebehörden zum Zwecke gleichmässiger Durchführung des Gesetzes Nachstehendes zu bemerken.”

Hierop volgen dan onder de cijfers van 1—23 eenige ophelderingen omtrent de toepassing der wet en der uitzonderingen zooals de Verordening van 24 April '95 ze heeft vastgesteld.

Behalve deze algemeene „Durchführungsverordnung” ging de invoering der wet in de verschillende deelen van het Rijk gepaard met afzonderlijke „Landesdurchführungsverordnungen” ²⁾, waarin tegelijk werd voldaan aan de opdracht van den minister, waarbij aan de „politische Landesbehörden” (cf. Wet van 16 Jan. 1895, § 1 VII en Verordnung van 24 April 1895 §7) het maken van uitzonderingen in een zevental industrieën was opgedragen.

p. 322 e. v. Ik geef de Verordening, met weglating van de lange lijst van uitzonderingen, die tal van bladzijden beslaat. (Cf. Bijl. II hier volgende)

¹⁾ Bij Dr. F. DUSCHENES, p. 337—351.

²⁾ Bij Dr. F. DUSCHENES, p. 351—377.

f. De wet op de Mijnindustrie van 21 Juni 1884.

Naast de algemeene wet van 16 Jan. 1895 op handel en industrie, was voor de mijnindustrie reeds veel vroeger een afzonderlijke wettelijke regeling van de Zondagsrust tot stand gekomen, nl. bij de wet van 21 Juni 1884, en die dus bij een overzicht over de nieuwere Oostenrijksche sociale Zondagswetgeving niet mag ontbreken, veeleer om den datum der totstandkoming behoorde vooropgesteld te worden.

Ook hier geldt reeds als algemeene regel, dat de arbeiders des Zondags behooren te rusten, worden om bepaalde reden uitzonderingen toegestaan, etc.

Men zie de artikelen der wet. (Bijl. III hier volgende)

g. De wet van 28 April 1885 op den Hausirhandel
(Colportage).

Behalve de wet op de mijnindustrie moet naast de wet van 16 Jan. 1895 nog genoemd worden die van 28 April 1895, waarbij de bepalingen betreffende den handel ook van toepassing worden verklaard op den „Hausirhandel” of de colportage langs de huizen.

Overtredingen worden gestraft met ten hoogste 50 gulden boete of 8 dagen hechtenis.

h. Verordeningen op de staatsmonopoliën en regaliën.

Daar de staatsmonopoliën en zg. „Regaliën” niet onder de nieuwe wetgeving vielen, moest de toepassing van de beginselen der nieuwe wetgeving hierop geschieden bij ministerieele verordening.

Dr. DUSCHENES schrijft hierover:

„§ 75 der Gew.-Ord. spricht von der gewerblichen Arbeit. Nach Art. VIII des Kundm. Pat. zur Gewerbeordnung fallen die Monopole und Regalien des Staates nicht unter dieselbe und können somit im Namen dieses Gesetzes nicht getroffen werden. Deshalb wurde folgende Resolution vom Gew.-Ausschusse beantragt und vom Abg.-H. angenommen: Die Regierung wird aufgefordert, dafür Sorge zu tragen, dass die in diesem Gesetze enthaltenen Be-

stimmungen über die Sonntagsruhe im Handelsgewerbe auch bei jenen Handeltreibenden, welche nebst den von ihnen zur Anmeldung gebrachten Artikeln Gegenstände der *Monopole* oder *Regalien* des Staates führen oder eine *Lottocollectur* betreiben, sowie auch bei den selbständigen Tabaktrafiken und Lottocollecturen zur Anwendung gebracht werden können.

„Auch den Beamten und Dienern des Staates musz die nothwendige Sonntagsruhe gewährt werden, besonders ist das im Post- und Eisenbahnwesen nothwendig. Auch hier legte der Ausschusz eine Resolution vor, welche einstimmig wie die erste Resolution angenommen wurde: Die Regierung wird aufgefordert, auch den k. k. *Beamten* und *Dienern*, insbesondere auch *beim Post- und Eisenbahnwesen* eine hinreichende Sonntagsruhe zu gewähren.

„Auch die Frage der Sonntagsruhe beim Hausirhandel ist angeregt worden, und es wäre in der That ein Widerspruch, den ordentlichen Geschäftsleuten die Sonntagsarbeit zu verbieten, die Hausirer aber von diesem Verbote auszunehmen. Ein diesfalls gestellter Antrag wurde zurückgezogen, nachdem die Regierung erklärt hatte, dasz sie sofort nach dem Zustandekommen dieses Gesetzes *eine kleine Novelle*, betreffend die Sonntagsruhe *im Hausirhandel*, einbringen werde.“

Ik geef de Ministerieele Verordening voor de „Tabaktrafike“ en „Lottocollecturen“ zooals ze bij Dr. DUSCHENES voorkomt (Bijl. V, hier volgende.)

1. Werking der Oostenrijksche Zondagswetgeving.

De werking der wet, vooral van een wet op de Zondagsrust, hangt niet uitsluitend af van de algemeene beginselen, die er aan ten grondslag liggen, maar ook van de gestrengheid en de energie, waarmee zij wordt ten uitvoer gelegd.

Inzonderheid is dit van beteekenis, waar in de toepassing zooveel speelruimte is gelaten, als in het maken van uitzonderingen op het verbod van arbeid in de Oostenrijksche wetgeving is geschied.

Het algemeen oordeel over de werking der Oostenrijksche wetgeving is volgens Prof. BRANTS vrij gunstig.

„Nous ne pourrions les (reclamations) étudier en détail:

„Apprécier l'efficacité de la loi, c'est se demander si on applique la loi, si elle a servi à quelque chose.

„A prendre la chose ainsi, il n'y a pas de doute possible; l'impression générale quasi unanime est que la loi a réalisé un progrès sérieux.

„Ce progrès n'est pas égal partout, mais il est réel. Il est reconnu par l'inspection du travail comme par les chefs socialistes”¹⁾.

Het meest bevredigend is volgens Prof. BRANTS de werking der wet in de grootindustrie; alleen wat betreft de z.g. Ersatzruhe schijnen moeilijkheden te bestaan.

In de kleinindustrie staat het niet zoo gunstig:

„Il y a à cela plus d'une raison: le petit industriel est plus mêlé à la clientèle exigeante et quotidienne; il est souvent, en même temps, petit débitant; d'autre part, l'inspection s'y exerce difficilement à cause du grand nombre d'ateliers”²⁾.

Veel hangt hier van het publiek af en Prof. BRANTS merkt dan ook terecht op:

„C'est le public qui est le vrai coupable”³⁾.

„Malgré les efforts faits jusqu'ici, il y a donc beaucoup à désirer dans la petite industrie; la loi n'y a certes pas été inutile, il y a une tendance à l'amélioration mais avec, encore, bien des infractions”⁴⁾.

Wat den handel betreft zijn enkele klachten algemeen.

Inzonderheid betreft dit de werking van Art. IX waar de uren waarop 's Zondags verkocht mag worden, door de „Landesbehörde” kunnen worden vastgesteld naar plaatselijke omstandigheden.

Dit laatste heeft aanleiding gegeven, dat zelfs in verschillende gedeelten van een zelfde stad een geheel verschillende regeling

¹⁾ Prof. BRANTS, *La législation Autrichienne sur le dimanche*. Rapport op het Congres te Brussel 1897, p. 15.

²⁾ T. a. p., p. 16.

³⁾ T. a. p.

⁴⁾ T. a. p.

werd gemaakt overeenkomstig al. 6 van Art. IX, waar staat: „Die Festsetzung der Stunden, während welcher die Sonntagsarbeit beim Handelsgewerbe gestattet ist, kann für verschiedene Zweige des Handels und für einzelne Gemeinden oder Gemeindetheile verschieden erfolgen.”

De regeling der stad Weenen alleen geeft voor de 9 districten der stad een geheel uiteenlopende regeling ¹⁾.

„Mais on a cru”, zegt Prof. BRANTS, „devoir tenir compte des habitudes prises et on a fait une variété infinie de réglemens locaux. Cette inégalité et cette variété ont soulevé de nombreuses difficultés” ²⁾.

„Les marchands réclament contre la variété infinie du régime, qui permet toutes sortes de concurrences incorrectes” ³⁾.

„Dit is, zegt Prof. BRANTS, „het beste bewijs, dat een goede wet door een slechte organisatie kan worden bedorven” ⁴⁾.

Over de werking der wet op den „Hausirhandel” (colportage), over de wet op den mijnarbeid en de reglementeering van de staats-monopoliën worden geen bijzondere klachten vernomen.

Vermoedelijk zal dan ook de al te groote variëteit wel weer worden opgeheven door een wijziging van Art. IX der wet, opdat ook wat den handel betreft het goede beginsel tot een goede practijk moge leiden ⁵⁾.

Omtrent den inhoud en de beteekenis der Oostenrijksche Zondags-wetgeving nog de volgende opmerkingen.

I. De Oostenrijksche wetgeving rust niet enkel op sociale gronden en heeft den Zondag ook niet alleen als socialen rustdag beschouwd.

De Oostenrijksche wetgever heeft gerekend met het feit dat er onder een christenvolk nog behoefte bestaat om den Zondag in rust en in vrede Gode en Zijn dienst te wijden, behoefte om godsdienst-

¹⁾ Men zie de regeling bij BRANTS, Rapport p. 18.

²⁾ T. a. p.

³⁾ T. a. p., p. 19.

⁴⁾ T. a. p.

⁵⁾ T. a. p., p. 20.

oefeningen bij te wonen; behoefte om vrij van alle slaafachtig werk in rechte christelijke vrijheid des Zondags meer bijzonder zijn God te zoeken in gebed en in dankzegging, in psalmen en lofzangen en in onderzoek naar Zijn heilige ordinantiën voor heel het leven.

Daarom is het motief voor de Oostenrijksche wetgeving, al drong de tijdgeest het sociale element voorop, niet alleen van socialen aard.

„Le rapporteur de la commission parlementaire de l'industrie, Dr. EBENHOCH, rappelle les motifs déterminants de la législation, et les groupes sous trois rubriques: le dimanche, jour du repos; le dimanche, jour de la famille; le dimanche, jour du Seigneur” ¹⁾.

Overeenkomstig deze motieven beschouwt dan ook de wet den Zondag volstrekt niet uitsluitend als socialen rustdag.

Telkens wordt met omzichtigheid op de behoefte aan het bijwonen der godsdienstoefeningen, overeenkomstig de belijdenis der verschillende gezindheden, gelet en het is duidelijk, dat de wetgever zooveel mogelijk bescherming heeft willen verleenen aan den Zondag opgevat naar de behoeften der gezindheden (cf. art. V, IX al. 7).

II. *De algemeene beginselen, die in de Oostenrijksche wetgeving uitkomen, verdienen de voorkeur boven die der Duitsche wetgeving.*

Wanneer ik aan de beginselen der Oostenrijksche wetgeving de voorkeur geef boven die der Duitsche, dan heb ik inzonderheid het oog op drieërlei in 't oog loopend verschil:

- 1°. het anders stellen van den algemeenen regel voor de Zondagsrust;
- 2°. het meer rekenen met de organisatie van den arbeid;
- 3°. het anders regelen van de verhouding tusschen Zon- en feestdagen.

1°. De Oostenrijksche wet stelt als regel in art. 1: „An Sonntagen hat alle gewerbliche Arbeit zu ruhen.”

¹⁾ Prof. BRANTS, Rapport, I. c. p. 10.

Toegelicht door art. III al. 5, waar den patroon alleen het zelf werken wordt toegestaan onder voorwaarde dat het „nicht öffentlich” wordt verricht, blijkt hieruit, dat de Oostenrijksche wetgever bedoelt een „publieke rust” op den Zondag te beschermen, die door geen voor ieder zichtbaren of hoorbaren arbeid wordt verstoord of althans zoo weinig mogelijk.

Dit nu is consequent.

Gaat men eenmaal uit van de idee, dat den arbeiders een rustdag moet worden gegund, dan geve men ook een ware menschelijke rust, d. w. z. een rust niet enkel bestaande in het werkeloos blijven zijner ledematen, maar een rust voor geheel zijn mensch-zijn naar geest en lichaam; een rust voor zijn zenuwleven, voor zijn gewaarwordingen, voor heel zijn bestaan en zooveel mogelijk door heel zijn omgeving op het publiek terrein gesterkt en gesteund.

En die behoefte wordt alleen dan, voor zoover dit mogelijk is, bevredigd, wanneer alle slaafsche arbeid zooveel doenlijk stilsta, opdat niet het zwoegen en arbeiden van rondom, dengene, die rust noodig heeft, juist die rust voor zijn ziel, voor zijn zinnen en zenuwen rooft.

Dat beginsel nu van publieke rust is in de Oostenrijksche wet tot zijn recht gekomen, in de Duitsche niet.

De Duitsche wetgever heeft dit geheel aan de wetgeving der afzonderlijke staten overgelaten en als regel gesteld, dat men 's Zondags geen werklieden mag laten werken.

2°. In de Oostenrijksche wet komen herhaaldelijk de „Genossenschaften” ter sprake en worden dezen telkens aangewezen als organen, die men heeft te raadplegen (VII al. 3 en IX al. 2, 3 en 4).

Hierin nu ligt een erkenning van de organisatie van den arbeid, die men bij de regeling der arbeidsbescherming alleszins mag verwachten en die in de Duitsche wet wordt gemist.

3°. Eindelijk regelt de Oostenrijksche wetgever de verhouding van den Zondag en de overige feestdagen in dier voege, dat als regel alleen van den Zondag wordt gesproken, en in art. XIV de feestdagen slechts in zooverre worden beschermd, dat aan de arbeiders der verschillende gezindheden gelegenheid wordt gegeven om de morgengodsdienstoefeningen bij te wonen.

Geheel anders regelt de Duitsche wet dit punt, waar zij, zooals boven is gezien (cf. Conclusie IV van het vorige hoofdstuk), aan enkele feestdagen nog grootere bescherming verleent dan aan den Zondag.

Ook hierin heeft de Oostenrijksche wetgever m. i. het juiste standpunt gekozen.

De Zondag moet beschermd en als levensordinantie, waarop van de schepping af de mensch is aangelegd geweest als noodig hebbende een zevendaagschen rustdag, en als afzonderlijk aan de religie te wijden voor allen, wier belijdenis het voorschrijft.

Voor de feestdagen geldt uiteraard het eerste motief niet en blijft dus alleen het laatste over, zoodat er meer reden is om, indien er van voorkeur sprake mag of moet zijn, den Zondag strenger te beschermen en bij de feestdagen hoofdzakelijk op het bijwonen der godsdienstige bijeenkomsten te letten, zooals de Oostenrijksche wet heeft gedaan.

Nog een enkele opmerking over de nieuwere sociale Zondagswetgeving moet, vóór van dit hoofdstuk kan worden afgestapt, gemaakt.

In de sociale drijfkracht van den tijdgeest tot bescherming van den zevendaagschen rustdag komt de reactie uit van de goddelijke scheppingsordinantie tegen de verwarring en verwoesting, door de zonde gewrocht.

Het is een meer op te merken verschijnsel in de geschiedenis, dat, wanneer de drijfkracht der zonde op eenig punt een eindweegs consequent doorzet en de jammerlijke gevolgen daarvan in het leven openbaar worden, juist door die gevolgen, welke men zien kan, het leven tot reactie geprikkeld wordt, niet om het beginsel der zonde, maar om de gevolgen, die het consequent doorzetten van dat beginsel gehad heeft, af te wenden.

En die reactie kan van het leven uitgaan, omdat het Gode behaagt steeds, ondanks de zonde, zooveel kracht in het menschelijk leven en zooveel energie staande te houden door Zijn algemeene genade, dat het leven althans mogelijk blijft.

Wanneer dan ook op eenig gebied uit het natuurlijk leven zelf reactie opkomt, geschiedt zulks meestal niet dan uit tastbaren nood en is het vaak bewijs, dat de actie der zonde schrikbarende, voor ieder zichtbare, ellende heeft gewrocht.

Dat deze reactie van het natuurlijk leven tegen de actie der zonde steeds gesteund en gesterkt wordt door de actie der bijzondere genade, m. a. w. door al wat christelijk is, behoeft dan ook nauwelijks gezegd, maar is van belang om op te merken, wijl het standpunt, dat de Christenen hebben in te nemen tegenover een beweging als de nieuwe sociale beweging voor Zondagsrust, er eenigermate door wordt bepaald.

Gelijk in de Fransche revolutie in het „ni Dieu ni maitre” de actie der zonde consequent voortdreef, alle besef van religie zoo mogelijk trachtte uit te delgen, de grootste losbandigheid en de ondraaglijkste anarchie voortbracht en juist door deze wrange vruchten het leven tot reactie dreef, zoodat weldra 's menschen onuitroeibaar besef van schepsel te zijn tegenover den Schepper weer aan het woord kwam en Robespierre straks fungeert als priester van het Opperwezen, alzoo gaat het telkens.

Nadat de zonde der zedeloosheid in het moderne Frankrijk name-looze ellende heeft veroorzaakt onder alle rangen en standen, komt thans de reactie, door de zichtbare gevolgen der zonde geprikkeld, om een meer zedelijk leven terug te erlangen en wordt in onze dagen van regeeringswege in Frankrijk het verwekken van kinderen aangemoedigd.

Wanneer de zonde in haar ontbindende kracht met de Fransche revolutie alle organische samenbinding uiteenrafelt en een onbeperkt individualisme straks tot eindelooze concurrentie en verder tot onderdrukking van alle zwakkeren en tot het wegzinken van heel de breede volksklasse in jammerlijke armoede en onmacht leidt, komt weldra de reactie van het leven, opgeschrikt door zulke wrange vruchten van het zondige beginsel, en een streven naar herstel van organisch verband, naar meer sociaal leven, naar organisatie inzonderheid van den arbeid breekt zich baan.

Zoo nu is het ook gegaan met de Zondagsviering.

De Fransche revolutie openbaarde het zondige streven om ook

deze levensordinantie omver te werpen en er een eigen ordinantie naar willekeur voor in de plaats te stellen.

In de hellevaart der consequente doorvoering leidde dit al dadelijk tot geheele afschaffing van den Zondag en tot instelling van decaden.

Doch snel als deze consequente doorvoering was, was ook de verwarring en de ondraaglijke losbandigheid, die deze geheele verwoesting in de regelmaat der tijdsindeeling aanbracht en even snel de reactie van het leven om althans als tijdsindeeling den Zondag in eere te herstellen.

Maar hiermede was de actie tegen de ordinantie van den zevenden dag niet voorgoed gebroken.

Al herstelde men den Zondag als tijdsindeeling, daarmede beantwoordde de zevendaagsche rustdag nog niet aan zijn bestemming.

Een machtige actie bleef werken om al wat christelijk was van dien zevenden dag los te maken.

De vrije concurrentie, gesterkt door den vrijbrief, dien het ongeloof gaf, maakte zich ook den Zondag ten nutte en het duurde niet lang of inzonderheid in de breede volksklasse begon men te zuchten onder den ondraaglijken last van den Zondagsarbeid.

En eerst toen men zag, welke ellende en verstoring van de harmonie des levens, welke beroving van huiselijk genot en van familieleven door deze actie tegen den Zondag was teweeggebracht, eerst toen wies de reactie van het natuurlijke leven en werd allerwegen een machtig streven openbaar om herstel van den zevendaagschen rustdag.

Deze reactie nu van het natuurlijk leven, zooals het naar de ordinantie, die God er in geschapen heeft, bestaat, tot herstel van den zevendaagschen rustdag, begint thans ook in schier alle wetgevingen meer of minder door te dringen, en het is voor de Christenen in alle landen plicht om deze reactie der scheppingsordinantie, deze reactie van de door God nog in stand gehouden energie des levens, zooveel mogelijk te leiden in het goede spoor.

Conclusie.

De slotsom, waartoe ons bovenstaande beschouwingen hebben geleid, kan in 't kort aldus worden samengevat:

I. De Oostenrijksche wetgeving rust niet enkel op sociale gronden en heeft den Zondag ook niet alleen als socialen rustdag beschouwd.

II. De algemeene beginselen, die in de Oostenrijksche wetgeving uitkomen, verdienen de voorkeur boven die der Duitsche wetgeving.

Algemeene conclusie op de nieuwere sociale Zondagswetgeving.

In de sociale drijfkracht van den tijdgeest tot bescherming van den zevendaagschen rustdag komt de reactie uit van de goddelijke scheppingsordinantie tegen de verwarring en verwoesting, door de zonde gewrocht.

BIJLAGE.

Tekst van de Oostenrijksche sociale Zondagswetten.

I. Gesetz vom 16. Jänner 1895, betreffend die Regelung der Sonn- und Feiertagsruhe im Gewerbebetriebe.

Mit Zustimmung beider Häuser des Reichsrathes finde Ich anzuordnen, wie folgt:

§ 1. An Stelle des § 75 des Gesetzes vom 8. März 1885 (R. G. Bl. Nr. 22), betreffend die Abänderung und Ergänzung der Gewerbe-Ordnung, haben die nachfolgenden Bestimmungen zu treten.

Art. I. An Sonntagen hat alle gewerbliche Arbeit zu ruhen.

Art. II. Die Sonntagsruhe hat spätestens um 6 Uhr morgens eines jeden Sonntages, und zwar gleichzeitig für die ganze Arbeiterschaft jedes Betriebes, zu beginnen und mindestens 24 Stunden zu dauern.

Art. III. Von der Bestimmung des Artikels 1 und 2 sind ausgenommen:

1. Die an den Gewerbelocalen und Werksvorrichtungen vorzunehmenden Säuberungs- und Instandhaltungs-Arbeiten, durch welche der regelmässige Fortgang des eigenen oder eines fremden Betriebes bedingt ist und welche ohne wesentliche Störung des Betriebes oder ohne Gefahr für Leben und Gesundheit der Arbeiter an Wochentagen nicht verrichtet werden können;

2. die erforderliche Bewachung der Betriebsanlagen;

3. die Arbeiten zur Vornahme der Inventur, und zwar einmal im Jahre;

4. unaufschiebbare Arbeiten vorübergehender Natur, welche entweder aus öffentlichen, insbesondere sicherheitspolizeilichen Rücksichten oder in Nothfällen vorgenommen werden müssen;

5. die persönlichen Arbeiten des Gewerbe-Inhabers, insoweit dieselben ohne Verwendung eines Hilfsarbeiters und nicht öffentlich vorgenommen werden.

Art. IV. Gewerbetreibende, welche Arbeiter an Sonntagen zu Arbeiten der im Artikel III, 1, 2, 3 und 4 erwähnten Art verwenden, sind verpflichtet, ein Verzeichniss anzulegen, in welches für jeden einzelnen Sonntag die Namen der beschäftigten Arbeiter, der Ort und die Dauer ihrer Beschäftigung, sowie die Art der vorgenommenen Arbeit einzutragen sind. Dieses Verzeichniss ist auf Verlangen der Gewerbe-Behörde, sowie dem Gewerbe-Inspector vorzulegen.

Bezüglich der im Artikel III, Punkt 3 und 4 erwähnten Arbeiten ist der Gewerbe-Inhaber überdies verpflichtet, von der Vornahme dieser Arbeiten noch vor Beginn derselben an die Gewerbe-Behörde die Anzeige zu erstatten. Wenn die Nothwendigkeit des Beginnes oder der Fortsetzung einer solchen Arbeit erst am Sonntag eintritt, so musz die Anzeige spätestens sofort nach Beendigung derselben an die Gewerbe-Behörde erstattet werden.

Diese Anzeigen sind stempelfrei.

Die Aufgabe der Anzeige bei der k. k. Post gilt als Erstattung der Anzeige an die Gewerbe-Behörde.

In beiden Fällen hat die Gewerbe-Behörde zu prüfen, ob die gesetzlichen Voraussetzungen zur Vornahme dieser Arbeiten vorhanden sind.

Art. V. Sofern die im Art. III unter 1, 2 und 4 erwähnten Arbeiten die Arbeiter am Besuche des Vormittag-Gottesdienstes hindern, sind die Gewerbe-Inhaber verpflichtet, jedem bei diesen Arbeiten beschäftigten Arbeiter an dem nächstfolgenden Sonntage jene freie Zeit zu lassen, welche ihm den Besuch des Vormittag-Gottesdienstes ermöglicht.

Wenn die im Artikel III unter 1, 2 und 4 bezeichneten Arbeiten länger als drei Stunden dauern, ist diesen Arbeitern mindestens eine vierundzwanzigstündige Ruhezeit am darauffolgenden Sonntage oder, wenn dies mit Rücksicht auf den Betrieb nicht möglich ist, an einem Wochentage, oder je eine sechstündige Ruhezeit an zwei Tagen der Woche zu gewähren.

Art. VI. Der *Handelsminister* im Einvernehmen mit den betheiligten Ministern ist ermächtigt, bei einzelnen Kategorien von Gewerben, bei denen ihrer Natur nach eine Unterbrechung des Betriebes oder ein Aufschub der betreffenden Arbeiten unthunlich oder bei denen der Betrieb an Sonntagen im Hinblick auf die täglichen oder an Sonntagen besonders hervortretenden Bedürfnisse der Bevölkerung oder des öffentlichen Verkehres erforderlich ist, die gewerbliche Arbeit auch an Sonntagen im Verordnungswege zu gestatten.

Bei den im ununterbrochenen Betriebe stehenden Gewerben, rück-

sichtlich welcher die Sonntagsarbeit gestattet wird, ist dieselbe immer auf die mit dem eigentlichen ununterbrochenen Betriebe unmittelbar zusammenhängenden und bei den übrigen unter die Ausnahme dieses Artikels fallenden Gewerben immer auf die in der Verordnung ausdrücklich gestatteten Arbeitsleistungen zu beschränken, wogegen alle anderen Arbeiten, wie Vorbereitungs- oder sonstige Neben- und Hilfsarbeiten, zu ruhen haben.

Die Regelung der an Sonntagen in diesen Betrieben gestatteten Arbeiten und die Feststellung der Bedingungen, unter welchen sie gestattet find, erfolgt für alle Betriebe derselben Art gleichmässig und unter Berücksichtigung der im Artikel V betroffenen Anordnungen hinsichtlich des Ersatzruhetages.

Die betreffenden Bestimmungen sind in die Arbeitsordnung aufzunehmen, beziehungsweise an geeigneter Stelle in den Arbeitsräumen in den landesüblichen Sprachen anzuschlagen.

Art. VII. Sofern bei einzelnen Kategorien von Productions-Gewerben, deren Ausübung an Sonntagen zur Befriedigung der täglichen oder an Sonntagen besonders hervortretenden Bedürfnisse der Bevölkerung nothwendig ist, vorwiegend örtliche, von Sitte und Gewohnheit beeinflusste Verhältnisse in Betracht kommen, kann die Ermittlung und Feststellung der erforderlichen Ausnahmen von der Vorschrift der Sonntagsruhe *von den beteiligten Ministerien den politischen Landesbehörden übertragen* ¹⁾ werden.

Die betreffenden Gewerbe sind in der auf Grund des Artikels VI zu erlassenden Verordnung namhaft zu machen.

Bei der Feststellung der Ausnahmen für diese Gewerbe, welche für einzelne Gemeinden oder Orte verschieden erfolgen kann, ist auf die im Artikel V getroffenen Anordnungen hinsichtlich des Ruhetages Bedacht zu nehmen. Die Feststellung dieser Ausnahmen erfolgt nach Anhörung der betreffenden Gemeinden und Genossenschaften. Auch sind die betreffenden Bestimmungen in die Arbeitsordnung aufzunehmen, beziehungsweise an geeigneter Stelle in den Arbeitsräumen in den landesüblichen Sprachen anzuschlagen.

Art. VIII. Die politischen *Landesbehörden in Galizien und der Bukowina* sind ermächtigt, für ihre Verwaltungs-Gebiete oder Theile derselben die Arbeit in Productions-Gewerben an Sonntagen unter der Voraussetzung

¹⁾ Nogmaals zij hier opgemerkt dat de cursiveeringen in deze en in alle voorgaande wetten en verordeningen van mij zijn, tenzij het tegendeel uitdrukkelijk wordt vermeld.

zu gestatten, dass die betreffenden Gewerbe-Inhaber und deren sämtliche Hilfsarbeiter mit Berücksichtigung ihrer Confession an einem andern Tage der Woche regelmässig eine vierundzwanzigste Arbeitsruhe einhalten und diese Arbeiten nicht öffentlich vornehmen.

Gewerbetreibende, welche Hilfsarbeiter an Sonntagen zu solchen Arbeiten verwenden, sind verpflichtet, das im Art. IV, Absatz 1 erwähnte Verzeichniss zu führen und dasselbe, auf Verlangen, der Gewerbe-Behörde, sowie dem Gewerbe-Inspector vorzulegen.

Art. IX. Beim *Handelsgewerbe* ist die Sonntagsarbeit für den Betrieb desselben höchstens in der Dauer von *sechs Stunden* gestattet.

Die Festsetzung der Stunden, während welcher die Sonntagsarbeit gestattet ist, erfolgt durch die politischen *Landesbehörden* nach Anhörung der betreffenden Gemeinden und Genossenschaften.

Den Genossenschaften steht das Recht zu, auf Grund eines in der Genossenschafts-Versammlung gefassten Beschlusses bei der politischen Landesbehörde im Wege der Gewerbe-Behörde erster Instanz Anträge auf Einschränkung der Sonntagsarbeit für das betreffende Gewerbe zu stellen.

An einzelnen Sonntagen, an welchen besondere Verhältnisse einen erweiterten Geschäftsverkehr erfordern, wie zur Weihnachtszeit, an den Festtagen der Landespatrone u. dgl., kann eine Vermehrung der Stunden, während welcher der Betrieb der Handelsgewerbe stattfinden darf, durch die politischen Landesbehörden nach Anhörung der betreffenden Gemeinden und Genossenschaften bis zu zehn Stunden zugestanden werden. Diese Gestattung, und zwar im Ausmasse von zehn Stunden, hat jedenfalls an dem, dem Weihnachtstage vorausgehenden Sonntage, und wenn der Weihnachtsabend auf einen Sonntag fällt, auch an diesem Tage einzutreten. Ebenso kann von den politischen Landesbehörden in Berücksichtigung besonderer örtlicher Verhältnisse, wie zum Zwecke des Verkaufes von Devotionallen an Wallfahrtsorten, dann von Lebensmitteln in Ausflugsorten, auf Bahnhöfen u. dgl., nach annhörung der betreffenden Gemeinden und Genossenschaften eine Vermehrung der Stunden, während welcher der Betrieb der Handelsgewerbe stattfinden darf, für alle Sonntage oder für die Sonntage bestimmter Jahreszeiten oder sonstiger Zeitabschnitte bis zu zehn Stunden zugestanden werden.

Endlich kann von den politischen Landesbehörden für jene Orte mit weniger als 6000 Einwohnern, welche von der Bevölkerung der Umgebung an Sonntagen behufs Deckung ihrer Bedürfnisse aufgesucht werden, eine Vermehrung der Stunden, während welcher der Betrieb der Handelsgewerbe stattfinden darf, für alle Sonntage oder für die Sonntage

bestimmter Jahreszeiten bis zu acht Stunden zugestanden werden. Doch dürfen in diesen Handelsgewerben die Hilfsarbeiter nur bis zu dem im Alinea 1 festgesetzten Ausmasse verwendet werden.

Die Festsetzung der Stunden, während welcher die Sonntagsarbeit beim Handelsgewerbe gestattet ist, kann für verschiedene Zweige des Handels und für einzelne Gemeinden oder Gemeindetheile verschieden erfolgen.

An den Sonntagen ist den Arbeitern mit Berücksichtigung ihrer Confession die zum Besuche des Vormittags-Gottesdienstes nöthige Zeit einzuräumen.

In den Stunden, während welcher die Sonntagsarbeit für den Handelsbetrieb nicht gestattet ist, müssen die Eingangsthüren zu den für den Verkehr mit dem Publicum bestimmten Geschäftslocalitäten geschlossen gehalten werden.

Artikel X. In jenen Handelsgewerben, in welchen dem Personale die Sonntagsruhe von 12 Uhr Mittags an nicht ohne Unterbrechung bis zur Geschäftseröffnung am nächsten Tage gewährt werden kann, ist diesem Personal in Wege der Abwechslung jeder zweite Sonntag ganz frei zu geben oder, falls dies nicht durchführbar ist, ein halber Wochentag als Ruhetag einzuräumen.

Artikel XI. Soweit nach den Bestimmungen des Artikels IX der Betrieb der Handelsgewerbe an Sonntagen zu ruhen hat, dürfen auch jene Inhaber von Handelsgewerben, welche keine Arbeiter beschäftigen, den Geschäftsbetrieb nicht ausüben, beziehungsweise die Eingangsthüren zu den für den Verkehr mit dem Publicum bestimmten Geschäftslocalen nicht offenhalten.

Artikel XII. Die Vorschriften über die Sonntagsruhe im Handelsgewerbe finden auch auf den dem Productions-Gewerbe zustehenden Verschleisz seiner Waaren, soweit dieser Verschleisz nicht auf Grund der Artikel VI, beziehungsweise VII besonders geregelt wird, ferner auf das Feilbieten im Umherziehen (§ 60 der Gewerbe-Ordnung) und auf den Marktverkehr Anwendung.

Artikel XIII. Die von den politischen Landesbehörden im Grunde der Artikel VII, VIII und IX erlassenen Vorschriften sind am Schlusse eines jeden Vierteljahres dem Handelsminister zur Kenntniz zu bringen, welcher im Einvernehmen mit den betheiligten Ministern Abänderungen dieser Vorschriften verfügen kann.

Artikel XIV. An den Feiertagen ist den Arbeitern mit Berücksichtigung ihrer Confession die zum Besuche des Vormittags-Gottesdienstes nöthige Zeit einzuräumen.

§ 2. Uebertretungen der Bestimmungen dieses Gesetzes und der auf

Grund desselben erlassenen Durchführungsvorschriften sind nach den Strafbestimmungen der Gewerbe-Ordnung zu ahnden.

§ 3. Dieses Gesetz tritt drei Monate nach seiner Kundmachung in Wirksamkeit.

§ 4. Mit dem Vollzuge dieses Gesetzes sind der Handelsminister und der Minister des Innern im Einvernehmen mit dem Minister für Cultu und Unterricht betraut.

II. Verordnung des Handelsministers im Einvernehmen mit dem Minister des Innern und dem Minister für Cultus und Unterricht vom 24 April 1895, womit in Durchführung des Gesetzes vom 16. Jänner 1895 (R. G. Bl.

Nr. 21), betreffend die Regelung der Sonn- und Feiertagsruhe im Gewerbebetriebe die gewerbliche Arbeit an Sonntagen bei einzelnen Kategorien von Gewerben gestattet wird.

§ 1. Die Sonntagsruhe hat spätestens um 6 Uhr Morgens eines jeden Sonntags, und zwar gleichzeitig für die ganze Arbeiterschaft jedes Betriebes, zu beginnen und mindestens 24 Stunden zu dauern (§ 1, Artikel II des Gesetzes vom 16 Jänner 1895, R. G. Bl. Nr. 21).

§ 2. Auf Grund des § 1. Artikel VI des citirten Gesetzes wird die gewerbliche Arbeit an Sonntagen bei den im nachstehenden Verzeichnisse enthaltenen Kategorien von Gewerben, bei denen ihrer Natur nach eine Unterbrechung des Betriebes oder ein Aufschub der betreffenden Arbeit unthunlich, oder bei denen der Betrieb an Sonntagen im Hinblick auf die täglichen oder an Sonntagen besonders hervortretenden Bedürfnisse der Bevölkerung oder des öffentlichen Verkehrs erforderlich ist, für die in diesem Verzeichnisse angeführten Arbeitsverrichtungen unter den dort ausgestellten Bedingungen und Beschränkungen gestattet.

§ 3. Insofern für die Verrichtung der nach § 2 am Sonntage ausdrücklich gestatteten Arbeiten, dann für die Beleuchtung und Beheizung der Arbeitsräume und für die Kühlanlagen in den im § 2 angeführten Gewerben der Betrieb der Dampfkessel, Motoren, Pumpen, Montejus, Aufzüge, Dynamo-Maschinen, Accumulatoren, Kälte-Erzeugungs-Maschinen und deren Hilfsapparate oder die Verwendung von Thieren nothwendig erscheint, ist die Bedienung und Wartung dieser Maschinen und Apparate, sowie die Wartung der Thiere am Sonntag gestattet.

Auch in allen anderen Betrieben ist die Sonntagsarbeit mit Beschränkung auf die unumgänglich nothwendigen Arbeitspersonen gestattet zum Zwecke der Beleuchtung und Beheizung der Arbeits- und Trockenräume, des Warmhaltens und Anheizens der Oefen, des Betriebes der Kühlanlagen

und der Wartung der zum Betriebe gehörigen Thiere. Ebenso ist das Anheizen der Dampfkessel vor Beginn des montägigen Betriebes gestattet.

§ 4. Die Sonntagsarbeit ist ferner gestattet für das Entladen der von der anschliessenden Eisenbahn auf die Industrie-Geleise (Schleppbahn) gestellten Wagen durch die Arbeiter des betreffenden Etablissements, dann beim Beladen, hiebei jedoch nur insofern, als das Etablissement durch Einhaltung der Sonntagsruhe gegenüber der anschliessenden Bahnunternehmung in materielle Nachtheile (Pönalien wegen zu langer Benützungsdauer der Wagen u. dgl.) verfallen würde.

§ 5. Den an Sonntagen bei den in den §§ 3 und 4 bezeichneten Arbeiten länger als drei Stunden beschäftigten Arbeitspersonen ist die Erfasruhe gemäsz den Bestimmungen des § 12, Absatz 2, zu gewähren.

§ 6. Bei den im ununterbrochenen Betriebe stehenden Gewerben, rücksichtlich welcher die Sonntagsarbeit gestattet wird, ist dieselbe immer auf die mit dem eigentlichen ununterbrochenen Betrieb unmittelbar zusammenhängenden und bei den übrigen, unter diese Ausnahmsbestimmungen fallenden Gewerben immer auf die ausdrücklich gestatteten Arbeiten zu beschränken, wogegen alle anderen Arbeiten, wie Vorbereitungs- oder sonstige Neben- oder Hilfsarbeiten zu ruhen haben (§ 1, Artikel VI, Absatz 2 des citirten Gesetzes).

§ 7. Auf Grund des § 1, Artikel VII des citirten Gesetzes wird die Feststellung der erforderlichen Ausnahmen von der Vorschrift der Sonntagsruhe hinsichtlich der folgenden Gewerbe den politischen Landesbehörden übertragen:

- a. Naturblumen-Binder und -Händler;
- b. Friseure, Raseure und Perückenmacher;
- c. Bäcker;
- d. Zuckerbäcker, Kuchen- und Mandoletti-Bäcker;
- e. Fleischhauer, einschliesslich der Pferdefleischhauer und Wildpret-händler;
- f. Fleischselcher und Wursterzeuger;
- g. Molkereien, Milchmeier und Milchverschleiszer.

§ 8. Die Vorschriften über die Sonntagsruhe im Handelsgewerbe finden auch auf den dem Productions-Gewerbe zustehenden Verschleisz seiner Waaren, so weit dieser Verschleisz nicht auf Grund der Artikel VI, beziehungsweise VII des citirten Gesetzes besonders geregelt wird, ferner auf das Feilbieten im Umherziehen (§ 60 der Gewerbe-Ordnung) und auf den Marktverkehr Anwendung (§ 1, Artikel XII des citirten Gesetzes).

§ 9. Die hinsichtlich der Sonntagsarbeit und des Ersatzruhetages ge-

troffenen, für das betreffende Gewerbe geltenden Bestimmungen (§§ 2 bis 8) sind in die Arbeitsordnung aufzunehmen, beziehungsweise, wenn eine Arbeitsordnung nicht vorgeschrieben ist, an geeigneter Stelle in den Arbeitsräumen in den landestüblichen Sprachen anzuschlagen.

Hiebei hat der Gewerbe-Inhaber innerhalb des Rahmens der betreffenden Vorschrift die sich für den einzelnen Betrieb ergebende Präcisirung vorzunehmen.

§ 10. Nebst den durch die vorstehenden Bestimmungen an Sonntagen gestatteten Arbeiten sind nach § 1, Artikel III, des citirten Gesetzes von der Vorschrift der Sonntagsruhe ausgenommen:

1. Die an den Gewerbelocalen und Werksvorrichtungen vorzunehmenden Säuberungs- und Instandhaltungsarbeiten, durch welche der regelmässige Fortgang des eigenen oder eines fremden Betriebes bedingt ist und welche ohne wesentliche Störung des Betriebes ohne Gefahr für Leben und Gesundheit der Arbeiter an Wochentagen nicht verrichtet werden können;

2. die erforderliche Bewachung der Betriebsanlagen;

3. die Arbeiten zur Vornahme der Inventur, und zwar einmal im Jahre;

4. unausschiebbare Arbeiten vorübergehender Natur, welche entweder aus öffentlichen, insbesondere sicherheitspolizeilichen Rücksichten oder in Nothfällen vorgenommen werden müssen;

5. die persönlichen Arbeiten des Gewerbe-Inhabers, insoweit dieselben ohne Verwendung eines Hilfsarbeiters und nicht öffentlich vorgenommen werden.

§ 11. Gewerbetreibende, welche Arbeiter an Sonntagen zu Arbeiten der im § 10, Punkt 1, 2, 3 und 4, erwähnten Art verwenden, sind verpflichtet, ein Verzeichniss anzulegen, in welches für jeden einzelnen Sonntag die Namen der beschäftigten Arbeiter, der Ort und die Dauer ihrer Beschäftigung, sowie die Art der vorgenommenen Arbeit einzutragen sind. Dieses Verzeichniss ist auf Verlangen der Gewerbebehörde, sowie dem Gewerbe-Inspector vorzulegen.

Bezüglich der im § 10, Punkt 3 und 4 erwähnten Arbeiten ist der Gewerbe-Inhaber überdies verpflichtet, von der Vornahme dieser Arbeiten noch vor Beginn derselben an die Gewerbe-Behörde die Anzeige zu erstatten. Wenn die Nothwendigkeit des Beginnes oder Fortsetzung einer solchen Arbeit erst am Sonntag eintritt, so muss die Anzeige spätestens sofort nach Beendigung derselben an die Gewerbe-Behörde erstattet werden.

Diese Anzeigen sind stempelfrei.

Die Aufgabe der Anzeige bei der k. k. Post gilt als Erstattung der Anzeige an die Gewerbe-Behörde.

In beiden Fällen hat die Gewerbe-Behörde zu prüfen, ob die gesetzlichen Voraussetzungen zur Vornahme dieser Arbeiten vorhanden sind (§ 1, Artikel IV des citirten Gesetzes).

§ 12. Sofern die im § 10 unter 1, 2 und 4 erwähnten Arbeiten die Arbeiter an Besuche des Vormittags-Gottesdienstes hindern, sind die Gewerbe-Inhaber verpflichtet, jedem bei diesen Arbeiten beschäftigten Arbeiter an dem nächstfolgenden Sonntage jene freie Zeit zu lassen, welche ihm den Besuch des Vormittags-Gottesdienstes ermöglicht.

Wenn die im § 10 unter 1, 2 und 4 bezeichneten Arbeiten länger als 3 Stunden dauern, ist diesen Arbeitern mindestens eine vierundzwanzigstündige Ruhezeit am darauf folgenden Sonntage oder, wenn dies mit Rücksicht auf den Betrieb nicht möglich ist, an einen Wochentage, oder je eine sechsstündige Ruhezeit an zwei Tagen der Woche zu gewähren (§ 1, Artikel V des citirten Gesetzes).

§ 13. Uebertretungen der Bestimmungen dieser Verordnung sind nach den Strafbestimmungen der Gewerbe-Ordnung zu ahnden.

§ 14. Diese Verordnung tritt gleichzeitig mit dem Gesetze vom 16. Jänner 1895 (R. G. Bl. Nr. 21) in Wirksamkeit.

§ 15. Gleichzeitig treten die Verordnungen vom 27. Mai 1885. (R. G. Bl. Nr. 89), vom 30. Juli 1885 (R. G. Bl. Nr. 108), vom 21. September 1886 (R. G. Bl. Nr. 143), vom 12. Mai 1894 (R. G. Bl. Nr. 85) und vom 21. August 1894 (R. G. Bl. Nr. 181) ausser Kraft.

III. Gesetz vom 21. Juni 1884, über die Beschäftigung von jugendlichen Arbeitern und Frauenspersonen, dann über die tägliche Arbeitsdauer und die Sonntagsruhe beim Bergbau.

Mit Zustimmung der beiden Häuser des Reichsrathes finde Ich anzuordnen, wie folgt:

§ 1. Beim Bergbau dürfen Kinder unter 14 Jahren als Arbeiter nicht verwendet werden.

Ausnahmsweise dürfen Kinder zwischen dem vollendeten 12. und 14. Lebensjahre für leichte Arbeiten über Tags, unbeschadet ihrer Schulpflicht, über Ansuchen ihrer Eltern oder Vormünder mit besonderer Bewilligung der Bergbehörde verwendet werden.

Frauen und Mädchen jeden Alters dürfen nur über Tags, Wöchnerinnen erst sechs Wochen nach ihrer Niederkunft und nur auf Grund ärztlicher Constatirung ihrer Arbeitsfähigkeit schon vier Wochen nach ihrer Niederkunft, zur Arbeit verwendet werden.

§ 2. Personen männlichen Geschlechtes, welche das 16., und Frauenpersonen, welche das 18. Lebensjahr noch nicht überschritten haben, dürfen beim Bergbau nur in einer Weise beschäftigt werden, welche ihrer körperlichen Entwicklung nicht nachtheilig ist.

§ 3. Die Schichtdauer darf 12 Stunden und die tägliche wirkliche Arbeitszeit während derselben 10 Stunden nicht übersteigen. Der Beginn der Schicht wird nach der Zeit der Einfahrt, ihre Beendigung nach der Zeit der vollendeten Ausfahrt berechnet.

Ausnahmen hievon kann der Ackerbauminister für hochgelegene Bergbaue der Alpenländer mit der Maszgabe bewilligen, dasz die Zahl von sechzig wirklichen Arbeitsstunden in der Woche nicht überschritten werden darf.

Die Berghauptmannschaft ist ermächtigt, im Falle auszerordentlicher Ereignisse oder zeitweiligen dringenden Bedarfes nach Zahl und Dauer beschränkte Ueberschichten zu gestatten.

§ 4. An Sonntagen haben die Arbeiten bei dem Bergwerksbetrieben zu ruhen. Ausgenommen sind nur diejenigen Arbeiten, welche ihrer Natur nach keine Unterbrechung erleiden dürfen, oder welche nur zu einer Zeit, wo der Betrieb ruht, vorgenommen werden können, z. B. die Wasserhaltung, Wetterführung, der Betrieb der Schmelz, Röst- und Coaksöfen, die Grubenwache und die Arbeiten im schwimmenden Gebirge, weiter die Grubensäuberungs-, sowie Instandhaltungsarbeiten ober und unter Tags, dann der Betrieb der Salzsudhütten nebst den damit zusammenhängenden Arbeiten, endlich mit Zustimmung der Bergbehörde auch unaufschiebbare Verladungsarbeiten.

Die Sonntagsruhe hat spätestens Sonntag sechs Uhr Früh und zwar für die gesammte Mannschaft gleichzeitig zu beginnen und volle 24 Stunden von ihrem Beginne an zu dauern.

§ 5. In Fällen dringender Gefahr für die Sicherheit des Lebens, der Gesundheit und des Eigenthums finden die Bestimmungen der §§ 3 und 4 keine Anwendung.

§ 6. Die Beobachtung dieser Vorschriften ist durch die Bergbehörden zu überwachen.

Die Uebertretungen der Bestimmungen dieses Gesetzes werden mit einer Geldstrafe bis zu 200 Gulden geahndet.

§ 7. Die Verwendung von Frauen und Mädchen zu Arbeiten in der Grube kann von der Bergbehörde während der ersten fünf Jahre der Wirksamkeit dieses Gesetzes in solchen Fällen gestattet werden, wo eine derartige Verwendung bisher gebräuchlich war.

§ 8. Dieses Gesetz tritt drei Monate nach der Kundmachung im Reichsgesetzblatte in Wirksamkeit.

Die Minister des Ackerbaues und des Innern sind mit seiner Durchführung betraut.

München, 21. Juni 1884.

FRANZ JOSEPH m. p.

TAAFFE m. p.

FALKENHAYN m. p.

IV. *Gesetz vom 28. April 1895, betreffend die Ausdehnung der Sonntagsruhe auf den Hausirhandel.*

Mit Zustimmung beider Häuser des Reichsrathes finde Ich anzuordnen, wie folgt:

§ 1. Die auf Grund des Gesetzes vom 16. Jänner 1895 (R. G. Bl. Nr. 21) bezüglich der Sonntagsruhe für die Handelsgewerbe im Allgemeinen oder für bestimmte Handelszweige, beziehungsweise Waarenkategorien in den einzelnen Gemeinden oder Gemeindetheilen erlassenen Vorschriften haben auch auf den Betrieb des Hausirhandels Anwendung zu finden.

§ 2. Uebertretungen dieser Vorschriften durch Hausiren werden, sofern nicht die in den gesetzlichen Vorschriften über den Hausirhandel enthaltenen Strafbestimmungen Anwendung finden, mit Geld bis zu 50 Gulden und im Falle der Uneinbringlichkeit mit Arrest bis zu acht Tagen von den politischen Behörden unter Anwendung des durch das IX. Hauptstück der Gewerbe-Ordnung vorgezeichneten Verfahrens betrafft.

§ 3. Dieses Gesetz tritt gleichzeitig mit dem im § 1 citirten Gesetze, beziehungsweise mit den auf Grund desselben erlassenen Durchführungsvorschriften in Wirksamkeit.

§ 4. Mit dem Vollzuge des Gesetzes sind Mein Handelsminister und Mein Minister des Innern im Einvernehmen mit den übrigen hiebei in Betracht kommenden Ministern betraut.

V. *Ministerielle „Verordnung“ betreffende „Monopole oder Regalia“, Beschränkungen der Sonntagsarbeit in den Tabaktrafiken und Lottocollecturen.*

1. In jenen Tabaktrafiken, welche mit einem der Sonntagsruhepflicht unterliegenden Gewerbe vereinigt, in demselben Locale ausgeübt werden, darf der Tabakverschleisz an Sonntagen nur in jenen Stunden stattfinden, während welcher der Betrieb des betreffenden Gewerbes nach dem Ges. vom 16. Jänner 1895, der Vdg. vom 24. April 1895 und nach dem jeweiligen von den einzelnen politischen Landesbehörden auf Grund der Art. VII und IX des citirten Gesetzes erlassenen Kundmachungen

gestattet ist. 2. Für alle übrigen Tabaktrafiken tritt an Sonntagen eine Beschränkung der Verschleisszeit im Allgemeinen nicht ein. Jedoch sind die Tabakverleger und Tabaktrafikanten, welche den Tabakverschleiss selbstständig, also nicht in Verbindung mit einem Gewerbe betreiben, verpflichtet, ihrem bei diesem Verschleisse ständig beschäftigten, entlohnnten Hilfspersonal an jedem zweiten Sonntag eine vierundzwanzigstündige Ruhe zu gewähren. Zu diesem Behufe hat, a) wenn in einem Tabakverschleisse zwei oder mehrere Bedienstete angestellt sind, die entsprechende Abwechslung unter ihnen einzutreten; b) falls nur eine entlohnnte Hilfskraft angestellt ist, der Inhaber der Tabakverschleiss-Licenz den Tabakverschleiss an jedem zweiten Sonntag persönlich zu besorgen; c) sollte Letzterer zur persönlichen Verschleissbesorgung nicht fähig sein, so hat er hievon ohne Verzug die Anzeige an die betreffende Controls-Bezirksleitung zu erstatten; die Finanzbehörde erster Instanz prüft dann den angegebenen Hinderungsgrund und bestimmt im Falle der Anerkennung desselben nach Maszgabe der Orts- und Absatzverhältnisse, ob der Tabaktrafikant den sonntägigen Tabakverschleiss durch aushilfsweise Anstellung eines zweiten Bediensteten aufrechtzuhalten hat oder ob und für welche Sonntage die Tabaktrafik gesperrt bleiben darf.

3. Die Ausgabe von Tabakmaterial an die Tabaktrafikanten seitens der Tabakverleger hat an Sonntagen im Sinne des § 26 der Vorschrift über den Tabakverschleiss im Groszen auch fernerhin nicht stattzufinden. 4. Die Uebertretung obiger Anordnung, welche als Ergänzung der Vorschrift über den Tabakverschleiss im Kleinen aufzufassen find, ist von den Finanzbehörden erster Instanz durch Geldstrafen zu ahnden, und zwar im ersten Uebertretungsfalle mit einer Geldstrafe bis zu 5 fl., im Falle der Wiederholung mit einer Geldstrafe von 5 bis 20 fl. Beschwerden gegen die Verhängung dieser Geldstrafen sind binnen acht Tagen bei der Finanzbehörde erster Instanz zu überreichen; die Finanzbehörde zweiter Instanz entscheidet über dieselben endgiltig mit Ausschliessung jedes weiteren Recurses. 5. Sämmtlichen Tabaktrafikanten (mit Ausnahme der Gastwirth und Cafésieder, welche zum Tabakverschleisse an ihre Gäste berechtigt sind), ist je ein Abdruck dieser Verordnung in der Landessprache zuzustellen. 6. Der Betrieb der Lottocollecturen ist an Sonntagen um 12 Uhr Mittags zu schliessen, insofern nicht wegen Verbindung desselben mit einem sonntagsruhepflichtigen Gewerbe nach Analogie des Absatzes 1 dieser Verordnung eine frühere Schliessung der Collectur einzutreten hat.

DERDE GEDEELTE.

HOOFDSTUK I.

WAAROM OVERHEIDSBEMOEING?

§ 1. De historie getuigt er voor.

Uit het onderzoek, in het tweede gedeelte van dit proefschrift ingesteld naar de historie van de Zondagswetgeving, is gebleken, dat alle eeuwen door de Overheid hare beschermende hand heeft uitgestrekt over den zevendaagschen rustdag en hare hulpe heeft geboden om deze goddelijke levenswet ondanks het woelen en werken der zondige machten in stand te houden.

Deze scheppingsordinantie, deze goddelijke wet voor alle menschelijk leven op aarde was te machtig en te veel beteekenend om niet de voortdurende aandacht ook van den wetgever te trekken.

„Cette loi était trop essentielle pour ne pas attirer l'attention des princes et des peuples. Aussi les législateurs l'ont-ils saluée comme une des plus grandes créations de Dieu et l'ont-ils entourée de garanties proportionnées à son importance”.¹⁾

Deze les aller eeuwen nu geeft zeker grootelijks reden ook voor de Overheid in onze dagen om niet lichtvaardig hare hand terug

¹⁾ M. F. LESCUYER. *Recherches sur le Dimanche*, 1877, p. 70, cf. ook JULIEN HAYEM, *Le Repos Hebdomadaire*, Paris, 1873, p. 178.

te trekken en niet zonder goede gronden hare bescherming te onthouden aan een levensordinantie, die alle eeuwen door hare bescherming heeft genoten.

Wel kan men daartegen inbrengen, dat niet alles behoeft te worden in stand gehouden wat altijd heeft bestaan, en dat wel meer instellingen zijn te gronde gegaan, die in alle voorafgaande eeuwen waren gehandhaafd.

Maar hiertegen moet opgemerkt, dat in zulke gevallen toch steeds de grootste voorzichtigheid is in acht te nemen, opdat niet de wijsheid der eeuwen de dwaasheid der nieuwerwetsche individuen beschame.

Bovendien geldt het hier de bescherming van levensordinantiën, wier beteekenis in den loop der eeuwen bij het aanwassen van den stroom des zondigen levens eer grooter dan kleiner is geworden.

Men kan juist hier zeggen wat PROUDHON aanvoert: „Pour moi, je n'ai placé ma confiance en rien de ce qui est nouveau sous le soleil: j'ai foi en des idées aussi vieilles que le genre humain” ¹⁾.

De behoefte, die de mensch in onze onrustige, gejaagde en veelbewogen eeuw heeft aan rust, aan een zevendaagschen stilstand van het slaafachtig drijven des levens, is thans ongetwijfeld niet minder maar veel grooter dan bij de bakermat van ons geslacht, gelijk Rev. J. GRITTON op de Evangelische Alliantie in 1867 het uitsprak: „It had its origin, when man needed it far less than is the case now”. ²⁾

De ervaring der eeuwen maant hier dus tot dubbele voorzichtigheid.

Te meer kracht verkrijgt nog dit argument der historie, wanneer men ziet wat er van den zevendaagschen rustdag wordt, indien de Overheid hare bescherming terugtrekt, zooals bv. in deze eeuw in Frankrijk is geschied.

Genoodzaakt door den volksgeest en de Fransche zeden sedert de Revolutie heeft in Frankrijk, ondanks het bestaan der wet van

¹⁾ P. J. PROUDHON, *De la célébration du Dimanche*. 4de editie, Paris, 1850, p. 83.

²⁾ J. GRITTON. *The observance of the Lord's day*. Verslag van de Algemeene Vergadering der Evangelische Alliantie in Amsterdam, 1867, p. 627.

1814, de Overheid steeds meer hare hand moeten terugtrekken, totdat eindelijk in 1880 de in onbruik geraakte wet ook formeel werd afgeschaft en aan het zondige leven ter veronachtzaming van den zevendaagschen rustdag geheel vrij spel gelaten.

En wat is er van den Zondag in Frankrijk geworden?

Men leze slechts, hoe CHARLES HILL ¹⁾ den toestand van den Franschen Zondag beschrijft en men staat versteld over dat onafgebroken door geen rust meer afgewisseld slavenleven, waarin de breede klasse van het Fransche volk is verzonken.

Met ontferming bewogen over het arme Frankrijk schrijft hij: „Beautiful, bright, and sunny France, with your vineyards and orchards and splendid cities, with your honest, courteous, kind-hearted people, with so much to make life happy and enjoyable, how much more happy and prosperous wouldst thou be, if thy people had the enjoyment of the day of rest — if, instead of the toil and the artificial excitement of unhealthy amusements, the nation worshipped God one day in seven!

„Can we wonder of the trials which our French brothers and sisters have had to endure? Having no sabbath, they have no God. The Bible, to be found in nearly every home in Britain, is but little known in France. A minister of religion known to the Author was staying at an hotel in Paris; he asked for the loan of a Bible, but the people understood him not; they knew not the book. The millions who meet on the Lord's Day for the worship of God in Britain, have no corresponding millions in France. The sanctification of the Sabbath, the setting of the day apart for holy purposes, is almost unknown there. The programme of those who would secularise the Sabbath in England, may be seen in full operation in France”. ²⁾

Men kan dan ook gerust zeggen, dat het getuigenis, door de historie aller eeuwen gegeven ten gunste van de bemoeiing der Overheid, nog versterkt wordt door wat Frankrijk in onze eeuw

¹⁾ CHARLES HILL, *Continental Sunday Labour, A warning to the English Nation*. London, 1884.

²⁾ CHARLES HILL, a. w. p. 16.

te aanschouwen geeft sedert de Overheid daar hare beschermende hand van den Zondag gaandeweg terugtrok.

En niet beter dan in Frankrijk is het met de Zondagsviering gesteld in andere landen als Italië, Spanje en Rusland ¹⁾, waar de Overheid aan het zondige leven zijn vrijen loop laat en de zevendaagsche rustdag niet wordt beschermd door de wet, terwijl in Nederland, waar de volksgeest over 't algemeen een strenge Zondagsrust zeer genegen is, ik zeg niet *alleen*, maar toch *ook mee* door de teruggetrokken houding der Overheid, de zegen van den zevendaagschen rustdag in verschillende streken des lands hoe langer hoe meer te loor gaat ²⁾.

§ 2. Door de staatsrechtelijke stelsels gesanctioneerd.

Van grooter beteekenis nog dan het practisch argument, aan de historie ontleend, is het theoretisch argument, dat de staatsrechtelijke stelsels in zake de Zondagsviering opleveren.

Van de meeste stelsels toch, die zich in den loop der eeuwen hebben ontwikkeld en nu nog in de verschillende landen worden toegepast, mag worden gezegd, dat ze niet alleen geen bezwaar opleverden tegen de wettelijke bescherming van den zevendaagschen rustdag, maar deze hebben geëischt en ook practisch aan dien eisch kracht hebben bijgezet.

Reeds het absolutistische stelsel der Oostersche vorsten, dat in de persoonlijke willekeur van den alleenheerscher zijn kenmerk vond, kon geen bezwaar bevatten tegen de regeling der rust- en feestdagen door de Overheid en het is dan ook gebleken, hoe zelfs tot op onze dagen overblijfselen zijn bewaard gebleven,

¹⁾ Omtrent den toestand in Rusland heb ik langs particulieren weg enkele gegevens ontvangen, waaruit blijkt, dat o. a. in Petersburg het particulier initiatief wel veel doet, maar ook daar zonder de bemoeiing der Overheid niet tot het gewenschte doel leidt.

²⁾ Op sommige plaatsen, inzonderheid waar de religie in verachting kwam, zooals in sommige streken van de provincie Groningen, b. v. in Noord-Broek, zag men in de laatste jaren zelfs op de meest stuitende wijze allerlei veldarbeid op Zondag verrichten zonder de minste noodzakelijkheid.

waaruit kan worden opgemaakt, dat de Oostersche despoten ook wel ter dege de rust- en feestdagen geregeld hebben ¹⁾.

Bij Israël liet God de Heere, zooals boven is gezien, in zijn geheel eenige wijze van regeeren de rust- en feestdagen nauwkeurig regelen en tegen overtreding van de sabbathwetten strenge straffen uitvaardigen, wat zeker wel in de eerste plaats moet beschouwd in verband met de bedeeeling der schaduwen onder Israël, maar toch ook voor het leven van Israël als volk onder de volken der aarde zijn groote beteekenis had. Hoe vrij Israëls volksleven zich dan ook kon ontwikkelen onder de Theocratie des Heeren, toch werd onder deze vrijheid niet verstaan het vrijen teugel vieren aan alle willekeur, noch het los zijn van alle banden, maar werd steeds om de vrijheid te beschermen, de willekeur en de losbandigheid beteugeld en liet ook de vrijheid van den sabbath zich onder Israëls Theocratie niet anders denken dan wettelijk beschermd tegen de losbandigheid en de willekeur van den sabbathschender.

Evenmin kon de wettelijke bescherming van rust- en feestdagen tegenkanting ontmoeten in het staatsrechtelijk stelsel der Grieken, volgens hetwelk immers het staatsleven bijna heel het leven in zich bevatte en van de staatsbemoeiing principiëel schier niets was uitgesloten. Het staatsabsolutisme, dat wij bij Grieken en Romeinen aantreffen, wettigde evengoed de regeling van rust- en feestdagen door de Overheid als het vorstenabsolutisme der Oostersche despoten, en de stelsels van Plato en Aristoteles toonen genoegzaam, dat het Grieksche bewustzijn ook tegen een veel dieper inmenging van de Overheid in het leven der burgers, dan bij de regeling van rust- en feestdagen het geval was, niet het minste bezwaar had. Van de Grieken en de Romeinen is daarna het stelsel van Aristoteles door Augustinus overgenomen, in dienst gesteld van de Christelijke kerk en heel de Middeleeuwen door vastgehouden, zoodat dan ook het Middeleeuwsche stelsel, met Thomas van Aquino als voornaamsten representant, evenmin als dat van Aristoteles bezwaren vond tegen de wettelijke be-

¹⁾ cf. Het eerste en tweede gedeelte van dit proefschrift.

scherming der rust- en feestdagen, gelijk de Middeleeuwsche wetgeving ook genoegzaam heeft bewezen.

Met de Reformatie braken twee nieuwe stelsels zich baan in het Calvinisme en in het Humanisme, terwijl in Roomsche en Lutherse landen meer de hoofdgedachten van Aristoteles bleven behouden.

Nieuwe richtingen niet in dien zin als zouden de wortels van Humanisme en Calvinisme toen eerst zijn geplant. Veeleer kan men juist van deze beide richtingen zeggen, dat hare wortels reeds uitschoten in het Paradijs.

Maar nieuw als in het leven optredende stelsels, als georganiseerde en gesystematiseerde machten in de leiding der volken: het Calvinisme om met verwerping van slavenboeien de waarachtige vrijheid te grijpen, zooals die in Calvinistische landen straks ontsproot, het Humanisme om met verwerping van alle banden de losbandigheid in stee van de vrijheid na te jagen en straks eerst in de Revolutie daarna in de Evolutie de ontwikkeling te aanschouwen van hare verderfelijke grondgedachten.

Welke beginselen uit het Calvinistisch stelsel ten opzichte van de wettelijke regeling der Zondagsviering volgen, wordt in de volgende paragraaf afzonderlijk onderzocht.

Wat het Humanistisch stelsel aangaat, kan worden opgemerkt, dat in zijn ontwikkeling eerst tot Revolutie en daarna in onze eeuw tot Evolutie steeds als kenmerk dezer richting kan worden aangewezen het absolutisme van den modernen, hetzij revolutionairen hetzij evolutionairen Staat, gelijk boven is aangetoond.

Van het revolutionaire zoowel als van het evolutionaire stelsel kan dan ook in dit opzicht hetzelfde gezegd worden als van het Grieksche, n. l. dat zelfs tegen veel dieper in het leven ingrijpende Overheidsbemoeiing hier geen bezwaar kan bestaan en derhalve tegen een wettelijke regeling van rust- en feestdagen zeker geen ernstige bedenking zal rijzen.

Zondert men dan ook het „laisser faire, laisser aller” der conservatief-liberalen uit, een stelsel, indien men het zoo noemen mag, dat sinds lang in schier alle staten als verouderd is afgedankt ¹⁾,

¹⁾ Een stelsel dat zijn oorsprong en bestaan dankte aan den tweeerlei golfslag

dan kan men gerust zeggen, dat de wettelijke regeling van den zevendaagschen rustdag bij geen enkel stelsel van beteekenis weerstand ontmoet heeft, en dat veeleer de praktijk van elk stelsel haar heeft te voorschijn geroepen of in stand gehouden.

Alleen met het Calvinistisch stelsel zou dienaangaande twijfel kunnen rijzen, wijl meer dan elders hier op de burgerlijke en staatkundige vrijheden wordt nadruk gelegd en men dientengevolge meer dan elders hier op beperking der Overheidsbemoeiing is bedacht geweest.

§ 3. De eisch van het Calvinistisch stelsel.

Volgens het onderzoek, in het eerste gedeelte van dit proefschrift ¹⁾ ingesteld, heeft men naar Calvinistisch beginsel bij het beoordeelen van hetgeen tot de bemoeiing der Overheid behoort, in 't oog te houden 1°. dat het volk in zijn eigen souvereine levenskringen zich vrij beweegt en bij de gratie Gods vrij bestaat en 2°. dat de Overheid slechts bij dat vrije leven bijkomt, omdat en voor zooverre het om der zonde wil noodzakelijk is.

Dienovereenkomstig is het dan bij elk voorkomend geval van al of niet bemoeiing der Overheid de vraag of het niet kan worden overgelaten aan de souvereine levenskringen zelf en het mitsdien om der zonde wil noodzakelijk is, dat de Overheid met haar dwingende macht ingrijpe.

Als algemeen criterium werd toen vervolgens deze gedachtengang samengevat in de stelling: De Overheid onthoude zich zooveel mogelijk en trede alleen daar op, waar de nood van het zondige leven dit noodzakelijk maakt, en het zondig bestaan der menschen er toe noopt, terwijl steeds de eigen souvereiniteit der verschillende levenskringen worde geëerd en gehandhaafd.

De practische toepasselijkheid van dit criterium eindelijk werd daarna aangetoond in de beschouwing van een viertal punten van Overheidsbemoeiing in het straffen der misdaden, in het optreden

der revolutie in „le mouvement” en „la resistance” en wel meer bepaald in den laatste en steun zocht in de valsche vrijheidsleuze der revolutie.

¹⁾ Hoofdstuk II, § 2 en 3, p. 58 en v.

als politie, in de regeling van het privaatrecht en in de noodzakelijke verzorging der armen, voor zoover die van elders geen hulp ontvingen.

Thans komt de vraag aan de orde, hoe, wanneer men uit deze beginselen redeneert, de Overheid tegenover de Zondagsviering komt te staan.

Ook hier is het menschelijk leven er, vóórdat de Overheid optreedt; de zevendaagsche rustdag, door God bij de schepping van den mensch ingesteld, werd reeds gevierd, toen er nog geen zonde was en van een optreden der Overheid om der zonde wil derhalve nog geen sprake kon zijn.

Eerst met den zondeval wordt tegelijk met alle levensordinantie ook die van den zevendaagschen rustdag door het bederf aangetast; de zesdaagsche arbeid, waarin de mensch in Paradijsweelde den hof van Eden bouwde en bewaarde, werd nu een zwoegen in slaafschen arbeid, waardoor hij in het zweet zijns aangezichts zijn brood zou eten, en in de ruste van den zevenden dag was niet meer de gewijde rhythmus van een heilig en zondeloos leven, waardoor Gode meer nog dan de andere dagen de lof van al het geschapene uit de menschelijke ziel werd toegedragen, maar een door zonde en verderf vermengde verpoozing van het afmattend zwoegen in slaafschen arbeid, dat de Heere God in onuitsprekelijke genade hem ook in zijn zondigen staat verleende om Zijn heilig aangezicht te zoeken en ruste te vinden te midden van de doodelijke vermoeienis van de slavernij der zonde; een uiterlijk en gedeeltelijk door Gods genade in stand gebleven breking der dagen, die als scheppingsordinantie saamgeweven met het menschelijk bestaan, inzonderheid in den zondigen toestand niet kon veronachtzaamd zonder de innerlijke wetten en den geregelden voortgang van het menschelijk leven te verstoren en te verderven.

Altijd zóó, dat de zonde steeds den mensch uitdrijft om in eigen willekeur en losbandigheid ook dezen genadigen zegen te verwerpen en de proef te nemen om ook hier eigen zin en keuze te stellen in de plaats van wat God de Heere als scheppingsordinantie in Zijn schepsel heeft ingeschapen en voor Zijn schepsel als levenswet heeft besteld.

En hier nu rijst de vraag, of dan de nood van het zondige leven tot instandhouding van deze noodzakelijke levensordinantie de hulp van de dwingende macht der Overheid behoeft, of wel dat het leven hier gerust aan zijn vrijen loop kan worden overgelaten.

Kan het vrije menschelijk leven, terwijl in tal van andere gevallen het optreden eener dwingende Overheidsmacht om der zonde wil noodzakelijk blijkt, op het punt van de behoudenis van den geregeld wederkeerenden rustdag met genoegzame gerustheid aan zich zelf worden overgelaten?

Is er zonder een dwingende Overheidsmacht in het vrije leven der menschen genoegzame kracht tot handhaving van deze noodzakelijke levenswet om de zonde en de ongebondenheid, waardoor ook deze ordinantie bedreigd wordt, te beteugelen?

Werkt de zonde op het punt der zevendaagsche ruste minder verstorend in dan op andere punten, waar het optreden van de dwingende macht eener Overheid noodzakelijk bleek?

Of is het al dan niet eerbiedigen van deze ordinantie een zoo geheel subjectieve actie, dat ieder mensch hier zonder schade voor zijn medemenschen zijn eigen gevoelens in gedachte en in het openbaar leven kan behouden, zoodat er geen enkele reden kan bestaan voor de Overheid om hier met dwingende macht aan de individueele vrijheid of willekeur perken te stellen?

Heeft inderdaad de eene mensch sinds den zondeval zooveel liefde en zorg voor het welzijn van den ander, dat hij hem niet alleen een zevendaagsche rust gunt, maar die zooveel aan hem ligt bevordert?

Ja, zijn ook onder de velerlei doorwerking van zonde en dwaalbegrippen allen over wat noodzakelijk was, voor zich zelf en voor anderen, steeds volkomen eensgezind geweest?

Heel het leven der menschen en der volken alle eeuwen door, geeft op al deze vragen een niet dubbelzinnig antwoord.

De zevendaagsche rustdag is geen subjectieve liefhebberij van ieder afzonderlijk individu, maar raakt heel de samenleving en kan nooit anders gehandhaafd worden tegenover de duizenderlei uitspatting der zonde dan door de dwingende en regelende macht der Overheid.

De menschen, voor het grootste gedeelte maatschappelijk afhankelijk van hun medemenschen, kunnen nooit anders in het ongestoord genot van den wekelijkschen rustdag worden beschermd tegenover de zondige zelfzucht en willekeur van hen, wie zij in eenig opzicht dienen, dan door een Overheid, die aan deze zelfzucht en willekeur paal en perk stelt.

„Om de verdorvenheid van het menschelijk geslacht” zegt art. 36 onzer belijdenis zoo juist, „heeft God koningen, prins en overheden verordend”; ook om deze verdorvenheid, dat anders een zeer groot deel der menschen door de willekeur en de zelfzucht van anderen hun wekelijkschen rustdag zouden verliezen, gelijk duizenden bij duizenden in verschillende landen, waar de Overheid haar beschermende hand terugtrok, hem reeds verloren hebben.

Vervreemd van God, zoekers van zichzelf, hatelijk zijnde en elkander hatende, zijn de menschen van nature allerm minst geneigd om hun leven te schikken naar de scheppingsordinantiën Gods, en nog veel minder, om zich zelf genot of willekeur te ontfeggen ten behoefte van de rechten en vrijheden van anderen, inzonderheid, wanneer zulks met eigen nadeel of gemis van anders te grijpen voordeel zou gepaard gaan. (cf. Tit. III: 3)

Daarom kan aan het zondige leven hier niet zijn vrije loop worden gelaten, maar moet de Overheid den nood des levens te hulpe komen, de zondige willekeur en zelfzucht beteugelen, de vrijheid van allen waarborgen om te midden van het zwoegen des slaafschens levens een geregelden rustdag te kunnen vieren.

Daarom pleiten en de aard van den wekelijkschen rustdag, als zijnde allerm minst subjectief, maar een van de samenleving afhankelijk ¹⁾ privilege aller menschen, en het karakter van de zondige menschelijke natuur als zelfzuchtig, willekeurig en de rechten van

¹⁾ Terecht merkte ARTHUR VERHAEGEN, op het Congres te Brussel, in zijn Rapport getiteld: „*Le Repos du Dimanche et l'intervention législative*” op: „Si peu désireux que l'on soit de voir la loi apporter un nouveau contingent de dispositions impératives et restreindre le champ de la liberté humaine, on ne peut se défendre de cette réflexion que la liberté du repos dominical, dans la situation actuelle, peut être enrayée, voire supprimée, pour un grand nombre de travailleurs, par le caprice ou par l'esprit de lucre d'un seul homme.” p. 3.

medemenschen meestal niet ontziende, er voor, dat de Overheid met haar dwingende macht de rechten handhave en beschermde, die zonder haar hulp door de ongebondenheid des zondigen levens op alle manier zouden worden geschonden.

Zelfs de strengste zeden, de grootste activiteit van het particulier initiatief en de meest ijverige plichtsbetrachting der Christelijke kerk kunnen hier niet de hulp der Overheid overbodig maken, omdat onder elk volk altijd een talrijke menigte zich aan het gezag der kerk niet stoort, de zeden en den particulieren ijver voor Zondagsrust ten achter stelt bij eigen voordeel en genot en nooit gedwongen kan worden zich naar de ideeën van de kerk of naar de zeden te schikken.

Alleen de Overheid kan met haar dwingende macht deze ongebondenheid van het zondige leven beteugelen en althans aan allen de vrijheid en mogelijkheid waarborgen van een geregelden wekelijkschen rustdag.

De praktijk heeft dan ook in verschillende landen getoond, dat telkens, wanneer men werkelijk in ernst het belang van den wekelijkschen rustdag inzag, men niet tot zijn doel kwam, voordat door wettelijke regeling deze levensordinantie was bevestigd, en ook omgekeerd, dat telkens, wanneer de noodzakelijkheid van een geregelden rustdag niet meer werd ingezien, de Zondagswetten in onbruik geraakten en het zondige leven deze zegenende rust van den wekelijkschen sabbath in zijn maalstroom ging verzwelgen.

Het geldt hier niet de vraag, of de Zondagsrust al of niet noodzakelijk of wenschelijk is, maar slechts deze of, indien de noodzakelijkheid of wenschelijkheid van de Zondagsrust vaststaat, de dwingende hulp der Overheid noodig is om deze te verzekeren.

Deze laatste vraag nu wordt naar Calvinistisch beginsel in bevestigenden zin beantwoord en de praktijk der volken geeft op dit antwoord een heldere commentaar, al werd die praktijk vaak anders beredeneerd en verklaard.

Wilde men de Zondagsrust, zooals thans, zij het dan om sociale redenen in vele landen, men zag zich *genoodzaakt* de hulp der Overheid in te roepen; getuigen de Duitsche, Oostenrijksche en Zwitsersche nieuwe wetgevingen.

Wilde men de Zondagrust niet, men had slechts de hulp der Overheid los te laten, de Zondagswetten te laten verouderen en de stroom van het zondige leven verzwolg als vanzelf hoe langer hoe meer de rust van den sabbath; getuige de gang van zaken op het vasteland van het midden der vorige eeuw onder den invloed der revolutiebegrippen tot het midden dezer eeuw.

§ 4. Onbewuste, meer practische motieven.

Kan men aldus uit de meeste staatsrechtelijke stelsels rechtstreeks concludeeren, dat de Overheid gerechtigd en verplicht is om door wettelijke bepalingen een zoo gewichtige aangelegenheid als de Zondagsrust te regelen, toch wordt in tal van boeken en geschriften met de eischen van bepaalde stelsels weinig rekening gehouden en de zaak enkel uit z. g. practische, schijnbaar meer los en op zich zelf staande, motieven beredeneerd.

Zoo schrijft ALEXANDRE LOMBARD: „L'intervention du pouvoir civil dans la question du repos dominical se justifie par des considérations de deux natures: les unes de l'ordre moral, les autres de l'ordre hygiénique. Sous ces deux rapports, en effet, il importe au bien-être social que l'État accorde son appui à une institution qui contribue à relever et à moraliser l'homme, et, en renouvelant ses forces, le rend plus apte au labeur ordinaire et à la pratique des devoirs de la vie publique et privée”.¹⁾

Onwillekeurig toch vraagt men zich bij een dergelijke uitspraak af: staat het dan vast, dat alles wat tot „l'ordre moral” en tot „l'ordre hygiénique” behoort, vanzelf ook binnen den kring der Overheidsbemoeiing valt? En zoo ja, uit welk stelsel wordt dit afgeleid en met welke beginselen van Overheidsbemoeiing staat dit in verband?

Hierover laat de schrijver den lezer evenwel geheel in het onzekere.

Toch wil dit niet zeggen, dat, wat de schrijver aanvoert, niet metterdaad met algemeene beginselen in verband stond.

¹⁾ ALEXANDRE LOMBARD, *L'État en face de la loi divine et du Dimanche*, p. 15.

Alleen geeft hij die beginselen niet aan en zegt hij niet, hoe uit die grondbeginselen van Overheidsbemoeiing volgt, dat de Overheid zich om deze redenen met de Zondagsrust mag inlaten.

Hij laat den lezer er naar raden welk stelsel van Overheidsbemoeiing aan zijn uitspraak ten grondslag ligt, hij maakt het niet duidelijk, niet bewust.

Hij beperkt zich aldus tot het aangeven van practische motieven, waarvan het verband met zijn algemeene grondbeginselen van Overheidsbemoeiing onbewust en onberedeneerd wordt gelaten.

Hij heeft er van afgezien om de quaestie der Zondagswetgeving wetenschappelijk, dat is in systematisch verband met heel het stelsel van Overheidsbemoeiing te behandelen.

Niet veel beter maakt het Dr. DALTON ¹⁾ op het Congres te Brussel, als hij zegt: „On nous demande en quelle qualité l'État doit prendre des mesures en faveur de ce repos; il s'agit des devoirs qui incombent à l'autorité laïque. Nous ne pouvons nous livrer sur ce point à un examen théorique bien approfondi et nous demander si l'État moderne a des devoirs à remplir; cela nous entraînerait trop loin” etc.

Het zou den schrijver te ver voeren.

Zeer wel mogelijk; maar als het hemzelf behoorlijk helder en bewust is geweest, dan had hij toch in enkele regels de hoofdlijnen van zijn stelsel van staatsbemoeiing en de toepasselijkheid daarvan op dit bepaald punt kunnen aangeven.

Nu hij dit niet deed, wordt het voor den lezer erg lastig over zijn ideeën een billijk oordeel te vellen.

Beperkt Dr. DALTON zich aldus tot het aanvoeren van losse, practische, uit het leven gegrepen motieven met de opmerking, dat een meer systematische en principieele behandeling hem te ver zou voeren, een ander schrijver LUCIEN JOTTRAND doet hetzelfde met de opmerking, dat het geheel „onnut” zou zijn op de hoofdvraag der Overheidsbemoeiing nader in te gaan.

„C'est dans cet état de choses qu'il importe de rechercher quelle

¹⁾ Dr. H. DALTON, *L'État et le repos du dimanche en Allemagne*, p. 9.

action des pouvoirs publics on peut requérir pour le raffermissement de l'institution du repos hebdomadaire.

„Remarquons d'abord qu'il devient oiseux de discuter, comme on a voulu le faire quelque temps, à l'aide de l'exagération du principe économique: „Laisser faire, laisser passer”, la compétence des pouvoirs publics à s'ingérer d'une manière quelconque dans les questions de règlement du travail” ¹⁾).

Eenigszins dieper wordt op de quaestie ingegaan in het werk van CAMILLE en EDUARD RABAUD, getiteld: *Le Repos Hebdomadaire*. Daar wordt ten minste gesproken van de roeping der Overheid als une „mission naturelle de protéger tous les citoyens dans leur jouissance particulière du Dimanche” ²⁾, gezegd dat de staat „est aussi responsable de leurs intérêts religieux qui de leurs droits civils” ³⁾, al wordt dan ook niet nader aangeduid, hoe dit met opkomst, aard en doel van de Overheid moet in verband gebracht. Daar wordt gezegd, dat de Zondagsrust behoort tot de „droits sacrés” en geconcludeerd, dat derhalve de Overheid ook dit recht behoort te beschermen. „L'intérêt de l'État et l'intérêt des citoyens se trouvant impliqués dans le Repos du Dimanche, et ce Repos touchant, en outre, à des droits sacrés, — n'en ressort-il pas, comme conséquence, qu'il doit devenir une institution civile et officielle? Par où il ne faut pas seulement entendre l'intervention indirecte de l'État par l'exemple, mais son intervention directe par une loi spéciale”. ⁴⁾

Meer in den trant van dr. Dalton en Jottrand behandelt Mr. PATIJN de quaestie.

De vraag naar de wettelijke interventie in zake de Zondagsquaestie besprekende, zooals die op het Congres te Brussel in 1897 ter sprake kwam, schrijft Mr. PATIJN:

„Bij mij, die op het congres tegenwoordig was, rees de vraag of wij hier in den grond der zaak niet weder te doen hebben met

¹⁾ LUCIEN JOTTRAND, *Du repos hebdomadaire*. Bale et Genève, 1870, p. 100.

²⁾ CAMILLE et EDUARD RABAUD, *Le repos hebdomadaire*. Bale et Genève, 1870, p. 182.

³⁾ T. a. p.

⁴⁾ L. c. p. 183.

een gevoels-quaestie, nauw verwant aan die van interventie in het algemeen: of men huiverig is voor den dwang van staatswege, ja of neen. Bij de wisselwerking tusschen zede en wet, is het de vraag hoe groote macht men aan de laatste wil toekennen. Ik voor mij geloof dat men alleen, en zeker spoediger, met behulp van de wet zijn doel bereikt. Wanneer men goed doordrongen is van het wenschelijke van de Zondagsrust, dan zoekt men naar het krachtigste middel om daartoe te geraken. Het geldt hier de concurrentie te overwinnen. Welnu, slechts één is daartoe in staat en dat is de wet".¹⁾

Men ziet het, Mr. PATIJN heeft wel ingezien, hoe de quaestie van de bemoeiing der overheid met den Zondag direct de quaestie der Overheidsbemoeiing in 't algemeen raakt en men om voor het bepaalde geval der Zondagswetgeving een conclusie te verkrijgen, eerst het algemeen beginsel der Overheidsbemoeiing moet omschrijven.

En dit doet hij dan ook.

Maar hoe?

Hij verklaart eenvoudig, dat wij hier te doen hebben met „een gevoelsquaestie” en met de vraag „of men huiverig is voor den dwang van staatswege, ja of neen”, terwijl dan zijn gevoel vóór wettelijke interventie pleit, wijl men „alleen en zeker spoediger met behulp van de wet zijn doel bereikt” en wijl, wie maar „goed doordrongen” is van „het wenschelijke van Zondagsrust” naar „het krachtigste middel” zoekt om daartoe te geraken.

Voor de kennis van zijn staatsrechtelijk stelsel van staatsbemoeiing hebben wij zeker niet veel aan deze verklaringen en toch blijkt duidelijk, dat zijn gevoel voor een tamelijk ruimen kring de bemoeiing der Overheid wenschelijk acht, eenvoudig om de praktische en uit het leven gegrepen reden, dat de wet hier „het krachtigste middel” is om zijn doel te bereiken.

En nu behooren ongetwijfeld de werken van Mr. PATIJN, van

¹⁾ Mr. J. A. N. PATIJN, *Zondagswetgeving*, Leiden, 1897, p. 41 en v.

CAMILLE et EDUARD RABAUD, van JOTTRAND en van dr. DALTON tot de meest doorwrochte studiën, die onder de menigte van literatuur over het Zondagsvraagstuk worden gevonden ¹⁾.

Het spreekt vanzelf, dat in tallooze populaire geschriften over de Zondagsrust de quaestie der Overheidsbemoeiing nog primitiever wordt voorbijgegaan, terwijl het evenwel aan een vast en beslist oordeel meestal niet ontbreekt.

Hebben nu dergelijke oordeelvellingen, gebaseerd op het gevoel, op de onbewuste persoonlijke overtuiging, op praktische uit het leven gegrepen motieven in 't geheel geen waarde, wijl zij staan of vallen met de stelsels, waarbij ze thuis hooren doch waarvan geen melding werd gemaakt?

Ongetwijfeld hebben ze waarde, ook voor de wetenschap, al is het, dat ze het wetenschappelijk betoog niet kunnen vervangen.

De vraag raakt het verband tusschen het leven en de wetenschap.

Het leven is er eerst met zijn duizendvoudige practijk, met zijn tallooze praktische proefnemingen en bevindingen, waardoor als vanzelf zekere overtuigingen op ervaring gegrond post vatten in verschillende levenskringen.

Nu komt de wetenschap om dat leven met al zijn ervaringen en proefnemingen te verklaren, in te denken, te systematiseeren

¹⁾ Eigenlijk behooren tot deze praktische motieven ook de uitspraken van Calvinistische schrijvers als PHILIP SCHAFF en CHARLES HODGE, die hoewel principieel bedoeld nochtans geen stelsel van Overheidsbemoeiing achter zich hebben.

SCHAFF schrijft in zijn werk, *Church and State in the United States*, p. 69: „The state hath nothing to do with the religious aspect of Sunday, but is deeply interested in its civil aspect, which affects the whole domestic and social life of a people”. De vraag rijst hierbij vanzelf of de staat dan alles wettelijk regelt, waarbij hij geïnteresseerd is en voorts wat hier nu juist precies te verstaan zij onder de uitdrukking „is interested in”, want juist daaruit zou een meer stelselmatig oordeel moeten worden opgemaakt.

HODGE schrijft in zijn *Systematic Theology*, III, p. 342. „The people of this country being rational, moral and religious beings, the government must be administered on the principles of reason, morality and religion”. Hieruit blijkt natuurlijk wel dat een stelsel van Overheidsbemoeiing volgens HODGE zou moeten rusten op de beginselen van „reason, morality and religion” maar het stelsel zelf wordt er niet door gekend en tot een bruikbaar criterium is enkel met deze algemeene en veelomvattende uitspraak niet te geraken.

er de wetten en regels in aan te wijzen, er het verband in te zoeken en aldus het denkend bewustzijn bij het aanschouwen der duizenderlei variatie tot rust te brengen en te bevredigen.

Zoolang men nu in verschillende levenskringen nog afgaat op de practische ervaringen, op hetgeen aan het gevoel onder invloed van allerlei omstandigheden zoo voorkomt en toeschijnt, is de overtuiging feitelijk nog niet bewust, nog niet voor het denkend bewustzijn helder geformuleerd, nog niet in systematisch verband gezet met heel een wereld- en levensbeschouwing, m. a. w. nog niet wetenschappelijk.

Maar toch hebben dergelijke onbewuste, op het gevoel gebaseerde overtuigingen juist dáárom wel ter dege waarde, wijl zij het leven als het ware photographieeren, er een beeld van laten zien en van dat leven, dat de wetenschap tracht te verklaren, logisch te ontleiden en weer in een te zetten, den rijkdom leeren kennen en de werking op het menschelijk bewustzijn doen aanschouwen.

Aldus opgevat is elke overtuiging, ook van den eenvoudigsten werkman, van belang, wijl gewrocht door motieven uit het leven en derhalve een zekere kennis verspreidend over het leven, dat de wetenschap zich ten doel heeft gesteld te verklaren.

§ 5. In hoever de Overheid helpen kan.

Het is eene waarheid door de evolutietheorie krachtig op den voorgrond geschoven, dat alle hervormingen in het volksleven geleidelijk tot stand komen en niet plotseling en in één oogenblik kunnen worden bewerkstelligd.

Een volkstoestand kan op een bepaald punt geheel bedorven zijn, de rechten van een deel des volks kunnen in zeker opzicht op ergerlijke wijze zijn miskend en de roeping der Overheid kan vaststaan om, zoo mogelijk den nood van het zondige leven te hulp te komen.

Maar de Overheid kan niet altijd alles, en inzonderheid niet op eenmaal alles doen, wat principieel, indien zij er de macht voor had, wel op haar weg zou liggen.

Ook de macht der Overheid toch heeft haar grens.

Haar grens inzonderheid daarin, dat zij niet maar willekeurig

tegen heel den volksgeest en tegen de volkszededen in kan gaan, zonder zich aan een gevaarlijk conflict te wagen en haar eigen gezag roekeloos op 't spel te zetten.

Zoo zal de Overheid niet plotseling een volk, als b. v. het Fransche dat aan de Zondagsviering geheel ontwend is, tot een behoorlijke Zondagsviering kunnen dwingen, hoe onnatuurlijk en verderfelijk ook het ontberen van den Zondagsvrede moge zijn en hoe groot ook de zegen van de Zondagsrust mag geschat worden.

Men stuit hier op het feitelijk onmogelijke.

De Overheid heeft er eenvoudig de macht niet voor.

De Overheid is geroepen om de vrijheid ook van den zeven-daagschen rustdag te handhaven, zooveel zij kan, maar zij kan dit niet in alle tijden en in alle landen even gemakkelijk en op even deugdelijke wijze.

Het geldt hier de verhouding, die er altijd bestaat tusschen de volkszededen en het recht.

Beide spreken menigmaal, hoewel in onderscheiden zin, op gebiedenden toon mee omtrent hetgeen met opzicht tot dezelfde vraagstukken zal gelden in de samenleving.

Ook de volkszededen doen in menig opzicht practisch uitspraak over wat in de samenleving als recht zal worden erkend, evengoed als de wetten der Overheid dit bepalen.

Von Ihering beweert o. a., dat de Zondagsviering geheel zaak is der volkszededen ¹⁾, al erkent hij, dat zij haar oorsprong elders vond, — volgens hem in „einer religiösen Vorschrift des alten Testaments” — en al keurt hij niet af, dat de Overheid de volkszededen in dit opzicht ondersteune.

Komt nu de wet alleen sanctionneeren en bevestigen, wat door de volkszededen reeds in het leven is ingeweven, dan levert dit vanzelf geen moeite op.

Maar komt daarentegen juist omgekeerd de zaak zoo te staan, dat de Overheid als recht meent te moeten santioneeren en handhaven wat slechts zeer gedeeltelijk in de volkszededen ingang vond,

¹⁾ VON IHERING, *Der Zweck im Recht*, 2^e dr., dl. II, p. 273 en v.

dan ontstaat een conflict, dat naar gelang van de verhoudingen meer of minder ernstige proportiën kan aannemen.

De geschiedenis, o. a. die der Stuarts in Engeland, leert dan ook, dat de Overheid in haar wetgeving wel ter dege met de volkszedes, vooral wanneer zij, wat gewoonlijk het geval is, met de volksreligie in verband staan, rekening heeft te houden en dat een Overheid, die boudweg de volkszedes trotseert, zelf ernstig gevaar loopt in zulk een conflict het onderspit te delven, eerst door de volkszedes veroordeeld en eindelijk door het volk zelf ten eenen male op zij gedrongen te worden.

De Overheid heeft dan ook in de volkszedes een macht tegenover zich, waarin zich de zonde nestelt, die zij, om den nood des levens te hulp te komen, heeft te bestrijden: een macht, die zij niet willekeurig kan forceeren; een macht, die haar somtijds in de feitelijke onmogelijkheid stelt om, wat zij noodig acht, uit te voeren.

Vooral wanneer het quaesties betreft, die heel het volksleven en de volksreligie raken en waarbij de uitvoering der wettelijke regeling, zoo die er komt, in alle deelen des lands moet worden opgedragen aan organen, die, uit het volk genomen, op alle manier met het volksleven in contact staan, zooals bij sociale regelingen vaak het geval is, en ook bij de regeling der Zondagsviering eenigermate het geval zal zijn.

Toch gaat niet aan te beweren, wat sommige sprekers op het Congres te Brussel hebben gemeend ¹⁾, dat de Overheid zich derhalve eenvoudig naar de volkszedes zou hebben te schikken bij hare wettige regelingen.

¹⁾ Mr. J. A. N. PATIJN, *Zondagswetgeving*, p. 41; men vergelijke o. a. het Rapport, op het Congres uitgebracht door CH. DEJACE, getiteld: *Le repos du dimanche et les devoirs de l'état*, waar hij op p. 2 en 3 o. a. zegt: „Le repos du dimanche doit être entré dans les habitudes d'un pays, avant de faire l'objet de prescriptions légales. La loi ne peut pas être l'instrument actif de la réforme: son rôle est plus modeste, elle ne doit apparaître qu'au second plan pour consacrer et mettre à l'abri de retours offensifs les progrès dus à l'action libre et généreuse d'une propagande éclairée. Agir autrement, c'est courir au devant d'échecs et s'exposer à de regrettables réactions”.

Wie dit standpunt innemen, vergeten, dat het hier somtijds, althans in het geval van de Zondagsrust, gaat om de bescherming van persoonlijke rechten, die tot de levensordinantiën der menschen behooren en zoo oud zijn als het menschelijk geslacht dat het de roeping der Overheid is om, waar het zondige leven deze rechten telkens schendt, te allen tijde, zooveel zij vermag, den nood des levens te hulp te komen en de geschonden rechten, zoover haar macht strekt, te herstellen en te handhaven.

De wettelijke regeling zal dan bij een dergelijk conflict tusschen wat de Overheid moet beschermen en hetgeen de volkszedes hebben gesanctioneerd tot stand kunnen komen bij wijze van compromis: een compromis, waarbij de bemiddeling der volksvertegenwoordiging een belangrijke rol zal hebben te vervullen.

Aldus zal de Overheid na behoorlijke enquête omtrent den gegeven toestand en in gemeenschappelijk overleg met de volksvertegenwoordiging, die uit alle deelen des lands de stem des volks doet vernemen, het juiste vergelijk tusschen wat zijn *moet* en wat om de partijverschillen zijn *kan*, kunnen treffen en in een wet belichamen, niet als een petrefact, maar als een telkens voor verbetering bestemde wettelijke regeling.

Daarom juist kunnen ook voor een ontwerp van zoodanige wet van particuliere zijde nooit meer dan algemeene lijnen en beginselen worden aangegeven.

Een wet, aldus tot stand gekomen, zal de volksvertegenwoordiging en in haar het geheele volk zedelijk achter zich hebben, en zal zich mitsdien niet behoeven te schikken naar de ingesloten bedorven volkszedes, maar wel degelijk ook ondanks deze volkszedes de handhaving der telkens geschonden rechten van duizenden, aan wie de Zondagsrust is ontfroefd, moeten ter hand nemen.

Veel scheelt het natuurlijk in zulk een conflict, wie het recht aan zijn zijde heeft en daardoor de stem der conscientie van de edeler bestanddeelen des volks voor zich weet te winnen.

In een quaestie als die van de Zondagsrust kan de Overheid altijd vrij kras optreden, omdat het recht op een wekelijkschen rustdag, waaraan de breede volksklasse te midden van het zwoe-

gen des slaafschen levens zoozeer behoefte heeft, door de meeste menschen gemakkelijk wordt erkend, tenzij egoïstische en andere, als bedorven erkende, motieven ¹⁾ dit inzicht beletten.

Juist daardoor wordt in dit geval de macht der Overheid tegenover de volkszedes vrij sterk, wijl zij hier in de volksconscientie tegenover de bedorven volkszedes weldra een machtigen bondgenoot vindt.

Alsdan ook komt de Overheid met haar regeling den nood des levens te hulp tegen de bedorven volksgewoonte en volkszedes, en zal eene behoorlijke toepassing der eenmaal ingevoerde regeling ten slotte de verkeerde volkszedes wijzigen en de aanvankelijke disharmonie tusschen wet en volkszedes doen verdwijnen.

Terecht wordt te dien opzichte in een geschrift van de Badensche Afdeeling voor inwendige zending in Zuid-Duitschland opgemerkt: „Ein Irrthum ist es endlich, wenn man meint, gute Volkssitten erzeugen sich nicht durch äussere Anordnungen, sondern nur von innen heraus, durch frei gewonnene Ueberzeugungen. Diese Behauptung zeugt vielmehr von gänzlicher Unkenntnis des Volkslebens und seiner Geschichte.” ²⁾

Men zou metterdaad lang kunnen wachten, eer zonder wettelijken dwang de zondige zelfzucht en het alom heerschend winstbejag, waardoor aan duizenden bij duizenden de Zondagsrust ontroofd werd, zou zijn overwonnen door het volksleven zelf, waarin zelfzucht als om strijd als aller meesteres wordt geëerd.

Het is waar, men kan niet op een gegeven oogenblik de Engelsche Zondagsrust met de Engelsche wijze van toepassing ervan in Frankrijk gaan invoeren, wijl de Engelsche zeden op dit

¹⁾ „Que dire donc de ces gens sans coeur qui non contents d'avoir soumis leurs ouvriers à un labeur écrasant pendant six jours, sont assez inhumains que pour exiger de leurs forces vaincues ce travail supplémentaire et parfaitement inutile du dimanche. C'est se rendre coupable d'une faute bien grave, c'est à nos yeux commettre un crime social que d'abuser de la dignité d'un homme en l'astreignant à une besogne qui ne lui laisse aucun repos et qui finit par ébranler son organisme tout entier.” AUG. ARNAUTS, *Le droit au dimanche*, Bruxelles, 1897, p. 18.

²⁾ *Die Staatlichen Sonntagsvorschriften in Baden und die Nothwendigkeit ihrer Verbesserung.* Herausgegeben von der Badischen Abtheilung der südwestdeutschen Conferenz für innere Mission, Frankfurt a. M. 1878, p. 15.

punt zoo enorm veel verschillen van de Fransche. JULIEN HAYEM merkt niet ten onrechte op, dat een Fransche wet rekening moet houden met de Fransche zeden ¹⁾.

Maar te meenen, dat de Overheid, alvorens in te grijpen zou moeten wachten tot de Zondagsviering reeds door de volkszedes werd gehandhaafd en de Overheidsbemoeiing dus grootendeels overbodig was geworden, zou niet veel minder zijn dan den aard van het optreden der zonde in het volksleven en de taak der Overheid ten eenen male misverstaan.

Terecht schreef reeds in 1877 RIEGER: „es könnte keinen verhängnisvolleren Irrtum geben, als diese Sache in Deutschland der Sitte und ihrer allmählichen Widerbefestigung zu überlassen, one der wankenden mit dem Arme des Gesetzes zu Hilfe zu kommen”. ²⁾

Wanneer de volkszedes zoo slecht zijn geworden, dat zij als 't ware een wet vormen, die het schenden van de meest onontbeerlijke volksrechten ten doel heeft, dan zal de Overheid de betere elementen in het nationale leven achter zich hebben, wanneer zij zich opmaakt om die volksrechten te beschermen en die bedorven volkszedes op haar zondigen weg te weerstaan.

§ 6. Eenige bezwaren tegen wettelijke regeling.

Zooals gebleken is, leveren de voornaamste staatsrechtelijke stelsels van staatsbemoeiing geen bezwaar op tegen een wettelijke regeling der Zondagsviering en staat in dit geval de Overheid ook tegenover de bedorven volkszedes, hoewel ze er mee heeft te rekenen, tamelijk sterk.

Doch evenals ten behoeve der wettelijke regeling, vooral in de tallooze populaire geschriften, allerlei practische motieven worden aangevoerd, gelijk boven is gezien, zoo worden ook tegen de wettelijke regeling bezwaren ingebracht, die, zonder nu juist opzettelijk uit eenig staatsrechtelijk stelsel te zijn afgeleid, veeleer

¹⁾ JULIEN HAYEM, *Le repos hebdomadaire*, Paris 1873, p. 194, 231 en 232.

²⁾ M. RIEGER, *Stat und Sonntag*, Frankfurt a. M. 1877, p. 90.

aan het leven ontleend zijn en derhalve voor de wetenschap, die het leven ontleedt, verklaart, systematiseert en tot bewustheid brengt, van belang moeten worden geacht.

1. De loonquaestie. Een der belangrijkste bezwaren, door Mr. SMIT ¹⁾ in 1867 te berde gebracht, door Napoleon ²⁾ reeds erkend, door Mr. PATIJN ³⁾ breedvoerig behandeld, en door von Bismarck ⁴⁾ met bezorgdheid onder de oogen gezien, is de bedenking, dat het verbod van Zondagsarbeid op het loon van den arbeider zoodanig van invloed zou zijn, dat deze, wanneer hij een van de zeven dagen rustte, ook een zevende deel van zijn loon zou moeten verliezen.

Reeds dadelijk kan opgemerkt, dat dit bezwaar niet enkel de wettelijke regeling van de Zondagsrust, maar de Zondagsrust zelf treft.

Geldt dit bezwaar inderdaad, dan zou daarmee uitgemaakt zijn, dat duizenden van arbeiders in zóó slechte conditie waren geplaatst te midden van de weelde, die het aardrijk oplevert, dat zij met zes dagen zwoegens nog niet het noodige onderhoud zouden kunnen bekomen voor hun gezin en ook den rustdag zouden moeten opofferen om zich en de hunnen van het noodzakelijke te voorzien.

Dan ware het inderdaad alleen dáárom reeds meer dan tijd voor de

¹⁾ F. W. SMIT. *De wet van 1 Maart 1815*, p. 138.

²⁾ Bij SMIT, t. a. p. Napoleon schreef op 5 Maart 1807 uit zijn hoofdkwartier te Osterode in Oost-Pruissen aan zijn minister Portalis o. a. het volgende: „Il est contraire au droit divin d'empêcher l'homme, qui a des besoins le dimanche comme les autres jours de la semaine, de travailler le dimanche pour gagner son pain. Le gouvernement ne pourrait imposer une telle loi, que s'il donnait gratis du pain à ceux qui n'en ont pas. D'ailleurs, le défaut des peuples en France n'est pas de trop travailler. La police et le gouvernement n'ont donc rien à faire la-dessus.” Aangehaald bij SMIT, t. a. p. Het is natuurlijk den krijgsman te midden zijner veroveringen en veldslagen niet kwalijk te nemen, dat hij de quaestie niet grondiger beoordeelt en niet te onderscheiden weet tusschen de vrijheid der Zondagsrust, die de Overheid moet beschermen, en de losbandigheid van den niet noodzakelijken Zondagsarbeid, die de Overheid heeft te beteugelen. Ook Mr. SMIT heeft hierop blijkbaar geen acht geslagen, als hij het schrijven van Napoleon in hoofdzaak juist oordeelt.

³⁾ Mr. J. A. N. PATIJN, *Zondagswetgeving*, p. 22—28.

⁴⁾ Bij Mr. PATIJN, t. a. p.

Overheid om dezen nood des zondigen levens met haar dwingende macht te hulp te komen door bescherming van den arbeid met behoud van den onontbeerlijken rustdag.

Wanneer men eenmaal van de gedachte uitgaat, dat de zevendaagsche rustdag een in de menschelijke natuur ingeschapen levenswet is, zoodat bij het overtreden dier wet de geregelde loop des menschelijken levens wordt geschonden en verstoord, dan spreekt ook vanzelf, dat nooit de arbeider zijn volle loon mag verkrijgen door verstoring van deze levenswet en ten koste van den noodzakelijken regel des levens, maar daardoor, dat heel de maatschappij zich naar deze levenswet schikt en met behoud dezer ordinantie hem toch zijn levensonderhoud verschaft.

Een samenleving, die zoo diep zonk, dat zij niet vanzelf zich daarnaar schikt, moet hoe eer hoe beter door de noodhulp der Overheid daartoe gedwongen worden.

Maar zoo staat de quaestie zelfs nog volstrekt niet.

Uit de gegevens, door Mr. PATIJN aangevoerd, blijkt duidelijk genoeg, dat de Zondagsarbeid, voorzover hij niet noodzakelijk is, een zondige ontaarding in het leven vormt, die in geen deele een zevende deel meer dan den anders te praesteeren arbeid oplevert, maar in de meeste gevallen tot geen noemenswaard meerdere praestatie van arbeid heeft geleid, zoodat dezelfde personen, die zes dagen werkten en den zevenden dag rust namen, evenveel arbeid leverden als wanneer zij zonder rust en dies zonder herstel van krachten en met mindere energie telkens rusteloos al de zeven dagen voortzwoegden.

„Overal blijkt, dat de arbeider, die geregeld rust neemt, beter werkt dan een die voortdurend doorwerkt. Het periodiek onderbreken schijnt zoo hygienisch te zijn, dat de arbeid zelf daarvan dadelijk de gunstige gevolgen ondervindt. Grooter ijver, meerdere nauwkeurigheid, geregelder werkzaamheid, worden algemeen als uitvloeisels van Zondagsrust opgegeven.” ¹⁾

Dit hangt natuurlijk ten nauwste samen met de wijze, waarop de Zondag wordt doorgebracht, en wel of die rust en vrede wordt

¹⁾ Mr. PATIJN, *Zondagswetgeving*, p. 24.

genoten, die metterdaad den mensch naar lichaam en geest verkwikt, verfrist en herstelt tot nieuwen arbeid.

Aldus blijkt, dat, waar uit het leven een bezwaar scheen op te rijzen tegen de Zondagsrust, datzelfde leven ook het ongegronde van het bezwaar aantoonde door het onprofijtelijke van den Zondagsarbeid in het licht te stellen.

„In Zwitserland,” schrijft Mr. PATIJN, „zijn de loonen, na de invoering van de wet van 23 III 1877; over het algemeen gestegen, blijkens de wel wat beknopte rapporten der fabrieksinspecteurs.

„Zooals gezegd, heeft de enquête in Duitschland in '85 aan deze meening veel kracht bijgezet. Zoo verdienden in een op Zondag stilstaande fabriek van pottebakkers- en aardewerk en porselein, bij hetzelfde stukloon, de arbeiders meer dan in ondernemingen die 's Zondags doorwerkten. Volgens eenige ondernemers verdient de arbeider bij stukloon met Zondagsarbeid en overwerk 15 à 20 % minder dan zonder dezen.”¹⁾

Aldus wordt hier door het leven zelf het eenmaal uit vaststaande algemeene gegevens geputte beginsel opnieuw bevestigd, dat de Overheid den nood van het zondige leven moet te hulp komen en door haar dwingende macht den arbeider en met hem heel de samenleving die geregelde rust en verpoozing mogelijk maken, die in alle eeuwen een noodzakelijke levensbehoefte zijn geweest voor de in het zweet haars aanschijns werkende menschheid.

2. De quaestie der vrijheid. Een tweede bezwaar tegen wettelijke regeling van de Zondagsrust — althans wanneer die bedoeld wordt in dien zin, dat alle arbeid in fabrieken en in 't openbaar of alle laten verrichten van arbeid wordt verboden — bestaat daarin, dat men oordeelt, door zoodanigen wettelijken dwang de menschelijke vrijheid, meer dan noodig is, aan te randen.

Men redeneert dan aldus: De mensch is vrij om te doen en te laten wat hij voor zich goed vindt, en ieder is vrij om zelf den arbeid en de betrekking te kiezen, waarin hij des Zondags al of niet behoeft te werken. Derhalve kan de Staat hier volstaan met

¹⁾ T. a. p., p. 26.

het „laisser faire, laisser aller”, en met zelf een goed voorbeeld te geven door zijn ambtenaren des Zondags vrij te laten en geen staatswerken op Zondag te laten uitvoeren.

Voorstander van dit stelsel is o. a. Mr. F. W. SMIT, en hij noemt dit uitdrukkelijk „het stelsel op vrijheid gegrond”.¹⁾

De kracht van dit bezwaar tegen wettelijk verbod van Zondagsarbeid ligt in een verkeerd begrip van vrijheid en het niet genoeg in 't oog houden van het onderscheid tusschen vrijheid en losbandigheid.

Vrijheid bestaat voor alles wat God geschapen heeft daarin, dat het aan zijn doel kan beantwoorden.

Zoo is de vogel vrij in de lucht, de visch vrij in het water, het vee vrij in de grazige weide; en wil men de idee doortrekken ter verduidelijking ook tot het anorganische, zoo kan men zeggen, dat de locomotief vrij is op de rails.

Brengt men den vogel in de kooi of in het water buiten de vrije lucht, dan is hij niet vrij meer; zijn vrijheid bestaat in de beperking tot de vrije lucht; evenzoo is de visch niet vrij op het droge en in het water, maar alleen in het water, zoodat zijn vrijheid bestaat in beperking tot het water; ook het vee is niet vrij in het water en op de weide, maar alleen op de weide en geniet het zijn vrijheid derhalve juist in die beperking tot de weide; en eindelijk de locomotief, bestemd en er op aangelegd om op de rails te loopen, is niet vrij, wanneer hij buiten de rails in het zand staat, maar alleen op de rails, zoodat ook hare vrijheid in beperking tot de rails bestaat.

En zoo nu ook staat het met de vrijheid van den mensch.

Bij de schepping heeft God de Heere allerlei ordinantiën en wetten in het menschelijk leven ingeschapen, waaraan dat leven om waarlijk vrij te zijn zich zou hebben te houden.

Ook de ordinantie van den zevendaagschen rustdag is een dergelijke levenswet voor den mensch, zoodat de mensch in dit opzicht eerst dan waarlijk vrij is, wanneer hij zijn leven naar deze levenswet inricht en den rustdag behoorlijk weet te eerbiedigen.

Niet vrij maar los van natuurlijke banden, d. i. losbandig en

¹⁾ Mr. F. W. SMIT. *De wet van 1 Maart 1815*, p. 111 en v.

onder de slavernij van zondige willekeur is de mensch, die deze en dergelijke levensordinantiën veronachtzaamt.

Aldus de Zondagsrust beschouwd als een integreerend deel der menschelijke vrijheid, is de Overheid geroepen met deze vrijheid ook op het openbaar erf te rekenen en aldaar dien vrede en die rust des Zondags te handhaven, waardoor ieder in de mogelijkheid wordt gesteld, om naar lichaam en geest zich te verkwikken en te verademen in den zegen van den gewijden Zondagsvrede.

Niet door de losbandigheid met de vrijheid op gelijken voet te behandelen doet de Overheid hier haar plicht, maar door de vrijheid tegen de losbandigheid te beschermen en althans op publiek terrein allen arbeid en getier zooveel mogelijk te verbieden.

Het op Zondag werken moet, waar geen noodzakelijkheid bestaat, als ontaarding, als zondige willekeur, als losbandigheid beschouwd, zoodat heel de publieke Zondagsvrede moet beschermd tegen hen, die zich daaraan willen schuldig maken; en de arbeiders moeten beschermd tegen fabrikanten en andere werkgevers, die hen daartoe zouden willen dwingen.

Met het „laisser faire, laisser aller” hier toe te passen, stelt men de losbandigheid onder gelijke bescherming als de vrijheid, terwijl de Overheid juist geroepen is om, wanneer de nood des levens dit eischt, de vrijheid tegen de daadwerkelijke zonde der losbandigheid te beschermen.

En dat hier de nood des levens de tusschenkomst der Overheid noodzakelijk maakt, toont de maatschappij genoegzaam, wanneer hoe langer hoe meer heel het volk zijn openbaren Zondagsvrede en duizenden arbeiders heel hun Zondagsrust moeten derven.

3. De productiequaestie. Een derde bezwaar tegen het wettelijk verbod van Zondagsarbeid bestaat daarin, dat in tal van fabrieken zonder Zondagsarbeid niet zooveel zou kunnen worden geproduceerd, de fabrikanten dus een gemis aan verwacht voordeel zouden ondergaan en de concurrentie daardoor des te minder zouden kunnen volhouden.

Gesteld, dat het metterdaad zoo is, wat voor sommige fabrieken, waar de productie meer van het werk der machines dan van den handenarbeid en de meerdere of mindere energie der

arbeiders afhangt, best waar kan zijn, dan heeft dit bezwaar wel eenige overeenkomst met dat van den koopman, die gewoon was een deel van zijn warenvoorraad te stelen, en, daarover voor de balie geroepen, zich verdedigde met de bewering, dat hij zonder die gestolen waren de concurrentie onmogelijk kon volhouden en op dien grond bezwaar maakte om het ongeoorloofde van zijn handelwijze te erkennen.

Want als het winstbejag van den koopman en dus ook van ieder ander, bij het rekbaar begrip van wat onder „kunnen concurreren” te verstaan is, genoeg reden oplevert om Zondagsarbeid noodzakelijk te keuren, daarvoor duizenden menschen van hun wekelijkschen rustdag te berooven, hun levenskrachten te overspannen en hun huiselijk en kerkelijk leven te verwoesten, dan, ja, kan men begrijpen, dat een koopman zich op bovengemelde wijze verdedigt en geen bedriegen en stelen meer ongeoorloofd acht om in den maatschappelijken strijd zich staande te houden.

Wanneer onze tegenwoordige samenleving zoo diep gezonken is, dat men er niet tegen opziet om er openlijk voor uit te komen, dat men het voor geoorloofd, ja noodzakelijk acht om de Zondagsrust van tallooze medemenschen en daarmee hun menschaardig bestaan naar lichaam en geest, als lid van huisgezin, van familie en kerk, op te offeren, alleen om maar beter te „kunnen concurreren” in het produceeren van allerlei ondergeschikte hulpmiddelen des menschelijken levens, dan wordt het tijd, dat de Overheden van alle beschaafde landen, voor zoover ze het nog niet gedaan hebben, op stelselmatige en besliste wijze tegen dit onzedelijk drijven des modernen levens verweer bieden en geleidelijk maar zeker dit opofferen der edelste en meest onontbeerlijke rechten van tallooze menschen als middel tot een doel, dat aan het menschelijk bestaan geheel ondergeschikt is, met de haar van God niet tevergeefs verleende macht beletten.

De Overheid kan dan beginnen eerst met die industrieën, waarvan het twijfelachtig is of zij met Zondagsarbeid metterdaad meer produceeren dan zonder dezen.

Want dat Zondagsarbeid lang niet altijd en bij elk werk tot

meerdere productie heeft geleid, toonen genoegzaam tal van treffende voorbeelden als b. v. door MR. PATIJN worden vermeld.

„De opvatting dat in het algemeen vermindering van werkuren vermindering van productie ten gevolge heeft, noemde dr. HIRSCH in 1890 in den Duitschen Rijksdag een mechanische, door de geschiedenis gelogenstrafte, opvatting. Engeland levert talrijke voorbeelden van het tegendeel. In eenige industrieën werd in de vijftig er jaren de maximaal-arbeidstijd met één uur verkort. Deze industrieën hebben na dien tijd meer dan ooit gebloeid. MACAULAY zegt, dat Engeland zijn oeconomische welvaart en degelijken arbeidersstand grootendeels juist te danken heeft aan het feit, dat er sinds drie eeuwen op Zondag gerust wordt” ¹⁾

„In 1850 reeds heeft de Gewerberath van Stuttgart verklaard dat er bij Zondagsrust meer geproduceerd wordt.

„Aldus een groot aantal werkgevers en -nemers bij de enquête in '85.

„Op het internationaal congres van de Vereeniging voor Zondagsrust, in 1886 te Brussel gehouden, deelde de afgevaardigde PAGNY mede, dat in Engelsche papierfabrieken, waar een Zondagsrust van 36 uren gebruikelijk is, meer papier wordt gemaakt dan in een Belgische, die Zondagsarbeid heeft. Zoo verhaalt het verslag der Duitsche enquête van papierfabrieken in Dürren, met ongeveer 25 papiermachines, die in bloeienden staat verkeerden bij een geregelde stilstand van Zondagmorgen 6 tot 's avonds 6; de katholieke fabrikanten lieten het bedrijf bovendien op een aantal katholieke feestdagen rusten”. ²⁾

„Curieus is de mededeeling van den architect RIVIÈRE, op het Congres te Parijs in 1889. In 1867 werden te Parijs drie gebouwen van gelijken omvang gezet; aan één werd Zondags niet gewerkt, het kwam het eerst gereed; aan het daaraanvolgend gereed gekomene werd Zondags gewerkt door wie wilde; bij het derde, aan hetwelk Zondags moest doorgewerkt worden, hadden de werklieden den meesten tijd vermorst.” ³⁾

¹⁾ MR. PATIJN, *Zondagswetgeving*, p. 28 en MACAULAY, *Speeches*, p. 450.

²⁾ T. a. p. p. 28 en v.

³⁾ MR. PATIJN, a. w. p. 30.

Al deze gevallen verzwakken nog des te meer het standpunt van hen, die Zondagsarbeid meenen te mogen eischen om te kunnen concurreeren.

De Overheid zal dan ook wel doen met voor dergelijke gevallen al vast den Zondagsarbeid te verbieden, wijl hier het bezwaar van mindere productie niet geldt, en zij zal verder, door deze industrieën gesterkt en met vergelijkende voorbeelden van andere gevallen in binnen- en buitenland, geleidelijk het getal kunnen vermeerderen van industrieën, waar des Zondags of geheel niet of slechts zeer gedeeltelijk en om redenen van bepaalde noodzakelijkheid de arbeid kan worden toegelaten.

Ook hier zal een geleidelijke en van tijd tot tijd uit te breiden regeling de voorkeur verdienen boven een poging om op één oogenblik het uiterste einddoel te bereiken, wijl dit laatste een te groote botsing met den bestaanden stroom des levens en met den geest van het moderne verkeer en daardoor de uiterste moeilijkheden in de tenuitvoerlegging zou opleveren.

4. Het bezwaar, dat de wettelijke regeling het particulier initiatief zou verzwakken.

De hoogleeraar DEJACE bespreekt in zijn rapport, op het Congres te Brussel uitgebracht, de al of niet wenschelijkheid van wettelijke regeling en is van oordeel, dat de wet slechts mag sanctionneeren wat het particulier initiatief reeds heeft uitgewerkt. „Les lois sur le repos du dimanche doivent avoir plutôt pour but de consacrer les résultats obtenus par l'initiative privée, que de promouvoir la réforme par voie de contrainte.” ¹⁾

Voorts de quaestie der uitzonderingen ter sprake brengende, schrijft hij: „Ces exceptions sont-elles toujours indispensables? Il est permis d'en douter; mais du jour où la loi les a consacrées, l'opinion publique, comme celle de l'industriel, se désintéresse de toute amélioration au régime légal.” ²⁾

Hier wordt alzoo het bezwaar geopperd, dat, zoodra de wet zeker aantal uitzonderingen op het algemeen verbod van arbeid heeft

¹⁾ CH. DEJACE, *Le repos du dimanche et les devoirs de l'État*, p. 9.

²⁾ T. a. p., p. 7.

toegelaten, wat bij elke wettelijke regeling wel noodzakelijk zal blijken, — alsdan het particulier initiatief om nog verder te gaan en steeds den Zondagsarbeid zooveel mogelijk te beperken, zou zijn verlamd, en zoowel de publieke opinie als de fabrikanten zich niet verder zouden bekommeren om de eenmaal gemaakte wettelijke regeling te verbeteren.

Indien dit waar was, zou het metterdaad treurig zijn, daar o. i. een wettelijke regeling juist dan het best zou werken, wanneer zij niet op eens maar geleidelijk den Zondagsarbeid beperkte.

Reeds met den eersten stap op den weg der wettelijke regeling zouden dan de publieke opinie en het particulier initiatief haar zoo noodzakelijke behulpzame hand voor de populariteit der wet terugtrekken.

Doch er is geen reden om aan te nemen, dat zulks metterdaad het geval zal zijn, en Prof. DEJACE voert er dan ook geen argument voor aan, maar deelt het uitsluitend als zijn opinie mee.

Alles zal hier o. i. van het particulier initiatief zelf afhangen.

Is men in 't algemeen vrij afkeerig van wettelijke inmenging op dit punt, en brengt men diensgevolge een eenmaal gemaakte wet in discrediet, zoo belooft men juist daardoor metterdaad kans, dat de onverschilligheid, die men vreest, zal ontstaan.

Maar dan is die onverschilligheid niet het gevolg van de wet, maar van de wijze waarop men zich zelf en anderen tegenover de wet heeft vooringenomen, en een gevolg van de beschouwing, die men a priori zich had gevormd voor het geval dat een wet zou worden ingevoerd.

Zeker, het particulier initiatief wordt in zijn doel en streven eenigszins anders, wanneer er een wet komt.

Maar dit beperkt het particulier initiatief noch in zijn vrijheid noch in zijn heilzame uitwerking; alleen kan in dat geval niet gezegd worden dat het particulier initiatief, alles doet, wat echter evenmin kan gezegd worden, wanneer geschiedt wat Prof. DEJACE wil, dat de wet de resultaten van het partic. init. zal sanctioneeren (want dan zou men ook deze laatste functie der wet moeten prijs geven.)

Alles hangt daarvan af, hoe de publieke opinie geleid wordt en het is zeer goed denkbaar, dat dit zoo geschiedt, dat ook zij zich

zal vereenigen met een van meet af als geleidelijk bedoelde en steeds te verbeteren wettelijke regeling.

Zoodat het dan ook als een voortreffelijke roeping juist van het particulier initiatief, inzonderheid van de Pers, is te beschouwen om de publieke opinie in dien geest te bewerken; dan zal er van een verzwakken of verlammen van het particulier initiatief geen sprake zijn, wanneer de eerste stap gezet wordt op den weg der wettelijke regeling, maar zal juist omgekeerd dat particulier initiatief zich gesterkt gevoelen door de samenwerking van de wetgevende macht met haar streven naar een zelfde doel: de grootst mogelijke beperking van den Zondagsarbeid en de handhaving en bescherming van den publieken Zondagsvrede.

5. Het bezwaar van gelijk recht der gezindheden.

Daar er, althans in Nederland, gelijke bescherming verleend wordt aan de belijders der verschillende gezindheden, rijst vanzelf de vraag of, wanneer men de Zondagsviering wettelijk regelt, men niet ook de Zaterdagsviering, door Joden en Sabbathisten voorgestaan, behoort te regelen en of, indien het niet aangaat twee rustdagen als zoodanig te beschermen, alsdan niet het gelijk recht der gezindheden meebrengt om geen enkelen dag te beschermen.

Gesteld, dat, zou het goed zijn, ook de Zaterdag, voor zoover den Joden en den Sabbathisten betreft, behoorde te worden beschermd, dan nog gaat de redeneering niet op te zeggen dat het gelijk recht zou zijn voor allen om, wanneer het onmogelijk is twee rustdagen als zoodanig te beschermen, nu geen enkelen dag in bescherming te nemen.

Dit zou niet gelijk recht maar gelijk onrecht zijn voor allen.

Het is dan ook zeker beter om dit onrecht althans voor $\frac{9}{10}$ der bevolking weg te nemen en er ook naar te streven om zooveel mogelijk het overige tiende gedeelte te gemoet te komen, b. v. door de rust op Zaterdag te bevorderen in die afzonderlijke wijken, waar bijna uitsluitend Joden wonen, dan om, wijl men aan dit $\frac{1}{10}$ deel niet alles kan geven wat wenschelijk zou zijn, nu ook heel de bevolking te onthouden wat recht is. ¹⁾

¹⁾ Terecht merkt dan ook Mr. FABIUS op, dat „de godsdienstige Jood meer

Een wettelijke bescherming van $\frac{9}{10}$ der bevolking is in elk geval beter dan heelemaal geen bescherming, en de positie van hen, die den Zaterdag vieren, zou er niet in 't allerminst door verbeteren, dat ook aan den Zondag de wettelijke bescherming onthouden werd.

Door de meeste schrijvers wordt dan ook dit bezwaar niet gedeeld.

In zijn *Recherches sur le Dimanche* schrijft LESCUYER:

„On dira bien, et nous l'avons déjà fait remarquer: En France, où il y a liberté de conscience et différents cultes reconnus, ayant également droit à la protection de l'Etat, est-il juste de constituer un privilège au profit des uns et par cela même au détriment des autres? De plusieurs maux, il faut choisir le moindre. Le repos septenaire est une nécessité sociale et il est plus équitable de prendre pour le roi des jours, le Dimanche des catholiques et des protestants, que le samedi des israélites, puisque les premiers représentent l'immense majorité de la France.” ¹⁾

Tot dezelfde slotsom, dat men hier onmogelijk aan allen, maar wel aan misschien $\frac{9}{10}$ deel der bevolking de noodige bescherming kan verleenen, komt ook AUG. ARNAUDS in zijn *Le Droit au Dimanche*, wanneer hij het woord van JULES SIMON aanhaalt, in overeenstemming met wat LÉON SAY er over had geschreven: „On est acculé dans ce dilemme: Ou travailler tous les jours, ce qui est inhumain, ou fixer le repos hebdomadaire au dimanche.” ²⁾

„De staat,” aldus schrijft Mr. SMIT, „verleene den openbaren ambtenaars een periodieken rustdag en wel den zondag, die voor bijna al zijn leden de godsdienstige feestdag is.” ³⁾

Nog verder gaat Mr. LEVY door zelfs den „door de Christelijke kerk erkende feestdagen” dezelfde bescherming te willen verleenen:

gebaat is bij eene Zondagswetgeving op Christelijken grondslag, dan bij de moderne neutraliteit”, die de rechten van elke gezindheid schendt. Cf. Mr. D. P. D. FABIUS, *Voortvaren*, p. 87.

¹⁾ M. F. LESCUYER, *Recherches sur le Dimanche* 1877, p. 72.

²⁾ AUG. ARNAUDS, *Le droit au Dimanche*, p. 7, aangehaald uit JULES SIMON, *Lettre à l'Oeuvre dominicale de France*.

³⁾ Mr. F. W. SMIT, *De wet van 1 Maart 1815*, p. 136.

„Gaaf men uit van de gedachte, dat de aanleidende oorzaak tot het daarstellen eener Zondagswet moet zijn het toezicht van Staatswege op de ongestoorde viering der door de Christelijke kerk erkende feestdagen, dan gelooven wij dat men den juiste grondslag heeft”.¹⁾

„Het bestaan eener Zondagswet op zich zelf is onbetwistbaar noodzakelijk.

„Niemand meer dan wij, zijn voorstanders van de meest mogelijk scherpe afscheiding tusschen Kerk en Staat. Waar allen gelijke regten hebben, staan voor allen gelijke verplichtingen daarneven, en het is dus zeer noodig dat er van Staatswege behoorlijk toezigt worde gehouden op de rigtige viering der door de kerk erkende feestdagen, juist om daardoor de lijn van demarcatie nog strenger te doen uitkomen. Niemand kan daarbij zich beklagen gekrenkt te zijn in zijne persoonlijke gevoelens, daar de wet een vast punt van uitgang moet hebben, en het niet meer dan billijk is dat zij, aan elk individu de uiting zijner meening vrijlatende, bij voorkeur die eeredienst tot voorwerp harer bescherming maakt, welke als beleden door 't meerendeel der ingezetenen, de eeredienst van Staat kan worden genoemd”²⁾.

In hoever het geheel dezer redeneering van Mr. LEVY juist is, kan bij dit punt niet in den breede ontwikkeld, wijl het schier alle quaesties, die den aard van den zevendaagschen rustdag en de grenzen der Overheidsbemoeiing raken, betreft.

Genoeg zij het op te merken, dat ook Mr. LEVY het niet in strijd acht met het gelijk recht der gezindheden, om den Zondag als rustdag wettelijk te beschermen.

6. Het bezwaar als zou de Zondagswetgeving een uitvloeisel zijn van de staatskerk en met de staatskerk behooren te worden afgeschaft.

Dit bezwaar wordt o. a. geopperd door dr. LEWIS, die in elke Zondagswet van den beginne aan een propaganda ziende van staatswege voor een bepaalde religie, hetzij heidensch of christelijk, nu

¹⁾ Mr. J. A. LEVY, *De Zondagswet*, Themis 1860, p. 245.

²⁾ Mr. LEVY, t. a. p., p. 243.

zich op Christus beroept en zegt: „Neither he nor his disciples sought aid from civil government beyond the mere protection due to citizenship”.¹⁾

En elders schrijft hij: „Such legislation could not spring from Apostolic Christianity. Every element of that Christianity forbade such interference by the state.”²⁾

Dit bezwaar zou metterdaad eenigen grond hebben, wanneer waar was, wat Mr. LEVY in het boven aangehaalde beweert, als zou door de bescherming van den zevendaagschen rustdag de Staat „een eeredienst bij voorkeur het voorwerp harer bescherming maken.”

Maar nu de zevendaagsche rustdag *niet* een stuk van een of anderen eeredienst, maar een scheppingsordinantie voor heel het leven is en als zoodanig door den Staat moet worden beschermd, vervalt daarmee vanzelf dit bezwaar.

7. Het slecht besteden van den Zondag.

Niet alleen den voorstanders van wettelijke regeling, maar ook aan die van Zondagsrust in 't algemeen wordt tegengeworpen, dat, indien men al de Zondagsrust beschermt en den arbeiders hun vrijen Zondag geeft, men daarmee volstrekt geen goed doet, aangezien over 't algemeen de verkregen rustdag zoo slecht wordt besteed, dat het alleen uit dien hoofde de vraag is, of die dag niet beter geheel of gedeeltelijk met gewonen arbeid zou worden doorgebracht.

Nooit, zoo zegt men dan, kan men het kroegloopen en zwendelen meer bevorderen, dan juist door den arbeiders, zooals ze voor een groot deel thans zijn, een geheelen dag vrij af te geven.

Het kan niet worden ontkend, dat er in dit bezwaar een element van waarheid ligt, vooral voor hen, die voor de bestemming van den Zondag niets anders weten bij te brengen dan het bezoeken van musea, concerten, bibliotheken en tuinen, voorlezingen, tentoonstellingen, wedstrijden etc. zooals Mr. PATIJN wil³⁾.

Immers behalve nog het uiterst vermoeiende, dat naar aller

¹⁾ Dr. A. H. LEWIS. *Critical history of Sunday Legislation*, p. 2.

²⁾ Dr. LEWIS, p. 18.

³⁾ Mr. PATIJN, *Zondagswetgeving*, p. 66.

getuigenis in het bezoeken van musea etc. ligt, is bij de meeste dezer uitspanningen het bezoeken van café's en voor den minderen man van de volkskroegen te zeer gewoonte en het gebruik van allerlei alcoholische dranken te algemeen om de bewering staande te houden, dat op die wijze de arbeider naar geest en lichaam meer zou rusten en verkwikken dan door zijn gewonen dagelijkschen arbeid.

En voor wie zijn Zondag aldus een bestemming geeft, valt het argument, dat de mensch een zevendaagschen rustdag voor lichaam en geest noodig heeft, tamelijk wel weg, zoodat er bij een dergelijke opvatting voor heel de bescherming van den rustdag weinig grond overblijft.

Doch, en hierop moet gewezen, deze tegenwerping geldt niet allen.

Voor wie aanneemt en ook consequent in de bestemming, die hij aan den Zondag geeft, volhoudt, dat de mensch recht heeft op een zevendaagschen rustdag, heeft dit bezwaar reeds daarom geen kracht, wijl dan allereerst dat recht moet toegewezen en de vraag, wat iemand met dat verkregen recht, nl. den vrijen Zondag wil doen, eerst daarna aan de orde komt.

Wel moet toegestemd, dat alleen in dat geval de Zondagsrust een recht is, wanneer die rust naar lichaam en geest noodzakelijk is en voor het leven onontbeerlijk, maar dan kan ook dat recht tot geen prijs ontzegd.

En dat geval toch is in werkelijkheid aanwezig en daarom moet dan ook de vraag om wettelijke bescherming van den zevendaagschen rustdag te gelijk de bedoeling inhouden, dat die dag met terdaad voor rust van lichaam en geest naar de behoefte en den aanleg van den mensch worde besteed en moeten, zoo noodig, ook wettelijke maatregelen ter voorkoming van misbruiken nog erger dan Zondagsarbeid worden gevraagd.

De vraag om wettelijke regeling van Zondagsrust houdt dan tevens die om wettelijke maatregelen tegen dergelijke misbruiken in, voorzover dit mogelijk en noodzakelijk mocht zijn, en hiermede vervalt dan vanzelf genoemd bezwaar.

8. Vele arbeiders verlangen volstrekt geen geheel vrijen Zondag.

Ook dit bezwaar heeft een schijn van recht voor zich.

„Er zijn,” schrijft Mr. PATIJN, „voorbeelden van fabrieksarbeiders, die hun ontslag namen toen de Zondagsrust in de fabriek werd ingevoerd, omdat zij inkrimping van het loon er van duchtten. Hier en daar in het Duitsche enquêteverslag wordt het den patroon als grief aangerekend, dat, wanneer slechts een gedeelte van het personeel op Zondag doorwerkt, hij hiervoor altijd zijn gunstelingen neemt.” ¹⁾

Waarom dan dezen werklieden te geven, wat zij zelf in 't geheel niet begeeren en wat door anderen als een opoffering te hunnen behoefte zou worden aangemerkt?

Terecht haalt Mr. PATIJN hier de bewering van BEBEL aan.

„Volgens BEBEL bewezen deze feiten alleen, hoezeer het tijd was, door invoering eener uitgebreide Zondagsrust, deze tot loonslaven gezonken arbeiders de zegeningen van een wekelijkschen rustdag weder op prijs te doen stellen.”

Daarbij komt dan natuurlijk nog, en dit doet hier alles af, dat naast deze velen, die zoo diep gezonken zijn, een nog veel grooter getal van arbeiders staat, die wel ter dege hun recht op den wekelijkschen rustdag weten te waardeeren en er is geen noodzaak, dat de wetgever zich juist zou regelen naar een gedeelte van de diepst gezonkenen onder de volksklassen.

¹⁾ *Zondagswetgeving*, p. 46.

HOOFDSTUK II.

OP WELKE WIJZE OVERHEIDSBEMOEING?

§ 1. Niet in alle landen op gelijke wijze, maar naar de behoeften van ieder land.

Staat alzoo vast, dat de Overheid in beschaafde landen zich alle eeuwen door met de bescherming van den geregelden rustdag heeft bemoeid; dat schier alle staatsrechtelijke stelsels de wettelijke interventie op dit punt toelaten of eischen; dat tal van praktische motieven uit het leven er voor pleiten; dat geen bezwaren genoegzamen grond opleveren om er van af te zien en dat de Overheid daarbij geen tegenstand ontmoeten kan van genoeg belang om haar terug te houden; in één woord, dat de Overheid niet alleen mag, maar ook moet en kan tusschenbeide komen, dan komt alsnu de vraag aan de orde op welke wijze zij zulks heeft te doen.

En dan rijst allereerst de vraag, of zij zulks op gelijke wijze in de verschillende landen kan doen door een in de meeste punten gelijkkluidende regeling, dan wel of er naar aard en gesteldheid van landen en volken voor elk land een eigenaardige regeling zal noodig zijn.

Was het eerste toch het geval, dan zou daarmee voor den wetgever van menig land een groote moeilijkheid zijn opgelost.

Afziende van eigen onderzoek zou hij slechts de in werking getreden regeling van een ander land hebben te kopiëren en in te voeren.

Dikwijls scheen het in Nederland op menig ander gebied van

wetgeving, dat men van die gedachte uitging en dientengevolge in stee van een echt Nederlandsch-nationale regeling, een naar Fransch of Duitsch model zoo juist mogelijk gekopieerde invoerde.

Toch kan er, inzonderheid bij regelingen, die het geheele volksleven raken, zooals in casu de regeling der Zondagsrust, nooit genoeg op de eigenaardigheden van elk volk worden gelet.

In zijn historische wording, door klimaat en landsgesteldheid, door het eigen volkstype uit eigen tak van den menschelijken stamboom opgeschoten, heeft iedere nationaliteit haar eigen karakter, haar eigen zeden en gewoonten en ook haar eigen, met de bijzondere volkszonden samenhangende profanaties van den Sabbath.

En nu gaat het toch elke Zondagswet buiten eenigen twijfel om de Zondagsrust te beschermen tegen die verstoringen, die metterdaad in het volksleven voorkomen, niet tegen hetgeen misschien die rust zou kunnen storen of in andere landen die rust verstoort.

Vandaar dat HUBERT OTTO in zijn Rapport op het Congres te Brussel, wat dat betreft, terecht concludeerde: „Pour résoudre la question de savoir s'il faut des lois pour assurer le repos du Dimanche, entier ou partiel, ou si l'on peut espérer cette réforme des efforts de l'initiative privée, il y a lieu de tenir compte de l'esprit social et des coutumes des différents peuples; une solution unique ne saurait être donnée à la question.” ¹⁾

Alleen daarin ging deze schrijver van het rechte spoor af, dat hij ook de al of niet wenschelijkheid der wettelijke regeling van de eigenaardige toestanden en volkszedes laat afhangen, terwijl die wenschelijkheid, gelijk boven is gebleken, ook zonder met deze bijzondere eigenaardige toestanden te rekenen, voor alle volken tamelijk wel vaststaat, zoodat nog geen Christenvolk op de wereld zonder een wettelijke bescherming in het ongestoord bezit zijner Zondagsrust is gebleven.

Daarom moet wel ter dege op de eigenaardige toestanden van ieder volk worden gelet, ook bij de wettelijke regeling van de Zondagsrust, maar dit geldt uitsluitend de wijze, waarop deze regeling moet worden getroffen.

¹⁾ H. OTTO, *Le Repos du Dimanche et l'intervention législative*, p. 10.

Ook de Zondagswetgeving moet nationaal zijn.

Geen wegcijfering van het verschil der nationaliteiten, ook niet in de wetgeving, maar een regeling naar de behoeften van elk volk en tot geen anderen prijs te verkrijgen dan door een goede enquête, die de behoeften van de natie op het bepaalde punt aan het licht brengt, en zoowel der regeering als der volksvertegenwoordiging dat licht verschaft, dat voor het ontwerpen van en het beraadslagen over een nationale regeling wordt vereischt.

Toch wil dit op den voorgrond stellen van het nationaal karakter, dat een wettelijke regeling behoort te dragen, daarom nog niet zeggen, dat derhalve alle buitenlandsche wetgeving zonder belang is.

Wie dat beweerde, zou het nut der vergelijkende rechtsstudie ten eenenmale miskennen.

Er zijn algemeene beginselen, wier waarheid niet van nationale eigenaardigheden afhankelijk is, en die zich in de wetgeving van elk land met de nationale eigenaardigheden in zeden en gewoonten, in volkskarakter en landsgesteldheid samenstrengelen en aldus in geheel verschillende nationale regelingen zouden kunnen worden teruggevonden.

Doch ook hierin is voorzichtigheid gewenscht.

Een Duitsch-Luthersch beginsel of een beginsel, dat aan de Duitse nieuwere filosofie ontleend is, ten grondslag te leggen aan een Nederlandsche regeling, zou allerm minst een echt Nederlandsch-nationaal ontwerp opleveren.

Er is organisch en historisch verband tusschen het karakter, de zeden, de gewoonten en gebruiken van een volk, en de beginselen, die in den weg der geschiedenis hebben meegewerkt om deze zeden en gewoonten, deze godsdienstige en maatschappelijke gebruiken te vormen, en daarom moet ook op de geestesrichtingen, die in de historie van een volk veel invloed hebben geoefend en eeuwen lang vormend op dat volk hebben ingewerkt, worden gelet.

De Nederlandsche natie b. v. is van huis uit Gereformeerd; als natie uit de worsteling om vrijheid van de Gereformeerde belijdenis geboren; en de Calvinistische beginselen hebben eeuwen achtereenvolgens den volksgeest in ons vaderland beheerscht en vormen nog het bezielend element voor een aanmerkelijk deel der bevolking, zoodat

ook, nadat de beginselen van ongeloof en revolutie meer dan een eeuw hebben bres geschoten in de historisch-nationale geestesrichting van ons volk, toch bij elke quaestie telkens uit het volksbewustzijn allerlei motieven te voorschijn treden, die alleen uit dien historischen ondergrond der Calvinistische levensbeschouwing zijn te verklaren.

Daarom zal nooit eenige wettelijke regeling in Nederland, die op eenigszins gevoelige wijze het volksleven raakt, nationaal worden, wanneer met dien historischen grondtoon van ons volkskarakter geen rekening is gehouden, en de motieven, die in het volksbewustzijn alleen daaruit ontstaan en werken, niet tot hun recht zijn gekomen.

§ 2. Een algemeene wet niet meer voldoende.

Wat onder een algemeene wet op de Zondagsviering te verstaan is, in tegenstelling met de naast elkander geldige afzonderlijke wettelijke bepalingen voor verschillend terrein des levens, leert ons de geschiedenis der Zondagswetgeving.

Zoowel de wetten van het Romeinsche rijk als die der Middeleeuwen, ja der volken ook sedert de Reformatie tot op de nieuwere sociale wetgeving, hebben doorlopend dit karakter, dat zij in slechts enkele artikels de algemeene regels van Zondagsrust aangeven, en dan de toepassing der algemeene beginselen voor alle terrein des levens overlaten aan de uitvoering der wet.

Veelal met deze bepaalde variatie, dat gewoonlijk naast de algemeene regels enkele op den voorgrond tredende profanaties van den Sabbath met name worden verboden.

Eerst de nieuwere sociale wetgeving stuitte, wat dat betreft, op onoverkomelijke moeilijkheden en zag zich door de eischen des modernen levens als vanzelf genoodzaakt om meer te preciseeren, meer duidelijk haar eischen voor elk terrein van het volksleven te omschrijven.

De Deutsche wetgeving vatte wel in een zelfde regeling de beide terreinen van handel en industrie samen, maar toch altijd zoo, dat afzonderlijke bepalingen voor beide terreinen werden noodig gekeurd,

en de bepalingen voor den handel zelfs jaren vroeger in werking werden gesteld dan die op de industrie.

Hier zijn dan ook eigenlijk twee speciale regelingen, die voor den handel en die voor de industrie, samengevoegd in één artikelenreeks, en de Deutsche wetgeving heeft daarom niet het karakter van een algemeene wet in historischen zin, maar wel degelijk dat van afzonderlijke regelingen.

Evenzoo de Oostenrijksche wetgeving, die ook de regelingen voor handel en industrie, op Duitschlands voorbeeld, in een artikelenreeks gelijktijdig invoerde, en daarnaast nog afzonderlijke regelingen voor het mijnwezen en voor de staatsmonopoliën in werking liet treden.

De reden, waarom de nieuwere sociale wetgeving zich genoodzaakt zag dien weg der speciale regeling in te slaan, is niet ver te zoeken.

Hoofdzakelijk twee machtige motieven in het leven der volken hebben hier den modernen wetgever in het nieuwe spoor gedrongen.

Het eerste motief is de mindere invloed der religie op het leven der beschaafde natiën.

Door den overweldigenden stroom van ongelooft en revolutie is sedert het laatst der vorige eeuw heel het aanschijn der beschaafde volken veranderd. De religie legt niet meer in dien zin beslag op de volken als in de eeuwen der Reformatie het geval was; in ontketende bandeloosheid hebben de volken op Frankrijks voorbeeld de banden van godsdienst en Schriftgezag verbroken en het openbare leven is ten prooi geworden aan de praktijken der ijdele philosophie, die naar de willekeur van het ongebreideld individualisme opschoot met een weelde als die van het onkruid op den vruchtbaren akker.

De Zondagsrust, met de bestemming van den Zondag en derhalve met de religie nauw verbonden, vond nu in de religie der volken niet meer dien steun, waardoor de eenvoud der Zondagswetten in alle vroegere eeuwen zoo verklaarbaar wordt.

Eer omgekeerd, scheen er een drijfkracht in het moderne volksleven gesloten, die, alle Christelijke religie versmadend, ook in de schending van den sabbath des te meer behagen begon te

scheppen, naarmate zij de Christelijke religie er mede meende te kunnen tarten.

Ook waar men nu uit den nood van het moderne volksleven om Zondagsrust ging roepen, bleef toch dit anti-christelijk motief des ongeloofs werken en vond de moderne wetgever, in plaats van een steun in de religie, veeleer een tegenkanting in de drijfkracht van het geloof.

Gevolg daarvan moest wel zijn, dat men niet meer volstaan kon met een enkelen algemeenen maatregel te stellen, maar dat, wilde men metterdaad Zondagsrust wettelijk beschermen, men nauwkeurig heel het leven, terrein voor terrein, moest omschrijven en regelen, zoodat er ook met het scherpste vernuft geen denken aan was om zich aan de toepassing van den regel te onttrekken.

Het tweede motief ligt in het meer gecompliceerde van het moderne leven.

Ook in dit opzicht is het aanschijn der geheele samenleving geheel veranderd.

Door de aanwending van stoom en electriciteit is heel het verkeer niet alleen maar ook heel de productie gewijzigd en men kan zich in onze dagen nauwelijks meer voorstellen hoe eenvoudig de maatschappij er uitzag, toen nog geen spoorwegen en telegraaflijnen bestonden, toen alle verkeer door middel van rijtuigen of te voet en over het water door zeilschepen plaats vond, toen geen berichten sneller werden overgebracht dan menschen en geen fabrieken door stoommachines werkten.

Alle volken zijn nu met alle andere volken in dagelijksche onmiddellijke verbinding en gemeenschap, en heel het leven der volken heeft door al dit doorengestengeld duizendvoudig verkeer, door al de gewaarwordingen en berichten omtrent alles wat er in de wereld geschiedt, iets zoo rust-ontberends gekregen, dat het schier onmogelijk is geworden de idee zelfs van een rustigen en vrededragenden stillen Zondag te behouden.

Daarbij komt, dat door dit alles op bijna elk terrein nieuwe uitzonderingen moeten worden erkend op den regel van niet-arbeiden; uitzonderingen, waarvan de noodzakelijkheid niet altijd zoo in het oog springt en die toch recht van bestaan hebben,

terwijl weer elders als noodzakelijke arbeid wordt aangediend, wat bij nader onderzoek allerm minst als zoodanig moest gelden.

Geeft nu de wetgever alleen enkele algemeene regels, dan zou de toepassing daarvan op de gecompliceerde maatschappelijke toestanden de grootste moeilijkheden opleveren, ja, geheel ondoenlijk blijken, al was het alleen om de overal rijzende quaestie van de noodzakelijke uitzonderingen.

Heel de wet zou daarmee aan de willekeur en de onmacht der beambten, met de uitvoering belast, zijn toevertrouwd en dezen, in de onmogelijkheid om in tal van gevallen met oordeel des onderscheids te handelen, zouden genoodzaakt zijn om het met de uitvoering uiterst slap op te nemen.

Dit is dan ook een van de redenen geweest, waarom vele van die algemeene Zondagswetten, welke in het begin dezer eeuw werden gemaakt en zelfs hier en daar nu en dan werden verbeterd, in onbruik moesten raken.

Vandaar dan ook, dat eerst met de nieuwere sociale wetgeving in de verschillende landen de wettelijke regeling van de Zondagsrust weer beteekenis begint te erlangen, nu men heel het gecompliceerde leven als het ware in rubrieken is gaan indeelen en deze rubrieken ieder afzonderlijk is gaan onderzoeken.

Vanzelf kwam men het eerst aan de nijverheid in fabrieken, omdat daar blijkbaar de zondige stroom des levens het meest verwoestend op de Zondagsrust had ingewerkt; in Zwitserland dateert de fabriekswet reeds van 1877.

Daarna kwam de handel en met den handel het spoorwegverkeer, weldra ook het mijnwezen aan de beurt ¹⁾.

En aldus werd langzamerhand heel het moderne samenleven op nieuw in kaart gebracht; met het oog op de Zondagsrust elke geregeld voorkomende Zondagsarbeid met een duidelijke stip aangewezen en den wetgever ter regeling voorgelegd.

Waar eenmaal de nood van het leven deed roepen om teruggave en om bescherming van den zevendaagschen rustdag, daar werd

¹⁾ Men vergelijk de laatste hoofdstukken van het Tweede Gedeelte van dit Proefschrift.

door staatslieden en door de mannen der wetenschap gezocht naar een weg om dit doel te bereiken en drong het gecompliceerde leven vanzelf in het spoor der partieele regeling.

§ 3. Gelijktijdige partieele regeling wenschelijk.

Tot partieele regeling moest men om bovengenoemde redenen wel zijn toevlucht nemen.

Maar dat wil daarom nog niet zeggen, dat men nu juist met één enkel terrein eerst een proeve moet nemen, om eerst later, als dat goed mocht uitvallen, een ander deel van het maatschappelijk leven te nemen en zoo langzamerhand de Zondagsrust in heel het leven in te voeren.

Dat zou ook uit de noodzakelijkheid der partieele regeling geenszins volgen.

Het is zeer wel denkbaar, dat gelijktijdig voor verschillende terreinen des maatschappelijken levens enquêtes worden ingesteld, zelfs wel door verschillende afdeelingen van een zelfde enquête-commissie, en dat straks, als de tijd daarvoor rijp wordt geacht, verschillende regelingen voor de onderscheiden afdeelingen van het volksleven terzelfder tijd zouden worden voorbereid.

De Duitsche en Oostenrijksche wetgevingen toonen b. v., dat zeer wel de verschillende regelingen voor den handel en voor de nijverheid terzelfder tijd in behandeling kunnen worden genomen en zelfs in gecombineerde wetsvoorstellen belichaamd en als zoodanig door de wetgevende macht kunnen gesanctioneerd worden.

Voor zoodanige zooveel mogelijk gelijktijdige regeling is dan ook veel te zeggen.

Mr. PATIJN, die niet juist onderscheidt tusschen wat onder partieele en wat onder algemeene regeling moet worden verstaan ¹⁾, en van de gedachte schijnt te zijn uitgegaan, dat partieele regeling steeds gelijkkluidend is met ongelijktijdige regeling, verklaart zich op dien grond tegen partieele regeling, maar zijn argument raakt alleen het ongelijktijdige, wanneer hij schrijft:

„Vooreerst zouden wij bij de bekend langzame beweging onzer

¹⁾ *Zondagswetgeving*, p. 213.

wetgeving lang kunnen wachten, eer langs dezen weg een eenigszins uitgebreide Zondagsrust was ingevoerd. Dientengevolge zou, indien ten minste de Zondagsarbeid goed werd beperkt, in één tak der samenleving Zondagsrust bestaan, terwijl een ander gebied zou moeten wachten tot de desbetreffende wet aan de orde kwam. Ik geloof dat dit ongewenschte toestanden zou scheppen en het toch reeds moeilijk overgangstijdperk verlengen. Bij voorbeeld, Zondagsarbeid in den handel bevordert goederenvervoer op Zondag; het laat zich hooren dat gemakkelijker beide tegelijk verboden worden, dan op verschillende tijdstippen met misschien jaren tusschenpoos. „Daarom vrees ik dat partieele regeling, en dit is mijn hoofdbezwaar, zal leiden tot de invoering eener zoo bescheiden Zondagsrust, dat het niet veel anders zou zijn dan het bevestigen van bestaande misstanden. Zal de regeling ingrijpend zijn, dan móet ze wel algemeen zijn.” ¹⁾

Het is duidelijk uit deze zinsneden, dat Mr. PATIJN onder „algemeene regeling” verstaat een gelijktijdige regeling van zoo mogelijk alle terreinen des levens, en als zoodanig oordeelt hij m. i. terecht, dat het niet gewenscht zou zijn, dat de Zondagsrust in een tak der samenleving zou worden ingevoerd, terwijl op een ander gebied de bestaande toestand bleef bestendigd.

Het voorbeeld, dat Mr. PATIJN hier kiest van Zondagsrust in den handel in 't algemeen, terwijl het goederenvervoer er tegenover gesteld wordt, is evenwel minder gelukkig gekozen, wijl het goederenvervoer natuurlijk een deel uitmaakt van den handel, als „omzet van waren waardoor het voortgebrachte wordt gebracht onder het bereik van den verbruiker”.

Tegen partieele regeling als zoodanig, mits maar zooveel mogelijk gelijktijdig, wordt dan ook door Mr. PATIJN geen bezwaar geopperd, terwijl hij het „voordeel van mindere gecompliceerdheid der wet in geval van partieele regeling” erkent ²⁾.

De hoofdzak evenwel is en blijft, dat men in de gegeven omstandigheden eigenlijk niet heeft te kiezen; dat men nergens een

¹⁾ *Zondagswetgeving*, p. 214.

²⁾ T. a. p., p. 215.

algemeene wet voor alle terrein des levens meer invoert en overal, waar de zaak ter hand wordt genomen, de weg der partieele regeling wordt ingeslagen.

Zelfs in landen, waar op wetgevend gebied in den nieuweren tijd nog weinig voor Zondagsrust is gedaan, is toch, zooals in Nederland, reeds een aanvang gemaakt hetzij met regelingen van Zondagsrust op de spoorwegen, hetzij zooals zelfs in Frankrijk met de Zondagsrust voor vrouwen en kinderen, en alzoo als van zelf de weg der partieele regeling ingeslagen.

Ook de Duitsche wet is niet enkel partieel, wijl zij afzonderlijke artikelen bevat, die de Zondagsrust in den handel, en weer andere, die ze voor de industrie regelen, maar ook partieel, wijl alle ander gebied des levens, als b. v. landbouw en veeteelt, er geheel buiten valt.

Men zal dus wel vanzelf overal partieele regeling krijgen, edoch deze zij dan zooveel mogelijk gelijktijdig, opdat niet op denzelfden tijd, dat een aantal menschen hier Zondagsrust verkrijgen, anderen vlak daarnaast maar toevallig in een ander bedrijf werkzaam, in hun Zondagsslavernij moeten blijven zwoegen, want zoo tweeërlei levenswet zou ongelijkmatig en schadelijk werken op het volksbewustzijn en het idee van gelijke bescherming voor de wet niet versterken.

Terwijl voorts als een voordeel, aan gelijktijdige partieele regeling verbonden, moet worden beschouwd, dat op deze wijze meer de eenheid en de algemeenheid van den zevendaagschen rustdag wordt vastgehouden.

Het zou zelfs de vraag zijn, of het niet wenschelijk ware enkele algemeene bepalingen omtrent de Zondagsviering in een afzonderlijke in dien zin algemeene wet op te nemen ¹⁾, die dan als 't ware de grondslag zou vormen voor de eigenlijke partieele regelingen, en waardoor de eenheid in de Zondagswetgeving zou worden bewaard.

§ 4. Te rekenen met locale toestanden.

Bij de behandeling der geschiedenis van de Zondagswetgeving is gebleken, hoe niet alleen in het eene land soms geheel eigen-

¹⁾ Ter bescherming van den Zondag als zoodanig. Cf. Mr. D. P. D. FABRIS, *Voortvaren*, p. 88, en *de la Mennais* aldaar aangehaald.

aardige „profanatiën” van den sabbath voorkwamen, die in een ander land niet werden aangetroffen en waartegen dan afzonderlijke verbodsbepalingen noodig waren, maar dat zelfs in de verschillende deelen van een zelfde land zich dit zelfde verschijnsel voordeed.

Zoo bleek met name uit de Plakkaten van de Ned. Republiek, hoe in de verschillende provinciën wel veelal dezelfde maar soms toch geheel verschillende verbodsbepalingen noodig waren ¹⁾.

In alle provinciën der Republiek, zoo zagen we daar, werden b. v. tegen het kroegloopen en tegen den verkoop van „brandewijn en andere sterke wateren” de noodige plakaten uitgevaardigd en daarnaast zagen we ook in schier elke provincie zekere locale „profanatiën”, waartegen alleen daar ter plaatse verbodsbepalingen noodig waren en die zeer eigenaardig met de leefwijze en de zeden van iedere provincie samenhangen.

Zoo had, gelijk ons bleek, alleen Holland zijn plakkaat tegen „rethorikerspelen” op Zondag, alleen Utrecht zijn plakkaat tegen het rijden met narresleden, alleen Gelderland het zijne tegen de daar veel voorkomende „buerengerichten, waardoor boeten uitgemaaft en daarna verteerd werden”, en alleen Friesland zijn plakkaat tegen het houden van boeldagen op Zondag.

Dit verschijnsel, in de geschiedenis der Zondagswetgeving openbaar geworden, is natuurlijk niet van belang ontbloot ook voor het vraagstuk der Zondagswetgeving in onze dagen, want het stelt den wetgever voor de niet onbelangrijke vraag, in hoeverre met locale toestanden hier moet worden rekening gehouden en of ook voor den plaatselijken wetgever zekere ruimte moet gelaten.

De nieuwe Deutsche wetgeving geeft, zoowel wat het toelaten van uitzonderingen op het verbod van arbeid betreft als wat het verscherpen der verbodsbepalingen aangaat, zeer veel over aan de regeling der afzonderlijke staten, zoo zelfs dat, behalve de partieele regelingen voor handel en industrie, nog heel het overige terrein des maatschappelijken levens, wat de regeling der Zondagsviering aangaat, aan de Overheden der afzonderlijke staten is overgelaten.

¹⁾ Vgl. het tweede gedeelte van dit proefschrift, Hoofdstuk VI, Conclusie VIII met de toelichting, p. 256.

In Zwitserland zien wij hetzelfde verschijnsel.

Ook daar heeft de Bondsregeering enkele belangrijke terreinen, inzonderheid het fabriekswezen en het spoorwegverkeer, geregeld voor het heele land, maar overigens alles overgelaten aan de kantonnale wetgeving, ook zelfs om de fabriekswet in dien zin te verscherpen, dat de regeering van ieder kanton het recht heeft om, behalve den Zondag, nog op acht andere feestdagen per jaar den arbeid te verbieden.

De variëteit op het gebied der „profanatiën” van den sabbath, zooals die vroeger in de verschillende provinciën van de Ned. Republiek werd aangetroffen en waardoor afzonderlijke verbodsbepalingen noodig waren, zijn dan ook in onze dagen niet vermindert, maar door het in alle bedrijf meer voorkomend arbeiden op Zondag nog veeleer vermeerderd.

Vroeger toch was Zondagsarbeid in den gewonen zin, althans in ons land, vrij zeldzaam en tot het noodzakelijke beperkt, terwijl de verbodsbepalingen inzonderheid waren gericht tegen het verkeerd en losbandig gebruik van de Zondagsrust.

Maar dat staat nu geheel anders.

De quaestie der Zondagswetgeving betreft nu voor alle dingen den Zondag vrij te maken van het gewone zwoegen des dagelijken levens.

En hierdoor zal vanzelf een thans te maken Zondagswet nog veel meer in aanraking komen met het verschil van bedrijf en handwerk, dat in de onderscheiden provinciën op den voorgrond treedt.

In de eene provincie zal men hoofdzakelijk met het fabriekswezen te maken hebben, zoodat aldaar voor de bescherming der Zondagsrust regels noodig zijn, op het fabriekswezen passende, terwijl in een andere provincie de landbouw, en in een derde provincie de veeteelt het overheerschende bedrijf is.

En toch brengt elk dezer bedrijven een eigen leefwijze en ook eigen noodzakelijk op Zondag te verrichten arbeid mee, die ter beoordeeling van de toelating der uitzonderingen op het verbod van arbeid bij eventueele wettelijke regelingen moeten worden onderzocht.

Bij het fabriekswezen is b. v. het repareeren en schoonmaken

der machines op Zondag een quaestie, waarmee landbouw en vee-teelt niets uitstaande hebben; bij de veeteelt het melken der koeien en de daarbij komende bewaring en hanteering der melk; bij den landbouw was reeds in de dagen van Constantijn het inhalen van den oogst op Zondag een quaestie, die telkens in de geschiedenis der Zondagswetgeving terugkeert, terwijl in de steden het open hebben of sluiten der winkels steeds een brandende quaestie op het gebied der Zondagsviering is geweest.

Redenen waarom mij voorkomt, dat de landsoverheid wel door haar regelingen de voornaamste afdeelingen van het volksleven kan beschermen tegen de ongebondenheid der menschen, die de Zondagsrust en den Zondagsvrede aanranden, maar toch nooit anders of er zal een zekere ruimte moeten gelaten worden voor den plaatselijken wetgever, om de voor heel het land geldende regelingen aan te vullen en in eigen verordeningen de beginselen dierregelingen verder door te voeren en toe te passen naar de daar bestaande behoeften.

Alleen op die wijze zou een ernstig bedoelde Zondagswetgeving doel kunnen treffen en de plaatselijke autonomie, vooral in Nederland zoozeer met de historie en met het vrijheid ademend maar ook vaak eigendunkelijk volkskarakter samenhangend, tot haar recht kunnen komen.

Taak van den wetgever toch kan niet zijn de plaatselijke eigenaardigheden en het nationaal volkskarakter te negeeren of te onderdrukken, maar wel deze te leiden en de wettelijke regelingen er zoodanig op aan te leggen, dat de goede elementen behouden en beschermd blijven, terwijl alleen de verkeerde elementen worden bestreden en geweerd.

§ 5. De Overheid als werkgeefster.

Wie een ander de uitnemendheid, ja, de noodzakelijkheid van zekeren algemeenen regel wil opdringen, moet beginnen met zelf te toonen, dat het hem ernst is, door, zooveel hij kan, ook in zijn eigen praktijk dien regel toe te passen, en een Overheid, die van de noodzakelijkheid der Zondagsrust voor het volk overtuigd is, moet daarom beginnen met zelf voor te gaan en allen beambten,

van wat conditie of onder wat naam of rubriek ook, zooveel mogelijk den zegen van den zevendaagschen rustdag schenken.

Terecht wordt dan ook door Dr. KUYPER, bij het bespreken van wat de Overheid ten opzichte van het sabbathsvraagstuk heeft te doen, deze eisch voorop gesteld, wanneer hij schrijft:

„Wat nu de Overheid aangaat, zoo leeft en regeert zij bij de gratie Gods in het burgerlijke leven; is dus aan de ordinantie Gods voor dit burgerlijke leven gebonden; en zoo wierd zijdelings ook voor haar, evenals voor alle natiën en volken, door het vierde gebod op den Sinai de Goddelijke ordinantie van den vierdag hernieuwd en bezegeld. Diensvolgens heeft de Overheid zorg te dragen: 1°. Dat zij, voorzoover de noodzakelijkheid het tegendeel niet eischt, den dienst van haar ambtenaren, beambten en dienaren op den Dag des Heeren schorse; en dus haar bureelen sluite, haar rechtbanken stil doe staan, en haar voorziening in den gemeentelijken dienst en haar bouw aan fort en lokalen stake. 2°. Dat zij het leger, de schutterij en de vloot, die onder haar hoede zijn gesteld, met uitzondering van den dienst der wachten, het handhaven der publieke orde, dienst in oorlogstijd en wat de dienst op zee vordert, voor geheel den Dag des Heeren ontsla; en dus alle exercitiën, paraden, en wat dies meer zij, op dien dag nalate”. 1)

Onder het eerste punt acht Dr. KUYPER ook begrepen, „dat zij de beambten, die voor de middelen van gemeenschap bij post en telegraaf, bij spoor of tramweg in dienst zijn, niet meer bezware, dan de noodzakelijkheid des levens vereischt, deels door beperking van dienst, deels door aanstelling van plaatsvervangers, zoodat ook deze dienaren van den Staat hun Zondag erlangen.” 2)

Ondertusschen zijn alle gevallen, waarin feitelijk de Overheid zelf als werkgeefster of patroon optreedt, niet zoo doorzichtig als wel op 't eerste gezicht moge schijnen.

En dat niet alleen wat de noodzakelijkheid der uitzonderingen betreft, maar ook enkele andere quaesties doen zich hier voor, met

1) Dr. A. KUYPER, *Tractaat van den Sabbath*, p. 144 en v.

2) T. a. p., p. 145.

name die van den schuttersdienst op Zondag, waarover reeds zoo veel agitatie is geweest.

Wanneer de schuttersdienst, d. i. de exercitiën, die in plaatsen, waar men een dienstdoende schutterij heeft, dé schutters van tijd tot tijd hebben te verrichten, onder alle omstandigheden als dagelijksche slaafsche arbeid is te beschouwen, dan zeker is er geen moeite met deze quaestie.

Voorals als de uren van den schuttersdienst zoo gekozen worden, dat sommigen hun godsdienstoefening er om moeten verzuimen.

Zij zijn dan ten allen tijde onvoorwaardelijk af te keuren.

En, dit zeggen we er bij, meestal is dit het geval.

Maar of dit altijd het geval zou moeten zijn, is een vraag, waarvan ik, zoo men den schuttersdienst op zich zelf beschouwt, voorloopig de beslissing aan anderen moet overlaten.

Wanneer toch de schuttersdienst niet te lang, zegge hoogstens twee uren duurt en deze uren zijn zoo gekozen, dat niemand er de gewone godsdienstoefeningen om behoeft te verzuimen, (zooals b. v. in de groote steden, waar 's morgens en 's avonds dienst is, de middaguren van 2—4,) dan is het nog niet zoo overduidelijk, vooral voor wie de schuttersdienst niet met den gewonen dagelijkschen arbeid op ééne lijn stelt, en mag metterdaad de vraag gedaan of zulk dienen nu zooveel erger is dan een wandeling, die niemand zal afkeuren. ¹⁾

Beschouwt men evenwel den schuttersdienst niet op zich zelf, maar in verband met het huiselijk en familieleven, dan neigt men onwillekeurig er toe om hem onvoorwaardelijk af te keuren als in strijd met de Zondagsviering in huisgezin en familie.

Juist in de groote steden toch, waar men dienstdoende schutte-

¹⁾ Hierbij moet opgemerkt, dat men zich, b. v. in Amsterdam, volstrekt niet houdt aan de voorschriften van art. 42 der Schutterijwet, waarbij bepaald wordt, dat de oefeningen *in geen geval* vóór des middags 5 uur zullen aanvangen; terwijl, wanneer men zich hieraan stipt houdt, weer velen hun godsdienstoefeningen, die om 6 uur aanvangen, zooals in de Ned. Hervormde kerk en in de Gereformeerde kerken, niet kunnen bijwonen.

rijen heeft, zijn tal van huisgezinnen, waar de man alleen des Zondags te midden van zijn huisgenooten kan verkeerén, met zijn vrouw wandelen, met zijn kinderen gezellig kan praten, en zijn familieleden kan ontvangen of bezoeken.

Komt nu de schuttersdienst een paar van de meest gezellige uren van den vrijen Zondag wegrooven, dan is dit een zeer on-aangename inbreuk op de rechten van huisgezin en familie.

Reeds de idee zelf, dat de vader *op Zondag moet* komen om dienst te doen, werkt demoraliseerend op vrouw en kinderen, wijl een prediking met de daad, dat het met de Zondagsviering niet zoo nauw behoefl genomen.

Op den duur zal het er dan ook toe moeten komen om deze rustverstorende idee weg te nemen en niemands vrijen Zondag te breken door de altijd eenigermate slaafachtige gebondenheid aan den schuttersdienst.

Althans moesten allen die verklaren er werkelijk bezwaar tegen te hebben en zich bereid toonen om op een gegeven uur in de week present te zijn, van den schuttersdienst op Zondag worden vrijgesteld.

Ook voor ons besef heeft dat „schutteren” het voorkomen van iets, dat in strijd is met den Zondagsvrede, maar wij kunnen ons toch desnoods. voorstellen, dat er Christenen zijn, die er voor hun conscientie geen bezwaar tegen gevoelen.

De quaestie van den schuttersdienst is juist daarom van belang, omdat er in het bewustzijn van ons volk aan de tegenwoordige schutterij eigenlijk weinig waarde wordt gehecht en de autoriteiten er blijkbaar tegen opzien, om de schutters voor zulk een doel midden in de week uit hun dagelijksch werk op te roepen.

Anders kan er ten minste moeilijk een motief (hoegenaamd) voor het „schutteren” op Zondag worden aangevoerd.

Is de schuttersdienst metterdaad een ernstig landsbelang en wordt de schuttersexercitie als gewone arbeid opgevat, dan behoort de Overheid onvoorwaardelijk de Zondagsrust ook tegen dezen arbeid te beschermen en niet te schromen om de schutters in de week op te roepen, wat natuurlijk geen ander bezwaar kan opleveren dan het verzuim van enkele arbeidsuren, iets wat in

vergelijking met hetgeen de militie-dienst vordert, zeker zeer gering is te achten.

Geheel anders dan met den schuttersdienst staat natuurlijk de quaestie der exercitiën en parades van het leger.

Daar is vanzelf het houden van exercitiën gewone dagelijksche arbeid en is juist de zevendaagsche rustdag om van dezen arbeid te rusten.

Voor het leger is daarom het houden van parades en exercitiën op Zondag niets anders dan ergerlijke schennis van den zevendaagschen rustdag zoodat nooit genoeg in ernst bij de Overheid kan worden aangedrongen, om dezen Zondagsarbeid te verbieden en ook aan leger en vloot die Zondagsrust en vrede te gunnen, waaraan alle menschen behoefte hebben.

Overigens is niet te verwonderen, dat ook de Overheid, waar zij feitelijk op zoo groote schaal als werkgeefster optreedt en zoovele duizenden als zoodanig onder hare leiding heeft, hier en daar uitzonderingen moet toelaten op het algemeen verbod van arbeid, om de werken der noodzakelijkheid te laten verrichten.

Doch dat het voorbeeld, dat de Overheid zelf als werkgeefster in het verleenen van Zondagsrust geeft, van grooten invloed moet zijn op heel het publieke leven, zal wel door niemand worden ontkend.

Zelfs zijn er vooral in Frankrijk, maar ook ten onzent, mannen, die de meening voorstaan, als zou de Overheid alleen door haar goed voorbeeld zich reeds ten volle van haar plicht hebben gekweten.

Een warm voorstander van deze meening is o. a. Mr. F. W. SMIT, die, na alle wettelijken dwang te hebben afgekeurd, aldus voortgaat: „Geen dwang dus, maar vrijheid geleid door den invloed der kerkleer, de overtuiging van het nut, de kracht der gewoonte, de behoefte aan en de mogelijkheid tot het nemen van rust.

„Om het voortreffelijke, dat in de zondagsviering gelegen is, erkenning daarvan van staatswege door het geven van een goed voorbeeld.

„De staat verleene den openbaren ambtenaars een periodieken

rustdag en wel den zondag, die voor bijna al zijn leden de godsdienstige feestdag is. Hij bevele, dat geene openbare (staats-, provinciale, gemeente-) werken dien dag kunnen plaats hebben, dat geen publieke en geregelijke handelingen kunnen worden verricht.... De staat heeft dan het zijne gedaan. Dit voorbeeld is van ingrijpend gevolg op het dagelijksch verkeer;... Aan de bijzondere personen zij overgelaten het door den staat gegeven voorbeeld na te volgen." ¹⁾

Dat alleen het voorbeeld van de Overheid niet in staat is de ongebondenheid der menschen te bedwingen en aan allen de mogelijkheid te verschaffen om op Zondag te rusten, is boven genoegzaam aangetoond.

Uit het aangehaalde blijkt alleen, dat door mannen van zeer uiteenlopende richting aan het goede voorbeeld van de Overheid groot gewicht wordt gehecht.

§ 6. Het verbod van Zondagsarbeid.

Het is niet genoeg, dat de Overheid alleen een goed voorbeeld geve door allen, die zij als ambtenaren of anderszins in haar dienst heeft, op Zondag vrij te laten.

Om der zonde wil moet zij met meer ingrijpende maatregelen tusschenbeide komen; om de ongebondenheid der menschen te bedwingen en te zorgen, dat alles met goede orde toega, moet zij door wettelijke bepalingen de lijnen uitstippelen, binnen welke de menschelijke vrijheid worde beperkt en het uitbreken in losbandigheid voorkomen.

De menschelijke zonde is in willekeur en zelfzucht zoozeer overal openbaar, dat zonder de bescherming der Overheid duizenden vooral in fabrieken, maar ook in andere werkplaatsen, tot Zondagsarbeid worden gedwongen.

Geen vrijheid van het arbeidscontract helpt hier den afhankelijken arbeider, die zich om zijn huisgezin en zijn levensonderhoud ten slotte in schier alle voorwaarden van zijn meester moet schikken.

¹⁾ Mr. F. W. SMIT, *De wet van 1 Maart 1815*, p. 136 en 137.

De zelfzucht, of wil het noemen het maatschappelijk belang van den patroon, zijn zucht tot zelfbehoud of tot zelfverrijking is te sterke drijfkracht om hem het zedelijk, godsdienstig en maatschappelijk welzijn van zijn werklieden voldoende in 't oog te doen houden.

Het weerstandsvermogen van den afhankelijken werkman is te zwak, om zijn menschelijke rechten en vrijheden tegenover de steeds voortgaande aanvallen van den patroon te beschermen.

Aldus ontstond een nood des levens, waarin alleen de machtige arm der Overheid hulp kan verleen; waarin alleen een wettelijke regeling den patroon tegen zijn zelfzuchtige willekeur, den arbeider tegen de inbreuk op zijn rechten en vrijheden kan beschermen.

Die bescherming kan de Overheid niet anders verleen dan door in 't algemeen te verbieden, om op Zondag door anderen te laten werken, behoudens de toe te laten uitzonderingen voor de gevallen van noodzakelijken arbeid.

Doch ook hiermee is men er nog niet.

Voor allen, die geen anderen arbeid hebben dan in dienst van anderen, staat dit verbod natuurlijk gelijk met geheel verbod van arbeid op Zondag, en het is de vraag, of het aangaat om allen, die wel eigen werk hebben, geheel aan hun eigen willekeur over te laten.

Men zou dan den smid moeten vrijlaten, om op Zondag te hameren als op andere dagen, al was het in de nabijheid van een kerkgebouw en onder de godsdienstoefening.

Beperkt men toch zoodanigen smid en verbiedt men hem zijn handwerk gedurende de godsdienstoefening, dan gaat men hier reeds verder dan bovengemelden regel.

Toch zal men niet anders kunnen, om der wille van de godsdienstoefening, dan dezen smid het hameren te verbieden gedurende die bepaalde uren, meestal juist de aangewezen werkuren midden in den werktijd.

Een ander handwerksman, die 's Zondags doorhamert evenals op andere dagen, zal, zonder nu juist een godsdienstoefening in de kerk te hinderen, toch den huiselijken godsdienst en de Zondagsrust en den vrede storen bij zijn geburen, die ook, naar het

algemeen aangenomen beginsel, dat Zondagsrust naar geest en lichaam behoefte is van ieder mensch, inzonderheid van de werkende klassen, een rustigen en vredigen Zondag noodig hebben, en derhalve zal de Overheid ook hem zijn geruischmakend bedrijf heel den dag moeten verbieden.

Met het verbod van het laten werken komt men hier uitteraard niets verder; men moet dien man het werken zelf, voor zoover het anderen in hun Zondagsrust stoort, verbieden.

En dit geldt dan vanzelf niet enkel voor een smid, maar voor elk gedruisch makend en dus rust en stilte roovend bedrijf, waardoor anderen in hun Zondagsrust worden gestoord.

Behalve de groote categorie van de werkende klasse, die zelf geen arbeid heeft en die derhalve reeds door het verbod van „laten arbeiden” gedwongen is om in 't geheel niet te arbeiden, hebben wij hier alzoo een tweede groote categorie van menschen, aan wie ter bescherming van veler Zondagsrust het arbeiden zelf moet worden verboden.

Doch ook hiermee is men met de volledige bescherming van een behoorlijke Zondagsrust nog niet gereed.

Wanneer geen verdere verbodsbepalingen worden gemaakt, dan leert ons de praktijk des levens, dat de zondige willekeur en de losbandigheid der menschen sommigen, soms velen er toe verleidt, om de volkszedes te trotseeren en op de meest onbeschaamde wijze in het openbaar op het veld en in tuinen te gaan arbeiden, heel de door de Overheid erkende Zondagsrust te negeeren; en tot ergernis van den volksgeest te doen alsof het een gewone werkdag ware, zoodat ieder gedwongen wordt, om deze openbare prediking der zonde en der losbandigheid te aanschouwen, en heel het publiek, zonder er iets tegen te kunnen doen, aan den voortdurenden invloed dier zedelooze prediking met de daad wordt blootgesteld.

Dit nu wordt voor de Overheid, zoodra zij van het noodzakelijke en het wenschelijke der Zondagsrust overtuigd is, een handelwijze in strijd met de openbare zeden, en moet op dien grond door haar worden geweerd.

Het publiek moet hier tegen de openbare schennis der zeden, en wie het bedrijft tegen de uitbreking zijner eigen losbandigheid

worden beschermd. Hij heeft zich daarbij niet te beklagen, want hij komt daardoor in elk geval nog in geen minder vrije conditie dan de werklieden, die voor zich zelf geen arbeid hebben, door het verbod van het „laten arbeiden” reeds gekomen waren.

Deze laatsten zijn daardoor verstoken van alle vrijheid, om op Zondag te arbeiden, terwijl, wie daar in 't openbaar tot ergernis van het publiek werkte, wanneer hem dit verboden wordt, wellicht binnenshuis nog arbeid wist te vinden en zijn lust om 's Zondags te werken nog kan bevredigen.

Alleen door ook, behoudens de uitzonderingen der noodzakelijkheid, den *openbaren* en inzonderheid den *gedruisch veroorzakenden* arbeid op Zondag in 't algemeen te verbieden, wordt de Zondagsrust, zooals de mensch naar geest en lichaam die noodig heeft, voldoende beschermd.

Niet enkel dus het „laten arbeiden”, maar ook het arbeiden zelf, voor zoover het openbaar is of rustverstorend gedruisch veroorzaakt, moet door de Overheid worden verboden, wil zij haar idee van de noodzakelijkheid der Zondagsrust handhaven en die Zondagsrust behoorlijke bescherming verleenen.

Alleen op geheel privaat terrein, waar de souvereiniteit in eigen levenskring moet erkend ook door de Overheid en waar mitsdien altijd een zekere eigen verantwoordelijkheid aan God moet toege laten, kan de Overheid haar verbod van arbeid evenmin doorvoeren als tal van andere geboden, altijd met dien verstande, dat fabrieken en dergelijke werkplaatsen, waar leden van verschillende huisgezinnen samenkomen om te arbeiden, in dit opzicht niet geheel als privaat terrein kunnen worden beschouwd.

Aldus opgevat wordt het algemeen verbod van Zondagsarbeid geen „drakonische bepaling”, en ook geen „aanranding van de persoonlijke vrijheid” zooals Mr. PATIJN ¹⁾ meent, maar slechts een consequente doorvoering van het ook door dezen schrijver gehuldigde beginsel van het verbod van „laten arbeiden”, waardoor immers voor allen, die zelf geen arbeid hebben, reeds het beginsel van verbod van arbeid in 't algemeen wordt ingevoerd, en voorts een

¹⁾ Mr. J. A. N. PATIJN, *Zondagswetgeving*, p. 216, met verwijzing naar 106.

bestrijding niet van de persoonlijke vrijheid, maar van zondige willekeur en losbandigheid.

Mr. PATIJN, zich aansluitende aan de nieuwe regeling der Duitsche „Gewerbeordnung”, heeft vergeten, dat de Duitsche regeling niet alleen in onze eeuw, maar in heel de geschiedenis tamelijk wel alleen staat met haar algemeen verbod enkel van laten werken; vergeten, dat de voortreffelijke regelingen zoowel van Zwitserland als van Oostenrijk juist dien anderen regel vooropstellen, ja dat in vroeger eeuwen sinds de dagen van keizer Constantijn onder alle christenvolken steeds het algemeen verbod van Zondagsarbeid als beginsel is gehuldigd.

De Zwitsersche fabriekswet van 1877 omschrijft den regel in art 14 aldus: „Sauf les cas d'absolue nécessité, le travail est interdit le dimanche”.¹⁾

De cantonnale wet van Zürich²⁾ drukt het beginsel voor alle terrein des levens aldus uit in hare artikelen 2 en 3:

„§ 2. An den öffentlichen Ruhetagen sind alle Beschäftigungen durch welche Lärm verursacht wird, untersagt. Ausgenommen sind etc.

§ 3. Niemand darf einen Untergebenen zu Arbeiten nöthigen, durch welche derselbe im Genusse der öffentlichen Ruhetage ungebührlich beeinträchtigt wird.”

Zooals men ziet, heeft de Züricher wet het beginsel niet in zijn geheel juist geformuleerd, daar de openbare arbeid niet altijd wordt getroffen.

Zuiverder komt dit uit in de cantonnale wet van Freiburg³⁾, waarvan art. 2 al. 1 aldus luidt:

„Il est défendu lesdits jours de vaquer au travail ordinaire des champs, des ateliers, des usines et des fabriques, d'exercer un métier d'une manière ostensible et bruyante.”

¹⁾ Vgl. boven, Tweede Gedeelte, Hoofdst. XI, Bijl. I, p. 516.

²⁾ Boven, Hoofdst. XI, Bijl. VIII, p. 525.

³⁾ Boven, Hoofdst. XI, Bijl. IX, p. 528.

Nog juister zou het beginsel tot zijn recht gekomen zijn, wanneer er stond „ostensible ou. bruyante”; of is een van beide, de Zondagsrust te storen of de publieke zeden te schenden, niet genoeg?

Ook in de Zondagswetten der afzonderlijke Duitsche staten is volstrekt niet het beginsel der Duitsche „Gewerbeordnung”, maar veeleer het steeds en schier overal gehuldigde beginsel van algemeen verbod van arbeid vastgehouden. Zelf getuigt Mr. PATIJN van deze Duitsche wetten: „Zij verbieden arbeid in het openbaar en die geraas maakt”, en laat er de opmerking op volgen: „Arbeid in het geheim, achter gesloten blinden, schijnt den dag des Heeren niet te ontwijden, want die is in deze wetten toegelaten”.¹⁾

Deze opmerking houdt evenwel geen steek, wijl de Overheid, den arbeid in 't geheim en achter gesloten blinden niet toelaat, omdat zij meenen zou, dat daardoor de dag des Heeren niet zou worden ontwijd, maar omdat zij de souvereiniteit in de private levenskringen moet eerbiedigen en zoodanige private arbeid aan haar bevoegdheid en contrôle ontsnapt, gelijk dat b. v. ook met de wetten omtrent zedelijkheid het geval is.

Ook de Oostenrijksche „Gewerbeordnung” huldigt het algemeen verbod van arbeid in Art. 2 der wet van 16 Jan. 1895²⁾ aldus:

„An Sonntagen hat alle gewerbliche Arbeit zu ruhen”.

Gaan wij evenwel van de nieuwere sociale wetgeving terug naar de Zondagswetgeving in vroeger dagen, dan vinden wij het algemeen verbod van arbeid reeds in de eerste wet van keizer Constantijn in 321, waar het heet: „Omnes iudices urbanaeque plebes, et cunctarum artium officia venerabili die solis quiescant”.³⁾

Reeds toen zal er wel niemand aan gedacht hebben om of in elk huisgezin allen geheimen Zondagsarbeid te controleeren en er tegen te waken of wel om, waar dat niet ging, nu dien arbeid

¹⁾ Mr. J. A. N. PATIJN, *Zondagswetgeving*, p. 105.

²⁾ Vgl. het Tweede Gedeelte van dit Proefschrift, Hoofdst. XIII, Bijl. I, p. 580.

³⁾ Boven, Tweede Ged., Hoofdst. II, Bijl. I, p. 139.

in 't geheim goed te keuren en te meenen, dat daarmee nu ook door dien sabbathschender de dag des Heeren niet zou worden ontwaard.

In de interpretatio van de wet van Dec. 386 ¹⁾ vinden wij nogmaals het algemeen verbod van arbeid terug: „Die solis omnium hominum actio conquiescat” etc. Gaan we verder de geschiedenis door, dan zien wij, dat ook in de Middeleeuwen het algemeen verbod van Zondagsarbeid overal geldt, hetzij dat men het uitdrukkelijk in de wetten schreef of wel onder het „diem dominicum colere” hetzelfde verstond, zooals uit het toelaten van enkele uitzonderingen op het algemeen verbod blijkt.

Uitdrukkelijk vinden wij het verbod o. a. in de wet van Guntram in 585:

„ab omni corporali opere suspendantur nec ulla causarum praecipue iurgia moveantur”. ²⁾

Zoo ook in de wet van Childebert in 595:

„Die Dominico similiter placuit observare ut si quis cumque ingenuus, excepto quod ad coquendum vel [ad manducandum pertinet, opera alia in die dominico facere praesumpserit, si Salicus fuerit, solidos quindecim componat”; ³⁾ etc.

Evenzoo in de wet van koning Dagobert in 630:

„Die dominico nemo opera servilia praesumat facere, quia hoc lex prohibuit, et sacra scriptura in omnibus contradicit”. ⁴⁾

Geen wetgever in de Middeleeuwen dacht er aan in het verbod van Zondagsarbeid een aanranding der persoonlijke vrijheid te zien.

Veeleer beschouwde men juist omgekeerd iemand, die 's Zondags wilde werken, als een, die zijn vrijheid met voeten trapte en tot alle prijzen ook des Zondags wilde blijven in zijn slaafschen arbeid.

Vandaar dat koning Dagobert iemand, die overtuigd werd van slaafschen arbeid op Zondag onnoodig te hebben verricht, tot slaaf

¹⁾ Boven, Hoofdst. II, Bijl. IX, p. 142.

²⁾ Vgl. Tweede Gedeelte van dit Proefschrift, Hoofdst. III, Bijl. II, p. 166.

³⁾ T. a. p., Hoofdst. III, Bijl. III, p. 167.

⁴⁾ T. a. p., Bijl. IV, p. 167.

maakte „et quia noluit Deo vacare, in sempiternum servus permaneat”.¹⁾

Wie derhalve eigen vrijheid niet op prijs stelde en de bescherming zijner vrijheid voor dwang hield, ja voor een Draconische bepaling, werd reeds in de Middeleeuwen, en wij kunnen zeggen door alle eeuwen heen, beschouwd als die arbeiders, waarvan Bebel sprak in den Duitschen Rijksdag, die niet op Zondagsrust gesteld waren en die bewezen „hoezeer het tijd was, door invoering eener uitgebreide Zondagsrust deze tot loonslaven gezonken arbeiders de zegeningen van een wekelijkschen rustdag weder op prijs te doen stellen,” zooals Mr. PATIJN met instemming vermeldt.²⁾

Wil men het juiste begrip van vrijheid op het gebied der Zondagswetgeving derhalve niet aanvaarden uit de hand van de Christelijke kerk aller eeuwen, dan luistere men naar de stem van dezen socialistischen woordvoerder, en ook hij vindt het geen aandrang maar bescherming van de vrijheid, wanneer de Overheid hen, die op Zondag zouden willen werken, als zoovele tot loonslaven gezonken arbeiders de zegeningen van den wekelijkschen rustdag weder op prijs doet stellen.

En toch, meer dan een formuleering van dit beginsel is het algemeen verbod van arbeid niet.

Door de Reformatie werden wel misbruiken bestreden maar aan die vaste ordinantiën, die reeds bij de schepping van den mensch door zijnen Schepper zelf zijn vastgesteld, werd niet getornd; en mitsdien bleef bewaard en werd weder in volle eer hersteld de ordinantie van den zevendaagschen rustdag onder bescherming van de Overheid.

Vandaar dat het als 't ware vanzelf spreekt, dat wij ook in de wetten van de Reformatie het algemeen verbod van arbeid vinden.

In de Nederlandsche plakkaten staat die regel dan ook expres uitgedrukt of ligt als vanzelfsprekend aan alle bepalingen ten grondslag.

Nu eens wordt „scherpelick” geboden den Sonndagh te vieren „sonder eenich hant-werck te doen” zooals in het Placaet

¹⁾ T. a. p., Bijl. IV, p. 167.

²⁾ Mr. J. A. N. PATIJN, *Zondagswetgeving*, p. 46.

van de Staten van Zeelandt in 1583, ¹⁾ dan eens wordt alle „Officieren en Magistraaten in de steden van Holland aangeschreven „dat zy luiden effectivelyk zullen hebben te weeren en te beletten de prophane exercitiën en debauches, mitsgaders de Neeringen, Handwerken en ongeoorloofden arbeid op den Sabbath des Heeren” zooals in de resolutie van Hollands Staten in 1656. ²⁾

In Utrecht wordt ook nu en dan het algemeen verbod herhaald en naast de bijzondere verbodsbepalingen tegen meer bepaalde sabbathschennis bevolen aan „allen ende een yder, die neeringe ofte handwerken doen, des Sondaags haare winkelen en vensteren gesloten te houden, niet te arbeyden, nog te toonen ³⁾ etc.

Ook de Staten van Gelderland decreteerden „dat oock niemant geoorloft sal syn op de voorschreven dagen eenigerhande uyterlyck handtwerck van bouwen, seyen, meyen, dorssen, anvoeren of anders hoedanich het soude mogen syn to doen”, etc. ⁴⁾

In Friesland werd zelfs de arbeid in 't heimelijke verboden, zonder dat er evenwel bij staat, hoe zulks gecontroleerd werd:

„dat geene burgers etc. op eenige Sondaegen ende Vierdagen in de Religionsvreede begrepen en zullen moegen in eeniger manieren int heimelick ofte openbaer arbeyden, ofte doen heur hantwerck ofte neeringe, noch laeten arbeyden” ⁵⁾, en elders heet het „angaende het onderhouden der Sondagen om alsdan geen hantwerck oft neeringe te doen noch laeten doen” ⁶⁾, of ook worden alle ingezetenen geordonneerd en wel expresselijk belast „om haer nae de publicatie dezès, van alle landbouweryen, maayen, sweelen, hooyen, turfloegen, en

¹⁾ Zie boven, Tweede Gedeelte, Hoofdst. VI, Bijlage I, plakkaat 2, p. 266.

²⁾ Boven, Tw. Ged. t. a. p., Bijl. I. pl. 6, p. 270.

³⁾ Vgl. boven, Tweede Ged., Hoofdst. VI, Bijlage II, pl. 3, 6 en 19, pp. 279, 284 en 303.

⁴⁾ T. a. p., Bijl. III, pl. 3, p. 312.

⁵⁾ T. a. p., Bijl. IV, pl. 2, p. 338.

⁶⁾ T. a. p., Bijl. IV, pl. 3 en 4, p. 339 en v.

laden, item van alle vensterneeringen ende andere slaefagtige werken, die wel uitstel kunnen lyden, op den dag des Heeren etc. te onthouden." ¹⁾

Overall zien wij telkens het algemeen verbod van arbeid terugkeeren en het is zeker geen bewijs, dat men in de Nederlandsche Republiek geen verstand van vrijheid had, maar eer omgekeerd, dat men de echt Hollandsche vrijheid, van zondige willekeur of losbandigheid wel onderscheiden, ook op het gebied der Zondagsviering heeft weten te handhaven.

In de wetten van Engeland en Amerika vinden wij hetzelfde verschijnsel.

Ook daar is het algemeen verbod van arbeid de regel, waarop de bijzondere verbodsbepalingen rusten, en waarvan de afwijkingen als uitzonderingen, die afzonderlijke toelating behoeven, worden aangeduid.

Niet altijd en in elke wet wordt daarom het algemeen verbod, dat als 't ware vanzelf sprak, herhaald; dikwijls ligt het stilziggend aan de bepalingen ten grondslag.

Reeds in de wet van Eduard VI in 1552 wordt gesproken van „times and days appointed wherein the Christians should cease from all other kind of labors and should apply themselves only and wholly unto the aforesaid holy works” ²⁾, en zelfs de wet van Karel II, die allerminst kan gezegd worden de streng Puriteinsche richting te vertegenwoordigen, gebiedt uitdrukkelijk „that no tradesman, artificer, workman, laborer, or other person whatsoever, shall do or exercise any worldly labor or business or work of their ordinary callings upon the Lord's day, or any part thereof, works of necessity and charity only excepted”. ³⁾

Evenzoo in Amerika.

Reeds in de eerste ons bekende wet van Plymouth-colony heet het: „that whosoever shall profane the Lord's day by

¹⁾ T. a. p., Bijl. IV, pl. 12, 346.

²⁾ Zie boven, Hoofdst. VII, Bijl. wet 16, p. 373.

³⁾ T. a. p., Bijl. wet VI, p. 398.

doing any servile work, or any such like abuses, shall forfeit for every such default ten shillings, or be whipped".¹⁾

In Massachusetts moest de arbeid 'sZaterdagnamiddags om drie uur reeds gestaakt, ten einde den Zondag op de rechte wijze te kunnen vieren.

Gaven de plakkaten van Friesland dus een verscherping van den algemeenen regel, door ook arbeid in 't geheim te verbieden, hier vinden we een verscherping door den arbeid reeds des Zaterdag om 3 uur te laten staken:

„we appoint that all that inhabit the plantation, both for the general and particular employments, may surcease their labor every Saturday throughout the year, at three of the clock in the afternoon, and that they spend the rest of that day in catechising and preparations for the Sabbath" etc.²⁾

Dezelfde regel in de wetten van New-Haven en Connecticut:

„Whosoever shall, within this plantation, break the Sabbath by doing any of their ordinary outward occasions, from sunset to sunset, either upon the land or upon the water, extraordinary cases, works of mercy and necessity being excepted, he shall be counted an offender" ³⁾ etc.

Van de wetten van Virginia zegt dr. LEWIS o. a.: „All labor, whether performed by one's self or by one's employes, was made liable to a fine of ten shillings".⁴⁾

Ook in de Vereenigde Staten bleef als algemeene regel het verbod van arbeid gelden, hoewel de wetten overigens niet op de hoogte van tijden en omstandigheden werden gehouden en dientengevolge in de uitvoering moeilijkheden moesten ondervinden.

Van de bestaande wetten schrijft dr. LEWIS o. a. „Massachusetts prohibits all traveling, all work, labor, or business and all opening

¹⁾ T. a. p., Hoofdst. VIII, Bijl. 1 a, p. 424.

²⁾ T. a. p., 2 a, p. 428.

³⁾ T. a. p., 4 a, p. 435.

⁴⁾ T. a. p., 10 c, p. 444.

of business places" ¹⁾ en omtrent de wet in Connecticut: „The Sunday law of Connecticut provides that every person who shall do any secular business or labor, except works of necessity or mercy . . . shall be fined not more than four dollar nor less than one dollar." ²⁾

Evenzoo omtrent de bestaande wet in New-York: „Nor shall there be any servile labor or recreation or working on that day, except works of necessity and mercy." ³⁾

Dezelfde algemeene regel ook in de Zondagswetten van Iowa en New Mexico. ⁴⁾

Eerst de Fransche omwenteling, de ware vrijheid uitruilende voor losbandigheid, heeft dezen vasten regel aller eeuwen, waarmee de vrijheid van den wekelijkschen rustdag in veilige bescherming lag, verbroken en er den regel van zondige willekeur voor in de plaats gesteld, waardoor heel de vrijheid van den Zondagsvrede verloren ging, totdat in de nieuwere sociale wetgeving de noodkreet van het leven der volken werd vernomen, om de eenmaal in zondige hartstochten en driften verworpen Zondagsrust weder te verzekeren als van oudsher.

Reeds in de wetten der Restauratie vindt men den algemeenen regel van het verbod van Zondagsarbeid terug ⁵⁾, maar dit was meer een contra-revolutionair terugroepen van het verleden, dan een wel overtuigd weer opnemen van de levensordinantie.

Eerst zeer langzaam werd de strijd aangebonden tegen het systeem der Revolutie met al haar valsche leuzen en de omkeering van begrippen, inzonderheid van dat der vrijheid, zoodat de restauratiewetten dan ook weinig invloed hebben geoefend en nog in 1867 een man als Mr. SMIT zich bij het stelsel der Revolutie, dat der valschelijk dus genaamde vrijheid, aansloot en

¹⁾ T. a. p., Bijl. II, 1, p. 445.

²⁾ T. a. p., 2, p. 447.

³⁾ T. a. p., 3, p. 449.

⁴⁾ Zie boven, t. a. p. wetten 5 en 6, p. 451 en 452.

⁵⁾ Art. 1 van de Fransche wet van 18 Nov. 1814; art. 1 van de Belgische wet van 1 Oct. 1814 en eveneens art. 1 van de Ned. wet van 1 Maart 1815. Cf. Tweede Gedeelte, Hoofdst. X, Bijlage, p. 494 en v.

schrijven kon: „Het beginsel, dat in de Aa. 2 en 3 van het Arrêté van 7 Therm. an VIII en in A. 57 organ. ligt opgesloten, geeft mijns inziens den grond voor het juiste stelsel van zondagswetgeving.” ¹⁾

Eerst in de laatste helft van deze eeuw gaat en de nood des levens steeds luider spreken en wordt het systeem der revolutie, dat zulke wrange vruchten opleverde, steeds meer met het oog der wetenschappelijke critiek beschouwd, zoodat hoe langer hoe meer de oogen der volken wederom opengaan, zoowel voor de valscheit der leuzen van het revolutiesysteem als voor de heilzame werking van ordinantiën, die, naar het woord zelfs van PROUDHON ²⁾, zoo oud zijn als het menschelijk geslacht.

§ 7. De uitzonderingen.

Even vast als in de Zondagswetgeving aller eeuwen het verbod van arbeid wordt gevonden, even zeker is ook in alle tijden de noodzakelijkheid ingezien, om uitzonderingen op dit verbod toe te laten.

Nooit werd het sabbathsgebod zoo opgevat als zou het onderhouden er van gelegen zijn in het absoluut niet-arbeiden, maar steeds was, hetzij onbewust of meer bewust, de idee overheerschend, dat het wezen van het gebod ligt in de breking der dagen; in de ordening van heel het leven, wat den tijd aangaat; in het onderbreken niet van het leven zelf, maar van het zwoegen en slaven des levens; in het gunnen van een geregelden tijd voor de hoogere belangen van den mensch naar geest en lichaam; in het erkennen en eeren van de godsdienstige behoeften der gansche menschheid.

Zelfs de Puriteinsche opvatting, die eenzijdig op het niet-arbeiden nadruk legde, heeft men nooit zoo consequent doorgevoerd of de werken van noodzakelijkheid en liefde („*works of necessity and mercy*”) werden steeds geoorloofd geacht en de natuurlijke aard van het sabbathsgebod had genoegzame kracht ook bij de vroede

¹⁾ F. W. SMIT, *De wet van 1 Maart 1815*, p. 18.

²⁾ PROUDHON, *La célébration du Dimanche*, 4e editie, Paris 1850, p. 83.

Puriteinen, om hunne dwaling der eenzijdigheid voor al te schadelijke doorwerking te bewaren.

De regel van het niet-arbeiden moet altijd het middel blijven, om tot het doel van den wekelijkschen rustdag met zijne bestemming te komen, nooit zelf doel worden.

Intusschen kan men met het toelaten van uitzonderingen gemakkelijk zoo ver gaan, dat heel het verbod van arbeid weinig meer te beduiden heeft, of ook in 't algemeen den kring der uitzonderingen meer of minder ruim trekken naarmate men het met het verbod van arbeid minder of meer ernstig opneemt.

Aldus wordt de quaestie der uitzonderingen van het grootste belang en hangt hiervan vooral de beteekenis af, die de algemeene regel van het verbod van arbeid hebben zal.

En de moeilijkheid dezer quaestie springt in 't oog, wanneer men ziet, hoe eenerzijds door ieder, van welke richting ook, de noodzakelijkheid van tal van uitzonderingen wordt toegegeven en anderzijds bij het te ruim trekken van de grens de regel van het verbod van arbeid en daarmee heel de wettelijke bescherming van de Zondagsrust dreigt verloren te gaan.

Een scherpe lijn, waaraan de al of niet toelaatbaarheid van iedere uitzondering voor elk bedrijf en in het leven duidelijk en tastbaar is te onderkennen, is ook niet te trekken.

Veelal zal het dan ook afhangen van het standpunt, dat men inzake den Zondag en zijne bestemming zoowel als in zake de Overheidsbemoeiing inneemt, welke uitzonderingen men in een gegeven geval al of niet kan toelaten.

Immers de algemeene term van „werken der noodzakelijkheid” of, zooals de christelijke kerk het vaak uitdrukte, „werken van noodzakelijkheid en liefde” zegt in het tegenwoordig zoo gecompliceerde leven nog niet veel en ieder kan er onder begrijpen wat met de beginselen, die hij omtrent de sabbathsordinantie en omtrent de Overheidsbemoeiing belijdt, overeenkomt.

Zoo zal een Puritein, die in het werken zelf op Zondag reeds zonde ziet en mitsdien het niet-werken als het onderhouden van Gods gebod beschouwt, vanzelf door zijn conscientie gedwongen worden, om den Zondagsarbeid tot het allernoodzakelijkste te be-

perken, terwijl de Calvinisten in 't algemeen, in het niet-werken slechts een middel ziende, om tot het goed besteden van den Zondag als doel te geraken, veel meer op de bestemming van den Zondag zullen letten, om daarvan in menig geval de al of niet noodzakelijkheid van eenigen arbeid te laten afhangen.

Terwijl dan weer, wie op ongeloovig standpunt staat en enkel om sociale redenen voor Zondagsrust is, allicht een geheel andere bestemming aan den Zondag zal willen geven, dan die uit de christelijke wereldbeschouwing voortvloeit, en mitsdien weer allerlei arbeid noodzakelijk achten, die voor een christelijke viering van den sabbath allerminst als zoodanig zou kunnen in aanmerking komen.

Wat iemand in dergelijke gevallen het meest wenschelijk en het meest in het belang des volks acht, hangt dan vanzelf af van de beginselen, die hij, tot een dezer gezindheden behoorende, belijdt.

Wat evenwel het meest alle partijen zal bevredigen bij een eventueele wettelijke regeling, zal van verschillende omstandigheden afhangen, waaronder die regeling als een compromis der partijen zal tot stand komen.

Naarmate de overtuiging veld wint, dat de Zondagsrust tot de meest dierbare rechten en vrijheden des volks behoort; dat de Zondagsrust niet enkel voor het lichamelijk bestaan, inzonderheid voor het zenuwleven, maar ook en vooral voor den geest des menschen, waarmee het zenuwleven zoo onafscheidelijk saamhangt, noodig is; dat tot verzekering van een behoorlijke Zondagsrust zooveel mogelijk rust op het publieke erf wordt vereischt; dat de religie voor schier alle gezindheden van de christenheid nog de bestemming van den Zondag grootendeels bepaalt; naarmate in 't algemeen de volksgeest in alle landen en inzonderheid in Nederland weer hoe langer hoe meer ten gunste van de Zondagsrust gestemd wordt, zoodat zij op het program van schier alle partijen een steeds belangrijker plaats gaat innemen, naar die mate zal ook de Overheid in overleg met de volksvertegenwoordiging het verbod van Zondagsarbeid beter kunnen handhaven en de reeks van uitzonderingen tot het inderdaad noodzakelijke kunnen beperken.

Want om een voorwendsel te vinden voor tal van uitzonderingen,

is inderdaad geen groote kunst, wanneer men het met het verbod van arbeid minder nauw neemt, zooals de vergelijking van de uitzonderingen, die men in verschillende landen noodzakelijk vindt, genoegzaam bewijst.

Met tal van uitzonderingen toch, die men b. v. in Duitschland als noodzakelijk wist voor te stellen, wordt in Engeland eenvoudig de spot gedreven.

Terecht wordt door Mr. PATIJN de opmerking gemaakt: „Zoodra in eenig bedrijf één onderneming bestaat die Zondagsrust heeft, levert deze ééne onderneming het bewijs dat de Zondagsarbeid in dat bedrijf om technische redenen niet noodzakelijk is. Slechts enkele gevallen zijn denkbaar dat dit niet opgaat. Bedrijven, waarin niet één onderneming rust, zijn er slechts enkele. Alle uitzonderingen nu, die de wet daarboven maakt, berusten op oeconomische gronden”. ¹⁾

De waardeering nu van oeconomische gronden voor het toelaten van uitzonderingen, dat zijn gronden, die zich baseeren op het geldelijk voordeel van Zondagsarbeid of op het te lijden geldelijk nadeel van Zondagsrust, hangt weer geheel af van het standpunt, dat iemand inneemt.

De Puritein het niet-arbeiden als Gods gebod beschouwende, zal het missen van geldelijk voordeel als een grond aan den Mammon ontleend, onvoorwaardelijk ten achter stellen bij het houden van

¹⁾ Mr. J. A. N. PATIJN, *Zondagswetgeving*, p. 81. Door Prof. W. STIEDA worden o. a. de volgende redenen opgegeven, waarom Zondagsarbeid als noodzakelijk wordt geacht: 1°. het oponthoud en verlies aan brandmateriaal door het opnieuw aanleggen van vuur tot verkrijgen van warmte; 2°. het springen en scheuren van muurwerk en ijzer bij geheel afkoelen en uitdooven der vuren; 3°. chemische processen moeten voortduren of ophouden, b. v. bij bereiding van natrium sulfaat uit chloornatrium en magnesiumsulfaat; 4°. dat de natuur geen stilstand duldt, b. v. bij mogelijk bevrozen van waterbuizen; 5°. dat papier op Zondag wordt gemalen, om de fabriek des Maandags te kunnen laten werken; 6°. dat van sommige artikelen juist op Zondag het meest wordt gevraagd, b. v.: gas, water, electrisch licht, verder bier, wijn, ijs etc., sigaren; 7°. de fabricage van sommige voedingsmiddelen, waarvan de grondstof aan bederf onderhevig is; 8°. dat de leveringstermijn het gebiedt om de concurrentie met het buitenland bij bestellingen en inschrijvingen daarvoor. *Sonntagsarbeit*, Artikel in *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*.

Gods gebod en dus geen uitzonderingen op zoogenaamde oeconomische gronden kunnen toelaten.

De Gereformeerden in 't algemeen, *steeds op de bestemming van den Zondag ziende*, en het niet-arbeiden slechts als middel beschouwende tot bereiking van het doel, zullen niet onvoorwaardelijk alle uitzonderingen van oeconomischen aard afkeuren en met name waar met weinig arbeid veel schade kan voorkomen worden, dezen arbeid, voor zoover die zich eenigermate met de bestemming van den Zondag laat overeenbrengen, kunnen toelaten.

Staat het geval metterdaad zoo, dat men te kiezen heeft tusschen de opoffering of van de geheele Zondagsrust van velen of van het geldelijk te verkrijgen voordeel van anderen, dan zal men den mensch hebben te stellen boven het geld, dat den mensch behoort te dienen, en op dien grond niet licht de Zondagsrust behooren los te laten. Is het evenwel geen quaestie van geregelden Zondagsarbeid, die telken Zondag de noodzakelijke rust rooven zou en bijgevolg onberekenbare schade voor heele huisgezinnen zou veroorzaken, maar van exceptioneelen Zondagsarbeid in buitengewone gevallen, zooals b. v. het inhalen van den oogst bij ongestadig weder, wat keizer Constantijn reeds toestond, dan kan men niet oordeelen, dat het belang van den mensch hier tegenover het belang van wat den mensch dient wordt opgewogen en zal men niet aan het verbod van arbeid behoeven vast te houden, als ware daarmee alleen de Zondag tot zijn bestemming gebracht. Zoo zal b. v. in geval van schipbreuk of overstrooming niemand bezwaar maken, om ook op den rustdag zijn goed te bergen en te redden wat te redden is.

Steeds zal evenwel bij het waardeeren der oeconomische gronden het standpunt, dat men tegenover de Zondagsrust inneemt, van overwegend belang zijn.

Niet veel anders staat het, als men vergelijkenderwijs een oordeel opmaakt, met de meeste zoogenaamde technische gronden: die, waarvan beweerd wordt, dat zij in fabrieken uit den aard der fabricage voortvloeien, zoodat deze zonder Zondagsarbeid niet zou kunnen geschieden.

Zoo wordt b. v. vaak beweerd, dat bierbrouwerijen niet zonder

Zondagsarbeid zouden kunnen bestaan om den duur van het gistingsproces etc., waardoor bij Zondagsrust veel zou kunnen te loor gaan door bederf. „Dr. ORTERER,” zoo schrijft Mr. PATIJN, ¹⁾ „neemt het in den Rijksdag op voor de brouwers en verzekert, gesteund door talrijke petitiees, dat deze niet buiten Zondagsarbeid kunnen. Onmiddellijk repliceert ROESICKE, zelf brouwer, dat Zondagsrust zeer goed in brouwerijen kan worden ingevoerd en dat de petitiees het uitvloeisel zijn van winstbejag en gebrek aan ernst om slechte gewoonten te veranderen.”

„Vroeger,” zoo gaat dezelfde schrijver voort, „gold het voor zeker, dat in suikerraffineerderijen het bedrijf nooit stil kon staan. In 1886 deelde de heer GRÈVE, raffinadeur uit Brussel, op het congres aldaar mede, dat hij in zijne inrichting Zondagsrust had ingevoerd. Dergelijke tegenstrijdigheden zijn in de enquête's naar Zondagsarbeid schering en inslag”. ²⁾

Niet ten onrechte komt Mr. PATIJN dan ook tot deze conclusie:

„En men wordt geneigd aan te nemen dat bij goeden wil der ondernemers, door een andere indeeling van uren, een andere organisatie van het werk in het algemeen, het aantal bedrijven dat heet Zondagsarbeid niet te kunnen missen, steeds zal slinken”. ³⁾

„Men zij derhalve voorzichtig met het aannemen van de noodzakelijkheid van Zondagsarbeid in eenig bedrijf. Hoeveel de ondernemers er zelf aan kunnen doen om hem overbodig te maken, blyke uit het verslag der Belgische enquête. Het verslag verbaast zich over „de groote verscheidenheid ten aanzien van den Zondagsarbeid, in ondernemingen die tot een zelfde bedrijf behooren; er zijn ternauwernood enkele bedrijven waar de omstandigheden, waaronder de Zondagsarbeid plaats heeft, gelijksoortig zijn. Geen bijzondere oorzaak heeft men voor deze verscheidenheid kunnen vinden: te vergeefs zou men trachten den invloed van plaats of streek er in te ontdekken; zij schijnt wel uitsluitend voort te komen uit de

¹⁾ Mr. J. A. N. PATIJN, *Zondagswetgeving*, p. 34.

²⁾ T. a. p., met verwijzing naar de *Belgische enquête*, deel II, n°. 814 tot 845 over bierbrouwerijen.

³⁾ T. a. p.

organisatie van het werk in de verschillende ondernemingen".¹⁾

Waar men dan door zondige willekeur „de organisatie van het werk” zoo heeft ingericht, dat er met de Zondagsrust geen rekening werd gehouden, en op die wijze met de meest heilige rechten en vrijheden van het werkvolk de spot werd gedreven, daar wordt het inderdaad meer dan tijd, om ook in landen, waar het nog niet is geschied, als in Nederland, door een goede enquête de gegrondheid der zoogenaamde technische gronden voor Zondagsarbeid eens nauwkeurig te onderzoeken, door vergelijking van verschillende ondernemingen van hetzelfde bedrijf.

Zonder te durven beweren, dat de z. g. technische gronden altijd of uit oeconomische overwegingen of uit bloote willekeur in de organisatie van het werk voortvloeien, hebben toch dergelijke ervaringen in het buitenland de betrouwbaarheid er van in hooge mate geschokt en is er reden te over voor den wetgever, om aan een z. g. technisch bezwaar tegen Zondagsrust niet op 't eerste gezicht geloof te slaan.

Toch neemt de ongegrondheid van veler roepen om uitzonderingen niet weg, dat velerlei arbeid op Zondag moet worden verricht, gelijk in het Eerste Gedeelte van dit proefschrift, Hoofdst. III § 11²⁾, nader is aangetoond.

Voor al dien daar als noodzakelijk aangewezen arbeid zal dan de Overheid vanzelf uitzonderingen op het algemeen verbod moeten toelaten, mits zooveel mogelijk ieders conscientie worde vrijgelaten en zooveel doenlijk worde omschreven tot welken arbeid ook bij contract zal mogen worden verplicht.

Bij elke speciale regeling komen dan vanzelf de al of niet noodzakelijke uitzonderingen ter sprake en ter beoordeeling van den wetgever, zonder dat dienaangaande in abstracto vooraf de juiste grenzen kunnen worden bepaald.

§ 8. Bescherming van den openbaren Zondagsvrede.

Gaat de Overheid werkelijk van het beginsel uit, dat Zondagsrust voor het volk noodzakelijke levensbehoefte is en als een der

¹⁾ T. a. p., p. 82.

²⁾ § 11. „Geen absoluut onthouden van arbeid mogelijk,” p. 102 en v.

meest belangrijke rechten en vrijheden behoort te worden beschermd, dan zal zij den Zondag ook als officieelen rustdag hebben te erkennen, en als erkenden rustdag op heel het publieke erf hebben te handhaven, door bescherming van den openbaren Zondagsvrede, d. i. die kalmte en vredige stilte op het publieke erf, waardoor ieder gewaarwordt, dat de onrustbarende strijd des dagelijkschen levens voor een wijle is opgeschort en elk ongestoord het liefelijke en heerlijke genot van den gezegenden rustdag kan smaken.

Gelijk eenmaal de Christelijke kerk der Middeleeuwen hare zonen en dochteren in den strijd om het bestaan tegen de geweldenarijen van het vuistrecht beschermde door den gezegenden Godsvrede, waardoor gedurende de laatste dagen der week en gedurende den Zondag de maatschappij tot vrede werd bezworen en wie zich daarin niet voegde met het anathema werd getroffen ¹⁾, alzoo en meer dan in die donkere dagen heeft onze tegenwoordige samenleving een machtige hand noodig, die althans gedurende één enkelen dag in de week den maatschappelijken vrede in het uiterlijk aanschijn des levens handhaaft en beschermt en den bangen strijd om het bestaan, voor zooveel aan haar ligt, voor een wijle opschort.

¹⁾ Cf. E. SEMICHON, *La paix et la trêve de Dieu*, Paris 1857, aangehaald bij KURTZ, *Lehrbuch der Kirchengeschichte* § 105, 1. Verder het werkje van Dr. AUGUST KLUCKHOHN, *Geschichte des Gottesfriedens*, Leipzig 1857, waaruit blijkt welk een machtige strijd in de Middeleeuwen is gevoerd om den Godsvrede, als ware het om voor onze dagen tot een opwekkend voorbeeld te strekken in den strijd om den Zondagsvrede. Dr. KLUCKHOHN behandelt den Godsvrede in een twaalfstal hoofdstukken, als volgt: *Einleitung*. Die innere Zustände Frankreichs im 10 und 11. Jahrhundert I. Die Kirche und ihre Massregeln zum Schutz des Friedens. II. Friedensvereinigungen. III. Die Friedensvereinbarung vom Jahre 1034 insbesondere. IV. Das erste Auftreten der treuga Dei. V. Die Weiterbildung der treuga Dei in Frankreich. VI. Die Einführung des Gottesfriedens in Deutschland. VII. Verhältniss von Gottes- und Landfrieden in Deutschland. VIII. Die Einführung des Gottesfriedens in Italien, Spanien und England. IX. Der Gottesfriede als allgemeines Gebot der Kirche. X. Schicksale des Gottesfriedens in Frankreich seit dem Concil zu Clermont. XI. Friedensinstitute in Frankreich neben und nach dem Gottesfrieden. XII. Spätere Nachrichten von dem Gottesfrieden in den andern Ländern, besonders in Deutschland.

Reeds aan dit relaas alleen ziet men, dat het verkrijgen van den Godsvrede niet zoo maar in een oogenblik geschiedde evenmin als thans het verzekeren van den Zondagsvrede.

De strijd om het bestaan heeft voor een groot deel der menschen zoo onrustbarende proportiën aangenomen en in het rusteloos woe-
len der moderne maatschappij zulk een meesleepende kracht ont-
wikkeld, dat het soms schijnt alsof geen hooger belang behoeft te
worden ontzien, geen recht of menschelijkheid betracht en ook geen
sabbathsruste meer te worden in acht genomen.

Meedoogenloos jaagt de stroom van het zwoegen en slaven voort;
het leven heeft geen macht in zich zelf, om het drijven voor een
wijle tot staan te brengen; in het roepen en schreeuwen langs de
straten, ook in de schitterende winkel-etalages, die met gretige
begeerlijkheid rusteloos den voorbijganger tot koopen opwekken;
in het rumoer des levens klinkt u ook op Zondag de noodkreet
van het moderne leven tegen, een noodkreet om rust in het rus-
telooze; om vrede in den onafgebroken strijd; om verademing
althans voor een wijle op den vermoeienden tocht, waar geen
mijlpaal meer schijnt te staan en geen lafenis den afgematten
pelgrim meer schijnt te verkwikken.

Aldus roept de nood des levens om hulp; een hulp, die alleen
door de Overheid kan worden verleend, in zoover zij hare mach-
tige hand zegenend kan uitstrekken om rust en vrede te gebieden,
den strijd te doen staken en althans op het publieke erf den Gods-
vrede te verspreiden van den stillen en gezegenden sabbath.

Daarom worde op Zondag geweerd van het publieke erf al wat
tot de rustelooze voortzetting van den strijd om het bestaan moet
worden gerekend en dies worde geen uitventen en uitschreeuwen
van waren langs de straten geduld, geen openstellen van winkels,
dan voor zoover noodzakelijk is, toegelaten ¹⁾, alle rumoer, dat
in dagelijkschen arbeid zijn oorsprong heeft en gemeden kan wor-
den, geweerd, en worde aldus in de handhaving van den openbaren
Zondagsvrede de publieke erkenning van de Zondagsrust aanschouwd.

¹⁾ Uit het oogpunt van den Zondagsvrede is noch het verkoopen met gesloten
winkelramen gedurende bepaalde uren van den dag, zooals het in Pruissen bestaat,
noch het juist omgekeerd open hebben van de winkels met verbod van verkoopen zooals
velen, onder wie blijkbaar ook Mr. PATJN, p. 146, het willen, te verdedigen. Zoowel
toch in het verkoopen met gesloten ramen als in het uitstallen om de volgende dagen
te verkoopen, wordt feitelijk de strijd voortgezet en de Zondagsvrede losgelaten.

Slechts zelden vermag het particulier initiatief hier iets tot stand te brengen.

In Petersburg, zoo mocht ik uit particuliere, doch vertrouwbare bron vernemen, hebben sommige winkels van gelijksoortigen aard een verbond gemaakt, om des Zondags te sluiten, en worden bij rondbeurten in elke wijk der stad enkele winkels aangewezen om open te zijn en in de noodzakelijke behoeften van het publiek te voorzien.

Dergelijke vruchten van het particulier initiatief mogen evenwel niet anders dan als exceptioneel worden beschouwd, wijl het leven eenmaal zoo is, dat meestal een of meer zich aan een dergelijk verbond niet willen onderwerpen en het aldus ook voor de overigen moeilijk wordt, om den strijd voor het bestaan op Zondag te staken.

In Den Haag hebben de bakkers sinds jaren veel moeite gedaan, om tot een dergelijk verbond te komen en op Zondag niet te bakken, doch ook daar stuit men op de ongebreidelde willekeur van enkelen, die, hetzij in 't publiek of in 't geheim, zich aan den ingestelden vrede onttrekken.

Alleen wanneer de Overheid vrede gebiedt, zal er Zondagsvrede zijn en kan door gerechte straf getroffen worden, wie, ondanks hare regeling, den strijd om het bestaan ook op den rustdag tracht door te zetten.

Alleen de Overheid kan hier den nood des levens te hulp komen, de ongebondenheid der menschen bedwingen, de vrijheid des vredes tegen de slavernij van den rusteloozen strijd beschermen, en zorgen, dat het alles, naar het woord onzer belijdenis, met goede orde onder menschen toega.

Dat ook hier de wet der noodzakelijkheid het toelaten van uitzonderingen wettigt, behoeft nauwelijks gezegd; alleen maar, de regel worde bij het vaststellen der uitzonderingen niet uit het oog verloren.

§ 9. Bescherming der gezindheden in hun godsdienstige viering van den Zondag.

Er is eigenlijk maar één grond, die de Zondagsviering rechtvaardigt, en wel, dat de mensch in zijn geheele bestaan als sociaal

en als godsdienstig redelijk wezen, dien telkens wederkeerenden sabbath noodig heeft.

Deze gedachte werd door dr. STÖCKER gevoeld, toen hij op het internationaal congres voor Zondagsviering te Stuttgart in 1892 de stelling uitsprak:

„Die Sonntagsruhe ist ein Menschenrecht, die Freiheit der Religionsübung ein Bürgerrecht, der Schutz des Gottesdienstes ein Christenrecht: der Sonntag also ein Grundrecht der Persönlichkeit”.¹⁾

Ook al staat het verschil tusschen „die Freiheit der Religionsübung” als „Bürgerrecht” en „der Schutz des Gottesdienstes” als „Christenrecht” met de Lutherische ideeën van staatskerk en Overheidsbemoeiing in verband, toch blijft de hoofdgedachte, in deze stelling uitgesproken, een belangrijke waarheid, die bij de beschouwing van het Zondagsvraagstuk niet uit het oog mag verloren.

Men kan wel de noodzakelijkheid van de Zondagsrust van verschillende kanten bezien en naar onderscheiden zijden van hetzelfde menschelijk bestaan beoordeelen, maar altijd blijft zij voor den geheelen mensch, als ondeelbaar organisme, noodzakelijk, wijl heel de mensch bij de schepping op deze levensordonnantie is aangelegd en de zevendaagsche rustdag als levenswet bij het menschelijk organisme behoort.

Naar zijn sociale behoeften beoordeeld, heeft de mensch den zevendaagschen rustdag noodig, om van alle slaafachtig werken te vieren en zijn gebroken krachten te herstellen; maar tegelijk naar zijn religieuse behoeften beoordeeld, heeft hij dien zevenden dag noodig als bestemden tijd voor de religie, om in zijn godsdienstige behoeften te voorzien en te zamen vormen deze beide zijden van het menschelijk bestaan, de sociale en de religieuse, ook in de vervulling van beider behoeften, één ongedeeld en ondeelbaar organisme, dat in dat opzicht de schoonste harmonie vertoont, wijl de rust van het sociale leven juist is aangewezen, om de religie tot haar recht te laten komen en ook omgekeerd het eeren van de

¹⁾ *Verhandlungen des VI. Internationalen Kongresses für Sonntagsfeier, gehalten in Stuttgart 18 bis 20 Mai 1892, p. 200.*

religie in het gunnen van den tijd, die daarvoor noodig is, het onderhouden der sociale wet als vanzelf met zich meebrengt.

Dezelfde ondeelbare mensch heeft als organisch en redelijk wezen zoowel tijd noodig om te rusten van zijn dagelijkschen arbeid als tijd om zijn godsdienstige behoeften te bevredigen, en de vervulling van beide behoeften vloeit samen in de viering van den onontbeerlijken zevendaagschen sabbath.

Evenmin als de mensch onafgebroken kan werken in zijn dagelijksch bedrijf, kan hij onder dat werken zijn volle aandacht schenken aan den dienst zijns Gods en daarom vraagt hij naar zijn sociale behoeften om bescherming van een vrijen rustdag en naar zijn godsdienstige behoeften om bescherming van een vrijen tijd, dien hij aan den dienst zijns Gods kan wijden, welke beide eischen weer samenvallen in zijn algemeenen eisch om bescherming van den zevendaagschen rustdag voor heel zijn bestaan.

De mensch is zoo geschapen, dat, zooals hij thans bestaat, geen religie denkbaar is of er moet een bepaalde vrije tijd en vrije aandacht voor de religie worden gegund, gelijk heel de wereldgeschiedenis bevestigt; zal de vrijheid van godsdienst geen doode letter zijn, dan moet op dezen eisch van alle religie worden gelet en een vrije tijd voor de uitoefening van den godsdienst worden toegestaan.

De eischen der religie, — inzonderheid die van alle Christelijke gezindheden, — om een zevendaagschen sabbath zijn dan ook niets minder en ook niets meer gerechtvaardigd krachtens de vrijheid van godsdienst, die de Overheid heeft te waarborgen ¹⁾, dan de eischen der sociale rechtvaardigheid en menscheijkheid om een zevendaagschen rustdag, krachtens de bescherming der menscheijkke persoonlijkheid, waartoe de Overheid geroepen is en die zij, althans in Nederland, aan allen gelijkelijk waarborgt. ²⁾

De Overheid heeft niet de roeping, om het dogma van een bepaalde kerk, met uitsluiting van andere dogmata te propageeren, evenmin als om de sociale belangen van enkelen te behartigen en

¹⁾ In Nederland krachtens art. 167 der Grondwet.

²⁾ Krachtens art. 4 derzelfde Grondwet.

dezen ten koste van anderen in hun maatschappelijk bestaan te bevoorrechten.

Maar zij heeft wel de roeping, om in den maatschappelijken strijd om het bestaan enkele voor de persoonlijke vrijheid noodzakelijke elementen te erkennen en het behoud dezer elementen aan allen te verzekeren, zoodat aan allen het vervullen hunner maatschappelijke behoeften wordt mogelijk gemaakt, zooals in de bescherming van de vrijheid van den zevendaagschen rustdag geschiedt.

En zoo heeft zij ook wel degelijk de roeping, om de religieuze behoeften van alle gezindheden als feit te erkennen ¹⁾ en de vervulling ook van deze levensbehoeften aan allen mogelijk te maken, zooals door de bescherming van een vrijen dag, waarop volle aandacht aan de religie kan worden geschonken, geschiedt.

Het is daarom eenzijdig en loopt uit op intellectualistisch ontleden en uiteenrafelen van het menschelijk organisme, wanneer men enkel om de godsdienstige viering de bescherming vraagt van den zevendaagschen sabbath, zooals het Luthersch-Roomsche systeem met zijn staatskerk en zijn kerkelijke feestdagen meebrengt, wijl daardoor het zelfstandig recht der sociale zijde des levens wordt miskend.

Maar even eenzijdig en in strijd met het organisme van het menschelijk leven is het, om enkel op sociale gronden een vrijen rustdag te vragen, zooals velen in onze dagen willen en o. a. ook Mr. PATIJN bepleit.

Voorstander van een „op sociale basis rustende” ²⁾ Zondagswet, kan laatstgenoemde schrijver zich „twee consequente wijzen van invoering der Zondagsrust denken: de eene is de godsdienstige; door de Grondwet uitgesloten; de andere is de door mij voorgestane”. ³⁾

¹⁾ „La religion exerce dans les États modernes une trop légitime et puissante action, pour que les gouvernements puissent abandonner à lui-même et ignorer un élément si actif dans l'ensemble de la vie sociale.” CAMILLE et ED. RABAUD, *Le Repos Hebdomadaire*, Bâle et Genève 1870, p. 183.

²⁾ Mr. J. A. N. PATIJN, *Zondagswetgeving*, p. 209.

³⁾ T. a. p., p. 218.

Hoe hij er evenwel toe komt te beweren als zou de invoering van Zondagsrust om godsdienstige redenen in strijd zijn met de Nederlandsche Grondwet, en als zou alleen het eenzijdig turen op de sociale behoeften plicht zijn, blijkt niet.

Dat deze soort van eenzijdigheid in onze dagen mode is geworden, is duidelijk.

Maar dat een meer alzijdige opvatting in strijd zou zijn met de Grondwet, is niet zoo helder.

Toch is ook bij Mr. PATJN de natuur soms sterker dan de leer, als hij b. v. schrijft:

„De Zondagsrust biedt velerlei voordeelen. Vooreerst van godsdienstig standpunt. De wet moge niet op godsdienstige basis rusten, aan de Kerk moet zij altijd sympathiek zijn; evenals iedereen, onverschillig van welke overtuiging, het goed zal keuren dat aan de arbeidende klassen de gelegenheid gewaarborgd worde haar godsdienstige plichten na te komen”.¹⁾

Want al is de voorstelling als zou de mogelijkheid tot godsdienstige viering van den Zondag mogen worden beschouwd als een der „velerlei voordeelen”, die de sociale Zondagsrust als gevolg meebrengt, in den grond profaan en in strijd met alle religie, wijl zij de vervulling van Gods geboden afhankelijk stelt van de vervulling van sociale behoeften, zoodat God in zijn dienst zich als 't ware zou hebben tevreden te stellen met „een voordeeltje”, dat toevallig de voorziening in sociale behoeften meebrengt, in stee van den Goddelijken geboden zelfstandig recht te gunnen, onafhankelijk van alles en overeenkomstig den aard van alle religie, toch wordt hier onomwonden uitgesproken, dat „iedereen het goed zal keuren, dat aan de arbeidenden klassen de gelegenheid gewaarborgd worde haar godsdienstige plichten na te komen”.

En dat laatste nu is juist wat, niet als een voordeeltje van de sociale Zondagsrust, maar als een op zich zelf genoegzaam gemotiveerde eisch behoort te worden gehandhaafd en als een der machtigste motieven voor de bescherming van den zevendaagschen sabbath moet blijven gelden.

¹⁾ T. a. p., p. 62.

De Zondagsviering moet niet beschermd worden enkel om sociale redenen, met de hoop dat er een voordeeltje ook voor de religie uit zal voortvloeien, noch ook enkel om godsdienstige redenen met de opmerking, dat dan ook sociale rust vanzelf als gevolg zal intreden; maar het religieuze zoowel als het sociale leven van alle gezindheden der Christenheid eischen beide met gelijk recht en te zamen met eenparigen drang als de beide zijden van eenzelfde menschelijk leven, dat de zevendaagsche rustdag beschermd worde, en dat in die bescherming zoowel worde gerekend met het doel van het rusten van slaafschen arbeid als met het doel om vrijen tijd en gelegenheid te schenken voor de bevrediging der godsdienstige behoeften.

Daarom worde eenerzijds zooveel mogelijk geweerd al wat tot den dagelijkschen slaafschen arbeid nopen zou en in het beoordeelen van de bestemming, die aan den Zondag, ook met de permissies van de Overheid, wordt gegeven, daarmee gerekend, maar ook anderzijds geweerd al wat aan de godsdienstige viering van den Zondag door alle gezindheden op eenigerlei wijze kan hinderlijk zijn en zooveel mogelijk op heel het publieke erf, door de handhaving van den Zondagsvrede, die stilte gewaarborgd, die de bevrediging ook van deze recht menschelijke behoefte het meest nabij komt en de vrijheid van religie het best verzekeren kan ¹⁾.

De Overheid heeft daarom de religieuze behoeften der bevolking evengoed te erkennen als de sociale en mitsdien ook een wettelijke regeling der Zondagsviering te baseeren op de noodzakelijkheid der Zondagsviering voor heel het organisme des menschelijken levens, waarvan de sociale en de religieuze zijden in dit geval het meest onder de aandacht vallen.

Gaat de Overheid, met vermijding van de sociale eenzijdigheid, die de mode onzer dagen mag worden genoemd, van deze

¹⁾ Wanneer men *alleen* op dit punt wil letten, dan zegt Mr. LEVY terecht: „Alleen vrije, ongestoorde en ongehinderde uitoefening der eeredienst, als het eenige naar buiten werkende beeld zijner godsdienstige meening, kan hij met het volste recht vindiceeren en hiertoe alleen behoort naar onze meening de wetgever zich te bepalen.” *Themis*, jaargang 1860, p. 252.

algemeene grondgedachte uit, dan zal zij daarin ook met het toelaten en verbieden van allerlei dingen, voor heel de regeling een zekeren maatstaf en toetsteen vinden en aldus de hoofdgedachte zooveel mogelijk consequent kunnen doorvoeren.

Dan wordt ook het doel, om rust van den slaafschen arbeid en vrijen tijd voor de religie te schenken, waartoe heel de regeling werd ondernomen, voor oogen gehouden en niet allerlei toegelaten wat met geen van beide hoofdmotieven zich laat rijmen.

§ 10. De Overheid sanctioneere geen bestemming van den Zondag, die in strijd zou zijn met de hoofdmotieven van haar eigen regeling.

In de zesde paragraaf van het vorig hoofdstuk is o. a. als bezwaar tegen de wettelijke regeling van de Zondagsviering ter sprake gekomen het slecht besteden van den Zondag door tal van menschen; inzonderheid uit die klasse, die van handenarbeid leeft.

Nu kan de Overheid hiertegen, voor zoover het op privaat terrein geschiedt, en ook in 't publiek voor zoover het binnen de perken der uiterlijke welvoeglijkheid blijft, uitteraard niets doen.

Alleen het particulier initiatief heeft hier een ruim arbeidsveld en de kerk kan haar invloed ten goede laten gelden.

Voor wat op particulier terrein geschiedt, heeft de Overheid geen verantwoordelijkheid en blijft alles voor de verantwoording van wie daar met gezag in eigen kring is bekleed.

Anders wordt het evenwel, wanneer men op het terrein komt, dat voor het publiek toegankelijk is, waarover controle van Overheidswege wordt gehouden en dat mitsdien een zeker openbaar karakter vertoont.

Immers wanneer de Overheid bij haar wettelijke regeling van de Zondagsviering uitgaat van zekere algemeene beginselen, dan kan zij toch bij het verleenen van vergunningen voor verschillende dingen op Zondag geen andere beginselen toepassen, maar moet zij aan haar eenmaal aanvaarde principes getrouw blijven.

Dit toch is hier van zoo groot belang, omdat de klacht zoo algemeen is, dat vooral onder de lagere volksklassen het slecht

doorbrengen van den Zondag juist daarin bestaat, dat de publieke gelegenheden, waartoe de Overheid vergunning moet verleen, inzonderheid de kroegen en slijterijen, café's met allerlei tingel-muziek etc. zoo druk worden bezocht, waardoor het misbruik van sterken drank, de onhuiselijkheid, de verwoesting van het familie-leven, de verachting van den godsdienst en de geheele berooving van de gezonde Zondagsrust naar lichaam en geest worden te- weegebracht.

En wat op die wijze, door de vergunning der Overheid, aan de duizenden uit de lagere volksklassen de eigenlijke Zondagsrust rooft en den Zondag tot een dag van nog lagere orde maakt dan de overige dagen, wordt dan verdedigd met een beroep op hetgeen de honderden uit de hoogere rangen der maatschappij be- geeren in hun Zondagsconcerten en schouwburgvoorstellingen.

In dien zin is er zooveel onbarmhartigheid, zooveel meedoogen- loos egoïsme bij de leidende klasse, die zelf het genot zich ver- schaft van haar concerten en tooneelvoorstellingen en daarmee te gelijk de duizenden uit de lagere volksklassen meesleept in café's en kroegen, opengesteld door dezelfde vergunningen waardoor de Overheid de Zondagavondvoorstellingen en concerten voor de hoogere standen een voorbeeld laat geven.

Des te meer onbarmhartig en meedoogenloos, omdat het den hooger, standen op de andere avonden in de week waarlijk niet aan tijd en gelegenheid ontbreekt, om van muziek en tooneel naar hartelust te genieten.

Het is dan ook zeer de vraag, of de Overheid, die tot al derge- lijke gelegenheden onbeperkt vergunning verleent, en tegelijkertijd uitgaat van het beginsel, dat de Zondagsrust moet worden be- schermd, wel getrouw blijft aan haar beginsel van de noodzakelijk- heid der Zondagsrust.

Wanneer de Overheid aan de arbeidende klasse bescherming verleent tegen de zondige zelfzucht en het winstbejag van wie tot Zondagsarbeid zou willen dwingen of verleiden, dan kan zij, indien zij aan dit beginsel getrouw wil blijven, niet tegelijker- tijd zelf vergunning verleen tot een verleiding, waardoor duizen- den uit de volksklasse nog veel meer worden verdorven en ver-

liederlijkt dan door gewonen Zondagsarbeid ooit zou kunnen geschieden.

Hier rijst dus de eeuwenoude vraag, voor alle Zondagswetgeving steeds van gewicht, of de Overheid in dezen haar vergunningen heeft in te trekken of te beperken, en alzoo het gebruik van sterken dranken in kroegen en café's heeft te verbieden of wel een vroeger uur van sluiting heeft vast te stellen; of concerten en comedies moeten worden belet; en verder of musea en openbare bibliotheken op Zondag behooren te worden gesloten.

In verschillende landen is in den loop der historie over al deze quaesties gehandeld en de geschiedenis der Zondagswetgeving van den tijd af, dat Constantijn de publieke gemakkelikheden verbood, tot in onze dagen, als o. a. in Engeland een worsteling als 't ware in het volksleven jarenlang werd aanschouwd om de al of niet openstelling van het Britsch Museum, toont, hoezeer op deze punten bijna altijd tweeeërlei richting is op te merken, waarvan de een meestal gedreven wordt door de overtuiging, dat alleen de religieuse bestemming den rustdag tot zijn recht doet komen, terwijl de andere veelal in meerdere of mindere mate heel den Zondag aan alle mogelijke pleiziermakerij tracht over te geven ten gerieve van wie in meerdere of mindere mate der religie den rug hebben toegekeerd.

Daarbij komt dan nog in onze dagen een tamelijk breede rubriek van menschen, die een open oog hebben voor de sociale ellende door het gebrek aan Zondagsrust ontstaan, en die een warm hart toonen, om ook dezen nood van het volksleven zooveel mogelijk te lenigen, maar die toch zelf te weinig in de religie leven en te weinig de religie tot haar recht laten komen om voor het weldadige en heerlijke van de religieuse bestemming van den Zondag veel te gevoelen en diensengevolge genoodzaakt zijn om voor den rustigen en stillen Zondag een bestemming te zoeken grotendeels buiten de religie om, zoodat alsdan tot concerten en musea en — als vanzelf — tot café's en kroegen voor de groote volksmenigte toevlucht wordt genomen, waardoor de zegen van den rustdag, waarom men met zooveel hartelijke sympathie meestreed, weder dreigt op te gaan voor velen vooral uit de lagere volks-

klasse in een besteden van den Zondag nog erger dan de Zondagsarbeid ooit vermocht teweeg te brengen.

Nu zijn van zelf alle quaesties, die zich hier voordoen, niet zoo maar met een enkel woord op te lossen.

't Is eerst de vraag of kroegen en café's geheel moeten worden gesloten, dan wel of alleen het drankverbruik moet verboden of althans beperkt tot bepaalde uren van den dag.

En dan zou wellicht aan het verbod van drankverbruik de voorkeur dienen te worden gegeven, wijl het gecompliceerde verkeer allicht de noodzakelijkheid van het open blijven ook op Zondag van vele koffiehuisen zou aantoonen.

Het misbruik van sterken drank heeft toch in het volksleven onzer dagen metterdaad een zoo grooten noodstand teweeggebracht, dat de Overheid, getrouw aan haar beginsel, dat zij aan een regeling van de Zondagsviering ten grondslag legt, en ziende, hoezeer door haar eigen vergunning van drankverkoop aan dat beginsel van Zondagsrust wordt afbreuk gedaan, dient tusschenbeide te komen en ook hier de ongebondenheid der menschen te bedwingen, opdat het alles met orde toega.

Verder rijst de vraag, of het toelaten van concerten en comedies op één lijn geplaatst moet worden met het openstellen van koffiehuisen en dies ook zou moeten goedgekeurd.

Dit is zeker zeer te betwijfelen, wijl al de handenarbeid, die voor concerten en comedies noodig is, zeker moeilijk onder de rubriek „werken uit noodzaak” zoude te brengen zijn, terwijl ook het bezoeken zelf van concerten en comedies weinig met het begrip van sabbathsrust en met de bestemming, die de Zondag naar de belijdenis van schier alle Christelijke gezindheden heeft, overeenkomt.

Concerten en comedies zijn uitspanningen van weelde en allerm minst op Zondag noodzakelijk te achten. Voor zoover het nu van de toelating der Overheid afhangt, is het evenmin met haar beginsel van de bescherming der Zondagsrust als met dat van de bestemming van den Zondag overeen te brengen, dat dergelijke vergunningen worden verleend.

In de derde plaats geldt het voorts de vraag, of ook het open-

stellen van musea en van openbare bibliotheken met het toelaten van concerten en comedies op eene lijn is te stellen.

Tegen het openstellen van musea en bibliotheken pleit vooreerst de arbeid van het personeel aan die inrichtingen verbonden en het weinig gebruik, dat er bij proefnemingen in het buitenland van wordt gemaakt, in verhouding van andere dagen; voorts de vermoeiende invloed, die het bezoeken van musea en de geestesarbeid in bibliotheken, vooral wanneer men er niet geheel en al thuis is, meebrengt, waardoor de bezoekers naar geest en lichaam dikwijls veel meer afgemat worden, dan zij na hun gewonen dagelijkschen arbeid ooit zijn.

Reden waarom de Overheid ook hier haar beginsel van Zondagsrust heeft te handhaven en geen bestemming van den Zondag heeft te wettigen door haar vergunningen, waardoor feitelijk dat beginsel in het aangezicht zou worden weersproken.

Een feit is het trouwens, dat, wanneer de Overheid alle kroegen en café's naar willekeur laat begaan, den verkoop van sterken drank ongebreideld toelaat, concerten, comedies, en alle soorten van publieke vermakelijkheden op Zondag openstelt, ook de musea en de publieke bibliotheken toegankelijk stelt voor het publiek, — dat al deze dingen samen de idee van Zondagsrust in het volksbesef zoozeer ondermijnen, dat het handhaven der Zondagsrust in het algemeen verbod van arbeid hoe langer hoe meer een onmogelijkheid zal blijken en de Overheid aldus door haar eigen vergunningen het beginsel omver zal werpen, dat zij in het belang des volks aanvankelijk op den voorgrond stelde.

§ 11. Bescherming tegen verleiding, door Zondagsrust ontstaan.

Nog uit een ander oogpunt zijn vele der reeds besproken wijzen, waarop aan den Zondag een bepaalde bestemming wordt gegeven, af te keuren en door de Overheid te weerstaan.

Sommige dingen zijn om verschillende redenen wenschelijk, andere om meer dan één reden af te keuren.

Zoo zal de Overheid haar vergunningen tot den verkoop van sterken drank gedurende den Zondag en die tot het inrichten van allerlei publieke vermakelijkheden, moeten weigeren, voor zoover

zij door het geven van de vergunningen in strijd zou handelen met het beginsel, dat zij zelf aan haar regeling van de Zondagsrust had ten grondslag gelegd.

Maar ook nog uit een ander oogpunt heeft de Overheid reden om met dergelijke vergunningen uiterst voorzichtig te zijn, en zich niet te laten gebruiken door den losbandigen stroom van willekeur in het zondige leven, waar het winstbejag van kroeghouders en ondernemers van allerlei gemakkelijkheden op den voorgrond staat.

Wat toch is het geval?

Hoe meer de Overheid door haar verbod van arbeid den Zondag vrijmaakt, hoe meer ook uit het zondige leven een drijfkracht opkomt om van den vrijgemaakten Zondag gebruik te maken en er op te azen om de volksmenigte, vrijgemaakt van de boeien der werkgevers, nu onmiddellijk in andere boeien te slaan, en wel die van kroegbezoek en gemakkelijkheden, die dikwijls van nog slechter uitwerking zijn op het persoonlijk en huiselijk leven der arbeiders dan de vroegere Zondagsarbeid.

En waar nu de Overheid de volksklasse meende te moeten bevrijden van de boeien der slaafsche werken, daar zou zij dit beginsel verloochenen, indien zij die zelfde volksklassen niet ook beschermde tegen de positieve verleiding, die wordt beproefd en waartegen duizenden bij duizenden niet bestand bleken evenmin als voorheen tegen het winstbejag der werkgevers.

Op die wijze zou het goede, door een wettelijke regeling van de Zondagsrust verkregen, door een verleiding, die nog erger is dan die van het winstbejag der werkgevers, die tot Zondagsarbeid dreef, weer te loor gaan en de conditie van zeer velen door de wettelijke Zondagsrust nog verergeren, wanneer de Overheid dergelijke verleidende elementen op het volk liet werken door haar eigen vergunningen.

En dat nu metterdaad, wanneer de Overheid hier het zondige leven zijn loop laat, b. v. het kroegbezoek op Zondag, indien het volk niet behoeft te arbeiden, veel sterker is dan op andere dagen, toonde o. a. het Engelsche Parlements lid Buckingham, van wien CAMILLE en EDUARD RABAUD schrijven:

„S'installant dans une taverne d'une des rues principales de Londres un jour de semaine, Buckingham y voit entrer 2800 hommes, 1855 femmes, 289 enfants; s'y installant un Dimanche, il compte un nombre presque double de bouveurs".¹⁾

Het staat dan ook vast, dat, zoodra de Overheid het volk vrijmaakt van de slavernij van den Zondagsarbeid, deze vrijheid, vroeger bedreigd en aangerand door de werkgevers, ook in 't vervolg niet onbeschermd mag blijven, maar tegen de actieve trekking en zuiging van andere egoïstische en winstnajaagende elementen in het zondige leven moet worden beschermd.

Ik herinner mij een geval, hoe in een kleine plaats, alleen door de vergunning der plaatselijke Overheid aan een impressario of ondernemer, of hoe men hem wil noemen, tot het openstellen op Zondagavond van een draaimolen met muziek, een groot getal jongelieden van beiderlei sexe, uit den lageren stand den aandrang om daarheen te gaan of liever de zuigkracht, die hen daarheen trok, niet konden weerstaan en, door den bedwelmenden invloed van den schitterend verlichten draaimolen met muziek opgewonden, straks van daar in de kroegen en van de kroegen in allesbehalve normale stemming langs de wegen werden gevoerd, aldus aan hun familie en aan het huiselijk verkeer onttrokken, en om hun Zondagsrust gebracht werden, terwijl zij zonder een dergelijke verleiding als vanzelf den Zondagavond in het huisgezin bij familie of vrienden doorbrachten.

De volksklassen moeten ook in hare zwakheden beschouwd worden zooals zij zijn en niet zooals zij wezen moesten.

Het is een onloochenbaar feit, dat de groote massa der lagere volksklasse tegen dergelijke aanvallen van het winstbejag der kroeghouders en impressario's niet bestand is, evenmin als de huizen der meeste burgers tegen de aanslagen van sommige listige inbrekers.

Even onloochenbaar als het de plicht der Overheid is om onze huizen te bewaken tegen de aanvallen van inbrekers, is het haar taak om de volksklassen in haar Zondagsrust te beschermen

¹⁾ ED. et CAN. RABAUD, *Le Repos Hebdomadaire*, p. 180 noot.

tegen deze inbrekers, die de zeden bederven en het volk trachten op te offeren aan hun gewin zoekende bedrijven.

„Pourquoi l'État ne prendrait-il pas certaines mesures vis-à-vis de quelques lieux publics, des cabarets, des café's, des débits de liqueurs etc.? Il y a là une des plus *actives* causes de la ruine des familles et de la demoralisation publique”.¹⁾

§ 12. Bescherming van Godsdienstvrijheid op Christelijke feestdagen.

Bij de quaestie der Zondagsviering wordt gewoonlijk ook die der Christelijke feestdagen behandeld en in de meeste wettelijke regelingen van de Zondagsviering vindt men alle eeuwen door in den regel enkele bepalingen omtrent de feesten van Kerstmis, Paschen, Pinksteren en Hemelvaart etc., naar gelang het beginsel der Roomsche, Luthersche of Gereformeerde gezindheden het meebrengt.

Toch zijn in dit opzicht de Christelijke feestdagen niet op ééne lijn te stellen met den Zondag.

Bij de bescherming van de Zondagsviering is het groote motief, dat de Zondagsrust voor heel den mensch naar lichaam en geest noodzakelijk is, wijl blijkbaar de mensch van den beginne aan dien zevendaagschen rustdag noodig had en in zijn bestaan daarop is aangelegd om na zes dagen zwoegens telkens één dag te vieren van zijn arbeid, zich te herstellen en te verkwikken en tijd te vinden, om de religie tot haar recht te laten komen.

Ditzelfde geldt nu uitteraard van de Christelijke feestdagen slechts voor een zeer klein gedeelte, nl. alleen wat aangaat de vrije uitoefening zijner godsdienstige plichten, overeenkomstig de gezindheid, waartoe ieder behoort.

Rust van zijn dagelijkschen arbeid en herstel van zijn krachten heeft de mensch in gewone omstandigheden buiten den geregelden Zondag strikt genomen niet noodig.

Rechtens kan niemand dus op de feestdagen zijner gezindheid

¹⁾ C. et E. RABAUD, t. a. p., p. 179; de cursiveering van het woord „actives” is van mij.

meer eischen, dan dat hem gelegenheid worde gegund tot bijwoning althans van enkele godsdienstoefeningen.

Aldus is het dan ook geregeld door de Oostenrijksche wet van 16 Jan. 1895, waarvan art. XIV aldus luidt:

„An den Feiertagen ist den Arbeitern mit Berücksichtigung ihrer Confession die zum Besuch des Vormittags-Gottesdienstes nöthige Zeit einzuräumen”.¹⁾

Deze volkomen juiste oplossing wordt evenwel niet in alle wetgevingen gevonden.

De oudere wetten, zelfs die van Engeland en van de Amerikaansche koloniën, huldigen alle min of meer op dit punt de traditioneele gelijkstelling van Zon en feestdagen, zooals die uit het Roomsche systeem van kerkelijke feestdagen is overgenomen.²⁾

De nieuwe Zwitsersche wetgeving volgt ook nog het oude spoor van alle vroegere wetgevingen en stelt de Christelijke feestdagen, tot een maximum van acht in getal, geheel met den Zondag op ééne lijn.³⁾

De nieuwe Deutsche wetgeving wijkt zelfs nog verder van het goede spoor af dan eenige vroegere wet, door te bepalen dat bedienden en leerlingen in den handel op de dagen van Kerstmis, Paschen en Pinksteren in 't geheel niet, op de overige Zon- en feestdagen slechts vijf uur in 't werk mogen worden gehouden,⁴⁾ en alzoo op de feestdagen een nog grootere rusttijd te verleenen dan op den Zondag.

Ook hier hangt weer alles af van het standpunt, dat men in zake het begrip van den Zondag en de grenzen der Overheidsbemoeiing inneemt.

Houdt men op eenigerlei wijze vast aan het idee, dat de Overheid een staatskerk heeft te beschermen en dat de Zondag evengoed als de feestdagen als een kerkelijke feestdag is te beschouwen, dan zal men tegen een volkomen gelijkstelling van den Zondag met de feestdagen geen bezwaar kunnen hebben.

¹⁾ Zie boven, Tweede Gedeelte, Hoofdstuk XIII, Bijlage I, p. 584.

²⁾ Zie boven in het Tweede Gedeelte al de wetten der Middeleeuwen.

³⁾ Zie boven, t. a. p., Hoofdstuk XI, Conclusie V, p. 513 en v.

⁴⁾ Zie boven, t. a. p., Hoofdstuk XII, Conclusie IV, p. 548.

Dat standpunt neemt ten onzent o. a. Mr. J. A. LEVY in als hij schrijft: „Gaaf men uit van de gedachte, dat de aanleidende oorzaak tot het daarstellen eener Zondagswet moet zijn het toezigt van Staatswege op de ongestoorde viering der door de Christelijke Kerk erkende feestdagen, dan gelooven wij dat men den juiste grondslag heeft”; ¹⁾ en op een andere plaats: „Waar allen gelijke rechten hebben, staan voor allen gelijke verplichtingen daarneven, en het is dus noodig dat er van Staatswege behoorlijk toezigt worde gehouden op de richtige viering der door de kerk erkende feestdagen”. ²⁾

Wil men evenwel de bescherming der Zondagsrust enkel op sociale basis laten rusten, dan zal men moeten erkennen, dat voor dat doel een geregelde zevendaagsche rustdag voldoende is en zou het feitelijk een overtollige weelde zijn naast dien geregelde rustdag nog andere werkdagen aan den arbeid te onttrekken.

Mr. PATIJN, die dit standpunt inneemt, komt dan ook tot een gunstige beschikking omtrent de Christelijke feestdagen, die niet strikt uit zijn sociaal standpunt in zake de Zondagsviering volgt, wanneer hij schrijft:

„Er wordt echter ook naar rust verlangd op de feestdagen. Eenige moeielijkheid levert de omstandigheid op, dat dezen niet voor alle Christelijke godsdiensten dezelfde zijn en dat Roomsche streken, die alle feestdagen willen eerbiedigen, rijkelijk veel rusten en achterop geraken bij de Protestantsche concurrenten.

„Het Kerst-, Paasch- en Pinksterfeest, en voorts Hemelvaartsdag, zijn aan beide godsdiensten gemeen en verdienen in ieder geval geëerbiedigd te worden. Dit zijn de eenige malen in het jaar, dat de arbeider meer dan één dag achteréén vrijaf kan bekomen. Dan kan hij eens iets verder van huis gaan, een uitstapje doen, familiebetrekkingen opzoeken. Anders kan b. v. de leerjongen, wiens ouders in een afgelegen stad wonen, deze nooit gaan opzoeken. Het is daarom een billijke eisch, en van gewicht, dat de wetgever rekening houde met de feestdagen”. ³⁾

¹⁾ Mr. J. A. LEVY, *Themis*, jaargang 1860, p. 245.

²⁾ Mr. J. A. LEVY, p. 243.

³⁾ Mr. J. A. N. PATIJN, *Zondagswetgeving*, p. 76.

Het loffelijk streven van den schrijver om den arbeiders en den leerjongens eens een uitstapje van langer dan één dag te gunnen heeft voorzeker aanspraak op aller ondersteuning.

Maar iets anders is het of het systeem, dat Zondagsrust enkel op sociale gronden vraagt, dit eischt en eischen mag in die mate, dat de hulp der Overheid mag worden ingeroepen om dien eisch kracht bij te zetten.

Het geldt hier niet de quaestie van humaniteit of een leerjongen eens een keer naar huis kan gaan met een paar vacantiedagen of wel een arbeider een dag vrij vraagt, desnoods met een ander in zijn plaats te stellen, maar of heel het fabriekswezen, ja heel het arbeidswezen in 't algemeen, op die dagen behoort stil te staan.

En dan luidt het antwoord: als rechtsquaestie gesteld is dit op sociale gronden niet strikt noodzakelijk, en als recht, door dwang te handhaven, kan op dien grond niet meer worden begeerd dan de bescherming van den geregelden zevendaagschen rustdag.

Wanneer men evenwel nòch het beginsel eener staatskerk nòch dat van de eenzijdig sociale wetgeving kan aanvaarden, maar de bescherming van den Zondag vraagt op grond, dat de zevendaagsche rustdag noodzakelijk is voor den mensch naar lichaam en geest, dan is er voor de Christelijke feestdagen op dien zelfden grond geen bescherming te vragen, maar eischt alleen de vrijheid van Godsdienst, dat ook op die dagen behoorlijk gelegenheid gewaarborgd worde voor de nakoming van ieders Godsdienstige plichten, tot bijwoning van minstens één Godsdienstoefening, gelijk door den Oostenrijkschen wetgever is bepaald.

Brengen de volkszedes in een bepaald land mee, dat over 't algemeen enkele feestdagen ongeveer op dezelfde wijze worden gevierd als de Zondag, en aan alle klassen der bevolking een vrije dag wordt gegeven, niemand zal zich op goede gronden daartegen verzetten en velen zullen er zich van harte in verblijden.

Maar van een nood des levens, waarbij de dwingende hulp der Overheid zou moeten worden ingeroepen, kan hier in dien zin niet verder sprake zijn dan voor de bescherming der vrijheid van Godsdienst noodig is.

BESLUIT.

Nadat alzoo getracht is de drieërlei taak, in de Inleiding omschreven, te volvoeren, rest mij nog in een woord van besluit de slotsom, waartoe het ingesteld onderzoek heeft geleid, kortelijks te resumeeren.

Uitgaande van het standpunt der Gereformeerde wetenschap heeft het onderzoek naar den oorsprong en den aard van het Overheidsgezag en naar de grenzen van zijn bevoegdheid geleid tot dit resultaat, dat in den staat der rechtheid van geen Overheid in den zin van een *dwingende* macht van menschen over menschen, sprake kan geweest zijn; dat eerst na den val om der zonde wil het optreden van een zoodanig dwingend gezag noodzakelijk werd; dat evenwel vóór den Zondvloed slechts een zeer gebrekkig optreden der Overheid valt te constateeren en eerst daarna door de ordnantiën Gods aan Noach en in hem aan heel het menschelijk geslacht, een geregeld optreden der Overheid is mogelijk geworden als van een dwingende, van Godswegen met gezag bekleede macht van menschen over menschen; dat mitsdien terecht in art. 36 der Gereformeerde Belijdenis wordt gezegd, „dat onze goede God uit oorzaak der verdorvenheid des menschelijken geslachts, Koningen, Prinsen en Overheden verordend heeft, willende dat de wereld geregeerd worde door wetten en politien, opdat de ongebondenheid der menschen bedwongen worde en het alles met goede ordnantie onder de menschen toega”.

Verder is uit de geschiedenis der Overheidsbemoeling wel gebleken, dat door de eeuwen heen overal, waar men zich weinig

bekommerde om den oorsprong en den aard van het Overheidsgezag, daarvan niets meer wist of de kennis dienaangaande, gelijk de Openbaring die gaf, verwierp, telkens de Overheid haar dwingende macht gebruikte, om heerschappij te voeren en zeggenschap te hebben ook daar, waar zulks allerm minst noodzakelijk, veeleer voor de vrijheid der volken noodlottig was, terwijl van meet af bij die volken, waar de oorsprong en het karakter der Overheid uit de Openbaring bekend bleef of wederom bekend werd, een streven merkbaar is geweest, om de Overheidsbemoeiing tot datgene te beperken, wat tot haar optreden aanleiding gaf en de Overheid aldus tot een zegen niet tot een vloekbaar dwangjuk te doen zijn, waaronder de vrijheid der volken verstikken moest.

Door deze proefondervindelijke les der historie gesterkt, hebben daarna de beginselen omtrent oorsprong en aard van het Overheidsgezag geleid tot deze slotsom, dat bij elk voorkomend geval voor de grenzen der Overheidsbemoeiing de vraag moet gesteld, of de zaak, die het geldt, niet aan de souvereine levenskringen kan worden overgelaten en het mitsdien om der zonde wil noodzakelijk is, dat de Overheid met haar dwingende macht ingrijpe; of dat, zoo men een positief criterium voor de grenzen der Overheidsbemoeiing wenschte, dit alsdan in ongeveer dezen regel zou zijn te zoeken: De Overheid onthoude zich zooveel mogelijk, en trede alleen op, waar de nood van het zondige leven dit noodzakelijk maakt en het zondig bestaan der menschen, waardoor de samenleving onmogelijk zou worden, er toe noopt, terwijl steeds de eigen souvereiniteit der verschillende levenskringen zooveel mogelijk worde geëerd en gehandhaafd.

Aldus tot eenige duidelijkheid gekomen omtrent de Overheid en de grenzen aan haar bemoeiing, werd vervolgens een onderzoek ingesteld naar den aard van den zevendaagschen rustdag, dat tot de volgende slotsom leidde: De zevendaagsche sabbath is bij de schepping van den mensch ingesteld door God zelf, die den mensch schiep, en behoort mitsdien tot de levensordinantiën, waarnaar heel het menschelijk leven zich heeft te regelen en waartegen het leven niet ingaat zonder zichzelf te ontwrichten en te verwoesten. In dien zin is de sabbathsordinantie eenigszins te vergelijken met de orde-

ning van dag en nacht, waartegen ook de mensch op den duur niet straffeloos kan ingaan. De sabbathsordinantie is derhalve die bepaalde ordening van God, in de Schepping geworteld, waardoor het menschelijk leven wordt geordend en ingedeeld wat den tijd aangaat, en wel in dien zin, dat wel is waar al de dagen onzes levens het besef van Gods majesteit en macht ons vergezelt, maar dat onze natuur toch zoodanige indeeling in den tijd eischt, dat wij zes dagen *meer bijzonder* met ons dagelijksch werk en den zevenden dag *meer bijzonder* met den dienst onzes Gods hebben bezig te zijn. Aldus krijgt de sabbath, waar de behoefte aan Gods-dienst ook na den val in alle menschelijke ziel bleef wonen, (gelijk trouwens ook de historie van alle volken leert), en voor alle religie een bestemde tijd noodig is, als vanzelf zijn bestemming in de toewijding aan de religie, van welken aard die religie dan ook moge zijn.

De historie van den sabbath toont dan ook metterdaad, dat dit door alle eeuwen heen aldus is verstaan.

Dat deze bestemming van den sabbath moest vastgehouden, bleek dan ook reeds daarom zoo noodzakelijk, wijl met elke andere bestemming, aan den sabbath te geven, men gedwongen wordt, wijl rusten niet beteekent niets doen maar iets anders doen, tot soortgelijke vermoeienis als die van den dagelijkschen arbeid toevlucht te nemen en daardoor *in beginsel* heel zijn sabbath weer prijs te geven. Allerlei gemakelijkheden toch, hoewel ze schijnen te verschillen van de dagelijksche vermoeienissen, in den grond verschillen ze daarvan niet. Een rusten overeenkomstig den aard en de behoeften der menschelijke natuur, een rusten, dat in aard verschillen zal van de dagelijksche vermoeienis, vindt men alleen in de wijding van den Zondag aan de belangen der religie.

Wat evenwel het onthouden van den dagelijkschen arbeid aangaat, bleek, dat dit niet puristisch moet opgevat, als zou tegelijk met den arbeid ook het leven moeten stilstaan, maar in dien zin, dat zooveel mogelijk geweerd worde alle arbeid, die met de algemeene bestemming van den sabbath niet is overeen te brengen.

En om nu na te gaan hoe het met de sabbathsordinantie in het tegenwoordig leven der volken is gesteld, werd in de historie, die ook de sabbath doorliep, gewezen 1°. op den verstorenden invloed van de zonde, 2°. op den invloed van de algemeene genade, waardoor de doorwerking der zonde werd gestuit, en 3°. op de bijzondere genade, waardoor God de Heere in zijn Openbaring de sabbathsordinantie handhaafde, in beginsel herstelde en daarvan den waren aard weer deed kennen aan de volken der aarde. Al deze invloeden op den sabbath onder de volken zijn evenwel van dien aard geweest, dat niet een enkelen keer, maar schier doorlopend de vraag zich voordeed, of de handhaving dezer levensordinantie geheel aan het vrije leven der volken kon worden overgelaten, dan wel of ook de Overheid met haar dwingende macht had tusschenbeide te treden, om de vrijheid van den zevendaagschen rustdag te beschermen tegen de uitspattingen van het zondige leven.

De geschiedenis der sabbathswetgeving, het tweede gedeelte van het ingesteld onderzoek vormend, beantwoordde deze vraag schier doorlopend in dien zin, dat wel zeer beslist de dwingende macht der Overheid hier den nood van het leven te hulp moest komen. Door alle eeuwen heen heeft de Overheid van bijna alle beschaafde volken haar beschermende hand uitgestrekt, om de vrijheid van den aan de religie gewijden zevenden dag te handhaven. Alleen in de godvergeten dagen van de Fransche Revolutie, onder invloed en leiding van de aanbidders der Redegodin, onder het dansen om den vrijheidsboom en onder de leiding van het „ni Dieu, ni maître”, is ook deze levensordinantie met voeten vertrapt en heeft de ongestadige Overheid van zoo diep gezonken geslacht den sabbath, die alle eeuwen door het menschelijk geslacht ten zegen was geweest, vervangen door haar nieuwbakken decaden.

Maar nauwelijks was de invloed van den zwijmeldrank geweken en waren de nevelen van de revolutionaire bedwelming weggetrokken, of de ordinantiën des levens reageerden machtig tegen den geest der verwoesting, de sabbath werd hersteld en de Overheden, zelfs die van Frankrijk, gaven hare wetten tot hernieuwde bescherming van den zevendaagschen rustdag.

En zoo ooit de nood des levens heeft geroepen om de bescher-

mende hulp der Overheid, is het geweest in onze verlichte eeuw, toen de duizenden in alle landen, zwoegende en rusteloos arbeidende in den strijd voor het bestaan, riepen om herstel van den zevendaagschen rustdag, en in de nieuwere sociale Zondagswetgeving de Overheden van verschillende landen zich opmaakten om, al was het dan op eenzijdig sociale gronden, tot den leefregel van alle eeuwen terug te keeren en den doodelijk vermoeiden en beladen volken de onontbeerlijke ruste van den zevenden dag te hergeven.

Aldus gaf de geschiedenis der Zondagswetgeving evenwel niet enkel een algemeen getuigenis omtrent de Overheidsbemoeiing op dit punt, maar ook een rijkdom van ervaringen en proefnemingen der voorgeslachten omtrent elk deel van het vraagstuk, die bij het beoordeelen der quaestie in onze dagen, zoo men een betrouwbaar pad wil volgen, niet mogen worden veronachtzaamd.

Eerst waar aldus zekerheid was verkregen omtrent den aard en het opkomen der Overheid, omtrent de grenzen van haar bemoeiing en den aard van de sabbathsordonnantie, en daarna een onderzoek was ingesteld naar de wijze, waarop door alle eeuwen heen de Overheid zich met den sabbath had bemoeid, kon nu voorts in het derde gedeelte de vraag worden overwogen, of de Overheid zich naar recht met den Zondag had in te laten, ja dan neen. Het onderzoek heeft geleid tot een bevestigend antwoord, vooreerst wijl de historie haar gewicht in dien zin in de schaal wierp; vervolgens wijl de Overheidsbemoeiing in dezen door alle staatsrechtelijke stelsels wordt gerechtvaardigd en met name ook eisch bleek van het Calvinistische stelsel; voorts wijl een aantal praktische redenen uit het leven er voor zijn aangevoerd; dan, wijl het duidelijk werd, dat de Overheid hier, al vermag ze niet alles, toch metterdaad den nood des levens *kan* te hulp komen; en eindelijk wijl de bezwaren, die tegen een wettelijke inmenging gewoonlijk worden ingebracht, niet steekhoudend werden bevonden.

Stond het alzoo vast, dat de Overheid zich met de Zondagsviering had in te laten, dan moest dit vanzelf leiden tot de alsnu alles beheerschende vraag: op welke wijze de Overheid zich met den zevendaagschen rustdag zou hebben te bemoeien.

Het onderzoek naar een antwoord op deze vraag voerde tot de

volgende slotsom: vooreerst, dat een Zondagswetgeving *nationaal* moet zijn, wijl òn de religieuse gezindheid, òn de historie, waarin het heden geworteld is, òn de volkszedèn, waarmee de eigenaardige profanaties van den sabbath vaak samenhangen, bij het eene volk geheel verschillen van die bij het andere volk; vervolgens, dat een algemeene wet in enkele artikelen, zooals die in vroeger eeuwen bij het zooveel eenvoudiger volksleven kon volstaan, thans bij het zooveel meer gecompliceerde leven en bij het zooveel sneller verkeer en de enorme wijzigingen, door stoom en electriciteit aangebracht, niet meer voldoende kan zijn en mitsdien tot *partieele regeling* toevlucht moet genomen; dat evenwel dit laatste bij voorbaat zóó dient te worden geregeld, dat voor de verschillende levens-terreinen als handel, fabriekswezen, landbouw etc., (zoovele terreinen als waarin men het leven te dien opzichte het best kan verdeelen,) de regeling zooveel mogelijk *gelijktijdig* tot stand kome om de eenheidsidee van den rustdag voor heel het leven te behouden, ja, dat hierin misschien reden kon bestaan, om *enkele algemeene bepalingen* te ontwerpen, die aan de verschillende partieele regelingen ten grondslag konden worden gelegd; voorts, dat met locale toestanden in zooverre rekening worde gehouden, dat aan den provincialen en plaatselijken wetgever een zekere speelruimte worde overgelaten, om de beginselen der nationale wetgeving nader toe te passen, wijl de historie der Zondagswetgeving, inzonderheid die der Nederlandsche Republiek heeft geleerd, hoe geheel verschillende bepalingen op dit punt in de verschillende provinciën van een zelfde land soms noodig bleken. Zoowel om het nationale van de toestanden hier te lande beter te kennen, als om de terreinen voor de partieele regelingen af te bakenen en met locale toestanden genoegzaam te kunnen rekenen, zou dan wenschelijk zijn vooraf een enquête in te stellen, alvorens tot een wettelijke regeling over te gaan.

En gaat de Overheid metterdaad uit van het standpunt, dat de Zondagsviering door haar dwingende macht moet worden beschermd en belijdt zij, als regeerende bij de gratie Gods, dat niet enkel om sociale redenen, maar inzonderheid voor den dienst van God vrije tijd moet worden gegeven, dan behoort zij, waar zij zelfs

als werkgeefster optreedt, op den Zondag aan al haar ambtenaren, beambten en dienaren zooveel mogelijk rust te geven.

Als algemeene beginselen voor haar regeling van de Zondagsviering zal zij dan, wil zij getrouw blijven aan het eenmaal ingenomen standpunt, de eenzijdigheid van het sociale standpunt vermijdende, den Zondag als voor heel het leven noodzakelijk en als inzonderheid voor de religie bestemd, hebben te handhaven. Vooreerst door het algemeen verbod van arbeid, niet op privaat terrein, waar zij geen zeggenschap heeft, maar op het publieke erf, en dat wel door, behoudens de voor het leven noodzakelijke uitzonderingen, niet enkel het laten arbeiden, maar *het arbeiden zelf te verbieden*, voor zoover dit voor het publiek hoorbaar of zichtbaar of op eenige manier voor de stille rust van den sabbath hinderlijk kan zijn, gelijk dit alle eeuwen door is geschied. Verder door *bescherming van den openbaren Zondagsvrede*, waardoor de strijd om het bestaan op den rustdag wordt verboden, ook waar geen opzettelijke arbeid geschieden zou, als b. v. door het open hebben van winkelkasten etc.. Voorts door de gezindheden in de *uitoefening der religie te beschermen* tegen alle stoornis, voor zoover dit niet reeds door het verbod van arbeid geschiedt. Dan door geen bestemming van den Zondag te sanctioneeren, die in strijd zou zijn met haar eigen grondgedachte, waarin zij de noodzakelijkheid van de Zondagsrust vooropstelt en mitsdien door *geen vergunningen te verleen*en voor *allerlei gemakkelijkheden*, waardoor niet enkel tal van personen tot arbeid gedwongen, maar ook de rust verstoord en de bezoekers tot vermoeienis, onrust, onhuiselijkheid worden verlokt, gelijk b. v. van algemeene bekendheid is, dat het bezoek van musea zeer vermoeit en de gemakkelijkheden voor de lagere volksklassen tot allerlei rumoer, onrust en getier aanleiding geven. En eindelijk *door het volk te beschermen tegen allerlei verleiding*, als b. v. van het drinken in kroegen en het bezoeken van gemakkelijkheden, door den verkoop van sterke drank te beperken of te verbieden, aangezien de ervaring leert, dat de verleiding vooral voor de volksklassen zoo machtig is, dat zonder wettelijke bescherming een deel van de arbeidersklasse, pas vrijgemaakt van het slaafsche juk der werkgevers, onmiddellijk van de bekomen

vrijheid zou worden beroofd en in nog verderfelijker boeien geslagen dan die van den Zondagsarbeid.

En wat ten slotte de *Christelijke feestdagen* betreft, die niet op een Zondag vallen, zou de Overheid op die dagen enkel gelegenheid hebben te waarborgen tot bezoek van minstens één godsdienst-oefening, wijl het hier niet de bescherming van een levensordinantie, maar enkel de vrijheid van den Godsdienst betreft.

REGISTER VAN NAMEN.

A.

Aaken, B. van, zijn adres als Secretaris der Vereenigingen voor Zondagsrust en die voor Zondagsheiliging, 11.

Aelfric, verordening van, 198; cf. 186.

Aerssen, François, tegen Oldenbarnevelt, 239.

Africanum, concilium, besluit van, omtrent den Sabbath, 143.

Alexandrinus, Clemens, zijn vermelding van zevendaagsche feestdagen bij de Grieken, 73.

Alfred, wet van, 195; cf. 185.

Althusius, J., belangrijk staatsrechtsleeraar van het Calvinisme, 51.

Anna, wet van, 400.

Anthemis, wet van, 145.

Aquisgranense, concilium, besluit van, 181.

Arcadius, wet van, 142.

Arelatense, concilium, besluit van, 180.

Aristoteles, zijn staatsidee, 43; zijn stelsel levert geen bezwaar op tegen wettelijke regeling van feestdagen, 596.

Arnauts, August, over de inhumaniteit der werkgevers die op Zondag laten werken, 612; over wettelijke regeling der Zondagsviering en het recht der gezindheden, 624.

Asschaffenburg, verordening van, 228.

Asser, Mr. C., over godsdienstige en zedelijke begrippen, 66.

Assyrië, despotisme van, 41.

Athelstan, wet van, 196.

Augustinus, baanbreker der Christelijke staatsidee, 45; de hoofdgedachte van zijn Civitas Dei, 46; volgt nog grootendeels Aristoteles, 46; zijn beginselen in de Middeleeuwen, 47 en 48.

Aurelianense, concilium, besluit van, 175; cf. 151.

Autissiodorensse, concilium, besluit van, 175.

Averissel, landrecht van, over den Sabbath, 236.

B.

Babylon, despotisme van, 41; Sabbathswet van, 113.

Baco van Verulam, ongeloof in de filosofie reeds bij hem, 53.

Baluzius, S., uitgever van de Capitula regum Francorum, 149.

Baronius, C., uitgever van de Annales ecclesiastici, 149.

Bavaricum, concilium, besluit van, 178.

Bavinck, Dr. H., zijn verdediging van het Schriftgezag, 13; over de huishouding Gods, 16; over Augustinus, 47, over de algemeené genade, 84.

Bayle, over Languet, 51.

Baylee, John, T., zijn werken van belang voor de geschiedenis der Zondagswetgeving, 9; over Elizabeth, 356 en 363; over Jacobus I, 357; over Karel I, 358; over Karel II, 360.

Behrend, J. Fr., uitgever der Sex Salica, 147.

Beieren, Zondagswetten van, 222 en v.;
cf. 218 en v.

Benedictus XIV, Paus, vermindert het
getal feestdagen, 217.

Bennewitz, Dr. A. von, geeft de Deutsche
„Gewerbeordnung” uit met aantekeningen, 536.

Berghamstedae, concilium, besluit van, 177;
cf. 158.

Berkenrode, G. van, zijn keur over den
Zondag, 240.

Blok, Dr. P. J., over de Franken, 146;
over Karel den Groote, 147.

Böttiger, Von, over het in werking treden
der Deutsche wet, 541 en 542.

Bonald, De, een der Roomsche Antirevolutionairen, 57.

Bossuet, over de Revolutie, 456.

Brandts, Prof., over de Oostenrijksche Zondagswetten, 567.

Buchanan, G., zijn afwijking van de Aristotelische en Middeleeuwsche staatsidee, 51.

Burke, Edmund, bestrijdt de Revolutie, 56.

Büttner, C., zijn werk over de nieuwere
Duitsche Zondagswetgeving, 537.

C.

Cabilonense, concilium, besluit van, 177.

Caesaraugustanum, concilium, besluit van,
141.

Calvijn, J., aangehaald door Kuyper, 28;
zijn staatsidee, 49 en 50; over den
Sabbath, 71, 216, 217; bede van, 237.

Calvinisme, Het, zijn ontwikkeling en
staatsidee, 49; zijn leven en wetenschap 50 en 51; in Nederland 237 en
v., in Engeland 355 en v.; in Amerika
409 en v.; verschil tusschen Nederlandsch en Engelsch Calvinisme 409 en
v.; eischt Zondagswetgeving, 598 en v.

Calvinistische, reformatie, 237; volksgeest
238; invloed op de wetgeving der Ned.
Republiek, 238, 239; staatsbeschouwing

ook reeds in de plakkaaten op de Zondagsviering, 245; beginselen nog in
windsele gehuld, 243.

Campbell, Douglas, over de Puriteinen in
Nederland, Engeland en Amerika 409
en v.

Canciani, P., uitgever van de *Barbarorum
Leges Antiquae*, 149.

Canut, de Groote, wetten van, 200 en v.;
cf. 186.

Carlyle, T., over den revolutionairen
camlender, 462; over Robespierre, 471.

Cartesius, ongeloof in zijn filosofie, 53.

Childebert, wetten van, 164, 167; cf. 154,
159, 160 en 161.

Childerik III wet van, 168; cf. 162.

Clemens XIV, Paus, vermindert het getal
feestdagen, 217.

Cloveshovia, concilium, besluit van 177;
cf. 153.

Condorcet, en de Revolutie, 53.

Connecticut, wetten van, 436 en v. (cf.
413); 446.

Constantijn, keizer, zijn christelijk geloof
en Zondagswet 122 en v.; Eusebius
over hem 128 en v.; de hounding zijner
zonen, 131 en v.; wetten van, 139.

Copriniacense, concilium, besluit van, 205.

Cox, Robert, zijn werk *The Literature of
the Sabbath Question*, 12.

Coyacense, concilium, besluit van, 202.

Cromwell, O., zijn persoon 359; zijn Zondagswetten 381; karakter van zijn Zondagswetten, 368.

D.

Dagobert, wetten van 167, 168; cf. 152,
154, 155, 156, 159, 161.

Dalloz, over de anti-Zondagswetten der
Revolutie, 459 en v.

Dalton, Dr. H., zijn praktisch motief voor
Zondagswetgeving, 604.

Daniel, het boek, over het Oostersch despotisme, 42.

Darwin C., zijn fictie, 14; voorstander der evolutieleer, 55.

Decade, anti-Zondag der Revolutie, 461 en v.

Dejace, Ch., over de roeping van den Staat in zake Zondagswetgeving, 610; over Zondagswetgeving en particulier initiatief, 621.

Deluz, E., zijn adres als secretaris der internationale vereeniging voor Zondagsheiliging, 11.

Diderot, en de Revolutie, 53.

Dittmar, Dr. H., over den revolutionairen kalender, 462.

Doornbosch, P. M., bezit de eerste uitgave van Melchior Winhoff, 237.

Dordt, Synode van, in 1618, haar verzoek aan de Staten-Generaal in zake de profanatie van den Sabbath, 241; haar besluit omtrent de Zondagsviering, 79; Synode van Dordt in 1574 zegt dat het trouwen polityk is, 262.

Dost, C., zijn werk over de Zondagsrust in Saksen, 537.

Dubois, E., over de overeenstemming der Deutsche Zondagswetten, 543; over de werking der Deutsche wet, 545.

Duitschland, overzicht van Zondagswetten vóór 1891, 550 en 551; de nieuwere sociale Zondagswetgeving, 532 en v.

Duschenes, Dr. F., over de Oostenrijksche Zondagswetgeving, 565 en v.

E.

Edgar de Vreedzame, wet van, 197; cf. 185 en 186.

Eduard, de oudere, wet van, 196.

Eduard, de belijder, wet van, 202; cf. 186.

Eduard III, wet van, 207.

Eduard IV, wet van, 214.

Eduard VI, de Reformatie schiet wortelen onder zijn regeering, 355; wetten van, 372 en v.

Egypte, despotisme van, 41.

Eidelbald, wet van, 193.

Elizabeth, niet Puriteinsch en niet Roomsch, 356; wetten van, 375 en 376.

Elster, Dr. L., over de in werking treding der Deutsche Zondagswetgeving, 542.

Engeland, Zondagswetten in — reeds in de Middeleeuwen strenger dan elders, 186; sedert de Reformatie, 354 en v.; Zondag in Engeland, 354 en v.

Enham, concilie van, besluit van, 199.

Epicureërs, de, hun afwijking van de Grieksche staatsidee, 44.

Ermreuth, verordening van, 231.

Ervigius, wet van, 191.

Essen, Mr. J. L. C. van, over de toepassing der Ned. wet van 1 Maart 1815, 489.

Esser, Mr. J. J., zijn beschouwing over de grenzen der staatsbemoeiing, 63.

Esther, het boek, over het Oostersch despotisme, 42.

Ethelread, verordening van, 198.

Eucken, Rudolf, over Thomas van Aquino, 48.

Eusebius, over een zevendaagschen feestdag bij de Grieken, 73; over Constantijn en zijn Zondagswetten, 128 en v.

Evelyn, zijn *Memoirs and Diary* over Karel II aangehaald door Baylee, 360.

F.

Fabius, Mr. D. P. D. over algemeene beginselen, 5; over de Souvereiniteit van God den Schepper, 13; stelt geen overheid in den staat der rechtheid, 15, 16; over Israëls Theocratie, 42; over de Roomsch-Antirevolutionairen, 57; over de middelen ter beperking der staatsbemoeiing, 58; over den Joodschen Sabbath als bezwaar tegen Zondagswetgeving, 624; over de bescherming van den Zondag als dag aan de religie gewijd, 638.

Ferri, voorstander der evolutieleer, 55.

Foekens, Mr. F., beoordeeling van zijn dissertatie over den Zondag in het Ned. Privaatrecht, 6.

Forojuliense, concilium, besluit van, 178; cf. 156 en 158.

Franciade, de feestdag der Revolutie, 461.

Francofordiense, concilium, besluit van, 179.

Franken, over de, 147; Zondagswetten van het Frankische rijk, 164 en v.; conciliebesluiten gedurende het Frankische rijk, 175 en v.

Frankrijk, de revolutie in, zie Revolutie; restauratiewet in, 494; cf. 486; Sabbath in, 594.

Frederik I, wet van, 203.

Freiburg, nieuwe kantonale Zondagswet van, 528; cf. 513.

Friesland, Plakkaten op de Zondagsviering in, 338 en v.

Frisionum, lex, over de Zondagsviering, 169; cf. 162 en 236.

G.

Gangrense, concilium, besluit omtrent den Sabbath, 140.

Gärtner, K. W., uitgever van den Sachsen-spiegel, 194.

Geer, Mr. B. J. L. de, over het recht van den Zondag, 240, 257, 261.

Geesink, Dr. W. over den staat der recht-
heid, 15.

Gelderland, Plakkaten op de Zondags-
viering in, 309 en v.

Generaliteitslanden, Plakkaten op de Zon-
dagsviering in, 348 en v.

George III, wetten van, 400 en v.; cf. 361.

George IV, wetten van, 403 en v.

Georgisch, P., uitgever van het *corpus juris Germanici antiqui*, 149.

Gereformeerde, Rechtswetenschap in de
Ned. Republiek weinig ontwikkeld, 238
en 239.

Gierke, Dr. O., over Althusius, 51.

Gladstone, zijn getuigenis omtrent den
Sabbath, 76.

Gratianus, wet van, 141.

Gravemeijer, ds. H. E., over de zonde, 84.

Gregorius IX, Paus, decretales van, 203;
cf. 185.

Gretener, Dr., over de Italiaansche posi-
tieve rechtsschool, 55.

Grieken, De, Staatsidee bij de, 43; geen
bezwaren tegen wettelijke regeling der
feestdagen, 596.

Gritton, J., over de instelling van den Sab-
bath, 593.

Groen van Prinsterer, Mr. G., zegt dat
dwaalbegrippen de wetenschap om-
slachtig maken, 2; aangehaald, 4; over
de Souvereiniteit van God den Schep-
per, 13; over de Sophisten, 44; over
de Revolutie, 53, 55, 57, 454 en v.;
over staatsabsolutisme der revolutie, 53,
54 en 61; over de opkomst der Neder-
landsche Republiek, 237; over Grotius,
239; over de alleenheersching der ste-
delijke Aristocratie, 243; over den Ned.
Staat uit de Kerk voortgekomen, 262;
over het Liberalisme, 484.

Groningen, Zondagsarbeid in sommige stre-
ken van, 595.

Groot, J. V. de, over Thomas van Aquino, 48.

Grotius, Hugo, zijn fictie, 14; zijn indepen-
dente staatsleer, 53; polemieken tegen
Rivet en Lubbertus, 239, 244.

Guntram, wet van, 165; cf. 150, 154, 156
en 161.

Guthrun, wet van, 196.

H.

Haag, den, Particulier initiatief in zake
Zondagsrust te, 667.

Haarlem, geval te, in zake de toepassing
der Zondagswet, 492.

Haeckel, voorstander der evolutieleer, 55.

Haller, Von, een der Roomsche Anti-
revolutionairen, 57.

Harduini, J., uitgever van de *Conciliarum
collectio regia maxima*, 149.

Hartzheim, J., mede-uitgever van de *Con-
cilia Germaniae*, 149.

Harrison, president, zijn gevoelen omtrent den Sabbath, 77.

Hayem, Julien, zijn bijdrage voor de geschiedenis der Zondagswetgeving, 9; over de sabbathsordinantie, 592; over verhouding van den wetgever tot de zeden, 613.

Heliogabalus, onder zijn regeering viering van den feestdag ter eere van den zonnegod, 73.

Hendrik IV, wet van, 212; cf. 185.

Hendrik VI, wet van, 212.

Hesiodus, zijn versregels omtrent een zeven-daagschen rustdag, 73.

Hessels en Kern, uitgevers der Lex Sallia, 147.

Hessey, Dr. J. A., over Constantijn, 123.

Higgins, Godfrey, over de wet van Constantijn, 122.

Hill, Charles, over den Zondag in Frankrijk, 118, 594.

Hobbes, staatsalmacht in zijn *Leviathan*, 54.

Hodge, C., over de Epicureeërs, 44; over den Sabbath, 71; over de zonde, 84; over wettelijke interventie in zake Zondagsviering, 607.

Holland, Plakkaten op de Zondagsviering in, 256 en v.; cf. 241 en v.

Homerus, zijn verzen omtrent een zeven-daagschen feestdag, 73.

Honorius, wet van, 144 en 145.

Hotman, Francois, Calvinistisch staatsleeraar, 51.

Humanisme, levert in zijn stelsel geen bezwaar tegen Zondagswetgeving, 597.

I.

Ihering, R. von, voorstander van de evolutieleer, 55; acht de Zondagsviering geheel zaak der volkzedes, 609.

Ine, wet van, 192.

Iowa, Zondagswet van, 451.

Irmischer, Dr. J. K., zijn werk over de geschiedenis der Zondagswetgeving,

8—10; zijn werk in geen Ned. bibliotheek, 121; bronnen waaruit hij heeft geput, 149.

Islep, aartsbisschop, verordeningen van, 207 en 209; cf. 188.

Israël, Theocratie bij, 42; Sabbathswetten bij, 115.

J.

Jacobus I, zijn persoon en karakter, 356; zijn anti-Zondagswet, 376; cf. 357.

Jellinek, Dr. G., zijn evolutieleer, 15.

Johannes XII, Paus, epistola van, 206; cf. 185.

Jottrand, Lucien, over den grond voor Zondagswetgeving, 604.

Junius, tractaat van, 239.

K.

Kähler, Dr. W., over het dienstbodenrecht in Duitschland, 534.

Kant, I., zijn fictie, 14.

Kanter, Mr. de, Over de toepassing der Zondagswet te Haarlem, 492.

Karel de Groote, oordeel over, 148; wetten van, 169—174; cf. 152, 154, 155, 156, 157, 159.

Karel de Kale, wetten van, 194.

Karel V, zijn plakkaat op de Zondagsviering, 265; cf. 241.

Karel I, zijn richting en invloed, 358 en 359; zijn wetten, 379.

Karel II, zijn zienswijze in zake Zondagsviering, 360; zijn wet, 397.

Kluckhohn, Dr. A., over den Godsvrede, 665.

Koelman, Jacobus, zijn bijdrage voor de geschiedenis der Zondagswetgeving, 9.

Kurtz, Dr. J. H., over de zonen van Constantijn, 132.

Kuyper, Dr. A., over het verband van wetenschap en leven, 2, 68; over den Sabbath als scheppingsordinantie, 3, 69 en v.; over het algemeen standpunt in

de wetenschap, 5; over het Schriftgezag, 13; over de Souvereiniteit van God den Schepper, 13; stelt geen overheid in den staat der rechteid, 17 en 18; over de gewelddadige veranderingen, die de aarde heeft ondergaan, 19; over de gemeene gratie, 18 en v.; 84 en v.; over de verordeningen aan Noach, 25 en v.; over Israëls Theocratie, 42; over Israëls Sabbath, 116; over het Calvinisme, 50; over het staatsabsolutisme der Evolutie, 54 en 55; ontwikkelt de Calvinistische staatsleer tegenover de Revolutie, 57; over Souvereiniteit in eigen kring, 61; over de tekortschieting van de Kerk van Christus, 65; over het Atheïsme, 470.

L.

- Lagrange, helpt den revolutionairen kalender samenstellen, 462.
 Lams, uitgever van het Groot Privilegie en Handvestboek, 240.
 Lancelottus, J. P., uitgever van het Corpus Juris Canonici, 205.
 Languet, H., vermoedelijke schrijver der *Vindiciae*, 51.
 Laodicense, concilium, besluit omtrent den Sabbath, 140.
 Lasson, A., over de Grieksche staatsidee, 43.
 Leeuwen, Van, uitgever van de Costumen van Rijnland etc., 240.
 Leo, wet van, 145.
 Lescuyer, M. F., over den Sabbath als levensordonnantie, 592; over het recht der gezindheden en de wettelijke regeling der Zondagsviering, 624.
 Levy, Mr. J. A., voorstander van Zondagswetgeving, 624; beschouwt Zondagswetgeving als bescherming van een bepaalden eeredienst, 626 en 672; zijn stelsel leidt tot gelijkstelling van Zonen Feestdagen, 681 en 682.

Lewis, Dr. A. H., beweert ten onrechte dat de geschiedenis der Zondagswetgeving door hem het eerst werd beoefend, 8; zijn werk beoordeeld, 8—10; geeft van de wetten slechts een Engelsche vertaling, 119; zijn vertaling niet altijd betrouwbaar, 120; zijn meening omtrent Constantijn onjuist, 122 en v.; zijn bezwaar tegen Zondagswetgeving, 625 en v.

Liberalisme, van hooger beginsel losgemaakte wereldbeschouwing, 484.

Locke, J., gematigd in zijn beginsel van staatsbemoeiing, 54.

Lodewijk de Vrome, wetten van, 172—174.

Lohman, Jhr. Mr. A. F. de Savornin, zoekt ten onrechte den grond der gehoorzaamzaamheid in „geschichtliche Fügung”, 36; beroept zich ten onrechte op Stahl, 36; over het staatsabsolutisme onzer dagen, 55; zijn poging om de grenzen der staatsbemoeiing te omschrijven, 63.

Lombard, Alexandre, zijn practische motieven voor Zondagswetgeving, 603.

Lombroso, voorstander der evolutie-theorie, 55.

Lossen, Max, over Languet, 51.

Lotz, Guilielmus, over de verzen van Homerus en Hesiodus, aangaande een 7-daagschen Sabbath, 73; over den Sabbath bij Grieken, Egyptenaren en Indiërs, 113, 114.

Louisiana, Zondagswet van, 452.

Lubbertus, S., schrijft tegen Hugo Grotius, 54, 239, 244.

Luther, over den Sabbath, 216, 217.

M.

Maistre, De, een der Roomsche Anti-revolutionairen, 57.

Mann, Karl H., over de Zondagswetten der Zwitsersche kantons, 501.

Mansi, J. D., uitgever van de Sacrorum conciliorum collectio nova et amplissima, 149.

Marat, en de Revolutie, 53.
 Maréchal, P. S., de atheïst, stelt een
 nieuwen kalender voor, 462.
 Maria, de bloedige, trekt de Zondagswet
 van 1552 in, 355.
 Maria en Willem III, wetten van, 399;
 cf. 361.
 Massachusetts, Zondagswetten van, 428
 en v. (cf. 413); 445.
 Matisconense, consilium, besluit van, 175;
 cf. 153, 156 en 158.
 Mauri, Scti. Monach, Congregatio, geeft
 de Conciliorum Galliae collectio uit, 149.
 Mennais, De la, een der R. C. anti-revolutio-
 nairen, 57; over de „morale indépen-
 dente", 456; over vrijheid van denken
 en handelen, 457; over den Zondag
 aangehaald door Mr. Fabius, 638.
 Mettrie, La, en de Revolutie, 53,
 Michigan, Zondagswetten in, 450.
 Middelburg, Synode van, in 1581, haar
 besluit in zake de Zondagsviering, 251.
 Middeleeuwen, de staatsidee der, 47; daarin
 geen bezwaar tegen wettelijke rege-
 ling van feestdagen, 596.
 Mieris, Van, zijn beschrijving van Leiden,
 240.
 Mignet, zijn uitgave van den revolutionai-
 ren kalender, 475 en 476; cf. 462 en 463.
 Mirabeau, De, en de Revolutie, 53.
 Mittelfränkische Verordnungen, 227, 234.
 Moguntiacum, concilium, besluit van, 180.
 Monge, helpt den revolutionairen kalender
 samenstellen, 462.
 Montesquieu, De, en de Revolutie, 53.
 Muralt, Amédée, zijn rapport in zake Zon-
 dagsrust op de Zwitsersche spoorwe-
 gen, 507.

N.

Nägeli, voorstander van de evolutie-theo-
 rie, 55.
 Napoleon, zijn zienswijze over Zondags-
 wetgeving, 614.

Narbonense, concilium, besluit van, 176.
 Necker, en de Revolutie, 53.
 Nederlanden, de, Reformatie in, 286 en v.;
 Zondagswetten in, 286 en v.; restau-
 ratiewet in, 497 (cf. 487).
 New Haven, wetten in, 435 en v.
 New Mexico, Zondagswet in, 452.
 New York, Zondagswetten in, 442; cf.
 416; 448.
 Nicaenum, Concilium, besluit omtrent den
 Sabbath, 140.
 Niederbayerische Verordnung, 223.
 Noordtzij, M., over den Sabbath bij de
 Oostersche volken, 71, 113.
 Northumberland, verordening van de gees-
 telijken van, 197, cf. 186.
 Nürnbergische Verordnungen, 228.

O.

Oberbayerische Verordnungen, 222.
 Oberfränkische Verordnungen, 225 en v.;
 234.
 Oberpfälzische Verordnungen, 224.
 Odo, bisschop, aanmaning van, 196.
 Oettingen'sche Verordnung, 230.
 Otto, H., beweert dat de wetgever in zake
 Zondagsrust rekening moet houden met
 de zeden, 630.
 Otto, wet van, 199.
 Oostenrijk, toestand vóór 1895, 565; wor-
 ding der nieuwere sociale Zondags-
 wetgeving in, 565 en v.; de wetten,
 580 en v.; de wetten beter dan de
 Duitsche, 574.
 Ovidius, over de feestdagen bij de Ro-
 meinen, 72.

P.

Pappenheimische Verordnungen, 230.
 Pariisense, Concilium, besluit van 181; cf.
 150; 205.
 Patijn, Mr. J. A., algemeene beoordeeling
 van zijn dissertatie over Zondagswet-

geving, 6; zijn aanhaling uit het Rapport in zake de Lord's Day Act, 109; over de Zwitsersche Zondagswetgeving, 504; over de Deutsche Zondagswetgeving, 537; zijn grond voor wettelijke interventie, 605 en v.; zijn werk onder de meest doorwrochte studiën over Zondagswetgeving, 606; zijn weerlegging van bezwaren tegen Zondagswetgeving, 615 en v.; over algemeene en partieele regeling, 636 en v.; over het verbod van arbeid, 649; over de uitzonderingen, 661, 663; over het openstellen van winkels op Zondag, 666; is voorstander van wettelijke regeling der Zondagsviering op sociale basis, 670; de natuur hem sterker dan de leer, 671; uit zijn stelsel volgt niet de noodzakelijkheid van de wettelijke bescherming van feestdagen, die hij voorstaat, 682.

Peckham, John, verklaring van, 205.

Penn, William, onder Nederlandsche invloeden, 417.

Pensylvanië, wetten van, 443; cf. 416.

Pepijn den Korte, wet van, 169; cf. 151, 154 en 155.

Perzië, despotisme van, 41.

Petersburg, particulier initiatief te —, in zake Zondagsrust, 667.

Pfälzische Kirchenordnung, 223.

Plato, zijn staatsidee, 43; zijn stelsel levert geen bezwaar op tegen wettelijke regeling van feestdagen, 596.

Plymouth-kolonie, wetten van, 424 en v.

Poynet, John, behandelt de quaestie der Godsdienstvrijheid, 57.

Proudhon, P. J., over den godsdienstigen grondslag der politiek, 68; over den Sabbath zoo oud als het menschelijk geslacht, 593.

Pufendorf, S., voorstander van ruime staatsbemoeiing, 54.

Puriteinen, De, hun opvatting van den Sabbath afwijkende van de Gereformeerde, 366; hun conflict met de Stuarts,

367 en v., hun Zondagswetten, 381 en v.; karakter dier wetten, 368 en 369; de Puriteinen in Amerika, 409 en v.; consequentie van hun stelsel in zake de uitzonderingen, 661 en v.

R.

Rabaud, Camille et Ednard, hun bijdrage voor de geschiedenis der Zondagswetgeving, 9; over de religie in den staat, 670; hun gronden voor wettelijke interventie in zake Zondagsviering, 605; over het misbruik van sterken drank op Zondag, 679; over de *actieve* verleiding van kroegen op Zondag, 680.

Rauk, A., zijn werk over de wettelijke bepalingen aangaande Zondagsrust in de Deutsche „Gewerbeordnung”, 537.

Recared, wet van, 190.

Reformatie, De, tegenstelling met Rome en de Renaissance, 48; in haar de ontwikkeling der Christelijke staatsidee, 48 en 49; bestaat niet in daden van Luther en Calvin, 454.

Renaissance, De, uit haar de nieuwere filosofie en de Revolutie, 48, 49, 53.

Renesse, Lodewijk van, zijn polemiek tegen Utenbogaart, 239.

Restauratie, De, haar karakter, 483 en v.; haar Zondagswetten, 494 en v.

Revolutie, De, haar karakter en staatsidee, 52, 53, 454 en v.; haar anti-Zondagswetten, 472 en v.; cf. 458 en v.; haar onverdraagzaamheid tegenover den Christelijken Zondag, 464 en 465.

Rhemense, consilium, besluit van, 180.

Rhode Island, wetten van, 440, cf. 416.

Rieger, Dr. M., zijn bijdrage tot de geschiedenis der Zondagswetgeving, 9; oordeelt dat Zondagsviering niet aan de zeden kan worden overgelaten, 613.

Risphach, concilium ad, besluit van, 179.

Rivet, A., zijn exegese van Gen. 9: 6, 29;

over den Sabbath, 71; zijn polemiëk tegen Grotius, 239.

Romanum, concilium, besluit van, 181.

Rome, houdt vast aan de staatsidee van Aristoteles en Thomas, 48 en 49.

Romeinen, De, hun staatsopvatting, 44 en v.; Zondagswetten van het Romeinsche rijk, 139 en v.; feestdagen bij, 73.

Romme, verleent hulp voor de samenstelling van den revolutionairen kalender, 462.

Rotomagense concilium, besluit van, 206.

Rousseau, J. J., zijn fictie, 14; en de Revolutie, 53; zijn staats-absolutisme, 54; kalender naar zijn evangelie, 462.

Rüdiger, Dr. von, zijn werk over de Zondagsrust in de Deutsche „Gewerbeordnung“, 537.

Rusland, toestand van de Zondagswetgeving in, 595.

S.

Sachsenspiegel, artikel over den Zondag uit den, 193, 236.

Salica, Lex, over de Franken, 147.

Schaff, Ph., over Eusebius en Constantijn, 128; zijn grond voor wettelijke interventie in zake Zondagsviering, 607.

Schall, E., over Israëls regeeringsvorm, 43.

Schannat, J. F., mede-uitgever van de *Concilia Germaniae*, 149.

Schotland, Zondagswetten van, 214 en 215.

Schreiber, R., geeft de Deutsche „Gewerbeordnung“ uit met aantekeningen, 536.

Schwäbische Verordnung, 228.

Semichon, E., over den Godsvrede, 665.

Smiles, zijn werk „the Hugonots“ aangehaald door Charles Hill, 108.

Smit, Mr. F. W., beoordeeling van zijn dissertatie over de wet van 1 Maart 1815, 6; zijn oordeel over de genoemde wet, 487 en v.; zijn bezwaren tegen Zondagswetgeving, 614, 617, 624; over het voorbeeld door den Staat te geven,

645 en v.; sluit zich nog aan bij het stelsel der Revolutie, 657.

Sophisten, De, hun afwijking van de Grieksche staatsidee, 44.

Spencer H., voorstander der evolutie-theorie, 55.

Spinoza, ongeloof in zijn filosofie, 53; staatsalmacht van zijn Pantheïsme, 54.

Stahl, F. J., over Augustinus, 46; tegen de Revolutie, 56; over den oorsprong der Revolutie, 455.

Standaard, De, over het wetsontwerp — du Tour van Bellinchave 489.

Staten-Generaal, De, der Nederlanden, in hoeverre zij bevoegdheid hebben bezeten om plakaten uit te vaardigen in zake Zondagsviering, 241.

Stieda, Dr. W., over Zondagsarbeid, 534 en v.; geeft aan waar het werk van Irmischer is te vinden, 121; over de uitzonderingen, 661.

Stöcker, Dr., over den Zondag als „Grundrecht der Persönlichkeit“, 668.

Stuarts, De, hun komst tot den troon van Engeland, 356; hun verhouding tot den Sabbath, 356, 360; hun Zondagswetgeving, 367 en v.

T.

Tarraconense, concilium, besluit van, 175.

Tassilo, wet van, 193; cf. 184.

Theoderik, wet van, 190.

Theodosianus, codex, wetten uit, die bij Irmischer niet voorkomen, 121.

Theodosius, wetten van, 141 en 142, 143, 144 en 145.

Thieme, Mr. H. C. A., over Languet, 51.

Thomas van Aquino, „een volleerd Aristotelist“, 48.

Thomas à Kempis, aangehaald, 1.

Thomasius, C., gematigd in zijn staatsbemoeiing, 54.

Thorpe, B., uitgever van „Ancient laws and Institutes of England“, 192.

Thorsby, John, aartsbisschop, verordening van, 211.

Tour van Bellinchave, Du, zijn wetsontwerp op de Zondagsviering, 489.

Triburiense, concilium, besluit van, 195, cf. 185.

Trigland, zijn tractaat over de Overheid, 239.

Troplong, over de wet van Constantijn, 122.

Turonense, concilium, besluit van, 181, cf. 158.

U.

Uhlhorn, over het edict van Milaan in 313, 126.

Unterfrankische Verordnungen, 228.

Urbanus VIII, Paus, vermindert het aantal feestdagen, 217.

Utrecht, plakaten op de Zondagsviering in, 275 en v.

V.

Valens, wet van, 140.

Valentinianus, wetten van, 140, 141 en 145.

Valemoleti, concilium, besluit van, 206, cf. 185.

Vereenigde Staten, Zondagswetten van de, 445 en v.

Verhaegen, A., over noodzakelijkheid van Zondagswetgeving, 601.

Vernense, concilium, besluit van, 178, cf. 151.

Verrijn Stuart, Dr. C. A., beoordeelt de dissertatie van Mr. Patijn over Zondagswetgeving, 6.

Victoria, wetten van, 406 en v.

Vinet, A., over de Revolutie, 456.

Virginie, wetten van, 406 en v.

Voetius, G., over den Sabbath, 71, tractaat van, 239.

Voltaire, en het Christendom, 34; en de Revolutie, 53.

W.

Walaëus, zijn polemiëk tegen Utenbogaart, 239.

Waxweiler, E., over de Zwitsersche Zondagswetgeving, 501 en v.

Werner, M., zijn werk over de nieuwere Duitse Zondagswetgeving, 537.

Willem III, wetten van, 399, cf. 361.

Willem IV, wetten van, 405.

Williams, Roger, Nederlandsche invloed op, 418.

Willem I, Zondagswet van koning, 497, cf. 487.

Winhoff, Melchior, zijn landrecht van Averissel, 236.

Wisigothorum, codex, wetten uit, 190, 191 cf. 187.

Withread, wet van, 192.

Woltjer, Dr. J., over het verband tusschen wetenschap en leven, 2, 5, 68.

Z.

Zaterdag, waarom niet gevierd en wettelijk geregeld, 98, 99, 623 en v.

Zeeland, plakaten in, over den Sabbath, 265 en v.; cf. 241 en v.

Zeller, Dr. E., over de Grieksche staatsidee, 43.

Zondag, cf. de Inhoudsopgave.

Zondagswetgeving, cf. de Inhoudsopgave.

Zürich, nieuwe kantonnale wet, 525, cf. 513.

Zwitserland, Zondagswetten der kantons, 501; nieuwere sociale Zondagswetgeving van, 499 en v.; Zondagswetten van, 516 en v.

STELLINGEN.

STELLINGEN.

I.

De regel van het Canoniek Recht: „Bona fides ab initio usucapionis usque ad finem seu implementum ejus adesse debet” is beter dan die van het Rom. Recht: „Usucapionem ab initio bona fide inchoatam non interrumpit superveniens mala fides.”

II.

De wettelijke toelating van de ontbinding des huwelijks met onderling goedvinden, na 5 jaar scheiding van tafel en bed, zooals art. 255 B. W. het regelt, of na een jaar, zooals art. 263 Ontw. '86 wil, verdient afkeuring.

III.

Het is wenschelijk dat in jure constituendo het lidmaatschap der Volksvertegenwoordiging onvereenigbaar worde verklaard met het ambt van Minister.

IV.

In jure constituendo behoort tegen het getuigenis van den meester, waarvan art. 1638 B. W. spreekt, tegenbewijs te worden toegelaten.

V.

Thomas van Aquino moet geacht worden met de Politica van Aristoteles in te stemmen, voorzoover hij niet uitdrukkelijk het tegendeel verklaart.

VI.

Er behoort schadevergoeding verleend te worden wegens preventieve hechtenis, wanneer de aangehoudene het bewijs heeft geleverd van onschuld.

VII.

De tweeledige indeeling der strafbare feiten is op zichzelf niet beter en ook niet minder dan de driedledige.

VIII.

De afschaffing der strafminima is een schrede terug naar de willekeur der vroegere rechtspleging.

IX.

De staatkundige beginselen van Marnix zijn meer Calvinistisch dan die van Datheen.

X.

Wanneer Groen van Prinsterer tegenover de Revolutie het Evangelie stelt, dan bedoelt hij het Evangelie allereerst in Calvinistischen geest.

XI.

De staatsopvoeding, zooals Aristoteles die wil, is voor de ouders hardvochtiger dan die, welke Plato voorstelt.

XII.

Een godsdienstlooze staatsschool is in strijd met art. 192 der grondwet.

XIII.

Het verbod van ruggespraak met de kiezers in art. 86 G. W. sluit nòch een zedelijken band tusschen kiezers en gekozenen, nòch een zedelijke plicht der gekozenen tot getrouwheid aan eigen uitgesproken beginselen, nòch het recht der kiezers om vóór de verkiezing uiting te vragen van de gevoelens der te stellen kandidaten uit.

XIV.

De interpretatie van art. 925 B. W. als zou de uiterste wilsbeschikking ten voordeele der armen, zonder andere aanduiding, uitsluitend ten behoeve van het Burgerlijk Armbestuur gemaakt zijn, is onjuist.

XV.

Art. 263 B. W. kan, door toepassing van art. 76 B. R. v. op het proces van echtscheiding, in vele gevallen van zijn kracht worden beroofd.

XVI.

De eigenaar van een dier is aansprakelijk voor de schade door dat dier veroorzaakt, ook al heeft hij de daad van het dier niet kunnen beletten.

XVII.

Lijkenverbranding is volgens het Ned. Recht een strafbaar feit.

XVIII.

Ook dan, wanneer bedeeeling geschiedt door kerkelijke of bijzondere instellingen van weldadigheid, mag het burgerlijk armbestuur hulp verleen, mits deze noodzakelijk zij.

XIX.

Het schoonhouden der straat evenals het strooien van zand op de straat, kan niet bij eenvoudige politieverordening aan de ingezetenen worden bevolen.

XX.

De levensverzekerder kan niet met rechtsgevolg bij polis verklaren, dat hij zich verbindt de verzekerde som uit te keeren ook in geval van zelfmoord.

XXI.

Voor het aannemen van een ordeteecken, door den Paus verleend, behoeft geen koninklijke machtiging gevraagd te worden.

XXII.

Onder inklimming in den zin van art. 89 W. v. S. is ook begrepen het gaan door een droge sloot.

XXIII.

Ook in het geval dat een dienstbode zonder opgaaf van redenen wordt teruggezonden op den dag dat hij in dienst zal treden, is art. 1639 al. 3 B. W. van toepassing.

XXIV.

De revolutionair socialistische vereenigingen, in tegenstelling met de parlementaire, vallen onder art. 3 al. 1° en 3° van de wet van 22 April 1855.

XXV.

De bedienaar van den Godsdienst heeft voldaan aan den eisch van art. 136 B. W. en is mitsdien niet strafbaar volgens art. 449 W. v. S., wanneer hij bij het voltrekken van het burgerlijk huwelijk is tegenwoordig geweest.

3- 10355

BV

346668

130

De Vries

D5

Overheid en zondagse-
viering

3- 10355